Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA, NAUKU I KULTURU

GODINA XXII, BROJ 85
PROLJEĆE 2021

ISSN 1450-9059

CETINJE
PODGORICA
2021

SADRŽAJ

7 prizma

7 Kriptofederacija: Crna Gora – Evropska unija
Bojan Jovanović

29 fokus

29 Bez Haškog tribunala ne bi bila dostupna ni pravna ni istorijska istina
Žan-Rene Ruez
(intervju Ajša Hafizović-Hadžimešić)

51 pismo iz Švedske

51 Svi naši susjedi su naši neprijatelji
Ljiljana Dufgran-Boričić

63 mediji

63 Pragmatika politike i (ne)etičnost medija
Radenko Šćekić

87 Mehanizmi društvenih medija u oblasti odnosa s javnošću
Jovana Vuković

141 pravo

141 Čuvari čojskih zakona u crnogorskom narodnom običajnom pravu
Čedomir Bogićević

153 književnost

153 Pjesništvo Mirka Banjevića
Sofija Kalezić

171 Metatekstualnost pripovjedačkog postupka Dubravke Ugrešić
Anka Vučinić-Gujić

Ženski bol u romanima Jasenke Lalović **181**
Svetlana Sekulić

istorija 189

Srpski mitropolit Stratimirović o autokefaliji Crnogorske pravoslavne crkve (1815) **189**
Vladimir Jovanović

Osnivačka povelja Cetinjskog manastira **219**
Boško Mijanović

O naoružanju crnogorske vojske u Prvom balkanskom ratu **237**
Milan Šćekić

Posjeta Rudolfa Habzburškog Cetinju **253**
Jovan Muhadinović

O Mrkojevićima u NOR-u (1941–1945) **269**
Novak Adžić

etnografija 291

Nošnja u ogledalu vremena Danila I Petrovića Njegoša **291**
Boris Ćalić

lingvistika 309

Pozicija enklitika i atributa u pismima crnogorskih serdara i guvernadura Radonjića (1714–1828) **309**
Miloš Krivokapić

PROLJEĆE 2021

SADRŽAJ

323 toponomastika

323 Mikrotoponimija beranskog naselja Goražde
Draško Došljak

343 spomenici

343 Spomen-obilježja Budve
Dušan Medin

355 antisemitizam

355 Ideje antisemitizma u Evropi u XIX vijeku
Marina Šoć

417 drevne kulture

417 Odnos muzike i poezije u drevnoj Heladi
Marko Višić

561 Filozofija Heraklita iz Efesa
Dragiša Damjanović

649 agrikultura

649 Vinogradarsko obrazovanje u Crnoj Gori (1945–2000)
Svetozar Savić

689 analitička psihologija

689 Najopasniji metod
Džon Ker
(preveo i priredio: Ilija Kapičić)

725 dokumenta

725 Izvještaj grofa de Salisa o Crnoj Gori za 1913. godinu
(preveo i priredio: Enes Efović)

765 arhiv

765 Zapisano je (7)
Branko Borilović

KRIPTOFEDERACIJA: CRNA GORA – EVROPSKA UNIJA

Bojan Jovanović

What is the European Union? This is undoubtedly the main question of the European studies in general. Somewhat unexpectedly, however, this question is almost neglected and there is no proper answer yet, even though this spring the European Union will celebrate the 70th anniversary of the Paris Treaty, i.e. establishment of the European Coal and Steel Community. Giandomenico Majone's findings on what he calls cryptofederalism and the integration by stealth make the backbone of this critical analysis.

Prije tačno 70 godina, predstavnici Francuske, Njemačke, Holandije, Belgije, Luksemburga i Italije su u Parizu potpisali ugovor kojim se formira tako nazvana Evropska zajednica za ugalj i čelik.

Tako je (18. aprila 1951. g.) ustanovljena prva supranacionalna ili nadnacionalna organizacija u povijesti, tačnije u modernoj povijesti. I tako je „od relativno skromne ideje iz ranih 1950-ih da šest zemalja formira zajedničko tržište za proizvodnju čelika i uglja, supranacionalna organizacija koju danas znamo kao Evropska unija bila stvorena".[1]

[1] Hearing before the subcommittee on Europe, Eurasia, and emerging threats of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives, July 14 2015, Serial No. 114-61, p. 1.

Od tada, toliko toga je napisano o evropskim integracijama i Evropskoj uniji da kada bismo sve te tekstove, eseje, analize, panegirike, magistarske i doktorske radove, udžbenike, priručnike, brošure, studije i knjige o ovoj osobenoj organizaciji – uključujući i radove i *founding fathers* lično, recimo kao što je knjiga Roberta Šumana pod nazivom *Pour l' Europe (Za Evropu)*, prvi put objavljena 1963. godine – donijeli sve na jedno mjesto, formiralo bi se brdo, čini nam se poveliko brdo radova o ovoj temi i o ovoj osobenoj organizaciji. Međutim, barem kako nam se čini, umjesto onoga sa kojega se bolje vidi, onome ko želi da sazna, riječ je o „brdu" koje više kao da sprječava da se vidi ono što se istražuje – predmet istraživanja, Evropska unija kakva je i kakva nije u realnosti.

Doista je riječ o enormnoj količini napisanog. Recimo, samo jedan autor – Danac Jens Peter Bonde, raniji član Evropskog parlamenta u više mandata – napisao je nekih 70 knjiga o evropskim integracijama.

Razumije se da je tako, kako je već ukazano na to na jednom drugom mjestu, čovjek bi očekivao da je nakon toliko ispisanih redova i toliko potrošenog mastila na pisanje o jednoj te istoj stvari, najzad, nešto od onoga najvažnijega tu definitivno ustanovljeno i da se došlo do znanja o najvažnijem.

Uopšte nije tako. Kada je riječ o oblasti evropskih studija, takoreći još uvijek čekamo na konačne i krunske odgovore. Štaviše, još čekamo na krunska pitanja! A po prirodi stvari, epistemologijskoj hijerarhiji takođe, prvo od tih krunskih pitanja je pitanje o štostvu onoga što se saznaje.

Šta je EU?

Kada je u pitanju EU, kakvo političko i pravno ustrojstvo *in concreto* imamo pred sobom?

Na tom pitanju treba insistirati, uprkos nekim mrzovoljnim primjedbama koje se odnose na „debate bez kraja o tome 'šta je EU'".[2]

[2] James A. Caporaso, „The European Union and Forms of State:

Da je tome tako vidimo i po tome što isti ovaj autor na jednom drugom mjestu konstatuje: „Teškoće koje se pojavljuju proizlaze iz činjenice da mi ne znamo u koju kategoriju političkih sistema spada EU. Ipak čak i provizoran odgovor izgleda nužan prije nego što se i elementarna analiza nastavi“.[3]

I na jednom saslušanju pred potkomitetom Komiteta za spoljne poslove (Predstavnički dom američkog kongresa) iz 2015. g. na temu *Budućnost Evropske unije* takođe je otvoreno ukazano i na ovaj problem. O tome je tom prilikom govorio i Džon MekKormik, inače jedan iz reda uticajnih autora kada je u pitanju oblast evropskih studija sa 25 godina iskustva pisanja, proučavanja i predavanja u vezi sa integracijama. Odmah u početku, ukazao je na problem na koji se i ovdje ukazuje: *Kako pisati i govoriti o nečemu za šta zapravo još uvijek ne znamo šta je?*

„Ovdje smo da razgovaramo o budućnosti Evropske unije ali to je teško pogotovo zbog prirode sirovog materijala sa kojim treba da radimo“, objašnjava MekKormik.

Po njemu, problem je u tome što „prije svega, mi ne možemo da se složimo oko političkog identiteta i personaliteta Evropske unije“. Kako (iskreno) objašnjava, „teško je imati smislenu konverzaciju i diskusiju o uspjesima i promašajima EU ili o njenim izgledima za budućnost kada ne znamo šta je ‘to’“?[4]

MekKormikovo zapažanje je veoma značajno i treba ga istaći. Razumije se da je tako, odnosi se šire na evropske studije uopšte i u tom značenju i značaju ga i ističemo.

Westphalian, Regulatory or Post-Modern“, in: *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34., no. 1, March 1996, p. 49.

[3] James A. Caporaso, „The emergence of the EU supranational polity and its implications for democracy“, in: Sergio Fabbrini (ed.), *Democracy and Federalism in the European Union and the United States,* Routledge, 2005, p. 58.

[4] Hearing before the subcommittee on Europe, Eurasia, and emerging threats of the Committee on Foreign Affairs House of Representatives, p. 5.

Doista, kako smisleno razgovarati i diskutovati o EU ukoliko ne znamo ono elementarno, ukoliko ne znamo ono ključno – naime, ukoliko, prije svega ili poslije svega, ostajemo na poziciji nesumnjivog neznanja... i još uvijek ili i dalje ne znamo šta je to EU? I ako tu nema, kako vidimo i kako proizlazi, stvarne razlike (u znanju) između stručnjaka i laika?

Dakle, prvi, najveći problem (ili skandal) evropskih studija je u tome što poslije toliko decenija, doduše, znamo mnogo, međutim, ostajemo u neznanju onoga što je najvažnije i takoreći jedino važno. Jer – šta može biti važnije od znanja šta je ono o čemu hoćemo da steknemo znanje ili što hoćemo da znamo i saznamo? „Niko još nije ponudio definiciju Evropske unije koja nam može pomoći da riješimo njezine kompleksnosti“, kako prigovara MekKormik[5].

Međutim, potrebno je zapaziti kako ovakvo stanje stvari nije samo intelektualni ili epistemološki problem. Rečeno postaje namah jasno čim se podsjetimo da je pitanje evropskih integracija kako politikološko, tako i političko pitanje. S tim u vezi, naznačeni skandal ili problem nadilazi okvire samo evropskih studija i to što umjesto definicije Unije imamo prazno mjesto (kao da smo na početku i tapkamo u mjestu) nešto je što ima šire implikacije, implikacije koje se tiču i demokratskog odlučivanja i onoga što bi bila faktička demokratija.

Premda, kazavši: kao da smo na početku... iako je jasno, doduše, kazano i šta se time htjelo kazati... radije promašujemo poentu. Pošto, poenta je upravo suprotna i bila bi u tome da je na početku integracija, tamo 1950-ih – dakle tokom, nakon i prije svega uoči uspostave EZUČ – situacija bila obratna. Tada je, naime, bilo potpuno jasno šta je (bila tadašnja) i šta će biti (današnja) EU. Recimo, kada je Evropska zajednica za ugalj i čelik osnovana, Mone je ovu odredio kao „federalnu instituciju“.[6]

---

5 Ibid, p. 5.

6 Navedeno prema: Henry L. Mason, *The European Coal and Steel*

Studiratelj integracija Piter Hej ukazuje u knjizi iz 1966. g. da „evropske zajednice... do jednog stepena posjeduju nezavisnost od država članica i moć nad njima što sugeriše pojavljivanje federalne hijerarhije“.[7]

Danijel Elazar, jedan od najznačajnijih proučavalaca teorije i prakse federalizma ukupno, piše da 1992. g, tačno 500 godina nakon Kolumbovog otkrića Amerike, „zemlje Zapadne Evrope preduzimaju znatne korake u pravcu prema federalnom ujedinjenju“.[8] Ova zamašna federalizacija otpočinje nakon rata, kako objašnjava, otpočinje „federalnim integracijama država najprije zapadne i onda južne Evrope“.[9]

A tada i u to vrijeme, u počecima toga federalnoga ujedinjenja nakon Drugog svjetskog rata, Žan Mone, jedan od „inspiratora“ i osnivača Evropske unije i Evropske zajednice za ugalj i čelik, htio je i, štaviše, žudio je preko svake mjere da se Evropa ujedini i da postane federacija i takođe smatraše od početka i prije početka da evropske integracije treba da se dovrše *isključivo* u nekoj vrsti federacije.

Evidencija o tome je brojna i k tome van svake sumnje. Recimo, 1948. g. – bješe to u vrijeme kada je kao *follow-up* Maršalovog plana osnivana Organizacija za evropsku ekonomsku saradnju (OEEC), organizacija koju je sačinjavalo 16 evropskih zemalja zainteresovanih da budu recipijenti američke finansijske pomoći – nezadovoljan pravcem u kojem se po tom pitanju išlo, Mone u pismu Žoržu Bidou piše i sljedeće: „Napori ovih različitih zemalja, u sadašnjem nacionalnom okviru, neće po mom mišljenju biti dovoljni. Štaviše, ideja da će 16 suverenih nacija efektivno sarađivati je

Community, Experiment in Supranationalism, Springer, 1955, p. 123.

7 Peter Hay, *Federalism, and supranational organizations,* University of Illinois Press, 1966, p. 4.

8 Daniel J. Elazar, *Federalism and the Way to Peace,* Institute of Intergovernmental Relations, Queen’s University Kingston, Ontario, 1994, p. 54.

9 Ibid, p. 54.

iluzija. Smatram da će nas jedino ustanovljivanje *federacije* Zapada, uključujući Britaniju, osposobiti da riješimo naše probleme dovoljno brzo, i najzad spriječimo rat“.[10]

Neposredno u vrijeme uoči izrade onoga što će postati famozno kao Šumanova deklaracija – iako, zapravo, kako to danas znamo, Šuman nije autor te deklaracije – Mone preumnožava napore procjenjujući u proljeće 1950. g. da je trenutak ostvarenja onoga njegovoga sna ili cilja nikad bliži. Za njega, „Francusko-Njemačka unija je centralna stvar“. Njegov plan je da „prvi korak u pravcu Evropske federacije bude unija samo između Francuske i Njemačke, a da bi se druge zemlje priključile kasnije“.[11]

Evropska zajednica za ugalj i čelik je bila materijalizacija takvoga nauma i kako je Mone smatrao, uspostavom institucija ove organizacije „postavićemo konkretne temelje za Federaciju Evropu“.[12]

Treba znati, dakle, treba to i istaći, kako evropske integracije, vidimo da je to slučaj od početka pa i (slobodno možemo reći) prije početka

a) imaju cilj

b) taj cilj je evropska federacija ili Evropa federacija

Osnivanje EZUČ se pravilno može razumjeti jedino u tom i takvom kontekstu.

Osim ovoga, valja i potrebno je istaći da se u implementaciji ideje o Evropi federaciji (evropskoj federaciji) kroz ono što se naziva evropske integracije mogu razlikovati dvije faze ili dva perioda. Ili je možda bolje reći da je riječ o razlikovanju dva operativna pristupa integracijama, međutim oba sa istim ciljem.

10 Jean Monnet, *Memoirs,* DoubleDay & Company, INC. Garden City, New York, 1978, p. 272.

11 Ibid, Pp. 295–6.

12 Ibid, p. 321.

Razlikovanje ove dvije faze ili dva pristupa pomoći će nam da shvatimo konkretni i konsekventni smisao ovih integracija, prosto da ih pravilno razumijemo i to tako što ćemo ih vidjeti onakve kakve jesu i u onome zbog čega jesu.

Zarad te jasnoće viđenja onoga što je pred nama kao predmet, dakle onoga što je predmetno ili pred-metnuto, treba najprije ukazati na snažnost koju ideja federalizacije evropskog kontinenta ili Evrope federacije ima nakon Drugog svjetskog rata. „Federalne ambicije su bile osnova integracije Evropskih zajednica/Evropske unije od njenog početka.... Period od neposredno nakon Drugog svjetskog rata do momenta kada su Zajednice bile formirane 1950-ih bio je posebno sadržajan u smislu ovih unifikacijskih ideala“.[13]

Tome kao jedan od primjera, možemo izdvojiti da je u Parizu je od 22–25. marta 1945. godine održana konferencija evropskih federalista na kojoj je pored ostaloga traženo osnivanje evropske federalne armije i demonstrirano i dominiralo uvjerenje da „ništa manje od jake federalne države ne može biti dovoljno za očuvanje mira“.[14]

Za sljedbenike ove ideje „bilo je nemoguće da se izgradi demokratska, prosperitetna, i moćna Evropa ukoliko se startuje sa nacijama-državama. Jedino snažna federacija može riješiti velike probleme postratnog perioda: vaspostavljanje demokratskih režima; mnoga dramatična ekonomska i socijalna pitanja sa kojima se Kontinent suočavao; Njemačko pitanje; bezbjednost i autonomija Evrope u pogledu SAD i SSSR“.[15]

Kao realan rezultat (i) ovih težnji i uticaja tadašnjih evropskih i evroatlantskih federalista treba vidjeti i Šumanovu deklaraciju

---

[13] Jose Pedro Teixeira Fernandes, „Federalism: Is it the Solution to the European Union crisis? A Portuguese View“, Relacoes Internacionais, Special Issue, 2018, p. 59.

[14] p. 47.

[15] p. 47.

i Pariski ugovor. Takođe, projekte Evropske odbrambene zajednice *(European Defence Community,* EDC) i Evropske političke zajednice (*European Political Community*, EPC) korespondentno je sagledavati kao „razvoje u pravcu federalne Evrope“.[16]

U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata, dakle, ideja o evropskoj federaciji je otvoreno zastupana i imala je status operativne i političke agende. Da je tome tako vidi se jasno i po tome što Šumanova deklaracija, osnivački dokument evropskih integracija i EU, zapravo posve transparentno deklariše krajnji cilj integracija – **Evropska federacija**. Naime, kako čitamo u Deklaraciji, „ovaj predlog će voditi ka realizaciji prvog konkretnog osnova za Evropsku federaciju koja je neophodna za očuvanje mira“.[17]

Ono što ovdje treba sagledati u većem stepenu rezolucije – a što se inače skoro kao po pravilu skroz previđa, skroz zaboravlja – jeste da Šuman kao cilj evropskih integracija koje tek imaju da započnu – doduše kao cilj udaljen i dugoročan, a ne kao onaj koji je tu i lako, odmah ostvariv, kratkoročan – jasno deklariše federalizaciju Evrope i Evropu federaciju.

S time u vezi, ovaj tadašnji francuski ministar inostranih poslova – inače, rođen kao njemački državljanin – deklariše i da je prvi korak na tom dugotrajnom putu ka postavljenom cilju združivanje francuske i njemačke industrije uglja i čelika. „Združivanjem bazične proizvodnje i osnivanjem nove Visoke vlasti, čije odluke će obavezivati Francusku, Njemačku, i druge zemlje članice“ otpočinju evropske integracije, kreće se na put čija je krajnja destinacija federacija o kojoj su sanjali mnogi Evropljani mnogo prije Šumana i Monea, poput Igoa, poput Napoleona.

16 p. 52.

17 Prema: The Schuman Declaration-9 May 1950, https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en

Tako, kako o tome čitamo, ovaj vojskovođa je o ujedinjenju Evrope znao da kaže i sljedeće: „U Evropi postoji više od 30 miliona Francuza, 15 miliona Španaca, 15 miliona Italijana, 30 miliona Njemaca. Ja bih želio da od ovih naroda načinim jedno ujedinjeno tijelo". Evropa skrojena prema njegovim planovima bi predstavljala „ jedan evropski sistem, jedno evropsko pravo, jedno evropsko pravosuđe". Po njemu, nadalje, „u Evropi bi postojao samo jedan narod".

I u takvoj napoleonizovanoj Evropi, onda, „lakše bi bilo ostvariti mir među državama: Sjedinjene evropske države bi postale moguće".[18]

Integration by stealth

Kako pragmatično tako i simbolično, jedan datum se može istorijski identifikovati i epistemološki evidentirati kao vododjelnica između gore pomenute dvije faze ili dva pristupa u pogledu implementacija ideje Evrope federacije ili federalizacije Evrope. To je 13. oktobar 1955. godine, kada je u Parizu osnovan Akcioni komitet za Sjedinjene evropske države. Ovaj komitet je osnovao Žan Mone i to nakon što je u novembru 1954. dao ostavku na funkciju predsjednika Visoke uprave Evropske zajednice za ugalj i čelik. Mone će biti prvi čovjek ovog komiteta narednih dvadeset godina.

Kada gore kažemo: vododjelnica, mislimo konkretno na to da je do tada evropska federacija zagovarana i realizovana više otvoreno, a da je od tada isti cilj – federalizacija Evrope i federativna Evropa – počeo da se realizuje više prikriveno i prepredeno. Doduše, mogu se evidentirati dva modela, tako da kažemo, dvije taktike realizacije istoga cilja.

Premda je ovo ukazivanje na, kako kazasmo, vododjelnicu prije svega povijesno ukorijenjeno, odnosno činjenično, ovdje je ono više neinsistentno i značaj toga ukazivanja biva

[18] Felix Markham, *Napoleon,* A Mentor Book, 1966, p. 257.

analitički i heuristički i treba da posluži u svrhu boljega objašnjavanja onoga što se objašnjava, boljega razlikovanja onoga što se razlikuje, boljega razjašnjavanja onoga što se razjašnjava.

Pošto smo to pojasnili, sada bismo se nadovezali na započeto ukazivanje i period kada je cilj evropskih integracija – Federacija, ostvarivan više transparentno, označili kao period federalizma; a period, pak, kada je onaj cilj ostvarivan više i na razne načine netransparentno označili bismo kao period kriptofederalizma.

Razumije se da je tako, imajući u vidu činjenicu da kada govorimo o onom prvom periodu, periodu federalizma ili takođe i transparentne federalizacije, govorimo o inicijalnom periodu integracija, te zapravo relativno kratkom periodu koji traje nekih 65 mjeseci – recimo, ukoliko računamo od 9. maja 1950. godine do 13. oktobra 1955. g. – onda je ono što proizlazi to da su tako nazvane evropske integracije prije svega od početka bile u određenosti i obilježenosti federalističkom teleologijom... no faktički najvećim dijelom bjehu u znaku tog i takvog kriptofederalizma.

Autor odrednice, Đandominik Majone, uticajni poznavalac evropskih integracija, piše da „koristi oznaku 'kripto-federalizam' da denotira jedan tip federalističkog revizionizma karakterističan za ovaj zaobilazni pristup političkoj integraciji Evrope. Pristup ovih revizionista je očigledno različit od strategije ortodoksnih, ili 'hamiltonovskih', federalista, koji su otvoreno radili na tome da se donese ustav kojim bi se izvršilo dijeljenje vladavinskih ovlasti između federalne Evrope i njenih država članica, sa demokratskim institucijama na svakome od tih nivoa, i sa federalnim ovlašćenjima u svim oblastima od zajedničkog interesa, uključujući spoljne poslove, bezbjednost, i odbranu".[19]

[19] Giandomenico Majone, *Europe as the Would-be World Power,* 2009, p. 72.

Po njemu, prelazak sa federalizma na kriptofederalizam je bio faktički uslovljen, odnosno neka vrsta utilitarne, iznuđene taktike. Pošto je, najprije, „u deceniji nakon Drugog svjetskog rata, federalizam bio, iako uvijek pokret elita, nezaobilazan faktor u evropskoj politici, prvenstveno u Njemačkoj, Italiji i Nizozemskoj". Međutim, nakon toga perioda, „već sredinom 1950-ih, ipak, federalistička vizija je izgubila kredibilitet i popularnost kakvu i koju je imala nekoliko godina nakon kraja rata".[20]

Po Majoneu, glavni razlog za gubljenje kredibiliteta i javne podrške koju je federalizam sve do tada imao jeste neka vrsta poraza te ideje u konkretnom povijesnom kontekstu i „sve analize i predikcije inspirisane federalističkom vizijom istorija je opovrgla".

Otuda, prestrojavanje tadašnjih federalista, dizajnera evropskih integracija, prelazak na, takoreći, prikriveno djelovanje, bijaše nužna, preostala taktika u (tada već) „neprijateljskom političkom okruženju" i „uspon kriptofederalizma može se razumjeti jedino na ovoj pozadini".[21]

Kako se oko ovoga uvida može da vidi i uvidi, dotadašnje realno i rastuće federalizacijsko integrisanje Zapadne Evrope se dakle nezaustavljivo nastavljalo... ali sada i od sada pod maskom „samo" ekonomskih integracija. Integracije se nastavljaju ali u modusu koji Majone opisuje kao integracije u potaji.

Šta su integracije u potaji (*integration by stealth*)? Prvo, radi se o maniru ili metodu integracija koji je forsirao, pored ostalih, Mone, naime, „političke integracije će se postizavati pod maskom ekonomskih integracija".

20 Ibid, p. 72.

21 Ibid, Pp. 73,72.

Drugo, izraz *integration by stealth* se takođe odnosi na vrlo vješto i rekli bismo insolentno manipulisanje nacionalnim javnim mnjenjima, počevši ako ne već i od početka – Šumanove deklaracije i Pariskog ugovora – onda svakako od kada su „integracionistički lideri bili konfrontirani sa ogoljenim izborom između demokratije i integracija“ i „kada je ova dilema bila riješena u korist integracija“. To se dešava „kada je, sredinom 1950-ih, postalo jasno da je demokratsko federalno rješenje nemoguće zbog snažne privrženosti naroda nacionalnoj državi i njihovom opiranju tome da budu evropeizovani“.[22]

U najkraćem, kada se gore iznijeto sažme i uzme ujedno, dobija se objašnjenje ove „metode“:

- najprije se strateški, politički, federalni ciljevi integracija, dostižu i postižu *roundabout* rutom, drugačije rečeno, pod maskom „samo“ ekonomskih integracija

- zatim se manipuliše percepcijom javnosti, kroz maltene tvrdokorno dezavuisanje i demantovanje onoga postignutog... međutim, prije dezavuisanja i demantovanja najviše kroz puko ćutanje o postignutom te o realnim ili radikalnim razmjerama postignutog.

Kako je to u vrijeme kada je bio prvi čovjek Svetske trgovinske organizacije objasnio Paskal Lami, jedan od supranacionalnih insajdera i raniji komesar u Evropskoj komisiji,

„Evropa je izgrađivana na sensimonijanski (tehnokratski) način od početka, ovo je bio Moneov pristup: narodi nijesu bili spremni da se saglase sa integracijama, stoga se moralo ići dalje a da im se ne govori previše o tome šta se zapravo dešava.“[23]

[22] Ibid, p. 12.

[23] Giandomenico Majone, „Monetary Union and the Politicization of Europe“, Keynote speech at the Euroacademia International Conference: *The European Union and the Politicization of Europe,* Vienna, 8–10 December 2011, p. 2.

Kao primjer *roundabout* federalizacije odmah se može identifikovati uspostava EMU (Ekonomska i monetarna unija) i jedinstvene evropske valute – eura – pošto je, s jedne strane, riječ evidentno o nečemu što je *konkretno* enorman ekonomsko-monetarni projekat ali, s druge strane, riječ je *konsekventno* o nesumnjivo političkom i federalno-federativnom projektu. Čak je po nekim mišljenjima riječ prevashodno o ovome drugome.

Tako, kako o tome čitamo,

„niti jedan kriptofederalistički projekat nije bio politički motivisan, i dosljedno postizavan, od strane integracionističkih lidera... kao što je jedinstvena valuta.“[24]

Onda, nameće se pitanje i „da li euro biva korišćen kao poluga za političku uniju federalnog tipa“?[25] Naravno, pogotovo ako (sa)znamo relevantne činjenice, nameće se i odgovor: „Znajući za otpor populacija prema federalnoj ideji, evropski lideri pokušavaju da taj otpor prevladaju koristeći strategije kao što su ekonomske integracije sa dvostrukim ciljem djelovanja takođe i kao instrument za političku uniju. Na ovaj način, sukcesivni napreci u ekonomskim integracijama – carinska unija, zajedničko tržište, euro – kako je to predloženo od strane Žana Monea, takođe bi bili korišćeni kao okidači za *spill over* efekat za političko ujedinjenje – u diplomatiji, zajedničkoj odbrani, te budžet i porez federalnog profila“.[26]

Kako se ukazuje, „podržavaoci evropskog federalizma su bili sigurni da će potreba da monetarna unija funkcioniše značiti da moraju da se stvore federalne institucije (kao što su jedinstvena

[24] Ibid, p. 92.

[25] „Federalism: Is it the Solution to the European Union crisis? A Portuguese View “, p. 67.

[26] Ibid, p. 67.

centralna banka, na primjer, ili evropski budžet odgovarajućih razmjera).“[27]

Prije svega, uspostava monetarne unije je povlačila za sobom uspostavu centralne banke, Evropske centralne banke, jedne prepoznatljive federativne institucije. Na ovom primjeru EMU se može vidjeti i „procedura koja u realnosti definiše *modus operandi* kriptofederalizma“. Naime, onako kako i drugi projekti i ovaj *in praxi* preko jednoga cilja cilja na nekoliko ciljeva, „neki su deklarisani, neki su manje ili više skriveni“.[28]

Deklarisani, ekonomski cilj uspostave EMU i eura, bio je ekonomski prosperitet, zaokruženje unutrašnjeg tržišta ili *optimal currency area*. Šta je bio cilj iza deklarisanog cilja? Uspostava „federalne strukture za Evropu koja bi pratila usvajanje jedinstvene valute“.[29] Cilj je da se „monetarna unija načini da bude kruna evropske federalne strukture, tipičan primjer kriptofederalističke strategije svršenog čina“.[30]

„EMU se mora smatrati rizičnom kriptofederalističkom strategijom da se integracioni proces načini, kako su se nadali, ireverzibilnim“, smatra Majone. Takođe, riječ je o demonstrativnom primjeru za ono što je „kriptofederalistički princip da je ekonomija služavka politike“[31]. Naime, „za kriptofederaliste su sve društvenoekonomske ideologije – neoliberalizam baš kao i dirigizam, neokorporativizam ili regionalizam – prihvatljive sve dok mogu biti korišćene da unaprijede integracioni proces, i da ekspandiraju nadležnosti supranacionalnih institucija“.[32]

27 Ibid, p. 67.

28 Ibid, p. 102.

29 Martin Feldstein, „The Case against EMU“, *Economist*, 13 June, 1992, pp. 19–22 (navedeno prema: *Europe as the Would-be World Power,* p. 93).

30 Ibid, p. 93, 164–5.

31 Ibid, Pp. 92, 98.

32 Ibid, p. 98.

Federalna lojalnost

Ekspandiranje i ekspanzija nadležnosti institucija Evropske unije, te s time skopčana konstitucionalna alokacija nadležnosti između nacionalnog i nad-nacionalnog nivoa upravljanja u stvarnosti je takva i tolika da se danas čak i stanovnik Crne Gore – koja, dakle, nije formalno država članica – *step by step* navikava na to da sve više živi ili da će sjutra da živi unutar nečega što je nova realnost jednog prilično zamašnog i zamršenog bikefalnog sistema.

U strogo naučno-politikološkom smislu, ovdje je riječ o shemi svojevrsnog dvovlašća i dvovlašće o kojemu je riječ postaje sve više jedno novo i neopozivo stanje stvari... zapravo na svim evropskim meridijanima (uz mali broj izuzetaka u koje sada, nakon secesije, možemo ubrojiti i Veliku Britaniju). Takvo je u oblasti političkog, onako kao i u oblasti prava, drugdje i svugdje, uzlazno i sve više, *conditio postmoderna*.

Valja, međutim, dalje primijetiti i precizirati kako je takva naznačena situacija u stvari bazično i tipično federalna/federativna; i ako ima u istoj nečega novoga onda je to novo novo u tome što je nesumnjivo ono tek kvantitativno novo, pošto su povijesničari i politikolozi do sada poznavali jedino projekte i procese federalizacije koji imadoše nacionalno-državne opašaje i domašaje. S tim u vezi treba notirati da neki od proučavalaca integracija, prije svega njemački jurista Armin fon Bogdandi, smatraju da je Evropska unija ništa drugo do *supranacionalna federacija*.[33]

[33] Uporediti: Armin von Bogdandy, „Neither an International Organization Nor A Nation State: The EU as a Supranational Federation“, in: Erik Jones, Anand Menon, and Stephen Weatherill(eds.), *The Oxford Handbook of the European Union*, 2012.

Recimo, kako je tome doista tako posve je primjetno kada je u pitanju i oblast monetarne politike. O tome, dalje, ukoliko se daje prvenstvo onome što je objektivno najvažnije, uopšte ili u ovom tekstu i kontekstu, treba reći da je prema institucionalnoj analizi nosilac monetarne politike, Evropska centralna banka (ECB), formalno i faktički (a)tipična federativna institucija. Proučavajući, brzo se nameće i zapaža sličnost ECB sa američkom centralnom bankom, Federalnim rezervama.

Inicijalna ideja o takvoj jednoj instituciji se javlja nakon rata, zapravo pertinentno u kontekstu operacionalizacije Evropskog programa oporavka (poznatiji kao „Maršalov plan"). Kako o tome čitamo, „u oktobru 1949. g. Grupa za planiranje Uprave za evropsku saradnju evropskog programa oporavka prezentirala je raspored za Evropsku monetarnu uniju i Evropsku centralnu banku, formirane prema modelu američkih Federalnih rezervi, kao sredstvo da se ohrabre evropske integracije i liberalizacija trgovine".[34]

Ipak, kasnije, kada se 1970-ih i 1980-ih pošlo u pravcu realizacije ovih planova, izgleda da je prevladalo opredjeljenje da model za Evropsku centralnu banku treba da bude njemačka centralna banka, *Bundesbank*. Jedan od evropskih (kripto)federalista Genšer, tadašnji ministar inostranih poslova SR Njemačke, izložio je 1988.g. memorandum pod nazivom „Evropsko valutno područje i Evropska centralna banka" i tako „zgrabio mogućnost da istakne njegovu federalističku agendu". Njemačka je u toj stvari insistirala da Evropska centralna banka, odnosno Evropski sistem centralnih banaka treba da „odražava federalnu organizaciju njemačkog sistema centralnih banaka sa

[34] David Howarth, Peter Loedel, *The European Central Bank: The New European Leviathan*?, Palgrave Macmillan, 2005, p. 28.

propisnom ravnotežom između centralnih i federativnih elemenata prilikom donošenja odluka".[35]

Ovdje se možemo zaustaviti i na zapažanju da je ovo jedinstven i srazmjerno čudnovat slučaj da se uspostavlja centralna banka bez države. Ili – federativna institucija bez federacije, prvo se uspostavlja federalna institucija pa tek (eventualno) federacija. Takođe i na zapažanju da je takva operativna taktika uspostavljanja političke unije, odnosno federacije, izokrenuta, zaobilazna, skroz izokrenuta ako se gleda u odnosu na onovremenu taktiku fon Bizmarka tokom prvog konstitucionalnog perioda njemačkog federalizma koji je najprije 1871. stvorio političku uniju, zatim zajedničku valutu 1873. i tek onda centralnu banku 1875. godine.[36]

Naravno, ovakva preokrenuta operativna taktika jednostavno je odraz one vajne metode, jednostavno njezina konkretna primjena. Cilj, tačnije daljnji ili dalekosežniji cilj, onaj stvarni uzrokovatelj takvoga načina rada i postupanja, pred nama je kao (ne)očigledan – „nerezonskim" osnivanjem banke proizvodi se disekvilibrijum u sveukupnom sistemu, koji se sistem, može vratiti u stanje ekvilibrijuma jedino kroz daljnje integracije, odnosno kroz „više Evrope" i uspostavu novih institucija i instanci jedne realne federalne države, poput fundiranja fiskalnog federalizma, instancijacije uveliko predlagane Evropske ekonomske vlade... i prije svega uspostave na „evropskom nivou" ministarstva finansija ili upravnog tijela ekvivalentnog ministarstvu takvoga portfelja.

---

35 Ibid, p. 35.

36 Up: Harold James, *Monetary* and *Fiscal Unification* in *Nineteenth-Century Germany*: What *Can Kohl Learn* from *Bismarck*?, Department of Economics Princeton University, Essays in International Finance, No. 202, March 1997, p. 3, http://ies.princeton.edu/pdf/E202.pdf

Obično, tako se smatra i posmatra kao da je daleko manjeg značaja u ukupnom ustrojstvu EU nego što zapravo jeste, ECB se shvata kao da je to „samo“ neka „pozadinska“, recimo, finansijsko-tehnička ili neutralna, jednom riječju nevladavinska institucija bez ikakve političke moći. Međutim, manje ili više, ništa od ovoga, zapravo, nije tačno. Stoga, radi izbjegavanja takvog jednog mahinalnog redukcionizma u pristupu i razumijevanju institucije o kojoj je riječ, valja uzeti u obzir da je

„Evropska centralna banka postala najvažnija institucionalna kreacija u Evropi još od institucionalizacije nacionalne države u sedamnaestom stoljeću. Dok Evropska unija (EU) može biti najveće institucionalno otjelotvorenje istorijskog procesa supranacionalne vladavine i evropske integracije u poslijeratnoj Evropi, ECB je ta koja možda najbolje definiše odricanje od državnog suvereniteta u korist institucije sa moćnim supranacionalnim mehanizmima donošenja odluka i nametanja. I dok neko može braniti tvrdnju da je raspon aktivnosti ECB limitiran na arenu jedne uske politike, naime monetarne politike, njen uticaj se već proširio na druge *policy-making* arene u EU i u državama članicama – na poresku politiku, finansijsku regulaciju, budžetsku politiku i makroekonomski *policy-making*. Djelujući kao politička poluga za daljnje evropske integracije, ECB može upravo formirati jezgro jedne embrionske evropske super-države.“[37]

Naravno, oblast monetarne politike nije jedina oblast u kojoj Crna Gora funkcioniše ili počinje da funkcioniše ili će funkcionisati kao jedinica jedne formalne i faktičke, toliko dezavuisane ali uveliko pravno-političke realnosti, federacije.

U prilog tome može se navoditi i pri ruci je pregršt argumenata.

[37] Ibid, p. xi.

Kako je i poznato, imamo već pravno razdvajanje i podjelu nadležnosti između Unije i države članice i shodno tome, postoji, tako da kažemo, podjela posla između dva politička subjekta – Crne Gore i EU.

Recimo, Agencija za zaštitu konkurencije funkcioniše više kao organ „federacije“ na nivou ili na teritoriji Crne Gore, a manje kao komponenta domicilnog institucionalnog okvira. Takvih će organa biti još više, recimo u smislu novouspostavljenog Evropskog javnog tužioca i povezane s time i uspostave Kancelarije evropskog javnog tužilaštva u državama članicama.

Dalje, ukoliko je u pitanju oblast carinske politike, štaviše, vidimo da su nadležnosti u potpunosti transferisane na ono što je realni federalni nivo i EU u toj oblasti ima isključive nadležnosti.

U ovom tekstu i kontekstu osobito je indikativan član 4. Ugovora o funkcionisanju EU u kojem se određuje da u taksativno nabrojanim oblastima „Unija dijeli nadležnost sa državama članicama“. U tome, takođe i u onome što se u članu 4. Ugovora o funkcionisanju EU određuje kao „nadležnost podijeljena između Unije i država članica“, skloni smo da pronađemo i prepoznamo tipičnu „federalnu situaciju“.

Iz ovoga proizlazi da postoje dva zakonodavca, svaki sa svojom jurisdikcijom. Na nivou onoga što je institucionalno-normativni *output,* navedeno znači da se od domicilnih pravnih i fizičkih lica – baš kao i od političkih i institucionalnih aktera – očekuje ono što se u odgovarajućoj terminologiji naziva „federalna lojalnost“, budući da žive i posluju po zakonima koje su donijela dva zakonodavca, dvije legislativne vlasti – to su s jedne strane zakonodavna vlast, nacionalna ili domicilna skupština i s druge strane bikameralni Evropski parlament+Savjet EU (faktički ekvivalent kakvog federalnog parlamenta).

I dakle, kako već i iz ovoga ovdje, više kao u eskizi iznijetoga, proizlazi u jasnoći, konkretizacija evropskih integracija nabijena je i prožeta jakom, predominantnom, kinetičkom energijom federalizacije.

Šta je cilj te federalizacije? U oštroj kontradistinkciji sa ustanovljenim i kasnije rutiniziranim taktikama kritpofederalizma, krajnji cilj te federalizacije je jasno izložila Šumanova deklaracija, svojevrsno *letter of intent* evropskih integracija. To je federacija Evropa.

Ali dok je 1950. ili 1951.g. to bio udaljeni i gotovo utopijski cilj, danas je vanredno važno da se realno konstatuje realnost, naime to da takva federacija, „aktuelno već postoji". I ne samo da ista uveliko postoji, nego, kako analiza pokazuje i kako o tome pored ostaloga čitamo, „izgradnja federalne države Evropa se nastavlja"...[38]

[38] Dirk Koch, Die Brusseler Republic, *Der Spiegel,* 26.12. 1999, https://www.spiegel.de/politik/die-bruesseler-republik-a-3d75c854-0002-0001-0000-000015317086?context=issue

Reference:

- Bogdandy von Armin, „Neither an International Organization Nor A Nation State: The EU as a Supranational Federation", in: Erik Jones, Anand Menon, and Stephen Weatherill(eds.), *The Oxford Handbook of the European Union*, 2012.

- Caporaso James A., „The European Union and Forms of State*: Westphalian, Regulatory or Post-Modern"*, in: *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34., no. 1, March 1996.

- James A. Caporaso, „The emergence of the EU supranational polity and its implications for democracy", in: Sergio Fabbrini (ed.), *Democracy and Federalism in the European Union and the United States,* Routledge, 2005.

- Daniel J. Elazar, *Federalism and the Way to Peace,* Institute of Intergovernmental Relations, Queen's University Kingston, Ontario, 1994.

- Feldstein Martin, „The Case against EMU", *Economist*, 13 June, 1992.

- Fernandes Jose Pedro Teixeira, „Federalism: Is it the Solution to the European Union crisis? A Portuguese View", *Relacoes Internacionais,* Special Issue, 2018.

- Hay Peter, *Federalism, and supranational organizations,* University of Illinois Press, 1966.

- Howarth David, Loedel Peter, *The European Central Bank: The New European Leviathan*?, Palgrave Macmillan, 2005.

- James Harold, *Monetary* and *Fiscal Unification* in *Nineteenth-Century Germany*: What *Can Kohl Learn* from *Bismarck*?, Department of Economics Princeton University, Essays in

International Finance, No. 202, March 1997, http://ies.princeton.edu/pdf/E202.pdf

- Koch Dirk, Die Brusseler Republic, *Der Spiegel,* 26.12. 1999, https://www.spiegel.de/politik/die-bruesseler-republik-a-3d75c854-0002-0001-0000-000015317086?context=issue

- Majone Giandomenico, *Europe as the Would-be World Power,* 2009.

- Majone Giandomenico, „Monetary Union and the Politicization of Europe“, Keynote speech at the Euroacademia International Conference: *The European Union and the Politicization of Europe,* Vienna, 8–10 December 2011.

- Markham Felix, *Napoleon,* A Mentor Book, 1966.

- Mason Henry L., *The European Coal and Steel Community,* Experiment in Supranationalism, Springer, 1955.

- Monnet Jean, *Memoirs,* DoubleDay & Company, INC. Garden City, New York, 1978, p. 272.

- The Schuman Declaration-9 May 1950, https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en

BEZ HAŠKOG TRIBUNALA NE BI BILA DOSTUPNA NI PRAVNA NI ISTORIJSKA ISTINA

Žan-Rene Ruez

How deep a mark Srebrenica can leave on someone who has been truly committed to truth and justice while working on the Srebrenica genocide investigation can be seen clearly in the case of ICTY senior investigator Jean-René Ruez. His supreme professionalism, simplicity, sincerity and unconditional commitment to the struggle for humanity are captivating, making us deeply humble before this man who, despite the many challenges he faced, presented key evidence to the ICTY about the Srebrenica genocide. The interview was conducted by Sarajevo journalist Ajša Hafizović-Hadžimešić.

Žan-Rene Ruez *(Jean-René Ruez) rođen je 1961. godine u Parizu, Francuska.*

Na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) Žan-Rene Ruez radio je od 1995. do 2001. godine. Pripadaju mu ogromne zasluge za detaljnu i preciznu rekonstrukciju hronologije počinjenja genocida u Srebrenici. Ruez je studirao pravo prije studija za visoke policijske oficire. Vodio je odjele za kriminal u Parizu, Marseju i Nici. Na konkurs za istražitelje na MKSJ, koji je izašao 1994. godine, Ruez se prijavio odmah po njegovom objavljivanju, jer

je, kako ističe, imao snažan osjećaj da će se ovaj rat istražiti i da će ratni zločinci biti kažnjeni. Kada je počeo raditi na Haškom tribunalu u aprilu 1995. godine stavljen je u tim za Sarajevo, ali je nakon genocida u Srebrenici odmah poslat na teren u Tuzlu. Zahvaljujući dokaznom materijalu koji je prikupio istražni tim MKSJ-a kojim je on rukovodio, podignute su optužnice protiv ratnih zločinaca Ratka Mladića i Radovana Karadžića u koje je bila uključena hronologija počinjenja genocida već u novembru 1995. godine, a kasnije i za druge ratne zločince presuđene za Srebrenički genocid na ovom međunarodnom tribunalu na kome je svjedočio u svim procesima vezanim za genocid u Srebrenici, uključujući i procese u predmetima protiv komandanta Glavnog štaba Vojske Republike Srpske Ratka Mladića i prvog predsjednika Republike srpske Radovana Karadžića. O radu istražitelja Žan-Rene Rueza na MKSJ, francuski novinar M. Aït-Habbouche snimio je dokumentarni film pod nazivom Srebrenica plus jamais ça (Nikad više Srebrenica). Nakon danonoćnog rada na istraživanju i prikupljanju dokaza koji su doveli do osuđujućih presuda za genocid u Srebrenici, Ruez je bio toliko iscrpljen da je morao uzeti dvogodišnje odsustvo. Kada se vratio na posao u Francusku, sa sobom je u novi ured donio i dosije o Srebrenici. Za sebe kaže da je u djetinjstvu pripreman za misiju svog života – istraživanje srebreničkog genocida. Otac mu je bio Francuz, a majka Njemica. Od majke je mnogo slušao o strahotama nacističkih zločina. Njena bol zbog tih zločina je uveliko utjecala na njegovo opredjeljenje da bude na strani onih koji se bore protiv novih sljedbenika nacizma. I danas, učešćem na međunarodnim konferencijama posvećenim podsjećanju na genocid u Srebrenici, nastoji odaslati poruku koja je bilo geslo njegovog tima u Haškom tribunalu: „NEMA mira bez pravde.“

Žan-Rene Ruez

Brza odluka o odlasku na Haški tribunal

Tokom rada u Haškom tribunalu uspostavili ste hronologiju počinjenja genocida u Srebrenici, što je korišteno u svim procesima vođenim u predmetu Srebrenica. Molim Vas možete li se prisjetiti početaka Vašeg rada u Tribunalu i šta Vas je ponukalo da radite za njega?

Krenut ću od vremena kad sam došao na Nacionalnu policijsku akademiju 1986. godine. Imao sam 26 godina. Nakon službe u odjelu za pravosudnu policiju u Parizu i u Marseilleu, vodio sam tim za suzbijanje organiziranih bandi – sjedište odjela je bilo u Nici i pokrivalo je područje Francuske rivijere. Kada se Jugoslavija 1992. godine urušila, pratio sam te tužne i užasavajuće vijesti gledajući navečer TV – snajperi i granate su ubijali ljude u Sarajevu koje je bilo pod opsadom. Kao da smo se vratili u vrijeme Drugog svjetskog rata, svjedočeći kako ljude drže iza bodljikave žice u logorima, izgladnjele, mršave – bio je to horor Drugog svjetskog rata…

Bio sam duboko postiđen paralizom Zapada i Ujedinjenih naroda, jer je za mene, kao Evropljanina, *Hladni rat* okončan bez ikakve destrukcije u Evropi. Živio sam s tom dubokom prijetnjom o globalnom uništenju tokom cijelog perioda moje mladosti. I onda, sad smo mogli vidjeti kako ta politički „ni Istok, ni Zapad“ zemlja, ne samo da se raspada, nego i kako njene stanovnike razdiru vukovi ... a ni Istok ni Zapad ne čine ništa da to zaustavi, ili je to tako malo. Vukovi su mogli slobodno loviti svoj plijen... Jedno je bilo sigurno, a to je da sve, kad-tad, dosegne „kraj svoje igre“. Imao sam snažan osjećaj da zbog počinjenih strahota nikada neće postojati održiv mir na tom području bez sprovođenja procesa pravde pod međunarodnim nadzorom, kako sam ja to vidio – uz nešto slično *Nirnberškom suđenju*. Kada je osnovan Haški tribunal imao sam osjećaj da je moje razmišljanje išlo u pravom smjeru, mada sam u to vrijeme vjerovao i da je međunarodna zajednica nemoćna i time samo pokušava bar malo zaustaviti te najgore oblike krivičnih djela strana u sukobu.

Krajem 1994. godine dok sam u Nici jednog sunčanog jutra pregledao pristigle telegrame i izvještaje o oružanim napadima i pravio uobičajene analize povezujući ih s tekućim istragama i vršio procjene o odlukama koje treba donijeti, iznenadila me jedna od pristiglih obavijesti, konkurs o mogućnosti prijave na mjesto istražitelja Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), koji je bio upućen svim francuskim rukovodećim službama, što je bila uobičajena praksa za bilo koje slobodno mjesto iz naše nadležnosti. Bilo mi je potrebno samo dva sata da donesem odluku i odgovorim na ovaj poziv – to je vrijeme koje mi je bilo potrebno da dobijem pristanak moje supruge koja je zbog moje odluke trebala napustiti posao i prihvatiti da plavi Mediteran zamijeni hladnim vodama Sjevernog mora u vlažnoj Holandiji, u Hagu.

Trebalo je više od šest mjeseci da dođem do MKSJ-a zbog proceduralne sporosti tog procesa. U aprilu 1995. stigao sam u Ured tužitelja, u istražni odjel. Istražni odjel je činilo oko trideset osoba, istražitelja, analitičara, koji su dolazili iz raznih zemalja i koji su trebali pokrivati rat koji je bio u toku i koji je već trajao tri godine. Nije bilo istraga o najtežim zločinima, *hot crimes*. Kako bi Vam bilo jasnije, trebate znati da je u to vrijeme u Belgiji više od stotinu istra-žitelja radilo fokusirajući se na samo jedan slučaj: „slučaj Dutrou" – naziv je dobio po imenu serijskog silovatelja i ubice.

Po dolasku na MKSJ bio sam raspoređen u „Sarajevski tim", za istraživanje ratnih zločina počinjenih tokom opsade od 1992. godine.

Tim duhova i optužnica protiv Mladića i Karadžića

Kada ste počeli s istragama srebreničkog genocida?

Gledajući televiziju kod kuće, preko CNN-a sam saznao da je „Vojska bosanskih Srba" preuzela „sigurnu zonu" Srebrenica.

Nekoliko dana kasnije Jean-Pierre Getti iz Ureda tužitelja došao je da me vidi na mjestu gdje je bio smješten „Sarajevski tim" ... Kratko je rekao: „Upravo izlazim sa sastanka Tužilaštva. Situacija je uzavrela! Kao što znate, mediji izvještavaju o hiljadama nestalih muškaraca koji su navodno ubijeni nakon pada srebreničke enklave. Moramo poslati tim da to istraži. Ja sam Vas predložio, da Vi odete tamo."

I tako je počelo. U Tuzlu smo stigli 21. jula, dva istražitelja, treći je došao kasnije, jedan analitičar, jedan prevodilac i jedan lokalac.

Koliko istražitelja je radilo u Vašem timu i šta je bio njihov pojedinačni zadatak?

U istražnom odjeljenju Haškog tribunala tim je bio sastavljen od vođe tima – policijskog, jednog pravnog savjetnika – tužitelja, jednog sekretara, jednog prevodioca, jednog analitičara i nekoliko istražitelja.

Početni cilj, iz 1995. godine, bio je provjeriti novinarske glasine. Izvučen sam iz mog tima za Sarajevo, kao i dva druga istražitelja iz njihovih. Po povratku iz Tuzle, krajem augusta 1995, ostali su se vratili svojim timovima. Uz cijelu zbirku izjava koja je bila kod mene, a koje smo uzeli tokom tog ljeta, ostao sam sām na predmetu Srebrenica. Smatrajući da više ne pripadam „Sarajevskom timu", počeo sam da sastavljam hronologiju dešavanja onoga što se desilo u Srebrenici 11. jula od podne do kraja masakra – za koji smo znali da se desio oko 16. jula.

U novembru 1995. godine skrenuta mi je pažnja s predmeta *Srebrenica* slanjem u Sarajevo na tri sedmice sa „Sarajevskim timom". Bila je to misija, cjelodnevni razgovori sa žrtvama snajperskih hitaca i granatiranja. Dok sam tri sedmice bio u Sarajevu, niko se nije bavio istragom o Srebrenici. Ipak, dan prije odlaska iz Haga u Sarajevo, dao sam tužitelju Marku Harmonu konačnu verziju *hronologije dešavanja* koju je koristio za sastavljanje optužnice za Srebrenicu protiv Ratka Mladića i Radovana Karadžića u novembru 1995. godine.

Mnogi napori usmjereni ka cilju da se dobije posvećen tim za *Srebrenicu* nisu promijenili situaciju tokom 1996. godine. Pripremio sam „planove misije" za nastavak procesa uzimanja izjava od identificiranih ključnih svjedoka i o terenskim misijama do vremena kada su mjesta zločina locirana u Republici Srpskoj (mjesta gdje su vršena pregrupiranja – mjesta zatočenja – mjesta pogubljenja – masovne grobnice), koja su se prostirala na prostoru od 70 km u pravcu sjever – jug i 40 km u pravcu istok – zapad.

Kako nisam imao tim, nekoliko volontera iz drugih timova su mi se pridruživali tokom ovih misija. Po povratku s nekih od misija odmah su se morali vratiti svojim timovima. Da skratim,

bio sam sām. Radio sam sekretarski posao – ispunjavao obrasce za registraciju dokaza kako bi prikupljeni dokazi bili uneseni i bili čuvani ili poslani laboratorijima, analizirao sam sve prikupljene podatke, nastavljao da razvijam hronologiju dešavanja, pripremao zahtjeve za misije u sljedećim fazama istrage, itd ... Zbog toga sam taj nepostojeći srebrenički tim nazvao „Tim duhova“. Tog se naziva sjećaju svi oni koji su bili ili postajali dio toga tima...

Sekundarne grobnice i Dejtonski mirovni sporazum

Krajem 1996. godine jedan pravni savjetnik je odmah po svom dolasku u Haški tribunal određen da mi pomaže. Bio je to Peter McCloskey. On je postao tužilac na suđenjima, a potom stariji tužilac za sva suđenja najodgovornijim u predmetu *Srebrenica*. Također, jedan istražitelj Asif Syed, iz Pakistana, izvučen je iz „Sarajevskog tima“ da radi sa mnom.

Ta se situacija nastavila tokom 1997. godine. Peter i Asif morali su se prije svega fokusirati na „stavljanje u pravosudni format“ rezultata dobivenih nakon „sezone ekshumacija“ iz 1996. godine. 1997. godina je, uz nastavak procesa uzimanja intervjua, bila godina posvećena lovu na sekundarne masovne grobnice, u kojima je vojska bosanskih Srba sakrivala tijela kradena iz „primarnih“ masovnih grobnica, radi prikrivanja zločina, što se događalo tokom Dejtonskog mirovnog procesa, krajem oktobra i novembra 1995. Nekoliko kolega, koji su već bili uključeni 1996. godine, vršili su ove misije zajedno sa mnom 1997. godine. Po povratku s terena oni su se kao i obično vraćali svojim timovima. Tek je 1998. godine dobiven tim posvećen ovom predmetu. Ja sam bio imenovan za vođu tima. Tim je bio brzo popunjen. Konačno su stvari mogle krenuti u pravim radnim uvjetima, ali nakon dvije godine rada i dubljim ulaskom u ovaj složeni slučaj javila se i potreba za njihovim

dodatnim obučavanjem i učenjem, što je, također, predstavljalo izazov. Bili su uključeni u sve što se tiče terenskih misija, uključujući i ispitivanje svjedoka.

Hapšenje Krstića

Hapšenjem generala Krstića 1998. godine – usljed količine prikupljenog dokaznog materijala, došlo je vrijeme da pravni savjetnik Peter McCloskey radi na pripremi za suđenje.

Odredili smo „sektore specijaliziranih polja znanja“: Stefanie Frease za presretnute razgovore, Dean Manning za svu naučnu obradu prikupljenog registriranog dokaznog materijala i Rick Butler za vojnu analizu.

U najbolje vrijeme našeg rada imali smo pet istražitelja i tri analitičara. Imali smo bukvalno sve što nam je trebalo. Sve što je traženo odobreno je. Predmet Srebrenica bio je u srcu sistema.

Čak i kad je to bio „Tim duhova“, nikad mi nije bio odbijen plan misije koji sam pravio. Nijedan sistem nije savršen i borba je često više unutarnja nego vanjska, to je osnovna činjenica koju treba uzeti u obzir, mada je u meni još uvijek ta srdžba zbog tih prvih godina bez tima.

Koji su bili posebni izazovi s kojima ste se suočavali tokom istrage?

Pored gore spomenutih, moram reći da, kada sam u službenoj misiji prvi put ušao u „ratnu zonu“, situacija s kojom sam se suočio bila je u određenom smislu problematična. 25.000 izbjeglica nagrnulo je u to područje u više izbjegličkih centara i sela. Podijelili smo upitnike na nekim od ovih mjesta kako bismo identificirali važnije svjedoke. Uspostavili smo kontakte s civilnim sektorom UN-a, nevladinim organizacijama, i sve je to bilo s veoma malo uspjeha. Srećom, tuzlanska policija i bosanskohercegovačka Agencija za ratne zločine već su bili

uradili veliki posao uzimajući nekoliko stotina kratkih izjava svjedoka koje su prijavili kao slučajeve „od značaja“.

Analizirali smo sve ove izjave podijelivši ih u četiri grupe kako bismo dobili neku okvirnu sliku i to shodno sljedećem: prvo, kakva je bila situacija u Potočarima dok je Armija BiH imala kontrolu nad područjem; pod dva, u kakvom stanju je bila kolona onih koji su išli prema slobodnoj teritoriji; zatim, pod tri, čemu su svjedočili putem do Kladnja oni koji su autobusima i kamionima prebacivani i pod četiri, ko je bio žrtva ratnog zločina?

Od samog početka te misije moja glavna preokupacija je bila da izbjegnem rizik utjecaja „propagande“. To je moćno oružje rata, dobro poznato međunarodnom krivičnom pravu dok je rat još u toku.

Deset svjedoka koji su preživjeli egzekucije

Da bismo se suprotstavili tome, sami smo birali ključne svjedoke za intervju. U normalnom kontekstu, policija može uzimati intervju od svjedoka onoliko dugo koliko je to potrebno. Međutim, mi smo imali veoma mnogo svjedoka koje smo izabrali za intervju tako da smo se mogli posvetiti pola dana ili u najboljem slučaju jedan dan svakom od njih, a s dva prevodioca to je bio spor proces. To je trajalo skoro tri godine, a nastavilo se i nakon toga.

Koja je bila uloga žrtava tokom Vaših istraga i koji je značaj njihovog svjedočenja?

Odmah po otpočinjanju procesa uzimanja intervjua od svjedoka u julu 1995. godine, pojavili su se svjedoci „kategorije 4“. Bile su to same žrtve navodnih ratnih zločina. Pojavio se prvi preživjeli čovjek koji je opisao ono što je preživio kao masovno pogubljenje. Zatim je do slobodne teritorije, kako su je nazivali, uspjelo doći više njih. To je promijenilo fokus istrage.

Bilo je nemoguće ostaviti po strani globalnu sliku, ali sada je prioritet bio fokusirati se na njih. Bilo je samo nas troje istražitelja, s dva prevodioca, tako da mi je bilo jasno da trebamo raditi intervjue s ovim preživjelima odvojeno, tako da u nekom trenutku kasnije, ako to ikad ugleda svjetlo dana u sudnici Tribunala, ne bismo mogli biti optuženi da smo bili pod utjecajem priče jednog od njih prilikom intervjuiranja drugog koji je preživio isti taj događaj.

Ukupno, u slučaju Srebrenica, imali smo deset preživjelih. Oni su nam omogućili da pronađemo mjesta njihovog zatočenja, a ponekad smo koristili i snimke iz zraka, kako bismo odredili mjesto pogubljenja i masovne grobnice koja je bila vezana za to mjesto. Bez te tehnologije, neke od tih lokacija bilo bi nemoguće pronaći, s obzirom na to da su žrtvama bile vezane oči dok su ukrcavani na kamione, a tome treba dodati i da su u to vrijeme neposredne smrti imali druge brige da bi uopće mogli misliti o tome gdje se tačno nalazi lokacija na koju su vođeni na egzekuciju...

Iako na nekim „mjestima zločina“ nije bilo preživjelih, istražni postupak je mogao biti nastavljen. Navest ću nekoliko primjera: intervjui vođeni 1995. godine doveli su do sumnje u pogubljenje zarobljenih u dolini Cerske. Očevidac je vidio tri autobusa, a za njim je prošlo drugo teretno vozilo i otišlo prema dolini, a nakon toga je prošao bager koji je išao u istom smjeru. Nakon toga čuo je intenzivnu paljbu iz vatrenog oružja koja je dopirala iz tog pravca. Još jedan koji je noću bježao tim smjerom, naišao je na veliku lokvu krvi na zemljanom putu koji je vodio u tu istu dolinu. Dvojica drugih, danima kasnije, osjetili su smrad za koji su smatrali da dolazi od mrtvih tijela. Pretražili smo tu dolinu 1996. godine. Bile su potrebne dvije misije da nađemo sumnjivo mjesto, padinu uz zemljanu cestu i uznemireno zemljište koje je na vrhu bilo prekriveno odrezanim granjem kako bi se to mjesto kamufliralo. Kad smo izvršili

otkopavanje, pronašli smo posmrtne ostatke ljudskih tijela. Procesom ekshumacije tu je otkriveno sto pedeset tijela.

Očevidac saslušan tokom ljeta 1995. godine, koji je pokušao prijeći raskrsnicu u Konjević Polju, vidio je grupu od tridesetak zarobljenika koje su vodili ka padini blizu asfaltnog puta. Svi su pogubljeni. On je bio svjedok za ukupno tri grupe koje su tamo strijeljane. Informacije su bile nejasne, ali nastavili smo s kopanjem, sondiranjem tla, koristeći detektore na dionici puta od 3 km koja je mogla odgovarati početnom opisu. Na kraju smo pronašli mjesto, ali tek 2000. godine. Nalazilo se nasuprot mjesta gdje je bilo više grobnica u blizini Nove Kasabe.

Uprkos činjenici da nije bilo preživjelih, primarna masovna grobnica u Kozluku, sjeverno od Zvornika, pronađena je zahvaljujući informacijama koje su indirektno dobivene iz izbjegličkog centra u Njemačkoj. A onda su predmeti pronađeni u sekundarnoj grobnici vodili dalje. Bilo je to jedno od šest glavnih mjesta zločina u slučaju onih koji su bili odvođeni u obližnju školu i tamo ubijeni 15. jula.

Također, zahvaljujući svjedočenju Dražena Erdemovića, pripadnika 10. diverzantskog odreda vojske bosanskih Srba, saznali smo za pogubljenje pet stotina zatvorenika u Domu kulture u Pilici i u potpunosti smo mogli analizirati to mjesto zločina. Niko nije uspio pobjeći odavde.

Ništa nije ostalo po strani, sa ili bez preživjelih. Za suđenja, očito je, svjedočanstva preživjelih daju doprinos detaljnoj slici o tome kroz šta su prošli. Tehnički aspekt istrage biva pokriven ljudskim aspektom, pojačava vjerodostojnost onoga što treba biti rečeno pred sucima, javnosti i optuženima. Oni tjeraju svakoga da prođe „pakao“ onih koji su preživjeli da bi rekli istinu o onome što su doživjeli.

Tišina vlasti RS-a o preživjelim zatvorenicima bila je mrtva tišina

Kako ste se nosili tada sa svim saznanjima do kojih ste došli: ubistva, zločini, likvidacije, grobnice, svjedočenja...?

U to vrijeme, 1995. godine, dok još nije bio završen konačni proces razmjene zarobljenika, dakle u martu 1996. godine, još uvijek sam se nadao da postoji mogućnost da zločin nije bio tako organiziran i sistematičan kako se to činilo iz hronologije dešavanja bazirane na analizama izjava. Ove procjene su se još uvijek mogle pobijati novim činjenicama u slučaju da su isplivale od vlasti u RS-u, a koje bi ispunile očajnu želju velike zajednice žena i nade da su njihovi muževi, očevi, sinovi, mogli biti korišteni kao robovi za prisilni rad ili zatvoreni u neke logore. Ta je šansa bila veoma mala – tišina vlasti RS-a o preživjelim zatvorenicima bila je mrtva tišina, dok je njihova propaganda bila samo poricanje i prezir prema žrtvama i međunarodnoj zajednici.

Zatim, krajem 1996. godine, kada je proces ekshumacije glavnih masovnih grobnica bio gotovo dovršen, časopis *Newsweek* objavio je članak pod naslovom „Genocid bez leševa“. Zapravo, samo je oko 500 tijela pronađeno na lokacijama gdje smo trebali pronaći hiljade njih. Iako smo tada znali da su ove glavne masovne grobnice uznemiravane, zbog očiglednih tragova koje je ostavila teška mehanizacija koja je to radila, nije bilo načina da se procijeni opseg tog uznemiravanja, a samim tim ni broj žrtava. Tek nakon što su 1997. godine pronađene sekundarne masovne grobnice, bilo je definitivno sigurno da su svi nestali mrtvi i da je velika većina ubijena dok je bila u pritvoru kod vojske bosanskih Srba.

Čuvali su nam leđa

Koje ste sve izvore informacija koristili za istragu i kakva je bila saradnja s bosanskim istražnim i drugim organima ?

Na samom početku, izvori informacija koje smo koristili bile su kratke izjave koje smo dobili od Agencije za istraživanje i dokumentiranje ratnih zločina i od tuzlanske policije.

Zatim su tu bile one informacije koje smo sami otkrili kroz druge izvore – neke su još uvijek bile povjerljive, a neke smo dobili i zahvaljujući pojedinim novinarima. Upotreba snimaka iz zraka i vodeća uloga američke vlade iz tog vremena predstavljala je prekretnicu u okončanju zataškavanja broja tijela tih istrebljenja vršenih po nalogu Ratka Mladića, koji je izvršio prenošenje tijela iz primarnih u sekundarne masovne grobnice u vrijeme kada je sklopljen Dejtonski sporazum.

Za taj aspekt istrage treba shvatiti šta „slike iz zraka“ pružaju. Teoretski, svako ko posjeduje neku od tih slika mogao je pronaći neki trag o tome šta se dogodilo u toj zoni. U praksi, međutim, nemoguće je tu sliku pročitati ako već niste upoznati s tim šta tražite i ako kroz to ne prolazite uz upute o terenskom posmatranju. Ako ne radite tako, onda tražite iglu u plastu sijena!

Te slike su prije svega bile od ogromne pomoći u sužavanju lociranja mjesta koje smo tražili, jer svjedoci s kojima smo razgovarali nisu bili s tog područja. Oni su bili žrtve etničkog čišćenja iz 1992. godine sa sjeveroistoka Bosne. Oni su bili raseljeni u Srebrenicu i često nisu znali ništa o njihovom novom okruženju. S ovim svjedocima nije bilo moguće utvrditi udaljenost između različitih mjesta zločina. Često nisu ni znali gdje su bili, a da ne spominjem činjenicu da su im vezali oči i da su bili u teškom stanju stresa, dok su sami sebi postavljali pitanje hoće li biti razmijenjeni ili ubijeni. U takvim slučajevima,

posjedovanje tih slika iz zraka je imalo posebnu važnost. Tako smo pronašli primarne masovne grobnice praveći usporedbu tla na suženim sumnjivim područjima, prije i nakon što su tamo izvršena pogubljenja. Uznemiravanje tla je bilo očito i mogli smo lako pronaći ta mjesta zločina, s ciljem prikupljanja dokaznog materijala o njima i otpočinjanja procesa ekshumacije kada bismo potvrdili da su mrtva tijela tu ukopavana.

Na kraju, to je „priča“ koja se razvija istragom koja vam omogućava sliku koja ima smisla, a ne obrnuto. Slika sama po sebi često nema nikakvog stvarnog smisla i čak može postati izvor grešaka u tumačenju.

Činjenica je da smo zahvaljujući toj pomoći SAD-a s ovim slikama uspjeli i 1997. godine pronaći i sondirati 28 masovnih grobnica sekundarnog karaktera – u dolinama koje su bile naseljene, ali opustošene ratom, pune protupješadijskih mina, neobilježenih. Srećom nismo ostali bez nogu...

Pomoć bosanske policije, koju smo imali u kratkim intervjuima, bila je ograničena na naše logističke potrebe uz odgovore na istražne procese tamo gdje su nam mogli pomoći. Ipak, treba kazati da je naš odnos bio odličan. Osim što su nam pomagali, čuvali su nam leđa u slučaju neke prijetnje. Ovi ljudi će u mom sjećanju ostati kao oni koji su istinske kolege koji nas nikada nisu pokušali odvesti u neku zamku, upravo suprotno. Dvadeset pet godina kasnije želim im prenijeti svoju ličnu zahvalnost.

Istrage u RS-u pod strogom zaštitom vojnih snaga MND-Sjever

Kada smo 1996. započeli naše misije u RS-u, rat je bio završen. Ipak, političari, vojni sastav RS-a, policija RS-a – sve je bilo isto. Dok smo istraživali mjesta zločina u RS-u, govorio sam da „kopamo u bašti počinioca”. To je bilo jasno, razumjelo

se. Tokom sveg tog vremena naše misije i provođenja ekshumacija bili smo pod strogom zaštitom vojnih snaga MND-Sjever (Multinacionalne divizije Sjever)[1]. Na početku je to bila američka vojska, a zatim je za sva mjesta zločina sjeverno od grada Zvornika za to bila zadužena ruska jedinica.

U aprilu 1996. godine u prvoj misiji u RS-u, naši „zaštitnici" su se suočili sa „sigurnosnim incidentom" za koji se sumnjalo da je bio ciljan na nas. Američki vojni zapovjednik je na jednom improviziranom sastanku koji se održavao u blizini sjedišta Drinskog korpusa, na kojem sam sjedio do njega, jasno upozorio predstavnike vojske bosanskih Srba rekavši: „Ako dirnete dlaku ovih ljudi, smatrajte da ste dirnuli moju. Mi smo tigar u kavezu, potpuno obučeni za rat."

Sigurnost koju nam je pružala ruska vojska bila je uz manju opremljenost za pokazivanje sile, ali je njihovo prisustvo i način djelovanja bio podjednako uvjerljiv.

Bili ste svjedok Tužilaštva u prvom predmetu u kome je dokazan genocid u Srebrenici, ali i na kraju rada Haškog tribunala u predmetima protiv političkog i vojnog komandanta RS-a Karadžića i Mladića, kao i drugim predmetima vezanim za Srebrenicu. Šta Vam je posebno ostalo u sjećanju? Koji su bili argumenti odbrane tokom unakrsnog ispitivanja i kako ste na njih odgovarali?

Da, na MKSJ-u sam svjedočio u svim slučajevima vezanim za Srebrenicu. To je trajalo od 2001. na suđenju generalu Krstiću do 2016. na suđenju generalu Mladiću, između ostalog. Za mene je, dakle, to bila „igra bez granica" do 2016. godine! Ukupno 21 godinu. Kad neko uđe u sudnicu, mora se zakleti da će reći istinu, cijelu istinu i ništa osim istine. Ako to prekrši,

[1] Multinacionalna divizija Sjever (MND-N), Tuzla bila je pod vodstvom američkih Task Force Eagle. MND-N je bio sastavljen od dvije američke brigade i po jedne ruske, turske i nordijsko-poljske brigade.

suočava se sa sudskom optužbom, zatvorom i/ili velikom novčanom kaznom. Ta prijetnja nije bila moja briga. Bilo mi je lako s tim konceptom s obzirom na to da je moja dužnost bila da iznesem rezultate istrage i nikada, baš nikada, nije nedostajalo dobre vjere u proces te istrage. Zbog moje obuke i časti služenja pravdi u francuskoj policijskoj službi koju sam vodio, u svim slučajevima moramo voditi istragu za podizanje optužnice, ali i oslobađanje od optužnice. To znači da sve informacije do kojih dođete mogu voditi do kreiranja sumnje u nevinost ili ublažavanje krivice navodnog počinioca zločina i trebaju biti ugrađene u postupak i biti proslijeđene tužitelju. To je kultura, način rada, francuske pravosudne policije. Primijenio sam taj isti način, na koji sam ranije radio, i tokom rada na MKSJ-u.

U tom pogledu, budite uvjereni da sam iz kontakata sa „stranom bosanskih Srba“, ako su mi ikada pružili neke dokaze protiv „muslimanske strane“ za zločine počinjene nad Srbima, to sistematski prenosio za istragu timovima za podizanje optužnica i tužitelju.

Ima nešto što bi, zaista, trebalo biti rečeno. „Greške“ Haškog tribunala u samom početku, primorale su me da budem u središtu te istrage i da učinim sve po tom pitanju, kako bi to bilo urađeno na najbolji mogući način i bilo spremno kada započne faza suđenja.

Moja uloga je bila da se suđenja otpočnu predstavljanjem cjelokupnog procesa istrebljenja pred sudskim vijećem.

Tokom faze „direktnog ispitivanja“ pred sudskim vijećem, moja uloga je bila da sudijama iznesem hronologiju događaja – mjesta zločina nakon njihovog počinjenja sa fotografijama i video zapisima, onako kako je to provođeno iz dana u dan i od lokacije do lokacije. Ona je poslužila za postavljanje osnova za iskaze preživjelih i drugih svjedoka. Pored toga što je pružala saznanja o događajima u Srebrenici, hronologija je izuzetna i po

svojoj preciznosti i dokumentiranosti. A to sam mogao uraditi, jer sam uvijek bio prvi koji je djelovao na mjestu zločina.

Izlaganje na Sudu u okviru direktnog ispitivanja traje tri dana i prilagođeno je onima kojima se sudi.

Odbrana je sistematski tražila isto vrijeme, kao i tužitelji, pa su morali ispuniti ono vrijeme koje su tražili od Suda nastojeći osporiti moju sposobnost, moju iskrenost i način provođenja te istrage. Ono što mogu reći, jeste to da je za mene odgovaranje ovim advokatima odbrane bila „laka igra". Ono što je bilo čudno je to što su njihova dodatna pitanja, kojima su nastojali osporavati zaključke istrage o mjestima zločina nakon zločina, ustvari sistematski otvarala vrata za širenje prostora za optužbu, potpuno protiv interesa njihovih klijenata kojima se sudilo pred sudskim vijećem. Ne samo da sam mogao odgovarati: da, ja sam taj koji je snimio ovo mjesto zločina, da, ja sam taj koji je taj dan snimio to mjesto zločina, da, ja sam taj koji je kopao po površini te masovne grobnice kako bi potaknuo proces ekshumacije itd, nego su mi njihovi izazovi omogućavali da pružim sudu mnoge dodatne detalje, koji nisu dati u početnom iznošenju dokaza. Oni su jednostavno kopali grob svojih klijenata samo kako bi dokazali da oni, kao pravna lica, postoje, a samo su vodili u „slijepu ulicu". Činjenica je da smo uvijek bili korak ispred. Tako je bilo i u slučaju Ratka Mladića ili Radovana Karadžića – sami su svojom odbranom ulazili u isti problem.

Što se tiče anegdota iz sudnice, čuvam ih u svom ličnom sjećanju, a i u arhivima su Haškog tribunala.

Da podvučem, nijedan optuženik, niti advokat, tokom svih ovih suđenja nije dosegao tačku koja bi mogla kompromitirati rezultate srebreničke istrage. To je činjenica koja je potvrđena presudama sudskih vijeća Haškog tribunala, a čiji su pravni zaključci potvrđeni i od strane Međunarodnog suda pravde.

Srebrenička istraga – najveća istraga ove vrste u 20. stoljeću

Istraga Haškog tribunala o Srebrenici koju ste Vi predvodili u međunarodnim krugovima definira se kao najveća istraga ove vrste u 20. stoljeću. Zbog čega? Možete li to pojasniti?

To je istraga krivičnih događaja počinjenih tokom sukoba. Takve istrage, na sreću, nije bilo u Evropi od Drugog svjetskog rata. Ovakva kvalifikacija ove istrage uglavnom je posljedica razmjere masakra. Identifikacija žrtava je pokazala da je u pogubljenjima povezanim sa Srebrenicom ubijeno najmanje 6.500 osoba. Što se tiče brojki, treba znati da u kriminalističkoj istrazi ne uzimate u obzir broj „nestalih", kojih je bilo više od 8.000 kako je zabilježio Crveni krst, nego broj onih za koje možete dokazati da su se predali, da su zarobljeni, onih koji su padali pod zaštitu Ženevske konvencije, a zatim ubijeni (ubistvo s predumišljajem).

Također, razmjera „mjesta zločina", broj identificiranih mjesta pregrupiranja, mjesta zatočenja, mjesta pogubljenja, primarne masovne grobnice, sekundarne masovne grobnice – na teritoriji od 40 do 70 km. Svako takvo mjesto zločina bilo bi izvan koncepta za bilo koju normalnu kriminalističku istragu van ratne zone. Najveći masakr počinjen je na Vojnoj farmi u Branjevu – 1.200 zatvorenika pogubljeno je između 10 i 15 sati 16. jula 1995. godine. S čime se može uporediti takav slučaj u Evropi nakon Drugog svjetskog rata? I to je samo jedan zločin, iako najveći.

Što se tiče čistog istražnog postupka, dopustite mi da otkrijem da smo 1998. bili pokrenuli i masovnu operaciju oduzimanja oružja od glavnih jedinica vojske bosanskih Srba za koje smo vjerovali da su bile uključene u četverodnevni proces ubijanja, kako bismo ih testirali i njihova ispaljenja uporedili s mecima pronađenim na površini mjesta pogubljenja, kao i one koji su bili ukopani u grobnice s tijelima ubijenih, a koji povezuju primarne masovne grobnice sa sekundarnim masovnim grobnicama. Međutim, kako je Peter McCloskey rekao tada, mogli smo naći samo dimni

pištolj. Od tih vojnih jedinica RS oduzeli smo oko 3.000 komada oružja. Nije pronađena igla u „plastu sijena“ iz različitih razloga. Ipak, razoružavanje ovih jedinica, u vrijeme kada smo pozivali osumnjičene iz vojnog sastava RS-a na intervjue, bilo je pokazivanje sile, što je bila poruka koju su shvatili vrlo dobro.

Rad ICMP-a, Međunarodne komisije za nestale osobe, i naučni napredak koji omogućava DNK identifikaciju, dao je veliki doprinos i ogromnu vrijednost toj procjeni o srebreničkoj istrazi.

O analizama i načinu dokazivanja vjerodostojnosti presretnutih radiokomunikacija, ispred tima koji je to radio svjedočila je analitičarka tima nesporno zbog profesionalnosti njenog rada. Također, nevjerovatna količina dokaza koji su obrađeni kroz naučne laboratorije, za povezivanje mjesta pogubljenja, od primarnih masovnih grobnica do sekundarnih masovnih grobnica, sve je to sudu predstavio jedan od istražitelja tima. Godine rada tima Haškog tribunala, koji je radio na ekshumacijama od 1996. do 2000. godine, analize obimnog materijala i podataka prikupljenih nakon pretresa Bratunačke i Zvorničke brigade – sav taj materijal analizirao je naš vojni analitičar, kome su taj materijal danonoćno prevodili. Ta analiza je priključena kriminalističkoj analizi, koja je dala smjernice za sve razgovore koje smo tada obavljali s osumnjičenima.

Optužnice su bile čvrste kao čelik zbog sveg tog procesa višestranog pristupa pri čemu su i dokazi bili višestruko potvrđivani.

I da, zaista, ako bi postojala Guinnessova knjiga za kriminalističke istrage, istraga o Srebrenici bi, istinski, bila na vrhu.

Svi dokazi predstavljeni pred MKSJ otvoreni su izvor za istraživače i historičare

Parlament bh. entiteta RS poništio je izvještaj o događajima u i oko Srebrenice koji je Vlada RS-a usvojila 2005, te osnovala novu komisiju koja je na nedavno održanoj konferenciji u Banjoj Luci negirala genocid u Srebrenici. Možete li to komentirati?

Činjenice treba da se ocjenjuju putem sistema pravosuđa, pravnim i korektnim postupkom, kao što je učinjeno tokom svih suđenja za Srebrenicu u Haškom tribunalu, a ne od strane neke „komisije“ ili „konferencije“ politički motivirane za stavljanje na stranu jedne od strana uključenih u sukobu. Svi dokazi predstavljeni tokom suđenja pred MKSJ otvoren su izvor za istraživače i historičare. Ako je toliko advokata odbrane završilo svoj posao ne uspijevajući osporiti činjenice, a imali su toliko prilika tokom tog produženog perioda suđenja, ukupno nekih sedamnaest godina, negatori teško da mogu izmijeniti istinitost onoga što se dogodilo. Zločin koji je još sramotniji za one koji to čine, jeste taj da negatori, koji su poslije revizionisti, dižu glas, prave sebi ime i/ili manipuliraju duhovima za političke ciljeve. To je žalosno, ali, nažalost, neizbježno.

Kako gledate na značenje Srebrenice danas u svijetu u kontekstu planskog nasilja kojem danas svjedočimo širom svijeta – a svi dobro pamtimo da je poslije Drugog svjetskog rata rečeno nikad više, a desila se Srebrenica?

Bez daljeg napretka, kako bi iko mogao biti svjestan onoga što se dogodilo od 1995. godine na tako mnogo mjesta kao što su Sirija, Jemen, Mjanmar itd... Biti optimističan... Uz to, čini se da je međunarodno krivično pravo u stanju hibernacije već duže vremena.

Kako Vi definirate zločin protiv čovječnosti i cilj onih koji ga istražuju?

Odgovor o pravnoj definiciji „zločina protiv čovječnosti“ ostavljam advokatima i tužiteljima. Što se mene tiče, uobičavao sam govoriti kada sam analizirao razloge moje posvećenosti ovoj istrazi da je zločin protiv čovječnosti zločin počinjen protiv svih nas. Ne trebate izgubiti prijatelja ili nekog od rodbine u tom zločinu da biste to osjećali. Ne samo da imamo pravo osjećati se

uključenim, već imamo i dužnost da djelujemo, onda kad to možemo učiniti.

Kako ocjenjujete rad Haškog tribunala i njegov doprinos utvrđivanju istine?

Jedina istina kojom sam se bavio tokom šest godina rada u Haškom tribunalu bila je vezana za Srebrenicu. Ne mogu govoriti o ostalim. Za Srebrenicu je više nego očigledno da bez postojanja Haškog tribunala, istraga i brojnih suđenja, osuđujućih presuda – osuđujućih presuda nakon žalbenog postupka, ne bi bila dostupna ni pravna ni historijska istina.

Bio bi napisan izvještaj UN-a i premda bi pretpostavka o zločinima velikih razmjera bio njegov zaključak, negatorima bi bio lak zadatak gaziti po njemu. Nikakva individualna odgovornost na visokom nivou ne bi bila dokazana. Broj ubijenih osoba ostao bi nepoznat. Zataškavanje operacije uklanjanja tijela iz primarnih u sekundarne grobnice prošlo bi uspješno za generala Mladića i njegove pomagače.

Preživjele žrtve genocida od Vas očekuju knjigu koja će ostati kao vrijedno svjedočenje o genocidu u Srebrenici. Pišete li je?

Možda, vrijeme će pokazati. Znate, kada ljudi sa strane razmišljaju o tome šta bi mogao biti Tim Srebrenica istražnog odjela Tužilaštva MKSJ, sigurno misle da je to vrlo moćna i dobro organizirana struktura, kao što se u filmovima na TV-u može vidjeti. I ja sam mislio, kada sam u aprilu 1995. godine došao u MKSJ, da sam sreo kremu svjetskih policijskih snaga... Kada je riječ o Srebrenici, pored činjenice da danas znamo da je to slučaj koji etiketira taj sud u smislu njegovog uspjeha, u stvari bila je to mala grupa mladih ljudi, uglavnom u drugoj polovini tridesetih godina života, vrlo snažno motiviranih i posvećenih poslu. Morao sam se boriti i protiv onoga što sam otvoreno, ali interno, u to vrijeme kritikovao, a što je bilo izazvano hijerarhijskim razlozima.

To je neispričana priča, ali ne mijenja krajnji rezultat i ne dodaje ništa globalnoj slici. Drago mi je da se zna šta je istina o Srebrenici

Koja je Vaša poruka žrtvama genocida u povodu 25. godišnjice genocida u Srebrenici, koja zločincima koji se još uvijek kriju, a koja njegovim negatorima?

Za žrtve mi je teško naći prave riječi. Drago mi je da se zna šta je istina i što su prepoznate kao žrtve. Ne mogu zaboraviti vrijeme kada su apsolutni demantiji vlasti bosanskih Srba još više doprinosili njihovoj patnji. Sadašnje poricanje nije ništa u usporedbi s onim što je to negiranje bilo u ranim fazama, prije izricanja presude generalu Krstiću 2001. godine.

Također, iako to nikada nije bio krajnji cilj kriminalističke istrage, udruženi napori međunarodne zajednice, omogućili su i identifikaciju posmrtnih ostataka njihovih najmilijih, zahvaljujući čemu su ih mogli dostojno ukopati. To je izuzetno važno.

Počiniocima zločina nemam šta da kažem. Sudije su im to rekle kad su im izrekle kazne. Nikada nisam bio lično motiviran protiv njih, već sam se bavio ulogom koju su igrali u zločinu u koji su bili upleteni.

Osjećam potrebu da mislim i na one koji rade ili će u budućnosti raditi u kontekstu međunarodnog krivičnog pravosuđa i koji će pri tome davati sve od sebe da to urade na najbolji mogući način. Kad sam stigao na Haški tribunal, slučajno sam naišao na brošuru, sažetak smjernica za istražitelje FBI-ja koje se odnose na profil osoba koje krivično gone. Na naslovnoj stranici bila je napisana rečenica Friedricha Nietzschea, filozofa iz 19. stoljeća, koja mi se tada urezala u pamćenje: „Kad gledate u ponor, nikad nemojte zaboravite da ponor, također, gleda u vas.“

19. juni 2020.

(intervju vodila sarajevska novinarka **Ajša Hafizović-Hadžimešić**)

SVI NAŠI SUSJEDI SU NAŠI NEPRIJATELJI

Ljiljana Dufgran-Boričić

This is a limited attempt to shed light on the dilemmas of today. One short and optional history lesson. Because when you look at others, you can't help but look at yourself.

Trying to put together two worlds so different, and in fact quite similar at times, makes me both restless and thrilled with the challenge itself.

Crna Gora i Švedska, dvije male zemlje na marginama Evrope. Šta im je zajedničko, sem mene same? U mojem svijetu samo to. I pošto nijesam istoričar već samo svjedok, sasvim neobavezni posmatrač tih svjetova, dopuštam sebi da za ovu priliku biram i probiram. Ono što bi rekli, trešnju sa vrha torte od šlaga.

Od samog dolaska iz Crne Gore u Švedsku, prije četrdeset godina, živim paralelni život u isto tako paralelnim svjetovima.

Nikada nijesam napustila ni jedan ni drugi.

Kad sam u Crnoj Gori svi odmah vide moju švedsku stranu, a u Švedskoj šljašti moja crnogorska priroda. Ja, vjerovatno, ne vidim ni jednu ni drugu stranu kao različitost. Pokušavam da premostim razlike na koje drugi ponekad ukazuju, da zakrpim rupe, da pomirim nezadovoljstva, da oplemenim i jednu i drugu stranu onim najljepšim iskustvima, znanjima, pričama i osjećanjima.

Švedska, iako članica EU, i dan-danas osjeća Evropu kao malo stranu i udaljenu. Crna Gora, u centru evropske kulture, hiljadama godina u blizini Grčke i Italije, na hiljadama godina prometnom putu za Bliski i Daleki istok od Venecije i sjevjernije od Venecije do Turske, Persije, Kine... Crna Gora je najprirodniji dio današnje Evrope i njene zajednice. A ipak je još uvijek prinuđena da bude izvan nje.

Ova pandemija, izazvana korona virusom, otkrila je svijetu i svakom društvu ponaosob neke zanemarene greške i nedostatke u organizaciji društva. Otkrila je i osvijetlila razlike između zemalja, njihovu pripremljenost za dublje krize, njihove različite strategije, njihove probleme i njihova različita rukovodstva i način uprave.

Izašlo je na vidjelo da se Švedska u samom početku izdvojila od drugih. Od cijelog svijeta. Potpuno drugačije organizovana nego svi ostali, uključujući i najbliže komšije.

To je zainteresovalo svjetsku javnost i mnogi su pokušali da to razumiju i da to objasne. Ponekad se čuo tu i tamo glas, čak i od Svjetske zdravstvene organizacije, da je „švedski model" dobar, a ubrzo zatim da ipak nije itd. Sve to same Šveđane nije nimalo remetilo. Oni smatraju da se ništa ne može upoređivati, ni statistike, ni cifre, ni metode. Njihovo glavno geslo je – izdržati, sačuvati prisebnost, držati se preporuka Zavoda za zaštitu narodnog zdravlja, ne opteretiti bolnice i zdravstveno osoblje, ponašati se odgovorno zbog sebe i drugih. Držati distancu od dva metra i prati ruke. I sve to se daje javnosti samo u vidu preporuka, nikada naređenja.

Pojedinac, zakon i sloboda

Ustavom je određen okvir švedske strategije. To konstatuju u nekoliko tekstova trojica univerzitetskih profesora već početkom rasta pandemije ukazujući na osnovne razlike između

Švedske i njenih susjeda kao i drugih zemalja. To su Lars Jonung, profesor ekonomije, Joakim Nergelius, profesor prava, kao i Olof Peterson, političke nauke.

Potrudila sam se da sažmem dio te javne rasprave:

Švedska strategija temelji se na povjerenju i uvjerenju da vlasti, organizacije, kompanije i pojedinci čine sve da pomognu.

Kroz Zakon o kontroli infekcija pojedinci su dobili veliku odgovornost. Filozofija švedskog Zakona o zaraznim bolestima svjedoči o nečemu istorijski jedinstvenom. Zemlja ima vladu koja vjeruje svojim građanima.

Novi Zakon o kontroli infekcija iz 2004. godine značio je promjenu perspektive. Svakako ostaje mogućnost ograničavanja širenja zaraze putem prisilnih mjera. Ali ovdje je pojedincu data velika odgovornost za kontrolu infekcije.

Švedska strategija za rješavanje pandemije korone postala je središnja tema rasprave, kako unutar, tako i izvan granica zemlje. Iako su mnoge druge zemlje uvele stroga ograničenja, Švedska je odlučila da se u većoj mjeri oslanja na dobrovoljno pristajanje ljudi. Vlada tvrdi da nije izabrala put, u smislu da se u nekom trenutku odlučila za opštu strategiju, samo se držala zakona. Niko ne zna kako će se završiti kriza izazvana pandemijom.

Zna li se ko je u pravu? Oni koji tvrde da je Švedska odabrala određenu strategiju? Ili vlada koja tvrdi da je u jednom trenutku samo preduzela niz mjera koje je smatrala prikladnim?

I jedni i drugi su u pravu. Švedska jeste odabrala posebnu strategiju, ali ovaj izbor nije napravljen sada, u vezi s koronskom krizom, već prije skoro dvadeset godina.

U krajnjem, ovdje se radi o tome kako funkcioniše demokratija. Demokratija znači i podrazumijeva slobodu. Sloboda znači moć. Moć znači odgovornost. Zakon o zaraznim bolestima daje građanima slobodu i moć, a time i odgovornost. Buduća komisija za analizu pandemije korone moraće takođe da ispita kako su građani izvršili svoj dio zadatka.

Načelo lične odgovornosti pojedinca sadržano je u Zakonu o zaraznim bolestima. Kao i sve zakone, donosi ga parlament (Riksdag), koji je prema ustavu najvažniji predstavnik naroda. Trenutno važeći Zakon o kontroli infekcija stupio je na snagu 2004. Prije toga postojao je zakon o zaštiti od infekcija tradicionalne prirode. Ovo je bilo upućeno državnim i opštinskim vlastima i odlučeno je koje će se mjere sprovesti pod kojim okolnostima.

Promjena perspektive 2004. bila je pažljivo promišljena. U stvari, novi Zakon o kontroli infekcija značio je da je država promijenila pogled na ljude.

Grupa stručnjaka koja je pripremila i donijela prijedlog zakona stavila je veliki i vidan naglasak na etička i načelna stanovišta. Naglašava se da „rad na kontroli infekcije mora biti ukorijenjen u humanističkom pogledu na ljude“. Važni elementi bili su principi jednake vrijednosti svih ljudi, te dostojanstvo i pravo samoopredeljenja pojedinca.

Naslov u današnjem Zakonu o kontroli infekcija glasi: „Obaveza pojedinca da spriječi širenje zaraze.“ Centralni dio kaže: „Svi će pažnjom i razumnim mjerama predostrožnosti doprinijeti sprečavanju širenja zaraznih bolesti“.

„Svi“ je ključni koncept. Od ovog trenutka, kontrola infekcije u zemlji temelji se na premisi da „svi“ mogu i žele doprinijeti sprečavanju širenja zaraze. To je vlastima dalo proširenu ulogu. Informacije su sada postale presudne. Vlasti moraju, navodi se u zakonu, „osigurati da javnost ima pristup informacijama i savjetima potrebnim da bi se svi mogli zaštititi od infekcije koja može ugroziti život ili zdravlje“.

Upravo sada, u vrijeme pandemije, najbolje vidimo ove principe primijenjene u praksi. Vlasti pokušavaju da daju, koliko dopušta baza podataka, trenutnu i tačnu sliku o toku širenja zaraze. Savjeti dati javnosti koncentrisani su na nekoliko jednostavnih i osnovnih pravila ponašanja: Ako ste bolesni,

ostanite kod kuće. Ako je moguće, radite kod kuće. Zaštitite starije osobe. Operite ruke. Držite se podalje od drugih. Tako je na svima da primjenjuju ova pravila ponašanja po najboljoj procjeni i tako zaustave širenje zaraze „razumnim mjerama predostrožnosti".

Nekoliko uslova mora biti ispunjeno da bi građanska odgovornost u švedskom modelu djelovala. Vlasti moraju kontinuirano da obavještavaju javnost. Građani moraju biti sposobni i voljni da preuzmu društvenu odgovornost. Istraživanje objašnjava da humanistički pogled na čovjeka znači da je čovjek subjekt, ego koji ima slobodu, odgovornost i ljudsko dostojanstvo. Nikada se ne smije smatrati ili tretirati kao sredstvo. Čovjek je sebi uvijek cilj. Humanistički pogled na čovjeka pretpostavlja da pojedinac može birati između različitih mogućnosti na osnovu svojih etičkih razmatranja.

Ovo povjerenje u pojedinca nalazi se i u Zakonu o socijalnim službama i Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, gdje se govori o „samoodređenju i integritetu". Jedno od osnovnih načela medicinske etike je pravo na samoodređenje, autonomiju.

Sposobnost građana da preuzmu odgovornost za svoje društvo je porasla. Ovaj zaključak postao je jedan od glavnih rezultata istraživanja moći prije trideset godina. Istraživanja o tome kako su Šveđani gledali na mogućnost da utiču na svoju situaciju i svoje društvo pokazala su da je razvoj išao u smjeru povećanja nezavisnosti, prosvijećenosti i kompetentnosti.

Glavno pitanje istraživanja moći bilo je: Kako se želja za socijalnom sigurnošću na osnovu zajedničkih aranžmana može pomiriti sa željom za slobodom izbora samog pojedinca? A u tome je glavno pitanje kako kombinovati slobodne lične izbore sa solidarnošću.

Ako slobodan izbor pojedinaca uzima u obzir društvenu zajednicu, onda postoji prilika da se ostvari efikasna kontrola infekcije zasnovana na ličnoj odgovornosti građana. To u prvi plan

stavlja probleme povezane s logikom kolektivnog djelovanja. Građanska odgovornost švedskog modela temelji se na povjerenju. Drugo, da ljudi vjeruju vlastima i djelimično da ljudi vjeruju jedni drugima.

Ovaj zajednički povjerenički kapital je svježa roba. Povjerenje se može brzo i lako uništiti. No, povjerenje se takođe može ojačati. Ako se ispostavi da drugi ljudi slijede preporuke za kontrolu infekcije, i sami ćete biti skloniji poštovanju pravila ponašanja.

Švedska politika u vezi sa pandemijom privukla je pažnju i stvorila raspravu – i međunarodno i u Švedskoj. Politika je opisana kao neodgovorna, neetična i previše liberalna. Drugi su na Švedsku gledali kao na uzor koji je izbjegao štete i lišavanje slobode društva.

Zašto je švedski odnos prema pandemiji tako izuzetan na međunarodnom nivou? Odgovor se prije svega mora potražiti u švedskom ustavu – to jest u obliku vladavine. Postavljanje okvira za tretiranje pandemije pojavljuje se u raspravi ili izjavama vodećih političara i predstavnika administracije.

Zaštita od političara

Tri ključne tačke koje govore o obliku vladavine objašnjavaju politiku u odnosu na pandemiju.

Prvi i centralni odjeljak nalazi se u dva poglavlja koja utvrđuju osnovne slobode i prava. On glasi: „Svako je zaštićen od lišavanja slobode u odnosu na širu javnost. Svim švedskim državljanima takođe se inače garantuje sloboda kretanja unutar zemlje i sloboda napuštanja te zemlje."

Ovo je glavni razlog zašto vlada nije bila u mogućnosti da koristi takozvano „zaključavanje" (lockdown), tj. opšte gašenje društva. Švedskim građanima se garantuje puna sloboda kretanja unutar zemlje i preko granica. Ta bi se sloboda mogla ograničiti, ali ustav zabranjuje vanredno stanje u miru. Tip kućnog pritvora

koji se široko koristi u međunarodnim okvirima ne može se stoga koristiti u Švedskoj tokom pandemije. Svakako postoji mogućnost lokalnog zatvaranja kroz Zakon o kontroli infekcija, ali ovaj zakon ne omogućava opšte vanredno stanje za cijelu zemlju.

Drugi dio ustava koji postavlja temelje pandemijske politike tiče se nezavisnosti državnih vlasti, što je zagarantovano u 12 poglavlju Ustava:

„Nijedan organ vlasti, čak ni parlament (Riksdag) ili opštinsko tijelo za donošenje odluka, ne može odlučiti kako će upravni organ u određenom slučaju odlučiti u predmetu koji se odnosi na vršenje vlasti protiv pojedinca ili protiv opštine ili u vezi s primjenom zakona."

Ovo poglavlje čini državne institucije na vlasti nezavisnim od vlade u vršenju svojih ovlašćenja. Tradicija datira iz oblika vladavine iz 1634. i iz 1720. Ovaj „administrativni dualizam" vjerovatno je jedini takve vrste na međunarodnom nivou – to jest s vladinim ministarstvima kojima upravljaju ministri i nezavisnim institucijama vlasti koje su tradicionalno podređene generalnim direktorima. Tu nastaje zabrana ministarskog vladanja koja je uobičajena u inostranstvu, a ne samo u susjednim zemljama.

Ustav je, stoga, zajamčio snažnu poziciju švedske institucije za javno zdravstvo. Ovdje je epidemiološko vještačenje – uglavnom državni epidemiolog Anders Tegnell – preuzelo kormilo i oblikovalo švedsku pandemijsku politiku. Vlada formalno nije dužna slijediti politiku institucije na vlasti, ali to je tradicionalno uvijek bio slučaj. Pored toga, medicinska ekspertiza je u nadležnosti institucija za javno zdravstvo, a ne ministarstva, što otežava vladi da se u to miješa.

Treći dio u obliku vladavine koji određuje švedsku pandemijsku politiku odnosi se na samoupravu u opštinama i regijama. Poglavlje 14 definiše njihovu nezavisnost na sljedeći način: „Opštine se bave lokalnim i regionalnim poslovima od opšteg interesa na osnovu opštinske samouprave".

Stoga, 290 švedskih opština i 21 regija mogu samostalno oblikovati politiku na lokalnom nivou. I ovdje se tradicija vraća u istoriju, barem do 1862. Ustav tako daje Švedskoj decentralizovanu odgovornost za pandemiju, za razliku od vanjskog svijeta u kojem nacionalna vlada obično ima veću moć u odnosu na lokalne političke jedinice.

Ukratko, ustav je utvrdio švedsku pandemijsku politiku navodeći opseg djelovanja vlade, vlasti institucija i opština. To objašnjava zašto nije došlo do opšteg zatvaranja, zašto je švedska institucija za javno zdravstvo upravljala i upravlja politikom oko pandemije i zašto su opštine i regije odgovorne za različite zadatke u odsustvu nacionalne strategije.

Čudno je da je uloga ustava toliko ublažena u opštoj raspravi. Umjesto toga, pokrenuta su razna druga više ili manje anegdotska objašnjenja, poput one da su Šveđani „oštećeni mirom“, da su „moderni“, da žele biti „nezavisni“ i tako dalje. Ali nijedno ozbiljno objašnjenje ne može zanemariti ulogu ustava.

Sada će švedsku strategiju ispitati takozvana Koronska komisija koju je vlada nedavno imenovala. Zadatak je „procijeniti mjere vlade, upravnih vlasti, regija i opština kako bi se ograničilo širenje virusa koji uzrokuje bolest Covid-19 i efekti širenja.“ Vjerujemo da ovaj mandat zahtijeva da Komisija analizira ulogu Ustava i zatim odgovori na dva ključna pitanja.

Prvo, da li je vlada poštovala ustav. Postoje primjeri koji pokazuju da su ministri prekoračili svoja ovlaštenja. Ministarka spoljnjih poslova je izjavila da ne preporučuje odlazak u inostranstvo kao da ima moć da spriječi građanima ustavno pravo na slobodno putovanje. Nijedan ministar ne može spriječiti nijednog Šveđanina da napusti zemlju i slobodno se u nju vrati.

Slično tome, predsjednik vlade je izjavio sredinom maja 2020. da se „putovanja koja odgovaraju jednom do dva sata vožnje automobilom od kuće mogu obavljati pod određenim uslovima.“ On je u suštini govorio o zabrani putovanja koja je u suprotnosti s ustavom. Kao premijer, morao je proglasiti da

švedski građani imaju slobodu da putuju u svojoj zemlji koliko god žele sve dok god nije uveden zakon koji ometa slobodu kretanja. Nekoliko sedmica kasnije u Švedskoj je bilo ponovo dozvoljeno „slobodno putovanje".

Drugo pitanje koje Komisija mora razmotriti je da li bi trebalo mijenjati ustav. Pitanje jeste teško, ali se teško može izbjeći. Između ostalog i zato što se veliki dio kritike odnosio na nedostatak koordinacije i nejasnu podjelu odgovornosti između različitih donositelja odluka u javnom sektoru. Činjenica je da ništa ne smije spriječiti Koronsku komisiju da ispita ustavne aspekte pokrenute pandemijom.

Svakako se može naglasiti da je ovakav ustav pružio dobru zaštitu od političara koji žele preduzeti mjere koristeći i destruktivne mjere. Zatvaranje društva u cjelini, kao u Italiji, Belgiji, Francuskoj i Velikoj Britaniji, izuzetno je skupa strategija za ekonomiju. Najviše pogađa osobe sa niskim primanjima, žene i djecu. Pored toga, iz demokratske perspektive krajnje je sumnjivo zaključati birače u kućni pritvor. Blagodeti takve prisilne politike u obliku nižeg mortaliteta u pandemiji ne čine se uvjerljivim.

Treba naglasiti da dobrovoljnost i decentralizacija koju švedski ustav nudi tokom pandemije govore mnogo. Naravno, ne može se isključiti da se pandemijska politika može poboljšati u okviru predviđenom Ustavom. Ali treba biti oprezan i upozoriti na povećanu koncentraciju moći i ishitrene promjene zakona.

Znaš li sa koliko malo razuma se vlada svijetom?

Ovo su riječi oca upućene sinu pred odlazak u Vestfaliju 1648. godine. Kaže se da je Aksel Oksenšerna, švedski državnik, odgovorio svom sinu Johanu, koji je spremajući se na put za Minster sumnjao u svoju sposobnost da predstavlja Švedsku u Vestfalskim pregovorima za mir: „Zar ne znaš, sine moj, s koliko malo razuma se vlada svijetom?"

Vestfalski mir predstavlja seriju sporazuma, kojima je završen Tridesetogodišnji rat. Potpisan je 24. oktobra 1648. između cara Ferdinanda III, njemačkih kneževa, predstavnika Holandije, Francuske i Švedske. Mnogi istoričari Vestfalski mir smatraju početkom moderne ere. Tim sporazumom stvorena je baza međunarodnog sistema suverenih država.

To su bile prave političke i pravne inovacije toga vremena.

Sporazum je definisao principe suvereniteta i jednakosti država, da bi se uspostavio trajni mir i prijateljstvo među državama, sa uzajamno prihvatljivim sistemom međunarodnog prava, baziranog na međunarodno vezujućim ugovorima. Po prvi put je uspostavljen sistem koji je poštovao ljudska prava i bio je baziran na međunarodnom pravu, umjesto na gruboj sili i pravu jačeg da određuje odnose među državama. Bio je prisutan i princip da pobjednik treba da napravi ustupke i da sarađuje sa ciljem da se postigne trajni mir. Ukratko, ključno za Vestfalski mir je suverenitet nacija.

Aksel Oksenšerna (1583–1654), švedski grof i državnik, član Državnog savjeta postao je 1609. godine, za kancelara je imenovan 1612. godine, a regent je postao 1632. godine.

U proljeće 1612. godine, ubrzo nakon imenovanja za kancelara, napisao je: Svi naši susjedi su naši neprijatelji.

Opisujući švedsku spoljnopolitičku situaciju 1612. godine, nekoliko meseci nakon stupanja Gustava II Adolfa na presto, u pismu Aksela Oksenšerne između ostalog stoji:

„Prvo, opšte je poznato da su nam svi susjedi neprijatelji - Poljaci, Rusi i Danci, tako da ni jedno mjesto u Švedskoj ne može reći da je sigurno od neprijatelja. A što znači da mi, iskreno rečeno, nikog nemamo kome bi se u potpunosti moglo vjerovati. ... S druge strane, nemamo prijatelja koji našu nevolje uzimaju k srcu, a gdje bi moglo biti i onih koji za nas nisu bili nepodobni, međutim, od njih se ne može očekivati pomoć ili spas.“

On se smatra osnivačem švedskog državnog aparata. Formirao je prvu državnu instituciju u Švedskoj i napisao uputstva za njen rad, uputstva u kojima se prvi put može pročitati da bi vladin službenik trebalo da djeluje i da uvijek ima najbolje interese kraljevine na umu, a takođe i da nastoji da olakša rad ostalim vladinim službenicima.

Zemlju je podijelio na srezove jednake veličine sa utvrđenim granicama i svaki sa svojim guvernerom. Granice regija postavljene u vrijeme Oksenšerne uglavnom još uvijek važe.

Tvorac je nekoliko predloga zakona, uglavnom u trgovini i industriji. Izvršio je niz misija u ime kralja Gustava II Adolfa. Bio je najbliži čovjek Gustava II. Adolfa vrlo dugo.

Nakon bitke kod Breitenfelda, počeo je pomagati kralju u tekućem Tridesetogodišnjem ratu. Budući da se Gustav II Adolf borio u Frankoniji i Bavarskoj, što je značilo da je Oksenšerna imao kontrolu nad svim njemačkim generalima i prinčevima koji su bili u švedskoj službi. Iako nikada nije lično vodio bitku, imao je veliku stratešku odgovornost. Nakon kraljeve smrti 1632. godine, u praksi je postao regent zemlje, pošto je kraljica Kristina bila maloljetna. Dao je protestantima novu nadu i reorganizovao vladu u Švedskoj. Oksenšerna je takođe imao potpunu kontrolu nad teritorijama koje je Švedska osvojila u ratu.

Svojim načinom života stekao je veliko poštovanje švedskih protivnika, između ostalog, na kongres u Frankfurtu u martu 1634. godine došao je u kočijama koje je vuklo šest konja, a njemački prinčevi su ga slijedili pješice. Uspio je uključiti Francusku u rat, na strani protestanata, 1636. godine, takođe će nagovoriti vijeće da objavi rat vojno slaboj Danskoj 1643. godine.

Na posljednje godine Oksenšerne uticala je ljubomora kraljice Kristine, čijoj se abdikaciji protivio, a pošto je novi kralj Karl X Gustav pokazao veliko poštovanje prema njemu, promijenio je mišljenje. Aksel Oksenšerna je umro 1654. godine, dva mjeseca nakon što je Kristina abdicirala.

U čuvenom pismu Oksenšerni 1630. godine, kralj piše: „Bilo bi poželjno da ima više ljudi koji su stvar rješavali s istom skromnošću, vjernošću i zdravim razumom; nesumnjivo bi bilo da bi služba kraljevstva, a time i dobrobit svih, tada je bila sigurnija.“

To što danas imamo u Švedskoj utemeljeno je već tada i čvrsto stoji. Nezavisnost državnih institucija, državna uprava i društveno uređenje. Društveni ugovor koji važi za sve i koji omogućava taj put koji svijetu izgleda u najmanju ruku neobičan.

PRAGMATIKA POLITIKE I (NE)ETIČNOST MEDIJA

Radenko Šćekić

An information society based on new technologies influences the creation of new forms of social organization in which the production of information and targeted dissemination thereof are an important source of political, economic, ideological and cultural power. The mass media do not serve as objective transmitters of information, but as a powerful generator of legitimization of a certain policy, justification of foreign policy and military interventions. The promoters of a certain policy know that in order to provoke a public reaction, a certain type of propaganda and presentation of topics in an attractive, entertaining, sometimes shocking and often untrue way is necessary.

Javno mnjenje je vrlo fluidno, podložno promjenama, kontroli i manipulaciji političkih i ekonomskih centara moći.[1] U formi-

[1] Prema istraživanjima centra Gallup poll, 25% Amerikanaca je 2011. smatralo kako je Iran „najveći neprijatelj SAD-a“, ali u godinu dana ta brojka se popela na 32%. Baš kao i osnovnih 25%, porast na 32% direktan je angažman najsnažnijih medija koji svojim radom kreiraju esenciju svakog vojnog napada. Američko stanovništvo, čak jedna trećina, tako se panično boji Irana, a mnogi vjeruju kako bi Iran mogao ugroziti njihovu zemlju, pa čak i napasti teritoriju SAD-a. (iako mnogi u SAD ni ne znaju pronaći ga na geografskoj karti) – http://www.haaretz.com/news/middle-east/ (Americans consider Iran to be U.S.'s greatest enemy, poll shows. 16. 4. 2019.

ranju javnog mnjenja posebno važnu ulogu imaju masovni mediji. Kao glavni kolektivni izvor informacija mediji imaju višestruku ulogu, od informisanja, do stvaranja potrebne društvene kohezije i usmjeravanja pažnje javnosti ka željenim temama. Na ličnom nivou oni obezbjeđuju vezu sa širim društvenim grupama i u određenoj mjeri osjećaj povezanosti i solidarnosti među ljudima putem društvenih mreža i sličnih platformi. Takođe mogu da budu i emotivni ventil – da izazovu ljutnju, osjećanje simpatije, stres ili donesu olakšanje. Mediji pružaju razonodu, zabavu i opuštanje, ali pružaju i informacije (ili mitove i dezinformacije) o prošlosti i sadašnjosti koji pomažu u formiranju zajedničke kulture i sistema vrijednosti, tradicije i pogleda na svijet. Integritet i kvalitet informisanja medija može biti ugrožen državnom kontrolom, predrasudama i autocenzurom privatnih sistema kontrole, ali i spoljnjim pritiscima na medijske sisteme koji ih oblikuju u skladu sa ciljevima moćnih interesnih grupa. Novi tehnološko-informacioni noviteti su kao i sve tehnologije, po svojoj prirodi neutralni, dok način i kontekst njihove upotrebe određuje njihov efekat i posljedice.[2]

Mediji su ne samo „ogledalo“ društva, već utiču i na stvaranje slike koja se vidi u tom „ogledalu“. Erik From to naziva „patologijom normalnosti“, tačnije – da su mediji „manje prozor u svijet a sve više slika prozora u svijet“. Odnosno, za razliku od Marksovog doba u kome je došlo do pomjeranja od

[2] Društvene mreže, elektronske publikacije, on-line diskusije i konferencije, digitalne biblioteke i online pretraživači – samo su neki od trendova koji su uticali na svakodnevni život čovjeka. Termini kao što su informaciono društvo, novi mediji, mreže, cyber kultura ušli su u svakodnevnu upotrebu, tako da informaciono-komunikacione tehnologije utiču na sve oblike naših aktivnosti, uključujući i politiku – Aleksandra Uzelac Utjecaj novih informacijskih tehnologija na kulturni razvoj: uloga virtualnih mreža, Zagreb 2003, str. 6

„biti ka imati“– sada je napravljen iskorak od „imati ka izgledati“. S obzirom na sve veću složenost modernog društva, informisanje je posredovano medijima koji stvaraju virtuelnu realnost, a koja sve više postaje realna virtuelnost. U tom smislu, i politika se sve više odnosi na virtuelnu, a ne objektivnu stvarnost. Zasićenost javnog prostora masovnim medijima stvara društvo koje je prije definisano spektaklom nego stvarnim odnosima među ljudima. To znači da nestaje reprezentacija, a nastupa simulacija.[3] „Diktatura jedne jedine riječi i jedne jedine slike, razara mnogo više od diktature jedne partije – nameće život u kojem je uzorni građanin poslušni potrošač i pasivni posmatrač, izgrađen na proizvodnoj traci sjevernoameričkog modela komercijalne televizije“ (Herman/Mekčesni, 2004: 4). Početkom 80-tih godina 20. vijeka, uporedo sa pojavom globalnog komercijalnog medijskog tržišta, došlo je do dramatičnog restrukturiranja nacionalnih medijskih industrija. Dolazi do koncentracije u medijskoj sferi i industriji zabave, po principima merdžera i akvizicija.[4] Novouspostavljenim globalnim medijskim sistemom danas dominira nekoliko desetina velikih monopola i oligopola, transnacionalnih korporacija (TNC),[5] od kojih su desetak konglomerati sa

[3] Stoga prijeti opasnost da se realnost patnje ljudi širom svijeta pretvori u fikciju za posmatrače, što sve više podriva koncepciju javnog života. Dakle, na djelu je „makijavelizacija“ političke komunikacije u 20. veku. – više u: Dragan Štavljanin, Demokratija i mediji u eri globalizacije, FPN, Beograd, 2012, str. 5.

[4] Termini iz ekonomije: merdžer (spajanje kompanija slične veličine), akvizicija (pripajanje – kada veća kompanija „proguta“/kupi manju).

[5] Još u 18. vijeku, Adam Smit je rekao da politiku kreiraju oni koji vladaju društvom: „trgovci i fabrikanti“. Danas je moć u rukama finansijskih institucija i multinacionalnih kompanija – više u: N. Čomski, Jer mi tako kažemo, Službeni glasnik, Beograd 2016. str. 81.

sjedištem u SAD koji nadziru globalno tržište. U SAD su npr. 1995, preko 60% medijskog prostora kontrolisala 3 glavna TV kanala, a CNN[6] se etablirao kao vodeći svjetski proizvođač vijesti (M. Kastels, 2000: 367). Uz centralizaciju medijske moći, glavna karakteristika globalnog medijskog poretka je njegova sveukupna komercijalizacija, umanjena objektivnost informisanja i tendencija tabloidizaciji i medijskom spektaklu. Takva koncentracija medijske moći u kompanijama koje se oslanjaju na podršku oglašivača i primarno su odgovorne akcionarima, predstavlja jasnu i neposrednu opasnost za aktivno učešće građana u društvenim zbivanjima ali i razumijevanje društvenih problema i djelotvornosti demokratije (Herman/Mekčesni, 2004: 5). Ted Tarner za čiji se CNN svojevremeno govorilo da je „16-ti član Savjeta bezbjednosti UN“, i koji slikom stiže u 208 država, sa brojkom od oko 500 miliona korisnika, paralelno posjeduje i 11 kompanija za proizvodnju filmova (Jevtović, 2003: 45). Nesporni primat koji je CNN ostvario u svjetskom medijskom prostoru podstakao je i druge TV kuće da preuzmu sličan način izvještavanja u globalnim razmjerama.[7] Sticanje profita se nameće kao

[6] Ted Tarner je 1984. osnovao CNN (Chanel News Network). Po ugledu na CNN, nekoliko vlada, prije svega evropskih, odlučilo je da formira slične globalne TV mreže (Euronews, BBC), kao i u arapskom svijetu, prije svega Al Džazira (Al Jazeera) iz Katara, koju nazivaju i „arapski CNN“.

[7] Po ugledu na Teda Tarnera i Ruperta Mardoka (medijskog magnata, vlasnika Foks Njuza, H1), i u kontinentalnom dijelu Evrope javljaju se tokom posljednje decenije 20. vijeka finansijsko-politički magnati sa svojim medijskim monopolima. Porodica Anjeli (inače vlasnici Fiata), kontroliše dva nacionalna lista La Stampa i Corriere della Sera. Berluskonijeva holding kompanija Finivest vlasnik je najveće filmske produkcije, distribucije i bioskopske mreže u Italiji, vlasnik je i Mondadori-a, najvećeg izdavača knjiga i časopisa, kao i vodećeg nedjeljnika, lista Il Giornale Nuovo i lanca robnih kuća, glavne kompanije za osiguranje, fudbalskog tima Milan. Tako je

prioritet. Mada, vlasništvo nad moćnim masovnim medijima obezbjeđuje i neophodan politički uticaj, sa kojim uporedo ide širenje i određenog kulturno-ideološkog obrazca. Široki pojam propagande danas se najkraće može definisati kao: medijski ili verbalni uticaj na pojedinca ili masu, po pravilu radi političke odluke.

Masovni mediji ili skraćeno masmediji (massmedia) je anglolatinski izraz kojim se označava sredstvo za komunikaciju masa. Maletzke medije masovne komunikacije definiše kao „tehničke instrumente ili uređaje pomoću kojih se iskazi prenose javno, indirektno i jednostrano disperzivnoj publici“ (Kunczik/Zipfel, 2006: 28). Mediji su uveliko promijenili način komuniciranja te se masovna bitno razlikuje od tradicionalne interpersonalne komunikacije licem u lice.[8] Posljednjih decenija, evidentna je tendencija da trošimo ogromno vrijeme, godine života na medije, bili oni TV program, društvene mreže, internet, mobilne aplikacije, štampa. Još je Aleksis de Tokvil početkom 19. vijeka tvrdio – „Da bismo umjeli da uberemo neprocjenjive vrijedne plodove koje nudi sloboda štampe, potrebno je da umijemo da se pokoravamo raznim vrstama neizbježnog zla do čijeg rađanja ta sloboda dovodi“ (A. DeTokvil, 1955: 117). Masovni mediji ciljano stvaraju tzv. masovnu kulturu. Edgar Moren u djelu Duh vremena (1979) masovnu kulturu definiše kao: „kulturu stvorenu prema masovnim normama industrijske proizvodnje, širenu tehničkim sredstvima, koja se obraća društvenoj masi“. Mediji su zbog svoje lake dostupnosti i brzine kojom šire informacije prozvani

Berluskoni u italijanskim elektronskim medijima 1993. imao vlasništvo nad 44,5 % akcija, a samo u TV RAI – 46 % (Herman/Mekčesni, 2004: 205).

[8] Jedna od definicija koju navodi Peruško (2011: 15) je da su masovni mediji „institucije koje zadovoljavaju potrebu društva za javnom komunikacijom u kojoj mogu učestvovati svi pripadnici društva. Masovni mediji su istovremeno komunikacijski oblici/proizvodi, institucije i kulturne formacije“.

„prozorom u svijet“, a zahvaljujući raznolikosti sadržaja i mogućnostima koje nude, postali su neizostavan dio svakodnevnog života i počeli su uticati na različite aspekte društvenog i porodičnog života. Mediji stvaraju iluziju blizine i osjećaj da nismo usamljeni, ali ti su odnosi jednostrani. Sve češće se djeca, ali i odrasli, odlučuju za medijsku „blizinu“ i ulažu sve manje napora i vremena u njegovanje istinskih međuljudskih odnosa. Lični se odnosi smanjuju, a njihovo pomanjkanje nadomještava se gledanjem televizije i zaokupljanjem drugim medijima, društvenim mrežama, mobilnim aplikacijama. Društvene mreže jesu povezale ljude koji su prostorno udaljeni ali su i udaljili ljude koji su blizu. Čovjekovo slobodno vrijeme usmjerava se na konzumiranje „gotovih proizvoda“ industrije slobodnog vremena umjesto njegovog aktivnog provođenja. Reklame i moda kao njihova posljedica skreću pažnju sa istinskih vrijednosti na sporedne i manje važne. One stvaraju krive potrebe, a to je i cilj s obzirom da je najvažnije prodati robu. Erik From u tom pogledu kaže da je moderno društvo pod agresivnim utjecajem konzumacije, te da industrija slobodnog vremena određuje njegovo korištenje (Antolčić, 2016: 24). Moć medijske reklame nije u tome da prikaže kvalitet nekog proizvoda, nego da se promijeni stav i ponašanje koje sugeririše da su stvari važnije od ljudi. U reklamama je za uspješan život važno posjedovati određen proizvod, da bi se bio u trendu, moderan, društveno prihvaćen.

Mediji stvaraju osjećaj učestvovanja u dijalogu, komunikaciji. Čovjek kao društveno biće ima potrebu biti informisan i uključen u događaje, a mediji u svakom trenutku „čitav svijet“ dovode u prostor vlastite sobe. Mediji omogućuju bijeg iz često sumorne realnosti, mada sa druge strane djeluje paradaksalno; tehnologija jeste jako napredovala i olakšala mnoge stvari u svakodnevnom životu ljudi. Internet jeste „uspio“ da obuhvati prostor i vrijeme omogućavajući nam da komuniciramo s kraja

na kraj svijeta, virtuelno posjetimo neki muzej, grad i sl, ali je čovjek na duhovnom planu doveden u stanje otuđenja od ljudi jer je upravo tehnološki napredak čak i pomogao tom otuđenju. Ljudi i u svakodnevnom životu ali i u svojim profesijama postaju sve površniji jer im tehnologije omogućavaju olakšice, prečice.[9] Istorijsko iskustvo nas ipak uči da upravo krizne situacije, poteškoće na koje nailazimo – kristališu i „bruse", čine ljude jačim.

Svaka propagandna akcija mora da bude dobro smišljena, odlično pripremljena i profesionalno vođena. Po mišljenju Noama Čomskog, takvo djelovanje ima značajnu ulogu i vrši uticaj na oko 20% stanovništva koje učestvuje u donošenju određenih odluka. Psihološko djelovanje na taj dio društva je ključno, jer oni mogu da uzmu učešće u kreiranju i sprovođenju politike. Drugi dio tj. 80% stanovništva samo su posmatrači zbivanja, oni treba da izvršavaju naređenja, poruke i zadatke i da se ne miješaju u poslove ljudi koji odlučuju. Taj dio stanovništva upravo postaje meta masovnih medija, čiji je cilj da ti ljudi i ostanu posmatrači zbivanja i izvršioci koji ne treba da se zamaraju onim što se dešava u svijetu. Savremena medijska kultura je dominantno komercijalizovana i ideologizovana a na osnovu sadržaja koji pruža mnogi ljudi formiraju svoja shvatanja o klasi, etničkoj pripadnosti ili rasi, nacionalnosti, o nama i njima. Medijska kultura učestvuje u oblikovanju dominantnih shvatanja o svijetu i najvišim vrijednostima, ona definiše šta se smatra dobrim ili lošim, pozitivnim ili negativnim, moralnim

[9] Nekadašnji način života je iziskivao mnogo više napora, ali kroz to i donosio više kontakta s onim važnim i jakim životnim tokovima. Sada, sa svim tehničkim olakšicama, čovek je sve površniji. Dakle, savremeni čovek veruje da sve više drži kontrolu nad stvarima, a zapravo je sve više pod kontrolom. Intervju Ana Tomović: https://www.blic.rs/kultura/vesti/intervju-ana-tomovic-savremeni-covek 27. 4. 2019.

ili zlim.[10] Priče i slike u medijima prikazuju simbole, mitove i izvore koji za većinu ljudi, u većem dijelu svijeta, danas čine opštu kulturu. Medijska kultura pruža osnovu za stvaranje identiteta u skladu sa kojom se pojedinci danas uklapaju u savremeno društvo. Ona proizvodi nove oblike globalne kulture (Vertovšek, 2015; Kelner, 2004). Uglavnom oblike kulture, stavove i ponašanja, sami kreatori medijskih proizvoda i informacija nam ciljano usađuju u našu kognitivnu mapu, što često nesvjesno prihvatamo. Otuda naše nesvjesne simpatije i naklonosti prema određenim ličnostima, proizvodima, političkim opcijama, narodima, grupama i sl. Drugi savremeni teoretičari takođe ukazuju na to da mediji sve više napuštaju svoju primarnu ulogu informisanja i obrazovanja, te zadiru u sva područja života ljudi.[11] Mediji plasiraju poruku o tome na koji način treba razmišljati, kako živjeti, oblačiti se, ponašati ako želimo biti priznati, uspješni i prihvaćeni u društvu. Imajući na umu da čovjek ne može živjeti izolovano od društva, ljudi prihvataju ova pravila (Ružić, 2011). Neizbježno se postavlja pitanje: jesu li mediji po sebi objektivni i politički neutralni ili već po svojoj prirodi, time što su sredstva komunikacije – služe određenim političko-ekonomskim interesima koji upravo stoga i nastoje da ih kontrolišu? Pozitivni i negativni uticaji medija međusobno se prepliću i zavisno od okolnosti djeluju na različite načine. Tako npr. televizija jeste istinski prozor u svijet, ali i ograničenje za istinske oblike neposredne društvenosti, kao što je razgovor u krugu porodice, druženje sa prijateljima i sl. Rentabilnost masovnih medija kao prevashodni imperativ, ne

[10] „Mediji su ljude uljuljkali u duboku apatiju u prostor coolture“ – prema N. Čomski, Imperijalne težnje, Zagreb 2006, str. 175.

[11] Kako ističe A. Dej u Etika u medijima (2004): „Najizazovnije etičke dileme podrazumijevaju ravnotežu suprotstavljenih interesa u situacijama gdje nema ‘ispravnog’ odgovora“.

dopušta provjeravanje i preispitivanje informacija (Radojković, 2009). Za izbor tema u medijima nije presudna njihova informativna vrijednost već politički i ekonomski značaj/profit njihovog objavljivanja (ili neobjavljivanja), a takvi kriterijumi odabira služe za postizanje određenog propagandnog cilja. Tako da je termin „nezavisni medij" samo prazna floskula i mit. Od koga „nezavisan"? Možda od aktuelne vlasti ali ne i od vlasnika „nezavisnog" medija ili možda interesa ekonomskih i političkih centara moći koji često putem „nezavisnih" medija plasiraju i promovišu svoje projekte, agende, željene ciljeve, ideje, informacije.

Negativan odnos spram masovnih medija dominira kada se posmatraju njihove karakteristike i efekti: neobjektivnost, zloupotreba, promovisanje antidruštvenih aktivnosti i sl. Neki teoretičari upozoravaju i naglašavaju kako su negativne strane medija prevladale nad pozitivnim, no, ne treba zaboraviti da su televizija i internet, uprkos svim svojim mogućnostima i negativnim uticajima – ipak samo alati, sredstva u nečijim rukama. Sa druge, pak, strane, ima onih koji masovne medije posmatraju u pretjerano pozitivnom svjetlu te su ih smatrali instrumentima za obrazovanje i prosvjećivanje zajednice (Kunczik/Zipfel, 2006). Tehnološke inovacije jesu ubrzale komunikaciju među ljudima ali nisu izmijenile ljudsku prirodu, karakter i slabosti. Što je opet pogodno za manipulaciju putem medija: uticaj na ljudske slabosti, želje, snove, prohtjeve. Jer mediji pored informativnih sadržaja koje postaje sekundarno – nastoje manipulisati sadržajima preuveličavanjem događaja ili iskrivljivanjem činjenica.

Mnogi domeni ljudske aktivnosti prožeti su danas etičkim pitanjima. To je slučaj, između ostalog, i sa informisanjem čiji je značaj i moć u savremenom društvu toliko jasan da ga uopšte nije potrebno dokazivati jer po količini vremena koju im savremeni

čovjek posvećuje, masovni mediji nalaze se na trećem mjestu, odmah iza rada i sna (Antolčić, 2016). Proces globalizacije koji doživljava ekspanziju posljednjih decenija, donio je pored svojih nesumnjivo dobrih strana (u pogledu stvaranja tzv. globalnog sela, olakšanih komunikacija, trgovine i dr.) i određene negativne konsekvence koje su se odrazile u velikoj mjeri i u državama evropskog kontinenta. U tom smislu može se govoriti o narastajućim raznim oblicima terorizma i organizovanog kriminala (čijem porastu pogoduje tehnološki napredak i klima globalnog sela), stvaranju medijskih monopola i oligopola, kao i simbioza između kapitala, koji posjeduje medije, sa jedne strane i politike, sa druge – a što za posljedicu ima mnogo perfidnije oblike političko-propagadnog djelovanja. Tokom istorijskog razvoja medije je pratila, u zavisnosti od društvenih prilika, manje ili više, ali konstantno, prisutna težnja političkih struktura da ostvare dominaciju, monopol, a time i uticaj na javnost. U domenu medija, liberalne teorije počivaju na načelu slobodnog tržišta informacija i ideja, čiji je cilj da obezbijedi pluralizam kao uslov za izlazak istine na površinu.[12] Još u 19. vijeku nastala je određena nelagodnost zbog sve veće moći štampe, a glavne kritike su se odnosile na tijesnu povezanost štampe sa poslovnim svijetom i na njihov politički konformizam[13], na povrede javnog morala i privatnog

[12] Te ideje vjerne su idealu koji je još 1644. proklamovao Džon Milton – „Treba dozvoliti da se ideje i mišljenja slobodno sučeljavaju, a istina će na kraju ipak sama sebi prokrčiti put i staviti se na mjesto zablude“, a kada se polazi od liberalnih shvatanja, postoji tendencija da se sloboda medija izjednačava sa slobodom izražavanja. (Daniel Korni, Etika informisanja, Clio, Beograd, 1999, str. 89).

[13] Konformizam se može posmatrati i kao utočište u sigurnosti većinskog mišljenja i kao bjekstvo od odgovornosti za sopstvenu različitost. U oba slučaja motivisan je „strahom od izolacije“ zbog koga pojedinac izbjegava svako konfrontiranje sa zajednicom i teži da svoje stavove i mišljenja, koja su

života i sl. Frontovi se od tada nisu ni najmanje izmijenili, nego je pod uticajem slike (film, televizija) kritika proširena i na sve veću eksploataciju „nasilja, krvi i seksa" – jer se to dobro prodaje. Stoga su vremenom pravljeni pokušaji da se donekle uvede red u medije organizovanjem komisija koje su imale u zadatak da prvenstveno vode računa o etici medija.[14]

Otkako je javno mnjenje postalo podložno ispitivanjima, ono se sve više udaljava od onoga što bi trebalo da bude – plod konfrontacije argumenata, osvijetljen pravom informacijom koja se uvijek pojavljuje onda kada znanje otkloni neznanje. Sve češćim veličanjem značaja javnog mnjenja tržište je u medije uvelo vladavinu mnoštva mišljenja čija je logična posljedica relativizam u kojem sve postaje vrijedno, što znači da naposlijetku – više ništa ne vrijedi, svako ima svoju istinu, svoj ukus tj. dolazi se u stanje hipersubjektivizma (F. Bal, 1997: 23). Mediji se koriste kao sredstvo kontrole stvarajući neophodnu iluziju, često i u zabavnoj formi, koja je u interesu određene politike.[15] Mediji predstavljaju moćno oruđe u rukama kreatora javnog mnjenja. Kako je Bodrijar primijetio, mi danas živimo u „vremenu simulacija". Odnosno, ono što mediji prenose, više nije „prenešena" realnost – već je „medijski kreirana" realnost (Marko, 2011: 70). Danas u praksi

različita od dominantnih zadrži za sebe (S. Milivojević, 1999: 87).

[14] Takve kritike opravdale su u SAD stvaranje komisije za slobodu štampe – tzv. Hačisonova komisija 1947. (ta komisija je napisala da postoji kontradiktornost između tradicionalne ideje o slobodi štampe i nužne društvene odgovornosti, jer štampa treba da ostane slobodna, ali sa druge strane nema pravo da griješi jer obavlja javnu dužnost, kao i Britanske komisije za istraživanje formirane zbog pojave koncentrisanja i monopola u štampi takođe 1947. i sl. Vviše u: Daniel Korni, Etika informisanja, Clio, Beograd, 1999, str. 97.

[15] Jer „politika nije nauka ni umjetnost, već igra za moć i igra sa moći. Ta igra nije zabava, već smrtno ozbiljna stvar u kojoj su smrt, fanatizam i kalkulacija češći od humora i smijeha" (S. Orlović, 2002: 109).

imamo simulaciju realnosti kroz objektiv medija. Analizom javnog diskursa često se može otkriti upotreba velikog broja stilsko-retoričkih sredstava (eufemizama, tautologija, perifraza) – a sve u cilju manipulisanja javnim mnjenjem (Stanojević, 2011: 206). Propaganda je često sluga ekonomskih interesa, čak i kada su naizgled ratni sukobi u prvom planu. Politička sfera kao cilj ima čovjeka, ali ga posmatra samo kao robu koja na tržištu ima svoju upotrebnu vrijednost. Za razliku od religije, koja obećava raj u drugom životu, reklamiranje nudi raj odmah. Potrošačka roba je postala novi opijum za ljude u realnom vremenu. To je dovelo do stvaranja termina konzumerizam – vrste pokornog grupnog razmišljanja koje se prenosi putem masovnih medija. Konzumerizam stvara simulakrum (privid) sreće, ali po cijenu gubitka individualnosti i maštanja (Hit Poter, 2009). „Sve više je svejedno što se prodaje: ljudi ili roba. Danas postoje stručnjaci za pravljenje svih vrsta privida. Iz njihovih ruku sve izlazi lijepo i neodoljivo. Oni su nas navikli da budemo drugačiji, da ne znamo ni tko smo ni što smo, da li smo stvarni ili prividni, a najčešće nam nije ni stalo da to saznamo, jer nam sve izgleda bolje od nemoći i tjeskobe koje duboko u sebi nosimo“ (E. Vlajki prema Zuber, 2012: 27).

Informacije i mišljenja u globalnim okvirima zahvaljujući privilegijama stvaraju uske elite koje dobro uočavaju zakonitosti društvenih procesa i psihološke šeme strukture masa. Misli se ukalupljuju, ukusi formiraju i ideje nameću nižim slojevima industrijskog društva. Proizvođači doživljaja u pseudo-stvarnosti grade fantastične predstave kojima omamljuju publiku, tako da senzacije neprimetno postaju dio svakodnevnog života (Čomski, 2002). Mediji, naročito televizija, imaju „trajniju“ i opštu, prije nego konkretnu i formalnu ulogu u formiranju stavova i pretpostavki neophodnih za učešće ljudi u društvenom životu. Prema S. Reljić (1998: 101) postoje dva dominantna aktera koji određuju konkretan oblik medijske komunikacije,

„političke i privredne elite kao centri moći u državi njeni su kontrolori, dok su novinari njeni operativci, a njihovi posebni interesi i postupci koji iz toga proizlaze od presudnog su značaja za medijsku komunikaciju u situacijama političke napetosti i sukoba“.[16] Kao vid uticaja koji vlada[17] može da ima na medije, svoj razlog nalazi u obostranoj koristi. Vlada ima interes da se u medijima podrži njen stav, stoga se organizuju razni seminari, konferencije za novinare, studijska putovanja, večere za novinare i sl. Zauzvrat, medijskoj kući biće pružene povjerljive informacije koje neće nanijeti štetu vladi. Izvor ovih informacija je uglavnom poluanoniman – iz krugova bliskih vladi, iz obaviještenih krugova se saznaje ili od neimenovanog zvaničnika i sl.

Kada bi postojala nepristrasnost medija, tada bi njihovo izvještavanje u različitim državama o istom pitanju bilo približno podjednako. Pored toga pojedini vlasnici medija imaju isključivi interes za određenom vrstom informacija u cilju ostvarenja svojih ekonomskih interesa.[18] Medijima se vjerovalo jer su oni

[16] Prema istom autoru (1998: 39), tri su opšte pretpostavke o ulozi medijske komunikacije u nacionalističkim sukobima: „1. medijska komunikacija najbrže prevazilazi prostorne i vremenske granice u konstrukciji nacionalnih identiteta. 2. medijska komunikacija je najsveobuhvatniji oblik konstrukcije nacionalnih indentiteta. 3. u konfliktnim situacijama, merodavnu ulogu u masovnim medijima igraju povlašćena tumačenja kolektivnog sećanja i nacionalne istorije“.

[17] Kao primjer ciljane upotrebe etike u politici, možemo navesti nekadašnjeg egipatskog predsjednika Anvara el Sadata koji je uvijek počinjao pregovore govoreći sagovornicima „kao on misli da su oni i njihov narod poznati po pravičnosti“. Time bi označio reputaciju koju su oni onda željeli da dokažu da bi ostali dosledni (Kovačević, 2007).

[18] „Za vrijeme rata u Zalivu 1991, najveći snabdjevač francuske armije u tom ratu bila je korporacija Hascette koja ima značajan uticaj u medijima. U SAD jedna od najvećih TV mreža NBC vlasništvo je multikompanije General Electric, inače jedne od najvećih kompanija u SAD, koja preko firme Westinghouse gradi nuklearne centrale, ali je bila i najveći snabdjevač oružjem

potvrđivali ono što većina misli, bez obzira što su oni često plasirali dezinformacije kao najgrublji oblik manipulacije koja se svodi na običnu laž. Međutim, nije riječ o očiglednoj laži. Te laži je svjestan samo jedan od subjekata komuniciranja – onaj koji je emituje, ali ne i primalac poruke (gledalac, slušalac, čitalac). Dokazano je da ljudi bolje i duže pamte argumente i činjenice koje su u saglasnosti sa njihovim postojećim stavovima i ubjeđenjima, a takođe, i da poruka koja jače angažuje pažnju ima veće šanse da bude ugrađena u „kognitivnu mapu" primaoca (Radojković, 2005: 198). Stiče se utisak da su sredstva komunikacije monopolizovana od nekoliko onih koji mogu doprijeti do svakoga, tako da nikada manji broj ljudi nije držao u svojevrsnoj izolaciji većinu drugih. Sve je više onih koji imaju pravo da čuju i vide, ali i sve manje onih koji imaju privilegiju da informišu, izražavaju mišljenje i da ga stvaraju. Medijska koncentracija i čvrsta sprega kapitala i politike omogućava lakšu kontrolu javnosti, jer se javnom mnjenju pružaju filtrirane informacije, zavijene u određenoj formi.[19] Narod se na taj način „pacifizira narkotizirajućim" dejstvom agresivne medijske

američke armije u Zalivskom ratu 1991. Tako su se najveći trgovci oružjem bavili informisanjem javnosti, mada je to bilo više reklamiranje svojih proizvoda nego informisanje" (M. Tadić, 2002: 60).

[19] Kako ističe S. Reljić: „Ovo je doba propagande. U medijima se istina više i ne postavlja kao cilj. Nekadašnja uloga medija kao 'psa čuvara' demokratije i zaštitnika građanskih interesa ne pominje se ni u crtanim filmovima. Stanje je – držati se 'svog pogleda' i ne upuštati se u dijalog s drugim. Drugi su neprijatelji. Sa stanovišta kakva uloga medija je postavljana kao ideal ili cilj, ovo je doba duboke dekadencije. Svuda. Nigdje danas kredibilitet medija nije visok. Mediji su na prvoj liniji fronta zaštite društva krize, a bilo bi logično da budu na vrhu talasa promjena" – http://www.etrafika.net/drustvo/intervju 11.2.2019. i u: Kriza medija i mediji krize, Službeni glasnik, Beograd 2013.

mašinerije, koja svakodnevno dozira kreirane informacije u kombinaciji sa raznim zabavnim ili političkim reality programima. Onog trenutka kada su mediji postali orijentisani ka sticanju materijalne koristi izgubili su nezavisnost i postali plijen bogatih interesnih grupa i vlada koje će ih koristiti za sopstvene interese. Čitaoci i gledaoci mogu imati poverenja u ono što gledaju i slušaju, ali prečesto to poverenje biva zloupotrebljeno u političke svrhe. To nije novo, ali novi su primjeri i kako vrijeme odmiče sve ih je više.

Tehnika zavođenja i upravljanja masama se, izgleda, nije mnogo promijenila još od Rimskog doba („hljeba i igara“). Samo su oblici manipulacije postali sofisticariniji, koristeći tehnološku moć i prednosti inovacija i brojna naučna istraživanja iz psihologije, sociologije, medicine, antropologije. Ljudska sposobnost za ubjeđivanje povezana je najprije sa razvojem sposobnosti za komuniciranje, sa razvojem čovjeka kao bića, kao i sa društvenim promjenama kroz istoriju. Svi mi ubjeđujemo, jer smo svi u nešto ubijeđeni i želimo da i drugi prihvate naša ubjeđenja. Uvjeravanje kao vrsta društvenog odnosa ne može se zanemariti, jer je ono dio našeg svakodnevnog iskustva, bilo da mi pokušavamo uticati na stavove drugih, bilo da drugi nastoje uticati na naše stavove. Novinari, često izvještavaju u skladu sa vrijednostima i stavovima koji dijele politički lideri kojima su naklonjeni mediji za koje rade. Sa druge strane, kreatori javnog mišljenja u medijima vide efikasno sredstvo za širenje svojih vrijednosti i ideja. Mnogi novinari, posebno kolumnisti i urednici, i sami imaju ulogu kreatora i usmjerivača javnog mišljenja, s obzirom da se mnogi od njih profilišu i specijalizuju u određenoj oblasti, poput političkih, ekonomskih ili geopolitičkih tema. Čime njihove izjave i interpretacije dobijaju vrijednost vijesti, a učestalost njihovog pojavljivanja dodatno se indukuje na krajnje

korisnike medijskog prostora (Marko, 2011: 82). Izborni kandidati svoja javna pojavljivanja tempiraju tako da ona mogu da budu prikazana u udarnim informativnim programima, tako da postepeno političko TV reklamiranje u zemljama u kojima je dozvoljeno, postaje najskuplja stavka izborne kampanje na koju se preusmjeravaju fondovi koji su ranije bili ulagani u akcije kandidata na terenu. Tako se umjesto brojnih partijskih skupova i akcija kao i direktnih susreta sa biračima, političari opredjeljuju za indirektan ulaz u sobe miliona birača putem televizije, internet portala i dr. Način na koji mediji izvještavaju o izbornom procesu i predstavljaju izborne učesnike postao je važna društveno-politička i pravna i istraživačka tema. Poenta dobre propagande je stvoriti parole protiv kojih niko neće biti, a svi će biti za. Niko ne zna šta one znače, pošto ne znače ništa. Veliki napori, resursi i istraživanja se ulažu u stvaranje takvog ideala. Ljude, „zabludjelo krdo“, treba preusmjeriti, njihovu pažnju treba da preokupiraju fudbal, serije. Moraju se držati prilično uplašenim, jer ako nisu – mogu početi da misle, što je veoma opasno, pošto nisu kompetentni da misle. Stoga je važno razdvojiti ih i marginalizovati (Čomski, 2008: 20).

Kao moderan oblik političke propagande, političko-markentinške kampanje usmjerene su prije svega na publicitet u medijima. U zapadnim društvima formirala se na ovoj osnovi potpuno nova profesionalna djelatnost koju neki nazivaju izborna industrija, u kojoj je angažovano hiljade agencija koje nude političarima veoma raznovrsne usluge u planiranju, realizaciji i mjerenju efekata izborne kampanje.[20] Danas je svima jasno da su izborne

[20] „U SAD npr. postoje specijalizovane agencije koje političkim kandidatima nude samo usluge pisanja govora za izborne nastupe, ili istražuju nastupe protivničkih kandidata, prave specijalne profile glasača i prema njima savjetuju kandidate kako da im se obraćaju, čak postoje savjetnici za politički humor.

kampanje u velikom dijelu svijeta ustvari medijske kampanje a najveći dio građana osnovne informacije o izbornim učesnicima dobija preko medija i nema nikakvog direktnog kontakta ni sa kandidatima ni sa njihovim izbornim platformama, tako da za ogroman dio birača izborna kampanja postoji samo u medijskoj verziji. Smatra se da je 30 sekundi u večernjim TV vijestima vrijednije i efektnije nego 30 minuta plaćene reklame na televiziji. TV spotovi u pojedinim zemljama, posebno u SAD, jesu osnovno sredstvo promocije političara.[21] Brzina je presudan činilac u postizanju željenog cilja, jer sve informacije koje teže njemu, moraju biti maksimalno brzo raspoređene u komunikacioni prostor, da bi izloženi stavovi i ideje prvi bili predstavljeni. „Istina se danas ne kotira dobro u moralnom poretku".[22] Tako se partije više bore za glasove birača, nego za dokazivanje vrijednosti svojih ideja. U stvari, „više se ne bore političke partije, bore se dvije reklamne agencije" (Šušnjić, 1995: 151).

Izvršioci same propagandne djelatnosti su stručnjaci za propagandu koji oblikuju propagandne poruke i tehničko osoblje koje omogućava da se propagandna poruka uputi preko nekog od sredstava informisanja do primaoca ali i spin doktori.[23]

U novije vrijeme razvila se i vrlo cijenjena profesija tzv. Spin doktora tj. stručnjaka-savjetnika za okretanje javnog mnenja u određenom smjeru (spin je engl. riječ koja znači okretati, vrtjeti, rotirati)" (J. Matić, 2002: 11).

[21] „U kampanji za predsjedničke izbore 1996, izborni štabovi Bila Klintona i Džordža Buša produkovali su i emitovali oko 100 TV spotova, zašta je utrošeno 200 miliona dolara čemu bi valjalo pridodati i veliki broj spotova političkih akcionih komiteta" (Slavujević, 2005: 155).

[22] Takav stav je prije nekoliko godina ilustrovao jedan službenik za odnose sa javnošću jedne od 10 najvećih američkih korporacija – „Da li riječ laž, uopšte više znači nešto. U jednom smislu, svi lažu ali u drugom smislu niko ne laže pošto niko ne zna šta je istina." (L. A. Dej, 2004: 100).

[23] Spin – okretati, vrtjeti. Spin doctor – savjetnik za imidž, politički savjetnik ali i osoba izvještena i osposobljena za upravljanje informacijama i

Poseban značaj u tome imaju agencije za odnose sa javnošću (public relations firm – PR) koji za izvjestan honorar zastupaju interese određenog subjekta. Ove agencije koriste saznanja iz oblasti društvenih nauka, naročito psihologije i sociologije. Svoju pažnju usmjeravaju prema centrima moći.[24] Razlika između PR-a i spinovanja je u tome, što se PR bazira uglavnom, na informaciji i činjenicama, a spin na manipulaciji i trikovima. Spin doktor je osoba zadužena za oblikovanje

manipulacijama masovnim medijima, spin control – friziranje informacija, izjava za javnost. „Ljudi bi bili zapanjeni kada bi znali koliko su novinari podložni. Davao sam poslednje odobrenje za sliku, naslov i cijeli tekst u jednom listu koji je navodno nezavisan i imun na uticaje " – izjavio je jedan od spin doktora. Spin doctoring se odnosi na niz aktivnosti: odbrana od novinara, odobravanje ili odbijanje intervjua, kao i podučavanje onih koji daju intervjue o tome šta da kažu i šta da ne kažu, kao i komentarisanje priča i pisanja novinara, ističući određene rečenice ili interpretacije. Spin doktori tvrde da oni samo ubrzavaju proces širenja određenih vijesti i informacija (Dž. Street, Masovni mediji, politika i demokracija, Zagreb, FPZ, str. 4)

[24] Tako direktor američke agencije za odnose sa javnošću Ruder Fin Global Public Affairs, Džems Harf ističe da je zadatak ovakve firme da „...prenosi priče subjekta propagande ljudima kojima ih treba prenijeti. Poznajemo moderne tehnike, znamo kako da stvorimo i šaljemo poruke, tako da ako želite da pobijedite, onda morate iznajmiti agenciju za odnose sa javnošću" (Tadić, 2002: 88). Uloga, dakle, ovakvih agencija se sastoji u tome da ubrzaju protok informacija, i da stvore razumijevanje i podršku objektu propagande, kao i da svojim savjetima i preporukama nalogodavaca, u vezi strategije i taktike komunikacionog pristupa, pomažu u pridobijanju javnog mnjenja a posebno politički uticajnih subjekata. Brzina je presudan činilac u postizanju željenog cilja, jer sve informacije koje teže njemu, moraju biti maksimalno brzo raspoređene u komunikacioni prostor, da bi izloženi stavovi i ideje prvi bili predstavljeni. Kako kaže pomenuti direktor Harf: „Znamo savršeno dobro da je prva vijest važna. Demanti imaju mali efekat" (Ž. Merlino, Istine o Jugoslaviji nisu sve za priču, Beograd, 1994, str. 95).

povoljne percepcije javnosti o političarima ili političkoj stranci vještim manipulisanjem masovnim medijima. Spin doktori poznaju tehnologiju rada medija, specifične karakteristike medija, Oni zavise od medija, ali i mediji zavise od spin doktora, jer imaju „robu", informacije koje su medijima „život". Upravo iz takvog međusobno povezanog odnosa i kohabitacije spinova i medija dolazi do svojevrsnog pakiranja politike (Knežević, 2006: 20). Željena politika se može veoma efikasno plasirati građanima pomoću medija koji mogu veoma brzo i uspješno da prenesu ideju vodeće političke strukture na najveći broj čitalaca, gledalaca i slušalaca i da na taj način omoguće usmjeravanje razmišljanja i činjenja. U svim predizbornim kampanjama koje su profesionalno pripremljene, vodeće političke partije će novcem iz budžeta, tj. novcem građana pokušati da ubijede te iste građane da glasaju za njih. U odnosu na tradicionalnu propagandu, koja je bila uglavnom usmjerena totalitetu javnosti i masi, savremena se nužno prilagođava specifičnim grupama. U tom pogledu, propagandno dejstvo se usmjerava na ciljne grupe koje se segmentišu prema polnoj, starosnoj, etničkoj ili vjerskoj strukturi; nivou obrazovanja, profesiji, urbanoj ili ruralnoj publici i slično. Na taj način, usmjeravajući i fokusirajući propagandno dejstvo prema jasnije profilisanijoj ciljnoj grupi i prilagođavajući persuazivne (ubjeđivačke) potrebe u skladu sa njenim željama, potrebama i navikama postiže se bolji efekat. Recimo, u Velikoj Britaniji, za razliku od SAD, birači se tradicionalno oslanjaju na društvenu klasu pri odabiru političke stranke za koju će glasati (Cottam, 2010). Istraživanja društvenih fenomena i ispitivanje javnog mnjenja imaju takođe veoma važnu ulogu u političkoj propagandi. Naučna istraživanja podrazumijevaju primjenu vrlo strogih naučnih i etičkih kriterijuma, ali mogu se, a to se često i radi, i zloupotrebljavati za određene političke ciljeve,

na primjer uoči izbora. Javnim prezentiranjem njihovih rezultata oblikuju se stavovi i mišljenja ljudi i usmjerava njihovo političko i javno ponašanje.

Važno je razlikovati politički marketing od političke komunikacije koja je oduvijek postojala kako bi udovoljila najvažnijim potrebama „svakog oblika vlasti". Politički marketing se javlja kao novije oruđe političke komunikacije i proizišao je iz međusobnog spoja opšteg prava glasa, demokratije i razvitka sredstava informisanja. Politički marketing tiče se „političkih organizacija koje usvajaju shvatanja i tehnike poslovnog marketinga, koji bi im pomogli doseći njihove ciljeve". Politički marketing je skup tehnika kojima je cilj da doprinesu adekvatnosti jednog kandidata u odnosu na njegovo potencijalno biračko tijelo. Politički marketing, u stvari, ne predstavlja ništa drugo nego najsavremenije oblike postizanja raznih, samo prividno političkih ciljeva, koji predstavljaju i veoma značajan segment uticaja na mase (propagande, indoktrinacije, socijalizacije, „političkog odgoja", ideologizacije, javnih odnosa i sl). To ne prestavlja ništa drugo do primjenu rafiniranih metoda marketinga (filozofije, sistema i funkcije), ili bolje rečeno, „marketing management-a" (upravljanje uz pomoć marketinga) identično ekonomskoj sferi. Blizak pojam je i tzv. „socijalni inženjering". „Izborna kampanja je aktivnost političkih stranaka i kandidata u vrijeme (pred)izborne kampanje. Uz primjenu integrisane marketinške komunikacije svrha je kampanje predstaviti kandidate i program, izgraditi pozitivan stranački i lični imidž, a zatim pridobiti birače za postizanje planiranog izbornog cilja."[25]

[25] Impresivan je primjer slovenačke stranke Zares koja je nastala iz sedmočlane frakcije jedne slovenačke parlamentarne stranke. Sa minimalnim finansijskim sredstvima i u veoma kratkom roku, grupa ljudi je aktivnim korišćenjem interneta, ostvarila 9,7% glasova na parlamentarnim izborima 2014. i postala treća stranka po snazi u slovenačkom parlamentu. A počeli su

Savremeni čovjek je konstantno i svakodnevno „bombardovan“ brojnim informacijama, dnevno-političkog sadržaja po raznim medijima, što je naročito izraženo u vrijeme izbornih kampanja. Politika se postepeno uvlači čak i u dijelove medija koji su kulturne, zabavne ili sportske prirode i karaktera. Političar koji u rukama ima štampu, portale, televiziju – kontroliše dnevnu politiku i time stiče veću moć, zato se u medije ulaže, sistematski i ciljano. Onaj ko može da utiče na masovne medije i politiku, utiče i na njihove posljedice i efekte.[26] Svakako da javnost nije homogena cjelina, već da je sastavljena od pojedinaca koji se međusobno znatno razlikuju. Pojedinac je dio različitih manjih grupa (porodica, prijatelji, na poslu) unutar kojih je komunikacija neposredno licem u lice i koje su vrednovane prema važnosti koje imaju za pojedinca. One osmišljavaju propagandnu poruku, pružaju pojedincu dodatne informacije, daju

blogom na wordpress platformi! Budući da je cijela kampanja bila utemeljena na internetu, onda se to moralo odraziti i na specifično oblikovanje političkog. U ovom slučaju zaista možemo govoriti o internetu kao ostvarenoj meta-utopiji političkog – više u: Z.Tomić, Izborni marketing, Sveučilište Mostar, 2000.

[26] Mnogo dalje od etike, moćni medijski konglomerati postaju dio državnih interesa, te postaju instrument održanja pristanka. Noam Čomski i Edvard Herman u djelu Proizvodnja saglasnosti: politička ekonomija masovnih medija govore o medijima pod uticajem ideologije antikomunizma tokom Hladnog rata. Mediji su njome bili prožeti toliko da su podržavali američke napade na zemlje koje su bile označene kao „komunističke“. Autori tezu o propagandnom modelu podupiru činjenicom o snažnom uplivu tržišta u poslovanje medija. Ogroman novac se zarađuje od reklama kompanija koje takođe žele profit i reklame u udarnim terminima na televizijama. Oslanjaju se na vladu i velike korporacije kao izvore informacija. Vlade i kompanije mogu da prete otkazivanjem reklama, oduzimanjem licence i drugim direktnim i indirektnim metodama i tako kontrolišu protok informacija –
http://www.pecat.co.rs/2011/07/edvard-herman-orvelijanska-demokratija/ 12. 3. 2019.

mu podršku da je prihvati ili odbije. U tim sredinama nalaze se i istaknuti pojedinci, tzv. stvaraoci mnjenja, koji iz masmedija primaju informacije, oblikuju ih i šire neposrednom komunikacijom. Oni objašnjavaju smisao nekog događaja i u skladu sa svojim ličnim opredjeljenjem djeluju u manjim grupama. Savremeni mediji, prije svega televizija i internet, znatno su smanjili distancu između javnosti i političara i pružaju neposredan uvid u skoro svakodnevna reagovanja političara.

Kroz istoriju su se iskristalisala četiri glavna značenja, odnosno definicije pojma „politika". To su: a) politika kao „umjetnost vladanja"; b) politika kao vođenje javnih poslova; c) politika kao sredstvo rješavanja sukoba; d) politika kao ostvarivanje vlasti, odnosno raspolaganje društvenim resursima.[27] Politika, dakle, izražava svoj fundamentalni smisao tamo gdje postoji neka vrsta problema, neslaganja, konflikata, više različitih gledišta i sučeljavanja stavova, koji zahtijevaju autoritativno (za sve obavezujuće) razrješenje. Moć je svojstvo autoriteta, bez nje on ne postoji, mada, moć može da postane autoritet, ali i ne mora. Vlast je sredstvo autoriteta u politici gdje nosilac autoriteta konkretizuje moć i učvršćuje je aktiviranjem ingerencija vlasti (Čupić, 2001). Izbori, kao osnovni preduslov postojanja demokratskog društva, predstavljaju zapravo postupak formiranja vlasti izbornim putem, odnosno postupak koji omogućava da se izrazi volja građana, tako da se demokratičnost jednog društva ogleda u poštovanju procedure, odnosno postupaka, a kroz istoriju, pravičnost izbornog postupka je bila, a i danas je, predmet stalnog preispitivanja. Dosadašnja izborna praksa često pokazuje i težnju tvoraca izbornih pravila da putem zakona, na

[27] Prema Aristotelu: „Politika je umjetnost realnog – mogućeg"; „Politika je umješnost kreiranje društvenih procesa", „Politika je vještina upravljanja društvenim tokovima", „Umeće dolaska na vlast i umijeće održavanja na vlasti" – više u Dragan Kolev, Elementi geopolitike, Apeiron, Banja Luka, 2017.

legalan način, izmijene, odnosno da, može se reći, manipulišu voljom građana (Todorović, 2002). Izborna pravila, kontrola nad medijskom sferom i kvalitetan politički marketing, predstavljaju dobitnu kombinaciju za uspješnost političkog lidera u državi funkcionalne demokratije. Demokratija kao oblik vladavine u kojem se političke odluke donose voljom većine, najčešće kroz izbore ili referendume, u kojima učestvuju svi građani sa pravom glasa.

Smatra se da je riječ „marketing" prvi put zabeležena 1561. Ta kovanica, od engleske reči koja znači tržište (market) i sufiksa ing, bukvalno znači: rad na tržištu,[28] tržišne aktivnosti. I dugo je upotrebljavana kako u vezi sa procesom prodaje, tako i kupovine robe. Marketing u politici predstavlja proces putem koga se dijagnosticiraju sklonosti i interesi potencijalnih birača, i prilagođava im se sopstveni ideološki program kako bi za što veći broj njih bio prihvatljiv. Naravno, cilj je i da im se jasno pokaže kvalitet i konkurentske prednosti ponude, a oni ne samo navedu da požele „proizvod", već i da se podstaknu na akciju, tj. izlazak na izbore i glasanje za kandidate partije (Anđelković, 2008). Političke stranke postepeno gube ulogu posrednika između kandidata i birača, pa politički kandidati nastoje da se biračima obraćaju ne više posredstvom partije i partijskih akcija već posredstvom medija,[29]

[28] Razne studije su pokazale da klasična muzika u supermarketima smanjuje vandalizam, bijes i potencijalnu krađu.

[29] Džimi Karter, 39. američki predsjednik, izjavio je da Sjedinjene Američke Države ne smatra „demokratskom zemljom". On je gostujući u popularnoj radio emisiji Toma Hartmana rekao da „SAD više nisu demokratska zemlja" i oštro kritikovao političke odnose unutar Amerike. „Današnja Amerika je na nivou oligarhije u kojoj je vlast u rukama finansijske elite" – kaže Karter. On je istakao da je tome doprinio i zakon iz 2010. koji je omogućio neograničeno ulaganje u političke stranke od strane kompanija i onih koji imaju finansijsku moć. Politički život se svodi na to da političari uzi-

tako da glasanje postaje vremenom zavisno od procjena koje birači stvaraju na osnovu medijskih informacija koje dobiju o kandidatima. Zastupanje interesa u politici nije samo nešto što se podrazumijeva samo po sebi nego je i konstitutivni element demokratije (Lösche, Konrad, 2002). Etimologija reklamiranja, bilo ekonomskog ili političkog je slična. Mada, kako je isticao pisac Mark Tven: „Da glasanjem možemo učiniti promjenu na bolje, ne bi nam dozvolili glasanje."

maju ogroman novac za protivuslugu proglašavanja određenih zakonskih rešenja, precizan je Karter. On je ocenio stanje u SAD „propalim i užasnim" (Pravda) – više na: http://www.pravda.rs/ 8. 3. 2019.

MEHANIZMI DRUŠTVENIH MEDIJA U OBLASTI ODNOSA S JAVNOŠĆU

Jovana Vuković

Public relations are a relatively new scientific discipline that is still developing. The author seeks to describe and approximate the importance of these fields – both public relations and social media. The first part of the paper provides a theoretical overview of these fields, as well as a description of the impact that social media have on public relations. The second part of the paper is dedicated to a research, the purpose of which is to establish the prevalence and importance of social networks in an individual's everyday life.

Pojam odnosa s javnošću

Odnosi s javnošću (*public relations*) termin je koji je gotovo nemoguće precizno definisati, s obzirom na širok spektar asocijacija na ovaj pojam. Definicije ovoga termina su brojne, što dodatno otežava stvaranje jedinstvene, opšteprihvatljive i sveobuhvatne definicije odnosa s javnošću. Jedna od definicija odnosa s javnošću glasi: „Odnosi s javnošću su funkcija upravljanja koja: identifikuje, uspostavlja i održava međusobno

korisne odnose između organizacije i javnosti od kojih zavisi njen uspjeh."[1] Sa druge strane, Sem Blek odnose s javnošću definiše na sljedeći način: „Odnosi s javnošću, kao što već i samo ime kazuje, bave se načinom na koji se ponašanje i stavovi pojedinaca, organizacija i vlada međusobno prepliću."[2]

Ovdje ćemo spomenuti i Harlowa, koji je istraživao definicije pojma odnosa s javnošću, nastale u periodu od 1900. do 1976. godine. Tokom istraživanja prikupio je veliki broj definicija ovoga termina (čak 472) i objavio ih u svojoj knjizi *Building a Public Relations Definition.* Nakon uvida u svaku pojedinačnu definiciju, Harlow je težio da stvori jedinstvenu definiciju odnosa s javnošću, koja izgleda ovako: „Odnosi s javnošću su zasebna upravljačka funkcija koja pomaže u uspostavljanju i održavanju uzajamnih pravaca komunikacija, razumijevanja, prihvaćanja i suradnje između organizacije i njezine javnosti. Uključuje upravljanje problemima ili temama. Pomaže upravi da bude upoznata s mišljenjima javnosti i da na njih reagira. Definiraju i naglašavaju odgovornost uprave da služi javnom interesu. Pomaže upravi da se ponaša u skladu s promjenama i učinkovito ih koristi. Odnosi s javnošću služe kao sustav ranog upozoravanja, kao pomoć u predviđanju trendova. Kao svoje glavne alate koriste istraživanje i tehnike etične komunikacije."[3]

B. Canifield dao je sljedeću definiciju odnosa s javnošću: „Odnosi s javnošću predstavljaju specijalnu filozofiju upravljanja, izraženu u politici i praksi, koja se bazira na komuniciranju s javnošću, u cilju osiguranja međusobnog

[1] Ivan Tanta: „Oblikovanje mnijenja ili nužnost manipulacije", *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, br. 2, 2007, str. 17.

[2] Blek, *Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd, 1997, str. 7.

[3] Navedeno prema: P. Kovač: *Uloga medija u odnosima s javnošću od informiranja do manipulacije emocijama*, disertacija, Sveučilište Sjever, Koprivnica, 2016, str. 9.

razumevanja i dobre volje (*good will-a*).“[4] Takođe, ovaj autor navodi i četiri značajne karakteristike odnosa s javnošću, odnosno PR-a:

- PR je filozofija upravljanja
- PR je filozofija u poslovnom odlučivanju
- PR čine akcije koje proizlaze iz politike organizacije, izražene kroz akcije i praksu stvaranja dobre volje u odnosima s javnošću
- PR je komunikacija kojom se informiše, objašnjava, brani i unapređuje rad i politika organizacije.[5]

A. V. D. Meiden za odnose s javnošću kaže da su „organizovanje komunikacijske organizacije, odnosno organizovanje strategijsko-komunikacijske politike organizacije, interno i eksterno. Organizovanje mora da se vrši sistematski, planski i pre svega integrisano. Ono mora proizaći iz politike organizacije, mora se uklapati u strategiju upravljanja, mora se nadzirati i proširivati, što zahteva energiju i kadrove školovane za komunikaciju, marketing i finansije, a efekti se postižu ili ne, zavisno od saradnje svih u organizaciji.“[6]

Nasuprot Harlow-u, koji je opširno definisao odnose s javnošću trudeći se da tom definicijom obuhvati sve aspekte ove oblasti, autori Gruing i Hunt su termin odnosa s javnošću sveli na svega jednu rečenicu: „Upravljanje komunikacijom između organizacije i njene javnosti.“[7] Na drugoj strani, Cutlip, Center i Broom odnose s javnošću definišu na sljedeći način: „Odnosi s javnošću su funkcija menadžmenta koja uspostavlja i održava obostrano korisne odnose između organizacije i njene javnosti, od čega zavisi njen uspeh ili neuspeh.“[8]

---

4 Navedeno prema: V. Filipović, M. Kostić-Stanković: *Odnosi s javnošću,* Beograd, Fakultet organizacionih nauka, 2011, str. 5.

5 Ibid.

6 Isto, str. 6.

7 Ibid.

Međunarodna PR organizacija (IPRA) nedavno je objavila novu definiciju prema kojoj su odnosi s javnošću „funkcija upravljanja, čiji je zadatak da gradi odnose između organizacija i njihovih javnosti, bazirana na dijeljenju informacija putem pouzdanih i etičkih metoda komunikacije.“[9]

S druge strane, Mirosavljević navodi sljedeća četiri pristupa u objašnjavanju sadržine odnosa s javnošću:

• „odnosi s javnošću su nauka i umetnost analiziranja trendova u okolini, predviđanje njihovih posledica, savetovanje rukovodstva i uvođenje planova i programa aktivnosti koji su u korist kako samoj organizaciji, tako i u javnom interesu,

• odnosi s javnošću su oči, uši i usta organizacije,

• odnosi s javnošću su planirani koncept, realizacija te kreiranje novosti i događaja koje je vredno poručiti javnosti,

• odnosi s javnošću su sistematičan proces uređenog, dugoročnog internog i eksternog komuniciranja organizacije i njenih ciljnih javnosti sa namenom da se sačuva ili poboljša ugled organizacije.“[10]

Kao što smo istakli, tokom razvoja oblasti odnosa s javnošću, broj definicija i tumačenja ovog pojma je rastao do te mjere da je tačan broj gotovo nemoguće odrediti. Ovdje smo istakli svega par definicija odnosa s javnošću, kako bi stekli uvid u značaj, karakteristike i širok spektar koji obuhvata sfera odnosa s javnošću. Danas, u savremenom društvu u kojem tehnologija napreduje iz dana u dan, komunikacija poprima nove aspekte, pa samim tim i oblast odnosa s javnošću. Novo doba dovelo je do potpune afirmacije odnosa s javnošću, pa gotovo u svakoj firmi

8 Isto, str. 7.

9 Preuzeto sa: https://www.ipra.org/member-services/pr-definition/, pristupljeno: 05. 11. 2019.

10 M. Mirosavljević: *Odnosi s javnošću,* Banja Luka College – Besjeda Banja Luka, Banja Luka, 2008, str. 31.

se možemo susresti s jednim ili čak timom PR-a, koji su zaduženi za razvoj i poboljšanje komunikacije firme sa svim slojevima javnosti. Naravno, s razvojem ove discipline u praksi, mijenjala su se i tumačenja ovoga pojma, pa su nerijetko proširivana u skladu sa zahtjevima društva.

Kad je u pitanju primjena odnosa s javnošću u praksi, autorke V. Filipović i M. Kostić-Stanković smatraju da ta praksa podrazumijeva:

- „poslovanje uz puno razumevanje ljudskog ponašanja;
- analiziranje budućih trendova u okruženju i predviđanje njihovih posledica;
- istraživanje mišljenja, stavova i očekivanja javnosti;
- uspostavljanje i održavanje dvosmerne komunikacije bazirane na istini i potpunoj informaciji;
- sprečavanje konflikta i nerazumevanja;
- promovisanje obostranog poštovanja i društvene odgovornosti;
- usklađivanje privatnih i javnih interesa;
- promovisanje 'dobre volje' između zaposlenih i okruženja;
- privlačenje kreativnih stručnjaka;
- jačanje imidža proizvoda i usluga;
- projektovanje korporativnog identiteta i imidža."[11]

Postavlja se pitanje kada se javila potreba za nastankom PR-a kao discipline. Naime, potreba za komunikacijom s okruženjem stara je koliko i sam čovjek. Komuniciranje je oduvijek bilo nasušna potreba čovjeka, a njegov značaj raste iz dana u dan. Takođe, vremenom su se razvili i različiti tipovi komunikacije, kao i sredstva putem kojih je komunikaciju moguće ostvariti. Savremeni čovjek svjedoči različite načine uspostavljanja komunikacije s drugim čovjekom, što mu je omogućeno posredstvom novih tehnologija, novih medija. Naime, digitali-

[11] V. Filipović, M. Kostić-Stanković: op. cit., str. 12.

zacija društva dovela je do stvaranja „globalnog sela“, a posljedica toga jeste činjenica da je moguće ostvariti komunikaciju bez obzira na to na kojoj se tački svijeta nalazi neko, u kom gradu, kojoj vremenskoj zoni. Jedino što je potrebno jeste omogućen pristup internetu i dalje mogućnosti su nepregledne.

Za kolijevku razvoja discipline odnosa s javnošću možemo uzeti SAD, gdje se ova oblast razvijala i upotrebljavala prvenstveno u političke svrhe. Već tada, razvile su se neke od karakteristika koje i danas prepoznajemo kad je u pitanju oblast odnosa s javnošću. Naime, uspostavljanje dobre komunikacije s javnošću, ispitivanje i procjena mišljenja određenih društvenih grupa, usklađivanje zahtjeva političke grupacije s potrebama društva samo su neke od karakteristika PR-a u samom začetku, koje su prepoznatljive u ovoj oblasti i danas. Međutim, s promjenama društva i u društvu, mijenjaju se i njegove potrebe, pa samim tim i karakteristike i ciljevi PR-a.

Odnosi s javnošću i marketing

Nerijetko ćemo se susresti s nepravilnim tumačenjem pojmova *odnosi s javnošću* i *marketing*; jedni će se okupljati oko stava da je PR dio marketinga, dok će drugi biti skloniji mišljenju da je zapravo marketing sastavni dio PR. Međutim, odnosi s javnošću i marketing nijesu sinonimi, već predstavljaju dvije zasebne oblasti, iako u objema možemo pronaći slične tehnike i strategije, ali to nam i dalje ne daje za pravo da ih poistovjećujemo. Ako bismo nastojali da najjednostavnije objasnimo razliku između ove dvije oblasti, onda bismo mogli reći da je cilj PR-a da izgrađuje odnose s javnošću, plasira poruke i ideje i na taj način utiče na javnost, dok je, s druge strane, zadatak marketinga da plasira informacije o određenom proizvodu ili usluzi, s ciljem njegove prodaje. Drugim riječima „odnosi s javnošću obuhvaćaju sve oblike odnosa

organizacije/preduzeća s čitavim okruženjem, a marketing je prije svega usmjeren na prodaju proizvoda i usluga preduzeća i na odnose s potrošačima koji predstavljaju središnju ciljanu skupinu u okruženju".[12]

Thomas Harris, jedan od stručnjaka za marketinšku komunikaciju, definisao je deset tačaka potpore koje odnosi s javnošću pružaju marketingu, a oni su:

• „stvaranje uzbuđenja na tržištu prije pojave same reklame,
• sprovođenje programa komuniciranja kada nema reklamiranja,
• objavljivanje novčanog načina reklamiranja kada ne postoji novost o proizvodu,
• sprovođenje reklame u djelo,
• širenje promidžbenih programa,
• izgradnja ličnih odnosa s potrošačima,
• uticaj na uticajne ličnosti,
• objavljivanje prednosti novog proizvoda,
• iskazivanje društvene odgovornosti i izgradnja povjerenja potrošača,
• odbrana ugroženih proizvoda."[13]

Dakle, suština je da su odnosi s javnošću i marketing dvije zasebne oblasti, s različitim ciljevima i naporima, ali i da, s druge strane, dobra saradnja ove dvije oblasti može da upotpuni onu drugu, kao i da obezbijedi efikasnije ispunjenje ciljeva.

Razliku u pristupima javnosti i istini od strane PR stručnjaka i stručnjaka za marketing objasnićemo navođenjem sljedećih zaključaka iz rada *Mesto istine u utilitarizmu – Reklamiranje i*

[12] Z. Tomić, B. Spahić: *Odnosi s javnošću; Upravljanje političkim informacijama,* dostupno na: https://www.academia.edu/10309182/Odnosi_s_javno%C5%A1%C4%87u, str. 24.

[13] Navedeno prema: Z. Tomić, B. Spahić: op. cit., str. 25.

odnosi s javnošću[14]: „Reklamni stručnjak bi trebalo da stremi dobro obavljenom poslu, odnosno zadovoljenju potreba potrošača, a potom i ličnoj satisfakciji koja se može manifestovati različito. To važi i za stručnjake u oblasti odnosa s javnošću, sa tom razlikom da oni teže zadovoljenju klijenta, bilo da je pojedinac, bilo da je interesna grupa. Istina će pomoći zaposlenima i u jednoj i drugoj sferi.“[15]

„Iz godine u godinu postajemo sve opremljeniji da ostvarimo sve čemu težimo. Ali, čemu odista težimo?“[16]

Društvene mreže

Pojam i pojava društvenih mreža

Nakon prelaska sa tradicionalnih na tzv. nove medije, uveliko se promijenio i pogled na medije, kao i na komunikaciju. Naime, internet je napravio prevrat u oblasti medija, u tolikoj mjeri da tradicionalni mediji svakodnevno gube značaj koji su nekada imali. Dok je nekad TV imao vodeću ulogu u saopštavanju informacija posredstvom različitih informativnih

14 V. Radović, I. Stojanović-Prelević: „Mesto istine u utilirarizmu – Reklamiranje i odnosi s javnošću“, U: *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Nauka i savremeni univerzitet“,* br. 4, Filozofski fakultet, Niš, 2015, str. 297-311.

15 V. Radović, I. Stojanović-Prelević: op. cit., str. 309.

16 Bertran de Žuvenel (1903-1987) bio je francuski filozof, politički ekonomista i futurista.

emisija, danas je njegovu ulogu preuzeo internet, na čijem prostranstvu postoji nepregledan broj sajtova, blogova i internet stranica na kojima je moguće dobiti informaciju o određenom dešavanju u svijetu ili u neposrednom okruženju u momentu kada se taj događaj odvija. Prenos informacija s lica mjesta u vremenu u kom se određeni događaj odvija i pristup tim informacijama s različitih uređaja i u bilo kom trenutku bacili su sjenku na TV, kao predstavnika tradicionalnih medija, ali i na druge medije koji se svrstavaju u tradicionalne.

U internet okruženju se, kako smo istakli, stvara veliki broj mreža koje okupljaju pojedince sličnih stavova, interesovanja i pogleda na svijet, s ciljem sticanja informacija, znanja, ili pak iz čiste zabave. Takve mreže prepoznate su pod nazivom društvene mreže i smatraju se produžetkom misije koju je započela pojava interneta. Pojam društvenih mreža danas je direktno povezan s pojmovima Facebook, Instagram, Twitter i sl. Društvene mreže danas su dio svakodnevice stotina miliona ljudi, i najčešće njen neizostavni dio. Društvene mreže možemo smatrati dijelom društvenih medija, o kojima će u narednom poglavlju biti više riječi, a u društvene medije možemo svrstati sve one alate koji omogućavaju lakšu i efikasniju komunikaciju putem interneta, kao što su: časopisi, forumi, blogovi, mikroblogovi, podcastovi, fotografije, audio i video zapisi, različite stranice i sl. Podjela društvenih medija je mnogo, kao i tumačenja ovoga pojma, a jednu od podjela navodimo ovdje[17]:

- **društvene mreže zajednica –** društvene mreže zajednica su, prema autorima ove podjele, dio globalne internetske zajednice, unutar koje se formiraju grupe na osnovu različitih stavova, interesovanja, uvjerenja pojedinaca. U ovu grupu svrstavamo i neke od najpopularnijih društvenih mreža, poput Facebook-a i

[17] Ružić et al: *E-marketing,* 3. izmijenjeno i prošireno izdanje, Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, 2014, str. 94.

Instagrama;

- **društvene mreže profesionalaca –** ove mreže zapravo su namijenjene za okupljanje profesionalaca iz različitih oblasti, radi razmjene informacija iz profesionalnog svijeta, za razliku od društvene mreže zajednica čija je jedna od glavnih karakteristika zabava;

- **mreže za razmjenu multimedijalnih sadržaja –** mreža koji je glavni reprezent ove kategorije jeste YouTube, ali i druge mreže poput Instagrama i Facebook-a omogućavaju razmjenu multimedijalnih sadržaja, iako pripadaju drugoj kategoriji;

- **muzičke društvene mreže –** iako ovu grupu društvenih mreža možemo svrstati u prethodnu kategoriju, neki autori smatraju da ova kategorija svoju opravdanost pronalazi u popularnosti muzičkih društvenih mreža poput Last.FM i SoundCloud;

- **mreže društvenog označavanja –** ova kategorija obuhvata one mreže na kojima postoji mogućnost spremanja određene web poveznice na internetsko mjesto, kako bi ista bila dostupna i drugim korisnicima mreže, kao što je društvena mreža Reddit;

- **blogerske društvene mreže –** društvene mreže namijenjene stvaraocima blogova i njihovoj internet publici. Autori formiraju i izrađuju blogove na različite teme, uglavnom u zavisnosti od ličnog interesovanja, koje dalje dijele sa svojom publikom. Neke od najpoznatijih društvenih mreža koje spadaju u ovu kategoriju su Tumblr i Blogger.

Neophodno je uzeti u obzir činjenicu da broj društvenih mreža i njihovih konzumenata raste iz dana u dan, zbog čega je nemoguće izvršiti detaljnu i opšteprihvatljivu klasifikaciju društvenih mreža. Taj proces dodatno je otežan i time što različite društvene mreže posjeduju slične, nekad i identične karakteristike, a istovremeno i potpuno različite, zbog čega ih je nemoguće podijeliti u kategorije. Autor ovoga rada naklonjen je mišljenju da je različite društvene mreže moguće klasifikovati u

jednu opštu kategoriju a, takođe, i da svaka od društvenih mreža predstavlja posebnu kategoriju za sebe.

Istorijski razvoj društvenih mreža

U savremenome dobu gotovo da ne postoji čovjek koji nije u stanju odgovoriti na pitanje: „Šta su društvene mreže?“, ili pak „Koje društvene mreže postoje?“ i sl. Naime, a time smo se bavili i u istraživanju za potrebe ovoga rada, čovjek savremenoga društva ima razvijenu svijest o postojanju i vrstama društvenih mreža, bez obzira na to da li je njihov konzument ili ne. S druge strane, posebno bismo se mogli baviti pitanjem koliko korisnika društvenih mreža u stvari posjeduje znanja o njihovim funkcijama, kao i o prednostima i manama društvenih mreža. No, sve u svemu, cijeli jedan svijet društvenih medija, onakav kakvim ga danas poznajemo, imao je svoje, ne baš uspješne, početke.

Naime, prije nastanka planetarno popularnih Facebook-a i Twitter-a, a u posljednje vrijeme i sve popularnijeg Instagrama, izrađivane su društvene mreže za koje, uglavnom, nijesmo ni čuli, uprkos svakodnevnoj konzumaciji društvenih mreža. Začeci ovoga oblika komuniciranja sežu u prošli vijek, odnosno u 1971. godinu.

Godine 1994, kreirana je preteča današnjih društvenih mreža – sajt ***Geocities***[18]. Nakon ovoga sajta uslijedili su i: ***SixDegrees***, ***Classmates***, ***Hi5*** i ***Friendzy***[19], koji su za kratko vrijeme našli svoje mjesto pod suncem, kako u Internet porodici, tako i među korisnicima. Iako se ovi sajtovi mogu smatrati pretečom društvenih mreža, oni ipak nijesu posjedovali sve one karakteristike koje posjeduju društvene mreže kakvim ih danas percipiramo. Upravo

18 Izvor: https://www.digitalnimarketing.in.rs/kratka-istorija-drustvenih-mreza/ , pristupljeno: 13. 10. 2019.

19 Isto.

iz toga razloga nastavljen je rad na kreiranju i unapređivanju ovih sajtova, sve do kreiranja prve moderne društvene mreže – ***Friendster (2002)***[20]. Naime, upravo je Friendster prva kreirana društvena mreža koja svojim karakteristikama najviše odgovara savremenim društvenim mrežama. Za svega tri godine svoga postojanja na Internetu, Friendster je uspio pridobiti na milione korisnika što, međutim, ipak nije bilo dovoljno da opstane, pa će do njegovoga gašenja doći već 2005. godine.

Mjesto Friendster-a zauzeće društvena mreža *MySpace,* kreirana 2004. godine, koja je svoju najveću popularnost uživala u periodu od 2005. do 2008. godine, kada će tron preuzeti društvena mreža *Facebook,* čija popularnost ne jenjava sve do danas, pa se i danas smatra jednom od najpopularnijih društvenih mreža među korisnicima. Već s pojavom *Myspace*-a popularnost društvenih mreža raste, prvenstveno zbog mogućnosti povezivanja i komuniciranja s ljudima na bilo kojem mjestu na svijetu. Popularnost društvenih mreža iz dana u dan je sve veća, pa bi se moglo reći da je broj korisnika društvenih mreža danas mnogo manji od broja korisnika sjutra, a pitanje je šta sve donosi budućnost.

Najzastupljenije društvene mreže današnjice

Kada govorimo o društvenim mrežama u savremenom društvu ne možemo a da ne primijetimo promjene koje su se dogodile, kako u sferi društvenih mreža, tako i u sferi javnosti. Naime, od svojih početaka pa do danas, društvene mreže su se mijenjale, nadograđivale, neke opstajale na tržištu, neke ne, a sve u zavisnosti od njihovog prijema kod publike. Dakle, publika, odnosno konzumatori društvenih mreža i te kako su bitan faktor u njihovoj izgradnji, ali i u njihovom opstanku.

Svjedoci smo vremena u kojem je život bez društvenih mreža

[20] Isto.

gotovo nezamisliv većini populacije. O mladima i značaju društvenih mreža za njih je izlišno govoriti, a važno je istaći i da društvene mreže nalaze svoje puteve i kod pripadnika starije populacije. Iako su, na početku, pripadnici starije populacije, naklonjeniji tradicionalnim medijima, bili skeptični po pitanju društvenih mreža, danas je sve više njih koji pronalaze „razumijevanje" za društvene mreže, uviđaju njihove prednosti i postaju njihovim konzumentima.

Dakle, zastupljenost društvenih mreža raste i taj rast je evidentan iz dana u dan. Iako u sadašnjem trenutku postoji veliki broj društvenih mreža, manje ili više zastupljenih, neke od njih su se odvojile po zastupljenosti i broju korisnika. Na prvom mjestu to su: Facebook, Instagram i Twitter.

Facebook

Kako smo to već u prethodnome dijelu rada istakli, nakon velikog uspjeha koji je napravila društvena mreža Myspace, prvo mjesto na listi najpopularnijih društvenih mreža zauzima Facebook. Ova društvena mreža osnovana je 2004. godine, od strane tadašnjeg studenta na Univerzitetu Harvard – Marka Zakerberga[21]. Godine 2006. preuzima popularnost od to tada najpopularnije društvene mreže Myspace, a njegova popularnost nastavlja da raste u godinama koje slijede. Broj korisnika ove društvene mreže danas iznosi oko dvije i po milijarde.[22]

Do nedavno, prepoznatljivi simbol Facebooka bio je znak koji se sastojao od bijeloga slova *f* na plavoj pozadini, kako je prikazano na fotografiji:

[21] Mark Zakerberg (Mark Elliot Zuckerberg) američki je programer i preduzetnik. Za vrijeme studija kreirao je društvenu mrežu Facebook, koja je prvobitno bila namijenjena studentima, da bi kasnije bilo ko mogao da napravi svoj nalog na ovoj društvenoj mreži.

[22] Preuzeto sa: https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/, pristupljeno 30. 10. 2019.

Iako je dolazilo do određenih prepravki, donedavno ovo je bio prepoznatljiv simbol društvene mreže Facebook. Međutim, nedavno su vlasnici Facebooka kreirali novi logo[23]:

Novi logo je zapravo dinamičan ili, drugačije rečeno, sastoji se od tri boje koje se mijenjaju u zavisnosti od okruženja. Plava boja simbol je Facebook-a, zelena Whatsapp-a, narandžasto-žuta Instagrama. Svrha ovakvoga loga jeste da objedini sve tri mreže unutar jednog simbola, što je zapravo pokazatelj da je Facebook matična kompanija. Iz tih razloga boja će se na Whatsapp-u ili Instagramu promijeniti u njihovu prepoznatljivu, ali je neophodno na tim stranicama jasno naglasiti da su, zapravo, tehnički proizvod kompanije Facebook.

23 Preuzeto sa: https://techcrunch.com/2019/11/04/facebook-branding/, pristupljeno: 5.11.2019.

Instagram

Društvena mreža Instagram kreirana je 2010. godine, od strane Mike Krieger-a[24] i Kevina Systrom-a[25]. Od samoga nastanka Instagram bilježi veliku popularnost među korisnicima društvenih mreža, a to je rezultiralo time da je, nakon svega dvije godine od nastanka, otkupljen od strane Facebook kompanije, u čijem vlasništvu se nalazi i danas.

Ova društvena mreža prvenstveno je zamišljena kao platforma za objavljivanje fotografija. Takođe, nalik Facebook-u, na ovoj društvenoj mreži imate mogućnost da izaberete svoje „prijatelje“, odnosno „pratioce“, kao i da označite fotografije koje vam se dopadaju. Ova društvena mreža prvenstveno je bila dostupna korisnicima iOS uređaja, da bi kasnije, s ciljem dopiranja do što većeg broja korisnika, postala dostupna i na Android i sličnim uređajima.[26] Jedna od posebnih mogućnosti koje nudi ova društvena mreža jeste povezivanje s drugim društvenim mrežama, prvenstveno s Facebook-om, ali i Twitter-om i sl.

---

[24] Michel Krieger je brazilsko-američki preduzetnik i softverski inženjer.

[25] Kevin Systrom je američki preduzetnik i programer.

[26] Preuzeto sa: https://www.edukujse.com/sta-je-instagram-i-kako-se-koristi/. pristupljeno: 04. 11. 2019.

Twitter

Godine 2006. kreirana je društvena mreža Twitter, od strane Biza Stouna[27], Evana Vilijamsa[28], Noa Glasa[29] i Džeka Dorsija[30]. Ova društvena mreža predstavlja zapravo mikro-blog namijenjen za razmjenu kratkih poruka (koju firma naziva *tweet*) čija je veličina prvobitno bila ograničena na 140, a odnedavno je taj broj povećan na 280 karaktera. Ubrzo nakon nastanka, Twitter je počeo da bilježi veliku popularnost među konzumentima društvenih mreža. On je zaslužan za stvaranje i popularizaciju *hashtag*-ova, koji u svom najprostijem obliku omogućavaju široj javnosti da pronađe određeni „tvit".

27 Biz Stone je američki preduzetnik.

28 Evan Williams je programer i internet preduzetnik.

29 Noah Glass je softverski inženjer.

30 Jack Dorsey je programer i internet preduzetnik.

> „Dok se čovjek šepurio i igrao ulogu Boga, pogodila ga je infantilna glupost, tehnika je dostigla 'najviši stepen' i sa svog prestola bacila lance kojima je zauzela umove onih koji su je stvorili."[31]

Društveni mediji

Nastanak društvenih medija

Na samom početku, prije nego objasnimo fenomen društvenih medija, nastojaćemo da definišemo termin „medij". Naime, ovaj termin potiče od latinske riječi *medium* koja ima značenje *sredstvo, posrednik;* međutim, pod terminom „medij" najčešće podrazumijevamo *sredstvo komunikacije i informisanja* ili *sredstvo masovne komunikacije*[32]. Ipak, preciznu definiciju medija ne možemo izdvojiti, s obzirom na to da postoji veliki broj definicija ovoga pojma, kao i veliki broj teoretičara koji su se bavili ovom problematikom. Iako termin „medij" svima djeluje poznato i razumljivo, to predstavlja samo sliku dijela brijega koji se nalazi iznad vode, dio brijega koji je ispod vode zapravo je pogodna personifikacija kompleksnosti ovoga termina.

Nakon pojave interneta, koji je napravio veliku revoluciju u svijetu medija, ali i u društvu, došlo je i do pojave *društvenih medija.* Od svojih početaka pa do danas društveni mediji su se

---

31 Navedeno prema: Pol Vilirio, *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 2000, str. 99.

32 I. Klajn, M. Šipka: *Veliki rečnik stranih reči i izraza,* Prometej, Novi Sad, 2007, str. 476.

razvijali i prolazili kroz različite faze, dok nijesu došli do današnjeg oblika. Međutim, njihov razvoj se nastavlja, a njihova uloga u društvu postaje iz dana u dan sve veća. Početke društvenih medija vezujemo za fenomen Web 2.0 evolucije internetskih trendova.[33] Termin „društveni mediji" posjeduje veliki broj definicija, a u nastavku ćemo se osvrnuti na neke od njih.

Palmer i Koenig-Lewis društvene medije definišu na sljedeći način: „Društveni mediji su skup internet aplikacija, platformi i medija koji ima za cilj da omogući saradnju između ljudi i zajedničko stvaranje i razmenu sadržaja. Značaj društvenih medija je u interakciji između kupaca i zajednice, tj. u omogućavanju vođenja asinhrone, trenutne i interaktivne komunikacije, uz niske troškove."[34] Na drugoj strani, Mangold i Faulds daju nešto drugačiju definiciju: „Društveni mediji predstavljaju skup različitih novih izvora informacija na internetu, koje stvaraju, pokreću, distribuiraju i upotrebljavaju korisnici sa ciljem da bi edukovali druge korisnike o proizvodima, uslugama, brendovima, pojedincima i izazovima."[35] Ovdje ćemo pomenuti i definiciju koju je dao Weber, a prema kojoj društveni mediji ne samo da su novi, već posjeduju i neke prednosti u odnosu na tradicionalne medije. Weber je to definisao na sljedeći način: „Tradicionalni mediji, kao što su televizija, radio i novine, su nudili isključivo jednosmjernu komunikaciju, dok društveni mediji omogućavaju svima da objavljuju svoj sadržaj i da učestvuju u konverzacijama na internetu. Društveni mediji predstavljaju

33 Nikolina Borovac: *Strategije očuvanja privatnosti u okviru modernih društvenih medija,* Osijek, 2014, str.7.

34 Palmer & Koenig-Lewis: *An experiential, social network-based approach to direct marketing,* 2009, str. 162.

35 Mangold & Faulds, Social media: *The new hybrid element of the promotion mix*, Business Horizons, Vol. 52, No. 4, 2009, str. 357

novi oblik neplaćenih medija koje na internetu stvaraju pojedinci i preduzeća."[36]

Pored raznovrsnih definicija društvenih medija, ni na polju podjele društvenih medija mišljenja nijesu istovjetna. Međutim, prema jednoj od osnovnih podjela, društveni mediji dijele se na: društvene mreže, blogove, mikroblogove, servise za razmjenu multimedijalnih sadržaja, servise za označavanje sadržaja, servise za recenzije, internet forume i virtualne svjetove.[37]

• **društvene mreže** – o pojmu i vrstama društvenih mreža pisali smo u prethodnom poglavlju.

• **blogovi** – termin je nastao od riječi *web log,* što bi u prevodu značilo *web dnevnik.* Naime, blogovi omogućavaju pojedincima ili grupama da objavljuju različite sadržaje, bilo da su u pitanju tekstovi ili audio i video sadržaji, u formi članka koji je dostupan drugima, odnosno publici. Blogovi na neki način zaista predstavljaju virtuelne dnevnike, te je na njima moguće pronaći različite sadržaje: savjete za različite situacije i prilike, savjete o ishrani i zdravlju, recepte, pa sve do sadržaja posvećenih naučnim, kulturnim ili umjetničkim temama.

• **mikroblogovi** – mikroblogovi se mogu smatrati podvrstom bloga. Naime, mikroblogovi imaju istu funkciju kao i blogovi, ali je za razmjenu informacija ostavljen znatno manji prostor te otuda u nazivu termin *mikro.* Najreprezentativnija mreža s mikro-blog platformom je Twitter.

• **servisi za razmjenu multimedijalnih sadržaja** – kako im i samo ime kaže, ovi servisi namijenjeni su razmjeni multimedijalnih sadržaja (dokumenata, audio i/ili video zapisa, slika). Najreprezentativniji predstavnik ove grupe društvenih medija jeste *YouTube.*

---

36 Weber, L: *Marketing to the social web: How digital customer communities build your business,* Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. 2009.

37 Vidi: Zarrella, Dan, *Social Media Marketing Book*, 2009. URL: http://danzarrella.com/Social_Media_Marketing_Book_ch1_3.pdf (20. 08. 2019.)

• **servisi za označavanje sadržaja** omogućavaju korisnicima da označe sadržaje koji su im zanimljivi, a da potom diskutuju i razmjenjuju utiske s drugima kojima se isti sadržaj dopao. Servisi ovoga tipa su: *Delicious* i *Stumbleupon*.

• **servisi za recenzije** uglavnom podrazumijevaju stranice na kojima se nalaze recenzije kupaca o određenom proizvodu.

• **internet forumi** se svrstavaju među najstarije oblike društvenih medije. S promjenama koje su doživljavali društveni mediji, mijenjali su se i internet forumi. Međutim, ova vrsta društvenih medija koja je prepoznatljiva po velikom broju tema na koje diskutuju ljudi iz različitih krajeva svijeta, opstala je do danas. Takođe, na portalima dnevnih novina u Crnoj Gori najčešće se mogu pronaći i forumi, na kojima se komentarišu aktuelnosti iz društvenog, političkog i kulturnog života.

• **virtualni svjetovi** su „Internet zajednice koje su obično u formi kompjuterske simulacije okruženja (najčešće u tri dimenzije) u kojem korisnici biraju grafički izgled (*avatar*) koji će ih predstavljati i s kojim mogu komunicirati jedni s drugima, te stvarati i upotrebljavati objekte.“[38]

Uloga i značaj društvenih medija

Pojava internetom posredovanih medija dovela je do podjele medija na tradicionalne i nove medije. Društveni mediji, zapravo, smatraju se medijima koji pripadaju generaciji novih medija. Jedan od najznačajnijih teoretičara medija, Lev Manovič, tvrdi da novi mediji zapravo nijesu novi, te da kompjuterizacija nije donijela gotovo ništa novo u komunikacijski proces. Naime, on uvodi pojmove *metamedij* i *postmedij,* tvrdeći da je riječ o „tipu kompjuterskih podataka pohranjenih u bazama podataka, pa avangarda biva

[38] Nikolina Borovac: op. cit., str. 9.

materijalizovana u kompjuteru."[39]

Nazivali ih mi metamedijima ili postmedijima ili novim medijima, nesporna je činjenica da su ovi mediji pokretači brojnih promjena, što je dovelo do podjele na dvije struje; jednu struju čine pobornici tradicionalnih, a drugu pobornici novih medija. Kao što smo istakli, društveni mediji dobijaju na značaju pojavom interneta, a njihova uloga u svijetu medija i u društvu je velika. Kao što su novi mediji donijeli promjene u poredak medija, tako je do promjena došlo i u poretku društva. Novi mediji umnogome će promijeniti i život čovjeka, njegova interesovanja, stavove i navike. Takođe, društveni mediji su i u oblast odnosa s javnošću unijeli značajne promjene, ali o tome ćemo opširnije u narednom poglavlju rada.

Doba u kojem živimo s pravom možemo okarakterisati kao doba koje je sa sobom donijelo brojne promjene, među kojima su i one koje je donio razvoj medija. Mediji su, kako kaže Maršal Makluhan, ne samo dio, već i produžetak čovjeka i njihov uticaj na sve aspekte života pojedinca je nezanemarljiv. Svakodnevno smo izloženi mnoštvu informacija koje primamo posredstvom različitih čula, a među njima je i veliki dio onih koje primamo posredstvom medija. Informacije koje nam se prezentuju posredstvom medija pojedinac upija, bez obzira na to da li je to u krugu njegovoga interesovanja ili ne, bez obzira da li je u pitanju svjestan i namjeran ili nesvjestan proces. Neograničen broj tekstova dostupnih u novinama, časopisima, internet stranicama i portalima, društvene mreže čija popularnost raste iz dana u dan, reklame s kojima se možemo sresti na svakome ćošku, na neki način predstavljaju svojevrstan podsjetnik na to koliko zapravo mediji utiču na stvaranje naše slike o sadašnjem, prošlom, budućem trenutku. Svjesni smo, manje ili više, da mediji imaju određeni uticaj na život

[39] Lev Manovič: *Metamedij,* izbor tekstova, priredio Dejan Sretenović, CSU, Beograd, 2011, str. 96.

pojedinca, ali koji je intenzitet toga uticaja, kao i da li je njegova priroda pozitivna ili negativna, često zanemarujemo, zaboravljajući da jedan od osnovnih faktora koji određuje prirodu uticaja medija na sve životne procese, među kojima, naravno, i na obrazovanje, jeste čovjek.

Posljednje godine, koje su iza nas, obilježene su intenzivnim razvojem informacionih i komunikacionih tehnologija[40]. Pojava, razvoj i sve lakša pristupačnost interneta umnogome je uticala na život pojedinca i prouzrokovala brojne promjene. Naime, internet je omogućio svakom pojedincu, koji ima pristup istome, da bude u toku sa zbivanjima u svijetu upravo u momentu kada se ista događaju.

Velika uloga društvenih medija ogleda se u procesu socijalizacije. Naime, u svijetu novih medija svi imamo „prijatelje", ili one stvarne ili virtuelne, koje stičemo upravo posredstvom društvenih medija. Proces komunikacije, razmjene informacija, olakšan je pojavom društvenih medija, iz sljedećih razloga: brži protok informacija, nema ograničenosti vremenom i prostorom, a povrh svega je i besplatno. Naime, zahvaljujući Internetu i društvenim medijima, proces razmjene informacija nikad nije bio brži i jednostavniji, jedino što vam je potrebno jeste pristup internetu i uređaj (telefon, tablet, računar) pomoću kojeg ćete pristupiti internetu i primiti/poslati informaciju.

Jedna od uloga društvenih medija, kroz koju se očitava i njihov značaj, jeste ta što su omogućili umrežavanje ljudi s istim ili sličnim interesovanjima, bez obzira na to na kojem kraju svijeta se nalaze. Takođe, na ovaj način se umrežavaju i profesionalci i firme, olakšavajući tako međusobnu komunikaciju.

Pored svega navedenog, društveni mediji imaju i veliku ulogu u oblasti odnosa s javnošću, ali i u oblasti marketinga. Naime, svakodnevno smo svjedoci velikog broja reklama na društvenim

40 Stanisavljević Petrović, Zorica i Pavlović, Dragana: *Novi mediji u ranom obrazovanju*, Filozofski fakultet, Niš, 2017, str. 15.

mrežama; naravno, uglavnom je u pitanju plaćeno i ciljano reklamiranje. U savremenom društvu, zahvaljujući promociji na društvenim medijima, mogli bismo reći da je svako od nas svoj PR. Na primjer, jedan od načina sprovođenja marketinga posredstvom društvenih medija evidentan je i na primjeru društvenih mreža. Tako se društvene mreže u oblasti marketinga mogu koristiti na više različitih načina:

- širenje svijesti o brendu
- promocija novog sadržaja na poslovnim web stranicama
- promocija novog proizvoda
- stvaranje povjerenja
- održavanje veza s postojećim klijentima i kupcima, te pronalaženje novih
- istraživanje navika potrošača i tržišta uopšte.[41]

Društveni mediji prodiru u gotovo sve sfere društva, a jedna od njih je i obrazovanje. Naime, društveni mediji mogu imati i pozitivan i negativan uticaj na obrazovni proces, u zavisnosti od toga na koji način se koriste. Novi mediji nerijetko postaju sredstvo obrazovanja u savremenom društvu. Prednosti koje nude novi mediji se ogledaju u brzini, trajnosti, prenosivosti didaktičkog sadržaja. Nerijetko, novi mediji se nameću kao novi pedagoški alati. Shodno tome, učenicima (studentima) ovakvi pedagoški alati bivaju interesantni, dopadljivi i omogućavaju im učenje bez prostornog i vremenskog ograničenja. Elektronski dizajnirani, novi pedagoški alati su omogućili ekspanzivni razvoj projektnog učenja, ali za posljedicu imaju i razne mogućnosti za zloupotrebu istih. Nerijetko smo svjedoci da pojedine elektronski dizajnirane obuke su uobličene od strane laika, zarad sticanja novčane dobiti.

41 Preuzeto sa: http://www.totalweb-seo.com/hr/blog/2013/svibanj/drustvene-mreze-i-marketing, pristupljeno: 30. 08. 2019.

Novi mediji, prevashodno internet, omogućavaju studentima razne pogodnosti, među kojima su vodiči i druge vrste pomoćnog materijala, koji mogu pomoći u učenju i nadograđivanju postojećeg nivoa znanja[42]. Takođe, internet je proizveo novi način sticanja kvalifikacija u vidu online diploma. Mnoge obrazovne institucije, pored svojih redovnih obrazovnih programa, uvode i sistem tzv. *distance learning* tj. učenja na daljinu, koji studentima olakšava sticanje kvalifikacija, a pritom im daje i veći izbor, jer zbog posla ili daljine obrazovne institucije ne bi mogli redovno pohađati određeni program. Tehnologiju možemo smatrati krivcem što je u obrazovnim programima „nekad nezaobilazni latinski jezik zamijenjen engleskim"[43], ali i krivcem što se u ortografiji učenika kurzivno pisanje izgubilo i što se slabo poznaju oba pisma. Mediji kao sredstvo podučavanja su veoma korisni, ali takođe imaju pregršt negativnih posljedica na percepciju mladih učenika. Svi činioci koji ne podupiru razvoj kritičkog mišljenja, kod učenika, su oni koje treba u medijima prepoznati kao problematične i njihov uticaj ograničiti. Ukoliko ograničavamo mogućnost učenika da pravilno rasuđuje, misli i doživljava činimo nepovratne greške, koje su ostvarive isključivo posredstvom negativnih činilaca novih medija.

U poretku gdje je medij produžetak čovjeka, neminovno je da svi izgrađeni produžeci ne mogu biti prirodno ustrojeni i da time ne mogu imati samo pozitivne aspekte uticaja, svjedočimo revoluciju rastućih očekivanja. Ovu revoluciju su skrojile nove paradigme XXI vijeka, kao i ubrzani razvoj medija. Digitalizacija ima nesporan uticaj na formiranje društvene slike

42 Vidi: R. Raja, P.C. Nagasubramani: „Impact of modern technology in education", u: *Journal of Applied and Advanced Research*, Phoenix Research Publishers, 2018: 3 (Supl. 1), S33.

43 Vidi: Jan Mašek & Zdeněk Sloboda: *Media Pedagogics: An innovative subdiscipline of Czech Educational Sciences*, 2010. (Ovaj rad je prezentovan na Konferenciji o Kulturi i medijskom obrazovanju u Njemačkoj: An Interantional Survey, on July 15–17. 2010.)

pojedinca koji je uključen u proces obrazovanja, nerijetko se dešava da poslije izlaska iz sistema obrazovanja ta slika biva urušena realnošću i da jedinka koju je potrebno uključiti u proces rada biva neosposobljena za valjanu integraciju u realnost svijeta rada. Obrazovanje za rad, koje je bilo ideal socijalističkog poretka društva je zamijenjeno obrazovanjem za kompanijske elite koje sa novim medijima sačinjavaju osnov za revoluciju *rastućih očekivanja*.

„Ljudi jednostavno ne mogu podnijeti previše stvarnosti."

Karl Gustav Jung[44]

Uticaj društvenih medija na oblast odnosa s javnošću

Strategije medijske manipulacije

Uloga i značaj medija u svakodnevnom životu gotovo da su nemjerljivi, naročito ako u obzir uzmemo činjenicu da mediji predstavljaju pogodno tlo za razvoj propagande, manipulaciju, te u krajnjem uticanje na promjenu svijesti, emocija, uvjerenja, stavova. Priča o medijskoj manipulaciji interesantna je teoretičarima i proučavaocima medija gotovo koliko i sami mediji. Posebnu moć manipulacije i oblikovanja stavova mediji imaju na polju politike, pa zbog toga i ne iznenađuje činjenica da se brojni politički „ratovi" vode upravo posredstvom medija.

[44] Karl Gustav Jung je bio švajcarski psihijatar i psihoanalitičar koji je osnovao analitičku psihologiju.

Postavlja se pitanje na koji način dolazi do medijske manipulacije? Naime, ustanovili smo da su mediji sredstvo komunikacije, te da posredstvom medija primamo informacije iz bilo kojeg dijela svijeta, u realnom vremenu. Međutim, koliko nas se zapita da li su te informacije istinite, provjerene, relevantne? Da li je slika svijeta stvorena posredstvom medija jednaka stvarnoj ili pak uglađenija? Da li je cilj medija da nam predstavi svijet onakvim kakav on uistinu jeste? Mali broj nas, korisnika medija, postaviće sebi ovo pitanje. I upravo nepostavljanje pitanja stvara idealne uslove za medijsku manipulaciju. Nedostatak kritičkog promišljanja oduvijek je bio pogodno tlo za razvoj različitih vrsta manipulacije, pa i medijske. Naravno, postoji mogućnost odupiranja i suprotstavljanja medijskoj manipulaciji. Način na koji je to moguće ostvariti, kako objašnjava Kelner, jeste da publika stvori „kritičku medijsku pismenost koja podrazumijeva izgradnju realnog odnosa prema medijskim predstavama i diskursima“.[45]

Plasiranje izmanipulisanih informacija posredstvom medija nije stvar koja ide u korist publike, pa se postavlja pitanje zašto mediji plasiraju izmanipulisane informacije publici, ako oni postoje upravo zbog nje. Naime, mediji su nerijetko „sluge“ vlasti, te u njihovom interesu plasiraju izmanipulisane informacije, kako bi publika prihvatila te informacije kao istinu i mijenjala svoje stavove i shvatanja u odnosu na njih. Jer, kritički osviješćena masa ljudi nije dobra za razvoj bilo koje manipulativne politike. Dakle, iako se mediji nerijetko nalaze „između dvije vatre“, ne treba da zanemare da su oni upravo tu radi publike. „Poverenje između novinara i čitalaca jeste temelj dobrog novinarstva. Moraju se uložiti svi napori da bi se osiguralo da sadržaj vesti bude tačan, slobodan od predrasuda, i

45 Daglas Kelner: *Medijska kultura,* Clio, Beograd, 2004, str. 96.

da su sve strane pravično predstavljene".[46] Koliko se u savremenom društvu radi na uspostavljanju povjerenja između medija i čitalaca, tema je koja zaslužuje mnogo više prostora od onoga koji je do sada uživala.

Ovdje ćemo se baviti strategijama medijske manipulacije, upravljajući se klasifikacijom koju je ponudio Noam Čomski[47]. Naime, baveći se temom manipulacije putem medija, Čomski je sastavio spisak od deset strategija medijske manipulacije i to: preusmjeravanje pažnje, stvoriti problem pa ponuditi rješenje, strategija postupnosti promjena, strategija odlaganja, upotreba dječijeg jezika, korišćenje emocija, držanje javnosti u neznanju i prosječnosti, ohrabrivanje javnosti da bude zadovoljna svojom prosječnošću, stvaranje osjećaja krivice i upoznavanje pojedinca bolje nego što on poznaje samog sebe[48].

Prva medijska strategija je *preusmjeravanje pažnje*. Naime, ako bi pojedinac kritički promišljao o svijetu oko sebe, uvidio bi njegove brojne mane, ali i sopstvene. S druge strane, ako je težnja da se stvori i zadrži iluzija svijeta, da se svijet predstavi različitim od onoga kakav jeste, onda je važno preusmjeriti pažnju. Posredstvom medija ova strategija ispunjava se tako što nam mediji plasiraju veliki broj nevažnih informacija, kako bi nam na taj način odvratili pažnju od stvarnih problema. Jer, što je više nevažnih informacija, to je manje vremena za promatranje stvarnog stanja svijeta.

Stvaranje problema strategija je kojom se mediji, ili pak oni koji upravljaju medijima, sve češće služe. Naime, prvi korak

46 Žaket, D: *Novinarska elita,* Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 149.

47 Noam Čomski (1928) američki je pisac, filozof i lingvista, te jedan od najuticajnijih kritičara u svijetu. Spektar njegovih interesovanja je izuzetno šitok, pa se pored filozofskih, lingvističkih i književnih tema bavio i mnogim drugim, među kojima su i mediji.

48 Preuzeto sa: https://www.demenzemedicinagenerale.net/pdf/14-10-strategies-of-manipulation.pdf, pristupljeno: 04. 10. 2019.

kod ove strategije jeste stvaranje problema na koji će dio javnosti reagovati, nakon čega slijedi nuđenje rješenja za taj problem. Ovu strategiju je prilično jednostavno prepoznati upravo u političkim kampanjama, kada svaki od političkih subjekata posredstvom medija plasira problem, javnost ili jedan njen dio na to reaguje, a ubrzo zatim slijedi i ponuda rješenja toga problema.

Sljedeća strategija jeste postupnost u promjenama, čija je ideja vodilja da promjene moraju biti postupne, da se moraju odvijati korak po korak. Zbog čega je to važno? Naime, ukoliko javnosti treba plasirati promjenu koja ne bi bila prihvaćena, onda se pristupa ovoj metodi, pa se javnost korak po korak uvodi u tu promjenu, bez svijesti o njoj. Ovaj proces manipulacije može da traje danima, mjesecima, pa čak i godinama. Krajnji ishod je sljedeći: neželjena promjena je postupno integrisana u javnost, a da javnost toga nije ni svjesna.

Odlaganje predstavlja još jedan način za pripremanje javnosti za neželjene, neprihvatljive mjere. Suština ove strategije jeste najavljivanje promjene mnogo ranije nego što do nje dođe, jer kad konačno dođe do nje javnost je pripremljena. Dakle, javnost treba prvo naviknuti na ideju o promjeni, pa tek onda na samu promjenu.

Upotreba dječijeg jezika jedan je od emotivnih mehanizama kojim se postižu dva cilja: „javnost potiskuje svoju kritičku svijest i poruka ima snažnije dejstvo na ljude“.[49] Ova strategija najzastupljenija je u reklamama.

Buđenje emocija se kao strategija ne koristi samo u medijskoj manipulaciji, već je možemo smatrati i sastavnim dijelom svih vrsta manipulacije. Neke od najbolji reklamnih kampanja ikad napravljenih do tog uspjeha došle su upravo koristeći se strategijom buđenja emocija. Naime, kada uspijemo da

[49] Preuzeto sa: https://www.demenzemedicinagenerale.net/pdf/14-10-strategies-of-manipulation.pdf, pristupljeno: 04. 10. 2019.

probudimo emocije kod pojedinca, uspjeli smo i da utičemo na njegovu svijest. „Upotreba emotivnog registra omogućava pristup nesvesnom, pa je kasnije moguće na tom nivou sprovesti ideje, želje, brige, bojazni ili prinudu, ili pak izazvati određena ponašanja.“[50]

Neznanje je strategija čiji učinak može da bude nemjerljiv, ukoliko se iskoristi na pravi način. Neznanje stvara pogodno tlo za razvoj najrazličitijih vidova manipulacije, a što je jaz između znanja i neznanja veći, to će manipulatorni proces imati više uspjeha.

Sljedeća strategija koju Čomski navodi jeste *veličanje gluposti,* a objašnjava je na sljedeći način: „Promovišite javnosti da je činjenica da je u modi biti glup, vulgaran i neobrazovan.“[51] Zašto je važno javnosti plasirati glupost, vulgarnost i neobrazovanost kao nešto što je „u modi“? Jednako kao i za prethodnu strategiju, glupost, vulgarnost i neobrazovanost je pogodno za razvoj manipulacije, za upravljanje sviješću stavovima i mišljenjima. Najlakše je manipulisati onim slojem društva koji posjeduje upravo ove karakteristike, dok je obrazovanim i pametnim čovjekom teško manipulisati.

Stvaranje osjećaja krivice takođe je vrlo produktivna strategija manipulacije, čija je svrha da ubijedi pojedinca kako je on sam kriv za svoju nesreću, položaj u društvu, obrazovanje ili bilo što drugo. Kada pojedinca uspijete ubijediti da je sam kriv, on će prestati da traži prave uzroke svog stanja i položaja.

Posljednja strategija na koju se Čomski poziva jeste *zloupotreba znanja,* koju objašnjava na sljedeći način: „Sistem je u mogućnosti da bolje razumije običnog čovjeka nego što on poznaje sam sebe. To znači da, u većini slučajeva, sistem posjeduje više kontrole i ima veću moć nad pojedincem nego što

50 Isto.

51 Isto.

pojedinac ima nad samih sobom."[52] Ova strategija je posredstvom društvenih medija, prevashodno društvenih mreža, dobila na značaju, ako u obzir uzmemo činjenicu da gotovo sve društvene mreže posežu upravo za ovom strategijom.

Spinovanje

Jedna od najučinkovitijih metoda kontrolisanja javnosti jeste kontrola misli.[53] Mediji, a u prvom redu masmediji, pružaju najrazličitije metode kontrolisanja misli, zbog čega i jesu čest način upravljanja tim procesom. Naime, vlade najčešće koriste medije kako bi kontrolisale javnost, odnosno uticale na tok njihovih misli. Iz toga procesa razvila se i jedna nova strategija odnosa s javnošću – *spinovanje,* a stručnjaci u ovoj oblasti poznati su pod nazivom *spin doctore.* No, da krenemo redom. U nazivu *spin doctore* prepoznajemo dvije riječi i to: *to spin* što u prevodu znači (za)vrtjeti, najprostije rečeno: iskriviti informaciju u vlastitu korist, i riječ *to doctor* koja označava „friziranje" slika, podataka i sl.[54] Dakle, spinovanje, odnosno *spin-doctoring* je „umjetnost 'spletkarenja', strategija odnosa s javnošću, koja vijestima daje željeni smjer interpretacije".[55]

Kako navode Radović, Cvetanović i Bojkov, za termin *spinovanje* odgovarajuća je metafora čigre, odnosno: „Zavrtimo li čigru, dobićemo nekoliko trenutnih asocijacija… Sve sa diska čigre će istog časa spasti… Malo ko zna gde će čigra završiti, šta ili koga će 'povući' ili 'oboriti' i sa kojim će se materijalom i gde

52 Isto.

53 Noam Čomski: *Mediji, propaganda i sistem*, Što čitaš?, Zagreb, 2002, str. 8.

54 Z. Tomić, S. Kovačić: *Manipulacija medijima i manipulacija medija,* Kultura komuniciranja, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, god. III. br. 3, 2014, str. 2.

55 Ibid.

vratiti. Početni smer ili nameru 'spina' zna samo vlasnik čigre, a sve ostalo je u veštini programiranja."[56]

Zadatak *spin doctora* jeste da određenu informaciju, prije nego je plasiraju javnosti, obrade i „upakuju" na takav način da je javnost bespogovorno prihvati i da istovremeno ona ide u korist onima koji je plasiraju. Proces spinovanja postaje sve zastupljeniji u medijima, a naročito u savremenom dobu, dobu digitalizacije i dominacije interneta, kada više nije u fokusu istinita i provjerena informacija, već informacija koja je u interesu onih koji upravljaju i društvom i medijima, a nama se – publici – predstavlja upravo kao jedina istina.

Naravno, spinovanje i *spin doctori* nijesu proizvod masovnih medija, te ih ne možemo okriviti za njihov nastanak, iako zasluge za njihov razvoj u prvom redu idu upravo masmedijima. Naprotiv spinovanje, kao mehanizam odnosa s javnošću, datira još od 1984. godine, kada se prvi put pojavio u Americi za vrijeme predsjedničke kampanje Reagan – Mondale.[57] Tada se u jednom od članaka *New York Times*-a moglo pročitati sljedeće: „Nakon što je večeras završila debata Reagan - Mondale, deseci muškaraca u dobrim odijelima i žena u svilenim haljinama cirkulirat će pres-centrom i novinarima nuditi 'pouzdane' informacije. To neće biti ljudi zaduženi za odnose s medijima koji pokušavaju utjecati na novinare. Bit će to spin doctori.[58] Od tada, pa sve do danas, zadatak spin doktora ostaće da medijima plasiraju informacije koje oni žele da čuju, a koje su naravno u korist onih čije namjere zastupaju spin doktori.

U savremenom, digitalnom svijetu, spinovanje je dio svakodnevice kako u tradicionalnim medijima (na radiju, televiziji, u novinama), tako i u novim medijima, a prevashodno

56 V. Radović, I. Cvetanović, V. Bojkov: *Osnovi metodike javnog nastupa – Od misli do poruke,* Talija izdavaštvo, Niš – Beograd, 2018, str. 184.

57 Ibid.

58 Ibid.

na društvenim mrežama. Svakodnevno nam se plasiraju uglađene informacije putem različitih medijskih kanala i mi ih prihvatamo kao takve, istinite i nepromjenjive. Rezultat toga procesa upravo je kontrola misli pojedinca, pa i čitavoga društva, što je jasna slika uticaja medija na kreiranje stvarnosti.

U svojoj knjizi *Spin doktor* Michael Shea pisao je o karakteristikama spin doktora, među kojima su sljedeće:

• „plaćeni savjetnik za odnose s javnošću i radi za svoje klijente gotovo nezavisno od svojih stavova;

• profesionalni strateg, za kojega je netko rekao da su mu jedini životni nazori koje ima oni njegovih klijenata;

• fikser (osoba koja vlastitim utjecajem ili mitom štiti druge od ruke zakona);

• osoba koja nema osobnih uvjerenja; vjeruje u sređivanje stvari;

• želi utjecaj, sposobnost manipuliranja ljudima, da ih navede na stvari koje nisu nužno htjeli učiniti;

• radi iza kulisa, nikad na osvijetljenoj pozornici (producent, direktor i promotor, nikada glavni glumac u komadu);

• plaćeni lobist, pregovarač – medijsko i političko lobiranje;

• uvjerava one koji uvjeravaju;

• predloži opcije, odvagne onu koju sam preferira, a onda dopusti klijentima da oni donesu odluku;

• kreira politiku;

• on je sjena, nevidljiva ruka;

• sjajan politički um, urođeno je lukav;

• u vrijeme krize – cilj opravdava sredstvo.“[59]

U svome radu spin doktori se služe dvijema metodama i to:

• „neposredno izvještavanje o činjenicama,

• informisanje koje podrazumijeva korištenje pseudodogađaja, elemenata pakiranja politike, šarma, insinuacija i *off-the-record* izjava.“[60]

59 Isto, str. 3-4.

60 Isto, str. 4.

Naravno, kombinacija obje pomenute metode dovodi do najboljih rezultata.

Već smo istakli da je u savremenom društvu spinovanje informacijama vrlo česta pojava, naročito u svijetu društvenih medija. Međutim, važno je skrenuti pažnju i na to da je spinovanje jedna vrlo značajna strategija oblasti odnosa s javnošću, za kojom poseže veliki dio PR stručnjaka.

„Tempora mutantur
et nos mutamur in illis.“[61]
latinska izreka

Odnosi s javnošću i internet

Pojava interneta i njegov razvoj uslovili su brojne promjene, kako na polju tehnologije, tako i na polju medija, odnosa s javnošću, ali i društva. Najviše promjena internet je izazvao na polju komunikacije, prvenstveno u pozitivnom smislu; pojavom interneta i razvojem njegovih mogućnosti komunikacija je izuzetno olakšana. Naime, i prethodno smo isticali, vrijeme i prostor u eri interneta više ne predstavljaju komunikacionu barijeru, s obzirom na činjenicu da je za komunikaciju dovoljan pristup internetu. Dakle, uz pristup internetu korisnik može da ostvari komunikaciju s drugim, bez obzira na kojoj strani svijeta se on nalazi i u kojoj vremenskoj zoni; takođe, najčešće je ova opcija besplatna.

Upravo je olakšana komunikacija ono što je, u prvom redu, podstaklo razvoj i napredak interneta. Svjedoci smo činjenice da

61 Vremena se mijenjaju, a i mi s njima.

gotovo iz dana u dan raste broj novih načina komunikacije putem interneta, bez razlike da li su u pitanju blogovi, društvene mreže, različite aplikacije i sl. Sve to dovodi i do povećanja broja korisnika interneta. I dok je nekad internet bio nepoznanica i luksuz, danas je dio čovjekove svakodnevice. Internet je uslovio i razvoj i napredak društvenih medija, što im je donijelo prevagu nad tradicionalnim medijima.

U savremenom društvu najveći broj informacija dostupan je upravo putem interneta, pa je korisnicima omogućeno da dođu do željene informacije u samo par klikova, bez vremenskog i prostornog ograničenja. Upravo to je prednost interneta i novih medija u odnosu na tradicionalne. Naime, vodeći predstavnik tradicionalnih medija je televizija, čija je prednost ležala u mogućnosti direktnog prenosa, u realnom vremenu i prostoru. Internet, ne samo da nudi tu povoljnost, već i mnogo više. U prilog tvrdnji da se savremeno društvo informiše uglavnom preko internet kanala idu i rezultati ankete o kojoj ćemo kasnije.

Postavlja se pitanje na koji način je internet uticao na oblast odnosa s javnošću, a nadalje i kako na tu oblast utiču društveni mediji. Kada je u pitanju internet, njegov uticaj na odnose s javnošću je velik, a kao i svaki drugi uticaj i on ima svoje pozitivne i negativne strane. Naime, internet je pružio mogućnost svima da javno izraze svoje stavove, mišljenja i težnje, da reklamiraju ili prodaju određenu robu ili usluge, a da pri tome ne moraju da zakupljuju i plaćaju medijski prostor. To je pružilo priliku i odnosima s javnošću, ukoliko u obzir uzmemo činjenicu da je osnovna funkcija odnosa s javnošću da posredstvom komunikacije utiču na javnost i njene stavove.

Pišući o međusobnim odnosima PR-a i interneta, Sietel je došao do zaključka da će upotreba interneta u oblasti odnosa s javnošću rasti i to iz sljedećih razloga:

• današnji su potrošači bolje obrazovani i informisani, te prepoznaju kada im se nešto prodaje ili podmeće. Zato

komunikacija mora ponajprije informisati, a ne biti usmjerena samopromociji;

• internet je omogućio svima da postanu izdavači, te su tako dobili moć jednaku moći organizacija. Posljedica tog dijaloga je interaktivni razgovor između organizacije i javnosti. Što je organizacija spretnija u takvom razgovoru, vjerovatniji je njezin uspjeh u prodaji usluga ili proizvoda;

• u digitalnom se svijetu sve odvija u stvarnom vremenu, što znači da stručnjaci za odnose s javnošću moraju dati odgovore što prije kada je to potrebno.

• današnji potrošači zahtijevaju individualnu komunikaciju. Organizacije i fabrike se stoga prilagođavaju sve rascjepkanijoj populaciji nudeći prilagođene odgovore za svaku. Internet omogućava takvo prilagođavanje na populaciju novinara, dioničara, potrošača, itd.[62]

Također, ono što ide u prilog odnosima s javnošću jeste to što je internet omogućio različitim ljudima da se okupljaju oko istih ili sličnih interesovanja, bez obzira na prostornu udaljenost. Zašto je to korisno za PR? Naime, zajednice ljudi istih ili sličnih interesovanja na internetu zapravo predstavljaju jednu ciljnu grupu, a kad je ona jasno definisana i koherentna, onda je posao PR stručnjaka uveliko olakšan.

S obzirom na to da su odnosi s javnošću prvenstveno planirana komunikacija, usmjerena određenoj ciljnoj grupi, onda se podrazumijeva da PR ima svoje strategije uspješnog djelovanja. Na samom početku važno je odrediti cilj koji se treba postići, zatim slijedi definisanje ciljne grupe, a nakon toga i poruka koju treba poslati određenoj ciljnoj grupi u svrhu ispunjenja cilja. Planiranje odnosa s javnošću prolazi kroz sljedeće faze:

• analiza i dijagnoza situacije;

• utvrđivanje ciljeva i strategija;

62 Navedeno prema: Tkalac Verčić: *Odnosi s javnošću,* Hrvatska udruga za odnose s javnošću, Zagreb, 2015, str. 427.

• utvrđivanje potrebnih sredstava za sprovođenje programa odnosa sa javnošću;

• utvrđivanje programa odnosa sa javnošću;

• definisanje taktike za realizaciju programa za odnose sa javnošću;

• procjena i praćenje ostvarenih rezultata i mjerenje postignutih efekata.[63]

Ovakvo planiranje PR-a ne važi samo za *off line* odnose s javnošću, već i za one koji se sprovode *on line,* na internetu. Zašto je važna strategija odnosa s javnošću na internetu? Naime, iako je komunikacija na internetu uveliko olakšana, njena druga karakteristika je i ta što je slobodna, nesputana, necenzurisana, pa je mnogo zahtjevnije koordinisati komunikacijom u internet prostoru, za razliku od one u realnom prostoru. Samim tim, odnosi s javnošću u internet prostoru moraju bit jasno definisani i isplanirani, kako bi se izbjegle zamke koje sa sobom donosi virtuelno okruženje.

Među prijedlozima za kvalitetniji PR u internet okruženju nalaze se sljedeći:

• opšti urednički materijali u cilju bolje informisanosti o datom predmetu interesovanja,

• detalji sa konferencije za novinare, aktuelna saopštenja za novinare, ili fotografije,

• ideje za priloge, planovi organizacije ili ustanove, pregled događaja, kontakt informacije za intervjue i korisne linkove u cilju podsticanja novinara da napiše prilog o vama,

• detaljne praktične informacije koje novinarima pomažu da se što bolje upoznaju sa suštinom priče,

63 Kostić, Milica, Vinka Filipović i Slobodan Prohaska: *Odnosi sa javnošću*, FON, Beograd, 2003, str. 146.

• pristup bazi podataka koja novinarima pomaže da prošire svoje znanje iz date oblasti,

• online obrasci za prijavljivanje za novinarsku akreditaciju, dozvole za snimanje ili druge vrste evidencije,

• multimedijska biblioteka u cilju omogućavanja pristupa velikom izboru digitalnih fotografija i filmova, uz mogućnost skidanja s interneta ili online narudžbe,

• funkcija datoteke za novinare ili korpe za kupovinu (*shopping basket*) kako bi se korisnicima omogućilo da prikupe više potrebnog materijala na jednom mjestu prije „skidanja“ ili „printanja“,

• detalji o menadžmentu organizacije i informacije o uslugama i pomoći koju mogu ponuditi predstavnicima medija,

• dobrovoljna registracija za slanje daljih, zanimljivih informacija.[64]

Ukoliko stručnjaci ispune navedene uslove za kvalitetniji *on line* pristup odnosima s javnošću, onda ne samo da oplemenjuju svoju strategiju rada, već i poboljšavaju odnose s predstavnicima medija, što je od izuzetne važnosti za svakoga ko se bavi odnosima s javnošću.

Ipak, iako je *on line* PR zahtjevan i traži konstantno praćenje i upravljanje komunikacijskim tokom, stručnjaci za PR sve češće i u sve većoj mjeri koriste internet kao platformu za sprovođenje svojih zadataka. Po svemu sudeći, možemo konstatovati da je internet doprinio razvoju oblasti odnosa s javnošću, a na koji način stručnjaci za odnose s javnošću djeluju na različitim društvenim medijima govorićemo u sljedećem poglavlju.

64 Mladen Miroslavljević: *Odnosi s javnošu,* BLC, Banjaluka, 2008, str. 174.

Društvene mreže i odnosi s javnošću

Nove forme komunikacije, gdje prvenstveno mislimo na komunikaciju posredstvom interneta u koju ubrajamo i komunikaciju posredstvom društvenih medija, brzo su našle svoje mjesto u svim oblicima komuniciranja, pa i u oblastima odnosa s javnošću. Kako je ključni element odnosa s javnošću upravo komuniciranje, iz toga proizlazi zaključak da stručnjaci za odnose s javnošću pribjegavaju novim formama komunikacije kako bi doprli do svojih ciljnih javnosti. Na taj način smo od sloga, letaka i flajera, bilborda, preko saopštenja za javnost, došli do *on line* formi komunikacije. Promjene koje je internet unio u polje odnosa s javnošću, društvene mreže su produžile i nadogradile.

Ako uzmemo u obzir da u savremenom društvu društvene mreže predstavljaju dio svakodnevice, onda se da zaključiti da se veliki dio ciljnih grupa nalazi upravo na društvenim mrežama. Kako društvene mreže omogućavaju grupisanje ljudi istih ili sličnih interesovanja, onda imamo situaciju u kojoj je javnost podijeljena na ciljne grupe, pa je posao PR stručnjaka u tom pogledu olakšan. Takođe, protok informacija na društvenim mrežama je mnogo brži ukoliko ga uporedimo sa protokom u tradicionalnim medijima, što je još jedna od povoljnosti korišćenja društvenih mreža u oblasti odnosa s javnošću, a tome dodajemo i činjenicu da je vidljivost određene informacije u okruženju društvenih mreža mnogo veća, što je takođe prednost koju pružaju društvene mreže, a koja ide u prilog PR stručnjacima. Iz ovih, ali i brojnih drugih razloga, društvene mreže predstavljaju novu platformu za razvoj odnosa s javnošću i kao discipline i kao profesije.

Moć novih medija Despotović i Jevtović definisali su na sljedeći način: „Njihova moć krije se u selekcionisanju i

obrađivanju medijskih sadržaja, izboru vremena i prostora kojim će biti prisutni u javnoj sferi, načinu prezentacije, izboru ličnosti, stilu predstavljanja i komuniciranja, diskursu i kulturi javnog nastupa, efektivnosti koja će ostati u pamćenju auditorijuma."[65]

Društveni mediji su napravili malu revoluciju u oblasti odnosa s javnošću, iz gore navedenih razloga, a među njima ćemo posebno istaći Facebook i Instagram, kao predstavnike društvenih mreža, zatim YouTube kao predstavnika društvenih medija za razmjenu multimedijalnog sadržaja i Twitter kao predstavnika mikroblogova, pa ćemo u nastavku rada istaći neke od prednosti korišćenja ovih društvenih medija u oblasti odnosa s javnošću.

Facebook i PR

Prethodno smo govorili o karakteristikama Facebook-a kao društvene mreže, a sada je došao red da govorimo o tome na koji način se ova mreža koristi u oblasti odnosa s javnošću, kakve sve mogućnosti pruža i koliko njeno korišćenje u svrhe PR-a može biti produktivno. Naime, od svojih početaka 2004. godine Facebook predstavlja veliku zajednicu ljudi različitih profila, interesovanja, starosnih dobi, profesija i sl. Iako je prvenstvena uloga Facebook-a bila komunikacija s „prijateljima" na različitim krajevima svijeta, ona se vremenom mijenjala, pa sada Facebook ne koriste samo pojedinci, već i kompanije. Kreiranje imidža i identiteta na ovoj društvenoj mreži omogućeno je i pojedincu, i poznatim osobama iz svijeta glume, muzike, umjetnosti, ali i kompanijama koje postaju sve zastupljenije na Facebook-u.

---

65 LJ, Despotović, Z. Jevtović: *Geopolitika i mediji,* Kultura polisa, Novi Sad, 2010, str. 280.

U prilog tvrdnji da Facebook može predstavljati vrlo moćno sredstvo u odnosima s javnošću idu i sljedeći statistički podaci. Naime, broj Facebook korisnika iznosi 2,45 milijardi, prema podacima od septembra 2019. godine[66], od tog broja 1,62 milijardi se uloguje na ovu društvenu mrežu svakodnevno[67], u Evropi broj korisnika Facebook-a prelazi 307 miliona[68], dvadeset devet procenata korisnika ove društvene mreže je u starosnoj dobi između dvadeset pet i trideset četiri godine, što predstavlja jednu od glavnih ciljnih kategorija brojnih marketinških kampanja[69]. Kada je u pitanju polna kategorizacija, 76 procenata Facebook korisnika su žene, a 66 procenata su muškarci.[70] Jedan od zanimljivih statističkih podataka vezanih za ovu društvenu mrežu jeste i taj da se svake sekunde na Facebook-u kreira novih pet profila.[71] Još jedan zanimljiv statistički podatak je i da se svakih šezdeset sekundi na Facebook-u objavi 510.000 komentara, ažurira 293.000 statusa i prenese 136.000 fotografija[72], što naravno ide u prilog činjenici da je ova društvena mreža među najuticajnijim društvenim mrežama. Naravno, na Facebook-u od ukupnog broja korisnika postoji i veliki broj onih koje bismo mogli kategorisati kao „pasivne“, a važno je napomenuti i veliki broj lažnih profila, koji prema podacima iznose oko 83 miliona.[73] Uprkos tome, zapažamo da na ovoj društvenoj mreži obitava veliki broj korisnika, od kojih svaki predstavlja dio potencijalne ciljane grupe, zbog čega je ova društvena mreža i postala jedna od platformi za odnose s javnošću.

66 Preuzeto sa: https://zephoria.com/top-15-valuable-facebook-statistics/, pristupljeno: 10. 11. 2019.

67 Isto.

68 Isto.

69 Isto.

70 Isto.

71 Isto.

72 Isto.

73 Isto.

Koje su mogućnosti koje nudi društvena mreža Facebook, a koje idu u prilog stručnjacima za oblast odnosa s javnošću? Naime, pored velikog broja korisnika ove društvene mreže, protok informacija je takođe velik, što je jedna od prvih prednosti. Međutim, upravo veliki protok informacija PR stručnjacima može predstavljati i problem. Zašto? Naime, u moru informacija, različitog sadržaja i važnosti, prilično je lako plasirati informaciju koju želimo, ali teži dio posla jeste na koji način kreirati tu informaciju, a da bude drugačija, kako bi se izdvojila iz mora drugih informacija i privukla pažnju korisnika ove društvene mreže, odnosno ciljne grupe koja se nalazi na ovoj društvenoj mreži. Upravo to predstavlja izazov sa kojim se susrijeću stručnjaci za odnose s javnošću. Jer, nije važno samo plasirati poruku, već i učiniti da ona utiče na ciljanu javnost.

Drugi izazov predstavlja kontrola toka informacije na Facebook-u i ovaj izazov podjednako je zahtjevan kao i prethodni. Naime, komunikaciju na Facebook-u možemo okarakterisati kao neformalnu, dosta „ležerniju“ od komunikacije putem npr. tradicionalnih medija, pa je od izuzetne važnosti da se stručnjak za odnose s javnošću prilagodi novoj atmosferi i novom načinu komunikacije koji podrazumijeva ova društvena mreža. Dakle, ukoliko ispunimo prvi izazov i uspijemo u misiji da se informacija ili poruka koju želimo da plasiramo izdvoji od drugih i pronađe svoju ciljnu grupu, onda dolazimo do drugoga izazova, odnosno do kontrole toka informacije/poruke, odnosno do kontrole komunikacije. Naime, uspješno vođenje odnosa s javnošću na Facebook-u podrazumijeva stalno uključivanje u komunikacijski proces, iako to nekad podrazumijeva i njegovo nadgledanje dvadeset i četiri časa. Jer, samo je jedna sekunda dovoljna da komunikacije skrene s pravoga puta, što dalje za sobom povlači i činjenicu da informacija ili poruka koju smo prvenstveno plasirali neće biti shvaćena na način na koji želimo, što dalje implicira da nijesmo

uspjeli da djelujemo na javnost na način koji bi nama, odnosno našoj kompaniji, bio od koristi i značaja.

Korišćenje društvene mreže Facebook u svrhe odnosa s javnošću ima brojne prednosti, naročito ako ih uporedimo s tradicionalnim medijima, ali, s druge strane, ova društvena mreža krije i veliki broj karakteristika koje se mogu negativno odraziti na proces odnosa s javnošću. Međutim, ukoliko smo upoznati sa svim izazovima koje krije ova društvena mreža, možemo da pronađemo način za prevazilaženje tih izazova, nakon čega nam Facebook može predstavljati jednu od najisplativijih i naproduktivnijih platformi za odnose s javnošću. Ključ prevazilaženja izazova je u vođenju kvalitetno planiranih odnosa s javnošću, s efikasnom i kvalitetno osmišljenom strategijom.

Prethodno smo istakli da se u posljednje vrijeme bilježi porast broja kompanija koje posjeduju svoje Facebook profile, odnosno *fan page*, što je jedna od novina koje su društvene mreže, u ovom slučaju konkretno Facebook, donijele oblasti odnosa s javnošću. Kompanije na Facebook-u kreiraju svoj profil na način da bude prijemčiv njihovoj ciljnoj javnosti, a sve s ciljem predstavljanja kompanije i njenih ideja u najboljem svijetlu. Zbog toga je za kompanije važno da na ovoj, ali i drugim društvenim mrežama kreiraju svoj *korporativni imidž.* Kreiranje korporativnog imidža takođe je jedna od strategija odnosa s javnošću, a prema Nikoliću kreiranje dobro korporativnog imidža ima sljedeće prednosti:

- stvara se reputacija organizacije na međunarodnom nivou;
- stiču se novi i zadržavaju postojeći stejkholderi;
- stiče se povjerenje kako u zaposlene tako i u organizaciju;
- povećava se tržišno učešće;
- ostvaruje se konkurentska prednost proizvoda/usluge;
- povećava se zadovoljstvo i motivacija zaposlenih.[74]

[74] M. Nikolić: *Odnosi s javnošću,* Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin, 2012, str. 96.

Kreiranje korporativnog imidža na društvenim mrežama, između ostalih i na Facebooku, jedan je od važnih koraka u izradi strategije, jer kreiranje kvalitetnog korporativnog imidža utiče na sliku koju će javnost stvoriti o toj kompaniji, stvaranje dobre slike o kompaniji u javnosti olakšava put do prijema ciljane poruke i njenog prihvatanja od strane ciljne javnosti.

Instagram i PR

Instagram, nakon nastanka, neprestano bilježi rast korisnika, a pored zastupljenosti, ova društvena mreža svakodnevno bilježi i rast popularnosti. Instagram je koncipiran kao društvena mreža za dijeljenje slika i kraćih video zapisa, dok je tekst manje zastupljen. S druge strane, na društvenoj mreži Facebook moguće je objavljivati i slike i video zapise, ali i tekst s većim brojem karaktera nego što je to moguće na Instagramu. Ova društvena mreža naročito je zastupljena među pripadnicima mlađe populacije, pa ukoliko je upravo to ciljna grupa vaše kompanije, onda je neophodno da Instagram iskoristite kao platformu za sprovođenje svoje PR strategije.

Statistički podaci ukazuju na to da broj svakodnevnih aktivnih korisnika Instagrama prelazi cifru od petsto miliona[75], dok je broj biznis profila na Instagramu iznad dvadeset i pet miliona[76]. Ženski korisnici Instagrama obuhvataju pedeset dva procenta ukupnog broja korisnika[77]. Prethodno smo istakli da je Instagram posebno zastupljen među pripadnicima mlađe populacije, čemu u prilog ide i podatak da sedamdeset dva procenta tinejdžera posjeduje Instagram nalog[78].

---

75 Preuzeto sa: https://www.omnicoreagency.com/instagram-statistics/, pristupljeno: 15. 11. 2019.

76 Isto.

77 Isto.

78 Isto.

Kada je u pitanju biznis, interesantan je podatak da je prema procjenama sedamdeset i jedan procenat američkih preduzeća zastupljeno na Instagramu[79], a na ovoj društvenoj mreži „radi" i pet stotina hiljada aktivnih *influensera*[80]. Takođe, potencijalni domet oglašavanja na Instagramu iznosi 802 miliona[81], a projektovano je da će prihod Instagrama u 2019. godini iznositi četrnaest milijardi dolara[82].

Naravno, i Instagram je našao svoje mjesto u oblasti odnosa s javnošću, pa se takođe često koristi kao platforma za izgradnju odnosa s javnošću. PR stručnjaci, kako smo prethodno istakli, nastoje da svoju komunikaciju s ciljnim grupama usklade u odnosu na potrebe i navike te ciljne grupe, pa i u situacijama kada to zahtijeva kanale komunikacije kakvi su društvene mreže.

Poput Facebook-a, i Instagram ima svoje dobre i loše strane kada su u pitanju odnosi s javnošću. Najidealniji je za korišćenje onda kada je ciljna grupa sastavljena od pripadnika mlađe populacije, s obzirom na podatke koje smo gore iznijeli.

Neophodno je, kako na Facebook-u, tako i na Instagramu, da PR stručnjaci najprije odrede i definišu svoju ciljnu grupu, a zatim i poruku/informaciju koju žele da plasiraju. Važno je, kao što smo već govorili, da ta informacija/poruka bude originalna, drugačija kako bi se izdvojila u moru ostalih, bila prihvaćena od strane ciljne grupe, a zatim i uticala na nju. Vođenje računa o korporativnom imidžu, takođe je jedna od važnih strategija poslovanja PR stručnjaka na Instagramu.

Na kraju ćemo istaći da ako određena kompanija posjeduje naloge i na Facebook-u i na Instagramu, važno je da stručnjaci za PR imaju na umu činjenicu da su ove dvije društvene mreže

79 Isto.

80 Isto.

81 Isto.

82 Isto.

različite, da su različite ciljne grupe, da postoje zasebna „pravila“ za obje društvene mreže, te da u krajnjem svoje pojavljivanje i nastup na društvenim mrežama moraju urediti u odnosu na to koja društvena mreža je u pitanju. Kako na Facebook-u, i na Instagramu se ne nalaze iste ciljne grupe, istog uzrasta i interesovanja, tako ni informacija/poruka koju plasira kompanija ne može biti ista na obje društvene mreže, već je potrebno uobličiti je u skladu sa zahtjevima određene društvene mreže.

Twitter i PR

Sa trista trideset miliona aktivnih korisnika[83], Twitter predstavlja, takođe, dobru platformu za razvoju komunikacije s javnošću, razmjenu ideja i mišljenja, što je razlog zašto se upravo ova društvena mreža sve više koristi u oblasti odnosa s javnošću. Podaci ukazuju i na to da preko petsto miliona tvitova[84] se objavi dnevno na ovoj društvenoj mreži, a broj svakodnevno aktivnih korisnika ove društvene mreže iznosi 139 miliona[85].

Twitter je društvena mreža na kojoj je protok informacija najbrži, zbog čega i predstavlja idealnu platformu za odnose s javnošću. Naime, ograničenje poruke odnosno „tvita“ prvenstveno je iznosilo 140, a sada je povećano na 280 karaktera i iako na prvi pogled izgleda malo, zapravo ova dužina tvita idealna je za plasiranje poruke/informacije i to stručnjaci za PR znaju i koriste.

Informacija/poruka koju određena kompanija, preko službe za odnose s javnošću, upućuje ciljnoj grupi treba da bude jasna,

83 Preuzeto sa: https://www.omnicoreagency.com/twitter-statistics/, pristupljeno: 20. 11. 2019.

84 Isto.

85 Isto.

konkretna, zanimljiva i kratka, toliko da je laka za upamtiti. Upravo iz tih razloga je 280 karaktera na Twitteru dovoljno za plasiranje određene poruke ciljnoj javnosti.

Jedna od mogućnosti koje Twitter nudi je da, pored teksta, postoji opcija da u tvitu, osim teksta, stoji i slika ili kratki video, čime sadržina poruke prelazi karakterno ograničenje i biva interesantnija i potpunija. Takođe, sadržina tvita može se upotpuniti i linkom, s tim što link ulazi u ograničenje karakterima, jer ga mreža računa kao dvadeset tri karaktera, nezavisno od same dužine linka.

Dakle, stručnjaci za odnose s javnošću Twitter koriste kao platformu da plasiraju određenu poruku putem tvita, koju mogu upotpuniti slikom ili kraćim video zapisom. Vraćamo se na konstataciju da poruka treba biti kratka, koncizna i interesantna, kako bi privukla pažnju ciljne grupe. Nakon što poruka (u ovom slučaju u formi tvita) pridobije pažnju, ciljna grupa, kojoj je poruka prvenstveno namijenjena, više informacija može pronaći „klikom“ na link koji se nalazi u tvitu. Nerijetko se dešava da se u linku tvita nalaze saopštenja za javnost, interesantni događaji za kompaniju, najave press konferencija i sl.

Da zaključimo, Twitter predstavlja najbolji alat za brzi protok informacija, onda kada je upravo brzi protok ono što je potrebno kompaniji, a na samoj javnosti je da odluči da li će se njihova pažnja završiti čitanjem tvita ili će se preusmjeriti na dobijanje više informacija koje su dostupne na linku u tvitu. Stoga, posao stručnjaka za PR koji svoju djelatnost sprovode na Twitter-u jeste da plasiraju informacije/poruke za koje žele da na najbrži način stignu do ciljne grupe, kreiraju ih na način da pridobiju pažnju javnosti, što u krajnjem dovodi do potpunog informisanja putem linka u tvitu. Twitter kao društvena mreža pruža pregršt mogućnosti ne samo za oblast odnosa s javnošću, već i za oblast marketinga, a čest je alat i u političkim kampanjama.

Nova zanimanja nastala posredstvom društvenih medija

Društveni mediji su unijeli brojne promjene, od kojih se neke mogu smatrati i revolucionarnim, kako na polju medija, tako i u društvu. Prethodno smo govorili o uticajima društvenih medija na polje odnosa s javnošću, o načinima na koje su društveni mediji, u prvom redu društvene mreže, izmijenili i upotpunili ovu oblast. Još jedna od novina koju su društveni mediji, u prvom redu mislimo na društvene mreže, donijeli jeste pojava novih zanimanja. Kada govorimo o novim zanimanjima nastalim zahvaljujući društvenim medijima, prva asocijacija su nam tzv. *influenceri.* Međutim, i u oblasti odnosa s javnošću su društveni mediji doprinijeli pojavi novog „zanimanja", gdje prvenstveno mislimo na pojavu novih lica u PR službama koja su zadužena za vođenje odnosa s javnošću isključivo u prostoru društvenih mreža.

Kada govorimo o zanimanju influensera, krenućemo prvo od tumačenja samog pojma; naime, u korijenu riječi *influencer* nalazi se riječ *influence* (engl.), što u prevodu na naš jezik ima značenje *uticaj*. Dakle, pod pojmom *influenseri* podrazumijevaju se ljudi koji imaju uticaj u svom okruženju, u društvu. Do nastanka ovoga zanimanja prvenstveno je došlo na društvenoj mreži Twitter, da bi do popularizacije istoga došlo najviše zahvaljujući društvenoj mreži Instagram. Influenseri i njihov rad na društvenim mrežama imaju korist prvenstveno za oblast marketinga, s obzirom na to da su ovi *uticajni ljudi* prije svega bili brend ambasadori, a porast njihove popularnosti i moći na društvenim mrežama doveo ih je do statusa influensera.

Danas najveći broj influensera svoju djelatnost usmjerava na polje Instagrama, smatrajući ga idealnom platformom za plasiranje svojih ideja, poruka, proizvoda. U prilog ovoj tvrdnji ide i podatak da broj aktivnih influensera na društvenoj mreži

Instagram prelazi cifru od pet stotina hiljada[86]. Pored Instagrama, koji se nalazi na prvom mjestu, druga najpovoljnija društvena mreža za razvoj djelatnosti influensera je YouTube[87].

Pomenuli smo i drugo zanimanje do čijeg stvaranja su dovele društvene mreže, a tiče se oblasti odnosa s javnošću. Naime, porast zastupljenosti i značaja društvenih mreža doveo je do promjene unutar službi za odnose s javnošću. Tako je sve češća pojava u kompanijama da unutar PR službi postoje lica, odnosno PR stručnjaci za oblast odnosa s javnošću na tradicionalni način, ali i oni čija je oblast djelovanja svedena isključivo na polje društvenih mreža. Naravno, jasno je da jedan PR stručnjak, ma koliko znanja i vještina posjedovao, ne može da se usredsrijedi i na *off line* i na *on line* odnose s javnošću, što je upravo dovelo do potrebe za novim zanimanjem. To je rezultiralo činjenicom da je među stručnjacima za odnose s javnošću danas sve više onih koji su svoje djelovanje specijalizovali za on line PR, odnosno odnose s javnošću na internetu, a prvenstveno na društvenim mrežama. Značaj i uticaj društvenih medija u savremenom društvu u potpunosti opravdava i potrebu za stvaranjem ovakve vrste zanimanja.

Završna razmatranja

Na osnovu svega prethodno rečenog, došli smo do određenih zaključaka kojima ćemo zaokružiti ovu priču. Naime, iako su odnosi s javnošću relativno nova disciplina, u skladu s njenim razvojem raste i značaj ove discipline. Od početka, samog nastanka odnosa s javnošću, ova disciplina prošla je kroz brojne faze, kako u pogledu unutrašnjeg definisanja, tako i u pogledu prihvatanja ove discipline među stručnom javnošću i uviđanja

86 Preuzeto sa: https://www.stedavies.com/instagram-influencer-marketing-stats/, pristupljeno: 20. 11. 2019.

87 Isto.

njenoga značaja. Takođe, promjene koje su se dešavale u društvu ostavljale su traga na sve aspekte ljudske djelatnosti, a između ostalog i na polje odnosa s javnošću.

Jedna od ključnih promjena koja se desila na polju medija, a imala je veliki uticaj na područje odnosa s javnošću, kako u pogledu njegove nadogradnje i razvoja, tako i u pogledu povećanja zastupljenosti i značaja ove discipline, jeste pojava društvenih medija. Društveni mediji u potpunosti će promijeniti dotadašnju sliku o medijima, a unijeće i pometnju u pogledu klasifikacije medija. Nakon pojave društvenih medija, javljaju se i različiti stavovi i pogledi na njih, što dovodi do diferenciranja dvije struje; jedna struja naklonjena je tradicionalnim medijima i negira značaj novih, društvenih medija, dok je druga struja naklonjena novim medijima i mogućnostima koje one pružaju, smatrajući ih superiornim u odnosu na tradicionalne medije. Naime, „rat" između pobornika tradicionalnih i novih medija još uvijek nije završen, bez obzira na brojne promjene koje su se u međuvremenu dogodile, pa i bez obzira na to što pojedini predstavnici tradicionalnih medija iz dana u dan gube na značaju i zastupljenosti. Debata o prednostima i nedostacima tradicionalnih medija na jednoj strani, kao i novih, društvenih medija na drugoj, aktuelna je od pojave novih medija, sada je i biće.

Iako su društveni mediji unijeli brojne promjene u svijet medija uopšte, ono što će označiti najveći prevrat i revoluciju u sistemu medija i komuniciranja jeste pojava interneta. Pojavom i razvojem interneta komunikacija i razmjena informacija biva znatno olakšana, u mjeri u kojoj se ranije to nije moglo postići. Informacije postaju lakše i brže dostupne, što uveliko utiče i na brzinu njihovog protoka. U pogledu komunikacije prepreku više ne predstavlja ni vremenska ni prostorna dimenzija; naime, internet je svojim korisnicima omogućio kvalitetnu komunikaciju s drugima, bez obzira na to na kom kraju svijeta

se nalaze ili u kojoj vremenskoj zoni, jedino što je potrebno jeste pristup internetu. Jedna on najvećih povoljnosti ovakve komunikacije je i to što je uglavnom besplatna. Pored ovoga, internet je omogućio i razvoj socijalizacije, a uticao je i na razvoj disciplina kao što su marketing i odnosi s javnošću.

Poseban segment društvenih medija, čiji uticaj na oblast odnosa s javnošću smo obrađivali u radu, jesu društvene mreže. Društvene mreže, od svoga nastanka, omogućavaju korisnicima da se organizuju u zajednice, na osnovnu istih ili sličnih interesovanja, zanimanja, stavova i sl. Prva društvena mreža koja je ostavila traga među korisnicima je, kako smo istakli u radu, Myspace, a nakon nje ubrzo tron preuzima društvena mreža Facebook čija je zastupljenost među korisnicima društvenih mreža i danas u samom vrhu. Facebook će za relativno kratak period privući veliki broj korisnika, omogućavajući im da stvaraju virtuelna prijateljstva s drugim korisnicima, da dijele svoja mišljenja i stavove, informacije, ali i da se zabave. Više od deceniju od nastanka Facebook predstavlja jednu od najzastupljenijih društvenih mreža, s najvećim brojem korisnika, koja stalno mijenja svoju politiku poslovanja kako bi je prilagodila zahtjevima korisnika. Nakon Facebook-a, društvena mreža Twitter takođe je u jednom periodu svoga razvoja uživala interesovanje od strane velikog broja korisnika, a svojim prepoznatljivim karakteristikama, poput tvita i haštagova, odvajala se od drugih društvenih mreža. U posljednje vrijeme, naročito među mlađom populacijom, najzastupljenija društvena mreža je Instagram, koju karakteriše takođe veliki broj korisnika, a namijenjena je prvenstveno za dijeljenje slika ili kratkih videa s drugim korisnicima. Međutim, popularnost ove mreže raste iz dana u dan, kako kod nas, tako i u svijetu.

U radu smo prvo iznosili karakteristike društvenih mreža kako bi nam to poslužilo kao podloga za razvoj priče o tome na koji

način su društvene mreže uticale na oblast odnosa s javnošću. Kao primjer smo koristili društvene mreže Facebook, Instagram i Twitter, kako zbog brojnih mogućnosti koje nude, a koje mogu imati korist za odnose s javnošću, tako i zbog njihove zastupljenosti među korisnicima. Analizom mogućnosti koje nude ove društvene mreže i načina na koji utiču oblast odnosa s javnošću, došli smo do zaključka da društvene mreže mogu umnogome da obogate odnose s javnošću, da ih aktuelizuju, ali i olakšaju proces rada PR stručnjacima. U prilog tome ide i činjenica koju smo iznijeli u posljednjem poglavlju teorijskog dijela rada, a odnosi se na to da se u savremenom društvu, u savremenom sistemu poslovanja javila potreba za angažovanjem stručnjaka za odnose s javnošću, čija je uloga da realizuju procese odnosa s javnošću isključivo na prostoru društvenih mreža.

Bez obzira na to da li smo pobornici društvenih medija ili smo naklonjeniji tradicionalnim, da li imamo naloge na društvenim mreža i koristimo ih u različite svrhe poput komuniciranja, zabave i informisanja, ili su društvene mreže za nas nepoznanica, te na istim nemamo „profil“, ono što se nakon svega da zaključiti jeste da društveni mediji, prvenstveno društvene mreže, imaju veliki značaj u savremenom društvu. Njihov uticaj evidentan je na različitim poljima, od društvenog života pojedinca do odnosa s javnošću. U svakom slučaju, društveni mediji nude mnoštvo potencijala za razvoj oblasti odnosa s javnošću, zbog čega je upravo ovo tema koja zavređuje mnogo više pažnje među stručnjacima za PR, kao i među proučavaocima ove discipline.

Literatura:

- Blek, S.: *Odnosi s javnošću,* Clio, Beograd, 1997.

- Borovac, N: *Strategije očuvanja privatnosti u okviru modernih društvenih medija,* Osijek, 2014.

- Čomski, N: *Mediji, propaganda i sistem*, „Što čitaš?“, Zagreb, 2002.

- Despotović, LJ, Jevtović, Z: *Geopolitika i mediji,* Kultura polisa, Novi Sad, 2010.

- Filipović, V. Kostić-Stanković, M.: *Odnosi s javnošću,* Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2011.

- Jan Mašek & Zdeněk Sloboda: Media Pedagogics: An innovative subdiscipline of Czech Educational Sciences, 2010. R. Raja, P.C. Nagasubramani: „Impact of modern technology in education“, u: *Journal of Applied and Advanced Research*, Phoenix Research Publishers, 2018: 3 (Supl. 1), S33.

- Kelner, D: *Medijska kultura,* Clio, Beograd, 2004.

- Klajn,I, Šipka, M: *Veliki rečnik stranih reči i izraza,* Prometej, Novi Sad, 2007.

- Kostić, M, Filipović, V. i Prohaska, S: *Odnosi sa javnošću*, FON, Beograd, 2003.

- Kovač, P.: *Uloga medija u odnosima s javnošću od informiranja do manipulacije emocijama*, disertacija, Sveučilište Sjever, Koprivnica, 2016.

- Mangold, G.W., Faulds, D.J. (2009): *Social media: The new hybrid element of the promotion mix*, Business Horizons, Vol. 52, No. 4, p.358.

- Manovič, L: *Metamedij,* izbor tekstova, priredio Dejan Sretenović, CSU, Beograd, 2011.

- Mirosavljević, M.: *Odnosi s javnošću,* Banja Luka College – Besjeda Banja Luka, Banja Luka, 2008.

- Mladen Miroslavljević: *Odnosi s javnošu,* BLC, Banjaluka, 2008.

- Nikolić, M: *Odnosi s javnošću,* Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“, Zrenjanin, 2012.

- Palmer, Adrian; Koenig-Lewis, Nicole. An experiential, social network-based approach to direct marketing. // Direct Marketing: *An International Journal* 3, 2009.

- Pol Vilirio, *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 2000.

- Radović V.,Cvetanović I., Bojkov V.: *Osnovi metodike javnog nastupa – Od misli do poruke,* Talija izdavaštvo, Niš – Beograd, 2018.

- Radović, V., Stojanović-Prelević, I.: „Mesto istine u utilirarizmu – Reklamiranje i odnosi s javnošću“*,* U: *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Nauka i savremeni univerzitet“*, br. 4, Filozofski fakultet, Niš, 2015, str. 297-311.

- Ružić, D., Biloš, A., Turkalj, D., *E-marketing*, 3. izmijenjeno i prošireno izdanje, Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, 2014.

- Stanisavljević Petrović, Z. I Pavlović, D: *Novi mediji u ranom obrazovanju*, Filozofski fakultet, Niš, 2017.

- Tanta, I.: „Oblikovanje mnijenja ili nužnost manipulacije“, *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, br. 2, 2007, str. 13-32.

- Tkalac Verčić: *Odnosi s javnošću,* Hrvatska udruga za odnose s javnošću, Zagreb, 2015.

- Tomić, Zoran – Kovačić, Siniša, „Manipulacija medijima i manipulacija medija“, *Kultura komuniciranja*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, god. III, br. 3, 2014, str. 184–211.

- Weber, L: *Marketing to the social web: How digital customer communities build your business,* Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. 2009.

- Žaket, D: *Novinarska elita,* Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 149.

Internet izvori:

• https://zephoria.com/top-15-valuable-facebook-statistics/, (10. 11. 2019)

• https://www.omnicoreagency.com/instagram-statistics/,: (15. 11. 2019)

• https://www.omnicoreagency.com/twitter-statistics/, (20. 11. 2019)

• https://www.stedavies.com/instagram-influencer-marketing-stats/, (20. 11. 2019)

• https://www.demenzemedicinagenerale.net/pdf/14-10-strategies-of-manipulation.pdf, (04. 10. 2019)

• http://www.totalweb-seo.com/hr/blog/2013/svibanj/drustvene-mreze-i-marketing, (30. 08. 2019)

• Zarrella, Dan. Social Media Marketing Book, 2009. URL: http://danzarrella.com/Social_Media_Marketing_Book_ch1_3.pdf (20. 08. 2019)

• https://www.digitalnimarketing.in.rs/kratka-istorija-drustvenih-mreza/ (13. 10. 2019)

• https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/, (30. 10. 2019)

• https://techcrunch.com/2019/11/04/facebook-branding/, (5.11.2019)

• https://www.edukujse.com/sta-je-instagram-i-kako-se-koristi/. (04. 11. 2019)

• https://www.ipra.org/member-services/pr-definition/, (05. 11. 2019)

• Z. Tomić, B. Spahić: *Odnosi s javnošću; Upravljanje političkim informacijama,* dostupno na: https://www.academia.edu/10309182/Odnosi_s_javno%C5%A1%C4%87u

ČUVARI ČOJSKIH ZAKONA U CRNOGORSKOM NARODNOM OBIČAJNOM PRAVU

Čedomir Bogićević

From the rich literature interpreting Montenegrin customary law published by Bogićević, we selected several fragments from the study *History of the Montenegrin Judiciary* (2018), which define: house, fraternity, tribe, Montenegrin assembly and chief assembly. This discussion gives an overview of the fundamental institutions of the moral ethos that preserved the spirit of the moral and legal institutions of the Montenegrin national being.

Crnogorska empirijska zbilja bila je konstituisana na idejama voljnosti, slobode, pravde, pravice, dobročinstva, hrabrosti, gostoprimstva i čojskih zakona ljudskoće (morala). Sve ustanove narodnog običajnog prava izvirale su iz morala. Moral i pravo nalazili su se u jedinstvu i prirodnoj simbiotici. Docnije pisani crnogorski zakoni su, u stvari, raniji, usmeni, narodni pravni običaji. Crnogorski moralni kodeks, kao strukturna vrlina pravila društvenoga ponašanja pojedinaca i kolektiviteta, temeljen je na istorijskom i moralnom etosu, koji je proisticao iz svijesti etnosa i demosa. Sve te ustanove crnogorskoga duha čuvale su institucije koje nijesu bile samo patrijarharnog i rodovskog plemenskog karaktera, nego su one i moralne i pravne ustanove,

neposredni, demokratski oblici narodnog predstavništva, odnosno teritorijalno-administrativne forme u organizaciji crnogorskog društvenog tkiva. Crnogorac je nastojao da održi praiskonsku blagodet čovjekovu – neograničenu slobodu i da se njome naslađuje: svaka porodica predstavlja malu nezavisnu vlast... Njihova neizmjerna ljubav prema slobodi i mržnja prema prinudama svake vrste prisiljava ih da ograničavaju vlast svojih starješina, kojima se, čak i u borbama, rijetko povinuju. Po završetku vojničkog pohoda svaki se vraća u svoje stanište i upravlja svojom kolibicom. (Petar I Petrović, 26. jun 1824.).

„...Uspjeli smo našega otečestva presvetu svobodu i nezavisimost predkov naših s kroviju našeju obdržat i iskupit, i tako jošte mi jedni u prvobitnom stanju prirode proste nahodimo se... ovo je preimuščestvo svobodnoga naroda i samo svobodni čojek može o tom misliti i to prvo upravo poznati, kako je u svobodnoj zemlji živjeti i pravdu čelovječestva rukovodstvovati, koje zakonosudejstvo naše ne zaostaje u soproizvoljeniju i svojevoljiju sudacah, i onizi ne mogu biti, koji ne poznaju crnogorsku prirodnu sistemu, zbog koje se Crna Gora može klasičeskom zemljom svobode nazivati.“ (Pismo Narodne skupštine crnogorske Mitropolitu Petru I Petroviću, o regulisanju odnosa s Austrijom, 06/18. avgust 1817, koje je potpisao guvernadur Vukale Radonjić).

Kuća (lat. *domus*)

Kuća je praslovenski pojam i označava kolibu, šator. Najmanja jedinica u selu i ekonomska i upravna jedinica u rodovskoj zajednici. Označava i inokosnu i zadružnu porodicu.

Po Kući se i porez (harač) nazivao – kućarina. Kuća označava i malo bratstvo ili dio bratstva (Boškovića Kuća na Orjoj luci). Prema Valtazaru Bogišiću, Kuća obuhvata: muža i ženu sa đecom; oca sa odraslim i oženjenim sinovima i unučadima; familiju, bez oca koji je umro. Uža porodica je inokosna Kuća, a šira je zadružna Kuća. Termin „Kuća" pored juridičkog sadrži i moralno značenje. Kuća je ne samo pravna nego i moralna ustanova. Za čovjeka od ugledne Kuće, kažu: „E, čojek od Kuće", a za onog koji potiče iz Kuće bez ugleda: „Ništa od Kuće". Za čovjeka poznatog po zaslugama i podvizima kažu: Kućić, Odžaković ili Plemić. Kada se naglašava porijeklo, kažu: Sojevići, ili Fis (u albanskom običajnom pravu – fis označava dobrog i plemenitog čovjeka, pored oznake za pleme ili bratstvo). Ako je Kuća davala glavare zvala se gospodskom, a njen pripadnik – gospodičić. Poslije pitanja: „Okle si?", slijedilo je pitanje „Kogović ili Čegović si?", iz koje familije ili roda, a tim su se imenima mogli nazvati samo oni čiji su preci čuveni po podvizima, glavarstvu, sveštenstvu i junaštvu, a u suprotnom – nikogović. Kuća je označavala i mjesto stanovanja: „Svoja kućica svoja slobodica", kaže Crnogorac, bez obzira na njen položaj u odnosu na velike i bogate. On je u maloj svojoj Kući gospodar. („Iako mali gradac, ali sam u njemu dizdarac"). Kućom se često zove i bratstvo u smislu ljudskovine, plemenitog roda i ugleda: „Od vazda je ta Kuća dobra", „Od te Kuće su se rađali junaci", „Na glasu Kuća". Kuća je nelični imaonik – pravna ustanova imovinskog prava, sa svojstvom pravnog lica. Smatrala se nepodijeljenom i postojala je sve dok su u zajednici stanovala domaća čeljad u jednoj ili više zdanja Kuće, kad je među njima postojala čvrsta veza: imanja, življenja, radnje i teciva. Kuća u svojoj cjelini stupa na mjesto članova Kuće. Ona se smatra nosiocem ukupnog domaćeg rada i

imovine – stožera, starine i tekovine. Sva imovina Kuće je zajednička, kako nepokretna tako i pokretna, izuzev ženske prćije, koja je osobina. Nepokretnost Kuće zove se temelj, kojim domaćin nije imao pravo da raspolaže bez dogovora sa odraslim članovima Kuće (Savjetom). U širem smislu, Kuća su sve one suhote ili odjeljenja koje jedan krov pokriva. U užem smislu – samo onaj dio Kuće – odjeljenje đe se ognjište nalazi. Onaj objekat u kojem niko ne živi, a sagrađen je za člana Kuće nakon diobe kućne zajednice. Kad neko ostane bez Kuće, onda prestaje biti seljanin tog sela, odnosno plemenik plemena. Moralni i duhovni elementi i simboli Kuće, kod Crnogoraca su: Prag (moralni most preko kojeg se ulazilo i izlazilo iz Kuće i svako bi odagnao od sebe zle misli prema familiji prilikom dolaska u Kuću); Ognjište (pozornica snage, sreće i dramaturgije zajedničkog života, simbol ljubavi i zavjetne riječi, ponos Kuće i njene vječnosti, sreće i pouzdanja, što je ujedinjavalo pošteni život); Trpeza (okrugli niski sto sa malim tronošcima za kojim se objedovalo, ali i učilo ponašanju, etici i gospodstvu. Svakome se znalo mjesto za trpezom); Kolijevka (simbol neprekidne niti života mladosti i radovanja, kao i nade za budućnost); U Opštem imovinskom Zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru (1888), njegov tvorac Dr Valtazar Bogišić, termin „Kuća“ pisao je velikim početnim slovom.

Bratstvo (lat. *fraternitas*)

Grupa srodnika – *fratria* vezana krvnim srodstvom, odnosno skup porodica koje proističu od zajedničkog pretka. Ono ima: zajedničko zemljište – komunice (seline), crkvu, slavu, prislavu (prislužbicu), zborove – skupštine, savjet starješina, glavare i

glavarske kuće, istoriju, tradiciju i prvake. Bratstvo je krvnosrodnička zajednica više porodica. Zajednica ekonomskog i socijalnog života. Čvrsta egzogamna grupa organizovanog pravnog života koja ima svoja komunska dobra – šume, pašnjake, vode, crkve, groblja, ali i svoju slavu kojom ostvaruje svoj moralni prestiž i održanje s drugim bratstvima u plemenu i državi čime obezbjeđuje vječni trag svojim naraštajima ukoliko su oni na razini bratstveničkih zahtjeva – čojstva, junaštva, ljudskovine, odvažnosti, poštenja. Imalo je svoje rodonačelnike, starješine i organe vlasti. Bratstvo je bilo, pored toga i posebna teritorijalna – administativna i vojna jedinica unutar plemenske strukture. Solidarizam je bio glavna odlika bratstva, jer su bratstvenici bili dužni da jedni drugog pomažu, štite i kolektivno odgovaraju za postupke svojih članova. Ono je rodna zajednica ljudi u plemenu koji su u srodstvu do četvrtog ili višeg stepena i koji nose isto prezime. Međusobno se zovu rođaci ili bratstvenici. Na čelu bratstva je glavar – starješina bratstva (kmet, knjaz, kapetan). On je morao biti mudar čovjek i junak. Nasljeđivao ga je sin, ali ako nije imao potrebna svojstva za starješinstvo bivao je promijenjen.

Starješinu je isticala „jačica“. Glavar zastupa bratstvo. Na zboru kada se glasovi podijele, odlučuje njegova riječ – glas. Na zboru učestvuju svi muškarci sposobni za odbranu. Žene mogu prisustvovati zboru ali ne i odlučivati, osim ako su u pitanju žene od mudrosti i ugleda. Bratstvo može proćerati svoga bratstvenika zbog nemoralnih i nečastivih djela ili prema njemu izreći kaznu ličenja – odličenja (izolacija, bojkot). Običaj je da se iz istog bratstva ne žene do osmog stepena. Pleme Drekalovići (Kuči) nije se međusobno ženilo do 1870. Čvrsta i solidarna socijalna egzogamna grupa kao zajednica ekonomskog i socijalnog života. Imalo je svoje zajedničke upravne i

sudske organe. Prema Valtazaru Bogišiću, bratstvo je skup više pomanjih ili povećih familija koje proizlaze po znanju ili predanju od jednog pretka po kome nose ime, a broje od 30 do 40 članova, a veća i do 80 članova. Bratstvo sačinjavaju svi oni koji proizlaze od jednog rodonačelnika, a srodnici su od četvrtog stepena pa nadalje i svi nose isto prezime. Svi se međusobno nazivaju bratstvenicima i slave zajedničku slavu koja se zove prislužbica.

Bratstva su imala i vojnu funkciju. Iako je nosilac vojne funkcije bilo pleme, nosilac vojne discipline, vojne slave i vojnih poreza – bilo je bratstvo. Staro crnogorsko običajno pravo smatralo je da treba pomoći bratstveniku koji je oplijenjen, kad mu požđenu stoku, izgore Kuću, kad mu stoka od metilja propane, kad čovjek osiromaši i u takvim slučajevima pomažu ga braća i bratstvenici i pleme. Kad se mirilo zbog ubistva, nijesu se mirili pojedinci međusobno, već bratstvo sa bratstvom. Prilikom plaćanja krvnine i sudskih troškova bratstvenici su bili solidarni. Crnogorska bratstva imaju rodovski karakter i čine kičmu crnogorske plemenske snage. Danilovim Zakonikom (1855), bilo je propisano da zaostavština bratstvenika, bez bližih nasljednika, više ne pripada bratstvu, već državi (čl. 58). Termin potiče od riječi „brat“, „braća“, „bratija“ i staroslovenskog je porijekla. To je manja grupa porodica u rodbinsko-ekonomskoj zajednici sa zajedničkim prezimenom koje ima zajedničkoga pretka i koji priznaju autoritet zajedničkoga starješine, a pored toga imaju i zajedničko imanje. Označava i međustepen između inokosne porodice, zadruge i plemena kao višega oblika društvene organizacije. Organ upravljanja bratstvom je bratsvenička skupština koju su sačinjavali svi punoljetni bratstvenici. Na njoj se sudilo i rješavalo kod svih poslova kao i mirenja, hvatanja vjere, primanja u bratstvo nebratstveni-

ka, sabiranje danka i dr. O kolektivnoj adopciji (primanja čitavih bratstava kao nebratstvenika u bratstvo) odlučivala je bratstvenička skupština.

Consensus članova bratstva – bratstvenika održavala je bratsvenička svijest. Bratstvenička saglasnost je razultantna volja kojom se uspostavlja unutrašnja harmonija bratstva što vodi stabilnosti bratstveničkih odnosa i tradicionalnim elementima učvršćivanja veza koje počivaju na strogim moralnim normama. To je solidaristička svijest duhovne i moralne naravi kojom se rukovode pojedinci u svom ponašanju, jer je svako drugo postupanje – „kako ne valja". Kršenje takvih normi vodilo je sankcijama odličenja (ličenja, lidžbe – bojkot, izolacija) do progonstva i novčanih globa. Kroz bratstveničku svijest se izražava svijest jakog glavarskog sloja kao vladajuća svijest, ne samo u bratstvu nego i plemenu, što je predstavljalo plemenski nukleus organizacije društva koja je, nekad, dovodila do dezintegracije, što ukazuje da je patrijarhalno bratstveničko-plemensko jedinstvo – harmonija različitosti, protivrječnosti i suprotnosti. To je izvor snage u njegovom društvenom aktivitetu i pokretačka sila za njegovo društveno kretanje.

Pleme (lat. *genus*)

Savez bratstava zasnovanih na svijesti o jednom opštem praocu – rodonačelniku. U Crnoj Gori istorijska dimenzija i razvojni period organizacije njegovog društva upućuje na činjenicu da je crnogorsko plemensko društvo, u svom vremenu, mnogo bilo više „plemensko", po samom imenu nego po svojim karakteristikama koje se tiču istorijskog, ekonomskog, socijalnoga, vojnog i kulturnoga činioca, kao strukturnih ele-

menata njegove organizacije. Crnogorsko plemensko društvo bilo je savez teritorijalne organizacije posebnih upravno-teritorijalnih jedinica – plemena (knežina, nahija), čiji su pripadnici pružali odlučni i neprestani otpor Otomanskoj carevini i otpor za uvođenje njenog timarskog sistema, zbog čega crnogorski seljak nije bio u vazalnom odnosu, nego slobodan čovjek koji je imao pravo svojine (*plena in re potestas*). Crnogorsko pleme, za razliku od drugih plemenskih društava imalo je specifičan put razvitka i osobenosti, jer to nije bilo zatvoreno društvo, nego društvo otvorenih granica, s obzirom na to da su plemena težila integraciji u zajedničku crnogorsku državu koja će im obezbijediti ostvarenje istih – istorijskih, političkih, ekonomskih, socijalnih, religijskih i kulturnih interesa, a prije svega slobodu kao vodeću vrlinu i smisao života i *ultima ratio* pravde i jednakosti. Crnogorsko plemensko društvo, iako na tom stepenu i s ostacima rodovske organizacije, bilo je otvoreno uticajima kultura drugih naroda i država, u mjeri i prema okolnostima svog doba. Crnogorska i albanska plemena znadu svoje porijeklo od starine. Plemenski glavari zovu se serdari, vojvode, knezovi i barjaktari. Glavarstva su nasljedna, ali se mogu oduzeti ako njihov nosilac nema svojstva mudrosti, poštenja, čovječnosti i junaštva. Učvršćenjem centralne vlasti glavar se morao podvrći subordinaciji državne uprave. Na plemenskom zboru mogu učestvovati svi punopravni članovi plemena. Odluke zbora su obavezne. Organi plemena su: plemenski zbor ili skupština, vijeće plemenskih glavara (savjet) i razne forme plemenskih sudova. U plemenu je bio veoma značajan uticaj velikih bratstava (jačice) koja su isticanjem iznad ostalih i malih bratstava (nejakuše) igrala glavnu ulogu u plemenu ubrzavajući procese saplemenjivanja. Jačica je bila fundament napretka i odbrane od svake spoljne

opasnosti. Velika i jaka bratstva uvijek su bila zajednica u bojevima, što nije bio slučaj s manjim bratstvima, jer su ona podređivala vlastite interese velikim bratstvima iako je u njima bilo junaka i prvaka. Mala su se bratstva zbijala u velika, pa s njima išli u bojeve i druge zajedničke akcije. Otuda ona narodna izreka: „Teško junaku u bratstvu nejaku". Pleme ima svoju ekonomsku, upravnu, sudsku i vojnu funkciju. Ono je i upravno-teritorijalna jedinica u unutrašnjoj podjeli međuplemenskoga saveza koji je stvorio crnogorsku državu, sa visokim stepenom unutrašnje decentralizacije.

Opštecrnogorski zbor

Vojno-demokratsko predstavništvo crnogorskoga naroda. Najizrazitiji organ neposredne demokratije u Crnoj Gori nastao početkom XVII v. Instrument neposredne borbe naroda protiv otomanske vlasti, te organ koji odobrava spoljnu i unutrašnju politiku vladika, guvernadura i glavara. Svaki za oružje sposobni Crnogorac imao je pravo učešća na Crnogorskom narodnom zboru koji se sastajao na određene praznike vezane za okupljanje sve Crne Gore. Opštecrnogorski zbor sazivali su Vladika ili glavari, kad god se bez saglasnosti „poštovanog zbora crnogorskog" nije mogla donijeti odluka koja se tiče sve zemlje. Glavari su izlazili pred narod sa svojim prijedlogom odluke ili stava, sa zahtjevima koje postavljaju otomanske vlasti ili s pitanjem koje iskrsava u odnosu na mletačku vlast, da bi se o tim pitanjima donijela konačna odluka. Nekad je sav poštovani zbor crnogorski bio zastupljen redovnim skupom sve Crne Gore, a nekada je sazivan sav poštovani zbor crnogorski, pri čemu se dogovor glavara ostvarivao na samom narodnom zboru. Nekad

su glavari s prijedlogom zauzetog stava izlazili pred narod – zbor, nekad su se pitanja postavljala neposredno zboru tokom njegovog zasijedanja, a ponekad i uz prisustvo izaslanika stranih sila, da bi se uvjerili u raspoloženje naroda spram stavova glavara. Crnogorski zbor je mogao odbaciti politiku glavara i prisiliti ih na drugačiju odluku, u borbi za svoju slobodu.

Opštecrnogorski zbor je bio organ politički konstituisane zajednice Crne Gore – organ etnarhije, a Crna Gora nije bila teokratska država, jer ni jednu odluku nije donio crnogorski vladika, a da je nije potvrdio Opštecrnogorski zbor, a svaku je odluku Opštecrnogorskoga zbora potpisao crnogorski vladika. Zbor je obično okupljao od 2.000 do 6.000 ljudi. Ustanova zbora u Crnoj Gori vrlo je stara. Prvi put se pominje u Ugovoru zetskih plemena sa Venecijom, 1455. kad je Veliki vojvoda Stefan Crnojević sa svim „Zborom od Zete" prihvatio mletačko pokroviteljstvo. To nije bio Opštecrnogorski zbor, nego skup predstavnika sela i bratstava. Kao vojno-demokratsko predstavništvo naroda Crne Gore (jer su Crnogorci bili slobodni ljudi pod oružjem), Opštecrnogorski zbor pominje se 1500. g, kad je skadarski Sandžak-beg tražio od Crnogoraca da očiste puteve prema Kotoru, na što je kotorski providur pisao da „oni iz Crne Gore treba da sazovu njihov Zbor" (*Sboro*). Na Opštecrnogorski zbor mogao je doći svaki odrasli Crnogorac i uzeti učešće u raspravi. Crnogorcem je postojao svako ko je primljen u Zbor („da su u Zbor černogorski i posad da su Crnogorski, uvlek" – *Istorija Crne Gore*, grupa autora, tom 3, str. 93). Isključenje iz zbora bila je najteža kazna, moralna smrt, jer čovjek „ne može da dođe tamo, đe se ljudi kupe".

„Crna Gora je jedan opšti zbor naroda" (Vladika Vasilije Petrović, *Cetinjski ljetopis*, 52). Opštecrnogorski zbor, a ni

glavarski zbor, nije mogao donijeti odluku o proćerivanju – progonstvu nijednoga plemenika crnogorskoga bez saglasnosti njegova plemena, kao ni bilo koju drugu odluku s kojom ne bi bio saglasan plemenski zbor, što čini samorodnu, originernu suštinu crnogorske demokratije. To je bio rudiment savremenog ustavnog principa – nulifikacije, što će reći da je Crna Gora bila konfederacija plemena, kao teritorijalno-administrativnih jedinica – država. Postojali su i: glavarski zbor Crne Gore, nahijski, plemenski, bratstvenički i seoski zborovi, kao i glavarski zborovi nahije i plemena.

Glavarski zbor

Glavarski zbor Crne Gore je izvršni organ Opštecrnogorskog zbora, koji su činili najviši plemenski i nahijski glavari. Zbor glavara crnogorskijeh konstituisan je kao staleški organ polovinom XVI v. Kad god se javljala opšta potreba glavari su sazivali i Opštecrnogorski zbor radi potvrđivanja odluka donijetih na glavarskome zboru ili pretresanja pitanja od značaja za donošenje prethodnijeh glavarskijeh odluka. Glavarski zbor utvrđivao je prijedloge svojih odluka ili stavova koje je trebalo donijeti na Opštecrnogorskom zboru. Savjet svih glavara Crne Gore (*Consiglio tuto gli Capi del Montenegro*) činili su knezovi i vlastela crnogorska koji su imali prerogative vojne, upravne i sudske vlasti u provincijama, nahijama crnogorskijem. Glavarski zbor bio je sačinjen po principu jednake zastupljenosti svake knežine, nahije i plemena Crne Gore.

***

Ustanove Opšte crnogorskog i Glavarskog zbora potvrđuju, empirijski, da i u doba vladikata Crna Gora nije bila teokratska država, nego oblik materijalnog principata đe je svaku odluku Opštecrnogorskog zbora potpisao vladika (vladar crnogorski) a svaku odluku vladike potvrđivao je Opštecrnogorski zbor (Njegoš je Vuku Karadžiću rekao: „Vuče, nijesam ja duhovni pastir, no sam ja svjetovni vladika"). Crna Gora je bila slobodna republika i principat, po unutrašnjem svojstvu oblika vladavine, a samo je po spoljašnjem značenju - vladikat sa principom jednakosti ljudi „kome nema ravna u svijetu" (V. Karadžić).

Napomena: Iz autorove studije *Istorija crnogorskog sudstva* (2018.).

PJESNIŠTVO MIRKA BANJEVIĆA

Sofija Kalezić

Montenegrin poetry of the second half of the 20th century was marked by a destructuralization of the previous way of singing. In most cases, with the exception of neo-romantic, surrealist and expressionist reflexes, the poetic expression moved between the traditional, on the one side, and modern, on the other. One of the poets who intertwined these two components in the most explicit way was Mirko Banjević. In the work Poetry of Mirko Banjević, author Sofija Kalezić treats the most important developmental stages of Banjević's work, that reflected in his poems, from his first collection Pobuna uma (Rebellion of the Mind) (1930) to his last collection Roždanici (1968).

Mirko Banjević, jedan od najpoznatijih crnogorskih pjesnika između dva rata, je rođen u selu Paprati pored Nikšića, 1905. godine. Gimnaziju je učio u Nikšiću u Trebinju, a diplomirao je na Filozofskom fakultetu, na Odsjeku za Jugoslovensku književnost, u Beogradu, 1934. godine. Prije Drugog svjetskog rata bio je profesor gimnazije u Gospiću i Paraćinu, a zatim novinar lista *Pravda* u Beogradu. Bio je učesnik NOB-a od narodnooslobodilačkog ustanka 1941. godine i rukovodilac proleterskih brigada. Nakon rata, radio

je u Crnoj Gori, gdje je bio urednik *Pobjede, Službenog lista*, *Stvaranja* i *Prosvjetnog rada*. Od 1953. godine živio je u Beogradu, gdje je bio urednik u izdavačkom preduzeću *Rad,* a potom urednik *Tanjuga.*

Pored poezije, pisao je novinske članke i prikaze, sarađujući sa jugoslovenskim listovima i časopisima. Pjesme su mu prevođene na više svjetskih jezika, a zastupljen je i u različitim antologijama i zbornicima južnoslovenske poezije. Dobitnik je Trinaestojulske nagrade Crne Gore, 1962. i drugih priznanja. I pored toga što je iz njegovih stihova izbijao specifičan kreativni princip, pjesnikov opus su u velikoj mjeri odredile različite faze. Početni (*Pobune uma*) i središnji (*Sutjeska*) segment njegovog kreativnog luka intenzivnije je propraćen književno-kritičkom mišlju, za razliku od završnog stvaralačkog perioda, oličenog u zbirkama *Do iskapi* i *Rođdanici*, o kojem se manje pisalo.

Objavio je: *Pobune uma* (1930), *Šume* (1939), *Ognjena jutra* (pod pseudonimom Mirko Mitrov – 1940), poeme *Sutjeska* (1946), *Njegošev spomenik* (1947), *Zvjezdani voz* (1951), *Bezdani* (1956), izbor iz poezije *Zemlja na kamenu* (1950), *Do iskapi* (1964), *Zavjet*, priredio Milorad Stojović (1965), *Rođdanici* (1968). Izbori iz Banjevićeve poezije – *Strašno pleme*, priredio Milo Kralj (1978), *Druga strana mjesečeva* (1985), *Pobuna uma* (2003), *Korota krša* (2003), publikovani su kao posthumna izdanja.

Banjević poeziju naziva jedinim lijekom i utočištem, smatrajući da je pjesmom moguće izraziti usamljeno čovjekovo biće kroz sveobuhvatan i kompleksan psihološki pristup. „Pjesma je“, o njegovoj prvoj poetskoj zbirci *Pobune uma* (1930) Danilo Radojević izražava kritički sud, „osim toga, produkt najsloženije tajne: na nejasnom čovjekovom putu javlja se poezija kao mogućnost izlaza, neodređena ali bolja realnost, ubjeg koji pobuđuje zrak nade. To je osnovni motiv prve

Mirko Banjević
(1905–1968)

Banjevićeve zbirke pjesama *Pobune uma*, u kojoj traži put za izlaz iz patnje; sa razvijenom sviješću čovjek dopire do saznanja porijekla pojava, ali nemoćan da negira svoju konačnost".[1] Ljubav u ovoj zbirci uvijek ima fatalan oblik, dovodeći onoga koji voli do grozničavog stanja tuge i iskušenja.

Problem preovlađivanja sistema društvenih odnosa kod ovog pjesnika svodi se na naslućivanje promjena, iz čega proizlazi i bunt, koji se provlači kao lajt motiv njegovog poetskog prvijenca. Kroz simbolično intonirane slike Banjević sugestivno dočarava viziju progona. U košmaru konflikata, on traži lik umrle majke kao jedino utočište u surovom i otuđenom svijetu. Nastojeći da prodre u smisao postojanja, lirski subjekat dolazi do spoznaje da je čovjeku pružena samo sposobnost da „varljivo

[1] Danilo Radojević: „Pobune uma Mirka Banjevića", u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost),* priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 243.

snijeva“. U pjesmi *Večernje slovo*, on pruža konkretnu sliku odnosa u društvu:

Svake večeri kad zalazi vrijeme
Za nemirni posjev ruke dugih snova,
Jedno grdno čudo – neko strašno pleme
Obilazi putem svoga kobnog lova...

Vir široki lebdi sa površju plavom
U krugu se vrze kroz promaklo vrijeme,
Dok večernje slovo s najgroznijom javom
Nosi grdno čudo – neko strašno pleme.[2]

Već sam naslov Banjevićeve prve zbirke pjesama – *Pobune uma* (1930), pokazuje da se pjesnik opredijelio za put opšteg humanističkog angažovanja i umjetničkog bunta, protiv siromaštva i nakaznosti društvenog sistema. U početnoj stvaralačkoj fazi, njegova poezija sublimira pjesničku riječ ogoljenih i hiperbolisanih vizija, često alegorično prikazanih i naturalistički oslikanih. Pjesnik smatra da život pustoši ljubavna osjećanja, ali se nada da će njegova ljubav ostati da živi u vremenu. I pored rezigniranosti koja izbija iz njegove poezije, Banjević ljubav označava kao izvor moćne snage, silu koja je u stanju da skida okove i suštinski mijenja čovjeka.

Društveni odnosi nastali u vrijeme publikovanja zbirke doveli su do otuđenosti i dezintegrisanosti, pa se autor takvom stanju svijesti i duha suprotstavlja nadahnuto oformljenim ciklusom nazvanim *Vilinske pjesme*. Cjelokupan ovaj poetski ciklus podrazumijeva motive obračuna sa svijetom, bunta i uzdizanja nad konačnošću.

[2] Mirko Banjević: „Večernje slovo“, u: *Crnogorska moderna (Ratković, Banjević, Zogović, Đonović, Mitrović, Ivanović)*, priredio Branko Banjević, Matica crnogorska, Podgorica, 2002, str. 39.

U *Pobunama uma* javlja se i izvjesni optimizam, nada koja se može shvatiti kao rezultat pjesnikove misli o skladu u vasioni, gdje zvijezde simbolišu trajnost i harmoniju. Završna pjesma u zbirci pod nazivom *Vjesnik* i pored toga što je realizovana kroz lični doživljaj, daje sliku opšteg stanja, naslućujući trenutak istorije u kojem se našao njegov narod:

Iskaišani moji dlani
od sivog neba što ga orem,
a čekam nad mojim crnim morem
ne osviću mi bijeli dani...

Iskaišani moji dlani
od dračnog neba tvrde kore,
pa još je uvijek zlo i gore –
nadam se, sviću moji dani![3]

Osim egzistencijalnih, socijalnih, revolucionarnih, oniričkih, psiholoških i drugih, u Banjevićevoj poeziji iz početne stvaralačke faze mogu se naći i ljubavni motivi, bolje rečeno motivi minule ljubavi, koja se može razumjeti i kao buduća ili barem kao plam koji čovjeka grije neprolaznom svjetlošću, o čemu svjedoči pjesma *Kroz istinu ljubavi*:

Češće prazne misli u nas skaplju gorde.
Ogromna planina neizbježnih hlepnja
provijava kroz nas kao sive horde
nagnane pred slašću nekih divljih strepnja.
Ljubav se rasula ko skrhana lađa,
samo od nje dio za spokoj ćeš naći –

[3] Mirko Banjević: „Vjesnik“, u: *Crnogorska moderna (Ratković, Banjević, Zogović, Đonović, Mitrović, Ivanović)*, priredio Branko Banjević, Matica crnogorska, Podgorica, 2002, str. 59.

komadi još pleve po moru što rađa
jedan tužan i modar cvijet, s korovom kraj njega,
a pokraj nas bjega
svakoga trenutka
jedno žedno svijetlo; kad bi htio zaći
našao bi nešto kraj neznanog kutka,
još se ćutke bijeli kao grudva snijega.[4]

Putem tzv. pozitivističkog i istoriografskog pristupa može se doći i do pojedinih saznanja o pjesnikovom životu, prošlosti njegove porodice koja je stradala u oba rata, Banjevićevoj vezanosti za zavičaj i narod iz kojeg je ponikao. Njegove poeme posjeduju emotivnu i misaonu cjelovitost, predstavljajući klasično pjesničko djelo, počev od ostvarenja *Brijest*, publikovanog u drugom izdanju zbirke *Šume*, 1939. godine.

U književnoj kritici ocijenjena kao tvorevina koja „nosi sve odlike lirske alegorije, dramatične simbolike pada i nestanka epske Crne Gore, razaranja njenog klasičnog kulta i detronizovanja iskonskog zakona slavom i ljepotom“,[5] *Brijest* je poema manjeg obima ispunjena istorijskim sadržajem realizovanim u alegoričnoj formi. U pitanju je snažna lirska ekspresija, sugestivna u vizionarskom izrazu i dramatična u predstavljanju biljke kao naroda nad kojim svjetske sile vrše fizičko iskorjenjivanje do genocida.

Ostvarenje *Brijest* posjeduje dokumentarnu osnovu i u vezi je sa događajem koji se odigrao na Cetinju dvije godine prije izbijanja Drugog svjetskog rata. U blizini Njegoševe Biljarde 1938. se nalazio stari brijest pod kojim su se Crnogorci okupljali na razgovor, uživajući u sjenci njegove krošnje. Na mjestu gdje se

[4] Mirko Banjević: „Kroz istinu ljubavi“, u: *Crnogorska moderna (Ratković, Banjević, Zogović, Đonović, Mitrović, Ivanović)*, priredio Branko Banjević, Matica crnogorska, Podgorica, 2002, str. 57.

[5] Ibidem, str. 253.

nalazio brijest godinu dana kasnije podignut je spomenik kralju Aleksandru, što je pjesnik doživio kao nasilni pad klasične Crne Gore, u poemu sa patriotskim motivima unoseći snažno osjećanje ljubavi prema oborenom stablu. Šire posmatrano, ona se može tumačitii kao izraz privrženosti svom narodu i njegovoj istorijskoj prošlosti. U podnaslovu poeme autor je istakao: „Pjesma o istorijskom Brijestu pod kojim su se skupljali Crnogorci".

Početak poeme ispjevan je u interesantnom slijedu i stalnoj smjeni statičkih i dinamičkih motiva:

U tihoj
u noći gluvoj
tristoljetni krstati Brijest
gust kao šuma
vrisnuo je muklo...

Rastao je zeleni Brijest
da zagrli bijeli svijet
da stigne vrhom do neba
da se razruni u beskraj...[6]

Ova poema posjeduje deskriptivno-refleksivnu i humanu dimenziju, izrazito je lirski obojena i nosi unikatan pečat autorske prepoznatljivosti. „Mirko Banjević je bio uvjeren", konstatuje Minić, „da Crna Gora neće nestati poput 'posječenog brijesta' i da će njeni ljudi u vremenu koje je na pomolu, kroz borbu i revoluciju, izvojevati pravo na opstanak u zajednici sa drugim narodima koji takođe čuvaju i brane svoj identitet, svoj integritet i svoje ime".[7]

---

[6] Mirko Banjević: „Brijest", u poetskom izboru istoimenog pjesnika: *Pobune uma*, M&B, Podgorica, 2003, str. 85.

[7] Vojislav Minić: „Od Brijesta do Gostiju", u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna*

Poema *Brijest* je intonirana kao elegija, čiji se završni stihovi ulivaju u jedinstvenu umjetničku sliku i misaonu predstavu:

O kako bi bilo to,
planinski dive,
ako ostade igđe
u dubini zemljine vlage
tvoje ijedne žile
ukopane žive
da silinom sirove snage
iskonske
posljednje, jače
silovito opet izbije
raspršri crni kam –
da Brijest iširlja mlad![8]

Za poetiku Mirka Banjevića poseban značaj imaju poeme *Bezdani* i *Sutjeska.* „Svaka od Banjevićevih dvanaest poema“, o navedenom segmentu pjesnikovog stvaralaštva piše Vojislav Minić, „(taj broj je uslovno određen jer ne postoji jasna granica između manjih poema i dužih pjesama), ima široku realnu podlogu, snažnu životnu osnovu, a često i opširnu predistoriju koja se mora poznavati ako se želi postići ozbiljan pristup njihovoj adekvatnoj poetskoj interpretaciji“.[9]

Banjević je često davao naznake sadržaja poeme u njenom podnaslovu ili u uvodnim stihovima, pa ovakvi „putokazi“

književnost), priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 253.

[8] Mirko Banjević: „Brijest“, u poetskom izboru istoimenog pjesnika: *Pobune uma*, M&B, Podgorica, 2003, str. 102.

[9] Vojislav Minić: „Od Brijesta do Gostiju“*,* u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost),* priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 252.

korisno služe čitaocu kao upliv u njihov značenjski sloj. U predmetnom nivou Banjevićevih poema najčešće su objedinjene drame ljudske jedinke, nekog važnog kolektivnog udesa ili istorijskog događaja, kakav je predstavljala bitka na Sutjesci.

„Humanu dimenziju i duboku lirsku ekspresiju posjeduje i poema *Sutjeska,* koja je u našoj književnosti naznačenog perioda, uporedo sa Kovačićevom *Jamom* i Kaštelanovim *Tifusarima*, bila jedna od najčešće interpretiranih poema na jugoslovenskim prostorima". „Bitka na Sutjesci bila je presudan događaj u našoj revoluciji", navodi Jovan Čađenović, „velika i neosvojiva tema u književnosti, postala je duboka i trajna opsesija Mirka Banjevića, pjesnika i borca koji je prošao surovim kanjonom u vrijeme ofanzive. Inspirisala je i druge pjesnike, ali nikog tako trajno i podsticajno. Goran je namjeravao da napiše veliki ep o bici na Sutjesci. Pjesme o Sutjesci pisali su i drugi pjesnici, kao Vasko Popa (ciklus pjesama *Oči Sutjeske*)".[10]

Banjević je pripremio četiri izdanja ove poeme, u periodu od 1946. do 1961. godine, koja se međusobno u znatnoj mjeri razlikuju. Da je bitku na Sutjesci osjetio u svoj njenoj tragičnosti, na vjerodostojan način može se vidjeti i iz njegovog dnevnika koji je vodio tokom Drugog svjetskog rata. Počeo je sa pjesničkom obradom motiva koje je objavljivao kao samostalne pjesme, kasnije uklopljene u cjelinu djela, označene brojevima umjesto naslova, pod kojima su pojedinačno bile objavljene. To je i jedan od razloga iz kojeg je u njegovom djelu središnjeg stvaralačkog perioda sublimirano mnoštvo motiva i ideja oformljenih na zajedničkoj predmetnoj matrici. Jedna od najvećih ratnih epopeja u Banjeviću je našla svog pjesnika.

10 Jovan Čađenović: „Specifična forma Banjevićeve 'Sutjeske'", u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost),* priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 266.

Konkretni događaji iz ove impozantne epopeje u njegovoj poetskoj interpretaciji poprimali su etičke i moralne dimenzije.

O pjesnikovom smislu za poetske varijacije na uspio način govore stihovi iz prve verzije *Sutjeske*: „Da mastilo Sutjeska bude/ a pero planinska jela/ do dna bi presušile kapi/ dok ove nakitiš ljude/ I njihova velika djela“. U četvrtoj verziji istog ostvarenja, dati stihovi glase: „Da su mastilo tvoji izvori/ listovi - lisja, pero - jela/ riječ zvijezdom da izgori/ ne opisa ovih ljudi djela“. U poemi su dati brojni tragični prizori, od vojnika koji nadiru sa psima goneći narodnu vojsku do ubijanja ranjenih partizana, da ne bi pali neprijatelju u ruke.

Međutim, nailazimo i na prisustvo vedrijih prizora, kao što je onaj sa neranjivim konjanikom, koji kao lik iz bajke, krstari bojištem. Poema *Sutjeska* ne posjeduje homogenu strukturu jer nije u pitanju klasična poema, već inklinira ka ciklusu pjesama tematski vezanom za jedan istorijski događaj, pa pjesnička materija nije organizovana u skladu sa poetikom žanra kojem pripadaju poznate pjesme sa temom NOB-a i Revolucije. Pojedini kritičari su smatrali da je drugi dio poeme uspjeliji i da u njemu ima boljih ostvarenja, kao što su elegične pjesme o smrti istaknutih ličnosti iz Revolucije, kakve su bili Veselin Masleša, Sava Kovačević i Goran Kovačić.

O Banjevićevim inspirativnim izvorištima i načinu na koji je on kao očevidac i učesnik doživio spomenutu bitku, na slikovit način govori Milorad Stojović „*Sutjeska* se začela na licu mjesta, u neposrednom susretu sa krvavim pejzažima i obračunima, sa najvišim uzletima hrabrosti i čovječnosti, na jednoj i najdubljim porazima ljudskih osnova u čovjeku, na drugoj strani. U pjesnikovu dušu usjekla se neizreciva patnja i herojska akcija jedne vojske da se tragedija pobijedi, da se svijet i sudbina izmijene, tuga za izgubljenim drugovima i prijateljima, sumnja, ali istovremeno i vjera u mogućnost odbrane suštine ljudskosti“.[11]

[11] Milorad Stojović: „Poetska stvarnost Sutjeske (na marginama *Sutjeske*

U Banjevićevoj poemi konkretna i tragična životna stvarnost je podignuta do nivoa poetskog simbola. U književnoj kritici je primjećivano da su najsugestivnija mjesta u poemi ona u kojima se sve zbiva kao u snu, gdje je stvarnost moćnija od imaginacije, što je oličeno u djelovima pod nazivima - *Razgovor kostiju, I to je slava, Konjanik oblak* i drugima. Opijevanje bitke na Sutjesci autor je shvatio kao nastavljanje borbe na etičkom, idejnom i ljudskom planu, kroz globalnu humano intoniranu poruku mladim generacijama.

U zbirkama pjesama *Do iskapi* i *Rođdanici* Banjević je objavio cikluse poema, prvi – *Sjeni* (*Zarezi I–IV, Pod pljuskom, Sudar*, *Ponor*, *Vijar*, *Zloslut* i *Prokletnik*), a drugi – *Poeme* (*Iz Busena, Korota krša, Gosti* i *Krug sunca*). Rukovijet poema *Sjeni* zauzima središnji prostor zbirke *Do iskapi*, koje motivi smrti i prolaznosti povezuju u sadržajnu cjelinu. Sam naslov *Sjeni* govori da je u ovim pjesmama dominantna lirska evokacija na preminule drage osobe koje koje su bilo vlastitom sudbinom, bilo smrću, imale važnu ulogu u pjesnikovom životu.

Sa nestalim članovima porodice autor vodi potresan dijalog, osjenčen vremenima prošlim i prostorima zavičajnim. Malom vijencu jezičkih i misaonih spregova autor je dao efektan naziv *Zarezi.* Unutrašnja koncepcija poeme zasnovana je na leksičkim folklornim spletovima, uspjelo realizovanim motivskim nabojima i metaforičkim dometima. Ovaj stvaralački segment spada u red Banjevićevih lirskih ostvarenja koja predstavljaju obrazac pjesnikovih načela, u okviru kojih su primijenjeni jezički segmenti njegove poetike, od slikovitosti neologizama do izražajnosti arhaičnih govornih formi.

Poema *Pod pljuskom* predstavlja na konkretniji način oslikan unutrašnji svijet, traumatizovan teškim slutnjama, iz kojeg pjesnik vidi izlaz u misaonom vraćanju na zavičaj iz kojeg zrači

Mirka Banjevića)“, u knjizi istoimenog autora: *Nadmoć ljudskosti*, knjiga druga, Biblioteka Studije, kritike, eseji, NIO Pobjeda, Titograd, 1987, str. 145.

spokojstvo. Izrazom *pljusak* obuhvaćeno je sve ono što je pjesnika tuklo u životu i progonilo ga, prisiljavajući njegovo biće na otpor i odbranu. Uzburkanost prirodne stihije okreće se protiv njegovog spokojstva, a lirski paralelizam između metafora i simbola, kao i pojedinosti iz pjesnikovog intimnog života – u ovom ostvarenju je očigledan.

Kao nastavak spomenutog tematsko-motivskog korpusa nastala je poema *Sudar*, čija je predmetnost oličena u unutarnjim sukobima i dilemama koje rastržu umjetnikovu ličnost. Uz zvučnu polifoniju i duševne nemire sudaraju se vazdušne i vodene stihije, a pjesnik je tragični junak, iskidan i razoren. Poemu *Ponor*, inspirisanu strahovima djetinjstva, autor je posvetio rano preminulom bratu Dušanu. Komponovana od desetak cjelina, ona predstavlja suptilni lirski vijenac, ocijenjen kao originalno i dirljivo djelo u korpusu naše međuratne poezije.

Sadržajnu osnovu poeme *Vijar* predstavlja narodno vjerovanje oličeno u postojanju vjetrogonja i duhova, kao i pretakanju fantastičnih slika djetinjstva u poetske predstave iracionalnog karaktera. Inkorporiran u shvatanje čovjeka iz naroda o mogućnosti razdvajanja duhovnog od tjelesnog, realizovan je predmeni dio poeme, čiji logičan nastavak predstavlja ostvarenje *Zloslut*, posvećeno pjesnikovom odnosu prema pjesmi noćne ptice kao prema crnoj slutnji, odnosno nagovještaju umiranja.

Poemom *Prokletnik*, on zatvara krug subjektivne lirike sa agonijom čovjekovog opstajanja u njenom središtu. U književnoj kritici ovo Banjevićevo ostvarenje poređeno je sa Jesenjinovim *Crni čovjek*, najviše iz razloga jer je formalni dijalog koncipiran poput unutrašnjeg monologa. U pitanju je simbolična vizija vlastite sudbine, poema u kojoj pjesnik dramu vlastitog življenja doživljava kao prokletstvo ljudskog roda. Ostvarenjem *Iza busena* Banjević dograđuje sliku zla, počev od njenog naslova, koji predstavlja sinonim za grob. U ovom djelu

bolest je personifikovana i u obliku nemani vodi dijalog sa ljudima.

Poemu *Korota krša* posvetio je sinovcu Stevanu, ubijenom od četničke ruke u Drugom svjetskom ratu. Banjević lirskim sredstvima - metaforama, simbolima i refleksijama oživljava lik sinovca, sa čijim nestankom se ugasio ogranak jedne porodične loze, ujedno pjevajući o tragičnoj sudbini cijelog naraštaja. Posljednje ostvarenje *Gosti*, obojeno socijalnim motivima, predstavlja završetak spomenutog vijenca. Desetak pjesnikovih „gostiju" vodi sa njim dijalog ostvaren u različitim formama folklornog kazivanja, od leleka i tužbalice do zdravice. Ono predstavlja krajnju tačku Banjevićeve lirike u smislu konačnog određenja ljudskih sudbina koje su utkane kao neprolazne vrijednosti u etički smisao njegovog djela.

Banjevićevu liriku iz završne stvaralačke faze, kao i onu sa samog početka, predstavljenu u zbirci *Pobune uma*, u većoj mjeri karakteriše intimno ispovijedanje lirskog subjekta o unutrašnjim lomovima usljed bolnog suočavanja sa konačnošću, životom, svijetom koji ga okružuje i samim sobom. Svjestan da je jedini poredak koji opstaje poredak nepostojanosti, čime se stavlja znak jednakosti između ljudske egzistencije i apsurda, pjesnik plete poetsko tkanje tamnih tonova.

Dokumentarnost je bitna odlika Banjevićevih stihova u posljednjoj fazi njegovog stvaralaštva; veza sa biografijom očita je i u pjevanju o tragičnim događajima, koji su bitno obilježili njegov život, a time i njegovu poetsku ekspresiju. U pjesmi *Druga strana mjesečeva*, pjesnik ističe da bi pjevao drugačije da je imao drugačiji život:

> Slovio bih i o tom što ima dobra
> i ne bih noću mračio dan,
> da išta u životu od ploda pobrah
> a ne vječito da budem bran:

nekad ko ponor, nekad zdan
od nepreskok otrova kao kobra.[12]

Dok se u *Pobunama uma* poezija javljala kao jedino utočište i odbrana od života, u posljednjoj fazi Banjevićevog stvaralaštva polako nestaje i ta luka sigurnosti. Pjesnički jezik Mirka Banjevića i u završnoj fazi njegovog stvaralaštva odlikuju natprosječno bogatstvo i svježina, pa je očigledno da se njegov izraz temelji na najuspjelijim primjerima kako narodne leksike, tako i samosvojnih, originalnih kovanica (*jezgrati, mlaziti, vlatati, jedrati, osužnjiti, žitozlato, crnognjati, preklonik, nepreskok, bjelolisni, vedrogorki, suvožuti, odiskon, pamtivijek*).

Autorov kreativni princip najviše dolazi do izražaja kroz upotrebu sinonima, igara riječima, tvorenja novih izraza ili dekomponovanja postojećih na sastavne djelove, pri čemu se mijenja njihov značenjski sloj. Čest je postupak združivanja sinonima i homonima, što za cilj ima intenziviranje pjesničke misli i promjenu intonacije. Igra je prisutna i na nivou cjelina višeg reda kroz originalnu metaforiku i leksičke sinestezijske spojeve koje prati melodija izrasla iz zvučnog aspekta riječi.

Ritam Banjevićeve poezije se demonstrira kao bitan element ekspresije, koji se na direktan način da sagledati putem brojnih semantičkih ponavljanja, koji vertikalno prožimaju tekstove ovog darovitog umjetnika Oni predstavljaju kičmu pjesme, čvrsto držeći na okupu sve ostale elemente. Pojam dat na početku tek u ovlašnim potezima tokom pjesme se nagomilavanjem riječi bogati sadržajima, da bi se u njenom epilogu demonstrirao u svoj punoći i snazi, pa je očito da Banjević po bujnosti jezika spada u prve redove crnogorskih pjesnika međuratnog i poslijeratnog perioda.

[12] Mirko Banjević: „Druga strana mjesečeva“, u: *Crnogorska moderna (Ratković, Banjević, Zogović, Đonović, Mitrović, Ivanović)*, priredio Branko Banjević, Matica crnogorska, Podgorica, 2002, str. 95.

U posljednjoj fazi stvaralaštva veliki broj pjesama iz zbirki *Do iskapi* i *Rođanici* karakteriše čvrsta, ali jednobrazna kompozicija. Ovakav kreativni model je karakterističan za stvaranje poeme i njegove slabe strane ne dolaze toliko do izražaja upravo zbog veličine datih lirskih tvorevina. U zbirkama iz završne faze takođe ima izuzetnih stihova, koje nije mogao napisati prosječan pjesnik, što predstavlja potvrdu teze o Banjeviću kao poeti originalnih poetskih tvorevina i samosvojnog izraza.

U jednom od najuspjelijih posthumno publikovanih izbora Banjevićeve poezije pod ponovljenim nazivom *Pobune uma*, literarnom uspjelošću se posebno izdvaja pjesma *Zapis* za koju je autoru kao inspiracija poslužio distih koji je krajem Drugog svjetskog rata njemački vojnik urezao u crkvi Gospe od Škrpjela, a koji je glasio: „Koliko sam puta ovđe stajao i razmišljao koji me u Crnu Goru donese đavo."

O, ko me dovede u taj kamen siv
đe se i val morski izubija živ,
a ni paklu ovđe nije sličan trag,
po kome skapava i sam ljuti vrag!
Ove mračne zemlje đe si nezvan gost,
staze su – zasjede, prelaz – srušen most.
Ni kost moju neće iznijeti vran,
iz te Gore crne – crnji sviće dan.
I ko ovđe uđe, susilan i jak,
ne vraća se više, popiće ga mrak.
Bezdano mu more – otpočinak crn,
a postelja – škriljci i otrovni trn...[13]

[13] Mirko Banjević: „Zapis", u poetskom izboru istoimenog pjesnika: *Pobune uma*, M&B, Podgorica, 2003, str. 381.

U stvaralaštvu Mirka Banjevića poeme kao obimne lirske forme, koje su se preobraćale u njegovu kreativnu opsesiju, predstavljale su najviši domet pjesnikovog modelovanja životne i društvene stvarnosti, ličnih opservacija i opšteljudskih preokupacija. I pored toga što je poema – veoma stara lirska vrsta, koja je postojala još u antičko i srednjovjekovno doba - obilježila pojedine književne epohe, poput romantizma, u Banjevićevom međuratnom pjesništvu umjetnički je realizovana kroz savremeni poetski izraz, osjenčen tragičnim tonalitetima i nadahnut oslobodilačkim idejama.

Literatura:

Primarna

- *Crnogorska moderna (Ratković, Banjević, Zogović, Đonović, Mitrović, Ivanović)*, priredio Branko Banjević, Matica crnogorska, Podgorica, 2002.

- Banjević, Mirko: „Brijest“*,* u poetskom izboru istoimenog pjesnika: *Pobune uma*, M&B, Podgorica, 2003.

Sekundarna

- Čađenović, Jovan: „Specifična forma Banjevićeve ‘Sutjeske’“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost),* priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.

- Jeknić, Dragoljub: „Poema ‘Sutjeska’ Mirka Banjevića“, u knjizi istoimenog autora: *Nemir riječi*, biblioteka Sinteza, NIŠRO Oslobođenje – OOUR izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1983.

- Minić, Vojislav: „Od Brijesta do Gostiju“*,* u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost),* priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.

- Radojević, Danilo: „Pobune uma Mirka Banjevića“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost),* priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.

- Radojević, Radoje: „Lirsko-dramske sinteze u kratkim poemama Mirka Banjevića“, u knjizi istoimenog autora: *Studije i ogledi iz montenegristike*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

- Stojović, Milorad: „Bezdani čovjeka i svijeta (O poeziji Mirka Banjevća)“, u knjizi istoimenog autora: *Nadmoć ljudskosti*, knjiga druga, Biblioteka *Studije, kritike, eseji*, NIO Pobjeda, Titograd, 1987.

- Stojović, Milorad: „Poetska stvarnost Sutjeske (na marginama ‘Sutjeske’ Mirka Banjevića)“, u knjizi istoimenog autora: *Nadmoć ljudskosti*, knjiga druga, Biblioteka Studije, kritike, eseji, NIO Pobjeda, Titograd, 1968.

METATEKSTUALNOST PRIPOVJEDAČKOG POSTUPKA DUBRAVKE UGREŠIĆ

Anka Vučinić-Gujić

The article deals with the phenomenon of creative process and the role of literature in the changed system of values. Dubravka Ugrešić depicts the contemporary literary scene in an ironic manner, using the postmodernist process (fragmentarity, intertextuality, metafictionality, etc.) for a complex consideration of the narrative act.

O ulozi književnosti i značaju pisane riječi kazano je puno s različitih stanovišta (umjetničkog, psihološkog, sociološkog i dr). Međutim, refleksivni pristupi pokrenuli su i brojna pitanja, poput onog ko ima kontrolu nad tekstom, da li autor ili sama priča i u kojoj mjeri književna djela utiču na čitaoce. Ako se književnost shvati kao komunikacija u kojoj su bitni činioci autor, djelo i čitalac, onda se može prihvatiti Jausova teorija recepcije u kojoj je uloga čitaoca dominantna u razumijevanju cjelokupnog komunikacijskog procesa. Iako je, prema mišljenju Tomasa Mana, pisac onaj za koga je pisanje teže nego drugim ljudima, čitalac dekodira poruku na osnovu poznavanja književnosti i dosadašnjeg iskustva. Aleksandar Genis, ruski pisac koji živi u Americi, smatra da se majstorstvo čitanja kristališe kroz čitav život i nikad ne doseže granice, jer osnovni cilj čitalačke aktivnosti treba da bude čisto zadovoljstvo.

Tomas Man u noveli *Tonio Kreger* umjetnost prikazuje kao sferu koja umjetnika udaljava od društva i života. Položaj umjetnika nosi sa sobom ambivalentnost – s jedne strane želi biti kao drugi, srođen s okolinom, a s druge, nutrinom unutrašnjeg bića izdvojen je iz socijalnog miljea. Odatle potiče umjetnikova vječita težnja da se vrati svijetu običnosti i otud iskaz protagoniste – *Književnost nije poziv, već prokletstvo.*

Andrić je spisateljski poziv izjednačavao sa pustinjskim životom a zadatak pisca uočavao u pomoći čovjeku da se snađe u psihičkom i moralnom vrtlogu u kome živimo oduvijek. Josif Brodski daje primat čitanju poezije za razvijanje estetskog ukusa, smatrajući je najkondezovanijim oblikom ljudskog iskustva.

Dubravka Ugrešić u romanu *Lisica* pokreće brojna pitanja povodom stvaralačkog postupka, a podnaslov prvog dijela romana je *Priča o tome kako nastaju priče*. Potrebe za upitanošću i demistifikacijom kao postmodernistička svojstva nalaze se na prološkoj granici teksta. Iako je promišljanje književnika nad pripovjedačkim činom neminovno, odgovori često izostaju, što je, dodaje autorka, možda i bolje, „jer bi se od književničkih razmišljanja na tu temu dala sastaviti pozamašna antologija besmislica“. Već na početku romana, u duhu postmodernizma autorka zastupa skepticizam i relativizam, a refleksije su protkane suptilnom ironijom.

Aludira na naivnost čitalaca u prihvatanju besmislenih autorovih izjava o nastanku teksta, poput romanopisca za kojeg je bejzbolska utakmica i lopta koja je poletjela u vazduh bila trenutak otkrovenja. Izbjegavanja preciznog odgovora pisaca o stvaralačkim impulsima i tehnikama upoređuje s ljekarom koji u razgovoru s pacijentima koristi latinske nazive kako bi u odnosu na njih pokazao nadmoć.

U centru literarne opservacije Dubravke Ugrešić je Boris Piljnjak, avangardni i osporavni ruski pisac, koji u svojoj kratkoj

Priči o tome kako nastaju priče na neobičan način promatra sudbinu pisaca. Podsticaj za priču pružili su mu japanski hram lisice i autobiografija Sofije Gnedih Tagaki, mada za otkrivanje semantičnosti teksta nije odlučujući odnos između fikcije i fakcije. Fabularni tok *Priče o tome kako nastaju priče* prati skromnu djevojku Sofiju iz Vladivostoka koju blizina prostora življenja povezuje s japanskim oficirom Tagakijem, a njihova ljubav odolijeva brojnim socio-kulturnim preprekama i iskušenjima koja donose nestabilna vremena. Međutim, roman koji je napisao Tagaki i koji je ogolio njihov život bio je za Sofiju bolno saznanje da je njeno bivstvovanje bilo materijal za Tagakijevo posmatranje. Tako u romanu *Lisica* postoji priča u priči (autorka, Piljnjak, Tagaki), ali ih sve čudnom niti vezuje simbolika lisice. Piljnjaka sudbina vodi u planinu gdje je hram lisice na kome razmišlja o nastanku priče. „Lisica je utjelovljenje lukavosti i izdaje. Ako se duh lisice useli u čovjeka, rod tog čovjeka je proklet. Lisica je totem pisca.“ (Ugrešić, 2017: 10) Autorka daje saglasnost Piljnjakovoj opservaaciji o lisici kao duhovnom obilježju pisca, čime relativizuje ulogu savremenog književnika.

Postmodernistički manir uključuje povratak tradiciji, ali i njeno osporavanje, pa u tom duhu autorka ukršta već prerađene teme i simbole stvarajući time artefakt.

„Lisičje simboličko značenjsko polje u gotovo svim mitološko-folklornim tradicijama podrazumijeva lukavost, spretnost, laskavost, prevaru, laž, licemjerje, prijetvornost, sebičnost, podlost, samoljublje, lakomost, zavodljivost, seksualnost, osvetoljubivost, usamljenost. Lisica se u mitološko-folklornim tekstovima najčešće povezuje s nekom ‘sumnjivom’ rabotom, ona zna zapasti u nevolje, pa se smatra i gubitnicom, i zbog svojih osobina nikada nije u doticaju s višim mitološkim bićima. Ona je u simboličkom čitanju smještena u nižu mitološku sortu.“

„Lisica je u zapadnjačkoj i istočnjačkoj folklorno-mitološkoj imaginaciji najčešće trikster, prevratnica, ali se pojavljuje i kao demon, vještica i 'ukleta nevjesta', ili je, kao u kineskoj mitologiji, životinjsko obličje umrle ljudske duše. U zapadnjačkoj folklorno-mitološkoj imaginaciji lisica je najčešće predstavljena u muškom rodu (reineke, Reynard, renart, reinart), a u istočnjačkoj u ženskome. U kineskoj (huli jing), japanskoj (kitsune) i korejskoj (kumiho) mitologiji lisica je majstorica prijetvorbe, simbol smrtonosnog ženskog erosa, demon, majstorica stvaranja iluzija." (Ugrešić, 2017: 14)

Piljnjak ponavlja obrazac bajke jer prikazuje djevojku iz prosjeka u potrazi za boljim životom, ali autorka razmatrajući Sofijinu sudbinu, u otkrivanju njene biografije uočava dvostrukost prevare, od Tagakija i od Pilnjaka. „Drugim riječima ona mora proći test poniženja da bi zaradila pravo na vječni život." (Ugrešić, 2017: 20) Ubrzo sa pojedinačne sudbine prelazi u opšti ton, što je i cilj intertesktualnog preplitanja diskursa. „Tako se Sofija, mala junakinja kratke priče pridružuje svim onim ženskim književnim likovima koji pronose taj obrazac sve do današnjih dana." (Ugrešić, 2017: 20) „Piljnjak je ukrao Sofijinu dušu (lisica kao medijator između dva svijeta, svijeta mrtvih i svijeta živih) ali joj je istodobno podigao književni spomenik." (Ugrešić, 2017: 25)

Međutim, Piljnjakova priča autorki je samo polazište za razmatranje savremenih trendova u književnosti, sa ironičnim stavom prema znatno izmijenjenom sistemu vrijednosti. Zato, ona dodaje da bi danas Sofija požurila da slobodno iznese detalje iz intimnog života s Tagakijem i ogoljenost sopstvenog života povećala bi video-materijalom. Nesačuvana privatnost danas bi više bila pravilo nego izuzetak, što ukazuje da su silne transformacije obilježile vrijeme između Piljnjakovog života i sadašnjih stremljenja, a samim tim poetike su pretrpjele

značajne preobržaje. Izjednačavajući ljudsku sudbinu sa fusnotama koje nikada neće imati priliku da budu pročitane, autorka ukazuje samo na privid smislene egzistencije u eri lisica, popularnih likova japanske industrije animiranog filma. „Male modre lisice iz japanskih anime-filmova, s očima okruglim poput bilijarskih kugli, svojim modrim repovima čiste, metu, zameću i Pilnjakovu priču i svoju vlastitu mitološku povijest da bi nas na kraju uspavale modrim smijehom zaborava." (Ugrešić, 2017: 33)

Autorka otvara vječno pitanje – gdje se skriva tajna dobro ispričane priče. U smjenjivanju svjetlosti i tame, izrečenog i prećutanog, da li pisac bira priču ili priča njega i na kraju, koliko čitaoci i proučavaoci književnosti dograđuju svijet njenog značenja. Da li je književnost, i uopšte umjetnost, borba protiv osrednjosti, stereotipa ili je možda ljepše sanjati o književnom djelu, a ne stvarati ga? Možda tekstovi međusobno korespondiraju, ali nijesmo u mogućnosti da uočimo tu sponu ili su ljudi hodajući tekstovi za koje su pripojene tuđe biografije a oni toga nijesu ni svjesni. Ostavlja čitaocima da se suoče sa Volandovom izjavom iz romana *Majstor i Margarita* da rukopisi ne gore. Poigravajući se riječima, dodaje, da ono što zaista ne može izgorjeti – jeste nepostojeći rukopis, „a kada bismo se kladili na vječnost, možda bi baš odsustvo sadržaja imalo veće šanse za pobjedu od prisustva". (Ugrešić, 2017: 199) Spisateljica oblikuje svoj odnos prema pripovjednoj tradiciji reminiscencijama, rekapitulacijom ili parodiranjem.

Autorkina samorefleksivnost korespondira sa Andrićevom besjedom *O priči i pričanju* prilikom primanja Nobelove nagrade za književnost u kojoj u upitnoj formi razmatra različite mogućnosti nastanka teksta, tj. namjere pripovjedača. Možda pisac priča sebi svoju priču ili želi da pomogne čovjeku

da se snađe, da osvijetli tamne puteve, možda govori u ime svih onih koji nijesu umjeli ili nijesu stigli da se izraze i sl. Borhes je knjigu vidio kao produžetak memorije i imaginacije i smatrao je velikim izumom, poput mikroskopa, teleskopa, telefona i dr.

Međutim, stasavanje novih generacija pod značajnim uplivom tehnologija utiče da brzo donose odluke, ali nemaju vrijeme za sistematičnost, jer je cjelokupan njihov mentalni sklop pretrpio preobražaj, pa se ne može očekivati da se podrobnije bave književnim tekstom. Njihov jezik je redukovan na slike i simbole, a njihove recepcijske mogućnosti u skladu su s njihovim horizontom očekivanja. Autorka je svjesna bespredmetnosti kompariranja prošlog i sadašnjeg vremena jer vremenska distanca pruža drugačiju percepciju prohujalih vremena, protkanu oreolom magičnosti. Autorka se suptilno poigrava simbolikom lisice pomjerajući je iz aure književnosti u sferu opšteg. „Pilnjakova basna o lisici kao simbolu prevare, prema današnjim društvenim kodovima ima suprotno značenje. Moto današnjeg trenutka glasi: lisica je simbol lukavosti i prevare. Ako se duh lisice useli u čovjeka, njegov rod će biti blagoslovljen.“ (Ugrešić, 2017: 31).

U pripovjedačkom postupku Dubravka Ugrešić vješto uklapa citat kao bitnu odliku postmodernizma. Pored Borisa Piljnjaka pominje i Jevgenija Zamjatina, inženejra i pisca koji je tražio da napusti Sovjetski Savez i u pismu Staljinu napisao je: „Pravu književnost ne stvaraju marljivi i poslušni činovnici, nego luđaci, pustinjaci, heretici, sanjari, buntovnici i skeptici.“ (Ugrešić, 2017: 17) Na taj način citatnost i autorkina samorefleksivnost postižu sklad.

Istoriografska metafikcija postiže se interpretativnim procesom, tj. preoblikovanjem zapisa iz prošlosti u svijetlu

sadašnjosti. Autorka parafrazira Isaija Berlina koji u eseju *Jež i lisica* poznate pisce i mislioce dijeli na ježeve i lisice. Ježevi slijede jednu ideju (Dante, Platon, Paskal, Dostojevski, Niče), a lisice karakteriše raznorodnost ideja (Molijer, Gete, Puškin, Džojs). Intertekstualnost u okviru istoriografske metafikcije ukazuje na njene različite funkcije a ona i tematski i formalno pojačava tekstualnu poruku. „Lisica zna mnogo stvari a jež samo jednu" grčki je aforizam koji predstavlja opoziciju između monističkih i pluralističkih moralnih vrijednosti, racionalista i romantičara. Autorka opservira hapšenje pisca Borisa Piljnjaka i primjećuje: „lisica je došla po piščevu glavu da je položi pred noge Velikome Ježu". Metafikcionalnom refleksivnošću postiže se kritički odnos prema pojedinim diskursima.

Svrstavajući pisce u ekonomsku ili biznis klasu u zavisnosti od medijske izloženosti, Dubravka Ugrešić ističe da je u ovom vremenu možda baš potrebno insistirati na originalnosti kad je puno kopija, oponašanja i kada polako tone autentičnost bivstvovanja i stvaranja. Prilično ironično postavlja pitanje da li i umjetnik treba da glumi prilikom predstavljnja svog djela, kako bi i publika odglumila svoj dio. Jer, dodaje, najsretniji trenuci naših života dizajnirani su kao gluma (vjenčanje, rođenje djece, sahrane) a sve je propraćeno scenarijima, video-zapisima i sl. Međutim, uprkos urušenom sistemu tradicionalnih vrijednosti, spisateljica ne gubi nadu u spasonosnu funkciju književnosti, pod uslovom da recipijenti vjeruju u njenu moć i magiju. U suprotnom, književnost je besmislena gomila riječi. „Ali magija ne radi ako su riječi izgovorene uzalud. Zato u svaku priču, čak i u bajku, pogotovo u bajku, mora biti ugrađena komponenta više 'istinitosti' (istinitost pritom ne treba miješati s istinom, s uvjerljivošću, sa životnim iskustvom, ni s moralom) jer priča u suprotnom neće 'raditi'. Mora postojati dobar razlog zašto ta, baš ta priča mora

biti ispričana. Lisica zna sve trikove, pa ipak često izvlači deblji kraj.“ (Ugrešić, 2017: 303)

Komercijalizacija književnosti odavno je započela, a muzeji slavnih književnika pretvoreni su u suvenirnice, ljudi kupuju majice s likom pisca, šoljice s njegovim citatima radije nego njegove knjige. Savremeni čitaoci podliježu modnom trendu. „Šeherezada je priča o tome kako nastaju priče. Jer Šeherezada pričanjem priča, kupuje život za naredni dan. Njena škola kreativnog pisanja traje hiljadu i jednu noć i umjesto školarine u novcu, ona zalaže vlastitu glavu.“ (Ugrešić, 2017: 303) Internet nam danas pruža obilje podataka bez hijerarhijskog sistema vrijednosti, pa su i informacije koje dobijamo na prilično jednostavan i lak način prilično nepouzdane.

U vremenu kad je život luksuz i kad je „toksično“ ključna riječ svakodnevice, spisateljica postavlja pitanje smislenosti književnosti. Dodaje da velikani umjetnosti opstaju zahvaljujući trivijalnim detaljima uz svu njihovu genijalnost, a često im nedostaje skromnost u sagledavanju sopstvenih artefakata. Promišlja o standardima koji pisce čine značajnim umjetnicima i da li je to impresioniranost publike trivijalnim podacima, odnosno brojem napisanih stranica. Estetsko-vrijednosne kategorije gube bitku pred kladionicom književnih nagrada, a današnje književne festivale upoređuje sa srednjovjekovnim vašarima na kojima pisci više ne insistiraju na čitanju, već animiranju i zabavljanju publike. Pretraživanjem interneta slabi mogućnost linearnog čitanja, pa čitalac bira laganiju strategiju i pristup tekstu. Milivoj Solar, istaknuti teoretičar književnosti, smatra da se književnost u doba postmodernizma kreće između težine i lakoće, kako života tako i pisanja, pa se u takvom stanju zaključci prepuštaju čitaocima. „Ne radi se zato samo o tehnici više mogućih završetaka, krnjih priča koje se prekidaju umjesto da

se završavaju i stalnih ironijskih obrta koji na kraju i sami sebe poništavaju. Radi se i o nekoj vrsti duboke nedoumice: mora li se književnost suočiti s temeljnim pitanjima opstanka suvremene civilizacije, pa se zbog toga donekle i odreći vlastite autonomije ili mora ostati ipak samo i isključivo književnost, jer i ono što se smatra samo zabavom ima u životu mnogo veću ulogu nego što su to 'ozbiljne' djelatnosti, poput znanosti, politike i filozofije." (Solar, 2012: 346)

Bez obzira da li je lisica prevrtljiv ženski demon, totem pisca ili uopšte čovjeka, u funkciji je otkrivanja njegovih različitih pojavnosti i ispoljavanja, a samim tim i mogućnosti stvaralačkog postupka. Postmodernističke odlike (intertekstualnost, fragmentarnost, metafikcionalnost i dr.) doprinijele su kompleksnijem razmatranju uloge pisca, čitalaca i uopšte književnosti. Snažnom samorefleksivnošću i otvaranjem brojnih pitanja na koja se ne pružaju decidni odgovori, ostvarena je mogućnost disperzivnog posmatranja umjetnosti i stvaralačkog čina.

Literatura:

- Ugrešić, D. (2017), *Lisica,* Beograd: Booka.

- *Andrićev azbučnik* (iskustva, zapažanja i misli); izabrao i sastavio Slobodan Glumac, (1996), Novi Sad.

- Borhes, H. (1990), *Usmeni Borhes*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

- Carr, N. (2011), *Što Internet čini našem mozgu*, prev. Ognjen Strpić, Zagreb: Jesenski i Turk.

- Man, T. (2014), *Smrt u Veneciji, Tonio Kreger*, Podgorica: biblioteka Vijesti.

- Hačion, L. (1996), *Poetika postmodernizma,* Novi Sad: Svetovi.

- Solar, M. (2012), *Povijest svjetske književnosti*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik.

- Majenova, M. R. (2009), *Teorijska poetika*, Beograd: Glasnik.

ŽENSKI BOL U ROMANIMA JASENKE LALOVIĆ

Svetlana Sekulić

One unique author appeared on the national literary scene and aroused interest of the readership for her novels with specific plot and atmosphere, and especially the language. Her books, which speak primarily of women on both sides of the Montenegrin hills, exude freshness and authenticity. The author of the article sketches the poetics of Lalović's first novels.

Jedna književnica doskora nepoznata, skrenula je pažnju čitalačke publike sa svoja tri romana slične tematike i mjesta radnje. Riječ je o Jasmini Lalović, rođenoj u Baru 1965. godine, koja je odrasla u Paštrovićima, gdje je sakupila izvanrednu etnografsku, jezičku i psihološku građu za literarnu obradu. Poslije studija u Beogradu radila je kao novinar i ostala da živi u tom gradu. U svojoj trilogiji koju čine tri romana, ova autorka sa nevjerovatnom preciznošću i poznavanjem prošlosti piše o našoj tradiciji, crnogorskom društvu, prvjenstveno o ženi, ali i o muškarcima, koji su proizvod patrijahalnog života i u tim prilikama karakterno i psihološki formirani. Njeni likovi ne djeluju kao književni fosili koji svjedoče o starim odnosima u porodici, pomalo zaboravljenim običajima i jeziku koji može izgledati arhaičan, već su autentični, životni i izazovan književni priložak za razmišljanje o nama danas.

Žene su okosnica njenog romana. Na vrlo specifičan, jedinstven način, kako može samo neko ko se rodio i stasao tamo i u sebi nosi obje 'bande', autorka oslikava svoje junakinje koje poznaje izvorno. Crnogorke kao junakinje njenih romana, jake su žene koje na svojim leđima nose krst porodice. Snaga tih žena je, po riječima autorke, u prihvatanju života onakav kakav jeste. Ne zato što nemaju hrabrosti da ga mijenjaju, već zato što su svjesne trenutka i prostora na kome su se rodile. On je, po njih, obavezujući. Njihova dostojanstvenost ne dopušta slabost.

Njena knjiga o crnogorskoj ženi – *S one bande moje gore,* prvo je predstavljanje imala u Petrovcu (decembra 2018) odakle njene priče i kreću. Prva knjiga probudila je veliku pažnju, a druga knjiga *S ove bande moje gore,* nastala deset mjeseci kasnije, zaokružuje sudbine njenih junakinja iz prve knjige.

Ova plodna autorka objavila je nedavno novi roman *Kastigulja,* koji uz dva prethodna *S one bande moje gore* i *S ove bande moje gore,* predstavlja trilogiju pod nazivom „Brda od pelina".

Kao uvod u poznavanje njene poetike, poslužila sam se analizom njenih romana koji govore o sudbinama žena s one i ove bande naše Gore.

„Đe je teklo, tu će i kapati", mudro su zborile crnogorske starine, a narod prihvatao i ostavljao u amanet potomstvu. Taj opominjući glas iz vjekovne tame duboko se urezao u svijest i sjećanja književnice Jasenke Lalović, naše Paštrovke. Taj nepresušni izvor *čojaku koji vavijek živi o svom brašnjeniku*, okružen surovim kamenim pejzažom, bila je i ostala tradicija. Od iskona piju sa toga svetog izvora *čeljad s one i ove bande naše Gore* i čuvaju korijene. Imanje, veliko ili od pedi, koje se čuvalo kao zjenica oka svoga. Tradicija pronalazi plodno tlo da prospe sjeme dobra svuđ po vrletima ove i one bande, da se, kojim slučajem, ne odreknemo sebe, zaboravimo ko smo, i kojim jezikom zborimo.

Jasenka Lalović

Istina je kao voda, uvijek nađe svoj put i probije se negdje, kao što je i Jasenkino tanano prozno tkanje, boreći se sa iskušenjima burnih vremena, stiglo do nas. Kao najljepša zraka sunca i plavetnila neba nad Paštrovskom gorom, osvojilo je naša srca. Najprije, romanom prvijencem – *S one bande moje gore*, u kome autorka, bolno ali autentično, dočarava život u Crnoj Gori između dva svjetska rata. Kada već jednom krenete u tu uzbudljivu avanturu čitanja, nađete se u velikom čudu. Ne možete, uprkos obavezama, ispustiti knjigu iz ruku. Ukoliko vam to nekako i uspije, brzo ćete osjetiti grižu savjesti i vratiti se ponovo Jasenkinom čudesnom literarnom svijetu. Upravo takvu glad za čitanjem izazivaju u vama neobične i tragične sudbine njenih junakinja *Velike, Milice, Bose, Ilinke, Mare, Jovanke...* čiji karakteri i ponašanja oblikuju, zapravo, jedinstven psihološki portret Crnogorke. Manje je važno da li se radi o ženi *prekobrđanki ili onoj sa Primorja*, kada ih vezuju ista ili slična stradanja. Nafaka ih uvijek zaobilazi *nako neće i zla ura već na rođenju.* One su osuđene već unaprijed, bez stvarne krivice, ali jednako spremne da podmetnu pleća i za najteži teret.

Čitalac se mora zapitati dokle seže granica ljudskog bola, jer su mnoge Jasenkine heroine odavno preskočile sve limite i svojom izdržljivošću, trpeljivošću, postale ravne onim antičkim. To se, u prvom redu, odnosi na Veliku, koja još u predratno vrijeme, u cvijetu mladosti, nadniči po Primorju *za komat kruva, spavanje il' crkavicu para.* Kako joj i samo ime kaže, Velika postade velika u svom bolu, muci, svemu što je snađe. Postade svjesna, došavši preko brda, da su to dva svijeta, jedan do drugog, a zauvijek presječeni. *Taman ka ulje i voda. Džaba ih miješaš. Vazda će se jedno od drugog razdvajat.* Protiv volje, žele da je udaju, *za sina Marka Miletina, koga nikada ne viđe, u daleku Jameriku.* Prosac naglašava da za sina hoće baš takvu đevojku, koja je iz dobre kuće, vrijedna, na svoje mjesto i o kojoj samo lijepo zbore. U potonjem trenutku, spašava je tetka *od velje muke* da bi na igranci upoznala mladića Stanka. Šćer Luke Tomova, prvi put u svom životu, znavaše što joj srce zbori. Pade riječ između njih dvoje, a Stanko joj pokloni lanac sa zlatnim dukatom, koji je pripadao babi Koviljki. Prateći ispreplijetane živote i drugih junakinja, uporedo sa Velikinim, došavši do kraja knjige, čitalac nestrpljivo očekuje nastavak. Poput planinske rijeke pune brzaka koja zaustavlja dah, stigao nam je i drugi roman – *S ove bande moje gore,* čime je završen krug ženskih sudbina, a svaka je priča ispričana do kraja. Tek sa drugim romanom, autorka može da odmori dušu, jer se neponovljivim pisanim tragom odužila *babi Dragici i svim ženama od njene vrste.* Brižnicama, čuvarkama i kućnicama koje su nam podarile ono najvrednije što su imale, a to je toplina doma. Nakon odlaska Stanka u rat, Veliki se cio život pretvorio u čekanje, saminju, strijepnju *sa kojom je svaku noć lijegala i iznova se s jutrom dizala iz postelje. Lijepo li je dok čeljade ima koga da čeka,* govorili su stari, ali Velika nije nazirala kraj tom iščekivanju voljenog Stanka, da se pojavi na kućnom pragu. Čitajući tu epizodu đevojačke zaludnje želje i nade, nailazimo

na neopisivo lijepa lirska mjesta u romanima. Naime, sva ona Velikina duševna preživljavanja i raspoloženja gradirana od početne tuge do dubokog bola i patnje, Jasenka, pripovjedački vješto i tanano, nenametljivo a opet nezaboravno, uspijeva dočarati *bosiokom* kao simbolom ljubavi, čežnje, usamljenosti... Još od *prvog kroka u svoj dom,* milovala ga je Velika krupnim, toplim očima, zalivala suzama prije lijeganja, a njegov opojni miris bi je uspavljivao... ujutru budio, i tako svake večeri. Činilo joj se, u tmini sobe, da joj Stanko šapuće *Ljube moja,* čim bi joj nozdrve zagolicao miris bosioka, oči bi nazrele njegov lik, crte lica... ispružila bi hladne dlanove da ga dotakne... a onda bi, najednom, sve nestajalo. I tako zadugo, sve dok se čekanje ne pretvori u mučenje, pa bi *bosiok krajem oka takla praveći se da ga ne vidi. Odavno je osjemenio i nije joj se dalo da oskube već sprčene suve grane. Puštila ga je da se sam od sebe izbori i pretekne, ka da još uvijek čeka od njega znak da još ima čemu da se nada. Više ga nije mirisala. Ostavila ga da se jednoga dana možda iznova zazeleni. Nije bilo naznake da će u skorije vrijeme.* Kriju od nje sve, na Stankov zahtjev, misleći da će je tako manje boljeti, povrijediti... Njeni je, ne pitajući je, udaju za starijeg Rajka, dobrog domaćina kome je žena umrla i ostavila makanje. Čitalac nestrpljivo očekuje epilog – Stanko se pojavljuje nenadano, ali *bez desne ruke ispod tankog kapota, prebačenog preko ramena.* Iako u njima, još uvijek, ima ljubavi, izgubljeno vrijeme ih ponovo razdvaja na dvije strane. Tako Velika, po drugi put, fizički ali ne i duhovno, gubi jedinu ljubav, ali dobija dražesnog i pametnog dječaka Vita, kome zamjenjuje majku. Tako autorka, na kraju, nagrađuje ovu junakinju najvećom blagodeti – djetetom, ali i duševnim mirom nakon mnogih životnih golgota. Također, poseban naglasak moramo staviti na Stankovu riješenost da poštedi svoju Ljubu života sa bogaljem, čime on prinosi i svoju žrtvu na oltar iskonske ljubavi.

Slikajući riječima živopisan kolorit *one i ove bande svoje Gore* i ulazeći do tančina u karaktere malih, običnih, ali patnjom velikih ljudi, Jasenka govori o sebi, ne prikrivajući baš ništa. Naprotiv! Njene poruke su jasne, a glase:

- Nije lako biti uzorita Žena (supruga, majka, sestra, tetka, baba), a ne platiti visoku cijenu;
- Ko ne poštuje Tradiciju, odriče se sebe sama, ide protiv sebe;
- Budi čovjek, uvijek i svuda *ma sa koje bande da si došao;*
- Trudi se da prihvatiš i zavoliš one različite od sebe, pomiri u sebi i drugome sve te različitosti kako bi postale jedno;
- Uvijek budi hrabar da kažeš šta misliš, dođi do istine ma kako ona boljela.

Jasenkine junakinje su psihološki i fizički toliko markantno dočarane da se čini da su tu, pored nas, i taj čin identifikacije sa njima, romanima daje pečat neprolaznosti. Ne možemo a da iz galerije likova ne izdvojimo: Milicu, Ilinku, Gospavu i baba Maru. Milica, iako lijepa i pametnija od svih đevojaka u nahiji, kao i od svoga brata, trpi nepravde od rođenja. Nezahvalnost brata Petra i majke, javlja kod nje inat koji je odvodi u Beograd. Oduvijek je znala da se *s ove bande gore čeljade sabija i nikada iz njega ne iskoči ono što mu je od Boga namjenjeno. Ispadne po mjeri jalove zemlje koja pušti da pretekne samo ono što može š njom da se izbori.* Zbog svoje svojeglavosti, najprije, trpi osudu sredine i svojih ukućana da bi, na kraju, autorka spojila dvije dobre duše – Miletinu i Miličinu.

Sa druge strane, Ilinka doživljava psihičku i fizičku torturu dok u najam radi kod surove Anđe i prevrtljivog Sima. Autorka se koristi kontrastom da bi što uvjerljivije naznačila suprotnost njihovih mišljenja, uvjerenja, karaktera, načina življenja... Ilinka, bez glasa, podnosi Anđino ruganje i eksploatisanje do onog trena kada *Bog poravna sve račune.* Njena dobrotvorka je sirota baba Mara kojoj su oteli dio očevine, a koja se nikada nije

pobunila niti tražila nadoknadu. *Pomažosvetu* baba Mare, jer saznaje da joj je prepisan dio kuće na Primorju, u Marinom testamentu. Gledajući pakosnu Anđu, Ilinka pomisli: *Takvo čeljade na kraj ni sebe ne može podnijet. Pretvori se u avet koja po navici mora vazda i svuđe da zbori i čini grdno jer drukče ne umije...* U ušima su Ilinki stalno odzvanjale majčine riječi: U zlo se ne smiješ ponizit, a u dobro se ne smiješ uzvisit. Nikad!

Motiv siromaštva, o kojoj god junakinji da piše, Jasenka uvijek vezuje za gumače – gumene cipele koje su nosile *prekobrđanke*, a koje bi se brzo probile od kamenja i dugog pješačenja. Lijepe crevlje bi uvijek nosile *one žene s mora đe vlada gospoština i koje se po vas dan samo kinđure i ništa ne rade.*

Lik iz naroda, prikazan nekako u pozadini glavnih zbivanja, bila je Gospava. Kada joj Tomana, nesuđena šćer, govori kako se pogan od naroda o nju ogriješila, *Gospava to mirno prihvata, kao svoj usud. Starica najviše žali što će se utuliti još* jedno ognjište. Savjetuje Tomanu riječima: *Kuća bez čeljadi tuguje i vremenom prestane da živi. Taman ka čoek. Od nje ostane samo gomila naslaganih krša. Dok je čeljadi, zidovi dišu, pamte zborenja. Zalingana vrata nit više dočekuju, nit koga ispraćaju. Iako se teško kretala zbog bolesne noge i duboke starosti, Gospava je svima nesebično pomagala, raznosila svuđ po nahiji abere (bilo dobre ili one druge – zloglase),* a zauzvrat dobijala samo ružne riječi, ogovaranja... Svi bi okretali glave kad je sretnu, a djeca bi se rastrčala na sve strane. Gospava, nesumnjivo, izaziva sažaljenje i empatiju brojnih čitalaca, pa njenu želju, pred smrt, da joj neko ispoje pjesmu paštrovsku Oj radosti, veselosti, đe si dosad bila, možemo potpuno razumjeti. Za života, Gospavu je sreća napustila, pa neka joj makar na pogrebu bude veselije.

Izuzetnu umjetničku vrijednost čini, svakako, bogata leksika i semantika Jasenkinih romana, sa starocrnogorskim govorom,

kao i onim tipičnim za Paštroviće. Kraćim rečenicama, naročito u dijalozima likova, Jasenka pogađa u srž raspolućenog bića Crnogorke *s obje bande Gore, iako nije sve za riječi. Treba nešto ostaviti da se ne potroši riječima. Da ostane među čeljad kad se pogledaju.*

Rječnik nepoznatih i manje poznatih riječi, dijalektizama, lokalizama i izraza, na kraju oba romana, svakako će biti dobar putokaz za sveobuhvatnije razumijevanje duha onoga vremena. Čvrsta kompoziciona struktura romana, sa fabulom glavnih zbivanja i onih sporednih, pruža čitaocu mogućnost predviđanja i naslućivanja konačnog raspleta.

Jednom riječju, romani književnice Jasenke Lalović kriju u sebi toliko duhovne ljepote koja će svijet učiniti humanijim i naprednijim, i koji će, u srce svakog od nas, zauvijek useliti *Ljubav* i *Dobrotu.* Gradeći kontrastne slike dva različita svijeta, dva suprotna mentaliteta, autorka ipak, na sve načine, pokušava da ih pomiri, približi, a to joj često i uspijeva, na veliku radost čitalaca. Međutim, koliko se god *prekobrđanke* trudile da pobjegnu od sivila krša, stigne ih neka kazna, osuda odozgo.

Može se pasat na bilo koju bandu ovoga svijeta, mogu se naslagat mnoge godine negledanja, al se ne može pobjeć od tog osjećaja đe pripadaš. Taman kad ti se čini da je sve to neđe daleko iza tebe, da ga je satrlo vrijeme, opet dođe taj dan kad se sve povrne na staro. Đegod da se bježi, od sebe se ne može uteć.

SRPSKI MITROPOLIT STRATIMIROVIĆ O AUTOKEFALIJI CRNOGORSKE PRAVOSLAVNE CRKVE (1815)

Vladimir Jovanović

Metropolitan Stratimirović, the head of the Karlovac Church from 1790 to 1836, was one of the most learned Serbian theologians. In an official letter to the government of the Austrian Empire dated 3 August 1815, he precisely defines from the canonical point of view the autocephaly of the Montenegrin Orthodox Church - the Montenegrin Metropolitanate. That letter has not been quoted in contemporary historiography so far, although it is a first-class source. In the article, the author presents the context in which Stratimirović's letter was written and quotes its most important segments.

Kada je Vaseljenska patrijaršija 1766. arondirala samoupravnu Pećku arhiepiskopiju („patrijaršiju“), obnovljena je i *de iure* prvotna nezavisnost stare Mitropolije slobodne Crne Gore – Crnogorske pravoslavne crkve, utemeljene 1485. s arhipastirskom katedrom na Cetinju.

Pominjem ne bez razloga i *de iure* obnovu crkvene nezavisnosti. Naš stariji istoričar Marko Dragović *de facto* obnovu pomjera dalje u prošlost, navodeći da počinje od Danila Petrovića-Njegoša, koji je na tron stupio 1697. godine: „Dok su vladale Crnom Gorom vladike iz raznih plemena može bit da su zavisjeli od *patrijarha* pećkoga; ali od kako su počeli vladati mitropoliti Petrovići mislim da su bili nezavisni i u duhovnoj

vlasti, kao što su bili nezavisni u svjeckoj".[1] Iz hrisovulje o izboru Danila za arhipastira, iako u to vrijeme Crkva u Crnoj Gori formalno zavisi od pećkoga arhiepiskopa, uočljivo je da ga nije, kako je uobičajeno za podređenu eparhiju, postavio niko iz Peći.[2] Tu je zapisano: „Godine od Hristova Rođenja 1697. skupiše se glavari crnogorski na zbor na Cetinje i izabraše sebi za vladiku i pastira Danila Njeguša Šćepčevića".[3] Leonid P. Petrov objavljuje 1878. u Petrogradu da su „iz kuće Njegoša, branili nezavisnost Crnogorske crkve, čiji je poglavar od 1699. do 1851. godine objedinjavao u jednoj osobi vlast Knjaza i Mitropolita".[4] Godinu docnije, Leongard J. Dobrov navodi da je „Danilo Njegoš, izabrani poglavar države, bio u to vrijeme mitropolt, tj. najviši jerarh Crnogorske crkve".[5] Klasik ruskoga crkvenoga prava, profesor Nikolaj S. Suvorov (1848–1909), obnovu autokefalije Crkve pronalazi u Danilovoj epohi: „Crna Gora do kraja 17. vijeka stojala je pod crkvenom vlašću pećkoga srpskoga *patrijarha*, a od toga vremena, zajedno sa političkom nezavisnošću, dobila je i crkvenu autokefalnost".[6]

O Savi Petroviću-Njegošu, prvome arhipastiru 1766. i *de iure* obnovljene autokefalije, M. Dragović piše da je „glava

---

1 Marko Dragović, *Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš ili Istorija Crne Gore od 1750. do 1766. godine*, Cetinje, 1884, str. 125.

2 Vladimir Jovanović, *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseljena (1766-1925): Prilozi istoriji hrišćanstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2014, str. 57.

3 Božidar Šekularac, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, Cetinje, 1993, str. 132.

4 Л. Петровъ, *Краткій очеркъ: Исторія христианской церкви съ приложеніемъ очерка истории славянскихъ церквей и церкви руской*, Petrograd, 1878, str. 171.

5 Л. Добровъ, *Южное Славянство, Турція и соперничество европейскихъ правительствъ на Балканскомъ полуостровѣ. Историко-политическіе очерки*, Petrograd, 1879, str. 296.

6 Н. С. Суворовъ, *Учебникъ церковнаго права*, Moskva, 1908, str. 81.

Crnogorske crkve i crnogorskog naroda".[7] Srpski istoričar, arhimandrit Dimitrije Ruvarac, veli da je „po ukiniću Pećske patrijaršije 1766, zatekavši se na prestolu, mitropolit crnogorski Sava Petrović, proglasio se za samostalnog arhijereja, bez da je za to od ikoga iskao dozvolu".[8] Pod Savom, piše Pavle Rovinski, „Crnogorska crkva sa sjedištem mitropolita na Cetinju, poslije katastrofe koja je zadesila srpsku Pećku *patrijaršiju*, ostaje do naših dana autokefalna, nezavisna od bilo kakve više crkvene vlasti"[9].

Ubrzo po obnovi i *de iure* nezavisnosti, Crnogorska crkva imala je tročlani episkopat – *de facto* Sinod.[10] Najprije je u Crnu Goru iz Turske u ljeto 1767. dobjegao bivši pećki arhiepiskop („patrijarh") Vasilije Brkić.[11] Sava ga je uzeo za svoga koadjutora (vikara). Potom Sava odredi da se za novoga episkopa hirotoniše Arsenije Plamenac. Obred liturgijskoga rukopoloženja – saglasno 1. kanonu Svetih apostola[12] – obavili su u drugoj polovini 1767. ili najkasnije do početka 1768. mitropolit Sava i arhiepiskop Brkić. Hirotonisanje Arsenija je mimo znanja ili odobrenja Vaseljenske patrijaršije; i to je još jedna potvrda da je Crkva u slobodnoj Crnoj Gori bila i van njezina domašaja.[13]

---

7 Marko Dragović, „Rusija i Crna Gora od 1780. do 1790. g. Materijali za istoriju Crne Gore u vrijeme vladanja vladike Patra I", *Glasnik Srpskog učenog društva*, br. 72, Beograd, 1891, str. 217.

8 Dimitrije Ruvarac, „O ukinuću Pećske patrijaršije i njenom nasleđu (1)", *Srpski Sion*, br. 10, Sremski Karlovci, 1904, str. 269.

9 P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje, 2004, str. 128.

10 V. Jovanović, n. d., str. 17.

11 Gligor Stanojević, „Vasilije Brkić u Crnoj Gori 1768", *Istorijski pregled*, br. 2, 1954, str. 63-67.

12 Nikodim Milaš, *Pravila Pravoslavne crkve s tumačenjima*, knj. 1, Novi Sad, 1895, str. 43.

13 V. Jovanović, n. d., str. 74.

* * *

U istoriografiji nema pouzdanih podataka zbog čega se poglavar Crkve Sava tada odlučio da hirotoniše Arsenija, a ne Petra Petrovića – potonjega Svetoga Petra Cetinjskoga? Arsenije mu je sestrić, a Petar sinovac.

Dušan Vuksan tvrdi da je Arsenije (iz Crmnice) rukopoložen po želji Šćepana Maloga, kako bi ovaj lakše stekao povjerenje Crmničana i dograbio se vlasti, što pored vladike Save nije mogao zbog ugleda koji je stari mitropolit u svim nahijama uživao.[14] Sima Milutinović piše: „Arhimandrit Petar bio je još iz djetinjstva nasljednikom eparhije cernogorske od naroda objavljen kojega je i vladika Sava hotio za života svojega zavladičiti, da je bilo zgoda i prigoda".[15] Postoji još jedno tumačenje D. Vuksana: „Od doba vladike Danila uzimaju se za koadjutore članovi porodice Petrovića. Sava je imao u porodici kaluđera Petra koji je imao da ga naslijedi, a što ga nije posvetio za episkopa i postavio za koadjutora razlog je što je Petar u vrijeme boravka *patrijarha* Vasilija Brkića bio još isuviše mlad, zato je posvećen Arsenije Plamenac".[16] Imao je, naime, Petar tada svega oko 20 godina.[17]

Ali, tvrdnje S. Milutinovića i D. Vuksana su na klimavim nogama. I nakon oktobra 1769. godine, kada je Brkić napuštio Crnu Goru, mitropolit Sava, sve do svoga upokojenja (26. februara 1781), da je htio, mogao je rukopoložiti Petra za episkopa

14 Dušan Vuksan, *Petar I Petrović-Njegoš i njegovo doba*, Cetnje, 1950, str. 5–6.

15 Sima Milutinović-Sarajlija, *Исторія Черне-Горе одъ искона до новіега времена*, Beograd, 1835, str. 110.

16 D. Vuksan, n. d., str. 6.

17 Branko Pavićević, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997, str. 9. Sveti Petar Cetinjski rođen je 8/19. septembra 1848. u selu Herakovići na Njegušima.

– jer su za taj obred po crkvenim pravilima bili dovoljni on i Arsenije. Ni tvrdnja da je „mladost" Petra prepreka za hirotoniju nije valjanije zasnovana u crnogorskoj crkvenoj praksi: ukoliko je tačna pretpostavka, koja nema vjerodostojni izvor, da je mitropolit Sava rođen 1702, to bi značilo da je upravo on 1719. bio još mlađi kada su ga te godine, po istoriografiji, rukopoložili za episkopa.[18]

Krajem ljeta 1769. u Crnu Goru je doputovala ruska misija koju predvodi knez Jurij V. Dolgorukov s ciljem da utvrdi činjenice oko pojave Šćepana Maloga i Crnogorcima predoči gramatu ruske carice. Mitropolit Sava i Crnogorci se tada oštro sukobljavaju s arhiepiskopom Brkićem koji se priklonio Rusima i pokušao intrigama potisnuti ili svrgnuti mitropolita Savu. Dolgorukov navodno želi da pomiri Savu i Brkića, međutim, „cetinjski monasi s bezobraznom drskošću jave knezu, da oni ne primaju *patrijarha* za pravog nego za odlučenog od Crkve arhijereja, i da neće dopustiti da služi" a „u starom mitropolitu, ostarelom u crnogorskim običajima i postupcima, naišao [je] na nepomirljivu zlobu i mržnju na *patrijarha* s kojom želi u grob poći".[19] Kada je 13. oktobra 1769. ekspedicija kneza Dolgorukova obavila posljednje pripreme za napuštanje Crne Gore, Brkiću je „nemoguće bilo izbeći ili izdaju ili ubistvo i biti žrtva njegove surovosti".[20] Bivši pećki arhiepiskop je s Rusima trajno napuštio Crnu Goru. Od tada, u Crnogorskoj crkvi, sve do 1781. su, dakle, dvojica arhijereja – mitropolit Sava i episkop Arsenije.

Petar Petrović se 1760. postrigao, a 1765. je rukopoložen za jerođakona. Nema tačnih podataka kada je hirotonisan za

18 (Primjera radi, Petar II Petrović-Njegoš je episkop postao 1833. godine – u svojoj 20. godini)

19 Ljuba Stojanović, „Prilog istoriji Crne Gore vremena Stepana Malog", *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. 11, Beograd, 1889, str. 308.

20 Isto, str. 337.

sveštenika – jeromonaha. Mitropolit Sava ga je 1773. uzdigao u čin arhimandrita.[21] Prvi pouzdani dokaz da je Petar, još za arhipastirstva Save, ali izgleda bez njegova mitropolitskoga blagoslova, posredno od nekih glavara (laika) preporučen ili se preporučivao za hirotoniju u episkopa, nalazimo 1779. u predstavci delegacije koju u Beču predvodi guvernadur Jovan Radonjić. S njim su bili serdar Ivan Petrović i arhimandrit Petar Petrović.[22] Crna Gora tada nema uobičajene prijateljske diplomatske kontakte s Ruskom carevinom, niti joj se isplaćuje ruska godišnja novčana subvencija. Rusi nijesu zaštitili Crnogorce u ratu 1771, niti tri godine docnije pri sklapanju rusko-turskoga Kučuk-Kainardžijskoga mira 1774. godine.[23] Na drugoj strani, postoje podaci da se guvernadur Radonjić i jedan dio crnogorskih glavara sukobljava sa Savom po raznim pitanjima, od kojih je glavno mitropolitovo protivljenje proaustrijskoj politici guvernadura.[24]

Nakon prethodnih neuspjelih pregovora s Rusima, trojica crnogorskih glavara – među njima i arhimandrit Petar – obraćaju se 1779. austrijskoj carici Mariji Terezi. Nude saradnju Austriji u dokumentu naslovljenom *Pogodbe.* Njihovo obraćanje ima jasnu antirusku intonaciju, a s druge strane – proaustrijsku.[25] U

21 B. Pavićević, n. d., str. 9.

22 V. Jovanović, n. d., str. 75.

23 D. Vuksan, n. d., str. 7.

24 B. Pavićević, n.d. str. 57. „Tada stupa u obračun s guvernadurom ostarjeli vladika Sava. Iako mu je život bio na izmaku, nije želio da bez protesta prihvati protektorat Austrije. Guvernadura je počeo da obuzima gnjev".

25 Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1989, str. 399. „U jednom aktu iz god. 1779. koji su potpisali guvernadur Jovan Radonjić, arhimandrit Petar Petrović i serdar Ivan Petrović, tužili su se Crnogorci na Ruse, kako su ih ostavili na cedilu, i nudili su se Austriji, pristajući da ova o svome trošku uvede u Crnu Goru posadu od 150 vojnika ('un corpo di 150 soldati') i da plaća sve vlasti u zemlji zajedno sa guvernadurom i mitropolitom. U slučaju

kontroverznoj odredbi čl. 11 toga dokumenta navodi se da „mitropolit crnogorski zavisi od pećkog *patrijarha* u Srbiji; kada sadašnji mitropolit umre, pristajemo zasad da njegov nasljednik bude rukopoložen u [Sremskim] Karlovcima, ali da uvijek bude izabran po starom običaju, tj. da ga biraju guvernadur, potčinjeni glavari i cio narod crnogorski; ali, samo dotle, dokle Turci vladaju Srbijom, te ne možemo da ga slobodno pošaljemo u Peć“.[26] Međutim, *Pogodbe*, sve i da su realno odražavale htijenja svih Crnogoraca – uključujući činjenično stanje o nepostojećoj podređenosti poglavara Crnogorske crkve Pećkoj „patrijaršiji“ ili fikciju obnove 1766. trajno arondirane arhiepiskopske katedre u Peći – nijesu prihvaćene od austrijske strane.

U toj predstavci ne navodi se poimenično ko bi od Crnogoraca bio predložen za hirotoniju u episkopa. Možemo pretpostaviti da se radi o Petru. Ali, zapaža se da u *Pogodbama* nije navedeno ni to da tročlana delegacija glavara, po pitanju posvećenja novoga episkopa, ima kanonsku saglasnost Crnogorske crkve – poglavara Save. O takvoj saglasnosti je, shodno i crkvenim pravilima, morala postojati napomena u formi posebne gramate, na koju bi se delegacija glavara neizostavno pozvala u predstavci austrijskoj carici. Naime, novi episkop po posvećenju uvjek dobija akt (*sinđeliju*) s napisanim odrednicama o njegovoj tituli i eparhiji. A da bi te odrednice bile valjane, moraju imati prethodno odobrenje i nadležne crkvene vlasti. Nemoguće bi bilo posvetiti Petra u episkopa i naznačiti mu zvanje i katedru unutar jurisdikcije Crnogorske crkve bez odobrenja nadležnoga arhijereja – mitropolita Save.

---

da posle rata sa Turcima dođe do sklapanja mira tražili su da njihova zemlja bude u ugovoru pomenuta kao slobodna i nezavisna, što je u svim dotadašnjim ugovorima između Turaka, Rusa i Mlečana bilo stalno propuštano“.

26 Vladan Đorđević, *Ispisi iz bečkih državnih arhiva u kojima su dokumenti uz delo 'Crna Gora i Austrija u osamnaestom veku'*, Beograd, 1913, str. 20.

Uostalom, posvećenje Petra u episkopa se moglo kanonski ispravno obaviti u Crnoj Gori, jer su tada u našoj Crkvi dvojica arhijereja – Sava i Arsenije. Može se zaključiti: kako nije za Savina života posvećen u episkopa, Petar za to nije imao njegov kanonski blagoslov. Međutim, postoji tvrdnja sadržana u pismu iz juna 1783. trojice serdara – Ivana Petrovića, Mojsija Plamenca, Nikole Đuraškovića – da su arhimandrita Petra Petrovića „još za života bivšega našega arhipastira i blagodjetelja pokojnoga mitropolita Save obščim soglasijem i dogovorom odabrali i naznačili da s vremenom postane naš pastir“.[27]

Ostaje provjerljiva činjenica da za „mitropolitskoga prejemnika" Petar nije određen od Save. Kad se Sava upokojio, novi poglavar Crkve je njegovom voljom postao, sada *mitropolit*, Arsenije Plamenac.[28] Marko Dragović iznosi 1891. suprotnu pretpostavku, pogrešno navodeći i da Arsenije nije bio *mitropolit*, nego samo *episkop*: „Poslije smrti mitropolita Save morao je doći na upravu Crne Gore rođak njegov, Petar Petrović, koga je još za života Sava naimenovao za svoga nasljednjika. Nu povodom nekijeh domaćijeh spletaka i intriga, koje su se za posljednjijeh dana vlade vladike Save jako bile umnožile u Crnoj Gori, Petar Petrović nije mogao odmah zauzeti upražnjenu stolicu mitropolita i gospodara crnogorskog. Petar Markov Petrović bio je za neko vrijeme odstranjen od uprave nad narodom crnogorskim, a vladika bio je u Crnoj Gori Arsenije

27 Vaso Ivošević, „Hirotonija Sv. Petra Cetinjskog u Sremskim Karlovcima 1784. godine“, *Bogoslovlje*, br. 34, Beograd, 1975, str. 55-56.

28 U istoriografiji se mogu pronaći netačne tvrdnje da Arsenije Plamenac nije bio mitropolit, nego samo episkop. No, kako je, po upokojenja Save, postao poglavar Crnogorske crkve morao je Arsenije imati i odgovarajuću titulu – mitropolita. Da je to bilo tako, svjedoči i dokument, da se Arsenije, uz svoj pečat, potpisivao: „Smireni *mitropolit* černogorski, skenderiski i primorski Arsenije Plamenac“. Up. Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII veku*, Beograd, 1912, str. 5.

Plamenac, koji je bio svojta vladici Petru. Ne može se kazati da je vladika Arsenije Plamenac upravljao Crnom Gorom. On se nije ni potpisivao 'mitropolit', nego 'jepiskop'. Mislim da Arsenije Plamenac nije bio ništa drugo, nego sredstvo gubernatoru *Ivanu* [Jovanu] Radonjiću, kojim će odstraniti Petra Markova Petrovića od uprave nad Crnom Gorom, pa da on sam postane faktički gospodarom od Crne Gore, a znao je, da će mu ovo teže ići, ako dođe za vladiku crnogorskog arhimandrit Petar, čovjek visoko pametan i energičan. Da je ovo ovako može nam tvrditi i to, što je poslije, pošto je Petar Markov došao u Crnu Goru kao mitropolit, gubernator *Ivan* Radonjić dolazio često puta u svađu sa vladikom Petrom, i u toj svađi gubernator je govorio vladici: 'Što se ti miješaš u moje poslove? Ti si starješina od Crkve, a ja sam Gospodar od naroda".[29]

Prema Branku Pavićeviću, što se tiče prejemnika Savina – mitropolita, „dvije su lilčnosti dolazile u obzir za to zvanje – vladika Arsenije Plamenac i arhimandrit Petar Petrović. U narodu je vladalo raspoloženje da se na tu dužnost izabere arhimandrit Petrović. Postupajući protivno narodnom raspoloženju, vladika Sava je, držeći se formalno kanonskih načela, na mitropolitsku stolicu postavio Arsenija. Crnogorci izreda nijesu u tome vidjeli nikakvu vladičinu zlu volju".[30]

No, što je o svemu tome svjedočio Petar Petrović? U pismu ruskoj *Kolegiji inostranijeh dijela* iz 1785, tada već kao arhijerej, napisaće: „Pomenutijem narodom Crnogorskim, već od trista godina, poslije posljednjega knjaza Crnogorskoga Đurđa Crnojevića, pa i do sada upravljaju mitropoliti, koje bira narod, po opštem saglasanju. Pri mitropolitu mora biti još jedan jepiskop, koji mora poslije biti mitropolitskim prejamnikom. Godine 1781. februara 26, po smrti strica moga pokojnoga Save Petrovića mitropolita Crnogorskoga, bio je pozdravljen mitro-

[29] M. Dragović, *Rusija i Crna Gora od 1780. do 1790. g*..., str. 217-218.

[30] B. Pavićević, n. d., str. 59.

politskim činom Arsenije Plamenac, a ja sam bio izabran za jepiskopa“.[31]

No, liturgijsko posvećenje Petra za episkopa u Crnogorskoj crkvi tada je bilo nemoguće: kako shodno kanonima Svetih apostola episkopsku hirotoniju mogu obaviti zajedničkim obredom najmanje dvojica arhijereja, mitropolit Arsenije nije sâm mogao Petra rukopoložiti u episkopa. Petar se 1782. godine „riješi ići u Rusiju, da predstavi svoju stvar ruskoj vladi i da moli Vladu i Sinod, da bude posvećen za arhijereja i priznat u dostojanstvo mitropolita crnogorskog“; ali, Petrovi crnogorski oponenti, navodno, „toliko su uspjeli ocrniti ga u očima ruske vlade“, čiji poslanik u Beču „nije htio dati mu pasoš za put u Rusiju“, te je Petar mogao „ili se sasvijem odreći od prava na Mitropoliju crnogorsku i uprave nad narodom crnogorskim, ili se obratiti na drugu stranu i iskati sredstva za povratak svojijeh prava; on je, razumije se, izabrao posljednje“.[32]

Mitropolit Arsenije se 15. maja 1784. upokojio. Nema nikakva provjerljiva dokaza da je Arsenije zaista i blagoslovio posvećenje Petra za episkopa, ali ni dokaza da se protivio. M. Dragović veli da je „lažne izjave“ protiv Petra dostavo 1785. ruskome knezu Grigoriju Potemkinu „poznati vladičin neprijatelj“ Sofronije Marković-Jugović, Srbin, koji piše: „Kad sam bio u Crnoj Gori, prije tri godine, arhimandrit Petar Petrović zavadio se sa arhijerejem Arsenijem Plamencem, pa je poslije uzeo mnoge crkovne stvari i otišao iz Crne Gore sa namjerom da postane arhijerej crnogorski protiv tamošnjeg arhijereja Arsenija Plamenca, kojega je cijela Crna Gora izabrala za svoga arhijereja“.[33] Potom S Marković-Jugović navodi sljedeće očigledne netačnosti: da se mitropolit Arsenije suprotstavlja Petrovoj hirotoniji jer je i sâm posvećen od Vaseljenskoga

31 M. Dragović, n. d., str. 224.

32 Isto, str. 218.

33 Isto, str. 244.

Patrijarha, pa je, shodno tome, i Petar od Vaseljenskoga patrijarha jedino mogao biti posvećen; veli i da je, navodno, o tome austrijskome caru pisao i mitropolit Arsenije – o čemu također nema arhivskih podataka.[34]

U istoriografiji se uzima da je izbor Petra za budućega mitropolita – poglavara Crkve, obavljen na narodnoj skupštini kojoj je prisustvovalo oko hiljadu delegata iz raznih plemena.[35] Petar je rukopoložen 13. oktobra 1784. za episkopa u Austrijskoj carevini – od strane srpske jerarhije autokefalne Karlovačke crkve (mitropolije), čije je središte bilo u Sremskim Karlovcima.

Naime, kako Rusi 1782. odbiše da Petra posvete, on se obraća austrijskome caru Josifu II „da ovaj dopušti karlovačkome *patrijarhu* da ga posveti za jepiskopa".[36] No, nije riječ o karlovačkome *patrijarhu*, kako netačno piše M. Dragović.[37]

---

[34] Isto. Netačno piše S. Marković-Jugović kako je Arsenije Plamenac „bio posvećen od Carigradskog Patrijarha, koji sve crnogorske arhijereje postavlja, a on [Petar Petrović] nije tamo smio hoditi zbog toga što Patrijarh Carigradski zna da je arhijerej Arsenije Plamenac još živ. Zbog ovoga je on otišao ćesaru i molio da ćesar odobri da ga postave za arhijereja. Međutim, narod crnogorski, gubernator Radonjić i arhijerej Plamenac pisali su ćesaru da ne dopusti da se Petar Petrović posveti. U tom pismu govorili su da imaju jednoga arhijereja, a dva im nijesu od potrebe. I kada umre sadašnji arhijerej Plamenac, tada će oni izabrati po volji cijeloga naroda crnogorskoga arhijereja. Ja ne znam ko ga je postavio za arhijereja samo znam da nije Carigradski Patrijarh kao što je to moralo biti po zakonu crnogorskome".

[35] Risto Dragićević, *Guvernaduri u Crnoj Gori*, Cetinje, 1940, str. 16. Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje, 1948, str. 152.

[36] M. Dragović, n. d., str. 220.

[37] Isto, str. 244. Mitropolit Petar Petrović u pismu 1785. iz Minska tačno piše: „Ja sam otišao u Srijemske Karlovce i tamo bio posvećen za arhijereja od slaveno-srpskoga mitropolita gospodina Mojsija Putnika i drugih arhijerejah". No, iako citira ovo pismo, M. Dragović na drugom mjestu pominje

Poglavar Karlovačke crkve – arhiepiskop i mitropolit u to je vijeme Mojsije Putnik (1728–1790) i nije nikakav *patrijarh*. Zvanična Putnikova titula glasi: „Mojsej, Božijeju milostiju pravoslavnij arhiepioskop karlovački, vsego cesarokraljevskih zemljah obrjetajuščegosja slaveno-serbskago i valahijskago naroda Mitropolit, Jego svjaščenjejšago Veličestva ordena Svjatago Stefana Kralja apostoličeokago komendator“.[38]

Putniku, „radi mojega u čin Arhijerejskij proizvedenija“ je pisao arhimandrit Petar Petrović 16. jula 1784, napominjući da „od strane černogorskoga naroda i njihove volje ne možete sujmat, ne samo što imam pisma no sam u ost[al]ijeh usilovan primit se za ovo djelo“.[39] Putnik ga upućuje da zatraži dozvolu od austrijskoga cara, „s napomenom da pošto ima dokumenta o izboru, koja su mu dali guvernadur i narodni predstavnici, biće rukopoložen čim stigne saglasnost“.[40] U obraćanju Josifu II – akt je napisan na latinskome jeziku i nije datiranan – Petar Petrović, potpisuje se kao *arhimandrit crnogorski*[41], moli da mu dozvoli hirotoniju koju bi izvršio „mitropolit karlovački grčkoga obreda“[42] i naglašava da je izabran od crnogoroskoga naroda i guvernadura o čemu ima njihova svjedočanstva – pisma ili gramate. Navodi dalje kako je u Turskoj iz Peći proćeran posljednji *patrijarh* koji je posvećivao crnogorske arhijereje, a po posvećenje za episkopa ne može otići kod Vaseljenskoga Patrijarha, niti u Moskvu. Moli austrijskoga cara da mu odobri rukopoloženje u Karlovcima.[43]

karlovačkoga – „patrijarha“. V. Ivošević, n. d., str. 63. „Čudnovato je da Marko Dragović, koji i citira ovo pismo sv. Petra, karlovačkog mitropolita naziva ‘patrijarhom’“.

38 „Stara pisma“, *Sedmica*, Novi Sad, 1856, str. 226.

39 V. Ivošević, n. d., str. 57-58.

40 Isto, str. 58.

41 „Petrus Petrovich Arohimandrita Montenigrini“.

42 „Metropolita Carlovicensi Graeci Ritus“.

43 Isto, str. 57.

U sinđeliji, koju je docnije Karlovačka crkva izdala Petru, navodi se da su pismo sa željama i molbom za arhijerejsko posvećenje arhimandrita Cetinjskoga manastira Petra Petrovića, ispred „časnog klira" i „slavnog naroda Crne Gore", 23. juna 1783. potpisali serdari Ivan Petrović, Mojsije Plamenac i Nikola Đurašković. Slično „molenije" arhiepiskop i mitropolit karlovački je dobio pismom datiranim na 29. oktobar 1783. od „prevoshoditeljnoga Gospodina Jovana Radonjića rečene Crne Gore Gubernatora".[44] U vrijeme kad su nastajala ova pisma, mitropolit Arsenije Plamenac je živ, no on se uopšte ne pominje u ovim aktima.

Primivši, dakle, pomenutu molbu arhimandrita Petra, austrijski car, „koji nikada nije mogao ravnodušno gledati na upliv ruski među Crnogorcima, rado se soglasio na Petrovićevu molbu; i ne samo da je dao dopuštenje *patrijarhu* da posveti Petra Petrovića za arhijereja, nego je naredio da se to posvećenje izvrši sa najvećom crkvenom svečanošću", te je „iz Karlovaca vladika Petar otišao u Beč da blagodari caru Josifu II za ljubaznost".[45] Sinđelija koja je Petru u Karlovačkoj crkvi po posvećenju izdata, sadrži i navod da je postupljeno po „svevisokoj naredbi od Njegova Carsko-Kraljevskoga i Apostolskoga Veličanstva našega Milostivoga Monarha Svepresvijetloga Imperatora Rimskoga i Kralja Mađarskoga Gospodara Josifa Drugoga", od 2. avgusta 1784. godine.[46]

Obraćajući se, po svršetku ceremonijala posvećenja poglavaru Karlovačke crkve, Mojsiju Putniku, „Prevoshoditeljni, visokopreosvećeni i visokodostojni Gospodine, Arhiepiskope i Mitropolite", zatim drugim prisutnim vladikama, Petar je u svojoj arhijerejskoj beśedi, između ostalog, kazao: „Vi ste u blagonaklonosti

44 Isto.

45 M. Dragović, n. d., str. 220.

46 „Stara pisma", str. 226.

i smjesta uslišili molbu Crnogorskog Gubernatora i Naroda Vama pismeno učinjenu". U nastavku, Petar veli: „Radujem se, viđevši danas izvršenu preko mene milost Promisli Božije, no raduju se sa mnom i svi Pravoslavni Hrišćani Crne Gore, Hrišćani velim i draga Pastva moja, koja me i preko volje moje za svoga duhovnoga Arhipastira izabrala i ovamo poslati udostojila, raduje se i na taj način radost moju uvećava i bezmjerno umnožava". Potom Petar, arhiepiskopu i mitropolitu karlovačkome Putniku, blagodari što su „ubrzali ispuniti želje čežnjive o Pastiru svom naroda Crnogorskoga".[47]

Rukopoložili su Petra za episkopa, osim Putnika, poimenično ovi episkopi Karlovačke crkve: vršački Vikentije Popović, bački Josif Jovanović Šakabenta, karlštatski Jovan Jovanović, pakrački (slavonski) Pavle Avakumović.[48]

Petar Petrović je, kako piše u sinđeliji, posvećen u episkopa *Crne Gore, Skenderije i Primorja*. Odrednice da je arhijerej i za Skenderiju i Primorje znače da se jurisdikcija protezala van slobodne Crne Gore, na okupirane teritorije pod upravama turskom (Skenderija) i mletačkom (Primorje). To je, ipak, svega jedna od ukupno četiri titule poglavara naše Crkve notiranih i u ruskome sintagmatu pomjesnih autokefalnih crkava za 1848. i u diptihu nomokanona Vaseljenske patrijaršije iz 1855. godine.[49]

Po povratku u Crnu Goru, Petar je od Crnogoraca intronizovan – uveden u tron cetinjskih vladika s episkopskim titulama: Mitropolita, Arhiepiskopa i Vladike.

---

47 „Благодарственное новоизбраннымъ Еп[ис]копомъ Черно-Горскимъ Господиномъ Петромъ Петровичемъ при пос[ве]щеній своемъ во Епископство 13-о Октомвріа 1784 лѣта...", *Ученыя Записки Императорскаго Казанскаго Университета*, knj. 7–8, Kazanj, 1897, str. 56.

48 M. Dragović, n. d., str. 244. V. Ivošević, n. d., str. 61.

49 Vladimir Jovanović, „Autokefalna Crkva Crne Gore u diptihu Ruske i nomokanonu Vaseljenske crkve", *Matica*, br. 81, Cetinje – Podgorica, 2020, str. 188.

U epohi klasične autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve rukopoloženje Petra Petrovića 13. oktobra 1784. posljednja je hirotonija u čin episkopa nekoga od naših arhijereja od strane srpske jerarhije.

* * *

Stefan Stratimirović (1757–1836), od 1790. do 1836. poglavar Karlovačke crkve, jedan je od najučenijih srpskih arhijereja. On se 29. juna 1784. zamonašio, a 5. avgusta iste godine postaje arhimandrit krušedolski, od kad i stanuje u dvoru mitropolita Mojsija Putnika u Sremskim Karlovcima baveći se administrativnim poslovima.[50] U svojstvu, kako docnije piše „ceremonijara", nazočan je 13. oktobra 1784. hirotoniji Petra Petrovića za episkopa.

Ogledalo srbsko za jezik, povjesnicu i smjesu književnu uređuje Jovan Hadžić (1799–1869), utemeljitelj i prvi predśednik Matice srpske. Taj časopis objavljuje 1864. i svjedočenje i mjerodavno kanonsko tumačenje Stratimirovića o posvećenju Petra Petrovića. Radi se o pismu koje je 3. avgusta 1815. poslao Dvorskoj komisiji u Beču. Izvorno je naslovljeno: „Одговор митрополита Стратимировића Централной организуюћой Дворской коммисси у ствари епископа далматинског Кралљвића".[51]

Stratimirovićevo pismo nije dosad citirano u savremenoj istoriografiji, iako je prvoklasni izvor koji s kanonskoga stanovišta tačno definiše autokefaliju Crnogorske pravoslavne crkve – Crnogorske mitropolije. Drugim riječima, Stratimirović, prije više od dva vijeka, čini bespredmetnim novokomponovane interpretacije srpske istoriografije da je posvećenje Petra Petrovića u čin episkopa od Karlovačke crkve značilo i da je

50 Sava Vuković, *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd - Podgorica – Kragujevac, 1996, str. 469–472.

51 *Огледало србско за єзикъ, повъсницу, и смъсу кньижевну*, sv. 3, I, Novi Sad, 1864, str. 81–88.

Crnogorska crkva zavisila od Karlovačke crkve kao „nasljednice Pećke *patrijaršije*“.

Neosnovano se u novija vremena opisuje i kao „dokaz“ da naša Crrkva nije bila autokefalna to što većina njeznih arhijereja nije rukopoložena u matičnoj jurisdikciji, ili što je najčešće imala svega jednoga arhijereja.[52] Neosnovano, velim, jer „sveti kanoni ne definišu održivost autokefalnosti neke Crkve u zavisnosti od istovremenoga broja njenih arhijereja“.[53] Kanoni predviđaju da u nekoj autokefalnoj Crkvi, po ikonomiji, ostane i svega jedan arhijerej, a „neodržavanje godišnjih arhijerejskih sabora, ili ‘zbora episkopa’, uslijed zaprijeka ‘kakvom silom i neophodnošću, ili drugim opravdanim razlogom’, predviđeno je 6. pravilom VII Vaseljenskog sabora. I takva opravdanost, zbog poznatih istorijskih okolnosti, postoji za poglavare Crkve Crne Gore“.[54] Osim u Crnogorskoj crkvi, samo jedan arhijerej je bio i u autokefalnoj Sinajskoj arhiepiskopiji.[55]

Kad je riječ o posvećenjima crnogorskih episkopa u drugim jurisdikcijama, upravo „dobijanjem kanonske hirotonije na strani, Crnogorci, teritorijalno izolovani neprijateljskim, inovjernim državama, pronašli su spasonosan način da se apostolsko prejemstvo episkopâ očuva u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi. Sa svakim novim rukopoloženim arhijerejem crnogorskim, obnavljana je organska cjelovitost vidljivog tijela pomjesne Hristove Crkve. Takođe, potvrđivano je evharistijsko jedinstvo Crnogorske sa svim drugim pomjesnim crkvama. Tako smo mnogi jedno tijelo u Hristu (Rim. 12:5)“.[56]

[52] Up. Ljubomir Durković-Jakšić, *Mitropolija Crnogorska nikada nije bila autokefalna*, Cetinje –Beograd, 1991.

[53] V. Jovanović, *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseljena (1766–1925)*..., str. 18.

[54] Isto.

[55] *Христианское чтеніе, издаваемое при Санктпетербургской Духовной Академіи на 1851 годъ*, Petrograd, 1851, str. 411.

[56] V. Jovanović, n. d., str. 19.

I mitropolit Stratimirović je u pismu 1815. izričit da crnogorski mitropolit, nezavisno od toga što je posvećen u Sremskim Karlovcima, „u upravi svoje Crkve ni od mene ne zavisi, niti od Carigradskog Patrijarha“, a što se tiče episkopske hirotonije „on može, gdje hoće, to pravo za sebe dobiti“.

Od ukupno **osmorice** poglavara Crnogorske crkve u periodu od 1766. do 1920, trojica su za episkope posvećeni Crnoj Gori: Sava Petrović-Njegoš, Arsenije Plamenac i Visarion Ljubiša, a svega dva više na strani: Petar I i Petar II Petrović-Njegoš, Nikanor Ivanović, Ilarion Roganović, Mitrofan Ban. Okolnosti su bile takve da su i dvojica eparhijskih arhijereja Crnogorske crkve rukopoloženi na strani: Kiril Mitrović (Ruska crkva) i Gavrilo Dožić (Vaseljenska patrijaršija).

* * *

Oko pisma mitropolita Stefana Stratimirovića od 3. avgusta 1815. potrebno je najprije opisati kontekst u kojem nastaje. On tu objašnjava vladinoj komisiji u Beču istoriju i suštinu spora s episkopom *Venediktom* Kraljevićem (1767–1865)[57], tj. posredno sukobljavanje oko jurisdikcije s Vaseljenskom patrijaršijom na prostoru Boke Kotorske.

Kraljević je episkop Vaseljenske patrijaršije. Porijeklom iz okoline Soluna, rođen od „oca Grka i matere Bugarke“. Prvo prezime mu je bilo „po jednima Pičaura (Pačaurica, Paćavura), a po drugima Polizović“. Posvećen u Sarajevu za episkopa 1806. s naslovom kratovske eparhije i statusom vikara sarajevskoga (dabrobosanskoga) vladike Kalnika, uz sasluženja episkopa prizrenskoga i hercegovačkoga Vaseljenske patrijaršije.[58] Ubrzo Kraljević putuje u Carigrad. Kako je „Karađorđe

[57] Episkop Kraljević se u istoriografiji pominje i pod imenom *Benedikt.*

[58] Faktički do 1918, a juridički do 1922, kada je Vaseljenska patrijaršija izdala tomos o autokefaliji novoustrojenoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi, eparhije Bosne i Hercegovine su pod neprekidnom jurisdikcijom Vaseljenske patrijaršije.

ratovao na Turke“ i „prijetnje da pređe u Bosnu“, Turci Kraljevića hapse u Carigradu, jer je, skupa s drugim pravoslavnim jerarsima iz Bosne, morao „da dade vjeru“ o vjernosti Sultanu. Kraljevića iz Carigrada sprovode bosanskome veziru u Travnik, no on je, navodno prevarom, uspio otkupiti svoju slobodu. Potom s nekoliko svojih sveštenika „uskoči preko Save u Austriju, u Mitrovicu“. Upravo Stratimirović mu 1807. odredi za boravište manastir Bešenovo (Sremska Mitrovica). Ali, kad se „otomanska vlada potuži u Beč na Kraljevića“, on u proljeće 1808. dolazi u Dalmaciju, koja je pod francuskom okupacijom. Veza Kraljeviću je bivši sekretar francuskoga konzulata u turskome Sarajevu.[59]

Napoleonova Francuska je od 1809. administrativno oformila Ilirske provincije (Les Provinces Illyriennes) – od zapadnoga dijela Koruške, potom od Kranjske, Hrvatske i Vojne krajine jugozapadno od Save, te kraja oko Gorice, Trsta, Istre, Dalmacije – uključujući Boku Kotorsku. Za guvernera Ilirskih provincija s neograničenim mandatom je od Napoleona imenovan maršal Ogist Marmon.

Prethodno, dok je Boka Kotorska do 1797. dio Mletačke republike, kanonsku nadležnost za pravoslavne ima Crnogorska pravoslavna crkva.[60] Porijeklo jurisdikcije crnogorskih (zetskih) vladika nad sveštenstvom i duhovna vlast nad pravoslavcima crnogorskoga primorja seže u period osnivanja Crkve 1485. godine. I „nije [je] ugrozilo ni upostavljanje mletačke vlasti u Primorju, niti pad Crne Gore pod osmansku vlast“.[61] Rimokatolički misionar Lenardi 1640. izvještava Kuriju da u jurisdikciju crnogorskoga mitropolita, osim

59 Nikodim Milaš, *Pravoslavna Dalmacija – istorijski pregled*, Novi Sad, 1901, str. 487–489.

60 Isto, str. 349. „Duhovnu vlast nad Bokom vršio je crnogorski mitropolit“.

61 Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918*, Nikšić, 2008, str. 61.

Crne Gore – koja se, po njemu, tada prostire od Risna do teritorije Skadra u dužini od 50 milja – spadaju još Paštrovići, Grbalj, Luštica i Krtoli, a osim drugih poručja (Zeta, Podgorica, Vasojevići, Bjelopavlići, Piperi, Krajina), navodi i dio Spiča kao crnogorsku jurisdikciju.[62] U episkopskoj sinđeliji za Danila Petrovića-Njegoša iz 1700. godine, između ostaloga, piše „da vosprimet imenuju jeparhiju glagolemuju skenderijskuju v njejže imenujut se mjesta sija: Prveja Crna Gora, i pleme Grbalj, Paštroevići, Krtoli, Luštica i grad Bar, grad Skadar i grad Ulcinj… s vsemi varoši i vsemi inurijami".[63]

Senat Mletačke republike je posebnim aktom (*dukal*) iz 1718. mitropolitu Danilu potvrdio crkvenu istu takvu nadležnost za Boku.[64] „Začudo, u dukalu se ne navodi da Cetinjska mitropolija ima duhovnu vlast i nad pravoslavnim sveštenstvom od Kotora do Herceg Novoga, iako bi bilo prirodno da je njena jurisdikcija obuhvatila i ove oblasti. Ali, izgleda da je Republika njegovu vlast i nad ovim dijelom pravoslavnog sveštenstva u Primorju, prećutno priznala. Pouzdane dokaze da su cetinjski mitropoliti imali vlast nad pravoslavnim sveštenstvom u Kotoru i Topljanskoj komunitadi, imamo u vrijeme Danilovih nasljednika".[65] Kada je s katedrom u Veneciji 1762. obnavljena Filadelfijska arhiepiskopija Vaseljenske patrijaršije, nadležna za pravoslavne Srbe i Grke u Dalmaciji, njezina se jurisdikcija nije protezala na crnogorska plemena Paštroviće i Grbljane, Crnogorce i pravoslavne u Budvi, Kotoru i Herceg Novome; pa

62 Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd, 1950, str. 140.

63 Gavrilo Vitković, „Spomenici iz budimskog i peštanskog arhiva", *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. 3, Beograd 1873, str. 7.

64 Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 212.

65 Ž. M. Andrijašević, n. d., str. 61–62.

je u tom smislu Crnogorsko primorje izuzetak u cijeloj Mletačkoj republici[66].

Kampoformijskim mirom, nakon sloma Mletačke republike, između Francuske i Austrije, Boku Kotorsku u jesen 1797. dobija Austrija. Takva će situacija potrajati do 1805–1806, kad, usljed ratnih poraza, Austrija Napoleonu ustupa Boku. Rusija i Velika Britanija, međutim, ne priznaju Kampoformijski mir i nastavljaju rat s Francuzima. Rusi imaju svoju flotilu u Jadranu, te pozivaju Crnogorce u pomoć. Otpočinju crnogorsko-ruska sadejstva u Boki. Crnogorci su ovladali Bokom – osim tvrđave kotorske – te prodrli do ispred Dubrovnika. Međutim, 1807. sada Rusi i Francuzi sklapaju mir. Rusi povlače flotilu iz Boke, koju reokupiraju francuske trupe. Mitropolit Petar I Petrović, pod ruskim pritiskom, primoran je da se povuče. Odbija primamljive ponude Francuza da im postane saveznik.

Francuzi su svjesni da Petar veliki dio svoga uticaja u Boki ima na temelju toga što je pravoslavni arhijerej autokefalne Crkve – nosilac bijele pankamilavke.[67] Maršal Marmon zapisuje: „Arhiepiskop Petrović, čovjek superiornoga duha i vrlo snažnoga karaktera, živio je u to vrijeme; bio je ukrašen *bijelom*

66 Nićifor Dučić, *Istorija srpske pravoslavne crkve od prvijeh desetina VII v. do naših dana*, Beograd, 1894, str. 304, 305. Turci su početkom 16. vijeka, na krajeve Dalmacije koje su osvojili, proširili jurisdikciju samoupravne Pećke arhiepiskopije, „a u onijem okrajcima, koji su ostali pod Mljetačkom republikom, Srbi potpadnu pod crkvenu vlast grčkoga filadelfijskoga mitropolita, koji je nastanavao u Mljecima“. Prvojerah jurisdikcije Vaseljenske patrijaršije u Mlecima nosio je titulu „filadelfijski arhijepiskop, eksarh cijele Lidije, dalmatinski primas i crkveni namjesnik carigradskoga patrijarha pri crkvi. Sv. Đorđa u Mljecima“. Autor navodi da je Filadelfijska arhiepiskopija postojala do „uništenja mljetačke republike 1796“.

67 V. Jovanović, n. d., str. 95–96, 97. „БѢЛЫЯ КЛОБУКЪ съ духовнымъ крѣстомъ алмазами украшеннымъ” mitopolitu Petru je 1806. poslao ruski car Aleksandar I.

kapom, to je najviše crkveno dostojanstvo ove Crkve“.[68]

Viala de Somijer, još jedan poznati u našoj istoriografiji ondašnji visokopozicionirani zvaničnik francuskih okupacionih vlasti u Boki – osim što je naslikao Petra s bijelom pankamilavkom – piše da nju krasi „krst od dijamanata“, oko vrata mu je „arhijerejski krst, koji je uljepšan brilijantima, obješen na tankome lancu koji dopire do pása“, a na desnoj je ruci „veoma skupocjen prsten, obilježja njegova dostojanstva arhijerejskoga“. „Skrećem pažnju“, veli De Somijer, „da postoji još jedan prsten na lijevoj ruci; to je znak članstva u Sinodu iz Petrograda“.[69] Petra naziva „poglavarom Crkve“[70], dodavši: „prisvojio je pravo nad grčkim crkvama, van svoje teritorije; tvrdi da je *autokefalan*[71], ili *duhovno nezavisni vladika*“.[72] De Somijer, dakle, iz prve ruke prenosi riječi mitropolita Petra da se smatra poglavarom autokefalne Crkve. Na drugoj strani, Francuzi su tvrdili da je uzurpirao jurisdikciju nad „grčkim“ crkvama izvan Crne Gore, tj. u Boki kotorskoj. Zbog toga dovode Venedikta Kraljevića.

U junu 1808. Kraljević se u Splitu stavio na raspolaganje maršalu Marmonu, kod koga su služila i za njega lobirala dvojica oficira Grka. Dogovoreno je *de facto* ustrojavanje uprave „grčke“ Vaseljenske patrijaršije u Dalmaciji, koja bi jurisdikciju protegla i na Boku Kotorsku. Šibenik je određen za eparhijsku katedru. Nikodim Milaš navodi da je Napoleonovom „carskom odlukom” u septembru iste godine ustanovljena Dalmatinska eparhija, dok je početkom 1809. na istoj adresi podnijeta molba

68 *Mémoires du maréchal Marmont duc de Raguse*, knj. 2, Pariz, 1857, str. 376.

69 Vialla de Sommières, *Voyage historique et politique au Montenegro*, knj. 1, Pariz 1820, str. 371.

70 „L’évêque de Monténégro en qualité de chef de l’église”.

71 “autocéphale”

72 Vialla de Sommières, *Voyage historique et politique au Montenegro*, knj. 2, Pariz, 1820, str. 15.

da Kraljevića postavi za episkopa dalmatinskoga. Usljed raznih okolnosti, Napoleon je Kraljevića za episkopa dalmatinskoga postavio tek u martu 1910. godine. Istom odlukom, „pridružuje se dalmatinskoj eparhiji Boka kotorska“ a „za episkopskog vikara u Boki kotorskoj imenuje se arhimandrit Gerasim Zelić“.[73]

Mitropolit Petar I Petrović-Njegoš je nominalno, razumijevajući kanone istočno-pravoslavne crkve, ali i političku realnost, prihvatio da jurisdikcija nad Bokom od 1809. bude u rukama Dalmatinske eparhije Vaseljenske patrijaršije – iako je i narednih godina diskretno pokušavo tu jurisdikciju, na temelju svoga autoriteta na tamošnje sveštenstvo, faktički obesmisliti. Prema izvještaju episkopa Kraljevića iz 1814 u Boki „ima 120 svjetovnih sveštenika, koje je sve rukopoložio crnogorski mitropolit“.[74] Ipak, po ustrojavanju Dalmatinske episkopije, Petar je obazriv kad su u pitanju nova rukopoloženja za jerarhiju u Boki. Kiril Cvjetković, rodom iz Baošića, postrižen je u Savini – manastiru kraj Herceg Novoga koji je do formiranja Dalmatinske eparhije u jurisdikciji Crnogorske crkve. Nikanor Bogetić, arhimandrit i iguman Savine, novembra 1809. poslao ga je na Cetinje mitropolitu Petru da ga zađakoni. Cvjetković zapisuje da ga je Petar dirljivo primio i ugostio, ali mu, nažalost, želju nije mogao ispuniti – to bi značilo neprimjereno miješanje u kanonske poslove druge crkve. „Jer meni kao ot druge zemlje nije bilo moguće kanoničeske vizite činiti“, rekao mu je mitropolit Petar.[75]

Poslije sloma Napoleonove kampanje na Rusiju (1812), ali prije njegova poraza u „bici narodâ“ kod Lajpciga (16–19. oktobra 1813), Francuzi u Boki su napadnuti od 7.000 Crnogorca u

73 N. Milaš, n. d., str. 489–495.

74 Isto, str. 500–501.

75 Dimitrije Ruvarac, *Avtobiografija protosinđela Kirila Cvjetkovića i njegovo stradanje za pravoslavlje*, Beograd, 1898, str. 35.

sadejstvu s britanskom flotilom. Oslobođeni su Budva i Herceg Novi, na kraju kampanje i Kotor. Velika narodna skupština ujedinjenja 29. oktobra 1813. u Dobroti blizu Kotora objavila je da su se „Crna Gora i Boka Kotorska, prožete patriotizmom i jednakim religioznim osjećajem i čašću, Božijom pomoću borile za oslobođenje i oslobodile se“ i da se „svojom krvlju i žrtvama, jedna drugoj zaklinju Gospodom Bogom na vjernost i stalnu ujedinjenost u svakome slučaju i događaju“.[76] Međutim, Aleksandar I Pavlovič, ruski car, već naredne godine Crnogorcima cinično i prijeteći „savjetuje“ da se iz Boke imaju povući i predati je na okupaciju njegovim saveznicima – Austrijancima![77] Na čelu austrijske okupacione vojske, koja će juna 1814. umarširati u Boku i pritom voditi mjestimične oružane borbe s Crnogorcima, nalazio se, *nota bene*, general Todor Milutinović – Srbin[78]...

No, uprkos evakuaciji Francuza, potom slomu ujedinjenja Crne Gore i Boke, tj. pripojenju Dalmacije i Boke Austrijskoj carevini, Venedikt Kraljević nadalje ostaje nadležni episkop, tj. Beč priznaje posredno Vaseljensku patrijaršiju nadležnom jurisdikcijom. Karlovačka crkva želi kod Austrijanaca kompromitovati Kraljevića i kanonskom argumentacijom osporiti prerogative Vaseljenskoga Patrijarha na teritoriji Austrijske carevine, a sve u cilju da Sremski Karlovci prošire jurisdikciju i na Dalmaciju i Boku. Da bi se dosegao taj cilj, Karlovačka crkva ne dovodi u pitanje kurs Francuza, a potom i Austrijanaca – da je u području potrebno suzbiti uticaj i poglavara Crnogorske crkve. Umjesto episkopa Kraljevića i Vaseljenske patrijaršije, Karlovačka crkva se preporučuje da je opravdano i s aspekta crkvenoga prava proširenje njezine jurisdikcije na Dalmaciju i Boku – to će Karlovačkoj crkvi 29. decembra 1828. konačno i

76 B. Pavićević, n. d., str. 393.

77 Isto, str. 410.

78 Isto, str. 412–413.

poći za rukom, kada austrijski car objavljuje: „…u pogledu grčke nesjedinjene Episkopije dalmatinske, odlučio sam radi uspostavljanja dobroga reda podrediti karlovačkom mitropolitu Grke nesjedinjene u Dalmaciji…“[79]

* * *

Vraćamo se na sadržaj pisma mitropolita Stefana Stratimirovića Dvorskoj komisiji u Beču od 3. avgusta 1815. godine.

Stratimirović navodi da, biva, ne želi da spekuliše da Venedikt Kraljević možda „nije pravi episkop sarajevski“, da li „sarajevsku dijacezu mjesto pravog u Carigradu živućeg episkopa, samo administruje“ i „da li je on posvećen, i da li je zakono ili nezakono uveden u sarajevski episkopat“.[80] „Tek 1809. dobijem glas“, piše Stratimirović, „da je on [Kraljević] na zahtjevanje dalmatinskog naroda od Francuzske vlade poglavito zato u Dalmaciji za episkopa postavljen, da bi upliv crnogorskog vladike iztisnuo“.[81]

Iz pisma se, dalje, doznaje da je Stratimiroviću iz Beča dostavljen prijepis na njemačkome jeziku „bule“ Vaseljenskoga patrijarha kojom se potvrđuje zakonitost hirotonije Kraljevića i njegova postavljenja za episkopa. No, veli Stratimirović, to se vjerovatno odnosi na postavljenje Kraljevića u „sarajevsku dejacezu“, a da izričitoga dokaza u „buli“ za Kraljevićevo postavljanje za episkopa u Dalmaciji – nema. Za Kraljevića navodi kako „on ne može dokazati da ga je Patrijarh Carigradski, pod kime i pod čijim Sinodom, veli da on stoji, za episkopa dalmatinskog pripoznao, i kao episkopa sa pismom (bulom) snabdjeo, koje je po kanonskim zakonima i po obštem običaju ove Crkve *uti concondito qua non* nuždno“.[82]

79 N. Milaš, n. d., str. 550.

80 *Огледало србско за єзикъ, повъсницу, и смъсу кньижевну*… str. 82.

81 Isto.

82 Isto, str. 82.

Naime, Stratimirović opisuje i kanonske prerogative i praksu Vaseljenskoga Patrijarha nemiješanja u unutrašnja pitanja crkvenih jerarhija u nezavisnim državama ili provincijama izvan Turske, što se odnosi i na Dalmaciju tada u Austrijskoj carevini. Njegova objašnjenja nama sada mogu biti korisna i za shvatanje pozicije Vaseljenske patrijaršije u pogledu prihvatanja realnosti i *de iure* obnove nezavisnosti Crnogorske crkve od kada je arondirana Pećka arhiepiskopija. Uostalom, od 1766. godine, „ne postoji svjedočanstvo da su, prema Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, sveti oci carigradski subordinaciju pokušali nametnuti ili da su je optužili za raskol. U odnosu na Crkvu Crne Gore, oni su ispoštovali 2. pravilo II Vaseljenskoga sabora: 'Episkopi da ne prostiru vlast svoju preko svoje dijaceze na tuđe crkve, te da ne zametaju crkava'".[83]

Da je Vaseljenski Patrijarh postavio Kraljevića dok je Dalmacija bila dio Francuske, ili potom Austrije, veli Stratimirović, „to bi bio zaista primjer, koga u pozdnija vremena nije bilo, kad bi Patrijarh Carigradski, ili i drugi koji mitropolit, kakvog episkopa u tuđoj nezavisnoj hristijanskoj državi bulom snabdjeo, i kanonski ga postavio, osim kad bi hristjanskij narod ove Crkve to sa znanjem svoje vlade od njega zahtjevao, ili kad bi to slučaj bio *quoad partes infidelium*".[84]

Dalje, *vis-à-vis* episkopa Kraljevića, Stratimirović navodi da postoje kanonske prepreke da on bude dalmatinski episkop, „budući da on drži, da pod Carigradskim Patrijarhom stoji – po svoj prilici, što se po običaju Crkve na ovu subordinaciju tamo zakleo – što je pak ne samo protivu prava ovdašnje hijerarhije, nego i protivu načela c. kr. države".[85] „Svakojako je u Dalmaciji nuždan episkop moje vjere", piše Stratimirović, „ne samo što je to potreba moga zakona, nego i zato, što se bez njega drugčije

[83] V. Jovanović, n. d., str. 38-39.

[84] *Огледало србско за єзикъ, повъсницу, и смъсу кньижевну*… str. 82-83.

[85] Isto, str. 84.

ne može na put stati uplivu crnogorskog vladike, koji je dosad kako Boku kotorsku, tako i Dalmaciju, kao svoju sobstvenu dijecezu smatrao“.[86]

Sljedeća mjerodavna Stratimirovićeva tumačenja crkvenih kanona od suštinske su važnosti za shvatanje onovremene autokefalije Crnogorske pravoslavne crkvi čiji mitropolit Petar, kako kaže, „u upravi svoje Crkve ni od mene ne zavisi, niti od Carigradskog Patrijarha“. Stratimirović s pravom tvrdi da se nadležnost Vaseljenske patrijaršije, a isto tako Karlovačke ili bilo koje druge pomjesne crkve, ne može širiti na jurisdikcije u drugim nezavisnim državama, „ili takvim državama, koje se cjepaju od Turaka“:

„Prava je istina, i po ustavu grčke crkve sasvim u redu, što episkop Kraljević kaže, da grčko nesajedinjeni episkopi bosanski od Patrijarha i Sinoda carigradskog zavise, i odtuda svoje potvrđenje dobijaju. U tom istom odnošaju i u istoj podčinjenosti stoje i drugi nesajedinjeni episkopi u Evropi *u provincijama turskog sultana*, jer oni svi k eparhiji Carigradskog Patrijarha prinadleže, ali samo u provincijama koja carstvo turskog sultana čine.

Naprotiv, oni nesjedinjeni episkopi i crkve, koji ne prinadleže turskom carstvu, nego se nalaze u drugim nezavisnim ili takvim državama, koje se cjepaju od Turaka, ti nikako ne stoje pod duhovnom vladom Patrijarha Carigradskog, nego pod vlasti arhipastirâ onih nezavisnih zemalja i provincija, gdje se oni nalaze.

Ovo je pravilo obšte pripoznato, i uopšte se za praktično smatra. Jer, načela grčke hijerarhije ne pripoznaju univerzalne monarhijske forme nad svima crkvama u svjetu, kao što je ona Papina, nego čim kakva država nezavisna postane, to se taki i njena Crkva, nezavisno od strane duhovne vlade, duhovnom poglavaru svoje zemlje i njegovoj vlasti podčini.

86 Isto.

Po prirodi ove hijerarhije njena je vlada, kao i one zapadne, monarhijska, jer se upravo *potestas ordinis ex potestate sacramenti* daje, koja se u jednoj osobi sastoji. No ova je monarhijska forma u svakoj državi usredotočena i svagda, osobito u većim državama, sasvim absolutna.

Obšte jedinstvo sviju crkvi nesajedinjenih Grka sastoji se samo u jednakosti forme vjere, obreda i običaja, i nabljudavanja jednoobraznosti obšte pripoznatih i od sabora ustanovljnih načela — u ostalom oni ne stoje ni u kakvoj svezi.

Za dokaz ovih pravila neka posluži kao primjer grčko-nesajedinjeni crnogorski vladika Petar Petrović, koji je na zahtjevanje onog naroda ovdje kod nas u Karlovci od moga predšestvenika posvećen, i pismom snabdjeven u svoju dijecezu poslan bio. To svjedoče akta od god. *1785*.[87] **i tu sam ja sam kao ceremonijar moga predšestvenika pri posveti posvećivao.**

Ovog vladiku Petrovića pripoznaju sve g[rčke] n[esajedinjene] s[vete] crkve, da je on kanonski pravilno instituiran, ali on u upravi svoje Crkve ni od mene ne zavisi, niti od Carigradskog Patrijarha; on može, gdje hoće, to pravo za sebe dobiti, i opet ostaje jedinstvo Crkve i pravoslavne vjere podpuno. Kad je to tako u provinciji, koja samo ide na to, da se od turskog carstva odcjepi, možemo li onda sa osnovom sumnjati se o načelu u drugim obšte prepoznatim državama?“[88]

Držim da je veoma obrazloženo i Stratimirovićevo tumačenje formalno različitih episkopskih titula poglavarâ autokefalnih crkava – patrijarh, arhiepiskop, mitropolit.

U to vrijeme, Ruska crkva je bez patrijarha, koji je ustanovljen 1590, a zvanje ukinuto faktički od 1700, juridički 1721. godine,

87 Očigledna greška, riječ je o 1784. godini.

88 Isto, str. 85–86.

kad je car Petar I Veliki oformio Duhovnij kolegij, ubrzo preimenovan u Svjatjejši Sinod – najviši crkveno-upravni organ na čijem čelu je mitropolit; a novi patrijarh u Rusiji je tek 1917. izabran. Poglavar Karlovačke crkve, osim što je mitropolit, ujedno je i arhiepiskop, pa se, na primjer, Straimirović u citiranome pismu potpisuje: „архиепископъ и митрополитъ“.[89]

Po titulama i *arhiepiskopi* i mitropoliti su bili i poglavari Crnogorske crkve. Prvi od njih, uz titulu mitropolita je i *arhiepiskop* Vavila, najkasnije od 1493. poglavar autokefalne Crkve (drugi po redu – prejemnik mitropolita Visariona). U zapisu na *Oktoihu prvoglasniku* „smjereni sveštenik mnih Makarije ot Črnije Gori” navodi da je knjigu rukodjelisao „pri vaseosveštenom *arhiepiskupe* zetskom mitropolite kir Vavile”.[90] Drugi u istoriografiji poznati naš vladika s titulom arhiepiskopa je Romil, koji se na jednome dokumentu iz 1530. potpisuje: „az *arhijepiskop* Romil Zecki i crnogorski i primorski”[91], etc.

Jovan Stefanović Balević, „Albano-Crnogorac iz Bratonožić“ pisao je 1757. u Petrogradu: „U Crnoj Gori vlada *arhijepiskop*, koji svoju rezidenciju ima na Cetinje, i nalazi se u velikome poštovanju kod naroda crnogorskoga“.[92] Kada su Crnogorci 1797. oslobodili Budvu, tamošnja skupština žitelja pismeno izjavljuje da, do daljnjega, „izbira za svoga pokrovitelja, zaštitnika i sudiju Petra Petrovića, mnogoslavnoga *Arhiepiskopa* i Mitropolita Crnogorskog“.[93] I kod prethodnih i docnijih prvojerarha

89 Isto, str. 88.

90 Up. *Oktoih prvoglasnik Đurđa Crnojevića 1494*, Cetinje-Ljubljana, 1987, str. 268-269.

91 Marko Dragović, *Prilozi za istoriju Crne Gore iz vremena vladika iz različnih plemena*, Zagreb, 1887, str. 6.

92 M. Dragović, *Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš…*, str. 124.

93 Dušan Lekić, *Spoljna politika Petra I Petrovića Njegoša, 1784–1830*, Cetinje, 1950, str. 117.

Crnogorske crkve nailazimo na titule arhiepiskopa. Petru II Petroviću-Njegošu je aprila 1835. Sinod Ruske crkve izdao gramatu o činu arhiepiskopa.[94] No, preimućstvo je kod Crngoraca imala titula mitropolita. To iz razloga što je od 1485. mitropolit i prvi poglavar Crnogorske crkve, kir Visarion; a tako su zapisani u poveljama i najveći broj njegovih prejemnika. Među Crnogorcima se u 18. vijeku širilo „rusko" shvatanje o preimućstvu autoriteta titule mitropolita. No, obično su prvojerarha svoje Crkve zvali – vladika. Od ukupno četiri titule za poglavare Autokefalne Mitropolije Crngorske, pomenute tri titule su do 1855. unijete u diptih pomjesnih crkava nomokanona Vaseljenske patrijaršije:

Mitropolit Skenderije i Primorja – Μητροπολίτης Σκανδερίας και Παραθαλασσίας;

Arhiepiskop Cetinjski – Αρχιεπίσκοπος Τσετνίας;

Despotis (Vladika) Crne Gore i Brda – Δεσπότης (Βλαδίκας) Μαυροβουνίου και Βέρδης.[95]

Za razliku od ondašnje tradicije u Rusiji – u kojoj, dakle, titula arhiepiskopa u poređenju s mitropolitskom nema značenje prvojerarha, Vaseljenska patrijaršija imala je u jerarhiji mnogo mitropolita, ali samo jednoga arhiepiskopa, a to je ujedno i Vaseljenski Patrijarh, koji je „Njegova Božanstvena Svesvetost Arhiepiskop Carigrada – Novoga Rima i Vaseljenski Patrijarh".[96]

S tim u vezi, a odgovarajući na pitanje „od koga mitropolit poslje svoga naimenovanja crkvenu inštituciju dobija?", Stefan Stratimirović veli kako on, budući da je i arhiepiskop i mitropolit,

---

94 Vladimir Jovanović, „Uzdizanje u rang arhiepiskopa", *Petar II Petrović Njegoš, arhiepiskop i mitropolit, poglavar Crnogorske pravoslavne crkve (1830–1851)*, Cetinje, 2016, str. 138–142.

95 V. Jovanović, *Autokefalna Crkva Crne Gore*..., str. 187–188.

96 Ἡ Αὐτοῦ Θειοτάτη Παναγιότης, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

„ne treba od kog drugog višeg duhovnog hijerarha crkvenu inštituciju da primi, kao što ona ne treba Patrijarhu ili Papi“.

Isto bi se moglo od 1697. reći i za poglavare Crngorske crkve, koji su isključivo od Crnogoraca i birani i intronizovani u mitropolitsku katedru, bez traženja „inštitucije” ikakve crkvene vlasti van slobodne Crne Gore – tako je bilo i 1485. kada je gospodar Ivan Crnojević u dogovoru s dvojicom arhijereja i klirom utemeljio autokefalnu Crkvu na Cetinju.

Po Stratimiroviću, neki arhiepiskop u njegovo doba je isključivo nezavisni arhijerej, ili kako piše – „avtocefala“. Nije li Petar I Petrović-Njegoš – citirao sam – upravo to i rekao De Somijeru: da je „autocéphale, ili duhovno nezavisni vladika“.

Evo, dakle, šta Stefan Stratimirović o episkopskim tutulama patrijarha, arhiepiskopa i mitropolita poglavarâ ondašnjih pomjesnih autokefalnih crkava piše:

„Možebiti da će mi se primjetiti, da su ruski mitropoliti kroz toliko vjekova od Carigradskog Patrijarha zavisili, premda je Rusija od Turske carevine posve nezavisna bila. Ali Rusija je bila kroz toliko vjekova pod jarmom tatarskim, dakle mogli su carigradski patrijarsi tamošnje episkope kao *in partibus infidelium* smatrati. A drugo i dvojaki smisao naslova ‚Митрополитъ’ dobro je došao Carigradskom Patrijarhu, da bi i tamo svoju vlast razširiti mogao.

Naime Rusi drže još i dan današnji ovaj naslov za mnogo znatniji i viši, nego naslov arhiepiskopa... Naprotiv u Carigradu naslov mitropolita nešto je obično i tako neznatno, da gotovo svakog episkopa u kakvom provincijalnom glavnom gradu sâm Patrijarh ovim naslovom zove, i samo naslov arhiepiskopa ima u Carigradu značenje nezavisnog hijerarha – avtocefala, koji i u svojoj carevini samo Patrijarh nosi“.[97]

[97] *Огледало србско за єзикъ, повѣсницу, и смѣсу кньижевну*…, str. 87.

OSNIVAČKA POVELJA CETINJSKOG MANASTIRA

Boško Mijanović

Recalling the turbulent life of Ivan Crnojević, lord of Zeta, the author puts special focus on the fulfilment of his vow before the Mother of God in Loreto and the construction of a church in Cetinje in 1485, when he wrote the founding charter of the Cetinje Monastery. Using various transcripts of this document and the literature on this topic, the author analyses the structure of the charter, comments on its content in the context of medieval royal charters and highlights the introductory part where Ivan Crnojević's inspired narration is supported by biblical thoughts.

Иван Црнојевић, господар Зете (1465–1490), познат у народу као Иванбег, у једном периоду своје владавине ратовао је против Турака, показујући умјешност и храброст. Приликом турске опсаде Скадра 1474. године, помажући Млечанима, одиграо је главну улогу у његовој одбрани. Послије успјешно одбијеног турског напада, Иван Црнојевић је знао да ће Турци предузети нови поход, па зато гради утврђење на Ободу, изнад Ријеке.

Средином 1476. године Иван Црнојевић, са својим шуром херцегом Влатком, ратује против Турака у Херцеговини. Замисао да се ослободи Херцеговина почела се успјешно остваривати све до тренутка њихових несугласица,

вјероватно око граничног појаса између Горње Зете и Херцеговине. Иван је, са три хиљаде војника, напустио ратну територију и повукао се у Зету.

Крајем 1477. године поново се Иван Црнојевић сукобио са Турцима из правца Албаније. Послије турске обнове Подгорице и изградње утврђења, повремени њихови напади на Иванове снаге били су одбијени уз помоћ Млечана. Али са зимом наишао је јаки турски удар који је разбио црнојевићку војску. Још веће невоље за Зету наишле су неколико мјесеци касније, маја 1478. године, почетком опсаде Скадра. Не могавши да заузме град, турска војска, којом је командовао султан Мехмед II, крајем августа пође у освајање околних градова и утврђења. Том офанзивом пао је Жабљак, којег Иван није ни покушао да брани. Изгубивши своју државу био је приморан да се склони у Италију.[1]

Тешки период који је иза себе оставио Иван Црнојевић, иако је већ прешао врхунац животног доба, није у њему избрисао осјећање самопоуздања. Послије неколико проведених мјесеци у Апулији, уз помоћ краља Фердинанда Арагонског вратио се на Зетско приморје, на територију која је била под турском контролом. Наде да ће му Млечани дати подршку за обнову власти у Горњој Зети брзо се претворила у разочарање – они су обавијестили султана о Ивановом доласку, те се поново нашао у Италији.

Наступили су суморни дани у Ивановом животу, дани у којима је клонуо овај човјек јаке воље. Пошао је у Лорето, да у Светој кући пред иконом Богородице потражи посљедњи излаз из стања у коме се налазио.

Дошао је дан повратка у Зету Ивана Црнојевића. Смрт султана Мухамеда као да му је дала нови живот. Преко

[1] О узроцима Ивановог напуштања земље, а такође и за његов боравак у Италији, користио сам текст из моје књиге *Вертикале Цетиња.*

Дубровника вратио се у своје отачаство. Три мјесеца касније, 15. септембра 1481, уз „божју помоћ и божји благослов“ разбија јаки турски одред у Албанији. И поред ове побједе, знао је да не може избјећи ратни турски вал и да не може одбранити ослобођену земљу, а изневјерен у својим надама да може наћи помоћ у Млетачкој републици, одлучује да призна турску власт. Заштићен султановим именом остао је зетски владар, те је могао у миру да изврши обећање дато у Светој кући – ако се врати у своју земљу да ће се потрудити да изгради цркву у славу Богородице. Завршетком изградње цркве на Цетињу, на Ријеци 4. јануара 1485. године, пише Повељу о оснивању Цетињског манастира.

***

Повеља Ивана Црнојевића о оснивању Цетињског манастира, по својој структури се не разликује од других средњовјековних владарских повеља, којима су се давала материјална добра и права црквама и манастирима. Њен први дио – увод, односно аренга, како се друкчије зове, испуњен је теолошким садржајем. У њему Иван Црнојевић, кроз осјећање побожности, слави Исуса Христа и Мајку Божју и обавезује се да ће се потрудити да изгради цркву на Цетињу ради искупљења својих грехова. За овај дио Повеље може се казати да је библијски увод, чему ћу, кроз његову анализу, посветити посебну пажњу. Уводни дио Повеље писан је старословенским језиком за разлику од осталог дијела, који је писан народним језиком.

Препис Повеље је први пут објављен у *Историји Црне Горе* Симе Милутиновића Сарајлије, штампане у Београду 1835. године. Затим је њен препис објавио у Бечу 1858. године Франц Миклошич, у својој књизи *Monumenta*

Serbica. О Повељи Цетињског манастира писао је Павле Ровински у цетињској *Грлици* 1889, стр. 70:

„У министарству финансија може се видјети хрисовуљ Иван-бегов на пергамени (народ зове: зечја кожа), који је дат овој цркви и у којем стоји, каквом је приликом овај манастир сграђен и што му је даровао Иван Бег од својих земаља и добара на Цетињу и другим мјестима. (...) На свиленоме гајтану ружичасте боје, преплетеном златним концем, био је печат, који се и сада налази тамо исто, од сребра, позлаћен, унутар шупаљ у дијаметру 2,8 сантим; с једне стране на њему је грб, а с друге овај натпис: НВАNЬ ЦЬNОЕВНКЬ ГОСПОДАРЬ ЗЕТСКН.“

У свом првом тому књиге *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ*, штампане у Санкт Петербургу 1888, Павел Ровински је, и овдје, дао опис краће верзије Повеље, писане на тврдом пергаменту димензије 90 cm X 47 cm, на коме је текст од 64 реда. Објавио је њен препис, нагласивши да је задржао у потпуности њену ортографију са свим надредним знацима и грешкама, односно, није допустио ни најмању измјену.

Препис Повеље, а такође, и њена проширена верзија налазе се у *Цетињском љетопису* Цетињског манастира. Марко Драговић је објавио транскрибовани текст овог преписа Повеље у књижевном часопису *Зета* 1884, бр. 44. Том приликом је примијетио: „Овај Хрисовуљ наштампан је у Милутиновићевиј историји Црне Горе стр. 4 до 9, али је на више мјеста изостављено и има погрјешака. Ја га овђе цијелога приводим по ‘Крусовољу Цетињскоме’.“ Неколико година касније, њен превод је објавио Марко Драговић у *Гласу Црногорца* 1892, бр. 33, и том приликом је написао:

„Грамата је наштампана у историји Црне Горе од С.

Милутиновића. Једно што је та историја мало распрострањена у нашем народу; друго што је та грамата написана српско-словенским језиком, који није свакоме разумљив; а треће што држим да садржај те врло важне грамате морао би знати сваки Црногорац – побуди ме да је овђе приведем у српском преводу.“

***

На овом мјесту износим уводни дио Повеље, онако како га је објавио Павел Ровински, с том разликом што сам надредна слова унио у редове текста, а старословенске графеме **н** и **ѯ** писао сам савременим ћириличним словима **и** и **н**. Затим сам га превео, при чему сам се ослањао на превод Марка Драговића.

Възлю́блѥнна бра́тїе҆ нощь оу҆спе҆ а҆ дьнь прибли́жисе ѿврьземь дѣ́ла тьмна҃ и҆ ѣ҆вим҆ се че́да свѣ́тоу[1] и҆ оу҆слы́шѧ҆ что҃ гл҃ѥть сло҆во бж҃їе бесьмрь҆тное҆ кь чл҃ко́мь. прїи́дете кь мнѣ вьси троуждаю҆щеи҆се и҆ ѡ҆бременѥнны҃ и҆ а҆́зь поко́ю вы.[2] И҆́ паки҃: твореи҆ чи́стотоу ю҆же хва́лить ре́кы҃: бл҃же́нны҃ чи́стїи срдцемь ѣ҆ко тїи бг҃а оу҆зре́ть.[3] Тѣ́м҆ же и а҆́зь грѣхми смере́нны и҆ недоси́ны҃ рабь хо́у нарещисе и҃ва́нь цр҃ноевикь. Попоуще҆нїе́мь бжїемь заради сьгрѣшенїи мои́хь и҆́згнанноу ми бывшоу ѿ мое҆го ѿчь҆ствїа[4] и҆́змаильтьскы҃мь ц҃ре́мь соу҆л҆́тань мехме́домь, и҃же многа црс҆твїа при҆ѥ и многы҃ѥ ца́ре побѣ́ды, и҆ никто҆же е҆́моу соупротивитисе вьзможе. И пришьдшѳ ми вь стра́ны Италїе. Сѻбрѣтохь прѣчюдны храмь прѣчс҆тїе влд҃це на́ше бц҃е[5] бли́зь гр҃да гл҃ѣма҆го ѣ҆́кыїна гл҃ѣмы҃ делори́та. И вь нѣмь ви́дѣхь нероу́котво́ренны҃ о҆́бразь прѣслав҃ные мт҃е́ре бг҃а на́шего.[6] ѣ҆́же мно́га҃ чю́деса и҆ знаменїа҃ сьтвара҆ѥть, е҆́же и҆ ѡ҆чи́ма на́шима ви́дѣхѡм. И падохь ниць на землю́ прѣдь тое страшны҃мь ѡ҆бразомь.

И помл҃ихсе wное млс҃рдїю, и҆ wбѣи мое вьсесрьдс҃чно въздаѵ́хь тоѵ́є блг҃ооутробїю А҆ще оумлс҃рдитсе на мєѵ́не недостоиѵ̑наго раба своего, и҆ вьзбратит҃ ме вь землю wчьс҃твїа моєг҃ѡ̀. да потьщоусе цр҃ковь сьтвоѵ́рити вь чс҃тноє име ює. Тѣм҃ же по своєѵ́мь члк҃олюбїю милостива ми бысть мт҃и твор҃ца моєг҃о и прошенїе моє и҆спльѵ́ни. И а҃зь потьщах҃ се вьседоуш҃нѣ҆ и вьсесрдьчнѣ҆ wбѣ҃ти моє҆ и҆спльѵ́нити є҆лиѵ́коже ми быс҃ть вьзможно. И създахь храмь на местѣ глг҃ємѣмь цѣтинѣ҆̀. Вь слаѵ́воу и҆ вь хвалоу тоѵ́е гс҃пожде мт҃ере бж҃їе вь и҃ме рождьства ює҃ѵ̆.[7] И моѵ́настирь при нєи сьтворихь вь оуѵ̑покоенїе мнихомь, еже и҃ митрополїа зетска҆ нареѵ́кохомь[8] а҆ще боуѵ́деть оуѵ̑годно млс҃тивѣи҃ гс҃пожди.

„Вољена браћо! Ноћ напредова а дан се приближи. Одбацимо тамна дјела и појавимо се дјецом свјетлости,[1] и чујмо што говори људима бесмртна Ријеч Божја: ‘Приђите к мени сви који сте уморни и натоварени, и ја ћу вас одморити.’[2] И опет, хвалећи чистоту коју чини, говори: ‘Блажени су чисти срцем, јер ће они Бога видјети.’[3] Стога и ја, грешни и понизни Иван Црнојевић, који нијесам достојан да се назовем Христов слуга, допуштењем Божјим, због сагрешења мојих, бих изгнан из мојега отачаства[4] исмаилским царем султаном Мехмедом, који многа царства узе и многе цареве побиједи, и нико му се не могаше супротставити. Када дођох у земљу Италију нађох необичан храм пречисте Владичице наше Богородице,[5] близу града Јакина, који се зове Делорита. У њему видјех нерукотворени лик преславне мајке Бога нашега,[6] који многа чуда чини, што очима нашим видјесмо. И падох ничице на земљу пред њеним страшним[7] ликом и помолих се њеном милосрђу и свесрдно дадох завјет њеној дарежљивисти: ако буде милостива према мени,

недостојном слуги своме, и врати ме у земљу мога отачаства, потрудићу се да саградим цркву за часно име њено. И тако, због свога човјекољубља милостива ми би Мати Творца мојега, и молбу моју испуни. И ја се из све душе и свег срца потрудих да своје обећање испуним, колико ми би могуће. И саградих храм, у мјесту које се зове Цетиње, у славу и хвалу те Госпоће Мајке Божје, у име њеног рођења.[7] И при њему направих манастир за упокојење монаха, и назвасмо га Митрополија зетска[8], ако буде по вољи милостивој Госпоћи."

За уводни дио Повеље Ивана Црнојевића могло би се казати да је то његово надахнуто казивање, поткријепљено библијским мислима, о побудама за изградњу цркве и његовог даривања њој. На самом почетку Иван Црнојевић се обраћа ријечима:

1. Ношь оу҃спѣ̀ а҆ дьнъ прибли́жисе҃ вр҃земь дѣ́ла тьмна҃ѧ и҃ ѡавим҄ се че́да свѣ́тоу.

У посланици апостола Павла Римљанима (13; 12) се каже:

„Ноћ поодмаче, дан се приближи. Одбацимо, дакле, дјела таме и обуцимо се у оружје свјетлости" (превод Српске православне цркве).

Но́щь оу҃бw пре́йде, а҆ де́нь прибли́жисѧ вл҃ожи́мъ оу҃бw дѣла҆̀ те́мнаѧ, и҆ w҃бле́чемсѧ во о҆р8жїе свѣ́та (црквенороуски, односно рускословенски).

А у посланици апостола Павла Ефесцима (5; 8) се каже:

„Јер некада бијасте тама, а сада сте свјетлост у Господу: владајте се као дјеца свјетлости" (превод Српске православне цркве).

*Бѣ́сте во и҆ногда҆̀ тьма҆̀, нын҃ѣ же свѣ́тъ w҆ гс҃дѣ: ѡа҆коже ча҆да свѣ́та ходи́те (*рускословенски).

Лако се може запазити да је Иван Црнојевић за први дио

овог свог исказа узео први дио исказа из посланице Римљанима, а за други његов дио, други дио исказа из посланице Ефесцима. Како да га тумачим? Пролази ноћ, пролази досадашњи живот, у коме су се многи налазили у тами (гријеху), и наступа нови живот у коме трба одбацити сва дјела таме – одбацити неваљала дјела. Тиме ћемо постати дјеца свјетлости – дјеца Исуса Христа, а то ће се десити ако живимо по хришћанским врлинама.

2. Прїидете кь мнѣ вьси троуждаю҆щеисе и҆ w҃бременѥнныѣ и҆ а҃зь поко́ю вы.

Овај исказ Иван Црнојевић дословно је преписао из Јеванђеља по Матеју (11; 28), који у преводу Вука Караџића гласи:

„Ходите к мени сви који сте уморни и натоварени, и ја ћу вас одморити.“ На рускословенском је:

Прїиди́те ко мнѣ̀ вси҆ трⷭждаю́щїисѧ и҆ w҃бременѐннїи, и҆ а́зъ оу҆поко́ю вы҆.[2]

[2] Овај библијски стих срећемо у многим средњовјековним српским текстовима, као нпр. у хагиографском тексту из 1243. године *Живот светога Саве* од Доментијана, у дијелу када свети Сава позива свога оца Немању да му се придружи у Светој Гори. „Дођи господине мој свети, да и ми увеличамо овога човекољубивога Бога и његову велику крепост чистом вером, тражећи његова разума, коме нема мере, чија је милост безбројна и слава неизмерна, и човекољубље безбројно; јер све милује, све крепи, и све призива ка себи и говори: Ходите ка мени сви утрућени и обремењени, и ја ћу вам дати мир, уселићу вас у рај и увешћу вас у место светла и у покој, и утешићу вас у вечној радости, и даћу вам мир у векове ...“ (*Стара српска књижевност*, књ. I, Нови Сад 1970, стр. 139). Стих се налази и у легенди – рукопису из XIV вијека *Живот Алексија Божјег човека*: „И једног дана у недељу, по свршетку свете литургије, док је још био Маркијан архиепископ у цркви, и благоверни цареви, и сви људи чуше глас невидљив из олтара како говори: ‘Дођите сви утрућени и обремењени гресима, и ја ћу вас упокојити’.“ (Нав. књ, стр. 316).

Од многих објашњења овог библијског стиха парафразираћу оно које је дао свети Јован Златоусти (IV v). Христ позива оне који су забринути, тужни и грешни, не да би их мучио, већ да би их ослободио терета гријеха. Позива их, не да би га славили, већ да им да спасење. Одмориће све оне који дођу – даће им душевни мир.

3. Блѓженны чистїи срдцемь ꙗко тїи бг҃а оузреть.

У петој глави Матејевог јеванђеља, од 3. до 11. стиха налази се девет новозавјетних заповијести – девет блаженстава које је изрекао Исус у свом говору на гори. Осми стих, односно шесто блаженство гласи:

„Блажени чисти срцем, јер ће Бога видјети“ (СПС).

„Блже́ни чи́стїи се́рдцемъ: ꙗ̂кѡ тíи бг҃а оу҆зрѧтъ“ (рускословенски).

Види се да је Иван Црнојевић овај стих од ријечи до ријечи унио у текст Повеље. Свети Лука Кримски (XX v.) о њему је казао: „Самога Бога видјеће они који у срцу немају прљавштину, одвратне гнусне лажи, разврат, мржњу, чија су срца увијек спокојна, кротка, чиста.“ О чистоти срца и виђењу Бога постоје разна теолошка мишљења којима је главна нит: да само истинска љубав прма Богу, срце ће учинитити чистим и видјеће Бога - на овом и/или на оном другом свијету. Чистота срца се не може досећи ако се Господ не љуби „свим срцем својим, и свом душом својом, и свом мисли својом“ (Мт. 22; 37).

4. Попоущенїемь бж҃їемь заради сьгрѣшенїи моиⷯ҆ъ и҆згнанноу ми бывшоу ѿ моего̀ ѿчьс́твїа

Када Иван Црнојевић каже да је изгнан из своје отаџбине „допуштењем Божијим“, а не „вољом Божијом“, свакако да је знао за разлику у теолошком значењу ова два појма. Јован Дамаскин (675-749) о Божијој промисли, вољи и

допуштењу је писао: „Од дела која се тичу промисли, нека су по благовољењу Божијем, а нека по његовом допуштењу. По благовољењу су, наиме, она дела која су беспоговорно добра, а по допуштењу она која су рђава. Бог превасходно жели да се сви спасу, јер није нас саздао да би нас кажњавао, него, будући да је добар, саздао нас је да бисмо учествовали у Његовим добрима. А пошто је праведан, жели да грешници буду кажњени.“[3]

У речнику руско-српском, почетком XX вијека, налази се израз *попущеніе божье*, које на српском језику има значење *казна.*

5. wбрѣтохь прѣчудны храмь прѣчстїе влдѵ́це на́ше бц̃е

Због чега Иван Црнојевић каже да је у Италији (Лорету) нашао пречудни – врло чудни, необични храм - храм који изазива чуђење, а не предивни, како се може наћи код неких преводилаца ове повеље? Већ је тада постојало предање да је овај храм, онâ кућа из Назарета у којој се десила *благовијест* и живјела света породица (Богородица, Исус и Јосиф), а пренијели су је у Лорето анђели на својим крилима. О томе су писали Ђакомо Рићи око 1468-9, и Пјер Ђорђо Толомеи, познат као Теремано, око 1472. године. Теремано пише да је Богородичина соба, која се налазила у Назарету, одвојена од темеља 1291, да ју је „ministero angelico“ транспортовао у Илирију, а затим 1294. године на територију Реканата, на мјесто близу Порта, звано Лорето. А Ђакомо Рићи описује збуњеност вјерника када угледају ову кућу у шуми Лорета.[4] И Иван Црнојевић је имао исти осјећај при првом сусрету са овим храмом. Тада је Света кућа споља изгледала као обична кућа, са кровом „на двије

[3] Св. Јован Дамаскин, *Тачно изложење Православне вере,* превод са јелинског С. Јакшић, Бгд.- Никшић 2001, стр. 44.

[4] Giuseppe Santarelli, *La Santa Casa di Loreto*, Loreto 1988, стр. 11 и 194.

воде“, унутрашњих димензија 4,10 m x 9,52 m, зидова врло велике дебљине. У каснијем временском периоду је на истом мјесту изграђена катедрала, која је обухвтила простор Свете куће.[5]

У свом дневнику, 17. маја 1900, дижонски бискуп Ландрие (Landrieux) наводи да је сазнао у Паризу о открићу важних докумената у ватиканском архиву који се односе на Лорето. Лични папин љекар Лапони прегледао је архивски омот о Лорету и нашао документ о царској породици Анђели, која је владала у Константинопољу и имала посједе у Палестини. Пред инвазијом Турака у XIII вијеку, Анђели су пренијели, поред осталог, и грађу Свете куће из Назарета у Лорето. Ландрие на крају закључује да је Света кућа „пренешена у Лорето *на рукама Анђела*. Али ови ‘анђели’ не бијаху небески. С временом, мало по мало, историјска чињеница о Анђелима из Константинопоља, народним вјеровањем замијењена је анђелима из раја.“[6]

Тако је Лорето, које је удаљено 27 километара од Анконе и 4 километра од мора, постало мјесто ходочашћа. Свету

---

[5] Приликом обиласка Палестинне 1229. године Свети Сава је посјетио Назарет. У хагиографском тексту *Житије Светога Саве*, Доментијан пише: „Од светога града Јерусалима оде у свети град Назарет истим путем, којим и Господ његов Исус Христос у све године иђаше са својим родитељима од Назарета у Јерусалим пред празником Пасхе, и после празника Пасхе опет се враћаше у свети град Назарет, у коме и отхрањен би, као што пише јеванђелист Лука, у коме беше и стан пречисте његове матере пре његова зачећа, у коме арханђел Гаврило и благовести пречистој Девици, и благословом Оца небеснога и осењењем пресветога Духа ваплоти се у пречисту Деву Христос, истинити Бог наш.“ (*Стара српска књижевност*, књ. I, Нови Сад 1970. стр. 250.)

[6] Giuseppe Santarelli, нав. дј. стр. 169.

кућу су прије Ивана Црнојевића и послије њега посјетиле многе знамените личности Европе.

6. И кь нѣмь ви́дѣхь нероу́котво́ренныѧ о́браз прѣслáв᾽ные мт҃е́ре бг҃а наше́го[7]

Хришћанско предање говори да је апостол Лука насликао неколико икона Мајке Божје са сином, или без њега. Када их је видјела Дјева Марија казала је да ће благослов њеног сина бити на њима.

Пишући о икони из Свете куће, Ђакомо Рићи, савременик Ивана Црнојевића, каже да ју је насликао јеванђелиста Лука и била је изложена у Богородичиној соби у Назарету послије одлуке апостолâ да њу претворе у храм. Иако изричито не наводи да је икона пренесена заједно са светом собом у Лорето, ипак се то подразумијева. Из архивских списа о Лорету и Рићиевог текста се сазнаје да је полуфигура Богородице насликана на малој дрвеној плочи, у византијском стилу, лица тамноцрвене боје, што указује на светога апостола Луку.[8]

Пао је Иван Црнојевић „ничице на земљу пред њеним страшним ликом“ – пред ликом (иконом) Богородице који изазива осјећање великог страха, молећи је да буде милостива и врати га у земљу његовог отачаства. Касније је

[7] У раду *Медитерански путеви хришћанске иконе* Бранка Иванић пише: „У особитом поштовању у свим хришћанским земљама биле су такозване нерукотворене иконе и иконе које је насликао св. Лука. Порекло тих икона по легендама је двојако. Нерукотворене су настале од самог додира са Христом или Богородицом. Уз нерукотворене било је у свим хришћанским земљама икона за које се тврдило да их је насликао св. Лука. Ове су иконе бркане са нерукотвореним и често се за поједине нерукотворене иконе тврдило и да их је насликао св. Лука.“ (*Зборник Народног музеја* XVIII-2, Бгд. 207, стр. 60).

[8] Giuseppe Santarelli, нав. дј. стр. 194 и 197.

овај „страшни лик“ Богородице који је био насликан на дрвету, замијењен статуом Богородице са дјететом.

7. И сьздахь храмь на местѣ гл҃ѣмѣмь цѣтинѥ̀. Вь сла́воу и҆̂ вь хвалу то́е гс҃пожде мт҃ере бж҃їе вь и҃ме рождьства ѥ̀е҃ѣ̀.

По доласку из Италије у Зету и сређивања прилика у земљи, Иван Црнојевић није дуго чекао „да се од све душе и од чистога срца потруди да испуни своје обећање дато у Лорету“. Гради манастирску цркву на Цетињу коју завршава, како се види са плоче са ктиторским натписом, године 6992, односно, по јулијанском календару завршава је у неком дану интервала од 1. септембра 1483. године до 31. августа 1484.

Манастир је срушен 1692. године прије уласка Турака у Цетиње - Млечани су га минирали и напустили, те је од експлозије био порушен дио манастирскх објеката, а један број турских заповједника и војника погинуо. Оно што није срушено, докрајчили су Турци. Развалине и дио остатака манастира могле су се видјети све док није књаз Никола 1886, на темељима порушене цркве, изградио нову.

Непосредно прије почетка радова на новој цркви Павел Ровински је рзгледао тај локалитет и направио скицу основе порушене цркве. Она се разликује од скице коју је урадио венецијански архитекта Барбијери, неколико мјесеци прије рушења манастира Ивана Црнојевића. Ове двије скице разликују се у величини апсида и њиховом положају. Да ли је он погријешио или Барбијери, то се може утврдити, како каже Ровински, само ако се упореде скице са планом цркве у Лорету, јер се може претпоставити да је Иван Црнојевић изградио своју цркву по плану лоретске цркве.[9]

[9] Видјети: П. Ровински, нав. дј, том II дио 4, стр. 130–133.

Републички завод за заштиту споменика културе је 1986. године вршио археолошка истраживања на локалитету Црнојевића манастира. Анализом ситуационог плана лако се уочава да је ширина темеља срушене цркве мало већа од 1,5 m, њена ширина је близу 7,5 m, а дужина, без апсида, је око 12,5 m. Оса цетињске цркве не прати правац исток - запад, већ је помјерена према сјеверу за нешто мало мање од 17º, што сам утврдио на лицу мјеста.

У вријеме Ивана Црнојевића лоретска Света кућа била је правоугаоно здање ширине нешто мало мање од 7,5 m, дужине нешто мало веће од 12,5 m, и дебљине зидова мало веће од 1,5 m. Оса лоретске цркве не прати правац исток - запад, већ је помјерена према сјеверу за око 17º, што сам утврдио из скице тлоцрта малих димензија.

Иако је цетињска (Иванова) црква Рођења Пресвете Богородице, за разлику од лоретске цркве, била архитектонски лијепо обликована, може се казати да је Иван Црнојевић „пренио“ Свету кућу из Лорета, тиме и Богородичну собу из Назарета, на Цетиње.[10]

[10] Сматрам за потребно да на овом мјесту изнесем један необичан, али истинит податак, до којег сам дошао разматрајући географске положаје Свете куће у Лорету и цркве на Цетињу. Географске координате Свете куће су: ($\varphi_1 = 43^\circ 26' 27.46''$; $\lambda_1 = 13^\circ 36' 39.10''$), а цркве на Цетињу су: ($\varphi_2 = 42^\circ 23' 13.53''$; $\lambda_2 = 18^\circ 55' 27.71''$). Примјеном сферне тригонометрије пронашао сам да је црква Рођења Богородице удаљена од Свете куће 448 km, и да је правац цетињска црква - Света кућа у односу на правац исток - запад помјерен према сјеверу за $16^\circ 57' 08''$, што значи да је постојала велика могућност да се оса цркве Ивана Црнојевића поклапала са овим правцем. Другим ријечима може се казати да је оса цркве Рођења Пресвете Богородице на Цетињу прелазила преко Свете куће у Лорету. Тиме је господар Зете случајно омогућио „анђелима“ да овом осом кроз портал цркве обасјају њену унутрашњост свјетлошћу Свете куће, односно, свјетлошћу Богородичне собе из Назарета.

8. И мо́настить при нѣи сътворихь вь оу҃покоенїе мнихомь, еже и́ митропилїа зетска҃ наре́кохомь

Ову реченицу Марко Драговић је превео: „И направих при њему (храму) манастир за упокојење монаха, и назвах га митрполијом зетском.“ Но, **наре́кохомь** је аорист 1. л. множине, те га треба превести назвасмо. А то значи да су Иван Црнојевић, митрополит Висарион и епископ Вавила одредили ново сједиште Зетској митрополији.

***

Било је уобичајено да се у владарским повељама (хрисовуљама), послије диспозиције налази апрекација, гдје владалац својим исказом штити дарована добра, обраћајући се својом насљедницима с молбом да не мијењају оно што је написано у повељи. Ево како она гласи у Повељи Ивана Црнојевића (превод Марка Драговића):

„Молим се Твојој милости Пречиста Владичице Богородице која си родила Творца и Бога мога, прими овај мој мали прилог као дар себи као што је Твој син и Бог наш примио оне двије лепте (од) удовице.[9] Покриј ме кровом милосрђа твога и буди ми помоћница у дан страшнога суда. Онога кога одреди Бог да послије мене заповиједа овом земљом, или син мој, или унук мој или, по Божјем допуштењу (треба Божјом силом – пр. БМ) ко год од другога племена, или народа, најсрдачније молим и заклињем, да оно што приложих, узаконих и потврдих, остане на вјекове нетакнуто овоме светоме храму Преславне Мајке Бога нашега, као што и ја ништа не узех светим црквама, но колико могах приложих и потврдих.“

9. *Прими овај мој мали прилог као дар себи као што је Твој син и Бог наш примио оне двије лепте од удовице.*

У храму у Јерусалиму Исус је запазио како његови посјетиоци остављају новац у ковчег за прикупљање милостиње. Многи богати дали су много новца, али када је дошла једна сиромашна удовица спустила је у ковчег само два новчића. Тада Исус рече својим ученицима: „Заиста вам кажем: ова сиромашна удовица метну више од свију; јер сви ови ставише на дар Богу од сувишка свога, а она од сиротиње своје метну сву имовину своју што имаше“ (Лк 21, 3–4). Могао је Иван Црнојевић у Повељи да напише горе наведену реченицу, јер је приложио Цетињском манастиру скоро сву своју имовину у Цетињском пољу, његовој околини и на Ловћену, и многа добра у другим дјеловима своје државе.

***

На крају владарских повеља налази се проклетство, које ће пасти на оне који не услише молбу дародавца да поштују његову вољу, и усуде се да нешто промијене. Иван Црнојевић је написао:

„Ако кога научи сијач злобе и наш противник ђаво, да штогод одузме или промијени од овога што смо написали, такав да је проклет од снажне деснице Владике нашега творца неба и земље и од силе часнога и животворећега крста, од 12 врховних апостола и 70 осталих, и од 318 светих отаца никејских, и од свих светих од вијека Богу угодних, и нека буде подобан Јуди издајнику и онима који рекоше: ‘Узми, узми разапни га, крв његова на нас и на дјецу нашу’ и таквом да пречиста мајка Божја буде супарница на

страшном и нелицемјерном суду.[11]

Ово проклетство се, мање-више, не разликује по садржају од проклетстава која се налазе у повељама српских владара црквама и манастирима: краља Стефана Првовенчаног, краља Уроша I, краља Драгутуна, краља Милутина, ... Оно се налази и у хрисовуљи бугарског цара Константина Асена манастиру Светог Ђорђа код Скопља.

Послије текста Повеље, на самом крају, слиједи име и титула: **У ХРИСТА БЛАГОВЈЕРНИ И БОГОМ ЧУВАНИ ГОСПОДАР ЗЕТСКИ ИВАН ЦРНОЈЕВИЋ**, написано крупним црвеним словима, по усвојеном византијском обрасцу, а који се налази у повељама српских владара.

***

Оснивачка повеља Цетињског манастира била је доста добо сачувана до осамдесетих година XIX вијека. Тада ју је описао Ровински, наводећи да је писана не особито искусном руком, малим полууставом, словима сасвим њежним, једва примјетним. Велика слова писана су цинобером. Од тада па до данас, ко зна куда ју је носило вријеме и које су је „јади били“. Сада се њен остатак налази у Народном музеју на Цетињу, неупотребљив за

[11] Потребно је да дам два кратка објашњења за неке дјелове клетве:

1. За вријеме цара Константина у Никеји је одржан 325. године први Васељенски сабор, на коме су *318 светих отаца* усвојили Символ вјере.

2. Приликом суђења Исусу свјетина је тражила од Пилата да се Христос разапне. „А кад видје Пилат да ништа не помаже, него још већа буна бива, узе воду те уми руке пред народом говорећи: Ја сам невин у крви овога праведника; ви ћете видјети. И одговарајући сав народ рече: *Крв његова на нас и на дјецу нашу*!“ (Мт 27, 24–25).

свестрану анализу. Још се на њему, на самом почетку, може примијетити крст украшен словима исписаним црвеним мастилом: **IC̄ XC̄ NI KA**, што у преводу са грчког значи: Исус Христос побједник.

O NAORUŽANJU CRNOGORSKE VOJSKE U PRVOM BALKANSKOM RATU

Milan Šćekić

Based on first-class historical sources, press and relevant literature, the paper deals with the armament of the Montenegrin army in the First Balkan War.

Nakon što je sa Bugarskom i Srbijom sklopila ugovor o savezu, Crna Gora je 8. oktobra 1912. objavila rat Osmanskom carstvu. Sjutradan, 9. oktobra, u 8 časova, topovska granata koju je ispalio knjaz Petar Petrović-Njegoš sa Gorice na osmanske položaje na Planinici, označila je početak ratnih operacija između Crne Gore i Osmanskog carstva.[1] Desetak dana nakon Crne Gore, rat Osmanskom carstvu objavile su i ostale članice balkanskog saveza (Srbija i Bugarska 17. oktobra, Grčka 18. oktobra). Tako je počeo Prvi balkanski rat.[2]

Na početku Prvog balkanskog rata Crna Gora je prema Osmanskom carstvu koncentrisala 35.600 vojnika, 106 topova i 12 mitraljeza. Crnogorska vojska bila je podijeljena u tri operativna odreda, i to: Zetski, Primorski i Istočni. Zetskim odredom jačine 15.000 vojnika (40 artiljerijskih oruđa) komandovao je prijestolonasljednik Danilo Petrović-Njegoš, dok je načelnik

[1] *Glas Crnogorca*, 29. septembar 1912, 1; *Cetinjski vijesnik*, 28. septembar 1912, 1.

[2] David Đ. Dašić, *Istorija diplomatije*, Beograd, 2012, 204.

štaba bio komandir Jovo Bećir. Stacioniran je bio u okolini Podgorice a činilo ga je pet brigada (Zetska, Mješovita, Bjelopavlićka, Nikšićka i Vučedolska). Primorskim odredom, (8.000 vojnika, 34 topa) komandovao je brigadir Mitar Martinović, dok je načelnik štaba bio komandir Luka Gojnić. Sastojao se od tri brigade (Katunska, Crmničko-primorska i Riječko-lješanska) a stacioniran je bio u široj okolini Bara. Zajedno sa Zetskim odredom imao je zadatak da zauzme Skadar, koji je bio glavni ratni cilj Crne Gore. Istočni odred (12.600 vojnika, 32 artiljerijska oruđa), kojim je komandovao serdar Janko Vukotić (načelnik štaba komandir Milo Matanović), bio je stacioniran u okolini Andrijevice, Kolašina i Žabljaka, a imao je zadatak da dejstvuje u Sandžaku i Metohiji. Sastojao se od Kolašinske i Durmitorske brigade, Prekotarskog odreda (Jezero-šaranski bataljon i dobrovoljački ustanički bataljon s desne obale rijeke Tare) i šest bataljona ustanika sa područja Berana (Donjih Vasojevića), kojim je komandovao vojvoda Lakić Vojvodić. Na početku rata, Osmansko carstvo na ovom dijelu fronta raspolagalo je sa preko 28.000 vojnika, 150 topova i 32 mitraljeza. Crnogorska vojska je na samom početku rata bila u prednosti kada je pješadija u pitanju (1,25:1), dok je u artiljeriji (1:1,41) i mitraljezima bila slabija u odnosu na protivnika. Odnos između zaraćenih strana mijenjao se tokom rata. Zbog pristiglih pojačanja iz Albanije, osmanski Skadarski korpus raspolagao je sa 24.000 vojnika i 5.000 dobrovoljaca, čime se crnogorska prednost u pješadiji sa početka rata smanjila (1,15:1).[3]

Nadmoćnost osmanske vojske u artiljerijskom oruđu je bila utoliko veća, jer je njena armija na ovom dijelu fronta raspolagala odličnim topovima. To se za crnogorsku vojsku nije moglo

[3] Borislav Ratković, Mitar Đurišić, Savo Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd, 1972, 174–178.

reći. Njen artiljerijski arsenal bio raznolilik i lošeg kvaliteta, pa samim tim i nedovoljno efikasan da primora neprijatelja na skadarskom sektoru da položi oružje. S druge strane, dejstvo osmanske artiljerije ostavilo je snažan utisak na crnogorski komandni kadar, koji nije štedio riječi hvale na njen račun. „Artiljerija turska izvanredna je. Poljski njihovi brzometni topovi gađali su nas izvanredno“, pisao je s jeseni 1912. komandant Zetskog odreda kralju Nikoli.[4]

Krajem XIX vijeka Crna Gora je dobila na poklon od Rusije veliku pomoć u naoružanju. Godine 1895. godine u Crnu Goru bilo je upućeno 30.000 pušaka „berdanki“, a tri godine kasnije još 40.000 „moskovki“, 30.000 revolvera i 20.000 ručnih bombi. Početkom XX vijeka (1903) u Francuskoj je kupljeno za potrebe crnogorske vojske 30.000 noževa, a 1906. godine iz Njemačke je Crna Gora nabavila 12 mitraljeza sistema „Maxim“. Uoči rata 1912. godine Crna Gora je raspolagala i sa 120 atriljerijskih oruđa, uglavnom zastarjelih i bez dovoljno municije.[5] Sa ovim naoružanjem Crna Gora je dočekala Prvi balkanski rat.[6] Crnogorska oružane snage bile su podijeljene na

[4] Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo vojno (u daljem tekstu MV) 1912, Vrhovna komanda (u daljem tekstu VK), Akta i Akta bez oznake (u daljem tekstu AiABO), f–1, bez broja, prijestolonasljednik D. Petrović Njegoš – kralju N. I Petroviću Njegošu, 24. oktobra.

[5] *Vojna enciklopedija*, tom II, Beograd, 1971,196.

[6] Više o naoružanju crnogorske vojske: Novica Rakočević, „Nabavka oružja od strane Crne Gore u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu“, *Istorijski zapisi*, knj. 18, 1, Titograd, 1961, 143–153; Branko Babić, „Ruski poklon berdanki Crnoj Gori“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, knj. 1, Cetinje, 1968, 95-101; Branko Babić, „Počeci savremenog naoružanja crnogorske vojske – kupovina verndlovki“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, knj. 2, Cetinje, 1969, 169-181, Branko Babić, „Moskovke u naoružanju crnogorske vojske“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, knj. 3, Cetinje, 1970, 211–221; Branko Babić, „Revolveri, sablje i noževi u

regrutsku, aktivnu i rezervnu vojsku. Svaki vojnosposoban muškrac od 18 do 62 godine vršio je vojnu obavezu. U boračke jedinice ulazili su vojnici od 20 do 52 godine, dok su stariji služili u pozadinskim jedinicama.[7]

Crnogorski vojnici su uglavnom bili naoružani puškama sistema „Mosin-nagant M. 1891", tzv. „moskovkama", u koje su Crnogorci imali veliko povjerenje zbog njene ubojitosti, pouzdanosti i brzine. Jedan manji broj vojnika bio je snabdjeven puškama sistema „Berdan N_0 II M. 1871", tzv. „berdankama", koje kod Crnogoraca nijesu bile na cijeni, i puškama sistema „Werndl M 1867/73", tzv. „verndlovke". Inače „berdanke" i „verndlovke" su bile naoružanje crnogorske rezerve.[8] Kako je tokom rata stigao u Crnu Goru veliki broj pečalbara iz Amerike i dobrovoljaca iz raznih jugoslovenskih krajeva, crnogorske vojne vlasti našle su se u problemu, s obzirom da nijesu imale dovoljan broj „moskovki". Po mišljenju šefa štaba crnogorske Vrhovne komande, serdara Janka Vukotića, taj problem se

modernijem naoružanju crnogorske vojske", *Glasnik cetinjskih muzeja*, knj. 5, Cetinje, 1972, 285–301; Branko Babić, „Crnogorsko topništvo (1876–1903)", *Glasnik cetinjskih muzeja*, knj. 7, Cetinje, 1974, 225–238; Branko Bogdanović, „Mitraljezi u naoružanju crnogorske vojske", *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knj. I, Cetinje, 2004, 83–102; Branko Bogdanović, „Topovi u Crnoj Gori od 1800. do 1916", *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knj. III, Cetinje, 2007, 5–40; Boban Batrićević, „Pregled razvoja crnogorske vojske 1850–1910", *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knj. X, Cetinje, 2004, 57–69; Boban Batrićević, „Naoružanje i oprema crnogorske vojske uoči balkanskih ratova", *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knj. X, 71–80.

[7] Slavko Vukčević, „Nikola Petrović-Vrhovni komandant crnogorske vojske", Radovi sa međunarodnog naučnog skupa: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme,* tom I, Podgorica, 197.

[8] B. Batrićević, *Naoružanje i oprema crnogorske vojske uoči Balkanskih ratova*, 71–72.

mogao riješiti jedino ako bi se svim stražarima i žandarmima u unutrašnjosti zemlje oduzele „moskovke“ i uputile na front, a oni naoružali „berdankama“ i „verndlovkama“.[9]

O ovom problemu pisao je komandi Primorskog odreda zastupnik komandanta Ljubotinjskog bataljona, poručnik Niko Šoć. No, za razliku od Vukotića, Šoć nije bježao od toga da se njegovim vojnicima upute puške „kojeg drugog sistema“, ako se već ne mogu uputiti „moskovke“.[10] Njegov stav bio je sasvim razumljiv s obzirom da je u nekim bataljonima bilo vojnika prve klase, koji nijesu uopšte imali pušaka. Samo u tri bataljona Crmničko-primorske brigade krajem januara 1913. godine, među crnogorskim pečalbarima takvih vojnika je bilo 43.[11] Nedostatak dovoljnog broja „moskovki“ kod vojnika druge klase i rezerve nesumnjivo je uticao na njihov borbeni moral. Za vrijeme većih okršaja vojnici druge klase su znali napustiti svoje dužnosti i priskočiti u pomoć kolegama iz prve klase. Ali otkako su im oduzete „moskovke“ i podijeljene „berdanke“, sa tim oružjem nijesu bili radi upuštati se u okršaje s neprijateljem. To je primjetio komandant Ljubotinjskog bataljona, poručnik Niko

9 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f–1, 650/12, brigadir seradar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – D. Vukotiću, zastupniku ministra vojnig, 21. decembar.

10 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, bez broja, poručnik N. Šoć, zastupnik komandanta Ljubotinjskog bataljona – komandi Primorskog odreda, 14. decembar.

11 DACG, MV 1913, Primorski odred (u daljem tekstu PO), f-2, bez broja, brigadir I. Đurović, komandant desnokrilne kolone Primorskog odreda – brigadiru M. Martinoviću, komandantu Primorskog odreda, 19. januar 1913. U nastojanju da obezbijedi dovoljan broj „moskovki“ za prvopozivce, komandat Desnokrilne kolone Primorskog odreda, brigadir Ivo Đurović, predlagao je da se drugopozivcima i rezervi oduzmu sve „moskovke“ koje bi se kod njih našle, i podjele im puške „verndlovke“ (*Isto*.)

Šoć, izrazivši sumnju da bi se tako nešto ponovo moglo desiti. („sujmam u slučaju borbe, da bi isti uljegli sa njinim puškama među ostalim vojnicima I klase").[12]

Zbog stalnog dolaska dobrovoljaca potražnja za „moskovkama" bila je velika, što je zadavalo nemale probleme crnogorskim vojnim vlastima. Na brojna trebovanja koja su im bila upućivana, one ponekad nijesu bile u stanju da odgovore na vrijeme, a kamoli da upute tražene puške. Tako na osvojenom području u Medovi jedan broj crnogorskih vojnika zasigurno duže vrijeme nije imao nikakvih pušaka, iako su njihove starješine o tome na vrijeme izvijestile nadležne vojne vlasti. To potvrđuje depeša koju je brigadir Kusovac januara 1913. godine uputio komandantu Primorskog odreda, u kome mu saopštava da im „tražene moskovke" još uvijek nijesu stigle. Zato je molio da mu se saopšti hoće li i dalje čekati „moskovke", ili da traži da mu se upute „mauzerke" iz Lješa, „da vojnici ne stoje ovako bez pušaka".[13] Januara 1913. godine u Zetskom odredu 233 vojnika čekao je da im se iz unutrašnjosti upute „moskovke", što govori da do tada najvjerovatnije nijesu imali nikavih pušaka.[14] Po mišljenju crnogorske Vrhovne komande, jedan od načina da se „poviši broj vojnika iz inostranstva" naoruža, bio je da se privremeno oduzmu puške od onih vojnika koji iz raznih razloga nijesu učestvovali u borbama.[15] No, kada bi se privremeno

12 DACG, MV 1913, PO, f-2, bez broja, poručnik N. Šoć, komandant Ljubotinjskog bataljona – brigadiru M. Martinoviću, komandnatu Primorskog odreda, 21. januar.

13 DACG, MV 1913, PO, f-2, bez broja, brigadir seradar N. Kusovac – komandi Primorskog odreda, 6. januar.

14 DACG, MV 1913, PO, f-2, 193/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – oficiru M. Vujoviću, 15. januar.

15 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, 396, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – šefu štaba Zetskog odreda, 1. decembar.

odsutni vojnici vratili na borbene položaje nastajao je problem, jer crnogorske vojne vlasti nijesu imale da im daju puške. Tako je jedan broj vojnika na frontu stalno bio bez oružja.

Što se municije tiče, nije postojao fiksno određen broj metaka koji je dužio crnogorski vojnik. Otprilike na svakog crnogorskog vojnika dolazilo je između 150 i 300 metaka. Tako su, vojnici Istočnog odreda, koji su iz Đakovice (pod komandom brigadira Radomira Vešovića) bili upućeni pod Skadar dužili 150 metaka,[16] dok su njihove kolege iz Zetskog odreda bile snabdjevene sa po 120[17], 200, 300 do 400 metaka po borcu.[18] Crnogorski komandni kadar zahtijevao je da im se iz vojnih magacina stalno dotura municija, kako se ne bi slučajno dogodilo da vojska ostane bez nje. To je u ratnim okolnostima uostalom pozadinskim službama bila „prva između sviju briga".[19] Istini

16 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, 772/12, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru R. Vešoviću, 29. decembar.

17 DACG, MV 1912–1915, Razni odredi crnogorske vojske (u daljem tekstu ROCV), f–1, bez broja, komandir knjaz P. Petrović Njegoš – kralju N. I Petroviću Njegošu, 29. novembar 1912. Na Grujemiru su pojedine čete, bataljoni („prva i druga popuna") i rezerva raspolagali sa 1.800.000 metaka (3.000 kašeta); na Grudi 318.000 metaka; na Dobru 478.000 metaka; na Boksi 345.000 metaka; kod vojvode Đura Petrovića 138.000 metaka. Ukupno je rezerva Zetskog odreda raspolagala sa 3.078.000 metaka. (*Isto*.)

18 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, 718/12, 719/12, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru J. Bećiru, šef štaba Zetskog odreda, 26. decembar; DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, komandir A. Raičević – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 12. decembar 1912.

19 DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – kap. J. Nikezić, 26. novembar 1912; Dana 20. novembra 1912. godine upućeno je Vučedolskoj brigadi (Banjskom bataljonu) 56 kašeta municije za pušku „moskovku"; Rudinsko-trepačkom bataljonu 40; Oputno-rudinskom bataljonu 32; Grahovskom bataljonu 52; Gornjo-zetskom bataljonu

za volju one su to i ranije činile, ali blagovremeno doturanje municije do prvih borbenih linija nije zavisilo isključivo od njih. Težak teren, nedostatak prevoznih sredstava i ne baš najbolje organizovana pozadinska služba, umnogome su otežavali snabdijevanje crnogorske vojske svim neophodnim potrepštinama, pa i municijom. Tako je početkom novembra 1912. godine bilo nemoguće doturiti municiju iz Vira Zetskom odredu, jer jedno vrijeme nije bilo nikakvog vapora na raspolaganju. Naime, vapor „Danica" se pokvario, pa se morao čekati vapor „Neptun" da dođe na Vir da preveze municiju za vojsku.[20] Pritom, municije nije bilo u izobilju. Stoga je crnogorska Vrhovna komanda upozoravala svoj komandni kadar da mora da vodi računa o njenoj štednji,[21] te da se pokupi sva municija koja se prilikom borbi prosipala po položajima. No, neki komandanti se nijesu mnogo uzrujavali zbog toga, niti su „poklonili pažnju naređenju [...] da se pokupi puščana municija".[22] Zato je crnogorska Vrhovna komanda bila primorana da preko šefa štaba Zetskog odreda, još jednom ponovi naredbu područnim komandantima da u najkraćem roku pokupe sve fišeke od „moskovki", s obzirom da mnogi bataljoni to nijesu uradili.[23]

(kapetanu Antu Popoviću) 60; izviđačima (potporučniku Dragoviću) 6; izviđačima (potporučnik Drljević) 6; pionirima (potporučniku Marijanoviću) 6. Svega 252 kašeta. U vojnom slagalištu se nalazilo ukupno 2433 kašeta. (DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, oficir J. Perović, komandir straže – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 20 novembar.)

20 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, dežurni ađutant – brigadiru Đ. Đuraškoviću, 4. novembar.

21 DACG, MV 1913, VK, Akta bez broja i datuma (u daljem tekstu ABBiD), f–2, 392/13, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru vojvodi Đ. Petroviću, 25. januar.

22 DACG, MV 1912-1915, ROCV, f–1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – komandantima brigada na lijevoj obali Kira, 18. februar 1913.

23 DACG, MV 1913, VK, 689, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne

Kad se komandni kadar tako odnosio prema naredbama pretpostavljenih starješina, onda ne treba da čudi što su se neodgovorno ponašali obični vojnici, od kojih je jedan broj nemilice trošio municiju. To se posebno odnosilo na lutajuće vojnike, koji su se nalazili u pozadini vojske (Primorski odred). No, osim više puta ponavljanih naredbi vojnih vlasti da se municija štedi i prijetnji da će se uzimati na „strogu odgovornost" svaki vojnik koji je bude trošio bez potrebe, oficirski kadar nije pokazao dovoljno energičnosti da to spriječi, pa vojnici nijesu prekidali sa šenlučenjem i bespotrebnim trošenjem municije. U nastojanju da toj praksi stane na kraj, komanda Primorskog odreda naredila je komandi Desnokrilne, Središnje i Ljevokrilne kolone, da im iz svake čete upute u komandu odreda po 2 vojnika, kojima će se dati uputstva i opredijeliti pravac kretanja, na koji način i gdje da se „hvataju te samovoljne skitalice". Kako bi motivisali vojnike da porade na njihovom hvatanju, obećavana im je novčana nagrada, dok bi uhvaćeni vojnici dobili zaslužene kazne. Baš kao i komandiri četa, ako se ispostavi da su odgovorni što im vojnici „bezdozvolno" lutaju.[24] No, daleko od toga da je šenlučenje bilo svojstveno samo manjim grupama vojnika koji su se nalazili u pozadini ratnih dešavanja. Od početka rata crnogorski vojnici koji su prebacivani Skadarskim jezerom (između Plavnice i Rijole) bezobzirno su trošili municiju i činili nerede a da vojne vlasti to nijesu mogle da spriječe. Tako su jednom prilikom iz „dvije maune" i parobroda koji ih je prevozio iz Rijole za Plavnicu, crnogorski vojnici provjeravli svoje streljačke sposobnosti pucajući na „rončeve i druge tice po blatu". Šenlučenje crnogorskih vojnika toliko je ozlojedilo šva-

komande – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 18. februar.

24 DACG, MV 1913, PO, f–2/a, bez broja, brigadir M. Martinović, komandant Primorskog odreda – komandi Desnokrilne, Središnje i Ljevokrilne kolone, 8. mart.

jarckog ljekara Simona Žensena, da je njihovo ponašanje okarakterisao kao nered, sramotu i grijehotu. („ovo je nered, ovo je sram, ovo je grijehota“).[25] Ovakvi i slični slučajevi ponajbolje govore da se crnogorska vojska slabo pridržavala naredbi vojnih vlasti.

Novija istraživanja o naoružanju i opremi crnogorske vojske početkom XX vijeka govore, da su aktivni crnogorski vojnici (pješadija) osim „moskovke“ bili naoružani još i revolverom, dugim bajonetom sa četiri oštrice, a dužili su 120 metaka. Od ostale opreme posjedovali su još opasač, ranac (u kome su se od opreme nalazili: košulja, „gaće, čarape, cokule“, sljedovanje hrane za jedan dan, posuda od bakra, čuturica, „šipke i štapići za šator“) i šinjel koji je bio umotan šatorskim krilom.[26] Pored pušaka, revolvera i dugih bajoneta, svakom crnogorskom bataljonu dato je po 50 ručnih granata (bombi). No, crnogorske predstraže koje su se nalazile na Širočkoj Gori nijesu imale ručnih granata, pa su se za vrijeme bitke na Golišu osjećale inferiorno kada su neprijateljski vojnici bacili na njih nekoliko ručnih granata (dvije nijesu eksplodirale). Bojeći se da zbog nedostatka bombi osmanski vojnici ne primoraju Crnogorce na ovom sektoru na povlačenje, šef štaba Katunske brigade tražio je da se i crnogorskim predstražama na Širočkoj Gori upute bombe.[27] No, kako koordinacija između jedinica crnogorske vojske nije bila na zadovoljavajućem nivou, a dopremanje ratnog materijala do prvih borbenih linija otežano, često se na njihove isporuke moralo čekati duže vrijeme. Sve što je iz

25 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, B. Đurašković – brigadiru serdaru J. Vukotiću, šefu štaba Vrhovne komande, 11. decembar.

26 B. Batrićević, *Naoružanje i oprema crnogorske vojske uoči Balkanskih ratova*, 75.

27 DACG, MV 1912, PO, f-1, bez broja, kapetan Đ. Đuričković, šef štaba Katunske brigade – Glavnom štabu Primorskog odreda, 1. novembar.

unutrašnjosti stizalo na front bile su uglavnom prazne gvozdene granate, koje je vojska naknadno punila. Na Cetinju je takvih bombi bilo svega 50 komada. Ruskih ručnih granata je bilo dovoljno ali su bile prazne.[28] Pored bombi, crnogorski vojnici morali su puniti pijeskom koševe od debelog pruća (dužine 2,30 metara, debljine prečnika 70 cm), koji su postavljani na predstražnim linijama gdje su nastupali bataljoni. Jedan koš bio je predviđen za tri vojnika.[29]

Na početku rata crnogorska vojska raspolagala je sa 12 mitraljeza, ali je krajem 1912. godine stiglo iz Berlina još 38. Iako se tada na Cetinju očekivalo da će Skadar biti dodijeljen Crnoj Gori na Mirovnoj koferenciji u Londonu, za svaki slučaj 22 mitraljeza bila su preko Virpazara upućena komandi Zetskog odreda u pratnji komandira Ilije Hajdukovića. Predsjednik crnogorske vlade i komandant Primorskog odreda, brigadir Mitar Martinović, saopštio je komandi Zetskog odreda da ne bi bilo loše da se odmah odrede oficiri i vojnici za njihovo opsluživanje, kako bi što prije tamo stigli i upotrijebili se, ako se zato ukaže potreba.[30] Ispostavilo se da će im ipak trebati pomenuti mitraljezi. Baš kao i 8 cerada za pokrivanje mitraljeza i municije i kučina za čišćenje, u kojima su oskudijevala neka mitraljeska odjeljenja.[31]

---

28 DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, kapetan J. Nenezić – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, bez datuma.

29 DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir J. Bećir, šef štaba Zetskog odreda – kapetanu A. Raičeviću, 23. februar. Kako bi se mogli pravilno kotrljati koševi, vojnicima se morala skrenuti pažnja da prilikom njihove izrade naprave poprečne veze, i da paze da ih ne prepune pijeskom. (*Isto*.).

30 DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir M. Martinović, komandant Primorskog odreda – komandi Zetskog odreda, 12. decembar.

31 DACG, MV 1913, PO, f-2/a, bez broja, kapetan Đ. Đuričković, šef štaba Katunske brigade - Glavnom štabu Primorskog odreda, 16. februar.

No, najozbiljniji nedostatak crnogorske vojske pod Skadrom bila je artiljerija. Dva mjeseca nakon početka rata na nekim haubicama su se morale vršiti popravke na platformama. Pritom, vojne vlasti nijesu bile sigurne da njihova topovska zrna mogu dobaciti do skadarske varoši.[32] Ovaj podatak pouzdano svjedoči, kakva je sve artiljerijska oruđa posjedovala crnogorska vojska na položajima pod Skadrom. Za osvajanje dobro utvrđenih skadarskih položaja bila je neophodna prvenstveno dalekometna artiljerija, kojom je oskudijevala crnogorska vojska. Nedostatak teške artiljerije natjerao je kralja Nikolu da zatraži pomoć od Srbije. Prvi put se obratio za pomoć svome zetu, kralju Petru, početkom decembra 1912. godine, uputivši mu pismo. Sljedeći put je to uradio sredinom januara 1913. godine, traživ̆si da se što prije upute u Solun brzometni topovi, odakle bi grčkim brodovima bili dopremljeni do Crne Gore. Na zahtjev kralja Nikole srpska Vrhovna komanda uputila je 12 poljskih topova, a generalu Damjanu Popoviću, komandantu Primorskih trupa, naredila je da sadestvuje u napadu sa crnogorskim snagama. Štaviše, iako je znala da je Skadar izgubljen, bila je spremna da pruži pomoć Crnoj Gori ako joj ova to bude tražila. U tom smislu su krajem januara 1913. godine bile izdate instrukcije Vrhovnoj komandi.[33]

Pored dalekometne artiljerije, crnogorska vojska na skadarskim položajima oskudijevala je i u dalekometnoj municiji. Stoga su vojne vlasti tražile da im se iz unutrašnjosti zemlje uputi sva raspoloživa dalekometna municija, iako u nekim vojnim magacinima, poput kolašinskog, zasigurno nije bilo nikakve

32 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, bez broja, komandir knjaz P. Petrović Njegoš, zastupnik komandanta Zetskog odreda, 28. novembar.

33 Dr Novica Rakočević, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903–1918*, Titograd, 1981, 168.

municije za dalekometne topove.[34] No, ako u Kolašinu nije bilo dalekometne municije, sasvim sigurno jeste granatnih upaljača od dalekometne ruske artiljerije. I to 155 komada, koji su upućeni iz ove varoši u pristanište Rijola.[35] Gotovo sva topovska municija kojom se raspolagalo u unutrašnjosti upućivana je tih dana pod Skadar.[36] Koliko je artiljerijske municije potrošeno za vrijeme opsade Skadra, teško je sa sigurnošću kazati. U svakom slučaju radilo se o velikom broju, o čemu svjedoči brojna građa. Kako su zaraćene strane u međuvremenu sklopile primirje, a crnogorske vlasti težile da zauzmu Skadar prije početka zasijedanja mirovne konferencije u Londonu, iz štaba Zetskog odreda traženo je krajem novembra 1912. godine (stari kalendar) da se hitno uputi pod Skadar 400 običnih i 600 fugasnih garanata (s upaljačima i municijom) za dalekometne topove kalibra 11 cm, i 800 fugasnih granata za poljske mortire kalibra 15 cm (takođe sa upaljačima i municijom). Da bi se Skadar osvojio prije početka zasijedanja mirovne konferencije u Londonu, ova isporuka morala je biti hitno dostavljena Zetskom odredu. O tome svjedoči naredba šefa štaba Zetskog odreda, brigadira Jova Bećira, koji je tražio da se municija uputi „najbržim prevoznim sredstvima automobilima ili karima ili čim znate kako bi ovamo stigla do ponoći pred Ržanički most“.[37] Da li je ova isporuka municije stigla na vrijeme na

[34] DACG, MV 1912–1915, ROCV, f–1, bez broja, poručnik M. Medenica – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 8. movembar 1912. Dalekobojna municija bila je smještena u slagalištu u Kraljima. (*Isto*.)

[35] DACG, MV 1912–1915, ROCV, f-1, bez broja, poručnik M. Medenica – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 8. novembar.

[36] DACG, MV 1912, VK, AiABO, f–1, bez broja, G. Protić, zastupnik oblasnog upravitelja u Andrijevici – brigadiru serdaru J. Vukotiću, 11. novembar.

[37] DACG, MV 1912-1915, ROCV, f-1, bez broja, brigadir Jovo Bećir, šef štaba Zetskog odreda – kapetanu M. Đuraškoviću, 29. novembar.

Ržanički most nijesmo uspjeli doznati, ali u svakom slučaju šansa da se na vrijeme zauzme Skadar odavno je bila propuštena. No, crnogorske vlasti su bile uvjerene da za Skadar još uvijek ima nade. Štaviše, kralj Nikola naredio je knjazu Petru, da sa 2 haubice, 4 dalekometna ruska i 2 italijanska topa i još ponekom haubicom (ako mogu dobaciti) pripremi da za koji dan, dva do tri sata neprekidno bombarduje Skadar.[38] U nadi da će osvojiti Skadar prije početka rada mirovne konferencije u Londonu, Vrhovni štab je tražio od Ministarstva vojnog da hitno uputi u Grudu 40 šrapnelskih upaljača za brdske brometne topove; 260 udarnih tijela za italijanske poljske topove i 1.000 cjevčica za njih; upaljače od crnog praha za razne vrste municije (od bezdimnog praha 700); 400 udarnih tijela za italijanske dalekometne topove kalibra 12 cm sa 300 cjevčica; 43 detonatora od poljskih mortira sa 100 cjevčica; 90 šrapnela od brdskih „Krupovih" topova i 150 cjevčica za njih.[39] Prethodno je radi osiguranja jezera i desnog krila Zetskog odreda jedan „Krupov" top iz baterije poručnika Ljuba Novakovića trebalo uputiti poručniku Radoju Lakiću, a brigadir Vukotić je Zetskom odredu poslao dva poljska brzometna topa (pod komandom poručnika Staniše Nikolića).[40] Iako su tih dana viši crnogorski komandanti insistirali na brzom doturu neophodnih artiljerijskih potrepština, usljed nepristupačnog terena i nevelikog broja prevoznih sredstava to je bilo teško izvršiti.[41]

38 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, bez broja, kralj N. I Petrović Njegoš – knjazu P. Petroviću Njegošu, 28. novembar.

39 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, bez broja, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – Ministarstvu vojnom, 2. decembar.

40 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f–1, 361/12, brigadir serdar J. Vukotić, šef štaba Vrhovne komande – brigadiru J. Bećiru, šefu štaba Zetskog odreda, 29. novembar.

41 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f–1, 481/12. Dana 7. decembra 1912.

Po dolasku na Cetinje, velike sile su ubjedile kralja Nikolu da odustane od bombardovanja Skadra i da ne izlaže vojsku bespotrebnom stradanju, jer će ga navodno dobiti za zelenim stolom. Tom prilikom su ga uvjeravale i da zahtjev za stvaranjem autonomne Albanije nema podršku velikih sila. Kralj je povjerovao ovim obećanjima i obustavio napad na Skadar.[42] Krajem decembra 1912. godine obavijestio je crnogorsku Vrhovnu komandu (brigadira Vukotića) u Grudi, da su predstavnici Balkanskog saveza saopštili delegatima Osmanskog carstva u Londonu svoje zahtjeve. Prvi zahtjev je glasio: da Osmansko carstvo mora napustiti sve teritorije zapadno od linije Rodosto - Midija, koje je trebalo predati balkanskim državama, izuzev poluostrva Galipolja. U te teritorije spadala je i Albanija, čije će se granice i politički statut kasnije odrediti. Drugi zahtjev bio je: da Osmansko carstvo napusti sva ostrva u Egejskom moru, a treći da se odrekne svih prava na ostrvo Krit (Kandiju). Kralj je tom prilikom saopštio šefu štaba crnogorske Vrhovne komande, serdaru Janku Vukotiću, da će se balkanski predstavnici čvrsto držati ovih zahtjeva. Nakon što je podrobno upoznao serdara Vukotića kako će u skorijoj budućnosti izgledati politička karta Balkana, na kraju mu je u svom stilu zadovoljno saopštio: „Kao što vidiš evropskoj Turskoj ne ostaje do Crni Kamen“.[43]

---

godine, crnogorska vojska je na dijelu fronta kojim je nastupao Zetski odred raspolagala sa 189 šrapnela od poljskih mortira, 83 fugasnih granata i 252 melenitne granate. Na Grujemiru se nalazilo 46 šrapnela i 3 melenitne granate. (*Isto*.)

42 B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna u balkanskim ratovima 1912–1913*, 197.

43 DACG, MV 1912, VK, AiABO, f–1, bez broja, kralj N. I Petrović Njegoš – brigadiru serdaru J. Vukotiću, šefu štaba Vrhovne komande, 24. decembar.

No, crnogorski suveren se u računici debelo prevario. Istina, Osmansko carstvo na kraju rata moralo je da napusti najveći dio svojih evropskih teritorija, ali daleko od toga da je sve bilo onako kako je kralj slavodobitno izjavljivao. Primirje na Balkanu, Osmansko carstvo vješto je iskoristilo da spriječi poraz, ojača odbranu opsjednutih utrvđenja, popuni i osvježi svoje trupe za dalje ratovanje. Tako je spremnije dočekalo nastavak ratnih operacija na Balkanu. Za Crnu Goru to je bilo samo uzaludno iscrpljivanje i stradanje.

POSJETA RUDOLFA HABSBURŠKOG CETINJU

Jovan Muhadinović

The paper deals with one of the most important visits to Montenegro. It is about the visit of Prince Rudolf, heir to the throne of Austria-Hungary, to Cetinje. While staying in Kotor, near the Montenegrin border, the Prince decided to visit our country with his wife and entourage. This paper describes how the announcement of this visit was received in the poor and small principality.

Crna Gora, svojim položajem, u planinama, iznad mora, vjekovima je bila destinacija koja je privlačila interesovanje savremenog svijeta. Nepoznata, divlja, poput vazda užarene buktinje, bila je dom slobodoljubivog naroda, koji je opstajao u njenim surovim klancima. Posjetio je broj avanturista, novinara koji su ostavili zapise života koji su u njoj zatekli. Zemlja koja je sa svih strana bila pritisnuta težinom velikih imperija privlačila je oficire, emisare, naučnike, slikare.

Među zabilježenim posjetama značajno mjesto zauzima i ona koja će se desiti 1885. godine. Cetinje, prijestonicu Crne Gore, posjetiće prestolonasljednik jedne od najpoznatijih imperija ondašnje Evrope, Austrougarske. Princ Rudolf Habsburški, sin Franca Jozefa, austrougarskog cara, u pratnji svoje vjerenice i rođaka nadvojvode Johana, najavio je svoj dolazak.

Dinastija Habsburg, potiče od Rudolfa I (1218–1291)[1], koji je bio njemački nadvojvoda i kralj. Od 13. vijeka ova plemićka porodica će imati preimućstvo među njemačkim državama. Oni će biti vladarska kuća koja se u Evropi najduže održala na tronu, praktično punih 7 vjekova (13–20. vijek). Jedan od njihovih najvećih poduhvata bio je poraz nanesen Turcima pod Bečom, u 16. vijeku. Dugovječnost vladanja ove porodice pripisuje se njihovoj prilagodljivosti. Stotinama godina svaki teški period u kojem su se zatekli, Habsburgovci su uspjeli da iskoriste. Ne vezujući se nikad za religiju ili neko posebno područje, imali su samo jedan cilj, opstanak njihove loze na tronu. Turci već jednom poraženi od Habsburga, uspjeće opet da dođu do Beča, 1683. godine. Austrijanci su sa saveznicima, uz teške gubitke i neizvjesnu situaciju, odbili tursku vojsku. Ovaj osmanski poraz dovešće do oslobođenja i pripajanja Ugarske koja je bila pod turskom vlašću. Drugi turski slom pod Bečom, će se pokazati kao ključan, jer nakon njega dolazi do spore, ali sigurne propasti Osmanskog carstva.[2]

Rudolf Habsburški (1858–1889), prestolonasljednik Austrijskog, potom Austrougarskog carstva bio je sin cara Franca Jozefa (1830–1916), praunuka čuvene austrijske carice Marije Terezije (1717–1780).[3] S obzirom na ovakvu istoriju i porijeklo austrijske dinastije, potpuno je jasno oduševljenje crnogorskog dvora i javnosti posjetom ovog princa.

Jedan od prvih arhivskih dokumenata u kojem se spominje prolazak princa Rudolfa sa svojom svitom, blizu granica Crne Gore, datiran je na 15. februar 1885. godine. U pismu crnogorskom kapetanu Zakariji u Baru, od strane Ministarstva inostranih djela navedeno je da će princ proći kroz Spič, koji

1 Shonbrunn Palace, *Guide to the palace*, Wien, 2014, str. 8.

2 A. J. P. Tejlor, *Habsburška monarhija*, Zagreb, 1990, str. 4–8.

3 *Shonbrunn Palace*, nav. djelo, str. 8–9.

Nadvojvoda Rudolf, prestolonasljednik Austrougarske
(izvor: Richard Barkeley, *The Road to Meyerling,* Literary Licencing, 2013)

je tada bio teritorija austrijske krune. Naređeno je da ukoliko se desi da austrijska povorka prođe crnogorskim vodama, istoj budu učinjene „dostojne počasti prema pravilima pomorskih zakona naravno bez topova". U odsustvu minstra inostranih poslova, ovaj dopis je potpisao njegov službenik N. Tatar.[4]

Narednog dana vijest koju će dobiti vojvoda Šako Petrović Njegoš, od ministra inostranih djela, i svog rođaka, vojvode Boža Petrovića Njegoša sa Cetinja biće od velike važnosti za malenu i siromašnu Crnu Goru. U njoj je najavljena posjeta prestolonasljednika Rudolfa Habsburškog i njegove pratnje Crnoj Gori. U pismu dostavljenom vojvodi Šaku u Nikšić piše sljedeće:

[4] Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo unutrašnjih djela – kapetanu Zakariju u Bar, br. dok. 79, f.56, 15. 02. 1885.

„…dolazi ovde prestolonasljednik austriski s' njegovom knjaginjom i s' njegovijem rođakom Nadvojvodom Jovanom-N. N. V. V. samo će prenoćiti ovde, a nadvojvoda ostanuće da malo proputuje po Crnoj Gori. Ja ču ga pratit do Danilova Grada otolen će on preko Ostroga u Nikšiće. Gospodar ti naređuje da ga dočekaš sa sviema onima počastima koe pripadaju Njegovom Visokom rodu i činu. Kuća Gospodareva pod Trebjesu da mu je naredna ti ćeš ga dočekat na Slivlju i u stan odvesti trebaće mu straže i pratnja…"[5]

Glas Crnogorca javlja da je 15. februara 1885. godine u Kotor stigao carević Rudolf sa suprugom. Priređen mu je svečani doček, tom prilikom su gradska muzika i srpska garda svirali carsku himnu. Carević je izvršio pregled vojske i vratio se na svoj parobrod. Sat vremena po dolasku princa, u Kotor se uputio crnogorski knjaz Nikola I Petrović Njegoš. Ispred gradskih vlasti sačekao ga je general Blažeković, a potom i gradski načelnik. Pred gradskom kućom odsvirana je crnogorska himna. Nakon ukazanih počasti Knjaz je primljen na parobrod kod prestonasljednika Rudolfa.[6]

Vojvodi Šaku Petroviću Njegošu će još jednom biti rečeno, da knjaževska kuća pod Trebjesom mora biti u savršenom stanju za doček nadvojvode Johana, rođaka prestolonasljednika Rudolfa Austrijskog. Vojvoda Šako je trebalo da na Slivlju sačeka gosta.[7]

Crnogorski dvor je gledao da uvijek goste, posebno ovakvog renomea, dočeka najbolje što može. U tu svrhu morala je da

5 DACG, MUD, vojvoda Božo Petrović Njegoš – vojvodi Šaku Petroviću Njegošu u Nikšić, br. dok. 190, f. 56, 16. 2. 1885.

6 *Glas Crnogorca*, 17. 02. 1885, str. 3.

7 DACG, MUD, vojvoda Božo Petrović Njegoš – vojvodi Šaku Petroviću Njegošu u Nikšić, br. dok. 309, f. 56, 1885.

posluži crnogorska trpeza, sa najboljim jelima. Rijeke u Crnoj Gori na kojima se lovilo tradicionalnim načinom i gdje se pazilo na ulov, u svojim vodama imale su vrhunsku ribu. Sa Cetinja je naređeno vojvodi Šaku Petroviću Njegošu da organizuje ulov ribe za ovu veoma specifičnu priliku. U Crnoj Gori je gostoljubivost bila obaveza, posebno kad su u pitanju ovako važni gosti. Uprkos teškoj situaciji i čestim gladnim godinama, svaki Crnogorac gledao je da zadnjim zalogajem ugosti posjetioca svoga doma. Pismo ćemo prenijeti u cjelosti upravo zbog sadržaja, koji sve ovo potvrđuje:

„Gnu Šaku Petroviću

Nikšić

Kao što znaš trećeg marta dolaze Prestolonasljednik i Prestolonasljednica austrijska, usljed čega trebovaće u Sv. Dvor nekoliko ribe iz Crnogorskih rijeka, pa mi je naređeno da ti javim da rečeš tamošnjim najvještim ribarima da urede grib i da ga 1. Marta rano bače, na ono mjesto đe su lovovi bili kad je dolazio Knjaz Bavarski. Nadajući se da će uloviti ne manje negoli prijed, naredićeš da se iz griba izabere jedno 60 komata i to manjijeh pastrvica koje odma da se metnu u snijeg ili led i utovare u krošnje i na najbržu ruku pošlju na Cetinje. Ako bi se ribe ufatilo više negoli se traži treba je odma i na novo dok je živa bačiti u vodu.

Božo Petrović“[8]

Posljednja rečenica navedenog citata dovoljno opisuje situaciju u Crnoj Gori, gdje se pažljivo vodila briga o zalihama hrane (u ovom slučaju viška ribe), koja je često nedostajala na trpezi.

Serdaru, vojvodi Savu Plamencu je takođe javljeno na Vir, da bude u pripravnosti za sve što bi moglo zatrebati za ovako važan

[8] DACG, MUD, vojvoda Božo Petrović Njegoš – vojvodi Šaku Petroviću Njegošu u Nikšić, br. dok. 195, f. 56, 1885.

događaj. Naređeno mu je da dođe na Cetinje, jer mora biti u delegaciji koja će dočekati prestolonasljednika Rudolfa i njegovu suprugu[9], princezu Stefaniju od Belgije[10].

Kako se radilo na uljepšavanju crnogorske prijestonice, Cetinja, za doček Rudolfa Habsburškog i njegove supruge, najbolje prenosi cetinjski list *Glas Crnogorca*:

„Slavoluci za doček austrijskih Preštolonašljednika, napreduju u velike. Duž cijele glavne ulice pobodeno je veliko kolje koje će se obaviti lovorikom te napraviti slavoluci. Druge pobočne ulice čiste se i uljepšavaju. Na svim krajevima varoš se izgrađuje i uljepšava…“[11]

Na dan 9. marta, našoj maloj zemlji će se ukazati ova velika posjeta, a uzbuđenje javnosti je bilo ogromno:

„Naša skromna Prijestonica obučena je danas u svečano ruho, jer se naređuje, da u svoju sredinu primi rijetke goste, kakve do danas Krstac nije puštavao kroz svoje tijesne klance.

Još koji čas pa će kroz kapije naše varoši, zelenilom i zastavama ukrašene, uljesti njihova Carska i Kraljevska Veličanstva Prestolonašljednici Austro-Ugarske Veliki Vojvoda Rudolf i Velika Vojvotkinja Stefanija, visoki gosti Njihovijeh Visočanstava našega Knjaza i Knjaginje.

Kad to kažemo i sad se spremamo, da sa dostojnom poštom dočekamo i pozdravimo tako visoke goste, prvo što nam na um pada: to je da su gosti Njihovijeh Visočanstava našega Knjaza i Knjaginje – gosti Crne Gore.

---

9 DACG, MUD, vojvoda Božo Petrović Njegoš – serdaru, vojvodi Savu Plamencu na Vir, br. dok. 197, f.56, 1885.

10 *Shonbrunn Palace*, nav. djelo, str. 9.

11 *Glas Crnogorca*, 24. 02. 1885, str. 3.

Crna Gora ima puno razloga da sa takvim raspoloženjem dočeka i pozdravi Visoke Goste svoga Knjaza Gospodara, jer su to gosti koji nam dolaze iz susjedne i prijateljske zemlje; to su gosti koji stoje najbliže srcu uzvišenog Vladaoca te zemlje; to su gosti koji će nekad, kad volja Božja bude, vladati moćnom i silnom jednom Carevinom, kojoj se granice dodiru sa granicama naše mile Otadžbine.

Što takvi gosti od tolike važnosti i visine, čine posjetu našoj zemlji, malenoj i siromašnoj, mi se tijem dičimo i ponosimo."[12]

Vlada na Cetinju je ovom prilikom organizovala i odgovarajući muzički doček, koji za tadašnju Crnu Goru nije bio uobičajen. Iz Boke je tražen dolazak iskusnih muzičara, umjetnika. Kako se radilo o prestolonasljedniku Austrougarske, čiji je sastavni dio tada bio i grad Kotor, Crnogorcima se izašlo u susret. Sve zakazane „službe" koje je ovaj orkestar već imao su odložene. Pri tome je pomogao kotorski general Blažeković, koji se zauzeo da obaveze kotorskog orkestra, preuzme vojnička muzika. Muzika – orkestar je imao 29 članova. Prevoz instrumenata, članova orkestra, kao i ishrana bio je trošak crnogorske Vlade. Ukoliko na dvoru bude bal, iz orkestra su obećali dobar i kvalitetan koncert. Muzičari su tražili dnevnicu od 140 forinti.[13]

Glas Crnogorca će još jednom, krajem marta, pomenuti ovu značajnu posjetu. Tom prilikom će dati opis svečanosti koje su se odvile na Cetinju, prilikom primanja austrougarskih prestolonasljednika. Za carski par se pripremio prolaz kroz „trijumfalnu kapiju", gdje će ih dočekati crnogorska svita i

12 *Glas Crnogorca*, 09. 03. 1885, str. 1.

13 DACG, MUD, Pero sa Cetinja – Jakšiću u Kotoru, br. dok. 66, f.56, 04. 03. 1885.

odabrani varošani. Plotunima iz topova i zvonima crkava pozdravljeni su austrougarski gosti. U delegaciji za doček su bile istaknute vojvode i serdari. Prije ulaska carske kočije istupili su službenici princa Rudolfa, baron Rostič i pukovnik Milinković. Kakav je utisak ostavljen na prisutne najbolje će reći sljedeći citat:

„Sad dolećeše četir kao ugljen crna, a kao žeravica živa vrančića, upregnuta u velika elegantna kola. U tim kolima sa desne strane sjeđaše Njezino Carsko i Kraljevsko Visočanstvo, Velika vojvotkinja i Austrijska Prestolonašljednica. Do nje Njezino Visočanstvo naša Knjaginja

---

Za njima podalje od trijumfalne kapije zaustaviše se kola iz kojih izađoše: njegovo Carsko i kraljevsko Visočanstvo, Veliki Vojvoda i Prestolonašljednik Austrijski Rudolf, u paradnom odijelu austrijskog maršala, sa lentom Danilovoga ordena i Njegovo Visočanstvo naš Knjaz.“[14]

Opštinski kmet, Jovan Piper je carski par, po starom crnogorskom običaju, dočekao uz hljeb i so. Pored članova knjaževske porodice i značajnih varošana prestolonasljednicima austrijskog trona predstavljeni su i cetinjski duhovnici na čelu sa mitropolitom Mitrofanom Banom. U 7 sati uveče je poslužena je večera, na kojoj je svirala muzika. Sjutradan su gosti odvedeni na Belveder, crnogorski vidikovac iznad varoši.[15]

Prestolonasljednički par koji je posjetio Crnu Goru, 1885. godine, neće ispuniti sudbinu koja im je bila predodređena. Neće naslijediti carski tron Austrougarskog carstva. Nekoliko

14 *Glas Crnogorca*, 17. 03. 1885, str. 1–2.

15 *Glas Crnogorca*, 17. 03. 1885, str. 2.

Doček prestolonasljednika Rudolfa Habsburškog na Cetinju
(izvor: Arhiv Istanbul Univerziteta – Istanbul)

godina nakon ove posjete, sin austrougarskog cara Franca Jozefa, izvršiće samoubistvo, u svojoj lovačkoj kući u Mejerlingu.[16]

Smrt princa Rudolfa, tokom narednih decenija, čak i vijek kasnije, biće predmet mnogih priča. Carski dvor je gledao da na sve načine spriječi da istina o ovom događaju dođe u javnost. Zbog toga će se oko Rudolfovog života i smrti ispredati razne legende.

16 *Shonbrunn Palace*, nav. djelo, str. 69.

Sudbina mladog princa tumačena je i kroz genetiku carske loze Habsburga. Incestoidni brakovi nijesu bili rijetkost, posebno kad su dinastije u pitanju. Rudolfovi otac i majka bili su oboje unučad Maksimilijana od Bavarske. Njihovi rođaci na bavarskom tronu imali su poremećaje, kao posljedicu rođačkih brakova.[17] Na prvi pogled Rudolf nije pokazivao nikakve znake mentalnog poremećaja, međutim, uvijek je strijepio od neke opasnosti. Od rane mladosti imao je morbidnu fasciniranost smrću. Koristio je priliku kad god je moguće da gleda ljude kako umiru, da sluša njihov posljednji dah. Prilikom prisustva jednoj obdukciji, zatražio je i ljudsku lobanju, koju je potom držao na svom stolu u kabinetu. Sudbinu da bude veliki političar, osporilo mu je što nije imao podršku svog oca. Franc Jozef je, poput svojih prethodnika, pokušavao da vlada čvrstom rukom. Mladi princ, što je bilo neuobičajeno za jednog prestolonasljednika, bio je više sklon idejama liberalizma. Želio je jake veze sa Zapadom, ali nije bio sklon simpatisanju Bizmarka i njegovog makijavelističkog načina vladanja koji je smatrao pogubnim za svoju domovinu. U razgovorima je hvalio Francusku, izražavajući velike simpatije prema njenom republikanskom ustrojstvu i liberalnom poretku. Vidio je superiornom u odnosu na Njemačku koja je bila vojnička država. Njemačka, iako ujedinjena, za njega je bila: „Cijeli cirkus malih kraljeva i prinčeva koji se povinuju caru.“ Država ustrojena na sili, koju je policija i vojska usadila u narod. Javno iskazivanje republikanskih simpatija i njemačke antipatije jednom habsburškom princu nije mu moglo ići u prilog. Naročito kad se znalo da Austrougarska zavisi od njemačke vojne podrške. Politička situacija u kojoj je bila monarhija, za Rudolfa je bila

[17] Richard Barkeley, *The Road to Meyerling,* Literary Licencing, 2013, str. 128–129.

zastarjela, fanatična i bio je siguran da će to dovesti do njene propasti.[18]

U pismima prijateljima govorio je da je ideja nacionalizma koja je na snazi u zemlji, a sprovodi je njegov otac, najobičnija brutalnost. Smatrao je da je to napad na „duhovne i kulturne prednosti kosmopolitizma, koje ideja o jednakosti nacija, donosi čovječanstvu.“ U jednom takvom pismu 1882. godine je istakao sljedeće:

„Smatram da je neprijateljstvo nacija i rasa presudan korak unazad, i karakteristično je da upravo ovi elementi, neprijateljski raspoloženi prema napretku u Evropi, zagovaraju ove principe i koriste ih.“[19]

Rudolfovi progresivni stavovi su mu pravili sve veće probleme. Bečka vlada je znala da prestolonasljednik neće lako odustati od svojih stavova i da će gledati na svaki način da je obori. Strah vladajućih krugova i članova dinastije postajao je sve veći. Carevog sina-jedinca, nijesu mogli otvoreno napasti, zato su radili sve da ga kompromituju u očima oca i austrijske javnosti. Kroz monarhiju su širili priče o njegovom razvratnom i kafanskom životu.[20]

Austrougarska, iako oslabljena, polagala je nade u širenje preko Balkana i konačni obračun sa carskom Rusijom. Prestolonasljednik je znao da taj potez ohrabruju brojni njemački krugovi. Izvor njegovih najvećih strahova je bio da će to dovesti do sloma njegove domovine. Zato je i prezirao njemačku politiku[21]. Bizmarka, kancelara Njemačke, smatrao je

18 Isto, str. 153–155.

19 Richard Barkeley, *nav. djelo*, str. 158.

20 *Isto*, str. 163.

21 *Isto*, str. 167.

čovjekom koji je Austrougarsku koristio „kao pion u diplomatskoj igri.“ Prinčevi pozitivni stavovi 1883. godine, o autonomiji i slobodi koju je izborila Mađarska u okviru monarhije, donijeće dodatnu nepopularnost.[22]

U društvu svoje žene Stefanije, Rudolf će prvi put proputovati Balkanom 1883. godine.[23] Druga posjeta balkanskim zemljama[24] 1885. godine napraviće mu velike probleme. Austrijski politički krugovi su bili bijesni zbog njegovog pomirljivog stava prema slovenskim zemljama. Slovenske simpatije prema jednom habsburškom princu za njih su su bile dolivanje ulja na vatru, u problemu mnogonacionalnog statusa monarhije. Prinčev potez biće deklarisan ne samo kao opozicioni rad prema državi već i prema njegovom ocu.[25]

Prestolonaljednik se uprkos ogromnom pritisku dvora i javnosti, trudio da zadrži optimizam. Misiju za spas otadžbine smatrao je svojim prioritetom. Nadao se da će Austrougarska opstati, iako je pretpostavljao krvave sukobe u bliskoj budućnosti. Pozitivne misli će mu ugroziti teška bolest. Nije se znalo tačno koja je bolest u pitanju, ali mu je zdravlje bilo ozbiljno ugroženo. Smrt princa Ludviga II Bavarskog, njegovog rođaka, 1886. godine, sa kojim je imao blizak odnos, dodatno će ga pogoditi.[26]

Udarac koji Rudolf nikad nije prebolio, bilo je očevo ignorisanje. Franc Jozef je bio protivnik bilo kakve politike, izuzev aktuelne, carsko-apsolutističke. Vlada je uživala carevo bezrezervno povjerenje, što je princa još više deprimiralo. On, kao, očev jedinac, prestolonasljednik trona, bio je očevo veliko

22 *Isto*, str. 170.

23 *Isto*, str. 181.

24 Jedna u nizu zemalja koje je posjetio bila je i Crna Gora, 1885. godine, što je centralni dio ovog teksta.

25 Richard Barkeley, *nav. djelo*, str 187–188.

26 Richard Barkeley, *nav. djelo*, str. 198–199.

razočaranje. Nikad nije osjećao očevu bliskost. Brak sa Stefanijom nije mu bio dovoljan. Znao je često da je pošalje na odmor u banje, kao i da vješto izbjegava njene želje za drugim djetetom. U svojim pismima supruzi govorio je da je i dalje voli, ali da ona ne može da otkloni njegovu usamljenost.[27]

Bizmarkova moć se naglo povećala 1887. godine. Austrijski princ se sve više lomio gledajući kako njegov otac, Franc Jozef postaje marioneta njemačkog kancelara. U zastrašujućoj budućnosti vidio je slom Austrougarske, zemlje kojom su vjekovima vladali njegovi preci, i njeno utapanje u Njemačko carstvo.[28] Pokušavao je da aktivacijom u vojsci pronađe svoj mir, tako što je 1888. godine postao vrhovni komandant Armije. Međutim, veliki broj obaveza, stalan rad, vojnička hrana bili su preveliki izazov i samo su povećavali njegove frustracije. Tada počinje da koristi morfijum, i sve više se odaje alkoholu.[29]

Princ Rudolf će 1888. godine upoznati mladu djevojku, baronicu Mariju Vetseru, koja će mu se činiti kao početak svega, ali će u stvari oni jedno drugom biti, kraj svega, pa i života. Njihova ljubav biće otkrivena, sprečavana i nesrećna.[30] Psihički izmoren, razočaran, suočen sa nemogućnošću jedinog izlaza – u ljubavi sa Marijom, prestolonasljednik je tonuo sve više. Više puta je svojoj bivšoj ljubavnici Mici Kaspar govorio o samoubistvu. Čak joj je predlagao pakt – zajedničko okončavanje njihovih života, što je ona shvatala kao šalu. Sve češće je sa prijateljima vodio razgovore o smrti, o njenoj nepoznanici, o strahu od iste.[31]

---

27 *Isto*, str. 219–220.

28 *Isto*, str. 223.

29 *Isto*, str. 234–237.

30 *Isto*, str. 256.

31 *Isto*, str. 270–271.

Baronica Marija Vetsera

(izvor: Richard Barkeley, *The Road to Meyerling*, Literary Licencing, 2013)

Krajem januara 1889. godine prestolonasljednik se zaputio u svoju lovačku kuću u Mejerlingu.[32] Vrlo brzo mu se pridružila i baronica Vetsera. Svoj dugo planirani pakt Rudolf je ipak potpisao. Potpisao ga je sa ovom sedamnaestogodišnjom djevojkom, koja je na to pristala, ludo zaljubljena u njega. Par dana kasnije, potpuno nesrećan i doveden do sloma, ubio je svoju ljubavnicu i sebe.

Javnost će dugo vremena biti lišena istine o smrti princa Rudolfa, pričaće se mnoge priče, da je ubijen, otrovan. Kasnije pronađena oproštajna pisma koja je princ ostavio svojoj supruzi Stefaniji, govore drugačije:

„Oslobođena si mog prisustva i uznemirenosti; budi srećna. Budi dobra prema jadnoj maloj[33]; ona je sve što ostaje od mene...“[34]

32 *Isto*, str. 281.

33 Mislio je na njihovo jedino dijete, ćerku, veliku vojvotkinju Elizabetu Mariju.

34 Richard Barkeley, *nav. djelo*, str. 304.

U svojem posljednjem obraćanju majci, istinu o njihovoj smrti potvrdiće i mlada baronica. Tražila je oproštaj od svoje majke, govoreći da ne može živjeti bez prinčeve ljubavi. Htjela je da budu zajedno sahranjeni, i da će biti srećnija u smrti nego u takvom životu.[35]

Monografije objavljene na osnovu pregleda građe o životu ovog Habsburga osporavaju legende o njegovoj smrti. Istraživanjem obuhvaćen život, govori o teškom djetinjstvu i životu ovog carevića. Prestolonasljednik Rudolf Habsburški bio je jedna darovita, inteligentna ličnost, sa pogledima vizionara. Živio je kratko u vremenu u kojem nije prepoznata njegova borba za opstanak domovine i njegovi progresivni i humani pogledi na svijet.

Bez obzira na tragičnu sudbinu princa Rudolfa, njegova posjeta Crnoj Gori bila je jedna od najznačajnijih u našoj istoriji do kraja 19. vijeka. Austrougarska, iako krajem ovog stoljeća, nije sila kao nekad, ipak je, bila susjed vrijedan strahopoštovanja. Sa slavnom prošlošću, velikim uticajem u Evropi, održaće sliku moćne zemlje sve do konačne propasti 1918. godine. Posjeta njenog prestolonasljednika Crnoj Gori, koja se tada tek uključuje u savremene tokove ondašnjeg svijeta, bila je od ogromnog značaja.

35 *Isto*, str. 294.

Literatura:

Arhivski fondovi

- DRŽAVNI ARHIV CRNE GORE, Fond Ministarstva unutrašnjih djela, f. 56.

Monografije

- Richard Barkeley, *The Road to Meyerling*, Literary Licencing, 2013.
- A. J. P. Tejlor, *Habsburška monarhija*, Zagreb, 1990. godine.

Vodiči

- *Shonbrunn Palace, Guide to the palace*, Wien, 2014.

Novine

- *Glas Crnogorca*, februar – mart 1885. godine.

O MRKOJEVIĆIMA U NORU-u (1941–1945)

Novak Adžić

Mrkojevići are an old Slavic tribe with a territory near Bar that had a turbulent history. They became part of the Principality of Montenegro after 1878. They participated in the First World War as members of a battalion of the Montenegrin army. When the Kingdom of Yugoslavia disintegrated under the blow of the Nazi-fascist forces in 1941, they were forcibly annexed to the so-called Greater Albania. During the people's liberation war in 1941–1945 a large number of the Mrkojevići tribe joined the partisan liberation movement within several Montenegrin people's liberation brigades. Many of them died on various fronts for the liberation of the country, many were wounded in the fight against the occupiers and some ended in captivity.

Poginuli su brojni borci, stanovnici, mještani iz raznih sela i bratstava iz plemana Mrkojevići, opština Bar, koji su bili učesnici NOR-a i antifašističke borbe protiv italijanskog i njemačkog okupatora i domaćih kvislinga i kolaboracionista na jugoslovenskim ratištima u periodu 1941–1945. godine.

Brojni istaknuti Mrkojeviću su, s puškom u ruci, do svoje smrti, hrabro i patriotski, aktivno učestvovali na strani partizana, odnosno jugoslovenskog NOB-a, a sa ciljem oslobođenja Crne Gore i jugoslovenskih naroda od fašističkog i nacističkog osvajača i okupatora.

Mrkojevići su uglavnom poginuli u borbi s neprijateljem tokom vojnih operacija 1944. i početkom 1945. godine, a pojedini su stradali tokom kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, do vojnog sloma i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije.

Ističemo one partizane iz Mrkojevića, koji su poginuli u borbama s neprijateljem, u sastavu Šeste crnogorske narodnooslobodilačke udarne brigade. Tokom 1944. i početkom 1945, u oslobođenju zemlje, poginuli su, na ratištima u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, sljedećih 7 hrabrih boraca iz Mrkojevića:

Alić Brahima Mahmud, rođen 1914. u Kunjama – Bar, zemljoradnik, borac 3. čete 3. bataljona, poginuo 21. avgusta 1944. u selu Dragova Luka – Nikšić[1].

Dabezić Musta Ramo, rođen 1924. u selu Dobre Vode – Bar, zemljoradnik, borac 1. čete 1. čete 2. bataljona, teško ranjen na Gradini u Gornjem Polju i podlegao ranama 11. septembra 1944. u Stubi kod Nikšića.[2]

Đurović Šabana Smail, rođen 1910. u selu Dobre Vode – Bar, borac 3. čete 3. bataljona, poginuo 20. decembra 1944. na Gradini kod Kolašina[3].

Žuđelović Sulja Halil, rođen 1913. u Komini (Pečurice) – Bar, zemljoradnik, borac 1. čete 1. bataljona, poginuo 17. januara 1945, kod Goražda u Bosni[4].

Peliknović Hasana Redžep, rođen 1902. u Pelinkovića (Mrkojevići), zemljoradnik, borac 3. čete 1. bataljona, poginuo 24. januara 1945. kod Goražda u Bosni.[5]

---

1 *Šesta crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, zbornik sjećanja, Pobjeda, Titograd, 1983, str. 871. Podaci navedeni prema poglavlju navedene knjige pod naslovom „Poginuli borci i starješine brigade“.

2 Ibidem, str. 874.

3 Ibidem, str. 876.

4 Ibidem, str. 876.

5 Ibidem, str. 882.

Radović Alije Emro, rođen 1916. u Pečuricama – Bar, zemljoradnik, borac 2. čete 1. bataljona, poginuo početkom februara 1945. kod Goražda u Bosni[6]

Selaković Smaila Omer, rođen 1925. u selu Dobre Vode - Bar, zemljoradnik, borac 3. bataljona, poginuo 1. januara 1945. kod Pljevalja[7].

U knjizi *Šesta crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, koja predstavlja zbornik sjećanja, objavljen je tekst Dušana Bojanića, koji je trajna uspomena na Rama M. Dabezića[8], iz mjesta Dobra Voda u Mrkojevićima, skojevca, partizana borca, ratnog zarobljenika, koji je po oslobođenju iz internacije, teško ranjen u boju na Gradini kod Gronjeg Polja i smrtno stradao od zadobijenih povreda 11. septembra 1944. godine u Stubi u blizini Nikšića. Taj tekst Dušana Bojanića o Ramu Dabeziću zbog posebnog značaja ovdje prenosimo integralno. Tekst nosi naslov „Skojevac Ramo“ i glasi:

„Poslije kapitulacije Italije, dobar broj političkih zatvorenika iz Crne Gore, koji su se nalazili u italijanskim zatvorima i logorima, uspio je da izbjegne njemačko zarobljavanje i povezao se sa italijanskim partizanima. Neki su prešli u Jugoslaviju i odmah se povezali sa partizanskim jedinicama, da bi nastavili borbu do oslobođenja, ali mnogi od njih nijesu dočekali toliko željenu slobodu, jer su poginuli na ratištima

6 Ibidem, str. 883.

7 Ibidem, str. 884.

8 Kratka biografiju Rama Dabezića sa fotografijom objavjena je u u časopisu *Glas Mrkojevića*, broj 1, decembar 2019. str. 43. O njemu se navodi: „Dabezić Musta Ramo, rođen 10. maja 1924. g. u Dobroj Vodi - Pečurice, završio Osnovnu školu, zemljoradnik, neoženjen. Član SKOJ-a . Uhapšen početkom 1943. i iz koncentracionog logora u Baru interniran u Italiju, pobjegao iz logora septembra 1943, i sa prekomorskom brigadom vratio se u domovinu. Poginuo je 1. septembra 1944. na Stubi kod Nikšića, bio u Prvoj četi Dugog bataljona Šeste crnogorske udarne brigade“.

širom naše zemlje. Jedan od takvih palih boraca bio je i Ramo Dabezić borac Šeste crnogorske narodnooslobodilačke udarne brigade.

Ramo Dabezić je u Šestu crnogorsku brigadu stupio po povratku iz italijanskog zarobljeništva. U Crnu Goru se vratio preko Drvara. Pričao je da je po italijanskim zakonima bio osuđen na 30 godina zatvora. U optužnici koja ga je teretila, stajalo je da se kao pripadnik partizanskog pokreta borio protiv italijanskih oružanih snaga. U stvari, ovaj patriota je bio suđen od okupatorskog suda zato što je bio napredan omladinac i patriota svoje zemlje.

Ramo je bio u sastavu Prve čete Drugog bataljona. Ubrzo po dolasku u jedinicu počeo je da se ističe ličnim primjerom, hrabrošću i nadasve druželjubljem, tako da je za kratko vrijeme postao vrlo omiljen među borcima Prve čete. Bio je puškomitraljezac. To je u to vrijeme bila osobita čast svakom borcu, jer automatskih oruđa nije bilo dovoljno, a puškomitraljesci su mogli biti samo provjereni i hrabri borci. Ramo je uvijek bio jedan od dobrovoljaca koji je želio da prati svojim puškomitraljezom borce bombaše. Povjerenje između bombaša i puškomitraljezaca, njihovih pratilaca, pri povlačenju poslije izbačenih ručnih bombi moralo je biti beskrajno. Životi boraca – bombaša ovisili su, u neku ruku, od puškomitraljesca koji ih je štitio. U tom pogledu Ramo je uživao veliko povjerenje svih, jer je ubrzo pokazao da uspješno obavlja svaki povjereni mu zadatak. Takav je bio i tako su ga prihvatili svi borci 1. čete.

Noću, 31. avgusta na 1. septembra 1944. godine, 2. bataljon se zabacio iza leđa njemačkih jedinica koje su se utvrdile na položaju Gradina kod sela Rastovci. Sa Njemcima je bilo i crnokošuljaša – italijanskih fašista, koji su se poslije kapitulacije Italije priključili njemačkim jedinicama. Ostali bataljoni i brigade napadali su neprijatelje u reonu sela Vidrovan. Drugi bataljon došao je na izvršenje zadatka iz sela Stuba. Neopažljivo se pre-

bacio ispod Uzdomira, a zatim pregazio rijeku Zetu između sela Miločana i sela Malog Brezovika i neopaženo se zabacio okupatorskim jedinicama iza leđa. Pošli su bombaši. Pošao je i Ramo sa puškomitraljezom, da ih, po ustaljenom običaju, štiti. Bombaši su izvršili zadatak ubacivši bombe u neprijateljske bunkere. Ramo je svojim puškomitraljezom štitio njihov povratak kojom prilikom se izložio ubitačnoj vatri neprijatelja i bio smrtno ranjen.

Ubrzo se među borcima pronijela vijest da je u ovoj borbi teško ranjeno više boraca, među kojima i Ramo Dabezić. Drug Ramo Dabezić spadao je među hrabrije borce 1. čete, ali, tješili smo se da će drug Ramo preboljeti zadobijene rane. Odmah je organizovano njegovo izvlačenje, napravljena su nosila i otpremljen je u bolnicu Primorske operativne grupe, koja se nalazila na prostoru Banjana.

Iako smrtno ranjen kroz grudni koš, zbog čega je jedva govorio, Ramo se sa nosila raspitivao o ishodu borbe – koliki su naši, a koliki neprijateljski gubici i što je od oružja zaplijenjeno. Drugovi su mu sve ispričali noseći ga ka bolnici. Međutim, Ramove rane su bile smrtonosne, nije izdržao. Na putu za bolnicu Ramo je na nosilima izdahnuo. Prije umiranja, posljednje su mu riječi bile: ‘Kad smo tako udesili njemačke i italijanske fašiste, sad ne žalim što umirem’.

Kolona sa ranjenicima je zastala. Spustila je nosila na zemlju, ali Rama više nije bilo među živima. Zamjenik komandira čete Vukota Golubović, i sam teško ranjen, zamolio je drugove da njegova nosila prenesu do Ramovih. Teško je mogao da pokreće glavu, ali je to uradio krajnjim naporom, želeći da se tako svojim bliskim prisustvom oprosti od druga Rama Dabezića. Plakali su Ramovi drugovi, ali što se tu može, rat je, a rat ne bira žrtve.

Ramo je bio veoma vedre naravi, do kraja odan ciljevima NOB-a druželjubiv, disciplinovan i ozbiljan. Iako je proveo vrlo

kratko vrijeme u 1. četi, brzo se uklopio u kolektiv i kao takav postao veoma zapažen, zbog čega su ga svi drugovi podjednako voljeli.

Drug Dabezić je sahranjen u selu Stuba, iznad izvorišta rijeke Krupac (tada Krupačko jezero). Sahranjen je na maloj zaravni u hladu jasena pored ranije sahranjenih drugova. Do oktobra 1947. godine drug Ramo je mirno počivao među svojim drugovima. Oktobra 1947, njegov stari otac iskopao je posmrtne ostatke svoga sina i odnio ih i sahranio u Ramovom rodnom mjestu na padinama planine Rumije. Prilikom sahranjivanja drugovi su zajedno sa njim zakopali brošuru iz koje su Skojevci učili i savlađivali gradivo iz marksizma. Prilikom iskopavanja Ramovih ostataka brošura je poslužila za identifikaciju.

U znak sjećanja na poginulog sina, Ramov stari otac podigao je svojim sredstvima spomen-česmu na jednom od puteva planine Rumije, čime je trajno obilježio uspomenu na njega i sve one koji su ugradili svoje živote na oltaru slobode i bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Dušan Bojanić“[9]

***

Značajan broj partizanskih boraca iz Mrkojevića (barsko područje) ratovao je na frontovima širom Jugoslavije tokom drugog svjetskog rata. Jedan prilično veliki broj njih stradao je, izgubio živote ili su bili ranjeni, ali su preživjeli, u oružanim sukobima sa neprijateljima, okupatorima i njihovim pomagačima, vođenim za oslobođenje zemlje, djelujući u sastavu antifašističke IX (Devete) Crnogorske narodnooslobodilačke udarne brigade.

9 Dušan Bojanić, „Skojevac Ramo“, *Šesta crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigade*, zbornik sjećanja, Pobjeda Titograd, 1983, str. 401-403.

Među mnogobrojnim poginulim borcima Devete crnogorske udarne brigade, ukupno je bilo 420 pogunilih njenih pripadnika[10], bili su i sljedeći Mrkojevići, koji su poginuli na frontovima u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Precizno, smrtno je stradalo iz sastavu Devete crnogorske udarne brigade 12. boraca iz Mrkojevića i to:

Arabelović Mehmeda Omer, rođen 1901, Mrkojevići, Bar. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 22. XII 1944. godine na Pelevu Brijegu, područje Crne Gore i tu je sahranjen[11].

Vulić M. Osman, iz Mrkojevića, Bar. Umro je od posljedica ranjavanja 13. maja 1945. u bolnici u Ogulinu[12] na području Hrvatske.

Vukić Husa Jusuf, rođen 1914. godine, Mrkojevići, Bar. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 3. maja 1945. godine kod Karlovca[13] na teritoriji Hrvatske.

Grgurević Osmana Ahmet, rođen 1926. iz Mrkojevića, Bar. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo je 14. marta 1945. kod Tvrdimića, Sarajevo[14] na prostoru Bosne i Hercegovine.

Odžić A. Redžep, rođen 1918, iz Mrkojevića, Bar. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 12. marta 1945. na Grbavskim šumama[15].

---

10 Vidi detaljno i cijeli spisak: Stanko V. Vlahović i Milorad-Mićo Selić, *IX Crnogorska narodnooslobodilačke Udarna Brigada*, Pobjeda, Titograd, 1987, str. 321–345.

11 Podaci navedeni prema: Stanko V. Vlahović i Milorad-Mićo Selić, *IX crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Pobjeda, Titograd, 1987, poglavlje knjige pod naslovom „Spisak poginulih boraca Devete crnogorske udarne brigade“, str. 321.

U citiranoj knjizi se tehničkom greškom umjesto prezimena Arabelović navodi prezime Arambelić. Mi smo se opredijelili za ispravno korišćenje prezimena Arabelović.

12 Stanko V. Vlahović i Milorad-Mićo Selić, *IX crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Pobjeda, Titograd, 1987, str. 325.

13 Ibidem.

14 Ibidem, str. 326.

15 Ibidem, str. 337.

Peković Jusufa Sulejman, rođen 1913. godine, iz Mrkojevića, Bar. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 9. marta 1945. na Grbavskim šumama.[16]

Seferović A. Adžija, rođen 1913, Bar. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo 9. marta 1945. na Grbavskim šumama.[17]

Seferović Mehmeda Ramo, Bar. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo 24. aprila 1945. kod Otoka.[18]

Seferević Brahima Sulejman, rođen 1915, Bar. Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo 9. februara 1945. kod sela Graba, Sarajevo.[19]

Seferović Hamdija, Bar. Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo 9. marta 1945. na Grbavskim šumama.[20]

Spahija Mustafe Ahmed, rođen 1918. Bar. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 22. februara 1945. na Kovića Brdu, Kijevo.[21]

Tombarević Brahima Ramo, rođen 1922, Bar. Borac 1. čete 2. bataljona. Poginuo 6. maja 1945. kod Karlovca.[22]

***

Prema raspoloživim podacima, tokom narodnooslobodilačkog rata na prostoru Jugoslavije (1941–1945), pored navedenih, poginulih 19 boraca iz sastava Šeste i Devete crnogorske narodnooslobodilačke brigade, poginulo je još 16 boraca iz sastava drugih partizanskih jedinica na raznim frontovima i to: Alić M. Mahmud, Arabelović Ahmed, Bilecić Smail, Bošković Brahim, Brkanović Mahud (poginuo u Aprilskom ratu 1941), Dabecić Hasan, Elezović Sulejman, Ivanović Azis, Elezović Z.

16 Ibidem, str. 338.

17 Ibidem, str. 340.

18 Ibidem.

19 Ibidem, str. 341.

20 Ibidem.

21 Ibidem.

22 Ibidem, str. 343.

Suljo, Karanikić Petar, Kovačević Tahir (poginuo u Aprilskom ratu 1941), Maljević Zefa, Mačkić Mahmud, Pelinković Velija, Ćubić Mahmud i Čejović Dušan.

Dakle, sa prostora Mrkojevića, aktivnih učesnika, boraca u ratu za oslobođenje zemlje i naroda od okupatora i njihovih pomagača, poginulo je odvažno i hrabro 35 stanovnika[23].

Spomenik poginulim borcima NOR-a iz Mrkojevića je kasnije podignut u mrkojevićkom mjestu Pečurice. Na spomeniku, na dvije zasebne ploče u kamenu su uklesana imena i prezimena smrtno stradalih Mrkojevića, a na posebnoj kamenoj ploči u okviru istog spomenika uklesan je sljedeći natpis: „Neka ovaj spomen vječno zrači imenima naših sinova palim u NOR-u i revoluciji 1941–1945 godine.“[24]

O preživjelim borcima iz Mrkojevića iz sastava Devete crnogorske narodnooslobodilačke udarne brigade (1944–1945)

Kapitulacijom Krajevine Jugoslavije pred agresijom nacističke Njemačke i njenih saveznika iz sastava Sila osovine, u kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. godine, njen državni prostor je ubrzo zauzet i raskomadan i postao je plijenom zavojevačkih okupacionih sila. Crna Gora (tada pod nazivom Zetska banovina), koja je bila integralni dio monarhističke i centalističke Kraljevine Jugoslavije (u okviru čijeg je trajanja Crna Gora bila permantentno obespravljenja i zapostavljena), je, takođe, bila okupirana od strane italijanske vojske i po dogovoru

[23] Podaci navedeni prema: Mahmut Metanović, „Sjećanje na mrkojevićke antifašiste“, *Glas Mrkojevića*, broj 1, decembar 2019, str. 37.

[24] Na odgovarajućem mjestu ove knjige objavlena je fotografija Spomenika palim borcima iz Mrkojevića u NORU- i revoluciji 1941–1945. godine.

osovine Berlin – Rim, pripala je interesnoj, geopolitičkoj sferi fašističke Italije i njenih satelita iz opsega njene vojnopolitičke moći i uticaja.

Nekadašnja državna tetitrorija Kraljevine Crne Gore, u granicama iz vremena dok je ona do 1918. godine i par godina kasnije bila nezavisna i međunarodno priznata država, je 1941. godine ponovo je razorena i podijeljena u novonastalim uslovima ratne okupacije i podjele nakon vojnog sloma i poraza unitarno-monarhističke Krajevine Jugoslavije. Pored ostaloga, nakon aprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije (1941) „istočni i jugoistočni djelovi Crne Gore priključeni su takozvanoj Velikoj Albaniji, i to: Ulcinj sa okolinom, Vladimir, Krajina i Šestani, Mrkojevići u srezu barskom; Tuzi, Hoti, Grudi, Zatrijebač, Vranj, Vladanj i Kodrabudan – srez podgorički; Plav i Gusinje sa okolinom – srez andrijevački i Rožaje – srez beranski“.[25] Dakle, diobom Kraljevine Jugoslavije na interesne sfere nacističke Njemačke i fašističke Italije, od sloma kraljevine Jugoslavije i vojne okupacije prostora Crne Gore, pored ostaloga prostor, teritorija Mrkojevića pripali su novoformiranoj marionetskoj državi Velikoj Albaniji. Stanovništvo Mrkojevića i teritorija koju su najstanjivali njeni domicilni žitelji od 1941. sve do kapitulacije fašističke Italije 1943. bili su silom okupacionog stanja u sastavu takozvane Velike Albanije. Nakon kapitulacije Italije 1943. godine, Mrkojevići su bili pod njemačkom okupacijom[26]. Nesumnjivo, konsekvence četvogodišnje ratne okupacije naroda i teritorije Mrkojevića od strane marionetske Velike Albanije, Italije i Njemačke, kako piše istraživač i publicista Ethem Peročević „su bile pogubne: 32 poginula[27], znatan broj ranjenih sa teškim posljedicama,

25 Gojko P. Vukmanović, *Koncentracioni logor u Baru 1942–1943*, Podgorica – Bar, 2002, str. 13.

26 Ethem Peročević, *Školstvo u Mrkojevićima 1885–2000*, Bar, 2000, str. 30.

27 Ipak je taj veći, iznosi prema preciznijim podacima 33, a relevantan je

progoni, robovanja, oštećene školske zgrade, uništen školski namještaj, spaljeni školski arhivi i još mnogo toga. Sve vrijeme rata Mrkojevići su bili prema distanci prema neprijatelju, a sasvim lojalni narodnooslobodilačkoj vojsci. Postojalo je više narodnooslobodilačkih odbora koji su organizovali pomoć za NOV. Poslije oslobođenja, 1944. godine, sve sposobno za borbu priključilo se narodnooslobodilačkoj vojsci za konačno oslobođenje cijele zemlje“[28].

U ranijem dijelu našeg teksta (koji prethodi ovom potpoglavlju) pisali smo podrobnije i nadasve precizno o stradanju, odnosno, pogibijama brojnih Mrkojevića u borbi protiv naci-fašističkih neprijatelja i okupatora. I to onih znamenitih i hrabrih Mrkojevića koji su poginuli, tokom oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije 1941–1945. Jedni podaci govore da je u NOR-u protiv fašističkog okupatora poginulo 33 Mrkojevića[29], dok drugi podaci preciziraju imena 35 žrtava rata iz Mrkojevića na strani NOR-a. Dominantno su poginuli kao pripadnici Šeste i Devete narodnooslobodilačke crnogorske udarne brigade. U nastavku ovog istorijskog priloga o učešću Mrkojevića u NOR-u, koncentrisaćemo se na preživjele borce iz Mrkojevića iz sastava Devete crnogorske udarne brigade, kojoj su pripadali i u okviru koje su se borili, naravno sa ogradom i apostrofiranjem da ostali i budući istraživači ove istorijske teme treba da se kompletnije i kompleksnije bave učešćem Mrkojevića u cjelokupnom NOB-u i partizanskom pokretu. Relevantno je navesti da Mrkojevići nijesu samo pripadali Šestoj i Devetoj crnogorskoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi, već i ostalim oružanim

broj 35 žrtva u ratu iz Mrkojevića u antifašističkom frontu i NOB-u-Nap. N.A.

28 Ethem Peročević, citirano djelo, str. 30.

29 Muharem Muratović, *Miris zavičaja, Iseljenici iz Mrkojevića*, Mrkojevići, 2006, str. 38. M. Muratović objavljuje spisak žrtava iz Mrkojevića tokom Drugog svjetskog rata 1941–1945.

formacijama partizanskog NOP-a i da su mu na razne načine pružali podršku i pokazivali pripadnost i lojalnost. Ali, naša istorijska naracija o Mrkojevićima bazira se na spisak preživjelih boraca Devete crnogorske narodnooslobodilačke udarne brigade. Ne raspolažemo spiskom preživjelih boraca iz Mrkojevića, pripadnika Šeste crnogorske udarne brigade, tako da u ovome radu oni, na žalost, ne mogu biti obuhvaćeni, ali potrudićemo se da u eventualnom drugom dopunjenom izdanju ove studije oni budu obuhvaćeni, ako se steknu heuristički uslovi za utvrđivanje adekvatnog i pouzdanog spiska o njima. U svakom slučaju, drugi istraživači i pisci treba da se ozbiljno, minuciozno i vjerodostojno pozabave tim važnim istorijskim faktima i zbivanjima i da ih javno prezentiraju.

Prema do sada sintetizovanim i objavljenim istraživanjima, preživjeli borci iz Mrkojevića, srez Barski, NOR-a iz sastava Devete crnogorske narodnooslobodilačke udarne brigade (kojoj su pripadali, u čiji borbeni sastav su stupili, najvećim dijelom od novembra i decembra 1944. godine), bili su;

- Alić M. Muhamed, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944. godine[30].
- Alić A. Šaćir, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944. godine.[31]
- Alić B. Šaban, Bar, desetar 2. čete 1. bataljona, u brigadi od 7. XI 1944. godine.[32]
- Arabelović A. Ahmet, Bar, borac 1. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944. godine.[33]

30 Stanko V. Vlahović i Miodrag-Mićo Selić, *IX crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Titograd, 1987, „Spisak preživjelih boraca Devete crnogorske NO udarne brigade, str. 347.

31 Stanko V. Vlahović i Miodrag-Mićo Selić, *IX crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Titograd, 1987, str. 347.

32 Ibidem.

33 Ibidem.

- Arabelović S. Ibrahim, Bar, 2. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944. godine.[34]

- Arabelović M. Bećir, Bar, borac 3. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944[35]. On je dobio status ratnog vojnog invalida usljed ranjavanja u Karlovačkoj vojnoj operaciji NOVOJ-a u sukobu sa Njemcima i ustašama maja 1945. godine.

- Adžić A. Mehmed, Bar, borac 3. bataljona, u brigadi od 10. XI 1994. godine.[36]

- Adžić A. Ibrahim, Bar, borac 2. čete 2. bataljona.[37]

- Adžić A. Suljo, Bar, desetar u bigadnoj intendanturi.[38]

- Bajramović O. Bećir, Bar, borac intendanture 3. bataljona.[39]

- Vukić Ahmed, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[40]

- Vukić Sulejman, Bar, borac 2. čete 2. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[41]

- Vukić Halil, Bar, borac 1. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944[42].

- Vulić Bećir, Bar, borac 1. čete 1. bataljona, u brigadi od 28. XII 1944.[43]

- Vulić M. Mahmut, Bar, borac Mitraljeske čete 3. bataljona, u brigadi od 28. XII 1944.[44]

- Vulić Mehmed, Bar, borac 2. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[45]

34 Ibidem, str. 348.
35 Ibidem.
36 Ibidem.
37 Ibidem.
38 Ibidem.
39 Ibidem, str. 349.
40 Ibidem, str. 355.
41 Ibidem.
42 Ibidem.
43 Ibidem, str. 356.
44 Ibidem.
45 Ibidem.

- Vulić Š. Mehmed, Bar, borac 3. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[46]

- Vulić M. Suljo, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 28. XII 1944.[47]

- Vučić A. Brahim, Bar, borac 3. bataljona u brigadi od 12. XI 1944.[48]

- Vučić M. Jusuf, Bar, borac baterije brigade, u brigadi od 12. XII 1944.[49]

- Grgurević M. Ahmed, Bar, borac intendanture brigade, u brigadi od 1. XII 1944.[50]

- Grgurević O. Bećir, Bar, borac 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[51]

- Grgurević O. Suljo, Bar, borac 3. čete 2. bataljona, u u brigadi od 1. XII 1944.[52]

- Dabezić I. Suljo, Bar, borac 4. bataljona, u brigadi od 10. XII 1944.[53]

- Dapčević S. Mujo, Bar, desetar u 1 četi 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[54]

- Đurović B. Mustafa, Bar, borac Mitraljeske čete 3. bataljona.[55]

- Žuđelović M. Adem, Bar, borac intendanture 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[56]

46 Ibidem.
47 Ibidem.
48 Ibidem, str. 357.
49 Ibidem.
50 Ibidem, str. 358.
51 Ibidem.
52 Ibidem.
53 Ibidem.
54 Ibidem.
55 Ibidem, str. 362.
56 Ibidem, str. 363.

- Žuđelović R. Alil, Bar, borac 1. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[57]

- Žuđelović S. Ahmed, Bar, borac intendanture 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[58].

- Žuđelović B. Mujo, Bar, borac intendanture brigade, u brigadi od 1. XII 1944.[59]

- Isaković K. Ahmed, Bar, borac baterije brigade.[60]

- Isaković Musa, borac 2. čete 4. bataljona, u brigadi o 1. XII 1944.[61] Za Musu Isakovića se u nekim istoriografskim zapisima navodi da mu je vlastito ime Musaja, te da je dobio status ratnog vojnog invalida.

- Isaković J. Osman, Bar, borac 1. čete 2. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[62]

- Kalezić B. Sulejman, Bar, borac 3. čete 2. bataljona, u brigadi od 26. XII 1944.[63]

- Kaplanović M. Omer, Bar, borac 2. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[64]

- Karastanović B. Arslan, Bar, borac 1. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[65]

- Kovačević C. Omer, Bar, borac brigade od 1. XII 1994.[66]

- Kovačević O. Hasan, borac 2. čete 1. bataljona, u brigadi od 14. XII 1944.[67]

---

57 Ibidem.

58 Ibidem.

59 Ibidem.

60 Ibidem, str. 364.

61 Ibidem.

62 Ibidem.

63 Ibidem, str. 367.

64 Ibidem, str. 368.

65 Ibidem, str. 370.

66 Ibidem, str. 369.

67 Ibidem, str. 369

- Kurtović B. Ahmed, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944[68].

- Kutrović B. Mustafa, Bar, borac 1. čete 4. bataljona.[69]

- Mačkić H. Ahmet, Bar, borac 1. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[70]

- Metanović D. Alil, borac 1. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[71]

- Metanović J. Emro, Bar, desetar 2. čete 1. bataljona.[72]

- Metanović M. Jusuf, Bar, borac Mitraljeske čete, u brigadi od 1. XII 1944.[73]

- Metanović A. Selim, Bar, borac 2. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[74]

- Metanović O. Suljo, Bar, borac 3. čete 2. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[75]

- Metanović Š. Suljo, Bar, borac 3. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[76]

- Muslić H. Alil, Bar, borac 3. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[77]

- Nikezić B. Alil, Bar, borac 1. čete 1. bataljona, u brigadi od 15. XI 1944.[78]

- Nikezić Velija, borac 1. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[79]

---

68 Ibidem, str. 371.

69 Ibidem.

70 Ibidem, str. 375.

71 Ibidem.

72 Ibidem.

73 Ibidem.

74 Ibidem.

75 Ibidem.

76 Ibidem.

77 Ibidem, str. 379.

78 Ibidem, str. 380.

79 Ibidem.

- Nikezić A. Emro, Bar, borac intendanture brigade, u brigadi od 15. XI 1944.[80]

- Nikezić R. Etem, Bar, 1. čete 2. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[81]

- Nikezić J. Mahmut, Bar, borac 3. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[82]

- Nikezić R. Mujo, borac 3. čete 2. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[83]

- Nikezić O. Omer, Bar, borac intendanture brigade, u brigadi od 7. XII 1944.[84]

- Nikezić J. Osman, Bar, borac 1. čete 4. bataljona, u brigadi od 2. XII 1944.[85]

- Nikezić J. Smajil, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. I 1945.[86]

- Nikezić O. Uso, Bar, borac intendanture brigade, u brigadi od 1. XII 1944.[87]

- Nikezić B. Halil, Bar, borac 1. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[88]

- Nikočević S. Đuro, Bar, desetar u 2 bataljonu.[89]

- Nikočević T. Pavle, borac brigade.[90]

- Omeralović O. Ibrahim, borac 1. čete 3. bataljona, u brigadi od 28. XII 1944.[91]

---

80 Ibidem.
81 Ibidem.
82 Ibidem.
83 Ibidem.
84 Ibidem.
85 Ibidem.
86 Ibidem.
87 Ibidem.
88 Ibidem.
89 Ibidem, str. 381.
90 Ibidem.
91 Ibidem, str. 381.

- Odžić A. Suljo, Bar, borac Prateće čete brigade, u brigadi od 1. XII 1944.[92]

- Peković J. Ramo, Bar, borac 2. čete 2. bataljona, u brigadi od 28. XII 1944.[93]

- Pelinković R. (H)Asan, Bar, borac 1. čete 2. bataljona, u brigadi od 14 XII 1944.[94]

- Pelinković M. Jusuf, borac 1. čete 2. bataljona.[95]

- Pelinković J. Selim, borac 1. čete 4. bataljona[96].

- Petović A. Alil, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 7. XII 1944[97].

- Petović S. Mahumt, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 7. XII 1944[98].

- Petović A. Omer, Bar, borac intendanture 2. bataljona, u brigadi od 7. XII 1944.[99]

- Petović J. Huso[100], Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.

---

92 Ibidem.

93 Ibidem, str. 383.

94 Ibidem.

95 Ibidem.

96 Ibidem.

97 Ibidem. U tekstu knjige je napravljen lapsus u vezi prezimena. Piše Petković, a ispravno je Petović.

98 Ibidem. U tekstu knjige je napravljen lapsus, faktografska greška u vezi prezimena. Piše u citiranoj knjizi Petković, a ispravno treba da piše - Petović. Radi se o Petovićima iz Mrkojevića, barski srez, a ne o Petkovićima. Mislimo da je u pitanju logička, osnovana, teško oboriva pretpostavka, koja kazuje da je tako zaključiti da se radi o Petovićima – tačno.

99 Citirano djelo, str. 383.

100 Ibidem, str. 383. U tekstu citirane knjige piše Petrović J. Huso. Mislimo da je u pitanju slovna, tehnička greška, ipak, u ovom kontekstu, faktografskog je karaktera, i da se radi o Petoviću J. Husu, a ne Petroviću J. Husu. Ali, ne tvrdimo s potpunom sigurnošću da je tako.

- Seferović M. Ahmet, Bar, borac 3. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[101]

- Seferović O. Šaban, Bar, borac 2. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[102]

- Spahić N. Elez, Bar, borac 3. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[103]

- Sulejmanović B. Osman, Bar, borac 2. čete 2. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[104]

- Sulejmanović B. Šaban, Bar, borac 2. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[105]

- Sulić A. Brahim, borac 2. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[106]

- Sulić A. Mujo, borac 2. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[107]

- Useinović B. Adem, Bar, borac 1. čete 1. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[108]

- Useinović O. Emro, Bar, borac 1. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[109]

- Useinović J. Jusuf, Bar, borac brigade od 1. XII 1944.[110]

- Useinović Osman-Muho, Bar, borac 1. čete 1. bataljona.[111]

- Useinović I. Rustem, Bar, borac 3. čete 4. bataljona.[112]

---

101 Stanko V. Vlahović i Miodrag-Mićo Selić, *IX crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Titograd, 1987, str. 390.

102 Ibidem.

103 Ibidem, str. 391.

104 Ibidem, str. 393.

105 Ibidem.

106 Ibidem.

107 Ibidem.

108 Ibidem.

109 Ibidem.

110 Ibidem.

111 Ibidem.

112 Ibidem.

- Useinović B. Adžija, Podgorica, borac 1. bataljona, u brigadi od 6. IX 1944.[113]

- Usezić B. Bećir, Bar, borac 3. bataljona, u brigadi od od 1. XII 1944.[114]

- Kalezić A. Etem, Bar, borac 1. čete 2. bataljona, u brigadi od 1. II 1945.[115]

- Čantić O. Jusuf, Bar, borac 3. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[116]

- Čantić O. Omer, Bar, borac 1. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[117]

- Šabović B. Ibrahim, Bar, borac 2. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[118]

- Šabović S. Alil, Bar, borac 3. čete 3. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[119]

- Šabović D. Arslan, borac 2. čete 2. bataljona.[120]

- Šabović J. Asan, Bar, borac 1. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[121]

- Šabović A. Vejsel, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[122]

---

113 Ibidem. Adžija B. Useinović je takođe porijeklom, starinom, iz barskih Mrkojevića.

114 Ibidem, str. 396.

115 Bitna je napomena da na stranici 396 navedene knjige stoji ime i prezime: Haezić A. Etem. Mi smo mišljenja, ali sasvim sigurno ne možemo tvrditi, no osnovano možemo pretpostaviti da je u pitanju lapsus, te da se radi o Kaleziću A. Etemu i da je on iz barskih Mrkojevića.

116 Ibidem, str. 398.

117 Ibidem, str. 398.

118 Stanko V. Vlahović i Miodrag-Mićo Selić, *IX crnogorska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Titograd, 1987, str. 399.

119 Ibidem.

120 Ibidem.

121 Ibidem.

122 Ibidem.

- Šabović A. Jusuf, Bar, borac 3. čete 4. bataljona, u brigadi od 1. XII 1944.[123]

Od ukupno, prema objavljenom spisku, 2.074 preživjela borca, pripadnika Devete crnogorske narodnooslobodilačke udarne brigade, bilo je, kako smo pojedinačno naveli, u okviru iste, a rukovodeći se publikovanim istoriografskim faktima, zbirno 94 partizana – boraca, slobodara, antifašista i antinacista iz barskog plemena Mrkojevići, što predstavlja, ne samo respektabilan, nego, nadasve, impozantan broj Mrkojevića, koji su dali ogromni doprinos antifašističkoj borbi za oslobođenje kako Crne Gore tako i ostalih jugoslovenskih naroda i zemalja u oslobodilačkom ratu protiv fašističko-nacističkog okupatora i njegovih domaćih kolaboranata, kvislinga i domaćih pomagača.

Naravno, treba s posebnom pažnjom uzeti u obzir činjenicu da su brojni Mrkojevići bili borci i u okviru Šeste crnogorske brigade i pripadnici drugih ratnih jedinica NOB-a, ali mi smo se u ovoj naraciji bazirali na njihovo pipadništvo Devetoj crnogorskoj NO udarnoj brigadi.

Pored navedenog, kada govorimo u učešću Mrkojevića u partizanskom NOB-u, ne smijemo zaobići, naprotiv, neophodno je navesti, u kontekstu ove elaboracije, i podatak kojeg javno prezentira diplomirani istoričar iz Mrkojevića Mahtut Metanović da su i drugi Mrkojevići bili učenici NOR-a i da su preživjeli rat. Navedeni autor piše da su iz Mrkojevića, pored navedenih, preživjeli učesnici, borci NOR-a bili (prema objavljenom spisku oni nijesu navedeni da su bili u sastavu Devete crnogorske NOR-brigade) i: Eljezović Lj. Usein, Eleljezović Z. Bajram[124], Pelinković D. Husein, Pelinković D. Musaja, Pelinković H. Sulejman, Pelinković H. Ibrahim, Pelinković D. Mustafa, Pelinković D. Ibrahim, Pelinković I,

123 Ibidem.

124 Radi se o Elezovićima/Eljezovićima.

Pelinković J. Hasan, Pelinković i Hdžija, Pelinković Z. Hamza i Pelinković A. Osman[125]. Pored navedenih isti autor navodi da su preživjeli borbi NOR-a tokom Drugog svjetskog rata na jugoslovenskom prostoru iz Mrkojevića bili i: Spahić T. Ahmet, Spahić N. Eljez, Tombarević A. Ahmed i Tombarević B. Jusuf[126].

Da bismo pokušali, makar djelimično, ali po obavezujućim načelima istorijske nauke, što objektivnije i provjerljivije, savjesnije i poštenije, zaokružiti ovu, konciznu (premda nepotpunu i necjelovitu), istorijsku, primarno faktografsku, naraciju o učešću Mrkojevića na strani NOB-a tokom Drugog svjetskog rata na jugoslovenskom prostoru i njenim ratištima, neophodno je navesti i činjenicu da su nekoliko uglednih boraca Mrkojevića – slobodara, antifašista i antinacista – bili ratni zarobljenici u nacističkim njemačkim koncentracionim logorima, od kojih su većina preživjeli, ali pojedini nijesu.

U tom smislu, prema objavljenim istraživanjima, to su bili: Ivanović Ćemalj (preživio je ratno zarobljeništvo, a proveo je u njemu 4–5 godina)[127]; Metanović Osman (u ratnom zarobljeništvu bio je 4–5 godina i preživio je. Njegov broj u konc-logoru bio je 115372)[128]; Spahić B. Redžep (proveo je 3 godine u ratnom zarobljeništvu i preživio)[129]; Omer B. Perazić (umro je u njemačkom logoru Osnabrik)[130].

125 Mahmut Metanović, „Sjećanje na mrkojevićke antifašiste“, *Glas Mrkojevića*, broj 1, decembar 2019, str. 38.

126 Mathut Metanović, citirani rad, str. 38–39.

127 Mahmut Metanović, „Sjećanje na mrkojevićke antifašiste“, *Glas Mrkojevića*, broj 1, decembar 2019, str. 37.

128 Ibidem.

129 Ibidem.

130 Ibidem.

NOŠNJA U OGLEDALU VREMENA DANILA I PETROVIĆA NJEGOŠA

Boris Ćalić

This paper is dedicated to the Montenegrin costume in the period of Prince Danilo I. The angle of observation that I take is an attempt to contribute to the development of tourism in Montenegro. The subject of my research is the context in which the costume was originally created, its genesis, its existence in the future and the presentation of Prince Danilo I in the Montenegrin costume.

Pristupio sam mnogim izvorima i zadržao se na podacima koje iznosi autorka Saša Brajović pozivajući se na mnoge relevantne činioce. Podacima u vezi sa stupanjem na prijesto nasljednika Petra II Petrovića stupamo u svijet osobenosti knjaza Danila. „Zna se da je Njegoš krajem avgusta 1851. godine uputio molbu ruskoj vladi da njegovog izabranika upiše u neku višu školu, što je brzo odobreno, te je Danilo krenuo u Petrograd možda već u septembru. Prema zapisu vojvode Gavra Vukovića, bio je u manastiru Aleksandra Nevskog“.[1] Kako autorka Saša Brajović piše, pozivajući se na izvore Gavra Vukovića i njegove *Memoare*, knjaz Danilo oblačio je crnogorsko odijelo i stavljao crnogorsku kapu.

[1] S. Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića*, Matica crnogorska, Podgorica, 2019, str. 77.

Odnos prema portretu njegovao je pod uticajem Njegoša koji je, kako je poznato, pozirao Anastasu Jovanoviću. Njegoš se trudio da prekine izolovanost Crne Gore te oštroumno prihvatao sve novine. Bio je to period kada se „pojavio pronalazak koji je za kratko vrijeme omogućio široki razvoj vizuelnih djelatnosti, i koji je, u savremenom društvu, jedan od temelja civilizacije. Kao i svi drugi pronalasci, pronalazak postupka kojim se dobija fotografija nije rezultat rada samo jednog čovjeka, niti se vezuje za određeni momenat. Pojedini fenomeni prirode, na osnovu kojih se došlo do definisanja postupaka tehnike fotografije, bili su na raznim stranama svijeta poznati, neki i mnogo prije nego što je došlo do povezivanja u sistem kojim se dobija fotografska slika“.[2] Ateljei dagerotipije po Evropi dobijali su svoje mjesto, a Crna Gora se Njegoševim naporima priključila „skidanju obraza“. Petar II Petrović Njegoš prepoznao je važnost ovog izuma, a time i vladarskog portreta, i doveo dagerotip u Crnu Goru.

Portret je neprevaziđeno djelo ovakvih primjera. Dolazak Danila I Petrovića na prijesto jedan je od prelomnih momenata u crnogorskoj istoriji. U službi države tragao je za atributima koje će ustaliti i učiniti ih opštim mjestom. Stalnim radom na svom obrazovanju, na primjer učenju francuskog jezika, i pomnom njegovanju maternjeg, klesao je svoju vladavinu koja bi danas trebalo da dobije više pažnje. „Svjestan koliko je ozbiljno i kontinuirano školovanje važno za vladara, kao i za državu koju zastupa, kasnije je uložio mnogo truda i sredstava da svog nasljednika Nikolu, sina svog starijeg brata, velikog vojvode Mirka Petrovića, obrazuje u najboljim školama, uključujući i prestižni licej *Louis le Grand* u Parizu.“[3] Obnova škole, briga za obrazovanje sveštenika, ali prije svega obnova

[2] M. Đurić, *Njegoš i počeci fotografije u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, 2013, str. 315.

[3] S. Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, Podgorica, 2019, str. 19.

štamparije, razlozi su da se vladavina knjaza Danila I posmatra kao važan period crnogorske istorije.[4] Sudbinu knjaza Danila, autori koji su se bavili njegovim likom i djelom porede sa onim događajima i sudbinama koje su potekle iz pera Viljema Šekspira. Ovakva analogija ima priličnu težinu, jer pronaći životnu sudbinu u tragedijama ove umjetničke vrijednosti kakvu je stvorio Šekspir, važan je momenat za našu istoriju kako u istorijsko-političkom kontekstu tako i šire. U vezi sa tim njegov životni put smatran je trnovitijim od puta Njegoša II, takođe životom punim previranja misli, odluka i lomova. U tom smislu *Gorski vijenac* pokazao je da se hamletovsko pitanje, takođe, primjenjuje i na naše istorijske, pa i sudbinske stvarnosti. Ostavljen je trag kojim se i danas ide bilo u stihovima, kako umjetnika autora, tako prije svega naše epske poezije koja je kao nijedna druga opjevala na najljepši mogući način.

Obučen u „vilaste gaće" i ogrnut „s dugačkijem ćurakom" poput pravog *nacionalnog vladaoca* Danilo I stvara posebnu vezu sa svojim narodom.[5] Njegovanje svog čina Danilo je i pokazivao presvlačenjem u svitnu nošnju. *Crnogorske haljine* su imale izuzetnu važnost. Profesorica Saša Brajović piše da je „to odijelo ratnika, herojski identitetski obrazac crnogorskog naroda. Iako Njegoš nije bio kreator svitne muške crnogorske nošnje, svojim ugledom i pojavom učinio je da ona postane normativ, identifikacioni kod crnogorskog identiteta, slobode i nezavisnosti u Evropi".[6] Autorka Zorica Mrvaljević napominje

[4] Interesantan je podatak da su slova za štampariju došla u Crnu Goru iz Beča početkom 1858. godine, a da se o nabavci brinuo fotograf Anastas Jovanović. Više o ovome u: S. Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića*, Matica crnogorska, Podgorica, 2019.

[5] Više o ovome: S. Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, Podgorica, 2019.

[6] S. Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, Podgorica, 2019, str. 24.

da su kontradiktorni izvori doveli do zabune, pa i poteškoća u konkretnom shvatanju nastanka crnogorske nošnje. Ove poteškoće odnose se kako na mušku i žensku svitnu nošnju, tako i na suknenu, ali i na druge srodne fenomene.

Fasciniraju podaci koji nedvosmileno ukazuju da je uložen golemi intelektualni napor u cilju velikog internacionalnog zamaha. Sve što je u evropskom ruhu bilo prihvatljivo prepoznato je kao jasna predstava koja je ovde primjenjiva, ali i poželjna.[7]

Kako u radu nemam namjeru da se previše bavim istorijskom podlogom, ali opet imam u mjeri koja nije zanemarljiva, napominjem da su se istorijske prilike koje se odnose na sudbinu zemlje upravo odrazile na nastajanje odijela u kojem se knjaz Danilo predstavljao. U ovom smislu vizuelni identitet i neraskidiva veza sa društvom ima izuzetan značaj u polju preplitanja estetskog i značaja iz sfere politike. Epska poezija i književno stvaralaštvo takođe grade snažnu sliku ratnika u nošnji s oružjem, koja se urezala u svijest generacija Crnogoraca.

Knjaz Danilo I, poput Njegoša, nosio je ispod nošnje košulju i mašnu. Njegoš je uticao na njega u stavu koji pokazuje kako tradicionalnu orijentaciju tako i evropsku. Vuk Karadžić u pripremi knjige koje će sadržati pjesme iz vremena knjaza Danila u pismu knjazu Nikoli saopštava da je prije za to da se doda portret knjaza ne sa fesom na glavi već sa crnogorskom kapom.

Ceremonija je uobličena evropskim standardima toga vremena, ali i tradicionalnim običajima kao što pokazuje vjenčanje knjaza Danila sa Darinkom Kvekić. Njegove grudi bile su obogaćene „raznim dekoracijama“.[8] Svadba je imala prizvuk zveckanja oružja u kontekstu junaka koji glas pušta

[7] Više o ovome vidi intervju sa profesorom Nenadom Makuljevićem dostupan na linku: http://www.politika.rs/sr/clanak/18768/По-угледу-на-Европу

[8] O svadbi knjaza Danila više u: Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, 2019, str. 26.

daleko, ali i odjelo o kojem će se dugo pričati. Knjaz Danilo je odjelo prezentovao i u susretima sa turskom stražom. On im je „izaša u sred lađe otvoreno u zlatno ođelo sa ordenima“ što pokazuje da je svjesno koristio priliku da istakne ugled, pa samim tim i autonomnost Crne Gore, što je važno za oblasti vizuelne kulture i simboliku značaja i značenja.[9]

Kada ga je u maju mjesecu 1853. godine predstavio čuveni Anastas Jovanović, Danilo I Petrović držao je sablju niz nogu, dok mu ruka na koricama umjesto na balčaku poručuje: diplomatija i mir. Interesantna je litografija knjaza Danila koja u odnosu na crtež, sadrži kapu. Kapu od zimskog hermelina sa perjanicom knjaz drži u lijevoj ruci.[10] Autorka Brajović, upućujući na ove detalje, napominje da je knjaževsku kapu nosio i Njegoš, tačnije „samur-kalpak, okićen crvenom kadifom“. *Kalpak* kao visoka kapa opšivena krznom spominje se u velikom broju naših epskih pjesama, često opisana sa perjanicom na vrhu, obično od kadife, imala je ukrase u vidu zlatnih lanaca i kolajni.[11]

Knjaz Danilo, znajući koliko daleko fotografija „priča“, pristupao je svjesno i tim putem „govorio“. Profesorica Brajović piše o ovom načinu ophođenja knjaza Danila i odabiru odijela na portretu kao o tome da „identifikujući se kao Crnogorac, on

---

9 Profesor Đ. Šušnjić je zabilježio: „Simbolički značaj i značenje „nacionalnih svetinja“ prevazilazi ono što je umom dohvatljivo i shvatljivo, a u isto vreme preostaje više onoga što se oseća i veruje. Jedna strana simbola zahteva razumevanje a druga osećanje. Simbol je most između svesnog i nesvesnog, u njemu ima nešto od uma ali i nešto od srca“. To dobro znaju i vešto koriste jezički nacionalisti. Cijeli tekst dostupan na linku: https://www.6yka.com/novosti/duro-susnjic-naoruzani-jezik

10 Ova litografija se nalazi pod brojem Sl. 21 u knjizi: Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, 2019, str. 130.

11 Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, Knjiga 9, Beograd, str. 133.

Sl. 1

Litografija se nalazi pod brojem Sl. 21 u knjizi: Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, 2019, str. 130.

je poručio da je izdanak naroda koji je, držanjem u ratu, ojačao ugled i učvrstio međunarodne pozicije Crne Gore. U izboru tradicionalnog kostima ogleda se i želja da bude prepoznatljivi, bliži, a time i draži predstavnicima svog, kao i drugih južnoslovenskih i evropskih naroda".[12] Umijeće sjećanja, razne ceremonije, ukopi, imali su i te kako veliku težinu u vremenu na koja sada gledamo kao na svoju slavnu prošlost.

„Pomen na vladara u bilo kom mediju, naročito njegov grob, postaju stožer kolektivnog pamćenja. Znao je da će spomenik koji je planirao podići na Orlovom kršu, kao i grobna kapela na Lovćenu kojoj je on, prijenosom Njegoševog tijela, ispunio smisao, postati toposi memorije. Ovi vizuelni znaci dubokog duhovnog značenja postali su javni simboli zajedničkog sjećanja, dinastičke politike i njenog kontinuiteta, spomeni na prošlost, ali i projektovana slika budućnosti. Uvijek pred očima, oni su definisali identitet i stremljenje zajednice i bili garant vrijednosti i vrlina crnogorskog naroda".[13] Naime „herojski patrijarhalizam, kao suština crnogorskog duhovnog bića, razvio se kao poseban životni i socijalni oblik" i do dan danas ovaj karakter se uzima često za osnov u daljim istraživanjima.[14] Obredi i obredna okupljanja odigrali su veliku ulogu i okitili crnogorsku kulturu nestvarnim lirizmom. Ne smijemo zaboraviti činjenicu da je, što i napominje autorka, vizija krasila Danila I. Vizija koja krasi kako ratnika i diplomatu tako i zakonodavca. Govori se o ličnosti punoj autoriteta i hrabrosti koja je svoje vizije gradila crtajući ih društvenim prilikama.[15]

---

12 Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, 2019, str. 127.

13 Ibid, 127.

14 Vesna Ivanović, *Žene i muzika u Crnoj Gori,* Muzička akademija, Cetinje, 2007.

15 Više o ovome u: Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, 2019, str. 45.

Interesantno je da je svojom smjelošću knjaz krenuo ka reformama koje nijesu bile u tradicionalnom duhu. Napravio je zaokret ka crnogorskom pitanju i učinio otklon prema svemu što je smatrao da ne ide u prilog njegovim težnjama ka evropskom strijemljenju. Od mnogih poduhvata knjaza Danila I, u ovom radu izdvajam izgradnju tvrđave Voltice u kontekstu pripajanja Župe Nikšićke Crnoj Gori.[16]

Knjaz Danilo umio je da uvidi da bez ekonomske moći Crna Gora neće imati otvoren put kakav je on krojio svojim ambicijama. Karakteristične crte imao je od koga da naslijedi i to se pokazivalo u obistinjavanju predstave o liku i djelu jednog vladara. Onaj koji stoji pred ogledalom i jasno vidi iza svojih leđa povorku hrabrih ratnika junaka uvjek spremih na juriš ispred sebe vidi Napoleona, Karađorđa, Petra Velikog i Nikolaja I.[17] Interesantno je da je među portretima u Biljardi mjesto našao portret čuvenog pjesnika Bajrona. Ova činjenica opravdava ulaženje u pojedinim djelovima rada u nepregledne sfere književnosti i filozofije. Govoriti o crnogorskoj istoriji bez upijanja književno-filozofskog uticaja je nezamislivo, prije svega kada se uzmu u obzir odlike romantizma i sve što je ovu epohu krasilo.

Prilike koje navodim govore o narodnom odijelu. Komparativne metode ukazuju na to da je u doba Balšića postojala posebna nošnja sačinjena za najbližu vlastelu. Ovo se dokazuje i razvojem trgovine toga doba i saradnje Zete i Mletačke Republike, pa i Dubrovnika. Balšići su dobijali vrijedne poklone, stremilo se luksuzu pa su i sanduci morali biti puni finog sukna.[18] Autorka Mrvaljević iznosi podatak da je

16 Ibid, 56.

17 Više o ovome: Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, 2019, str. 59.

18 Više: Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Obod, Cetinje, 1999, str. 31.

Sl. 2

Akvarel Filip Vukasović: Crnogorci iz 1782. godine se nalazi pod rednim brojem 18. u knjizi: Zorice Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Matica crnogorksa, Cetinje, 1999.

1455. godine Stefan Crnojević došao u Vranjinu na pregovore sa mletačkim opunomoćenikom, kada je i zabilježeno da je njegova pratnja bila obučena u *svitna i pozlaćena odijela*. Podaci ukazuju da je upravo u vrijeme Crnojevića formirana crnogorska svečana nošnja. Ona je bila namijenjena Crnojevćima i njihovoj vlasteli.

Početkom šezdesetih godina prošlog vijeka, studiozni istrazivač i direktor Državnog muzeja na Cetinju, Risto Dragićević pronalazi akvarel austrijskog oficira Filipa Vukasovića iz 1788. godine na kojem se jasno vidi nekoliko Crnogoraca obučenih u svečane i suknene crnogorske nošnje. Na akvarelu je prikazana crnogorska kapa, zlatna ječerma, dimije, svileni pojasevi, dokoljenice. Djelove poput kape, dimija, dolama, džamadana prepoznajemo i danas kao sastavne odjevne komade nošnje.

Studioznim posmatranjem nošnje posebno sam se zainteresovao za zastupljene motive prije svega za zlatovez koji je, primjera radi, prednjicu nošnje ukrašavao vijencem spiralno ukrašenih cvjetova. Takođe sam pažnju usmjerio na motiv ptice zastupljen na džamadanu inspirisan navodima etnografkinje Zorice Mrvaljević da postoji mogućnost da se ranije motiv ptičijih glava koristio u samoj nošnji, ali da je vremenom iščeznuo. Čohani gunj krojen uz tijelo do struka, proširen u tri zvonaste pole dužinom do koljena, bez funkcije zakopčavanja, čini izuzetan odjevni predmet. Na bočnim šavovima ispod struka su usječeni kosi džepovi. Gajtani od pozlaćene srme su smješteni oko vratnog i grudnog izreza. Na grudnom dijelu su, bez razmaka, našivena ukrasna dugmad od crvenog svilenog konca sa crvenim koralnim perlicama koja imaju samo dekorativnu funkciju. Svi ovi detalji ukazivali su na ljepotu kroja iako sam imao u vidu da je gunj najmanje dekorisan odijevni komad. U tom smislu jelek je upotpunio moja razmatranja, jer je on upravo najbogatiji dio i dolazi preko gunja. Ovaj prsluk izrađen je od fine čoje, najčešće u crvenoj boji, a mogao se naći i u tamno plavoj boji. Na prednjoj i zadnjoj strani je bogato izvezen gustim spletom floralnih motiva, koncentrisanim u ornamentna polja, dobijena našivanjem ukrasnih traka i gajtana. Posmatrajući detalje najviše sam se zadržao na upečatljivim tokama. One predstavljaju najefektniji segment na cjelokupnoj nošnji. Izrađene su od srebrnih, često pozlaćenih ploča, nanizanih u više horizontalnih redova, iznad kojih je šest većih srebrnih ploča (kanata) pravougaonog ili nepravilnog geometrijskog oblika. Sve ploče su prišivene za čvrstu podlogu i postavljaju se na prednjim polama jeleka. Izrađene su tehnikom livenja ili kovanja, a ukrašavane tehnikom iskucavanja, granulacije, filigrana. Iako su se Crnogorci sahranjivali u svečanoj nošnji toke su izostajale, jer su se nasljeđivale. Plave dimije se pravougaonim oblikom i bočnim stranama sužavaju i čine interesantan komad jer posebno

utiskvani geometrijski motivi na spoljašnjem listu služili su za odlaganje oružja, novca i sl. Oružje se smatralo posebno važnim dijelom svitne nošnje. U silavu su se najčešće nalazile dvije ledenice ili dvije kubure. Portreti knjaza Danila I Petrovića koje sam razmatrao bili su interesantni i po pitanju fesa („saruk"). Prema prof. dr Saši Brajović fes nisu nosili samo Turci, kako se obično smatra, već mnogi pripadnici balkanskih naroda.

S druge strane, interesantni su, lingvistički gledano, termini kojim se imenuju djelovi garderobe. Danas ove izraze susrećemo prije svega u epskoj poeziji koja je arhaizmima obogatila kompleksnu sliku naše (ratne) istorije. Jezički interesantna je raznovrsnost tkanina koje nose razna imena. „Jedna od njih bila je i tzv. vizantijski aksamit, dosta često sa arhaičnim dvoglavim orlovima u azdijama. Slične njemu su i brokat, samit, velur, razne vrste čoje u različitim bojama. Veoma skupocjena tkanina olovera, najčešće boje purpura, nazivana je 'carska tkanina' i bila je dugo vremena zabranjena za izvoz", ističe Zorica Mrvaljević[19]. Ova autorka pominje zlatotkanu tkaninu pod imenom pandur, vizantijski aksamit, naceto ili nasit, skrlet, sandao ili čenda i druge. Ona ističe značaj dinastije Crnojević, tačnije period sredine XV vijeka, iako podvlači da nije bila identična narodnoj nošnji iz 19. vijeka, već da se mijenjala tokom istorije pod uticajem Osmanske imperije. Mijenjanje je doživjela crnogorska kapa koju prati sve interesantnija sudbina kroz vrijeme. Vrijeme je na njoj vršilo one promjene koje je diktirala politička, pa i kulturna situacija. Te promjene bile su u vezi sa izborom materijala ili simbolima koji su se vezli na njenom obodu. Simboli su pratili istorijske prilike i političku volju, ali je njena izrada bila diktirana i ekonomskim mogućnostima.[20] Kapa

[19] Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Obod, Cetinje, 1999, str. 26.

[20] А. А. Михайлова. «Черногорская шапка» как визуальная летопись , https://cyberleninka.ru/article/n/chernogorskaya-shapka-kak-vizualnaya-letopis-k-probleme-otrazheniya-istorii-v-etnograficheskih-pamyatnikah-na-materialah-rem

je zasigurno doživjela najviše promjena, ali je bila i dio rituala kada se njenim skidanjem izražavalo poštovanje. Svjedoci smo da se ovaj običaj zadržao do dan danas. Interesantno je da se, pored oružja, i ona skidala sa ubijenog. Kapa posmatrana kao ponos i čast imala je dublju simboliku koja je mogla da izazove sukobe i osvetu. Ona je bila i dio lukavog plana protiv Turaka kada je simulacijom predstavljala glave junaka.[21] Pored kape, simboliku je nosio pojas o kojem je pisao Vuk Karadžić. Običaj da se putem pojasa osramoti neko, ili izrazi raskid sa ženom, ili je eventualno rezanjem dijela pojasa osramoti, gubio se polako. Knjaz Danilo je ipak taj način kažnjavanja preuzeo i učinio ga dijelom Zakonika 1855. godine. Opregljača se odnosila na ovu vrstu kažnjavanja kao vid odricanja onoga ko nije želio da brani zemlju od neprijatelja.[22]

Ivan Božović, po riječima autorke Mrvaljević, piše da je po svim zetskim primorskim gradovima, prema podacima, bilo nekoliko krojača koji su služili potrebama vlastele, domaćih i stranih trgovaca. Boje same nošnje kod vlastele su bile pretežno crvena, bijela i zelena, što su boje koje su i dalje zastupljene u narodnoj nošnji.

Ne smijemo ispustiti iz vida da je ženska nošnja igrala značajnu ulogu. Negdje se može očekivati da estetika bude od važnosti u smislu da se skladnost pokaže, ali ujedno i smjelost kroz boje. Kombinacija djelova odjeće uvjek je išla po ustaljenom redosljedu.[23] Ošvice i kolijer kao vrstu veza pominje Andrija Jovićević opisujući da je jedan vez bio niz prsi, dok je drugi bio iza vrata. Interesantno je da su se ošvice skidale prema potrebi. „Faktura tkanja platna na kojem su ošvice izvođene uslovljavalo je geometrijske ili geometrizirane floralne motive, kojih je do sada, prema primjercima sačuvanim u Etnografskom

21 Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Obod, Cetinje, 1999, str. 67.

22 Isto, 71.

23 O svim djelovima ženske nošnje vidi: Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Obod, Cetinje, 1999, str. 79.

muzeju na Cetinju, evidentirano preko sedamdeset".[24] Ošvice su izvođene starom tehnikom, koja je danas pojednostavljena u smislu izrade bodom krstića i polukrstića. Autorka knjige *Crnogorska narodna nošnja* navodi i istraživanja Jelice Belović Bernacikovske u vezi sa starim tehnikama veza.[25]

Interesantno je da su djevojke preko košulje oblačile dolaktice, a žene koje su bile udate jakete. Razlika u ova dva odjevna komada je samo u dužini rukava. Vez na dolaktici imao je floralni karakter, raznorazni. Jaketa je imala nešto možda interesantniji motiv koji je imao dublju simboliku. Zmija na podlaktici predstavljala je zaštitu od uroka. Nešto kompleksniji je pristup muškoj nošnji jer broji više odijevnih komada koji se nijesu nosili istovremeno, već u skladu sa uslovima, potrebama i običajima. Crvena, plava i bijela boja dominirale su i davale posebnost nošnji. „Specifičnošću razgranatog kroja ističu se dušanka i dolama, a bogatim zlatovezom dušanka, džamadan, ječerma i jelek. Uobičajeni način ukrašavanja je terazijski zlatovez, aplikiranje raznih ukrasnih traka i gajtana, kao i našivanje ukrasnih mesinganih i srmenih dugmadi (puca) i koralnih perlica".[26] Žene su šile košulje od lana ili pamuka koje su se često u svečanim prilikama poklanjale. Bilo je to poštovanje ukazano ručnim radom koji iziskuje umješnost i trud.

Mnoga istorijska i književna građa krije naizgled sitne detalje, ali za istraživanja vrlo značajne podatke poput košulje sa

[24] Ibid, 81.

[25] „Pored veza u boji i belog veza, postojao je i zlatovez. On se izvodio metalnim nitima, koje su mogle da budu srebrne ili pozlaćene, na platnenim i svilenim delovima odeće i ukrasnim tekstilnim predmetima, najčešće peškirima i maramicama. Pozlaćena i srebrna žica upotrebljavana za zlatovez se dobijala izvlačenjem metalnih traka u vlakna, a korišćene su i niti od žute svile ili pamuka upredene sa metalnim." Tekst u cjelosti dostupan na linku: *https://www.virtuelnimuzejpazova.rs/stari-zanati/vez*

[26] Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Obod, Cetinje, 1999, str. 99.

manžetnama u zaostavštini Šćepana Malog iz 1770. godine[27] ili pripovijetka Stjepana Mitrova Ljubiše „Kanjoš Macedonović".

Kanjoš Macedonović, junak pripovjetke, govori: „Odjeni dolamom zelenom od kadife, što sam lani u Dubrovniku krojio, ječermom i dokoljenicom u čistoj srmi, što sam ljetos dobavio iz Skadra, pripaši mač vukovac u srebrnijem pločam, što mi ga je djed u Španiji kupovao…"[28]

Na istoriju nošnje potrebno je ponovo se osvrnuti u nekom od narednih radova i pristupiti joj u smislu komparativnog pristupa, što bi nedvosmisleno ukazalo na ista ili različita tumačenja. Jasno je da je odijelo igralo sve značajniju ulogu i da mu je veliku važnost pridavao knjaz Danilo. Anastas Jovanović je 1860. godine na čuvenom portretu Danila I prikazao u vladarskom odijelu. Preko odijela bio je krzneni ogrtač dok u lijevoj ruci drži sablju za korice, a u drugoj kapu sa perjanicom. Za temu jeste važna fotografija koja izraz knjaza Danila dočarava i daje mogućnost da razmotrim promjene koje su prikazane utiskom umjetničkog viđenja. Kako oči prave vezu sa umjetnikom tako kao posmatrač postajem dio jednog razgovora sa vladarom posredstvom umjetnika. Samim spominjanjem fotografije ne smije se zanemariti ordenje, odnosno zvijezda Ordena gvozdene krune.[29]

U razgovoru i pisanju o identitetu uvijek se mora imati u vidu nastanak svitne nošnje, ali postavlja se pitanje da li se na ispravan način bavimo onim što nije samo naš jednostavan simbol, i da li se na tako važnim zadacima, koje vrlo lako možemo dovesti u savremenom dobu u vezu sa turizmom, zadržavamo površno. Radi se o alegoriji. U tom smislu navodimo da odabir knjaza Danila da

27 Sitni prilozi, Z, XIX, 5, Cetinje 1938, 296 u: Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Obod, Cetinje, 1999.

28 Stefan Mitrov Ljubiša: „Kanjoš Macedonović" u: Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Obod, Cetinje, 1999, str. 33.

29 U ovom opisu se oslanjamo na analizu portreta knjaza Danila nastalog 1860. autora Anastasa Jovanovića. Više o ovome u: Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, 2019, str. 235.

pozira u svitnoj nošnji nije bio slučajan, već je predstavljao jasan simbol nacionalnog vizuelnog identiteta. Profesorica Brajović napominje da je bio obrazovan, dobro informisan i izuzetno politički svjestan da kroz građenje slike o sebi, putem vizuelnog, nudi i pokazuje mnogo više od svog lika državi i svijetu, narodu i budućim pokoljenima, te da kroz vizuelne bilješke gradi dijalog sa crnogorskom i evropskom javnošću. Iako simbol već od pojedinačnog ide ka opštem to bi naša narodna nošnja bila simbolom svih nas koji svoj identitet gradimo u turbulentnim vremenima kakva su naša. U tom smislu zalažem se za individualne pristupe i gledišta koje ću u narednom periodu preciznije definisati.

Narodna nošnja se danas ne izrađuje i ne nosi svakodnevno, već je ograničena na folklorne i slične manifestacije i muzejske izložbe. Potencijal za korišćenje u modnom dizajnu zasniva se na nekoliko pretpostavki poput označavanja pripadnosti i diferenciranja pojedinih krajeva, posjedovanje jedinstvenog autohtonog likovnog izraza, načina nošenja. Našiveni oblici koji imaju precizno određeno značenje i simboliku, neiscrpan su izvor motiva iz bogate kulturne baštine. Etnomatematika je svojim alatima na primjeru crnogorske nošnje ukazala na najviše dekorisanu nošnju. Studija rađena u periodu od 1997. do 2014. ukazuje da je potrebno sagledati uticaj, odnosno broj koji pokazuje nivo značaja određenog odjevnog dizajna. Isto tako zastupljenost simetrije, pa i nivo značaja kulture gledajući prosjeke nivoa značaja posmatranih odjevnih predmeta za određenu simetriju koja se ispituje. Ovaj pristup odnosi se na parametar IN (Impact number). Drugi parametar koji je uzet u obzir je Procenat (PN). Ovaj parametar se tiče procjene procenta zastupljene matematičke simetrije za poseban odjevni predmet. Istraživanja su utvrdila da je crnogorska kultura imala jako visok nivo značaja koji je u ovom pregledu predstavljao koliki je stepen dekorisanosti određene kulture.[30] Matematika

[30] Više o ovome:

https://pdfs.semanticscholar.org/fad1/4ac41ae746fa6ddb3718d4e38bc3843f1

dekorativnih obrazaca je polje kojim će se naši istraživači tek baviti, te vjerujem da ćemo obogatiti našu naučnu javnost i u ovom savremenom interdisciplinarnom kontekstu.

Umjesto zaključka

Ideja rada bila je da osvrtom na način na koji knjaz Danilo nosi crnogorsku nošnju, kao i analizom njene geneze, izgleda, upotrebe, predstavim mogućnosti koje nudi naša tradicija na savremenom polju.

Ja sam u crnogorskoj narodnoj nošnji vidio potencijal. Uvidjevši taj potencijal tokom dosadašnjeg istraživanja razvila se i želja za reinterpretacijom tradicionalnih motiva.

Okačiti „prošlost“ (broš) na reveru sakoa, na grudima sadašnjice, je kompas na koji način se upravljamo u moralnim kodeksima i normama, koje važe za Crnogorce, a to su čojstvo i junaštvo. Svjedoci smo da suvernirnice nijesu ono što bi pratilo naše zahtjeve, jer prateći trend koji nije naša tradicija, već masovna fabrička proizvodnja, nije dobro rješenje.

Ostaje mi promišljanje kako u savremenom životu oživjeti staro i dati mu novu dimenziju. Na koji način da uskladim autentičnost i originalnost crnogorske narodnje nošnje sa potrebama današnjeg čovjeka, njegovog poimanja mode, kroz funkcionalnost i savremeni izraz?

Smatram da, ukoliko poznajemo kulturu zemlje i njegujemo je moralnim pristupom na svim poljima, dizajn će prepoznati svoje mjesto. Podstaknut ličnim interesovanjima i obrazovnim profilom, hrlim temama poput ove. One nas vode, na primjer, etno motivima s narodne nošnje. Konstatovali smo da narodna nošnja Crne Gore čini bitan dio kulturne baštine koja vjerodostojno reflektuje brojne etničke i kulturne identitete koji u Crnoj Gori kroz jedinstvo različitosti živi punoću svojih posebnosti. Bogatstvo zlatoveza i njegova primjena na odjevnim komadima u

462.pdf?_ga=2.144599285.1102799804.1582638541-23548975.1582638541

Sl. 3

Ilustracija broša na savremenom odjevnom komadu, tehnikom photoshopa, autor Boris Ćalić

Sl. 4

Dizajn broša,
autor Boris Ćalić,
izrada Simtex d.o.o.

inovativnoj formi putem izrade broševa je jedan od projekata na kojim sam radio u cilju očuvanja kulturne baštine. Nedvosmisleno ukazujem na zlatni vez kao fenomen čuvanja tradicije i na njegov značaj kao dio nematerijalne kulturne baštine. Fascinira predstava o zlatovezu koji je kao umjetnička forma zaslužio duboko poštovanje, prije svega zbog kombinacije tehnika.

Mnogim segmentima koje sam unio u rad se divim, prema nekim drugim osjećam strahopoštovanje, neki me navode na razmišljanje. Bio sam na ivici da odlutam u druge oblasti, ali sam se uvijek vraćao knjazu Danilu I ili nošnji. Opet bih čitajući odlutao i često imao utisak da se u ovu temu ide sve dublje i sve šire. U tome jeste moja nada.

Literatura:

- Andrijašević, Živko M.: *Crnogorske teme*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1998.

- Brajović, Saša: *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, Cetinje, 2019.

- Mrvaljević, Zorica: *Crnogorska narodna nošnja*, Matica crnogorska, Cetinje, 1999.

- Šušnjić, Đuro: *Metodologija Kritika nauke*, UDG, Podgorica, 2018.

- Muratagić, Lejla; Komnenović, Milena: *Crnogorski zlatovez simbol crnogorske tradicije*, Projekat Instituta za preduzetništvo i ekonomski razvoj, Podgorica, 2019.

- Đurić, Maja: *Njegoš i počeci fotografije u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, 2013.

- Đurišić, Ljiljana; Rajković, Tatjana; Markuš, Blažo: *Narodne nošnje Crne Gore XIX-XX vijek,* Narodni muzej Crne Gore, 2017.

Internet strane

- https://cyberleninka.ru/article/n/chernogorskaya-shapka-kak-vizualnaya-letopis-k-probleme-otrazheniya-istorii-v-etnograficheskih-pamyatnikah-na-materialah-rem

- https://pdfs.semanticscholar.org/fad1/4ac41ae746fa6ddb3 718d4e38bc3843f1462.pdf?_ga=2.144 599285.1102799804.1582638541-23548975.1582638541

- *https://www.virtuelnimuzejpazova.rs/stari-zanati/vez*

- *http://www.montenegrina.net/pages/pages1/muzika/zene_i_mu zika_u_crnoj_gori_vesna_ivanovic.html*

- http://www.politika.rs/sr/clanak/18768/По-угледу-на-Европу

- https://www.6yka.com/novosti/duro-susnjic-naoruzani-jezik

POZICIJA ENKLITIKA I ATRIBUTA U PISMIMA CRNOGORSKIH SERDARA I GUVERNADURA RADONJIĆA (1714–1828)

Miloš Krivokapić

The language of letters written by serdars and governatores from the Radonjić family is characterized by a distinct coloration of local dialects. Almost all the characteristics of Montenegrin dialects are, for the most part, recognizable features of these letters, because the Radonjići were attached to their dialectal idiom. The sentences in these letters are mostly long, with many inserted parts, various inversions in the sequence of sentence constituents, especially attributes. However, the situation is not the same for all scribes. The differences are most obvious between the first scribe from the early 18th century and the last governorates from the early 19th century.

Proučavaoci crnogorske jezičke prošlosti dali su izuzetan doprinos svestranom izučavanju i naučnoj valorizaciji crnogorske rukopisne građe iz sedamnaestog, osamnaestog i devetnaestog stoljeća. Ipak, znatan dio crnogorske rukopisne građe, kojoj pripadaju i pisma serdara i guvernadura Radonjića[1],

[1] Staniša Popov, rodonačelnik Stanišića, serdarskog i guvernadurskog ogranka Radonjića (Stanojević 1955:198) bio je crnogorski serdar (vojni poglavar u vrijeme rata). Vukosav, pop Vuko i Jovan, sinovi Stanišini, takođe su bili serdari. Serdar je bio, potom i guvernadur Stanislav, sin popa i serdara Vuka. Od 1756. godine, kada je Stanislav postao guvernadur (važna politička

do sada nije proučavan sa grafematsko-ortografskog i lingvističkog aspekta[2]. Izučavanje jezika pisama Radonjića ima poseban značaja za istorijsku dijalektologiju i za istoriju crnogorskog jezika iz predstandarnog doba. Jezik pisama Radonjića u ovom istraživanju upoređen je sa stanjem u pisanim dokumentima (i djelima) njihovih prethodnika i savremenika sa istog etnolingvističkog prostora (crnogorskim vladikama), sa jezikom J. Rajića, M. Vidakovića i Vuka Karadžića, kao i sa crnogorskim govorima i savremenim crnogorskim standardnim jezikom. Prvo pismo nastalo je 1714. godine, a posljednje 1828. godine. Bogat je i raznovrstan sadržaj pisama i ima jezičko-dokumentacionu vrijednost. Pisma serdara i guvernadura Radonjića pisana su nekaligrafskim brzopisnim tipom ćirilice, narodnim jezikom njihovih rodnih Njeguša kao neraskidivog segmenta skupine starocrnogorskih govora[3]. Brojne romanizme, ali i sintaksičke konstrukcije osobene za italijanski jezik, zbog redovne komunikacije sa predstavnicima Venecije, usvajali su crnogorski narodni govori, a na posredan i neposredan način i pisari ovih pisama. U okviru pisane komunikacije serdara i guvernadura Radonjića nazire se i „nasljeđe“ iz starog jezika,

titula svjetovne vlasti u Crnoj Gori) pa sve do 1831. na položaju guvernadura smjenjuju se njegovi potomci – sinovi Vukolaj i Jovan, potom i unuk Vukolaj.

2 U šesnaestom, sedamnaestom, osamnaestom i prvoj polovini devetnaestog stoljeća crnogorski narodni jezik je bio pisana realizacija crnogorskih mjesnih govora s elementima crkvenoslovenske pismenosti.

3 Većina proučavalaca crnogorskih govora nastojala je da dokaže postojanje dva strogo odijeljena dijalekta koji presijecaju crnogorski etnolingvistički prostor. Sjeverozapadni crnogorski dijalekat u dijalektologiji je ubrajan redovno u istočnohercegovački dijalekat (rijetko zapadni crnogorski poddijalekat), dok je jugoistočni crnogorski dijalekat (koji se sastoji od četiri poddijalekta: starocrnogorsko-primorskog, ozrinićko-broćanskog, bjelopavlićko-vasojevićkog i sjeničko-novopazarskog) imenovan kao: zetsko-bosanski, zetsko-raški, zetsko-sjenički, zetsko-južnosandžački i sl.

djelimično i ruskoslovenski uticaj na posljednja dva guvernadura[4]. Sve je to, naravno, u većoj ili manjoj mjeri, uticalo je i na sintaksičku strukturu ovih pisama (Krivokapić 2016: 83–86).

Pozicija enklitika u rečenici

Red riječi u našem savremenom jeziku, koji je manje-više slobodan (Stevanović, 1976: 136–141), zavisi od toga šta se u rečenici ističe[5]. Lj.Subotić ističe da je red riječi u standardnom jeziku slobodan samo u tom smislu što ne postoje sintaksička ograničenja u pogledu redosljeda rečeničnih konstituenata. „Međutim, ako reči u rečenici ne posmatramo sa gramatičkog stanovišta (dakle kao rečenične konstituente) već sa stanovišta njihovih prozodijskih karakteristika i kapaciteta, onda govorimo o ortotoničnim, tj. o rečima koje su akcentogene (imaju svoj akcenat) i atonim rečima, dakle, o klitikama koje, s obzirom na njihov položaj u odnosu na akcentogene reči u okviru akcentogene reči, odnosno akcenatske celine, delimo na proklitike i enklitike. Sa ovog stanovišta gledano – red reči (...) samo je relativno slobodan“ (Subotić, 2005: 270–272).

„I Vukov i Daničićev jezik odlikuje se relativno slobodnim mestom enklitike; u nekim slučajevima sloboda je i nešto veća no u savremenom književnom jeziku, te se neke rečenice ne bi mogle uzeti kao primeri korektnog izražavanja“ (Jerković 1975:104, Badrljica 1988/1990:81). Skoro istovjetna je situacija i u pismima Radonjića. Ne može se konstatovati da red riječi u rečenici Radonjića ne pokazuje izvjesna odstupanja u odnosu na

[4] Školovali su se u Rusiji, stoga ne čudi upotreba ruskih grafema (i leksema) u njihovim pismima.

[5] „Subjekat, predikat, dodatak predikatu - takav red zove se obični red riječi, a kada je predikat ispred subjekta to je obrnuti red riječi. U rečenicama se često nalazi riječ koju izdvajamo iz rečenice akcentom, ona nosi rečenični akcenat, ona je istaknuta. Red riječi zavisi često i od isticanja“ (Brabec i dr. 1965:220).

savremeni jezik, ali može da u najvećoj mjeri odgovara stanju u jeziku Vuka Karadžića (Stevanović, 1966:135–141; Maretić, 1931: 453–475) i njihovog savremenika Petra I[6].

Enklitika[7] u našem današnjem književnom jeziku obično se nalazi iza prve riječi u rečenici, iza prve akcenatske cjeline[8]. Bez obzira na to na kojem se mjestu glagol nalazi, enklitika može stajati iza njega (Brabec i dr. 1965: 221). Tezu da je „redoslijed rečeničnih sastavnica (...) sasvim neslobodan, zapravo strogo propisan (Silić 1999:440) oprimjeruju rečenice koje sadrže riječi bez vlastita naglaska, takozvane klitike /enklitike i proklitike/" (Udier, 2006:62). Lj. Subotić navodi kada su u pitanju enklitike[9] da „postoje pravila tj. ograničenja u njihovoj distribuciji u rečenici s obzirom na redosled i položaj koji zauzimaju u okviru tzv. akcenatske celine (ili akcenatske, odnosno fonološke reči). Ta pravila se, naravno, odnose na sekvence enklitika u svakoj posebnoj rečenici, tj. u prostoj rečenici i u klauzama u složenoj rečenici u kojima enklitike moraju biti

[6] Red riječi u jeziku Petra Prvog odgovara stanju u Vukovom jeziku. Radi isticanja nalazimo: atribut u postpoziciji, posebno ukoliko se ne označava pripadanje, posesivni genitiv ispred imenice, a objekat ispred glagola. Često je atribut odvojen od imenice (Ostojić 1976:187-188).

[7] Riječi koje nemaju svog akcenta nego se u govoru naslanjaju na riječ ispred sebe zovemo enklitikama. One su nenaglašeni oblici ličnih zamjenica i povratne zamjenice u zavisnim padežima; nenaglašeni oblici sadašnjeg vremena od glagola jesam i hoću; nenaglašeni oblici aorista glagola biti (Čirgić i dr. 2010:37).

[8] „Mnogi pisci ne drže se pravila da enklitika mora stajati iza prve akcenatske cjeline, već je pišu iza logičke cjeline bez obzira na akcenat" (Brabec i dr. 1965:221).

[9] „Atone reči-kraći oblici pomoćnih glagola i određenih padeža (G,D,A) ličnih zamenica i partikula /li/ kao i morfema, odnosno refleksiv /se/, koje stoje iza akcentogenih reči i čine s njima istu akcenatsku celinu ili fonološku reč" (Subotić 2005:271).

grupisane u određenim redosledom uređeni red. Dakle, sve enklitike u takvoj rečenici tj. klauzi moraju biti u odgovarajućem kontinuiranom nizu u kojem formiraju tzv. 'enklitičku grupu'"[10] (Subotić, 2005: 271–272).

U jeziku vladike Danila redoslijed enklitika podudaran je sa stanjem u današnjem standardnom jeziku (Mladenović, 1973: 182), u Zmajevićevom jeziku (Pižurica, 1985: 373)[11] je suprotno, dok u pismima Radonjića registrujemo oba reda, i to: glagolska enklitika + zamjenička i zamjenička enklitika + glagolska, što potvrđuje nedosljednost u distribuciji enklitika. Dakle, glagolsku enklitiku (u odnosu na zamjeničku) registrujemo u ovim pismima i u preponovanoj i postponovanoj poziciji, što pokazuju i naredni primjeri[12]:

1) *evo si ga razumio kako se ćeraju Cuce i Rišnjani (SP3a),*
2) *da su ga ubili (SP15),*
3) *e*[13] *smo ga na vjeru dali (VIP5),*

[10] „Dakle, enklitike se nižu sledećim redosledom: (1) enklitika /li/; (2) glagolske enklitike osim enklitike /je/; (3) zamenične enklitike u D; (4) zamenične enklitike u A; (5) zamenične enklitike u G; (6) refleksiv /se/; (7) glagolska enklitike /je/" (Subotić 2005:271- 272).

[11] U Zmajevićevom jeziku zamjenička enklitika po pravilu prethodi glagolskoj (Pižurica 1989:373), dok je redoslijed enklitika u jeziku vladike Danila podudaran sa današnjim književnim jezikom, što znači da u jeziku ovog mitropolita „srećemo novi red: glagolska enklitika+zamjenička" (Mladenović 1973:182-183).

[12] Primjeri su ekscerpirani iz originalnih pisama serdara i guvernadura Radonjića. Pri navođenju primjera date su skraćenice: VI-pop i serdar Vuko Radonjić, S-serdar i guvernadur Stanislav (Staniša) Radonjić, VII-guvernadur Vukale (Vukolaj) Radonjić, J-guvernadur Jovan Radonjić, VIII-guvernadur Vukolaj Radonjić, P-pismo).

[13] M. Pešikan smatra da je u starocrnogorskim govorima uzročno /e/ isto što i književno /jer/, a da iskazno /e/ odgovara književnom /da/ (koje se takođe upotrebljava). On navodi da je u obje ove službe /e/ porijeklom od anaforske

4) *ali smo im rekli (VIP7),*
5) *ma sam mu reko (VIP7),*
6) *mi smo ga vijerno služili (VIIP1);*
7) *kako mi su bili (VIP7),*
8) *ako mi su Pobori vazda zlo činili (SP9),*
9) *što mi su prijatelji (SP16),*
10) *kako mu su prva g-da pisala (VIP18),*
11) *zašto mu su njegova braća vrgla (SP12)*.

Javljanje potencijala sa zamjeničkom enklitikom ispred /bi/ u pismima Radonjića arhaična je osobina: *da mi bi to rekao* (SP29), a ispoljena je i u crmničkom i u starocrnogorskim govorima (Pešikan, 1965: 209; Miletić 1940:599). Subjekatske sintagme u pismima Radonjića ne razbijaju se umetanjem enklitike /je/, što je registrovano u jeziku vladike Danila (Mladenović, 1973: 182–183) i u starocrnogorskim govorima (Pešikan, 1965: 209).

Glagolsku enklitiku /je/ u ovim pismima registrujemo iza zamjeničke enklitike (upotreba enklitike /je/ iza zamjeničke pripada novom redu[14]), što pokazuju i naredni primjeri:

1) *milo ni e (VIP2),*
2) *došla ni e (SP10),*
3) *ubio mi e (VIP3),*
4) *pošto mi e (SP31),*
5) *koje mi e (VIIP4),*
6) *pak mu e (SP11),*
7) *što mu e (SP15)*.

Kao što se vidi iz prezentovanih primjera, pisma Radonjića, posmatrano sa stanovišta današnjeg standardnog jezika, karakteriše nedosljedna distribucija enklitika. Dok u Zmajevićevom jeziku zamjenička enklitika prema pravilu prethodi glagolskoj

zamjenice (Pešikan 1965:293).

[14] Novi red kao sinonim za stanje u današnjem književnom jeziku: glagolska enklitika + zamjenička (Mladenović, 1973: 182–183).

(Pižurica, 1989: 373), u jeziku vladike Danila glagolska enklitika zamjeničkoj (Mladenović, 1973: 182–183), u pismima Radonjića registrujemo, oba reda, i stari i novi. Ovaj dualizam u distribuciji enklitika najvjerovatnije je produkt uticaja dijalekatske baze na pisare ovih pisama, jer konstatovano dvojstvo (upotreba oba reda) nije u koliziji sa govorom njihovog rodnog kraja i staro-crnogorskim govorim u kojima je registrovano da zamjenička enklitika prethodi glagolskoj, kao i glagolska zamjeničkoj (Pešikan, 1965: 209–210).

U starocrnogorskim govorima u pogledu mjesta enklitike u rečenici stanje je dosta arhaično i više se slaže sa vukovskim književnim jezikom nego sa savremenim crnogorskim jezikom. Naime, „enklitika radije nego u današnjem književnom jeziku zauzima drugo mesto u formalnom smislu, razdvajajući često i tesno vezane sintaksičke celine: *Ćetku sam i Žarku pisa*; *Voja sam Perova pita* i dr.“ Što se tiče međusobnog redosljeda enklitika, odstupanje je registrovano na jugoistoku Crne Gore i ogleda se „u tome što ova enklitika dolazi iza zameničke; ponekad stoji i dalje u rečenici narušavajući pravilo po kome sve enklitike u jednoj rečenici stoje zajedno: *Reka ti bi Kosijeri; Lješe bi ti bilo Kruse; Da se zadijo bi*“ (Pešikan, 1969: 209–210). Međutim, ne treba isključiti ni književni i uticaj onih pisara sa kojima su Radonjići imali redovnu komunikaciju.

Pozicija atributa u rečenici

U savremenom jeziku uobičajen je red: atribut + upravna riječ, dok se u pismima Radonjića, pored ovog reda, javlja: upravna riječ + atribut; atribut + upravna riječ + atribut. Ukoliko se u funkciji atributa javlja jedna riječ, češća je upotreba atributa u preponovanoj nego u postponovanoj poziciji, što potvrđuju i naredni primjeri:

atribut + imenica:

1) *preuzvišeni gospodin (VIP2),*
2) *novi sopraprovidur (VIP2),*
3) *mahniti Crnogorci (VIP3),*
4) *crnogorski žitak (VIP3),*
5) *zle sreće (VIP3a),*
6) *nemili glas (VIP4),*
7) *žestoke naredbe (VIP11),*
8) *mladoga gospodara (VIP14),*
9) *presvijetlu knjigu (VIP19),*
10) *prevedri senat (VIP19),*
11) *zlijeh ljudi (VIP21),*
12) *carev grad (VIP21),*
13) *velika mutnja (VIP22),*
14) *gospocka knjiga (SP3),*
15) *staro doba (SP6),*
16) *pravi sud (SP6),*
17) *zlijeh putovah (SP7),*
18) *kužno doba (SP7),*
19) *dobri Crnogorci (SP10),*
20) *zle volje (SP12),*
21) *ljutu nevolju (SP12),*
22) *istinske knjige (SP15),*
23) *tvrdu vijeru (SP27),*
24) *dobro srce (SP32),*
25) *veliku dobrotu (SP32),*
26) *staroga Vićenca (SP39);*
27) *vaše gospostvo (VIP4),*
28) *njihovu osudbinu (VIP14),*
29) *njihova principa (VIP15),*
30) *njihovu obedencu (SP11),*
31) *njegov dug (SP23),*
32) *moje bolesti (SP26);*

imenica + atribut:

1) *zbor njeguški (VIP1),*
2) *Nika mahnitoga (VIP1),*
3) *ordena gospockoga (VIP4),*
4) *osvetu gospocku (VIP13),*
5) *riječ boža (VIP13),*
6) *naredbina luštička (VIP14),*
7) *serdar crnogorski (VIP15),*
8) *vragužeo debeli (VIP15),*
9) *plijen špiljarski (SP3),*
10) *čeljadi crnogorske (SP4a),*
11) *vezira bosanskoga (SP17),*
12) *raja careva (SP16),*
13) *paša bosanski (SP17),*
14) *kapetan krtolski (SP19),*
15) *glavari crnogorski (SP20),*
16) *brava sitnijeh (SP22),*
17) *stada serdareva (SP22)*.

U pismima Radonjića dvočlane atribute često registrujemo u preponovanoj poziciji:

atribut + atribut + imenica:

1) *naše zle sreće (VIP3a),*
2) *ta nemili glas (VIP4),*
3) *vašega preuz. gospostva (VIP8),*
4) *vašemu prevedrome vladanju (VIP11),*
5) *umiljena i ponižena sluga (VIP16),*
6) *takoga milostiva gospodara (VIP16),*
7) *tvojijem milostivijem okom (VIP16),*
8) *moga pokojnog oca (SP2),*
9) *moj poniženi list (SP2),*
10) *vaša gospocka knjiga (SP3),*

11) *pokojmijem vrijednijem babom (SP5),*
12) *vaš pravi sud (SP6),*
13) *žestoke vaše zapovijedi (SP11),*
14) *s velikom našom tugom (SP12),*
15) *vaše vijerne sluge (SP36).*

Naporedne atribute[15] bilježimo u postponovanoj poziciji*:*

1) *oficijale poštene i vijerne (SP6),*
2) *kmetići očini i đedini (VIP21)*.

Tročlani atributi u pismima Radonjića redovno su u preponovanoj poziciji.

atribut + atribut + atribut + imenica:

1) *s ovom vašom poniženom knjigom (VIP11),*
2) *ovi moj poniženi list (SP2),*
3) *pod tvojiem pokojnijem vrijednijem babom (SP5),*
4) *vašega pokojnoga preuz. g-na strica (SP6),*
5) *takovoga milostiva i bogata g-ra (SP11),*
6) *nikakva moga arđava đela (SP19)*.

Pozicija atribut+imenica+atribut, koja je sasvim obična u jeziku J.Rajića, M.Vidakovića i Vuka Karadžića (Mladenović 1964:136; Maretić 1931:458-459; Kašić 1968:107), u pismima Radonjića sasvim je rijetka (i to samo u pismima popa i serdara Vuka). Rečeno potvrđuju sljedeći primjeri:

1) *edne puške luštičke (VIP20),*
2) *takovoga gospodara milostiva (VIP11),*
3) *ovijeh kuća starijeh (VIP3)*.

Pozicija atributa, kako pokazuju i navedeni primjeri, nije uslovljena vrstom riječi kojoj atribut pripada. Jednočlani i dvočlani atributi češći su u preponovanoj nego u postponovanoj

[15] Naporedne sintagme su grupe riječi čiji su dijelovi objedinjeni u jednu cjelinu istom, zajedničkom funkcijom u rečenici (subjekta, atributa, objekta itd) i u kojoj riječi ne zavise jedna od druge već stoje naporedo.

poziciji. Tročlane atribute redovno registrujemo ispred imenice. Redoslijed atribut + imenica + atribut rijetko se upotrebljava. Tvrdnju da poredak pridjev + zamjenica + imenica nije svojstvenim našem jeziku, opovrgao je M. Pižurica primjerima, upravo, tog redoslijeda u jeziku A.Zmajevića[16]. U prilog njegovoj tvrdnji ide, svakako, i potvrda tog poretka (pridjev+zamjenica+imenica) u pismima Radonjića, kao i u jeziku vladike Petra I (Ostojić 1976:189). U ovim pismima, ipak, češće registrujemo redoslijed: zamjenica+pridjev+imenica. Dakle, pored standardnog, sa aspekta današnjeg književnog jezika neutralnog redoslijeda, koji je i najčešći u ovim pismima, Radonjići se koriste i raznim inverzijama u nizanju rečeničnih konstituenata, posebno u nizu atribut + imenica. Naime, i za njih je kao i za većinu pisaca njihovog vremena (18. i 19. stoljeće) sasvim uobičajena upotreba atributa i u postponovanoj i u preponovanoj poziciji, što potvrđuju već navedeni primjeri. Upotreba posesivnih riječi ispred i iza imenice, koja nam ukazuje na prisustvo starih i novih osobina u jeziku ovih pisama, takođe je sasvim obična za to doba, što znači da su oni i u tim slučajevima nerijetko pravili inverzije i vjerovatno se ugledali na pisare tog doba sa kojima su imali redovnu komunikaciju, unoseći na taj način i izvjesne inovacije.

Zaključak

Jezik serdara i guvernadura Radonjići u potpunosti se uklapa u crnogorski govorni korpus, potvrđujući da su narodni govor osamnaestog i početka devetnaestog vijeka pretočili i u njihova pisama. Narodni jezik u pismima Radonjića vjerniji je crnogorskom narodnom jeziku toga doba nego jezik njihovih

[16] Pižurica ističe da je tvrdnja da poredak pridjev+zamjenica+imenica nije svojstvenim našem jeziku demantovana (Kašić 1968:107; Ostojić 1976:189) i da je zastupljen u Zmajevićevom jeziku (Pižurica 1989:373).

savremenika, jer su svi oni, izuzev popa i serdara Vuka, bili isključivo svjetovni glavari, tako da je uticaj crkvenoslovenskog jezika na njih bio znatno manji negoli na crnogorske vladike. Redovna komunikacija sa predstavnicima mletačke i austrougarske vlasti prouzrokovala je poštovanje nekih ustaljenih korespondencijskih formi toga doba i, naravno, njihovo mjesto u pismima. Dakle, sintaksička struktura pisama, uslovljena njihovom tematikom, djelimično i formom, ograničila je analizu na one sintaksičke probleme koji su dio njihovog jezičkog tkiva. U pismima Radonjića red riječi u rečenici pokazuje relativnu podudarnost sa stanjem u savremenom crnogorskom jeziku, dok nam upotreba posesivnih riječi ispred i iza imenice ukazuje na proces koji je u svom toku u kome su stare osobine i dalje zauzimale značajno mjesto, dok su nove lagano zauzimale svoju poziciju u sintaksičkoj strukturi.

Izvori:

- *Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu* (*Arhiv JAZU*). Cir. V - crnogorske i bokokotorske isprave.

- *Arhiv u Herceg-Novom, Političko-upravni mletački arhiv (AH, PUMA).* Fascikle: 142/21, 330/78.

- *Arhivsko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju* (AONMCG). Petar I - fascikla I (1782-1796): 52, 33, 37, 46, 66, 79, 80, 81, 83, 84, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 131, 146, 180. Petar I - fascikla II (1797-1800): 198. Petar I - fascikla III (1800-1822): 768, 780, 779, 780, 943, 833, 1466, 1491, 1794, 2275, 2522, 2613, 2851, 2850, 2854, 3511. Petar I - fascikla IV (1822-1830): 3612.

- *Državni arhiv u Zadru (DAZ).* Akti izvanrednog providura 1787-1789. CL. Akti izvanrednog providura 1783-1785. CXIV.

- *Istorijski arhivu u Kotoru, Upravno-politički fond mletački* (IAK,

UPM). Fascikle: XXXI, XLVI, XLVI/437, XLVI/440, XLVI/648, XLVIII/32, XLVIII/24, XLVIII/74, XLVIII/79, LVI/624, LVI/460, LVI/660, LVII/460, LVII/621, LVIII/670, LVIII/635, LX/876, LXI/1188, LXI/1180, LXI/1135, LXII/975, LXII/650, LXIII, LXII/833, LXIII, LXIV, LXV/201, LXV, LXV/204, LXV/221, LXVI/124 LXVI/125, LXVII, LXVII, LXVII, LXVIII, LXIX/76, LXIX/77, LXX, LXX, LXXII, LXXII, LXXII, LXXII/352, LXXII, LXXIII, LXXIV/7811, LXXIV/816, LXXIV/813, LXXX/78, LXXX/70, LXXX/76, LXXXVIII, XCII/92, CXXIV, CXXIV, CXXIV, CXXXII/ 132, CXXXIII/ 183, XCL, CXLIII, CXLIV, CLXXV/175, CLXXXI/181, CLXXXI/187, PORA I-13.

- *Glasnik Cetinjskih muzeja.* 1976. 9. 49-73.
- *Književne novine*. 1949. 41/2.
- *Spomenik SKA* LXXXVII. 1938. 68/1.

Literatura:

- Badrljica, Vera. 1988/1990. Jezik Đure Daničića u prvim njegovim spisima, *Prilozi proučavanju jezika, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 24/26, 51-87.

- Brabec, Ivan, Hraste, Mate, Živković, Sreten. 1965. *Gramatika hrvatskosrpskog jezika*, VI izdanje, Zagreb: Školska knjiga.

- Čirgić, Adnan, Pranjković, Ivo, Silić, Josip. 2010. *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.

- Jerković, Jovan. 1975. O jeziku Daničićevih pisama, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad: Matica srpska, knj. XVIII/1.

- Kašić, Jovan. 1968.: *Jezik Milovana Vidakovića*, Filozofski fakultet Novi Sad, Beograd: Naučno delo.

- Kašić, Jovan. 1972. Reči iz Crne Gore u Vukovom rječniku i književnom jeziku, *Zbornik za jezik i književnost*, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore, knj.I, 39-45.

- Krivokapić, Miloš. 2009. *Jezik u pismima serdara i guvernadura Radonjića* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet u Novom Sadu.

- Krivokapić, Miloš. 2016. Kongruencija u jeziku pisama serdara i guvernadura Radonjića (1706-1828). *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 42(1)*, 83-98.

- Krivokapić, Miloš. 2020. Diplomatički sklop i grafija prepiske crnogorskih serdara i guvernadura Radonjića (1714-1828).Folia Linguistica et Litteraria – Časopis za nauku o jeziku i književnosti, br. 33. Nikšić: Filološki fakultet.

- Maretić, Tomo. 1931. *Gramatika* i *stilistika hrvatskoga* ili *srpskoga* književnog *jezika*, drugo izdanje, Zagreb: Obnova

- Miletić, Branko. 1940. Crmnički govor, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj.IX, Beograd, 211-663.

- Mladenović, Aleksandar. 1973. *Jezik vladike Danila*, Novi Sad: Matica srpska.

- Mladenović, Aleksandar. 1964: *O narodnom jeziku Jovana Rajića*, Beograd: Naučno delo.

- Ostojić, Branislav. 1976. *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd: CANU.

- Pešikan, Mitar. 1965. Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj.XV, 1-294.

- Pižurica, Mato. 1989. Jezik Andrije Zmajevića, Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

- Silić, Josip. 1999. Gramatički red riječi u hrvatskome jeziku, Kolo 1, 440–447. Zagreb: Matica hrvatska.

- Stevanović, Mihailo. 1966. Jezik u Vukovu djelu i savremeni književni jezik, Južnoslovenski filolog, XXVI, 73-150.

- Stevanović i dr. 1976. Rečnik srskohrvatskoga književnog jezika, knj.VI, Novi Sad-Zagreb: Matica srpska i Matica hrvatska.

- Subotić, Ljiljana. 2005. Položaj enklitike u jeziku medija, Šesti lingvistički skup „Boškovićevi dani“, Podgorica: CANU, 269-280.

- Udier, Sanda Lucia. 2006. Položaj glagolskih enklitika u nastavi hrvatskoga kao stranoga jezika za početnike, Lahor, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

MIKROTOPONIMIJA BERANSKOG NASELJA GORAŽDE

Draško Došljak

The author writes about the microtoponyms of Goražde, an old settlement that is associated with the medieval period, and is located in the area of the municipality of Berane. A total of 156 microtoponyms were listed. The name of the settlement was derived from male personal name Gorazd. Most of its population are immigrants from Gornji Vasojevići and Old Montenegro. According to the 2011 census, there were 429 inhabitants. The analysis shows the presence of monosyllabic, disyllabic and polysyllabic toponyms, containing geographical names, zoonyms, phytonyms, names related to land cultivation, names of objects created by human activity, land cultivation, names motivated by the position of the object.

(Gorâžde)
Etnik: Gorâždanin, Gorâždanka. Ktetik: gòrāški

Goražde administrativno pripada opštini Berane. Ovo je staro naselje koje se vezuje za srednjovjekovni period. Goražde je smješteno u centralnom dijelu visoravni Polica. Ovo selo se sa sjeverne strane graniči sa naseljem Babino, dok granica prema zapadu ide niz Radevu luku prema budimskom brdu Gradac. Jugozapadno, granica ide šumskim putem do Budimske rijeke (Zagradskog vrela), zatim putem prema groblju. Sa južne strane

od groblja granica ide do bazena (Rasovača), dok istočnu granicu Goražda čini administrativna granica opštine Petnjica. Prostire se između 850 i 940 m.n.m.

U Svetostefanskoj hrisovulji (1314–1316) spominje se selo Goražde (današnje istoimeno poličko selo) iz Budimljanske župe, kao posjed manastira Banjska. Ovdje se navode njegove granice: „A međa mu od stanka rijeka u Gradac, od Gradca pravo putem kod Gubavča potoka u Prekop. Od tuda po delu kod Dola u Trnje, otuda po delu u krušku, otuda po delu u Vrbu i u studenac, otuda u Spasovo dubje, otuda nizbrdo u stanak potoka i u Vrbu. I otuda preko brda u Bzovik i niz Bzovik u Nikolinu crkvu i od crkve uz rijeku u Vračevo dubje, i otuda u Tikovski del, i uz del Brezje i po delu u Grohot obrh Bukovika i sa one strane Bukovika za Čemernu poljanu u Hreljinu poljanu i uzbrdo u Srednje brdo i u Vraniće, u Zvečku kod Gologa brda, u lokvu niz del, i u isti stanak rijeka pod Gradac.“ (v. Premović 2012: 28)

Seoski atar srednjovjekovnog sela Goražde protezao se od ogranka Mokre gore na jugoistoku, do razvođa prema slivu rijeke Lješnice, desne pritoke Lima, prema sjeverozapadu. Obuhvatao je zaseoke Jodole i Dinje i dio sela Vrbica (potes Dub, Breza i Tikva), planinu Bukovik na izvoru Dapsićke rijeke, a na desnoj strani iste rijeke, graničnom linijom preko Golog brda i brda Prosjane, goraždanski atar izlazio je na Gradac uključujući selo Zagrađe (v. Tomović : 68–69).

U Defteru iz 1485. godine (v. Pulahu 1974: 73–91) u ovom selu se spominju sljedeća lična imena: Vukašin Radenko; Radosna, sin Prečev; Radosna, sin Božidarev; Dmitar, Raden sin; Božidar Radosalj; Radič, njegov sin; Radašin Božidar; Rajko, njegov sin; Vukan, njegov sin; Dabko, njegov sin; Dmitar, Radišin sin; Todor, Radonjin sin; Bogdan, Vukašinov sin; Vukašin, njegov brat; Radašin Stojko; Vladisav, Mijamov sin; Vuksan, njegov sin; Novak siromah; Vuk, Dmitrov sin;

Dmitar, Vukčov sin; Đurač, njegov brat; Dobrašin, Nikašinov sin; Rajko, Radonjin sin; Dmitar, Rajkov sin; Stepan, njegov sin; Radonja, njegov sin; Vidač, njegov brat; Radosav Brisali; Radosav, Bojkov sin; Đorđe, njegov sin; Rahač Došljač, Radič, Petkov sin, Đorđe, Rajkov sin; Rahač, Božidarov sin; Radičeva baština; Radosna Prišljić; Radič, njen brat; Đorđe, Rajkov sin, Đorđe, njegov brat; udovica Olivera; Radonja, popov sin; Miroslav, Vladisavljev sin; Đurašin, Bogonov sin; Radonjeva baština, Radodav, njegov brat; Vuk, Radosaljev sin; Radašin Božidar.

Povoljni prirodni uslovi omogućili su pojavu ranog naseljavanja Gornjeg Polimlja, o čemu svjedoče brojni materijalni dokazi pronađeni u više lokaliteta duž njegove centralne osovine koja se pruža neposredno uz obale Lima. Prof. Radovan Bakić (2005: 204–205) ističe da su prvi doseljenici u ove krajeve mogli dolaziti iz svih pravaca daljeg okruženja, ali je realno pretpostaviti da su to morali biti doseljenici iz jadranskog primorja i skadarsko-zetskog basena. Poslije 800. god. p. n. e. na prostoru Potarja i Polimlja svoj život je formiralo ilirsko pleme Autarijati. Oni su u Gornjem Polimlju bili dio Ilirskog kraljevstva.

Prodori varvarskih plemena, zapadnih Gota, Istočnih Gota i Huna (400–477. godine n. e.) nijesu izazvali značajnije promjene narodonosne strukture na području Gornjeg Polimlja, tako da je prvu kolonizaciju Avara i Slovena u svemu dočekalo ilirsko stanovništvo iz plemena Autarijata (v. Dašić 1986).

U periodu od VI do kraja XII vijeka na prostoru Gornjeg Polimlja odigrale su se krupne narodonosne promjene, koje će na duži rok, sve do ovovremenosti, trasirati osnovnu etničku strukturu ovoga kraja. Avari se nijesu zadržali na području Gornjeg Polimlja, a Sloveni su se u njega trajno naselili i uspostavili osnovnu slovensku strukturu stanovništva Gornjeg Polimlja (up. Bakić 2005: 209). U ovom periodu je vršeno i primanje hrišćanstva u Gornjem Polimlju, pa je poslije 1054.

godine (podjela hrišćanstva) ovaj kraj ostao pod uticajem pravoslavlja.

Na Gornje Polimlje su veliki uticaji (proces opismenjavanja, i dr.) vršeni iz primorja i razvijene Duklje i Dukljanske države, u čijem je sastavu bilo i Gornje Polimlje u vrijeme kada je ona bila na vrhuncu svoje moći tokom XI i prve polovine XII vijeka, naročito u vrijeme njenih kraljeva Mihaila i Bodina (Bakić, 2005: 210).

Padom Bihora i Budimlja pod tursku vlast 1455. godine (zona kojoj pripada i poličko selo Goražde) počinju vjekovi stalnih oslobodilačkih borbi stanovnika ovoga kraja. Turska vlast ostaje u ovim krajevima sve do 1912. godine kada cijeli beranski kraj, konačno, postaje slobodan i pripaja se matici Crnoj Gori.

Tabela br. 1:

Popis iz 1485. godine – selo Goražde (v. Premović 2012)

Broj kuća	Broj neože-njenih	Broj udovica	Ispendža	15 tovara pšenice	24 tovara zoba	0 tovar raži	4 tovara prosa	Porez na povrće
37	10	1	1181 akča	450 akči	336 akči	0 akči	80 akči	34 akče
7 tovara ječma	0 tovara sočiva	Porez na pčele	Porez na svi-nje	Porez na trava-rine	Porez na drvo	Porez na lan	Porez na jedan mlin	Ukupan prihod
116 akči	0 akči	45 akči	31 akča	185 akči	74 akče	45 akči	15 akči	2688 akči

Glavna zanimanja Goraždana u prošlosti su bila zemljoradnja i stočarstvo, što se vidi i na osnovu srednjovjekovnih deftera. Ova beranska žitnica pruža odlične uslove za gajenje žitarica. Posljednjih godina je sve više zasada većih površina na kojima se uzgaja: pšenica, ječam, ovas, kukuruz, heljda, krompir. Za

razliku od ranijih vremena kada se zemlja obrađivala na primitivan način, danas se to radi modernom mehanizacijom, a i prihodi su značajno bolji. U poličkim selima danas postoje lijepi voćnjaci šljiva, jabuka i krušaka. Stare sorte jabuka i krušaka odolijevaju modernim vremenima, te na Polici danas imamo stabala jabuka i krušaka starih stotinu godina. Rod ovih stabala je količinski dobar. Poličani za vrijeme ljeta vrše izdig stoke u planinu. Padine Cmiljevice, Đuranovića Luke ljeti su bile preplavljene stokom, čobanima, ožive katuni i stanovi. Ovi predjeli pružaju odlične uslove za bavljenje stočarstvom. U ranijem periodu je bilo dosta buljučara, dok je danas taj broj drastično smanjen.

Tabela br. 2: *Popis stanovnika Goražda po godinama*

Godina	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2003	2011
Broj domaćinstava	157	166	158	183	160	172	162	133
Broj stanovnika	804	802	723	737	685	599	560	429

Školstvo

Prva osnovna škola na Polici osnovana je 1891/92. godine. Intenzivan razvoj školstva na Polici odvijao se poslije Drugog svjetskog rata. Osniva se četvororazredna maštansko-dragosavska škola, zatim, 1945. godine osniva se škola u Tmušićima, koja 1953. dobija novu zgradu. Četvororazrednu osnovnu školu 1953. godine dobija i Zagrađe. Godine 1945. i Babino dobija četvororazrednu osnovnu školu. Školske 1960/61. na Goraždu se otvara osmorazredna osnovna škola za područje cijele Police.

Školske 1973/74. godine osnovna škola na Goraždu dobija novu modernu zgradu u kojoj se i danas izvodi nastava. 2015/16. školske godine, nastavu u devet razreda pohađa 75 učenika. Četvororazrednu osnovnu školu na Babinu pohađa 17 učenika, na Zagrađu 10 učenika, a maštansko-dragosavsku školu 6 učenika.

Govor

Govor Police pripada jugoistočnim crnogorskim govorima, donjopješivačko-bjelopavlićko-vasojevićkoj govornoj grani (v. Čirgić 2017: 138–140). Migracije stanovništva, školovanje na strani, uticaj obrazovnog sistema, uticaj medija, promjena načina života, i sl. u izvjesnoj mjeri su uticali da toponimija Police poprimi, na akcenatskom planu, izvjesnu dozu neujednačenosti. Zbog toga jedan broj toponima živi u dubletskim akcenatskim likovima, u zavisnosti od informatora koji saopštavaju podatke. Događa se da stanovnici istoga sela, pa i iz iste kuće, akcenatski različito izgovaraju jedan toponim.

Govor Goražda pripada donjovasojevićkim govorima koji su u graničnoj zoni prema bihorskom govoru. Za razliku od bihorske govorne zone koja je ijekavsko-ekavska, polički govorni tip je ijekavski. Ekavizam se pojavjuje samo u nekim hipokoristicima (npr. Beli). Smatramo da ekavizam u imenima od milja pojačava hipokorističnost (Došljak, 2000: 62–64).

Govor Vasojevića spada u red starijih novoštokavskih govora, i to onih u kojima se novoštokavsko prenošenje svodi na uklanjanje oksitoneze. Kratkosilazni akcenat se pomera i sa zatvorene i sa otvorene ultime na penultimu i prelazi u dugouzlazni, odnosno kratkouzlazni u zavisnosti od dužine datog sloga. U svim ostalim pozicijama oba akcenta zadržavaju staro mesto u reči. Na ovaj način prozodijski sistem Vasojevića uz dva silazna – kratki i dugi, dobija i dva uzlazna akcenta, takođe kratki i dugi (Stijović, 2007: 245).

Kratkosilazni akcenat se može naći na bilo kojem slogu, izuzev posljednjeg, a dugosilazni akcenat se javlja na svakom slogu u riječi, dok se uzlazni akcenti mogu naći samo na pretposljednjem slogu ispred kratke ultime. Akcenatske dužine se dobro čuvaju i prije i poslije akcenta.

Govor Goražda ima pet standardnih vokala i vokalno *r*. Vrijednost dugoga jata je dvosložni refleks *ije* i ne zavisi od toga da li je pod akcentom ili ne. Kratko jat daje refleks *je*, i on utiče na pojavu jekavskoga jotovanja.

Konsonantski sistem Police se poklapa sa konsonantskim sistemom crnogorskog standardnog jezika. Konsonant *j* iza labijalnog suglasnika je najčešće zamijenjen suglasnikom *lj*. Suglasnik h je, uglavnom, iščezao iz govora Goražda. Strujni suglasnici ś i ź prisutni su u ovoj govornoj zoni (Gośa, Miśa). Učestalost afrikata *đ* i *ć* je zbog jekavskog jotovanja. Staro i novo jotovanje obuhvataju sve morfološke kategorije, dok su jekavskim jotovanjem obuhvaćeni svi odgovarajući suglasnici.

Finalne suglasničke grupe: -st, -št i –zd su potpuno iščezle iz ovoga govora. Disimilacija je zahvatila grupu –ćnj-, kao i grupu –mnj-. Uprošćavaju se igrupe pt-, pč- (up. Stijović 2007).

Prezimena

Na Goraždu smo zabilježili 43 zvanična prezimena. Babovići, vasojevićko bratstvo, na Goražde su se doselili početkom 19. vijeka. Kao i svi Vasojevići, slave Aranđelovdan. Bagaš, došli su iz Bratonožića na Goražde. Slave Nikoljdan. Boričić, svoje porijeklo vezuje za Vukićeviće iz Trešnjeva, opština Andrijevica. Na Policu su se doselili u prvoj polovini 19. vijeka. Božovići su porijeklom Kuči, a na poličko selo Goražde su došli iz beranskih Gornjih Sela. Celići vode porijeklo od Guberinića iz beranskog sela Budimlja. Cikići su se doselili iz Kuča na Goražde u drugoj polovini 18. vijeka. Čejovići su po porijeklu Kuči, doselili su se

poslije Prvog svjetskog rata. Delevići su iz vasojevićkog ogranka Miomanović – došli su na Goražde sredinom 19. vijeka. Đukići su porijeklom iz Lijeve Rijeke. Na Policu su se nastanili u drugoj polovini 19. vijeka. Jedni (sa Babina) slave Aranđelovdan, a drugi (sa Goražda) slave Svetoga Savu. Đurišići pripadaju Vasojevićima – ogranak Rajević. Na Policu su došli tokom druge polovine 19. vijeka. Guberinići su na Goražde doselili iz Seoca, opština Andrijevica, u prvoj polovini 19. vijeka. Kastratovići su Vasojevići. Na Goražde su došli početkom 19. vijeka iz Gračanice i Čoeče Glave (opština Andrijevica). Kljajići svoje porijeklo vezuju za Bjelopavliće, a na Goražde su se nastanili početkom 20. vijeka. Magdelinići su porijeklom iz Gornje Morače. Na Policu su došli tokom druge polovine 19. vijeka. Matovići su iz plemena Vasojević. Vode porijeklo iz Slatine, opština Andrijevica, došli su sredinom 20. vijeka na poličko selo Goražde. Mujovići su iz Lijeve Rijeke (Vasojevići), doselili su na Goražde u prvoj polovini 19. vijeka. Nenadovići pripadaju vasojevićkom ogranku Lopaćani. Potiču od Mašovića iz Trešnjeva, opština Andrijevica. Na Goražde su se nastanili početkom 19. vijeka. Pantovići su iz vasojevićkog bratstva Novaković. Na Goražde su se doselili u prvoj polovini 19. vijeka. Popovići sa Goražda su iz Ozrinića, sa Čeva. Na Policu su se doselili u drugoj polovini 19. vijeka. Radoševići su na Goražde došli iz gornjobihorskog sela Azane, krajem 19. vijeka. Ratkovići su na Zagrađe došli iz Bašče, opština Rožaje, nakon Drugog svjetskog rata. Savovići su sredinom 19. vijeka doselili iz Katunske nahije. Sekulići su porijeklom iz Kuča, od Drekalovića. Na Policu su došli tokom druge polovine 18. vijeka. U početku su slavili Nikoljdan, a kasnije su prešli da slave Pantelijevdan. Stijovići su pripadnici vasojevićkog bratstva Mijomanović, iz Lijeve Rijeke. Na Policu su se doselili iz Sućeske, opština Andrijevica, početkom 19. vijeka. Šćekići vode porijeklo iz Gornjih Pipera, odnosno Lutova, odakle su

došli u beranska Gornja Sela, a zatim se jedan dio njih doselio na Policu. Slave Petkovdan. Tmušići su porijeklom iz Gornje Morače, Dulovići. Na Policu su se doselili u prvoj polovini 19. vijeka.Todorovići pripadaju Lopaćanima, vasojevićkom bratstvu. Na Policu su došli iz Trešnjeva (opština Andrijevica) kao Mašovići.Trifunovići su porijeklom Kuči, na Goražde dolaze početkom 19. vijeka.

Veljići vode porijeklo sa Peleva Brijega iz Bratonožića. Na Policu su došli tokom druge polovine 19. vijeka.

Vuletići su na poličko selo Goražde doselili iz Kralja, opština Andrijevica, početkom 19. vijeka. Potiču iz bratstva Đurišić-Kovačević. Zabilježili smo i 13 prezimena čiji nosioci su bili pojedinci koji su na Polici kratko stanovali, a radili su u državnim službama (učitelji, lugari, poštari, činovnici, i sl): Blagojević, Dašić, Dragović, Đorđević, Đorđević-Stojkovska, Đurović, Filipović, Jovanović, Knudsen, Komljenović, Nestorović, Šabotić i Zekić.

Građa za ovaj rad je sakupljana na terenu tokom 2017. godine, dok je dio ekscerpiran iz katastarskih knjiga i monografija o Polici i poličkim bratstvima. Informatori: Zoran Lj. Đukić, Gordana Đukić, Dragić Grubović, Vojislav Dedović.

Mikrotoponimi:

Aluge, livade blizu Jaštaka

Aljova međa, šuma na kraju sela, pored Jaštaka

Babulja, velika uzbrdica iznad sela

Bagaška glavica, malo brdo pored glavnog puta na Jodolu, neposredno uz Todorov an. Dobio je naziv po bratstvu Bagaši na čijoj se zemlji glavica nalazi

Bajrova dolina, zemlja koja je ranije pripadala Bajru Đukiću, iznad Babulja

Bara, izvor pitke vode i okolna livada (vlasništvo Ljuba Tmušića, ispod kuće Miloša Nenadovića, nema česmu nego se

voda uzima čašom ili nekim manjim sudom)

Bara, lokacija gdje se nalazi velika bara između sela i planine.

Begluk, livade na kojima se nalazi nova kuća Radonje Nenadovića, blizu Goraškog groblja

Borovnjak, mjesto na planini gdje ima dosta borovnica

Breza, livade i šume između sela i planine

Breze, hrastova šuma na kraju sela ka Bihoru

Brod, njive i livade iznad Kolovrata u pravcu Trnovika

Buče, bukova šuma iznad Korita na Livadicama

Bugarka, livada sa kućama Kastratovića

Bukova strana, šuma između Goražda i Vrbice

Bukovac, šumovito brdo iznad Kostijeva

Bukovik, dio poličke planine

Crkva svete Trojice, crkva, nalazi se na mjestu koje se nekada zvala Crkvina, u neposrednoj blizini Goraškog groblja. Crkva je obnovljena 1995. godine.

Crnice, njive oko puta na Jadolu

Čadorišta, brda iznad groblja gdje su kuće Kljajića i Vuletića

Čelopek, strma livada ispod kuće Miloša Nenadovića, ka Bari

Čuline, slab izvor na putu ka planini, između Livadica i Ćujovca

Čujovac, veliko šumovito brdo između sela i planine

Dinje, zaselak Goražda, blizu današnje osnovne škole

Dmitrova stupica, dio poličke planine nedaleko od Jelovca

Dobra voda, mjesto i izvor na planini kod Bukovika

Dobropolje, veliki pašnjaci i dio šume na kraju Jodola, pored glavnog puta ka Petnjici. Ovi pašnjaci su komun, tj. vlasništvo svih Goraždana, te su tu svi Jodoljani napasali stoku. Na samom početku Dobropolja nalaze se kuće potomaka Dmitra Nenadovića i dijela Guberinića.

Dolina Popovića, naselje gdje žive goraški popovići, nalazi se pri kraju sela u pravcu Babina

Doline, njive od Vrela pa do Đurovića kuća

Drezge, bukova i grabova šuma pored puta ka planini

Dub, brdo gdje su kuće Kastratovića, visoko iznad Vrela

Dub, livade i šume iznad sela ka Vrbici. Najviša tačka na Dubu je 1000 m nadmorske visine, što je ujedno i najviša tačka Goražda.

Duboka vrtača, vrtača u Drezgama

Dubokalj, šumoviti i strmi teren ispod Žarskoga laza prema Vrbici

Đurenca, šuma između Jodola i sela

Freslo, lokacija između groblja i crkve Svete Trojice

Gabeljska vrtača, vrtača nedaleko od kuća Đurovića, gdje su nekada dolazili Cigani i privremeno postavljali čerge

Galev stan, proplanak u šumi između Lužina i Bukove strane, gdje je nekada Gavro Nenadović ljeti držao stan i dolazio sa stokom

Galibur, staza ka izvoru Ljeskovac na Jodolu

Garčevića kuće, lokacija gdje su bile kuće muslimana Garčevića dok su živjeli na Goraždu

Glavica Nenadovića, brdo na jugoistočnom kraju sela, blizu Vrela , između Potoka i Begluka. Tu se po doseljavanju nastanio rodonačelnik Nenadovića.

Goraško groblje, jedno od tri groblja u selu, nalazi se u neposrednoj blizini crkve Svete Trojice i u njegovom centru uzdiže se veliki bor.

Na njemu se sahranjuju Nenadovići, kao i najveći dio goraških bratstava.

Goraško-zagracko groblje, nalazi se na brdu između dva sela. Jedan dio pripada goraškim, a drugi zagradskim bratstvima.

Grablje, bukova i grabova šuma u blizini Goraško-zagradskog groblja, u pravcu Torovina

Grčki do, dio poličke planine

Guberinsko groblje, groblje bratstva Guberinića. Nalazi se pri kraju sela, iznad Doline Popovića, pored puta ka Babinu.

Gudžalište, lokacija na Dobropolju, gdje su se nekad čobani gudžali

Gusare, dio poličke planine ispod Jelovca

Jabuke, dio poličke planine

Jagnjilo, livada sa desne strane puta koji vodi ka planini, istočno ispod Vrtijeljke, ima kvalitetno sitno sijeno koje se davalo ovcama poslije jagnjenja; pripada Dušanu Nenadoviću

Jarišta, lokacija gdje su kuće Popovića

Jasen, livade i šuma Božovića između sela i planine

Jaštak, prostrane livade između Goražda i Babina gdje se nalazi Vojna fabrika

Jelaš, brdašce na Jodolu pod hrastovom šumom

Jelovac, dio poličke planine

Jeremino brdo, mjesto gdje je kuća Đurovića kod Vrela

Jukova česma, česma na Jodolu

Kacuber, dio poličke planine kod Turjaka

Kamenica, livada iznad Jagnjila, pored puta, pripada potomstvu Avrama Nenadovića

Karaula, mjesto na dnu Dobropolja, na kraju sela pored glavnog puta; tu je nekada bila turska posada

Klečkovac, utrina i šuma između sela i planine

Klisura, strmi dio puta kod Jasena Dakića (Božovića) između sela i planine

Kočine, dio poličke planine

Kokošinjača, šuma iznad Jodola u kojoj je nekada bilo divljih kokošaka

Kolovrat, plodne livade na sred sela, ispod Vrela; nekada se tu održavao narodni sabor – 13. jula

Konića brdo, naselje Đukića – Konića

Koprivnice, dio poličke planine

Korito, na Jodolu, izvor sa betonskim koritom, na samom početku puta ka planini, ispod kuća Zorana Nenadovića

Korito, u Livadicama, izvor sa koritom sa lijeve strane puta od sela ka planini

Kosišta, imanje Todorovića nedaleko od Čadorišta

Kostić voda, veliki izvor u Koprivnicama pod Turjakom

Kostijevo, prvo naslje (kuće Kastratovića) iz pravca Berana, u osoju ispod Bukovca

Kraljevac, izvor pored puta ka planini, blizu Livadica. Tu se prema predanju odmarao kralj Dušan vraćajući se iz lova, u vrijeme dok je boravio u Budimlji

Krlje, njive i šume iza Todorovića kuća

Krša, kamenita uzvišica u šumi na kraju sela, iza Dobropolja, sa koje se vidi čitav bihorski kraj i Pešter

Kršanja, kameniti proplanak na Dobropolju, blizu Gudžališta

Krši, kameniti teren nedaleko od kuća Pantovića

Kruškari, lokacija na Jodolu – dio Ravnih livada kod Joštaka

Kula, uzvišenje sa topolinom šumom iznad kuće Vukote Nenadovića

Latinsko groblje, bilo je kod Jodola

Lazacija, lokacija sjeverno od Goraško-zagračkog groblja

Ledinak, ledina blizu kuće Duja Nenadovića, gdje je nekad bilo guvno za vršenje žita

Ledinci, utrine i šume nedaleko od Đurovića kuća

Livadice, livade i šume pored puta u pravcu planine

Livada više groblja, livada pored Goraškog groblja

Lokva, dio poličke planine

Lužine, šuma i proplanci na kraju sela, prije Bukove strane

Ljeskovac, izvor sa česmom i okolne livade na Jodolu

Mača kruška, livade i njiva, ispod Vrtijeljke, koje pripadaju Batriću Nenadoviću, na kojima ima nekoliko stabala krušaka

Mačkov potok, izvor na Jodolu, koji presušuje

Makvice, izvor nedaleko od Đurovića kuće

Mala kleča, šuma u Putovima, između sela i planine

Mala kršanja, krševiti proplanak u Lužinama, blizu Galeva stana

Mala pećina, pećina na dnu Krša, blizu Rijeka

Margitića brdo, pasište kod Popova dola, izmešu sela i planine

Marin grob, dio poličke planine, duboko prema Opštini Rožaje među brda Todorovića i Vrela

Mijatov mramor, mjesto gdje je poginuo Mijat Milanov Nenadović, u Bukovoj strani

Miljkov brijeg, šuma i oranice blizu Dašića kuće, na Rasovačama

Mujovića brdo, brdo gdje su kuće Mujovića

Muslimansko groblje, lokacija gdje je nekad bilo groblje goraških muslimana (Đukići, Garčevići), dok su tu živjeli. Nalazi se sa lijeve strane puta, između Todorova hana i Šanca

Nerod, livade i njive ispod Vrtijeljke

Ograđenica, veliki izvor u Kostijevu

Oraškovica, dio pri planini Bukoviku

Paklaništa, livada kod Kleča

Palj, dio poličke planine nastao paljenjem šuma

Plandište, lokacija na Jodolu gdje je nekad stoka plandovala

Plavšin do, dio poličke planine

Pomol, mjesto odakle se prvo vidi selo kada se ide od Berana

Popov do, livade i šume između sela i planine

Potok, livade i njive između Glavice Nenadovića i Babulja

Prevlaka, dio poličke planine

Prijebukovača, izvor i okolna šuma između Zapisa i Duba, ka Bukovoj strani, tu voda izvire iz panja drveta

Progon, uzbrdica od Tijevica ka crkvi i groblju

Proslop, dubodoline ispod Gusara

Radovan-do, lokacija na Jadolu, ime je dato po Radovanu Guberiniću

Rasovača, hrastovi gaj, livade i njive iza Brda Todorovića. Nekada se na ovoj lokaciji izoravao rašak

Rašpotok, potok iznad Livadica i u podnožju Žarskog laza

Ravne livade, prostrane livade blizu Jaštaka, između Goražda i Babina

Ravnine, dio planine između Jelovca i Simovča

Rijeke, rijeka koja nastaje od goraškog i zagradskog vrela

Rosića gaj, šuma koja pripada Đukićima (Rosićima) blizu Todorovina

Rupe, nekoliko vrtača na ivici Jodola

Savijača, udolina iznad Buča kod Jodola

Sejdov mramor, mjesto pogibije Sejda Adrovića

Selišta, livade u planini između Karaule i Jaštaka

Simovče, livade u planini između Jelovca i Bukovika

Skrivena, dio poličke planine iza Lokava

Sodom, šuma iza kuće Vukote Nenadovića

Sofijača, njiva između Kostijeva i Mujovića brda

Stara džada, put između Radulove luke i Budimlje

Strane, hrastove šume iznad livadica

Strmac, veoma strm teren na putu od Proslapa ka Jelovcu

Stublina, izvor na Jodolu (blizu Ljeskovca) bez česme, iz kojeg se voda uzimala čašom

Stup, uzvišica neposredno iznad Kolovrata, na kojem su kuće Savovića i Kastratovića – Čavića i Mušovića

Stupče-brdo, veoma visoko brdo iznad Koprivnica u planini

Šanac, livade i njive između Muslimanskog groblja i Dobropolja

Šer, livada u planini kod Simovča

Šuma ispod Duba, šuma u podnožju vrha Dub

Tabanovac, šumovita ispaša između sela i planine

Tijevice, izvor iznad Kolovrata, po njemu se okolne livade i njive isto zovu. Izvor veoma tih, pa otuda i ime

Tikova, komunica između goraških i bihorskih šuma

Todorov an, mjesto pored glavnog puta na Jadolu, ispod Bagaške glavice, gdje je Todor Milovanov držao han – kafanu između dva rata. Danas je ruševina.

Todorov laz, laz između Klečkovca i Popova Dola

Topovi, lokacija gdje su bili stacionirani turski topovi 1876. godine

Torovine, lokacija na jugozapadnom kraju sela, gdje se kuće pojedinih Pantovića, Kastratovića, kao i kuća Ratkovića. Tu su nekad bili veliki torovi za stoku.

Trnovici, livade slabog kvaliteta sa dosta bijelog livadskog trnja. Prostiru se iznad Kolovrata do ispod Zadružnog doma.

Trnja, livade sa dosta trnja na Jadolu, prostiru se od Korita do Bare

Turjak, granična planina prema Rožajama, sa dosta šume i pašnjaka

Turski put, stari put između Mašta i Goražda

Varenika, izvor u šumi Rašpotok, oko koga je zemlja bijela

Velika kleča, velika oranica između sela i planine

Velika pećina, pećina u goraškim kršima

Vrelo, veliki i glavni izvor na Goraždu iznad Kolovrata, zove se još i Sumino vrelo – po nekom kaluđeru Sumi koji je, kako legenda kaže, živio u manastiru koji se nekada nalazio u blizini izvora.

Vrtijeljka, lokacija na kraju sela ka Bukovoj strani, tu se nekad nalazila žardamerijska stanica

Vučja glavica, šumovito brdo kod Duba, gdje su nekad bile kuće Đukića muslimana

Vukanin do, dio šume do Lužina u pravcu Dobropolja

Zadružni dom, zgrada izgrađena po završetku Drugog svjetskog rata u vrijeme formiranja zemljoradničkih zadruga. Nalazi se neposredno uz glavni put, nedaleko od današnje osnovne škole. U prostorijama ove zgrade nekada se nalazila škola, kasnije prodavnica i kafana; održavala se posijela, igranke, guslarske večeri, i sl.

Zapis, izvor ispod Duba, između imanja Nenadovića; po njemu se okolne livade i šume nazivaju istim imenom. Tu je, kažu, nekad bila ploča sa natpisom na nekom nerazumljivom jeziku, koji niko nije mogao da pročita – pa su ga jednostavno zvali Zapis. Osamdesetih godina prošlog vijeka, ovaj izvor je

kaptiran i voda odvedena do dijela Nenadovića i njihovih komšija. Lokacija kod kuća Delevića, gdje se ranije obavljao obred za Trojičin dan.

Strukturno-tvorbena analiza

Mikrotoponime Goražda prema strukturno-tvorbenoj analizi smo razvrstali u: jednočlane (neizvedene, toponomastičke izvedenice, imenički sufiksi u toponimiji, toponomastičke složenice), dvočlane (predloško-padežne sintagme) i tročlane.

Jednočlani neizvedeni mikrotoponimi imaju visok stepen zastupljenosti u toponomastikonu Goražda. U ovu grupu spadaju: Bara, Breza, Brod, Buče, Dinje, Dub, Freslo, Groblje, Korito, Krlje, Lokva, Palj, Potok, Rupe, Stup, Zapis, i dr.

U grupi neizvedenih jednočlanih toponima dominiraju geografski termini, fitonimi i kulturni toponimi. Pretpostavljamo da je velikom broju jednočlanih toponima prethodila predloško-padežna sintagma. U ovoj sintagmi imenica je bila u funkciji orjentira (Kod breze – Breza, i sl). Mnogi od ovih toponima su izgubili motivaciju na površinskoj strukturi. Recimo, Lokva, na području Goražda se više ne može nazrijeti.

Toponomastičke jednočlane izvedenice u toponomastikonu Goražda nastale su pomoću deminutivno-hipokorističkih sufiksa, augmentativno-pejorativnih, kao i sufiksa mjesnog značenja.

U mikrotoponimiji Goražda frekventni su sljedeći sufiksi: *-ac* (Jelovac, Kraljevac, Ljeskovac, Tabanovac, Strmac, Šanac); *-ica* Crnice, (Kamenica, Koprivnice, Livadice, Mrkvice, Tijavice, Ograđenica, Oraškovica); *-ina* (Doline, Lužine, Ravnine, Stublina, Torovine); *-ača* (Rasovača, Svinjača, Sofijača); *-ka* (Bugarka, Rijeke, Vrtijeljka); *-je* (Trnja).

Dvočlani toponimi čine sintagme sa pridjevskim atributom neantroponimijskog porijekla, kao i sintagme antonimijskih parova: Bukova strana, Dmitrova stupca, Dobra voda, Goraško

groblje, Guberinsko groblje, Muslimansko groblje, Jeremino brdo, Latinsko groblje, Mala kršanja, Ravne livade, Stara džada, Novi put, Velika pećina.

Dvočlane sintagme u funkciji preciziranja toponomastičkog značenja kod tročlanih toponima dobijaju još jedan član: Šuma ispod Duba, Livada više groblja, Crkva svete Trojice.

Mikrotoponimi obrazovani od vlastitih imena upućuju na svojinski ambijent u prošlosti. Prezimena, lična imena dosta su ustaljeni s obzirom na vremensku distancu njihova javljanja. U mikrotoponimiji Goražda javljaju se i lična imena živih osoba. Toponomastički model kao i veličina površine imenovanog prostora određuju stepen stabilnosti mikrotoponima ove vrste. U ovu grupu spadaju: Aljova međa, Bagaška glavica, Bajrova dolina, Dmitrova stupca, Dolina Popovića, Garčevića kuće, Glavica Nenadovića, Guberinsko groblje, Jeremino brdo, Jukova česma, Margitića brdo, Marin grob, Mijatov mramor, Miljkov brijeg, Mujovića brdo, Plavšin do, Simovače, Todorov an, Vukanin do.

Literatura:

- Bakić 2005: Radovan Bakić, *Gornje Polimlje, stanovništvo i naselja*. – Andrijevica: Komovi; Nikšić, Filozofski fakultet

- Čirgić 2017: Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskog jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje.

- Dašić 1986: Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860. godine,* Titograd.

- Delević 1903: pop Bogdan Delević, Ivan Protić, *Vasojevići u turskoj granici*, SKA, Beograd.

- Došljak 2015: *Onomastika Budimlje*. Filozofski fakultet, Nikšić

- Lutovac 1957: Milisav Lutovac*, Ivangradska (Beranska) kotlina*, Beograd: SANU, Posebna izdanja, knjiga CCLXIX, Geografski institut, knjiga II

- Premović 2012: Marijan Premović, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje

- Pulaha 1947: Selami Pulaha, *Defteri i registramiti të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485,* Tirana

- Stijović 2007: Rada Stijović, *Govor Gornjih Vasojevića*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik, Beograd

- Stijović 2014: Rada Stijović, *Rečnik Vasojevića,* Čigoja štampa, Beograd

- Statistika 2005: Statistika, Knjiga 9, *Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948 – 2003, podaci po naseljima*, Republički zavod za statistiku, Podgorica

- Vešović 1935: Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići*, Sarajevo

- Vuletić 1999: Dušan Vuletić, *Polica kod Berana*, SANU, Beograd.

O SPOMEN-OBILJEŽJIMA U BUDVI

Dušan Medin

The author writes about the memorials in Budva, the legislation that applies to them, as well as the institutions in charge of their building and maintenance, pointing to the current models of protection of this heritage. The text is about the local area (Budva) which is especially interesting because of the number and diversity of memorials that exist there.

Do Prvog svjetskog rata, ali i tokom Kraljevine SHS/Jugoslavije, na prostoru današnje Crne Gore zaštita kulturne baštine bila je sporadično normativno i institucionalno regulisana. Tek nakon Drugog svjetskog rata donijeti su prvi savezni i republički propisi koji su se odnosili na ovu problematiku i formirane su moderne institucije.[1] Po obnovi nezavisnosti

[1] Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih retkosti (*Sl. list Demokratske Federativne Jugoslavije*, br. 54/45) iz 1945, Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Narodnoj Republici Crnoj Gori (*Sl. list Narodne Republike Crne Gore*, br. 04/49) iz 1949, Zakon o zaštiti spomenika kulture (*Sl. list Narodne Republike Crne Gore*, br. 36/60, *Sl. list Socijalističke Republike Crne Gore*, br. 12/65) iz 1960, Zakon o zaštiti spomenika kulture (*Sl. list Socijalističke Republike Crne Gore*, br. 16/77) iz 1977. i Zakon o zaštiti spomenika kulture (*Sl. list Republike Crne Gore*, br. 47/91, 17/92 i 27/94) donešen 1991. godine.

Crne Gore, pristupilo se izradi novog zakonskog okvira koji se odnosio na kulturu i zaštitu kulturne baštine, odnosno kulturnih dobara. Donijeto je više zakona[2] i pratećih podzakonskih akata (od kojih je većina i dalje na snazi, uz određene izmjene i dopune), a ratifikovano je i nekoliko međunarodnih konvencija.[3]

[2] Zakon o kinematografiji (*Sl. list Crne Gore*, br. 14/08, 40/10 i 40/11, iz 2008, prestao da važi 2015. stupanjem na snagu novog Zakona o kinematografiji [*Sl. list Crne Gore*, 42/15 i 84/18]), Zakon o spomenobilježjima (*Sl. list Crne Gore*, br. 40/08, 40/11 i 02/17) iz 2008, Zakon o kulturi (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/08, 16/11, 40/11 i 38/12) iz 2008, Zakon o zaštiti kulturnih dobara (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/10, 40/11, 44/17 i 18/19) iz 2010, Zakon o muzejskoj djelatnosti (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/10 i 40/11) iz 2010, Zakon o bibliotečkoj djelatnosti (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/10 i 40/11) iz 2010, Zakon o arhivskoj djelatnosti (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/10 i 40/11) iz 2010. i Zakon o zaštiti prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora (*Sl. list Crne Gore*, br. 56/13, 13/18 i 67/19) iz 2013. godine.

[3] Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije o vrijednosti kulturne baštine za društvo (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 01/08) iz 2008, Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izraza (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 03/08) iz 2008, Zakon o ratifikaciji Konvencije o evropskim predjelima (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 06/08) iz 2008, Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti podvodne kulturne baštine (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 04/08 i 02/09) iz 2008, Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 03/09) iz 2009, Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti arheološke baštine (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 14/11) iz 2011, Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti audiovizuelne baštine (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 14/11) iz 2011. i Zakon o potvrđivanju UNIDROIT Konvencije o ukradenim ili nezakonito izvezenim kulturnim dobrima (*Sl. list CG – Međunarodni ugovori*, br. 03/19) iz 2019. godine.

Što se tiče propisa koji se direktno odnose na spomen-obilježja kao segment kulturno-istorijske zaostavštine i oni su donijeti tek u poratnoj Jugoslaviji: Zakon o grobljima, grobovima i drugim spomen-obilježjima jugoslovenskih boraca (*Sl. list Republike Crne Gore*, br. 08/64, 27/76 i 14/78) iz 1964. i Zakon o spomenicima i spomen-obilježjima, istorijskim događajima i ličnostima (*Sl. list Savezne Republike Crne Gore*, br. 26/71 i 06/88) iz 1971. godine. Aktuelni Zakon o spomen-obilježjima[4] (*Sl. list Crne Gore*, br. 40/08, 40/11 i 02/17) na snazi je od 2008. godine, a podzakonski akt koji ga prati (iz 2013) bliže određuje sadržaj i način vođenja registra spomen-obilježja na teritoriji opštine (vode ga lokalne samouprave) i Centralnog registra spomen-obilježja na teritoriji Crne Gore (vodi ga Ministarstvo kulture), te druga pitanja značajna za vođenje dokumentacije.[5]

Spomen-obilježja bez statusa kulturnog dobra

Zakon o spomen-obilježjima prepoznaje elemente kulturne zaostavštine kao spomen-objekat (spomen-groblje, spomen-kosturnica, spomenik, spomen-bista, spomen-ploča, spomen-kuća, spomen-dom, memorijalni muzej, zadužbinski objekat itd), „koji izgledom, sadržajem, oznakama ili natpisom doprinosi trajnom očuvanju vrijednosti“ prepoznatih ovim Zakonom (član 2). U tom smislu, spomen-obilježjem se smatra i naziv javne ustanove, javnog preduzeća, naselja i javnog objekta (npr. ulica, trg, put, park, česma itd). Spomen-obilježjem, međutim, kako stoji u Zakonu, ne smatra se objekat na groblju, osim spomen-groblja i zadužbinskog vjerskog objekta.

[4] Zakon se ne odnosi na spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra, jer se ona štite prema Zakonou o zaštiti kulturnih dobara.

[5] Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja registra i Centralnog registra spomen-obilježja i sadržaju evidencije objekata bespravno podignutih kao spomen-obilježje (*Službeni list Crne Gore*, br. 37/13).

Prema Zakonu, spomen-obilježjima se „trajno obilježavaju značajni događaji, čuvaju uspomene na istaknute ličnosti, njeguju ljudski ideali i kulturno-istorijske tradicije i odaje počast borcima za slobodu, civilnim žrtvama rata i masovnim stradanjima ljudi“ (član 1). Značajnim događajem, prema članu 4. Zakona, smatraju se događaji: koji su bili od izuzetnog značaja za državni, društveni, ekonomski ili kulturni razvoj Crne Gore, koji predstavljaju važan datum u oslobodilačkim i antifašističkim težnjama crnogorskog naroda ili drugih naroda u Crnoj Gori, koji su od međunarodnog istorijskog, naučnog ili kulturnog značaja, koji su bitno doprinijeli međunarodnom položaju i ugledu Crne Gore, koji predstavljaju doprinos u borbi za mir, razumijevanje ili saradnju naroda u svijetu, odnosno koji jesu od posebnog značaja za određeno područje ili mjesto u Crnoj Gori. Kao istaknute ličnosti, u članu 5, Zakon prepoznaje sljedeća lica: koja su posebno zaslužna za državni, društveni, ekonomski, naučni ili kulturni razvoj Crne Gore ili određenog područja, odnosno mjesta u Crnoj Gori, čije djelo ima međunarodni istorijski, naučni, kulturni, humanistički ili sportski značaj, koja su bila organizatori ili istaknuti učesnici oslobodilačkog rata, ustanka ili pokreta, odnosno koja su se posebno istakla u borbi protiv fašizma. Spomen-obilježje se, takođe, može podići vojnoj jedinici koja se posebno istakla u borbi za slobodu Crne Gore. Masovnim stradanjem ljudi smatra se slučaj u kojem je više lica izgubilo život u sredstvima ili od sredstava javnog saobraćaja, na radnom mjestu, u zemljotresu ili drugoj elementarnoj nepogodi (član 6 Zakona).

Spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra

Spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra, kao i ostala materijalna i nematerijalna kulturna dobra, čuvaju se i štite u skladu s odredbama Zakona o zaštiti kulturnih dobara (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/10, 40/11, 44/17 i 18/19). Spomen-obilježja s

ovim statusom zapravo su nepokretna kulturna dobra memorijalnog karaktera od nacionalnog ili lokalnog značaja. Zakon propisuje da je zaštita svih kulturnih dobara u zemlji, pa tako i spomen-obilježja s ovim statusom, od javnog interesa.

Zakonom zaštićena spomen-obilježja kao kulturno dobro, zajedno s ostalim kulturnim dobrima, upisana su u Registar kulturnih dobara Crne Gore koji vodi nadležni organ državne uprave – Uprava za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore. Sve intervencije na spomen-obilježjima ove vrste podliježu odredbama navedenog Zakona i pratećih podzakonskih akata. U Crnoj Gori, prema podacima Uprave za zaštitu kulturnih dobara, postoje 582 evidentirana i zakonom zaštićena spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra.

Podsjetimo, prema odredbi člana 2. Zakona o zaštiti kulturnih dobara, kulturno dobro jeste svako nepokretno, pokretno i nematerijalno dobro za koje je utvrđeno da je od trajnog istorijskog, umjetničkog, naučnog, arheološkog, arhitektonskog, antropološkog, tehničkog, memorijalnog ili drugog društvenog značaja. Kulturno dobro može biti u državnoj ili privatnoj svojini, kako kaže Zakon (član 2). Kulturna dobra, kao valorizovani segment kulturne baštine od opšteg interesa, među kojima su i spomen-obilježja koja posjeduju ovaj status, štite se u skladu s odredbama ovog Zakona i međunarodnih propisa, bez obzira na vrijeme, mjesto, način stvaranja, porijeklo, vlasništvo. Zaštitu, kao i kulturno dobro, ima i zaštićena okolina nepokretnog kulturnog dobra (član 3).

Spomen-obilježja na teritoriji opštine Budva

Na teritoriji opštine Budva registrovano je 29 spomen-obilježja bez statusa kulturnog dobra,[6] čiji zvanični nazivi (u određenim slučajevima neadekvatno formulisani) glase: 1) Spomen-

[6] Dokumentaicja Sekretarijata za društvene djelatnosti Opštine Budva.

ploča na zidinama Starog grada, 2) Spomen-bista Stefana M. Ljubiše, 3) Spomen-bista narodnog heroja Vukice Mitrović Šunje, 4) Spomen-bista narodnog heroja Nika Anđusa, 5) Spomen-ploča palim borcima u Čelobrdu, 6) Spomen-ploča Jegoru Stroganovu, 7) Spomenik na mjestu zvanom Gomila, 8) Spomen-ploča na konaku manastira Gradište, 9) Spomen-česma sa spomen-pločom poginulim rodoljubima iz sela Kuljače, 10) Spomen-ploča na manastiru Duljevo, 11) Spomen-ploča na plaži Lučice, 12) Spomenički kompleks Kufin, 13) Spomen-ploča na kući Dušana Medina, 14) Spomen-ploča na privatnoj kući Đakonovića, 15) Spomen-ploča palim borcima u II svjetskom ratu, 16) Spomen-bista sa spomen-pločom Mirku Srzentiću, 17) Spomen-bista Marku F. Stanišiću, 18) Spomen-ploča Stefanu Mitroviću, 19) Spomen-ploča Vukalu Perovu Stojanoviću, 20) Spomen-ploča poginulim Paštrovićima 1912–1918, 21) Spomen-ploča posvećena Krstu V. Rafailoviću, 22) Spomen-česma palim borcima iz Svetog Stefana, 23) Spomen-ploča na kući poginulim rodoljubima iz Čelobrda, 24) Spomenik poginulim rodoljubima Bečića, 25) Spomen-grobnica poginulom rodoljubu Jolu Vrbici, 26) Spomen-grobnica Kalađurđević Spasu, 27) Spomen-grobnica Radulović Stanku i 28) Spomen-grobnica na groblju u Brajićima.

S druge strane, na teritoriji ove lokalne samouprave trenutno su registrovana 23 spomen-obilježja sa statusom nepokretnog kulturnog dobra,[7] kategorisana kao kulturno-istorijski objekat memorijalnog karaktera. Riječ je o kulturnim dobrima sa sljedećim zvaničnim nazivima (istina, ne baš uvijek adekvatno formulisanim): 1) Spomen-groblje umrlih rodoljuba-interniraca iz I svjetskog rata, 2) Spomen-ploča na mjestu pogibije Stane i Milice Medigović, 3) Spomen-ploča podignuta kod sela Kruševica u znak sjećanja na žrtve okupatora (strijeljanju dvije istaknute prvoborke), 4) Spomen-ploča posvećena poginulim

[7] Dokumentacija Uprave za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore.

borcima iz sela Brajića, 5) Spomen-ploča posvećena poginulim drugovima u bici na Paštrovnici 25. marta 1942. godine, 6) Spomen-ploča u Sv. Stefanu posvećena strijeljanim rodoljubima ovog kraja, 7) Spomen-ploča u Petrovcu na tvrđavi Lazareta podignuta u spomen rodoljuba palih u Narodnooslobodilačkom ratu, 8) Spomen-ploča podignuta pored sela Stanišića, posvećena poginulim borcima u toku NOB-a, 9) Spomen-ploča u znak borbe od 18. jula 1941. godine, 10) Spomen-ploča-česma posvećena Stani P. Vuković, 11) Spomen-ploča podignuta na mjestu Tolinjak kod Budve posvećena devetorici strijeljanih rodoljuba iz ovog kraja, 12) Spomen-ploča u Petrovcu podignuta na zgradi NOO Petrovac posvećena revolucionarnom radu prve komunističke opštine 1920. i 1921. g, 13) Spomen-ploča podignuta na rodnoj kući narodnog heroja Nika Anđusa u selu Tudorovići kod Sv. Stefana posvećena istom, 14) Spomen-ploča podignuta u selu Buljarici, posvećena poginulim rodoljubima iz tog kraja, 15) Spomen-ploča kod sela Lapčići, posvećena Trinaestojulskom ustanku, 16) Spomen-ploča podignuta na osnovnoj školi u Mainama posvećena Trinaestojulskom ustanku, 17) Spomen-ploča podignuta u Petrovcu, kod invalidskog odmarališta, posvećena šestorici rodoljuba strijeljanim od strane okupatora 1941. godine, 18) Spomen-ploča u Sv. Stefanu posvećena narodnom heroju Vukici Mitrović, 19) Spomenik u Brajićima posvećen poginulim borcima iz ovoga kraja u NOR-u 1941–1945, 20) Spomenik u Petrovcu posvećen poginulim Paštrovićima u NOR-u, 21) Spomen-ploča na Ograđenici u znak sjećanja na položenu prvu partizansku zakletvu i formiranje prvog partizanskog bataljona, 22) Spomen-ploča u Budvi na zgradi današnje apoteke i 23) Spomen-ploča u Pržnu na rodnoj kući Vasa Mitrovića vrsta: spomen-obilježje kojim se čuva uspomena na istaknutu ličnost. Godine 2017. pet skulptura Stevana Luketića (1925–2002), vajara rodom iz Budve, dobilo je status

pokretnog kulturnog dobra, a među njima i tri spomen-biste s budvanskog područja.[8]

Međutim, potrebno je istaći da na teritoriji budvanske opštine postoji još više desetina spomen-objekata koji, zasad, nijesu zvanično stekli status spomen-obilježja, niti kulturnog dobra, iako smatramo da bi, prema svojim karakteristikama, zavređivali makar ovaj prvi.

* * *

Uprkos višeslojnom značaju koje za svako društvo imaju spomen-obilježja, kao i snažnim obavezujućim porukama koje svjedoče, nažalost, možemo konstatovati brojne primjere degradacija i devastacija ovdašnje memorijalne zaostavštine. Ne misli se, pritom, samo na fizička uništavanja (koja nijesu rijetka), uzrokovana prirodnim okolnostima ili antropogenim faktorom, već i na (ne)svjesnu nebrigu, zapuštenost, pa i zaborav zajednice.

Otuda i ovaj rad, kao skorman pokušaj da se skrene pažnja na važnost poznavanja, posvećenog istraživanja i zaštite ove vrste nasljeđa kojim su Crna Gora, ali i Budva kao jedna od njenih prostorno najmanjih opština – prebogate. Ono predstavlja izuzetan društveni i simbolički kapital koji država i društo treba da njeguju i pažljivo mu pristupaju, kako bi se i vrijednosti koje nosi na pravi način mogle valorizovati.

[8] Spomen-biste Vukice Mitrović Šunje i Nika Anđusa na Svetom Stefanu i spomen-bista Marka F. Stanišića u parku ispred budvanskog Starog grada.

Bibliografija

Izvori

- Dokumentacija Sekretarijata za društvene djelatnosti Opštine Budva.

- Dokumentacija Uprave za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore.

Propisi

- Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja Registra i Centralnog registra spomen-obilježja i sadržaju evidencije objekata bespravno podignutih kao spomen-obilježje (*Sl. list Crne Gore*, br. 37/13).

- Zakon o spomen-obilježjima (*Sl. list Crne Gore*, br. 40/08, 40/11 i 02/17).

Zakon o zaštiti kulturnih dobara (*Sl. list Crne Gore*, br. 49/10, 40/11, 44/17 i 18/19).

Literatura

- Gregović, Đ. V. 2019. „Sjećanja Paštrovića na Veliki rat /iz knjige Sjećanja I, koju je 1998. godine objavio Odbor za sakupljanje istorijske građe o Paštrovićima, Petrovac – Sv. Stefan/“, u: Zenović, P. i S. Stanojević (ur.) *Budva u Velikom ratu: istorija, predanje, sjećanja: Naučni simpozijum održan 6. i 7. novembra 2018. godine u Budvi povodom 100 godina od kraja Prvog svjetskog rata: Zbornik,* Budva: JU Narodna biblioteka Budva: Paštrovski almanah, 325–331.

- Jabučanin, N. 2018. „Spomen-obilježja“, *Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore*, 1, Cetinje: JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, 363–385.

- Kalezić, Ž. i V. Radović 2018. „Sprovođenje konzervatorskih mjera na Spomeniku poginulim Paštrovića u NOR-u Petrovac (II faza)“, *Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore*, 1, Cetinje: JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, 438–445.

- Kovačević, P. V. 1976. *Paštrovići: kulturno-istorijski pregled* [drugo izdanje], Sveti Stefan: Manastir Praskvica.

- Luketić, M. 1966. *Budva, Sv. Stefan, Petrovac,* Cetinje: Obod; Budva: Turistički savez.

- Luketić, M. 1997. *Turizam u Budvi: 1918–1941,* Budva: M. Luketić.

- Luketić, M. 2014. „Kome smeta spomen-ploča u Budvi?“, *Paštrovski almanah I,* Sveti Stefan – Petrovac, 501–503.

- Martinović, D. 1972. „Spomenici i spomen-obilježja iz NOB na teritoriji opštine Budva“, *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti,* 4, Herceg Novi, 137–151.

- Martinović, M. i Đ. B. Boljević. 2020. *Spomen-obilježja u Budvi posvećena Stefanu Mitrovu Ljubiši* [katalog izložbe], Budva: JU Muzeji i galerije Budve.

- Medin, D. 2016. „Kastelo i Lazaret u Petrovcu (Updated Version)“, u: Medin, D. i G. Pajović (ur.) *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu u Petrovcu*, Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 57–75.

- Medin, D. 2017. „Cultural Heritage in Buljarica (Short Overview)“, in: Katnić, A., Jovićević, M. & V. Iković (eds.) *Ecosystem-based assessment of biodiversity values and threats in Buljarica,* Podgorica: Montenegrin Ecologists Society and Environmental Programme, 63–67.

- Medin, D., Vlahović, D. i V. Gigović. 2017. *Spomen-obilježja na teritoriji budvanske opštine* [katalog izložbe], Budva: Sekretarijat za društvene djelatnosti Opštine Budva.

- Medin, D., Vlahović, D. i V. Gigović. 2018. *Spomen-obilježja na*

teritoriji budvanske opštine [katalog izložbe; drugo izdanje], Budva: Sekretarijat za društvene djelatnosti Opštine Budva.

- Medin, D. 2019. „Buljarica – kulturni pejzaž i baština“, u: Medin, D. i K. Mitrović (ur.) *Manastir Gradište,* Buljarica: Manastir Gradište, 29–49.

- Medin, D. i D. Vlahović. 2019. „Spomen-obilježja u Crnoj Gori s osvrtom na normativnu i institucionalnu zaštitu“, *Limes plus: časopis za društvene i humanističke nauke* XVI, 1–2, Beograd, 131–147.

- Mitrović, S. 2016. „Pedeset godina transformacije petrovačkog Lazareta“, u: Medin, D. i G. Pajović (ur.) *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu u Petrovcu*, Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 77–83.

- Nedeljković, S. 2016. „Srpski sokoli u Paštrovićima“, *Paštrovski almanah II: za 2015. godinu,* Petrovac na Moru – Sveti Stefan, 428–433.

- Papović, S. 1999. *Ti grobovi nisu rake, već kolevke novih snaga,* Budva: Opštinski odbor saveza boraca.

- Radunović, B. 2017. „Realizacija konzervatorskih mjera sanacije na kulturnom dobru 'Spomenik u Petrovcu posvećen poginulim Paštrovićima u NOR-u'“, *Paštrovski almanah III: za 2016. godinu,* Sveti Stefan – Petrovac na Moru, 115–119.

- Stamatović Vučković, S. 2020. *Spomenici II svjetskog rata u Crnoj Gori,* Kotor: Expeditio – Centar za održivi prostorni razvoj.

- *Studija o opravdanosti osnivanja Opštine Petrovac* (april 2017), Petrovac: Inicijativni odbor.

- Vlahović, D. 2016. „Kulturno dobro 'Ostaci Kastela i Lazareta' – potencijal ili ograničenje“, u: Medin, D. i G. Pajović (ur.) *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu u Petrovcu,* Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 85–92.

- Vlahović, D. i D. Medin. 2019. „Memorijalizacija Prvog svjetskog rata na teritoriji opštine Budva kroz spomen-obilježja“, u: Zenović, P. i S. Stanojević (ur.) *Budva u Velikom ratu: istorija, predanje, sjećanja:*

Naučni simpozijum održan 6. i 7. novembra 2018. godine u Budvi povodom 100 godina od kraja Prvog svjetskog rata: Zbornik, Budva: JU Narodna biblioteka Budva: Paštrovski almanah, 375–391.

- Vlahović, D. i D. Medin. 2020. „Memorijalna kulturna baština na teritoriji opštine Budva: spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, n. s., XV. Cetinje, 53–77.

IDEJE ANTISEMITIZMA U EVROPI U XIX VIJEKU

Marina Šoć

In the context of European history, the anti-Semite political movement can be traced throughout the centuries, although the term became common only in the 19th century and got its darkest contours in the early 20th century. The instigators and carriers of the idea of antisemitism in many European countries were the state, political and intellectual elites. With their national self-consciousness the Jewish people overcame all difficulties and made a huge contribution to the world economy, culture and politics, and with the strength of the revolutionary effort they managed to preserve their uniqueness and identity in the name of a higher historical goal.

Problematika nastanka i razvoja antisemitizma bila je privlačna tema za mnoge istraživače jevrejske istorije i religije. Ona je uglavnom tretirana u okviru pojedinih istorijskih perioda ili kao dio širih tematskih cjelina.

Posljednjih decenija XIX vijeka, u Evropi dolazi do snažnog razvoja političkog i intelektualnog antisemitizma koji je bio izražen brutalnim progonima, diskriminacijom i represivnim mjerama. Takav otvoren i koherentan neprijateljski stav javnosti, podržan od strane vlasti, obilježiće XX vijek i dovesti do najvećeg genocida u istoriji čovječanstva.

Bogata, duga i složena istorija jevrejskog naroda neodvojivi je segment istorije mnogih naroda, posebno hrišćanske i zapadne civilizacije. Odnos hrišćanstva prema Jevrejima i judaizmu vjekovima je bio obavijen mistifikacijom i obostranim predrasudama.

Nakon što su napustili Palestinu i prestali da budu narod koji brani svoju nezavisnost i slobodu, gdje god da su se naseljavali, Jevreji su nailazili manje-više na odbojnost i netrpeljivost lokalnog stanovništva.

Bilo je perioda mira i prosperiteta, kada su se Jevreji uključivali u život zajednice (posebno obrazovaniji Jevreji koji su često zauzimali važne položaje u državi i upravi) i kada su imali ulogu pokretača privrede, kao na primjer u Zapadnoj Evropi i Španiji tokom X i XI vijeka. Ovaj period je poznat pod nazivom *zlatno doba* jevrejske istorije, što je rezultiralo njihovim povoljnim društveno-ekonomskim statusom i procvatom jevrejske umjetnosti i kulture.

Ipak, vjerska netolerancija i netrpeljivost dominirala je u većini evropskih zemalja, vremenom postajući sve agresivnija i isključivija. Taj antijudaizam u XIX vijeku prelazi u antisemitizam, koji je imao za cilj proširenje sukoba između Jevreja i hrišćana ne samo na vjerskoj osnovi, već mu se dodaju filozofska, rasna, pa i metafizička svojstva.

Jedan od uzroka antijevrejskih manifestacija nije bio samo vjerski rat, već politička, etnička, istorijska i kulturološka isključivost vječno neprilagođenih Jevreja.

Korijene ove isključivosti treba tražiti u dalekoj prošlosti, odnosno u zakonima koje je Bog otkrio Mojsiju, a koji su zajedno činili jednu kompaktnu cjelinu. Zakoni su bili rigorozni skup građanskih, teoloških i etičkih odredbi, koje su se morale strogo primjenjivati (prije svega iz straha od svetogrđa). To je savršen zakon koji su primili samo Jevreji i kojeg su se bezuslovno pridržavali.

Biblijska ideja o posebnosti jevrejskog naroda („carstvo sveštenika, narod svet"), imala je za cilj stvaranje čvrstih moralnih, pravnih i religijskih kodeksa sa ciljem njegovog opstajanja, a ne otuđivanja, separatizma i superiornosti ili mržnje prema drugim narodima, kako su mu spočitavali antisemiti. Za razliku od drugih naroda Istoka, jedino se jevrejski narod nije utopio u druge narode i nestao sa lica zemlje, već je uspio da sačuva svoj jezik, nacionalnu kulturu i vjersku samobitnost.

Zapravo, kompleksna osjećanja koja su još od antičkih vremena imala za cilj da se očuva jedan narod i održi njegov karakter kao nacije, rezultirali su njegovom apsolutnom izolacijom i izopštenjem iz evropskog društvenog miljea.

Gdje god su se naseljavali ili bili deportovani, insistirali su na svojoj religiji, sopstvenim zakonima, odbijajući običaje naroda među koji su se doseljavali i živjeli. Neprilagođenost i istrajnost Jevreja vremenom je postajala enormna opsesija koja je zalazila čak i u sferu svakodnevnog života s ciljem da se zaštite od paganskog zagađenja i svetogrđa. Svuda su htjeli da ostanu Jevreji, i kako kaže Spinoza, *izolovani od drugih naroda do te mjere da su navukli na sebe mržnju cijelog čovječanstva*.[1]

Istorija jevrejskog naroda dijeli se uglavnom na dva perioda. Istočni period, koji je trajao više od 2000 godina, obuhvata vrijeme kada su Jevreji živjeli na obalama Sredozemnog mora u Africi, Aziji, Palestini i u susjednim zemljama Egiptu i Vaviloniji.

Zapadni period obuhvata vrijeme naseljavanja Jevreja u Evropi: u Francuskoj, Njemačkoj, Italiji, Španiji. Jevreji su se selili postepeno od Persije i Iraka prema Zapadu, tako da je početkom XIII vijeka većina njih prvi put u svojoj istoriji živjela u Evropi, a ne na Bliskom istoku. To je bio početak novog perioda jevrejske istorije.

---

[1] Citirano prema: Džeri Daring, *Kratka istorija antisemitizma u Evropi,*Beograd, 2009, str. 11.

Progoni jevrejskih masa u srednjovjekovnoj Zapadnoj i kasnije u Istočnoj Evropi, posmatrano u istorijsko-društvenoj retrospektivi, služili su vladajućim krugovima crkve i države da skrenu oštricu socijalnog nezadovoljstva masa na drugu stranu. Do tada, bilo je samo lokalnih izliva mržnje, ali ne i sistematskog zlostavljanja. Jevreji počinju da žive odvojeno u getima da bi se zaštitili od naroda među kojima su živjeli, a ti narodi su ih upravo zbog toga još više mrzjeli i progonili. Tako su nastojali da sačuvaju kulturnu i socijalnu distancu prema okruženju. Zidine geta podizane su sa obije strane.

Insistiranje na autonomiji i izolaciji bilo je pojačano činjenicom slabljenja tradicionalnog jedinstva jevrejskih zajednica, usljed pojave više religijsko-mističnih pokreta (kao što je *hasidizam*), koji su negativno uticali na autoritet učenih rabina i na ortodoksni judaizam.

Francuska revolucija predstavljala je prekretnicu u jevrejskoj istoriji. Revolucija je ubrzala emancipaciju Jevreja i oslobođenje od brojnih društvenih stega. Velike privilegije koje su tada dobili Jevreji odnosile su se na sticanje prava građanstva i ulaska u evropsko društvo. Usvajanjem *Deklaracije o pravima čovjeka* (1789. godine), Jevreji dobijaju puno pravo građanstva.

Međutim, period slobode i ravnopravnosti nije dugo trajao. Vrtoglavi uspjeh Jevreja u XVII i XVIII[2] vijeku, usloviće nove talase nezadovoljstva, koji su izazvani njihovim naglim ekonomskim prosperitetom i zavidnim društvenim statusom. Oživljeno neprijateljstvo je vremenom postajalo sve veće i razvijalo se uporedo sa njihovom pravnom emancipacijom.

Meteorski uspon Jevreja izazvao je zavist i mržnju među nejevrejima, dok su antisemiti njihove uspjehe vidjeli kao „jevrejsku manipulaciju“ ili „jevrejsku dominaciju“.

[2] Krajem XVIII vijeka, u Evropi je živjelo 1.750.000 Jevreja, koji su uspjeli da se uključe u evropsku kulturu i zauzmu značajne pozicije u svim sverama društvenog života.

Šarl Etinger, n. dj, str. 282.

Najagresivniji antisemitizam (koji karakteriše prvu polovinu XX vijeka), imao je za posljedicu nezapamćen masakr i pokušaj genocida. Jevreji su bili predviđeni za istrebljenje.

Sve ovo događalo se narodu koji nije učestvovao u ratu, a bio je raseljen po čitavoj Evropi, od Lamanša do Volge.

Od religioznog antijudaizma do rasnog antisemitizma

U Starom svijetu srijeću se najraniji oblici antijudaizma, nastalog kao posljedica odbijanja Jevreja da se miješaju sa drugim narodima. Već je u drevnoj Palestini postojao sukob između Jevreja i nejevreja, koji se intenzivirao u vrijeme grčke vladavine nad ovim teritorijama. Helenistički vladari gledali su na Jevreje kao na prepreku širenju grčke kulture, dok su se Jevreji, s druge strane, suprotstavljali stranom uticaju, smatrajući ga prijetnjom svojoj religiji, kulturi, društvenom ustrojstvu i načinu života. Izdvojenost Jevreja često je dovodila do toga da se na njih gledalo s podozrenjem i do optužbi koje će se, s malim varijacijama, ponavljati tokom cijele njihove istorije. Njihova fizička egzistencija uvijek je zavisila od aktuelne nejevrejske vlasti. Bili su bespomoćni i ranjivi, tako da su u vjekovima potpune otuđenosti, obespravljenosti i izolacije, svaki novi izliv nasilja i terora podnosili mirno, kao religijsku predodređenost. Naime, jevrejska tradicija je sve nedaće i katastrofe razumijevala i objašnjavala kao mučeništvo, podvižništvo zapisano u svetim knjigama, koje je imalo istorijsku osnovu i kontinuitet u prvim vjekovima nove ere. Jevreji su još tada prkosili moći Grčkog i Rimskog carstva, u srednjovjekovnim patnjama, kada im je uslov opstanka bilo pokrštavanje kako bi se spasili od protjerivanja ili egzekucije, čak i kad uzrok tom nasilju nije bio vjerske, već ekonomske i poltičke prirode.

Za mnoge Jevreje prodor grčke kulture i civilizacije predstavljao je opasnost opstanku jevrejstva. Konzervativno i tradicionalistički nastrojeno stanovništvo osjećalo se obespravljeno i povrijeđeno,

prije svega zbog nepoštovanja njihovog vjerskog nasljeđa[3]. Pokušaj nasilnog helenizovanja doveo je do toga da je većina Jevreja žestoko reagovala protiv onoga što je za njih predstavljao gnusan oblik bogohuljenja, tiranije i neznaboštva.

Nakon Grčke na političkoj sceni pojavljuje se nova svjetska sila – Rim. Rimljani postaju novi gospodari svijeta. Poput Grka, svojih prethodnika, Rimljani su prezirali Jevreje, njihove čudne običaje i vjersku zanesenost, dok su Jevreji ispoljavali netrpeljivost i prezir prema novim gospodarima. Borba protiv moći Rima bila je sukob na nacionalnom nivou, u koji su bili uvučeni svi slojevi jevrejskog društva.

Iako su pružali otpor tuđinskoj vlasti, Jevreji nijesu uspjeli ni ratovima ni ustancima da spasu zemlju od brojnih neprijatelja i osvajača. Njihova neprekidna borba za slobodu nije im donijela nezavisnost, ali ih je učinila duhovno jakim.

Istrajavanje i odanost vjeri svojih predaka, snalažljivost i umijeće da se prilagode datim okolnostima i okruženju, omogućili su im da opstanu, dok su grčka civilizacija i Rimsko carstvo, koji su prema njima pokazivali nadmenost, moć i prezir, već odavno dio daleke istorijske prošlosti.

Jevrejske vođe neumorno su upozoravale narod da svoj opstanak mogu obezbijediti samo jakim duhom, visokim moralom i dubokom vjerom. Bez tako odlučne vjere u sopstveni značaj, jevrejski narod već bi odavno nestao i ne bi uspio da sačuva poseban vjerski i kulturni identitet kroz više od tri milenijuma duge i burne istorije.

* * *

Istorija evropskih Jevreja regionalnog je karaktera i zavisila je od toga gdje su se i na kojim teritorijama naseljavali. Svaka jevrejska regionalna zajednica u Evropi imala je posebna obilježja,

[3] Najveći otpor pružali su pripadnici svešteničke klase i stranka poznata kao hasidim *Hassidim* – jevrejska sekta religioznih fanatika (pokret pobožnih).

Mihael Gold, *Jevreji bez novca,* Beograd 1932. str. 124.

sopstvene obrede i običaje, a ponekad i sopstvenu verziju maternjeg jezika. Položaj Jevreja u pojedinim zemljama prvenstveno je zavisio od privredne uloge koju su imali u datoj sredini.

Njihov status[4] bio je povoljan kada su u privrednom sistemu zemlje imali ulogu pokretača privrede u cilju njenog ekonomskog prosperiteta, dok su u periodima ekonomskih kriza veoma često bili proganjani i raseljavani.Period *zlatnog doba* španskih Jevreja, bio je pravo *račno doba* za Jevreje u Njemačkoj i Francuskoj u istom periodu.

U ranom srednjem vijeku, hrišćanska religija i crkva bile su osnovne pokretačke snage društva. Sve više je jačao uticaj rimskog pape nad svjetovnom vlašću, a samim tim povećavao se i raspirivao duh vjerske netrpeljivosti i netolerancije prema drugim religijama i njihovim pripadnicima.

Jevreji su bili proglašeni za glavne krivce ne samo za krstaške neuspjehe, nego i za sve ostale nevolje koje su snalazile tadašnju Evropu (kao što su razne epidemije, poplave, nerodne godine, suše i slično).

Prvu odluku o diskriminaciji[5] Jevreja u svim katoličkim zemljama donio je papa Inoćentije III (1161–1216), na saboru

[4] U srednjovjekovnom evropskom društvu, Jevreji su uglavnom bili kategorija stanovništva van svih drugih, obespravljeni i bez privilegija koje su imali seljaci, zanatlije i ostali. Označavani su kao *servi camera* – vlasništvo lokalnog vladara, koji je bio obavezan da im garantuje fizičku bezbjednost, a za uzvrat raspolagao je najvećim dijelom njihove imovine.

Džeri Daring, n. dj, str. 41.

[5] Papa Inoćentije III uvodi restriktivne zakone za Jevreje i podstiče osnivanje dva nova duhovnička reda – dominikanaca i franjevaca. Dominikanci su se posebno angažovali protiv judaizma i odgovorni su za javno spaljivanje Talmuda u Parizu 1240. godine, kao djela za koje se smatralo da predstavlja klevetu hrišćanstva.

Dejvid Dž.Goldberg, Džon Dž.Rejner, *Jevreji, istorija i religija,* Beograd, 1983. str. 118–121.

u Rimu 1215. godine. U mnogim evropskim centrima tokom XII, XIII i XIV vijeka, montirane su brojne zloglasne afere[6]. Takav odnos prema Jevrejima vodio je sve većem udaljavanju i kidanju društvenih veza između jevrejske i hrišćanske populacije.

Vrhunac antijevrejskih progona pada u vrijeme velike epidemije kuge, *crne smrti* (1348–1349), kada su Jevreji bili glavni krivci za pojavu ove bolesti u Evropi, (optuženi da su navodno, namjerno zatrovali sve bunare i izvore vode od Poljske do Španije).

S druge strane, kako je trgovina i novčano poslovanje bilo glavno zanimanje evropskih Jevreja (koje je pojedincima omogućilo, između ostalog i brže bogaćenje), prema ovoj populaciji u cjelini rasla je ne samo zavist hrišćanskih trgovaca, nego i sve veća netrpeljivost klera i svih slojeva društva. Zato se na jevrejske progone tokom srednjeg vijeka, a i kasnije, može gledati kroz prizmu širih i kompleksnijih socijalno-društvenih i ekonomskih suprotnosti.

Opšte uzevši, slika o nezaštićenim Jevrejima bila je strašna. Proglašeni su za najveće neprijatelje hrišćanske vjere, za gramzive zajmodavce, djecoubice, bogoubice, trovače vode, đavolje sluge, a trpjeli su i zbog mnogo drugih neosnovanih optužbi.

Antijevrejska hajka tokom tri vijeka, praćena pljačkom i masakriranjem nedužnog stanovništva, dovela je do njihovog protjerivanja sa teritorije više evropskih država (Engleske 1298, Francuske 1392, Španije 1492, Portugalije 1497. godine).

Da bi se na neki način zaštitili, Jevreji su samoinicijativno počeli da žive u posebnim gradskim ulicama i kvartovima koje

[6] Afere o navodno, jevrejskom ritualnom zločinu prinošenja krvi hrišćanske djece na žrtvenik Boga Jehove.

Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002. str. 151.

su vodile stvaranju novih gradskih četvrti – geta.

Prvi geto u Evropi podignut je u Veneciji 1516. godine. Ovo posebno jevrejsko naselje slučajno je dobilo naziv geto, jer je bilo podignuto na terenu jedne stare livnice topova koja se u venecijanskom žargonu nazivala *getto*[7].

Neprijateljstvo spolja i unutrašnja disciplina omogućili su im jedinstvo i kontinuitet u kolektivnoj borbi za opstanak. Na taj način se stvorio ne samo nepremostiv duhovni zid između Jevreja i drugih naroda, već i društveni zid, a pravila života bili su strogi religiozni propisi.

Jevrejska zajednica ostala je jedinstvena u svakom pogledu (nacionalno i religiozno), dok se jevrejski pogled na svijet razlikovao od hrišćanskog i nije mogao da prihvati novo teološko učenje.

U zemljama Zapadne Evrope režim geta ostao je na snazi do početka XIX vijeka, dok je u carskoj Rusiji bio na zakonskoj snazi sve do Februarske revolucije 1917. godine.

---

[7] Riječ *ghetto* se još etimološki može objasniti kao skraćeni oblik od italijanske riječi *borghetto,* što je deminutiv od *borgo* – varošica, predgrađe. Papa Pavle IV objavljuje 1555. godine, bulu koja je sadržavala niz okrutnih protiv jevrejskih dekreta, među njima i dekret o uvođenju geta na cijeloj teritoriji papaske države. Jevreji u Rimu i u drugim oblastima pod papskom vladavinom bili su proganjani – živjeli su u getima i morali da nose na odijelu žutu traku ili neko drugo, slično obilježje.

Šarl Etinger, *Istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1996. str. 256-257.

Simon Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd, 1962, str. 162–168.

Anisemitizam u Evropi u XIX vijeku

Antisemitizam je užasna epidemija, kao kolera – niti se može objasniti niti izliječiti[8]

Theodor Mommsen

Antisemitizam[9], kao ideologija nastao je u XIX vijeku na temeljima uzajamne netrpeljivosti dvije sukobljene vjere, bio je nepoznat po imenu prije 1870. godine, ali ne i po ideji. Kao takav, pružao je žestok otpor emancipaciji i asimilaciji Jevreja, dok su se antijevrejska osjećanja sve više širila među obrazovanom evropskom elitom. Manifestovao se kroz različite oblike u različitim vremenima i deklarisao kao negacija i poricanje prava na postojanje jevrejske rase, kulture, religije, jednom riječju, jevrejskog naroda.

Poznato je da je napisano mnogo studija o fenomenu antisemitizma. Međutim, kako je antisemitizam prilično iracionalna pojava, teško je za njegov nastanak naći bilo kakvo zdravorazumsko objašnjenje. Ono što karakteriše mržnju prema Jevrejima i time je odvaja od svih drugih diskriminatorskih formi mržnje jeste njena destruktivnost, rasprostranjenost, dugovječnost, intenzitet i gomila paradoksa.

Mržnja prema Jevrejima je neobjašnjiva, dok su odgovori zbunjujući i kontadiktorni. S jedne strane, Jevreje mrze zato što su navodno lijeni i paraziti, a sa druge osuđuju ih za brojne zavjere u cilju ekonomskog i političkog ovladavanja svijetom. Oni se

8 Citirano prema: Martin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd 2000, str. 500–501.

9 Anisemitizam je nastao kao reakcija na građansku emancipaciju Jevreja, koja je od kraja XVIII vijeka, a posebno poslije Napoleonovih osvajanja, u Evropi sve više uzimala maha.

Martin Peri, n.dj, str. 493.

mrze zato što su kapitalisti, a u isto vrijeme i zato što su komunisti.

Izraženiji oblici antisemitizma javljali su se u kriznim vremenima i sredinama, kao sredstvo kojim su vladajuće strukture nastojale da kanališu nezadovoljstvo svojih građana, usmjeravajući ga prema fiktivnom neprijatelju. Zatomljena mržnja i netrpeljivost tada nalaze podlogu u opšteprihvaćenoj diskreditaciji i diskriminaciji (jedne etničke grupe), koja ne mora biti ozakonjena da bi bila „pravična". Neki naučnici[10] vezuju antisemitizam sa nacionalizmom. Međutim, ne može se svaki nacionalista optužiti i okarakterisati kao antisemita.

Moderni antisemitizam proporcionalno je rastao sa opadanjem tradicionalnog nacionalizma, dok su rasne teorije potisnule u stranu sve ostale oblike antijevrejskog raspoloženja. Najdominantniji antisemitizam egzistirao je u Njemačkoj, koja je težila nacionalnom ujedinjenju zemlje. U skladu s takvim stavovima, preobraćenje u hrišćanstvo nije moglo Jevrejina pretvoriti u Njemca (budući da se Jevrejin na ovaj način nije mogao riješiti svoje prirode i svoga porijekla). Ma koliko lojalan bio njemačkoj državi i koliko god se smatrao za Njemca, Jevrejin nikada nije mogao sa sebe da spere svoje „nečisto" porijeklo. Ali, i pored popularnosti teorije o superiornosti jedne rase u odnosu na druge, mase u Njemačkoj ne bi bilo moguće pokrenuti ka nacističkim eliminacionističkim ciljevima bez vješto smišljene priče o tobožnjoj svjetskoj jevrejskoj zavjeri[11].

---

[10] Mnogi antisemitski nastrojeni naučnici i istoričari tvrdili su, da su Jevreji spriječili evoluciju Evrope u političku cjelinu i da su uzročnici svih ratova od 843. godine, pa nadalje.

Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, str. 49.

[11] Svjetska jevrejska zavjera dovodi se u vezu sa spisom *Protokoli sionskih mudraca*, falsifikatom koji je naručila ruska tajna policija. Protokoli su stvorili sliku o Jevrejima kao korporativnoj političkoj grupi, čije jedinice sinhronizovano djeluju. Ovim je očvrslo uvjerenje da Jevreji nekako imaju

Politički razvoj krajem XIX i prve polovine XX vijeka, koji će usloviti nastanak nacističkog pokreta i nacističke države, doveo je jevrejski narod u centar društvenih zbivanja jer je svaki građanin morao da dokaže nejevrejsko porijeklo. U cilju jačanja ovog pokreta dolazi do osnivanja brojnih političkih partija. Nastanak prvih antisemitskih partija vezuje se za 1870. i 1880. godinu, kada je otvoren put sukoba, diskriminacije i nezapamćenog genocida u istoriji čovječanstva. Antisemitske partije bile su prve partije koje su se udružile na internacionalnom nivou.

Ovakva društveno-politička atmosfera dovela je do postepenog propadanja jevrejskih zajednica u srednjoj i zapadnoj Evropi, a nastala je kao posljedica organizovane mržnje prema jevrejskom etnosu, zapravo, kao reakcija na njihov uspjeh, kapital, značaj i vlast. S druge strane, Jevreji, kao potpuno bespomoćna grupa uhvaćena u nerješivu mrežu sukoba tog vremena, postali su plijen vladajućih krugova optuženi za sve moguće krize i neuspjehe.

Antisemitizam kao ideologija jednog vremena, nije mišljenje niti stav, već destruktivna strast, odnosno iracionalna mržnja prema jednom narodu, jer kako drugačije razumjeti i objasniti brojne optužbe i predrasude koje se pripisuju jevrejskoj populaciji. Bio je glavna ideologija i glavno oružje politike XIX i prve polovine XX vijeka. Pouzdano se može reći da je imao više političke nego ekonomske uzroke, što dokazuje situacija u zemljama srednje i zapadne Evrope u ovom periodu.

---

moć da kontrolišu vlade širom svijeta i na taj način sprovode svoje zamisli. Istina, u XIX vijeku je postojao jedan broj bogatih Jevreja koji su nudili svoje finansijske usluge vladama jačih evropskih država. Zbog toga su Jevreje identifikovali sa vlašću, tako da je svaka društvena grupa koja je dolazila u sukob sa državom bila sklona antisemitizmu.

Martin Peri, n. dj, str. 496.

Norman Kon, *Poziv na genocid,* Novi Sad, 1996, str. 289-303.

Hrišćanski antisemitizam

Da Jevrejin ne postoji, antisemit bi ga izmislio[12]

Antisemitizam kao manihejsko i primitivno poimanje svijeta, gdje mržnja prema jednom narodu zauzima čelno mjesto i čak dobija ulogu velikog mita, egzistirala je kroz vjekove prožimajući sve pore društveno-političkog i ekonomskog života. U Evropi je imao dugu i krvavu istoriju, nastao na osnovama mržnje i iracionalnog straha prema društvenim zajednicama s primjetno različitim osobinama, običajima i navikama. Posebno mjesto pripada Jevrejima kao narodu koji je izdao i odbacio Isusa Hrista, pa je samim tim bio osuđen na vječno lutanje, diskriminaciju i progonstvo.

Još od samog nastanka, crkva je smatrala Jevreje najvećim neprijateljima hrišćanstva, što je u narodu rezultiralo neprevaziđenom mržnjom i vjerskom netrpeljivošću. Neprijateljski stav prema judaizmu potiče još od II vijeka n.e., kada su se crkva i sinagoga takmičile i borile za pridobijanje što više sljedbenika i preobraćenika suprotnih religija. Na Jevreje se tradicionalno gledalo kao na misteriozna, zla bića, obdarena snažnim i strašnim moćima, dok su ih hrišćanski teolozi poistovjećivali sa Antihristom i njegovim sljedbenicima.

Bernard Lazare[13] prvi pravi razliku izmedu antijudaizma hrišćanskog porijekla (koji je na sceni od početka IV do sredine

[12] Citirano prema: Žan-Pol Sartr, n. dj, str. 20.

[13] Bernard Lazare (1865-1903), bio je jedan od najvećih jevrejskih pisaca i novinara. Kao odgovor na knjige Edouarda Drumonta objavio je 1894. djelo *Antisemitizam, njegova istorija i njegovi uzroci* (*Antisemitism its History and Causes*). Inspirisan aferom Dajfus objavljuje brošuru pod nazivom *Istina o slučaju Drajfus*.

Šarl Etinger, n. dj, str. 380.

XIX vijeka) i fenomena antisemitizma, koji se pod ovim nazivom javlja 1873. godine. Hrišćanski antijudaizam bio je proizvod ideološkog i političkog stava crkve pobjednice, nasljednice ne samo sinagoge nego i Rimskog carstva. Čim je stekla moć i vlast, od ranijeg progonjenika, crkva se preobratila u progonitelja drugih religija, paganstva i judaizma. U judaizmu, vidjela je moćnog suparnika kojeg je trebalo omalovažiti i nemilosrdno uništiti. Neki od prvih crkvenih otaca javno su izražavali animozitet prema judaizmu i svemu što je jevrejsko.

Među njima posebno se isticao Sveti Jovan Zlatousti (347–407) smatrao je Jevreje najbjednijim od svih naroda, okorjelim ubicama, opsjednutim đavolom nečiste krvi. U cilju pridobijanja što više hrišćanskih vjernika iz oblasti Antiohije, sinagogu naziva *hramom demona... đavolovom pećinom... paklenim ambisom*[14], a Jevreje javno promoviše u najveće neprijatelje hrišćanstva.

Sveti Avgustin ističe da je jevrejski narod proklet sve dok istrajava u bezbožništvu i bezvjerju, dok Sveti Jovan Hrizostom u svojim kritikama ide još dalje, nazivajući sinagogu bordelom i jazbinom divljih zvijeri.

Osam vjekova kasnije, u periodu dominacije katoličke crkve, u njenom najmilitantnijem periodu, ove priče i vjerovanja ponovo su oživjela i bila integrisana u jednu novu demonologiju. Tokom Srednjeg vijeka, pa i kasnije, Jevreji su bili gotovo bez pravne zaštite, izloženi svim oblicima ponižavanja. Na njih se i dalje gledalo kao na sluge i obožavaoce Satane, a savremeni antisemitski pokret u XIX vijeku oživjeće ovo arhaično sujevjerje i iskoristiti ga kao pokriće za svoja mnogobrojna zlodjela.

Identifikovani sa svime što je zlo i destruktivno, Jevreji kao narod za hrišćane nijesu imali nikakve vrijednosti, osim što su bili negativni kontrast hrišćanstvu. Hrišćanski pisci su ih okvalifikovali, najblaže rečeno, kao ljude kojih se treba kloniti, koji su oličenje nemorala i destruktivnosti u hrišćanskom svijetu.

14 Citirano prema: Norman Kon, n. dj, str. 19.

„Dijabolizacija“ Jevreja nije imala nikakve veze sa stvarnošću, ali je vremenom postala moćni mit. Jevrejin kao sinonim đavola bio je isključivi krivac za sve nesreće, lični izvršilac nebrojenih zlodjela, lukav, zao, uvijek spreman da podmetne. Teorija „žrtvenog jagnjeta“, kombinovana sa optužbama za deicid[15] bila je korišćena u svakoj prilici.

Tokom vjekova ovi mitovi su poslužili kao razlog za bezbrojna poniženja, patnje i progone jevrejske populacije. Narod, već zadojen mržnjom prema nehrišćanima, nije vidio drugog krivca za svoje nevolje osim njih. Ovakav status, tj. status „dežurnog krivca za sve“ Jevreji će imati sve do 1965. godine, kada je zvanično odlukom Drugog Vatikanskog sabora, *Nostra Estate,* skinuta kolektivna odgovornost[16] s jevrejskog naroda za ubistvo i raspeće Isusa Hrista.

Negativan odnos prema ovoj populaciji imao je odjeka u hrišćanskoj književnosti [17] i umjetnosti, koja ih je interpretirala na najponižavajući mogući način.

---

[15] Optužbe su se odnosile na staru antijudaističku legendu o navodnom „ritualnnom“ ubijanju na praznik Pashe, sa ciljem da se dokaže blasfemičnost jevrejskog rituala i atavizam Jevreja u odnosu na civilizovane hrišćane. Na udaru „krvoločnih“ Jevreja nijesu bila samo djeca, već i cjelokupna hrišćanska populacija. U tom ratu, hrišćanska rasa morala je preduzeti „odbrambene“ mjere kako bi se zaštitila od podmuklog neprijatelja jevrejske rase i njenog plana osvajanja cijelog svijeta.

Mihael Gold, n. dj, str. 17.

[16] Drugi vatikanski koncil donosi Deklaraciju o odnosu Crkve prema nehrišćanskim religijama. U njoj se između ostalog navodi: „Jevreje ne treba predstavljati kao one koje je Bog osudio ili prokleo... Crkva osuđuje mržnju i progone Jevreja i ispoljavanje antisemitizma bilo kad i od strane bilo koga“.

Citirano prema: Džeri Daring, n. dj, str. 78.

[17] Lik Jevrejina-lihvara, koji nemilosrdno zahtijeva naplatu duga, često je bio prisutan u hrišćanskoj srednjovjekovnoj literaturi, ali i kasnije. Ovaj lik s izuzetnim umjetničkim majstorstvom opisao je engleski pjesnik Viljem Šekspir u svom djelu Mletački trgovac, iz 1596. godine.

Šarl Etinger, n. dj, str. 225.

Izobličena slika zlog, pakosnog Jevrejina, stvorenja vrijednog prezira, ostala je u narodnom duhu i književnosti sve do XX vijeka.

Srednjovjekovni hrišćanski antijudaizam žigosao je Jevrejina znakom Kaina i kao takav bio je rasadnik neprijateljstva i plodno tle za nastanak modernog antisemitizma.

Moderni antisemitizam

> *Ako neki čovek sve nevolje u zemlji ili jedan njihov deo, kao i izvestan broj svojih vlastitih nedaća pripisuje prisustvu jevrejskih elemenata u zajednici, ako predlaže da se to stanje stvari popravi tako što bi se Jevreji lišili nekih svojih prava, ili što bi se uklonili iz izvesnih ekonomskih i socijalnih službi, prognali iz zemlje, ili pak svi bili istrebljeni, kaže se da su njegova mišljenja antisemitska.*[18]

Antisemitizam kao najrasprostranjeniji tip rasizma veoma je složena i ambivalentna pojava diskriminacije Jevreja, koja će u kombinaciji sa aristokratskim rasizmom obogaćenim, arijevsko-germanskim mitom, u drugoj polovini XIX vijeka, stvoriti jedan novi, specifični oblik nacionalizma – rasistički nacionalizam, koji je u sebi objedinio najiracionalnije forme kako rasizma tako i nacionalizma. Razlikovao se od klasičnog i hrišćanskog antisemitizma, jer se bazirao na rasnim, a ne religijskim premisama.

Moderni antisemitizam[19] nije ništa drugo nego sekularizovana verzija srednjovjekovnog učenja i praznovjerja o pretenzijama

[18] Citirano prema: Žan-Pol Sartr, *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Beograd, 2009, str. 15.

[19] Nastanak i jačanje modernog antisemitizma išlo je ukorak sa jevrejskom emancipacijom, sekularizacijom i odumiranjem religioznih i duhovnih vrijednosti judaizma.

Hana Arent, n. dj, str. 7.

Jevreja da zagospodare svijetom i njihovim tajnim organizacijama i udruženjima u kojima se taj plan sistematski pripremao.

Tokom XVIII vijeka, reakcije i raspoloženje prema Jevrejima u Evropi išle su od preovladavajućeg antijudaizma, kao mržnje prema lažnoj religiji, preko antijevrejstva (kao prelaznog oblika, u kojem se mržnja usmjerava prema svemu što je jevrejsko u evropskim društvima), do prvih začetaka antisemitizma, netrpeljivosti prema „jevrejskoj semitskoj rasi".

U početku, pojam „jevrejstva" podrazumijevao je kolektivnu oznaku za Jevreje, da bi već krajem XVIII vijeka počeo u sebi da obuhvata sve više mitologizovanih svojstava Jevreja, kulminirajući u ekstremno višesmislenom pojmu „semitizma". Za antijudaizam bila je karakteristična hrišćanska dogma da svi nehrišćani, odnosno neznabošci, žive u „grijehu", pa ih je zbog toga potrebno pokrstiti ili podvrgnuti mjerama segregacije i getoizacije. Međutim, nakon obreda krštenja, Jevreji su mogli da uđu u hrišćansku zajednicu i postanu ravnopravni sa svim ostalim članovima društva. To su bile granice antijudaizma. Krštenje, kao sredstvo za preobraćanje, značilo je napredak i mobilnost na socijalnoj ljestvici za sve one kojima je dosadila izolacija i koji su bili spremni za asimilaciju. Kroz srednji vijek Jevreji su proganjani i ponižavani prvenstveno i isključivo iz vjerskih pobuda.

U XIX vijeku vjerske razloge, odnosno hrišćansku percepciju judaizma, zamjenjuju nacionalno-rasni razlozi, bazirani na darvinističkim „naučnim" osnovama. Naime, dok su hrišćani vjerovali da se Jevreji putem konverzije mogu spasiti i izbjeći prokletstvo judejske vjere, rasni antisemiti, govorili su da su Jevreji trajno uprljani i vječno osuđeni svojim genima. Njihovo zlo i „degenerativnost" potiču od rasnih osobina koje se ne mogu promijeniti preobraćanjem, ističući da Jevrejin uvijek ostaje Jevrejin i ako pređe u hrišćanstvo, jer ga njegovo biološko nasljeđe vezuje za „jevrejstvo".

Po antisemitskim nazorima, asimilovani i preobraćeni Jevrejin postaje još opasniji, a njegove namjere su podjednako podle i opasne sa ciljem da se infiltrira u rasu svojih domaćina i da iznutra podriva društveni sistem. Antisemizam kao takav ne može se svrstati ni u jednu kategoriju mišljenja, on je strast odnosno strasna mržnja prema cjelokupnoj jevrejskoj populaciji. Zagovornici rasnih ideja razlikovali su Jevreje od ostalih naroda, ističući da je Jevrejin prepoznatljiv po svom fizičkom izgledu, odjeći, karakterističnom nosu, boji kose. On je u cjelosti rđav, njegove vrline (ako ih uopšte ima), zato što su njegove, pretvaraju se u poroke i mane. Jevrejin se može uporediti s duhom zla, a sve što je loše u društvu (ratovi, glad, pobune, neredi, krize, epidemije) neposredno ili posredno se pripisuje njima kao glavnim uzročnicima. Antisemit na Jevrejina prostorno ograničava svo zlo univerzuma, a borbu protiv jevrejstva objašnjava borbom principa Dobra, protiv principa Zla.

Pod zaštitom liberalnih ideala prosvetiteljstva i Francuske revolucije, dolazi do jevrejske emancipacije[20] u XVIII vijeku, kada Jevreji stiču zakonsku jednakost u većini evropskih zemalja. Počinju postepeno da napuštaju geta i da se uključuju u aktivnosti i društvene tokove koje im ranije nijesu bile dopuštene. Izlaze iz anonimnosti i počinju svoj finansijski kapital da stavljaju na raspolaganje evropskim apsolutističkim monarhijama. Zauzvrat, garantuje im se poseban položaj u društvu i sticanje brojnih privilegija. Kako se širio krug Jevreja koji su bili uključeni u ovaj finansijski lanac (jer su potrebe za kreditima

20 U društveno-istorijskom kontekstu, tradicionalni problem odnosa hrišćanstva prema judaizmu od XVIII vijeka transformiše se u sekularnu temu definisanja političkog, pravnog i socijalnog statusa Jevreja u evropskim zemljama. Formulisana kao „jevrejsko pitanje“, ova tema s jedne strane, težila je pitanju emancipacije Jevreja, dok se sa druge strane, izražavala različitim formama antisemitizma.

Milan Subotić, *Jevrejstvo i Izrael*, Skoplje, 1982. str. 126.

novonastalih država tog perioda neumoljivo rasle), to su i privilegije koje su u početku uživali samo neki Jevreji, počele da se šire na cijelu jevrejsku populaciju. Koncentrisani u većim evropskim gradovima, Jevreji su iskoristili ovu novu priliku i slobodu. Motivisani snažnom željom da dokažu svoju vrijednost u neprijateljskom okruženju, ubrzo su postigli nevjerovatan uspjeh u svim društvenim djelatnostima i profesijama[21].

Kao članovi trgovačkih i strukovnih klasa, bili su pristalice liberalizma. Zapravo, kao vjekovne žrtve progona, Jevreji su po prirodi bili naklonjeni društvima pravne jednakosti, tolerancije, vladavine zakona i prava, odnosno liberalnim idealima. Tako su postali meta konzervativaca, koji su odbacivali kosmopolitske i humanističke ideje liberalizma, propagirajući militantni nacionalizam.

Meteorski uspon Jevreja izazvao je zavist i mržnju među nejevrejima, dok su antisemiti njihove uspjehe vidjeli kao „jevrejsku manipulaciju" ili „jevrejsku dominaciju". Strah od inkorporacije Jevreja bio je, u isti mah, i strah od integracije u Evropu, posebno u ratnim vremenima.

Ulazak antisemitizma u „nauku" vezuje se za početke emancipacije Jevreja u kontinentalnim zemljama Evrope. Prelazak tradicionalnog antijudaizma (koji je u Evropi na temelju hrišćanske netrpeljivosti bio čvrsto ukorijenjen) na moderni antisemitizam, uperen protiv Jevreja kao rase, može se pratiti od kraja XVIII vijeka. Tada mnogi antropolozi prvi put izdvajaju Jevreje u posebnu rasu, različitu od svih ostalih, pa tako i od bijele rase.

---

21 Ekspanzija Jevreja u evropsko društvo uslovila je njihov nagli napredak na društvenoj ljestvici. Bili su zastupljeni u manje-više svim djelatnostima. Postaju poznati u medicini, novinarstvu, pravu, nauci, bankarstvu, tako da je tridesetih godina XX vijeka, više od trideset procenata dobitnika Nobelove nagrade, konkretno u Njemačkoj, bilo Jevreja, iako su sačinjavali manje od jednog procenta stanovništva.

Martin Peri, n. dj, str. 494-495.

Ove teorije postaće naročito aktuelne sa sve većim uključivanjem Jevreja u građanski život evropskih nacija i njihovom asimilacijom. Nacionalisti su Jevreje gledali kao nametljvce, strance, primitivne Azijate, orijentalce koji se razlikuju od arijevaca, jednako kao što su se razlikovali i prije dvije hiljade godina. Optuživali su ih takođe da imaju kontrolu[22] nad političkim partijama, štampom, ekonomijom i privredom kako bi osvojili svijet, uništili hrišćanstvo i zavladali planetom.

Različite forme i snaga modernog antisemitizma na zapadu i istoku Evrope bile su posljedica nejednake ekonomske, političke i kulturne razvijenosti. Izbor Jevreja kao krivaca za sve socijalne i druge nedaće određen je činjenicom da su oni bili bez dubljih korijena u hrišćanskim društvima i posebne klasne pripadnosti (u Evropi krajem XIX i početkom XX vijeka), pogodni za izlive raznih oblika nezadovoljstava. Ovome su, na poseban način, doprinosili i pojedini bogati[23] Jevreji, koji su finansirali evropske vlade, što je dodatno zaoštravalo društveno-političku situaciju i jačalo antisemitizam. Osim što je bio „termometar" društvenih događaja, antisemitizam je igrao i ulogu „ventila" za nagomilana nezadovoljstva ugnjetavanih masa.

22 Vjerovanje da Jevreji imaju kontrolu nad svim politikama i partijama i da zajedno čine jedno tajno moćno udruženje, spremno da uništi i zavlada ostatkom čovječanstva, bilo je opšteprihvaćeno. To vjerovanje je zapravo, modernizovana varijanta šire rasprostranjenog srednjovjekovnog gledanja na Jevreje kao na savez čarobnjaka pod patronatom Satane, kako bi fizički i duhovno uništili hrišćanstvo, a njihove sljedbenike preobratili u judejstvo. Norman Kon, n. dj, str. 7-8.

23 Pothranjivanju zabluda politički zaostalih masa, da su Jevreji glavni uzročnici njihove bijede služilo je i to što su vrhovi krupne i srednje evropske buržoazije bili bogati Jevreji, kao: Rotšild, Hirš, Ratenau, Poljakov i drugi, a posebno okolnost da je većina Jevreja tradicionalno bila angažovana u industriji, bankarstvu i trgovini.

Vojimir Šobajić, *Jevrejstvo i Izrael*, Skoplje, 1982, str. 69-80.

Pošto je to nezadovoljstvo bilo daleko veće na istoku Evrope, tamo je i antisemitizam bio masovniji i radikalniji. Zapadnoevropski antisemitizam, sve do pojave nacizma, ostao je ograničen na novinskim člancima ili na pojedinačnim ekscesima, aferama i montiranim sudskim procesima.

Od antisemitizma do rasističkog učenja

Antisemitizam kao ideja nastao je iz dva glavna izvora: srednjovjekovnog antijudaizma i „rasnog učenja". Posebno jak socijalni uticaj na dalje oblikovanje ove ideje nastaće iz pokreta emancipacije Jevreja u Evropi i iz procesa demokratizacije evropskih nacija u istom periodu. Do početka XIX vijeka, antisemitizam je još uvijek reaktivan i služio je onemogućavanju emancipacije Jevreja u evropskim državama. Međutim, u njemu se tada već formira jedan mnogo radikalniji potencijal, u vrijeme jačanja nacionalizma u evropskim monarhijama, a to je rasizam. Rasizam će u svojoj zreloj fazi u drugoj polovini XIX i početka XX vijeka prerasti, posredstvom arijevsko-germanskog mita, u sastavni dio evropskih nacionalizama.

Već polovinom XIX vijeka, u nizu evropskih država konzervativne snage počinju vješto da koriste ukorijenjene animozitete stanovništva prema Jevrejima, da bi se kroz jačanje antisemitizma sačuvale i distancirale od liberalizma i socijalizma posebno u istočnoevropskim zemljama, koje su se na taj način branile od uticaja sa Zapada[24]. Rasizam stvara nove forme vjerovanja u

[24] Zapadnoevropski Jevreji (za razliku od istočnih Jevreja) doba industrijske revolucije dočekuju u veoma povoljnoj poziciji. Ta pozicija bitno će doprinijeti njihovom izbijanju u prvi plan i na čelo velikog broja privrednih djelatnosti, a takođe i u sam vrh političkog i duhovnog života Evrope XIX vijeka. Bilo je to vrijeme u kome se ugled i položaj u društvu sve više zasnivao na društvenoj korisnosti, a sve manje na konfesionalnoj pripadnosti. Njihov kapital prerasta iz pretežno bankarskog i zelenaškog u trgovački i industrijski.

apsolutne podjele ljudskog roda koje se potvrđuju naukom, suprostavljajući se pravnoj jednakosti Jevreja i njihovoj emancipaciji u evropsko društvo.

Kao ideologija, moderni antisemitizam se profilisao u XIX vijeku, pod uticajem napretka u prirodnim naukama, kome su teoretičari rasizma dali „naučnu podlogu". Osnova ove ideologije pronađena je u Darvinovoj teoriji evolucije, borbi za opstanak i prirodnoj selekciji. Darvin je rasistima otvorio pogled na cjelokupnu prirodu, kojom vladaju dva principa: borba za opstanak i genetsko prenošenje nasljednih osobina. Iako Darvin nije bio rasista, njegovo učenje i zaključci iskorišćeni su za brojne rasističke špekulacije.

Tokom XIX i početkom XX vijeka, francuski i njemački mislioci, filozofi i naučnici koriste rasne teorije u svojim učenjima, jačajući tako germanski mit o superiornosti arijevske rase. Ipak, rasističke teorije rukovođene najelementarnijim, najnižim strastima i ciljevima dnevne politike, neće uspjeti da se održe i sačuvaju oreol naučnosti, koji je uvijek bio tako krucijalan za rasističku ideologiju.

Posmatrajući kroz istoriju, još od srednjeg vijeka neobrazovano stanovništvo nerazvijenih evropskih zemalja veoma lako je prihvatalo izmišljene klevete i legende o Jevrejima i učestvovalo u brojnim pogromima i sudskim procesima[25]. Kako su progoni

Zoran Pejašinović, *Cionistički pokret od bazelske do balfurove deklarcije*, Beograd, 1997, str. 8.

[25] Sudski procesi zbog navodnih „ritualnih ubistava" hrišćanske djece, bila je veoma česta praksa u Rusiji, gdje će nakon ubistva cara Aleksandra II 1881. godine, doći do strašnih pogroma Jevreja i velikih talasa emigracije siromašnih Jevreja u Palestinu i SAD. Ovi emigracioni talasi će proizvesti ne samo nove tenzije između Jevreja i naroda imigracionih zemalja na Zapadu, već i tenzije unutar samih (istočnih i zapadnih) Jevreja.

Aleksandar Solženjicin, *Dva veka zajedno I. Jevreji i Rusi pre revolucije,* Beograd 2003. str. 135-155.

Jevreja služili vladajućim krugovima crkve i države da na taj način čvršće drže hrišćanske mase, antisemitizam je u XIX vijeku imao ulogu da služi vladajućim krugovima društva za skretanje nezadovoljstva širokih eksploatisanih i proleterskih masa[26] na drugu stranu. Na stabilan rast anisemitizma tokom XIX vijeka, veliki uticaj je imala prvenstveno konzervativna politika evropskih zemalja, potpomognuta tradicijom antijudaizma i nepovoljnim migracijama siromašnih Jevreja iz Rusije.

Teoretičari rasa

Rasistički mislioci smatrali su da je rasa ključ istorije i da se rase međusobno, dijametralno razlikuju kako po moralnim tako i po kulturološkim, estetskim, fiziološkim, intelektualnim i drugim kvalitetima. Ove doktrine naročito su privlačile zagovornike narodnog (volkisch) pokreta u Njemačkoj. Miješanje pripadnika različitih rasa, prema njihovim tvrdnjama, vodilo je degeneraciji, a rezultat toga bilo je kulturno, vojno i genetsko slabljenje. Takođe su smatrali da Jevreji, ma koliko da su vjekova njihovi preci živjeli u Njemačkoj, nikada ne mogu da misle kao Njemci i da budu sastavni dio njemačkog naroda. Okorjeli nacionalisti sebe su smatrali zaštitnicima arijevske rase i njene civilizacije od smrtnog neprijatelja, dok su im rasni mitovi i stereotipi pružali osjećanje superiornosti i posebne vrijednosti. Vješto prikrivajući svoju mržnju ogrtačem nauke, rasisti su podržavali progone i likvidacije, nesputani humanim vrijednostima ili savješću.

Kao vrlo značajan element u intelektualnom životu XIX vijeka, rasni nacionalizam je ugrožavao i potkopavao tradiciju prosvetiteljstva. Odbacujući principe jednakosti, antisemiti su cijenili ljude ne po njihovom karakteru ili dostignućima, već

26 Vojimir Šobajić, n. dj, str. 70-79.

po njihovoj „krvi“[27], na koju pojedinac nije mogao da utiče. Rasisti su zloupotrijebili razum i nauku kako bi demonizovali i osudili čitav jedan narod i ujedno opravdali njegovo ponižene, progon i istrebljenje. Mišljenja antisemita varirala su od asimilacije do rasne netrpeljivosti. Tako se antisemitizam Hajnriha fon Trajčkea (Heinrich von Treitschke, 1834–1896) ograničavao na nacionalnu integraciju, ističući da Njemci od svojih izrailjskih sugrađana traže da postanu Njemci, da se prilagode i osjećaju kao pravi Njemci, bez posljedica po njihovu vjeru i svetinje. Međutim, kod pisaca poput Hjustona Stjuarta Čemberlena (Huston Stewart Chamberlain, 1855–1927) i grofa Gobinoa (Joseph Arthur conte Gobeineau, 1816–1882), načelno je proklamovana različitost rasa i manja vrijednost jevrejske „rase“.

U mnogim književnim djelima XIX vijeka, popularni pisci stvorili su kliše zlog i škrtog Jevrejina koji je doprinio antisemitskoj propagandi agitatora nacionalizma. Svuda je istican lik neprijatelja, u svako doba prozivan „zli Jevrejin“ i smatran unutrašnjim neprijateljem koji je predstavljao veliku opasnost za opstanak nacije. Javnost je konstantno „bombardovana“ brojnim zajedljivim komentarima na račun jevrejskog naroda i njegove gladi za obrazovanjem, slobodama i ravnopravnim statusom, kao i željom za ulazak u evropsko društvo.

Nakon Francuske revolucije (zakonom iz 1808. godine), Jevreji će dobiti građanska prava, ali ne i političke slobode.Vremenom, zajedno sa aristokratima, intelektualci su postali vatreni antisemitisti i pobornici rasnih učenja.

Jedno od najviše zloupotrebljavanih učenja su otkrića Čarlsa Darvina (Charles Darwin, 1809–1882) o prirodnoj selekciji (čija

[27] Rasisti su smatrali da krv određuje fizičke i mentalne osobine pojedinca, način na koji neka osoba razmišlja, na koji se ponaša i stvara. Prezirući toleranciju, rasisti su zastupali legalnu diskriminaciju.

Martin Peri, *Intelektualna istorija Evrope,* Beograd, 2000, str. 500-501.

je pseudovarijanta – „socialdarvinizam“ bila izuzetno popularna). Njegovo učenje je bilo pogodno za svaku vrstu manipulacije, prije svega od strane antisemita, koji će je usmjeriti u pravcu ratnohuškačke politike u ostvarivanju svojih već unaprijed zacrtanih ciljeva.

Političkom scenom XIX vijeka, dominirao je moderni antisemitizam. Bilo ga je svuda, na svakom koraku, u svim sferama društvenog života. Posebno je bio zastupljen u literaturi, kako popularnoj tako i u serioznim listovima i u manje-više svim evropskim časopisima. Teorije o rasama, nasilju i elitama nalazimo i u djelima Žorža Sorela (George Sorel, 1847-1923), koji kritikuje uspavanost buržoaskog društva u miru, preporučujući oružani sukob kao lijek za sve navedene probleme. Rat bi po Sorelu ponovo mogao da očeliči i donese višestruku dobit pojedinim rasama, odnosno narodima.

U godinama pred izbijanje Prvog svjetskog rata ova sve veća spremnost na oružani sukob koji bi naciju oslobodio svih zala jednog vremena, mogla se sresti svuda u Evropi. Pred vodećim političarima na kraju XIX vijeka bila su iskušenja kojima nijesu mogli da odole, dok im je nacionalno ostrašćeno javno mnjenje služilo za unutrašnje i spoljne ciljeve.

Jevreji kao finansijeri državnih poslova i prve antisemitske partije

Proces jevrejske emancipacije u zemljama srednje i zapadne Evrope bio je okončan sedamdesetih godina XIX vijeka. Emancipacija im je otvorila vrata prema mnogim profesijama koje su im do tada bile nepristupačne, tako da je bilo povećano njihovo učešće u bankarstvu[28], krupnoj trgovini, slobodnim profesijama,

[28] Nakon Francuske revolucije dolazi do ogromnih političkih promjena u čitavoj Evropi, što je imalo za posljedicu stvaranje moderne države-nacije, čije su poslovne transakcije zahtijevale znatno veće količine novca, kapitala i kredita.

novinarstvu, književnosti, medicini, umjetnosti, nauci. Na vrhuncu svog razvoja (u XIX vijeku), nacionalna država priznala je jednaka prava svojim jevrejskim stanovnicima, nastala kao posljedica pružanja posebnih (prije svega finansijskih), potpora i usluga vlasti.

Naime, počevši od XVIII vijeka, sve više je rasla potreba nacionalne države za jačanjem ekonomske moći i širenjem poslovnih interesa i veza. Za te poslove bili su idealni Jevreji, koji su imali vjekovno bogato iskustvo u pozajmljivanju novca i jake veze s istaknutim evropskim dvorovima i plemstvom. Emancipacija (koja je prvobitno bila ograničena samo na određeni bogati sloj Jevreja, ubrzo se proširila na ostatak jevrejskog stanovništva i napokon obuhvatila cjelokupno centralnoevropsko i zapadno jevrejsko stanovništvo) bila je uzrokovana pravnom i političkom potrebom nove državne politike. Uspon Jevreja i izlazak iz anonimnosti bio je iznenadan i neočekivan kako za njih same, tako i za njihove sugrađane.

Reakcija nejevrejskog stanovništva na proces pravnog izjednačavanja i ekonomskog uključivanja Jevreja u evropsku sredinu, uslovila je pojavu modernog antisemitizma. Što je više bilo Jevreja na važnim ekonomskim pozicijama ili istaknutim položajima u kulturnom životu, sve je bila veća netrpeljivost i mržnja antisemitskih krugova.

Krajem XIX vijeka dolazi do promjena u društvu i pojave imperijalizma, koji će potisnuti Jevreje manje-više sa svih položaja u državnim poslovima. To će dovesti do dezintegracije zapadnog jevrejstva, koje se poklapa sa dezintegracijom državenacije. Sada je jevrejsko bogatstvo izgubilo značaj i ulogu koju

Te potrebe su jedino mogli pružiti bogati Jevreji, odnosno bankari. Jevrejske banke imale su svoje filijale po cijeloj Evropi i stekle veliki uticaj u većim ekonomskim centrima. Njihove bankarske kuće, prije svega u Njemačkoj, igrale su značajnu ulogu finansijskih savjetnika kraljeva i vlada.

Šarl Etinger, n. dj, str. 333.

je imalo ranije i postalo predmetom sveobuhvatne mržnje i proganjanja[29]. Tako je antisemitizam polagano otvarao sebi put u svim evropskim državama i svim društvenim slojevima. Novi antisemiti sada su ciljali na „jevrejski duh" koji zagađuje okolinu, dok su osobine Jevreja određene njegovom posebnom semitskom „rasom"[30].

Svaka klasa koja je došla u sukob sa državom, bila je antisemitski nastrojena, jer je smatrala da su Jevreji jedina društvena grupa koja podržava i predstavlja državu. Ovo se nije jedino odnosilo na radničku klasu, i njeno marksističko učenje, koja je svoje neprijatelje vidjela ne u državi, već u buržoaziji. Time se može objasniti i veliki broj Jevreja u komunističkom pokretu, posebno u Rusiji.

Jačanju antisemitizma, kao ozbiljnog političkog činioca u Francuskoj, Njemačkoj i Austriji prethodio je niz finansijskih skandala i afera. U Francuskoj je većina vladinih službenika i članova Parlamenta bila umiješana u prevare i mito, od kojih se nikada nije mogla potpuno oporaviti.

U Njemačkoj i Austriji bila je slična situacija, sa korumpiranim i kompromitovanim plemstvom. Pored vladinih činovnika i plemića, u brojne finansijske transakcije bila je upletena još jedna grupa, sitna buržoazija, koja je umjesto obećavajućeg profita, rezultirala nevjerovatnim gubicima, totalnim krahom, odnosno nestankom sa ekonomske scene. Revolt na ovakvu nepovoljnu situaciju i krizu, doveo je do snažnog antijevrejskog raspoloženja, posebno u ovim krugovima. Vlada od koje su predstavnici srednje klase tražili pomoć, usmjeravala ih je na

29 Hana Arent, *Jevreji, nacionalna država i rađanje antisemitizma*, Vidici, Beograd 1983. str. 19-25.

30 Na temelju antropoloških istraživanja utvrđene su, navodno, nepremostive razlike između rasa, posebno „semitske" i „arijevske". Semitska rasa (po ovom učenju) bila je antipod arijevske rase u svim segmentima.

Šarl Etinger, n. dj, str. 373-374.

bankare (koji su bili uglavnom Jevreji), što je dodatno zaoštravalo i komplikovalo društveno-političku situaciju mnogih evropskih zemalja.

Tako je otpor nižih srednjih slojeva protiv jevrejske populacije postao glavni politički momenat, jer se smatralo da Jevreji u novoj situaciji teže većoj ekonomskoj i političkoj dominaciji. Ekonomska i društvena mržnja, zajedno sa političkom, pojačavale su nasilje, koje je vremenom postajalo sve intenzivnije. Napadajući Jevreje, za koje se vjerovalo da predstavljaju tajnu moć u pozadini vlade, oni su otvoreno napadali samu državu.

Fridrih Engels je tvrdio da su glavni nosioci antijevrejskog pokreta bili plemići, koji su podržavali agresivnost sitne buržoazije. U očajničkoj borbi, aristokratija je pokušala i uspjela da sklopi savez sa konzervativnim crkvenim krugovima (što im je pošlo za rukom ne samo u Njemačkoj i Austriji, već i u Francuskoj), odnosno sa katoličkom crkvom pod izgovorom da se protiv liberalizma bori isključivo hrišćanskim oružjem. U tome je uspjela, a masa je bila samo sredstvo da učvrsti i ostvari svoje pozicije.

Karl Marks je podržao Engelsovo učenje, ističući u svom djelu *O jevrejskom pitanju* ulogu crkve u ovim procesima, zalažući se za odvajanje crkve[31] od države. Jedino tako se moglo (po Marksu) Jevrejima obezbijediti ravnopravnost, ne primoravajući ih pritom da se odreknu vlastite vjere.

Ovakva uzavrela politička atmosfera u Evropi uslovila je nastanak prvih antisemitskih partija, koje su tvrdile da su iznad svih drugih partija, što je jasno pokazivalo njihovu težnju apsolutnoj vlasti. Nastanak ovih partija[32] 70-ih i 80-ih godina XIX

31 Najoštriji oblik suprotnosti između Jevrejina i hrišćanina bila je religijska suprotnost, koja je egzistirala vjekovima.

Karl Marks, *O jevrejskom pitanju*, Beograd, 1952. str. 4.

32 Savremeni antisemitizam uslovio je nastanak prvih antisemitskih partija, koje su svoju misiju vidjele u borbi protiv Jevreja i njihovog uticaja, a čija se

vijeka, označava trenutak kada je otvoren put sukoba, koji će imati ogromne i dramatične posljedice. Ovo su istovremeno bile i prve partije povezane na međunarodnom planu[33]. Od samog početka zaokupljene interevropskim aktivnostima, organizovale su brojne intrenacionalne kongrese, dok su se antisemitska propaganda i parole pokazale kao najdjelotvornija sredstva za organizovanje i podsticanje velikih narodnih masa za imperijalistička osvajanja i degradaciju starih oblika vlasti.

Antisemitizam u Rusiji u XIX vijeku

Antisemitizam u Rusiji[34], krajem XIX vijeka, bio je mnogo složeniji i ozbiljniji nego u bilo kojoj zemlji zapadne ili istočne Evrope. Ovo se objašnjava spletom različitih događaja i okolnosti, a prije svega činjenicom da je Rusija u ovom periodu još uvijek bila u velikoj mjeri zaostala srednjovjekovna zemlja. U njoj su Jevreji bili izloženi mržnji utemeljenoj, prije svega, na vjerskim osnovama, na onoj istoj mržnji koja je bila karakteristična za zapadnu Evropu u srednjem vijeku.

Kao poslednja apsolutistička monarhija u Evropi, Rusija se snažno odupirala svim liberalnim i demokratskim tendencijama. Osim toga, to je bila zemlja sa najvećim brojem jevrejskog stanovništva. Oko pet miliona Jevreja živjelo je u području jevrejske regije, koja se prostirala od Baltičkog do Crnog mora.

Nakon Francuske buržoaske revolucije koja je proklamovala jednakost, slobodu i bratstvo, moglo se vjerovati da je jevrejska

cjelokupna politika svodila na judofobski bijes.

Šarl Etinger, n. dj, str. 374.

33 Hana Arent, *Antisemitizam kao povreda zdravog razuma*, Beograd 1983, str. 12–18.

34 Ruski antisemitizam je, za razliku od zapadnoevropskog, ličio na antijevrejstvo iz doba srednjeg vijeka i po masovnosti i surovosti, uz otvorenu i bezrezervnu podršku države.

Zoran Pejašinović, n. dj, str. 12.

emancipacija u zapadnoj Evropi završena stvar i da će ubrzo biti ostvarena u istočnim zemljama Evrope i Rusiji.

Jevreji u Evropi su nastojali da prošire emancipaciju kako bi bili svuda prihvaćeni kao slobodni građani svojih država, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. U poređenju sa zapadnoevropskim, ruski Jevreji živjeli su zatvoreno, odvojeno od ostalog stanovništva, drugačije se oblačili, govorili i pisali, koristili svoj jezik jidiš (umjesto ruskog) i maksimalno se suprostavljali bilo kakvoj reformi i asimilaciji. Većina njih, bila je strasno odana jevrejskoj religiji i njenim najstrožim moralnim kodeksima. Uglavnom su bili skromnog imovinskog stanja, osim bogatih pojedinaca (vlasnika trgovina i zalagaonica), koji su navukli bijes ruskih rivala u pojedinim gradovima i mržnju potlačenih seljaka u unutrašnjosti. Dok je politička revolucija u većini zemalja zapadne Evrope donijela sa sobom ravnopravnost Jevreja, Rusija je u rješavanju jevrejskog pitanja išla drugim putem.

Proglašavajući se nasljednikom Carigradske patrijaršije i čuvarem pravoslavlja, ruski vladari bili su izrazito nepomirljivi prema Jevrejima, kao najvećoj opasnosti za hrišćanstvo. Podjelom Poljske[35] 1795. godine, u Rusiji se silom prilika našlo

[35] Nakon podjele Poljske u XVIII vijeku, Rusiju je naselilo više miliona Jevreja. Haos koji je u to vrijeme vladao u Poljskoj i nesposobnost poljske vlade da sačuva nezavisnost države, dovele su do podjele njene teritorije između njenih susjeda – Rusije, Austrije i Pruske. Bijela Rusija, Litvanija i Ukrajina, pripala je Rusiji, koja je postala ono što je do tada bila Poljska, najveći centar jevrejskog naroda. Jevreji su ulaskom u sastav Rusije za vrijeme carice Katarine II, zadržali izvjesnu autonomiju, koju su imali u Poljskoj. Živjeli su u izdvojenim zajedicama („kehillah“) sa sopstvenim organima uprave „kahalima“ (termin je označavao rukovodeće institucije jevrejske zajednice). Kahal je bio zadužen za sakupljanje lokalnih i državnih poreza. Takođe je imao sudske funkcije, nadzirao školovanje, upravljao poslovima vezanim za stanovanje, zdrastvenu zaštitu, socijalno staranje, javni moral, trgovinu i zaštitu zajednice.

više miliona Jevreja.

Tako je Rusija postala, ne dobrom voljom, jedna od najvećih jevrejskih dijaspora u svijetu. Ova činjenica stvorila je nov problem za vladu, koja nije znala kako i na koji način da riješi pitanje velikog broja ljudi koji su pripadali potpuno drugačijem narodu. U ondašnjoj Rusiji, zemlji carskog despotizma, nije bilo građanskih prava ni sloboda. U ekonomsko-privredno i politički zaostaloj zemlji, u kojoj je feudalizam još uvijek bio na snazi, car, privilegovano plemstvo i država uporno su se opirali svim pozivima na reforme (do oslobođenja robova došlo je tek 1861. godine, a Jevreji su na emancipaciju morali da čekaju sve do revolucije 1917. godine). Zvanična politika vlade težila je da pojača pritisak nad jevrejskim stanovništvom i da podstiče tradicionalnu mržnju seljaštva prema njima.Vremenom, ruski narod je dodatno uznemiravalo otvaranje vrata Jevrejima u hrišćansko društvo i njihovo postepeno zauzimanje značajnih položaja i funkcija.

Diskriminacija jevrejskog naroda u Rusiji, može se pratiti još od vremena carice Katarine II (1729-1796), koja je od Poljske krajem XVIII vijeka dobila oblasti sa jevrejskim stanovništvom (Bijela Rusija, Ukrajina, Litvanija), koje se nije moglo uklopiti ni u jednu strukturu ruskog feudalnog društva. Suočena sa velikim problemom novih neželjenih podanika carica, prvo izdaje dekret o slobodi judejske vjeroispovijesti, koji nije bio dugo vremena na snazi. Ubrzo dolazi do niza restriktivnih ekonomskih mjera[36] koje su vremenom postajale sve rigoroznije. One su

Simon Dubnov, n. dj, str.169-181.

Dejvid Dž.Goldberg, Džon Dž.Rejner, n. dj, str.143-160.

Vojimir Šobajić, n. dj, str. 61-69.

Milan Subotić, n.dj, str. 132.

[36] Jedna od restriktivnih mjera carice Katarine II bila je naredba da se Jevreji isele iz Ukrajine i ruskih gradova sa svojom imovinom, da im se ne dozvoli povratak u zemlju, osim ako ne prime hrišćansku vjeru, grčke vjeroispovijesti.

označile početak fanatičnog antijevrejskog kursa na ovim prostorima koji je trajao vjekovima.

Jevrejsko stanovništvo bilo je izloženo brojnim ograničenjima u oblasti ekonomije, obrazovanja i slobode kretanja. Samo su pokršteni Jevreji (koji su primili pravoslavnu vjeru) bili oslobođeni ovih ograničenja.

Međutim, zapanjuje činjenica da ih je, i pored navedenih povlastica, bilo veoma malo. Progoni su djelimično sprovođeni administrativnim mjerama[37], protjerivanjem iz ruralnih područja, uz istovremeno onemogućavanje da nađu adekvatno zaposlenje u gradovima.

Katarina je nastojala da spriječi prodiranje Jevreja prema Moskvi, Petrogradu i drugim većim „čisto ruskim" gradovima, dozvoljavajući im da žive i trguju samo na onim teritorijama koje su ranije pripadale Poljskoj. Boravak u gradovima uže Rusije za Jevreje bio je strogo zabranjen. Tako je carica Katarina II, inaugurisala antijevrejski *credo* koji su kasnije nastavili njeni nasljednici carevi: Pavle I, Aleksandar I, Nikola I, Aleksandar II, Aleksandar III, Nikola II.

Jevrejski narod istočne Evrope bio je u XVIII i prvoj polovini XIX vijeka na ivici propasti. Bez ikakvih prava, izolovan od

---

To je upravo bila religiozna napetost koja je potresala Evropu već nekoliko vjekova.

Aleksandar Solženjicin, n. dj, str. 13-47.

37 Prva tendencija ruskog zakonodavstva bila je shvatanje Jevreja kao različitog i odvojenog entiteta od hrišćanske većine. Pravno, Jevreji su bili uključeni u gradski stalež, ali su i dalje smatrani posebnom, izdvojenom grupom. Uprkos Katarininoj početnoj politici integracije, Jevreji su ostali „zaseban stalež". Do kraja njene vladavine postojale su dvije međusobno suprostavljene politike prema (poljsko-ruskim) Jevrejima. Jedna je težila jednakosti svih naroda pred zakonom, dok je druga bila pragmatična politika nejednakosti diktirana političkim i ekonomskim prilikama.

Milan Subotić, n. dj, str. 136.

svijeta koji ga je okruživao, zatvoren u sebe. Pored njega je, ne dodirnuvši ga, prošla epoha preporoda, kao i intelektualni pokret koji je uveliko zahvatio zapadnu Evropu. Ipak, i pored svih poteškoća, jevrejstvo je bilo čvrsto unutar sebe. Snažan intelektualni pokret, pod nazivom Haskala (Gaskala)[38] (gaskala – prosvjećenje, krajem XVIII vijeka), nastao je kao reakcija na postojeću tešku situaciju. Pokret je težio rješavanju društvenog statusa i podizanju ugleda jevrejstva u očima drugih naroda.

U vrijeme vladavine cara Aleksandra I (1777–1825), učinjen je prvi pokušaj da se olakša položaj jevrejske populacije u krugovima ruske vlade. U to vrijeme se pojavljuju prve liberalne tendencije, koje su uveliko zahvatile veći dio evropskih zemalja. Kao proizvod ove politike 1804. godine, proglašen je „Jevrejski statut“[39].

---

[38] Berlinski pokret Haskala (Gaskala) nastao je kao pandan hrišćanskom prosvjetiteljstvu pod vođstvom jevrejskog prosvetitelja i filozofa Mozesa Mendelsona. Pokret se zalagao za integraciju Jevreja u šire društveno okruženje. Njegovi sljedbenici zastupali su mišljenje da Jevrej i dalje ostaje Jevrej, iako prihvati moralne kriterijume, kulturne kodove, modu i običaje koji su dolazili iz zapadne i centralne Evrope. Mada je Gaskala bila dio evropskog prosvetiteljskog pokreta, ona je imala duboke jevrejske korijene. Ograničavanje vjere na sferu privatnosti, sticanje svjetovnog obrazovanja i poznavanje jezika sredine u kojoj su živjeli, bili su osnovni imperativi ovog pokreta i osnovni preduslovi emancipacije. Žestoki protivnici ovog pokreta bili su ortodoksni Jevreji.

Milan Subotić, n. dj, str. 137.

Zoran Pejašinović, n. dj, str. 3.

Šarl Etinger, n. dj, str. 321-324.

[39] Prema ovom statutu, Jevreji su bili podijeljeni u tri grupe: zanatlije, trgovce i zemljoradnike. U cilju što efikasnije asimilacije, Statut je propisivao obavezu pohađanja ruskih škola i učenje ruskog jezika. Međutim, Jevreji nijesu udovoljili naredbama vlade, već su svoju djecu i dalje slali u jevrejske vjer-

Tokom posljednjih godina vladavine cara Aleksandra I došlo je do opšteg pooštravanja ekonomskih i drugih zabrana protiv jevrejske djelatnosti. Car Aleksandar nastojao je da pokrsti Jevreje, pa je u tu svrhu osnovao „Društvo izrailjskih hrišćana“[40] 1817. godine, odnosno društvo Jevreja koji su dobrovoljno primili hrišćanstvo. Pokrštenim Jevrejima omogućene su izvjesne povlastice, a odnosile su se, prije svega, na slobodnu trgovinu po cijeloj Rusiji, slobodno bavljenje zanatima i oslobođenje od vojne obaveze.

Međutim, kako se broj članova nije vremenom uvećavao, društvo se ubrzo nakon osnivanja rasformiralo. Iako je bio antijevrejski orijentisan, car Aleksandar je zaustavljao i preispitivao brojne „namontirane“ procese i optužbe protiv Jevreja okrivljenih za ritualna ubistva, zahtijevajući nepristrasna i pravedna suđenja.

Car Aleksandar I, za vrijeme svoje vladavine koja je trajala skoro četvrt vijeka, nikada se nije dosljedno posvetio rješavanju jevrejskog pitanja u carskoj Rusiji. Ovaj problem ostaviće svojim nasljednicima, i on će u Rusiji ostati aktuelan gotovo vjekovima.

Aleksandrov nasljednik, car Nikola I (1796–1855), nastavlja politički kurs svojih prethodnika. Bio je veoma energičan i odlučan u svojim antijevrejskim stavovima, prisiljavajući

Jevreje na beskompromisno prihvatanje ruskog načina života i ruske kulture, dajući im mogućnost stanovanja samo u nekoliko gubernija ruskog carstva. U jevrejskoj istoriografiji tvrdi se da je njegova politika bila izuzetno okrutna i mračna. Posebno se isticao neprijateljskim stavom prema judejskoj vjeri, smatrajući jevrejsko vjersko učenje opasnim po hrišćanstvo.

---

ske škole, ignorišući vrijednosti svjetovnog obrazovanja.

Simon Dubnov, n. dj, str. 197–202.

40 „Društvo izrailjskih hrišćana“ bilo je pod ličnim carevim pokroviteljstvom. Kako nije dalo zadovoljavajuće rezultate, jer je i pored brojnih povlastica bilo veoma malo pokrštenih Jevreja, ono se ubrzo rasformiralo 1833. godine.

Šarl Etinger, n. dj, str. 345.

Prva energična mjera cara Nikole I, bila je izjednačavanje Jevreja sa ruskim stanovništvom u obavezama prema državi. Ovo se odnosilo, prije svega, na regrutaciju[41], na koju nijesu bili obavezni od ulaska u sastav ruske carevine. Ukazom iz 1827. godine[42], car Nikola uvodi vojnu obavezu za sve Jevreje sa ciljem pokrštavanja i primanja pravoslavne vjere. Jevreji su bili pripremani ne toliko za vojnu službu, koliko za primanje hrišćanske religije. Ovim ukazom, car je nastojao da ukine jevrejsku zatvorenost, izolovanost i riješi problem miješanja jevrejskog naroda s ostalim – kroz rad, a tome se najbolje išlo preko regrutacije – energično, strogo i ubrzano. Kao odgovor na ove restriktivne mjere, a pokušavajući da izbjegnu regrutaciju, mnogi Jevreji odlaze u inostranstvo ili u druge gubernije.

Kako su godine prolazile, mjere pokrštavanja nijesu davale odgovarajuće rezultate, iako su jevrejski preobraćenici dobijali neke manje povlastice i olakšice u službi. Uostalom, mnogi preobraćeni kantonisti[43] ostajali su tajno vjerni ranijoj religiji, a neki su kasnije ponovo prešli u jevrejstvo.

41 Regrutacija se odnosila na malu djecu koju su odvodili da služe vojni rok u trajanju od 25 godina. Nazivali su ih „kantonistima“, po takozvanim kantonskim školama u kojima su se pripremali za vojnu obavezu.

Cvi Rotmiler, *Židovska kolonizacija*, Zagreb 1925, str. 7.

Šarl Etinger, n. dj, str. 346.

42 Ukazom iz 1827. godine, car Nikola je naredio da se jevrejski mladići uzimaju u vojnu službu na 25 godina, a kada nije bilo dovoljno mladića, uzimani su dječaci od 12 godina čak i mlađi. Ukaz je bio na snazi do 1856. kada car Aleksandar II ukida uredbu o kantonistima, a Jevreji se u pogledu vojne obaveze izjednačavaju sa ostalim podanicima države.

Šarl Etinger, n. dj, str. 349.

Simon Dubnov, n. dj, str. 197–199.

Vojimir Šobajić, n. dj, str. 61–69.

43 Naziv „kantonisti“ potiče iz 1805. Kantoni su bili institucije koje su uzimale u vojsku nepunoljetne Jevreje.

Aleksandar Solženjicin, n. dj, str. 74–101.

Uvidjevši neuspjeh ovih mjera, carska vlada pokušava sa novim odredbama, ali sada u obrazovnom sistemu. Ministar prosvjete, knez Uvarov, predložio je otvaranje novih ruskih škola za jevrejsku djecu. Predlog je prihvaćen, tako da je ubrzo otvoreno više državnih škola namijenjenih jevrejskoj omladini s ciljem njihove asimilacije, odnosno rusifikacije. Ni ovaj pokušaj nije dao zadovoljavajuće rezultate, jer je veoma mali broj jevrejske djece pohađao ruske škole, dobijajući osnovno obrazovanje u školama koje su se nalazile na teritoriji jevrejskih opština. U međuvremenu je car Nikola I iznenada umro februara 1855. godine. Smrt imperatora samo je na kratko oslobodila i olakšala položaj Jevreja na ovim prostorima.

Sa Aleksandrom II (1818–1881), država je ušla u period novih, značajnijih reformi. To je vrijeme kada je Rusija bila u teškoj i bezizlaznoj situaciji. Car je 1861. godine ukinuo kmetstvo, a samim tim i raskinuo sa feudalnim ustrojstvom, uvodeći novine i zakone po uzoru na zapadnoevropske države. Strogi zakoni protiv Jevreja bili su donekle ublaženi, a više njih stavljeni van snage. Ograničenja za Jevreje su se postepeno, jedno za drugim, ukidala.[44]

Ekonomski život zemlje brzo se mijenjao, dok je jevrejska oštroumnost i kapital potpuno uspio da se uklopi u novu društvenu i političku situaciju.

Što se tiče obrazovnog pokreta on se dotakao samo jevrejske buržoazije i inteligencije, dok je ostalo stanovništvo pohađalo jevrejske škole, hedere i ješivote. Jevrejske mase su i dalje ostale

[44] Godine 1859. skinuta je zabrana za Jevreje koja se odnosila na upravljanje spahijskom zemljom, a u „zoni naseljavanja“ dobili su pravo na otkup zemlje. Od 1863. bila im je dozvoljena proizvodnja alkohola u zapadnom i istočnom Sibiru. Ukinuto je regrutovanje dječaka, trgovcima je odobreno da se nastane i trguju u Moskvi, Petrogradu i drugim većim gradovima u unutrašnjosti Rusije, koji su do tada bili zatvoreni za Jevreje.

Isto, str. 101-135.

izolovane zbog specifičnih uslova i organizacije svog unutrašnjeg i spoljašnjeg života. Među narodom koji je živio u gradovima u „zonama naseljavanja“ strogo je poštovana religiozna tradicija, a proces prihvatanja opšte kulture proticao je izuzetno sporo. Uporedo sa razvijanjem jevrejske štampe, počela je da se razvija i jevrejska književnost, najprije na ivritu, a potom na jidišu, zatim na ruskom, podsticana primjerima iz ruske literature.

U uslovima šezdesetih i sedamdesetih godina, dolazi do postepene rusifikacije Jevreja, Naime, jevrejski prosvjetitelji, još ne tako brojni i okruženi ruskom kulturom, nijesu ni mogli da se kreću drugačije nego prema asimilaciji. Proces asimilacije, koji je tada već obuhvatio znatan dio Jevreja zapadne Evrope, prenio se i na Rusiju. Evropsko obrazovanje i znanje ruskog jezika postali su neophodni zbog prilagođavanja ruskoj sredini i načinu života.

Asimilacija je za mnoge Jevreje imala karakter narodne opasnosti. Zato krajem 70-tih i početkom 80-tih godina XIX vijeka dolazi do podjele između kosmopolitski i nacionalno orijentisanih ruskih Jevreja. Kosmopoliti su vjerovali da je asimilacija pravi put za ravnopravnost i sticanje prava građanstva, dok su nacionalisti išli putem buđenja nacionalne svijesti. Tome je vodila i opšta istorijska situacija u drugoj polovini XIX vijeka. Svuda je nicala i trijumfovala nacionalna ideja.

Ubistvo cara Aleksandra II (1. 03. 1881) izazvalo je opštu pometnju i potres, kako u državi, tako i u narodnoj svijesti. Ovaj događaj okončao je liberalna strujanja u Rusiji, čime je započelo novo razdoblje otvorene antisemitske politike.

Nakon stupanja na vlast nemilosrdnog i ultrareakcionarnog cara Aleksandra III[45] (1845–1894), došlo je do novih talasa

[45] I car Aleksandar III i njegov sin Nikola II (1868-1918), posljednji ruski car bili su fanatični antisemiti. Tokom njihove vladavine odobravane su sve mjere neophodne za protjerivanje Jevreja iz Rusije. Car Nikola II, toliko je bio prožet mržnjom prema Jevrejima, da je iz ličnog fonda izdvajao velike sume

pogroma u više jevrejskih zajednica u Ukrajini i Novorusiji. Šest nedjelja nakon careve smrti, lokalni žitelji iz različitih pobuda počeli su nemilosrdno[46] da se obračunavaju sa Jevrejima. Ruska vlada je to krvoproliće objašnjavala kao izliv bijesa stanovništva zbog navodne jevrejske eksploatacije ruskih seljaka. Kao posljedica ovih događaja, nekoliko mjeseci kasnije, grof Ignjatijev, ministar unutrašnjih poslova, donosi niz novih propisa kojima je boravak Jevreja bio ograničen na takozvanu „zonu stanovanja" ili „područje sedelaštva". Takođe im je bila ograničena i kupovna moć koja se odnosila, prije svega, na kupovinu nekretnina.[47] Neredi su se širili kao epidemija po svim oblastima i gubernijama, dok je država priznavala svoju nemoć i nedovoljnu operativnost. Poslije godinu dana, u proljeće 1882. godine, pogromi su se ponovili, ali po veličini, broju slučajeva i po svom karakteru neredi iz 1882. bili su mnogo manji od onih iz prethodne godine.

novca za antisemitsku propagandu. U ovoj propagandi veliko učešće imala je i pravoslavna crkva.

Šarl Etinger, n. dj, str. 386-387.

46 Uništavane su jevrejske prodavnice, firme i kuće. Pogromašima (pod vođstvom organizacije Crnostotinaša – Crna stotina, koju je formirala Carska vlada za borbu protiv Jevreja) su se uskoro pridružile na stotine ljudi privučeni opštom razuzdanom atmosferom i lakom zaradom. Prvi pogrom dogodio se u Jelisavetgradu 15. aprila 1881. godine, uz prećutno odobravanje vlasti. Zatim pogrom 23. aprila 1881. u Kijevu, Kišinjevu i Odesi.

Šarl Etinger, n. dj, str. 386.

47 Pogromi su nastavljeni 1883. i 1884. godine. Osim zabrane kupovanja nekretnina, Ministarstvo obrazovanja je 1887. godine, uvelo kvotu za jevrejske đake, kojom je njihovo upisivanje u škole u „zoni stanovanja" bilo ograničeno (numerus clausus) na 10% od broja ukupnih hrišćanskih učenika, na 5% izvan te zone i na 3% u većim gradovima. Četiri godine kasnije, u okviru priprema za preseljenje carske rezidencije iz Sankt Peterburga u Moskvu, nasilno je protjerano iz Moskve više od 20.000 Jevreja.

Dejvid Dž. Goldberg, Džon Dž. Rejner, n. dj, str. 180.

Razmatrajući kasnije razloge[48] koji su izazvali navedene progone i krizu u zemlji, samo mali broj ruskih novina pominjao je kao uzrok religioznu i plemensku mržnju, dok su ostali smatrali da su pravi razlozi ekonomske prirode, odnosno jevrejske ekonomske vlasti nad siromašnim ruskim stanovništvom.

U ovim pogromima 80-ih godina, mnogi su političari vidjeli proteste seljaka i gradske sirotinje protiv socijalne nepravde, siromaštva i ekonomske zaostalosti. S druge strane, suočena sa revolucionarnim previranjima i radničkim štrajkovima, vlada je uzvraćala masovnim hapšenjima osumnjičenih za učešće u tim akcijama i usmjeravala nezadovoljstvo[49] naroda na Jevreje, optužujući ih za novonastalu tešku situaciju.

Tokom XIX vijeka, Jevreji u Rusiji smatrani su eksploatatorima i parazitima, od čijih je aktivnosti trebalo zaštititi rusko stanovništvo, posebno seljaštvo. Jevrejsko pitanje shvatano je kao državni i društveno-ekonomski problem.

U ovako nepovoljnoj političkoj klimi, instinktivna reakcija Jevreja, posebno u periodu 1881–1882. godine, bila je emigracija, dok je vlast ovu akciju prećutno odobravala i podržavala.

---

48 Suštinski razlog ovih pogroma bio je ekonomskog porijekla, prije svega trgovinsko-zanatska imovina koja je navodno pripadala Jevrejima, kao i zakupljivanje spahijske zemlje koju su Jevreji kasnije ustupali hrišćanima pod veoma nepovoljnim uslovima. Taj razlog je opšteprihvaćen kao uzrok pogroma 1881. godine.

Aleksandar Solženjicin, n. dj, str.144.

49 Uoči praznika Pashe 1903. godine, došlo je do više pogroma Jevreja uz podršku vlade. Ubijeno je 45 Jevreja, 600 povrijeđeno, uništeno više od 1.500 kuća, dok je policija ostala po strani. Ruske novine su bile cenzurisane, tako da nijesu prenijele nikakve detalje o tome što se desilo. Međutim, strani novinari obavijestili su javnost o ovom brutalnom i krvavom događaju.

Isto, n. dj, str. 243-297.

Dejvid Dž.Goldberg, Džon Dž.Rejner,n. dj, str. 181.

Zoran Pejašinović, n. dj, str. 50

Tako je došlo do masovne seobe istočnoevropskih Jevreja koja je bila veća čak i od one iz Španije 1492. godine, kada je više od dva miliona Jevreja otišlo u SAD. Između 1881. i 1914. godine, istočnu Evropu je napustilo ukupno 2.750.000 Jevreja.

Istorija rusko-jevrejskih odnosa ostaje opterećena brojnim uzajamnim optužbama i nerazumijevanjem. U jevrejskoj istoriografiji, centralno mjesto zauzima koncept pasivne, kontinuirano diskriminisane i ugnjetavane manjine, dok ruskom istoriografijom dominira teorija zavjere[50] motivisane manjine koja uspijeva da vlada većinskim narodima (Sionski protokoli).

Kompleksnost rusko-jevrejskih odnosa zavisila je od političkog tenutka mijenjajući se od pogroma do velikog učešća Jevreja u revolucionarnim pokretima, odnosno od žrtve do aktivnog učešća u vlasti, tokom različitih istorijskih perioda.

Rusija na razmeđu XIX i XX vijeka

U XIX vijeku, Rusija je bila najveća jevrejska naseobina u svijetu gdje je stanovništvo živjelo u veoma teškim uslovima, izolovano i obespravljeno, međusobno komunicirajući posredstvom malih trgovačko-poslovnih centara, u kojima se odvijao jevrejski društveno-politički život. Njihov unutrašnji život bio je organizovan na zavidnom nivou, na bazi poštovanja vjekovne tradicije i upotrebe jidiš jezika.

Antisemitizam u Rusiji oduvijek je postojao i samo je mijenjao svoj oblik, ostajući i dalje propratna pojava u životu Jevreja i neka vrsta društvenog barometra. Što je društvo postajalo bolesnije i

50 Ideja o jevrejskoj zavjeri i ovladavanje postojećim nacionalnim društvom, odnosno svijetom, nastala je kao posljedica dezintegracije i slabljenja legitimnosti poretka. Na osnovu toga se strategija odbrane postojećeg pretvara u strategiju agresije prema Jevrejima uopšte.

Radmila Nakarada, Đuro Kovačević, *Jevrejsko pitanje*, Vidici, Beograd 1983, str. 8.

što su u njemu sve više vladali nazadni elementi, to je antisemitizam postajao jači, a mržnja i netrpeljivost prema strancima, prema manjinama (ili prema jednoj izdvojenoj grupi stanovništva uopšte), posebno u momentima društvenih kriza, postajala je sve moćnija. U tu svrhu naročito su bili pogodni Jevreji, duboko odani svojim religijskim idealima što im je, s jedne strane, davalo veliku moralnu snagu, ali s druge strane, još više povećalo mržnju ostalog nejevrejskog stanovništva. Njihova privredna uloga bila je omražena u svim slojevima društva, što će iskoristiti neki vladajući reakcionarni elementi, posebno u periodima društveno-ekonomskih kriza i usmjeravati protiv Jevreja.

U doba emancipacije, dolazi do naglog uspona privredne i društvene moći Jevreja, a samim tim i do intenziviranja mržnje, prije svega, nazadnih feudalnih i sitnoburžoaskih slojeva društva. Emancipacija je imala za posljedicu još veći doprinos Jevreja opštem kulturnom i privrednom razvoju zemalja i naroda u kojima su živjeli. Naročito je bilo veliko njihovo učešće u svim naprednim pokretima, što je razumljivo s obzirom na njihov opšti društveni položaj diskriminisane manjine. Ruski Jevreji svrstavali su se među duhovno i kulturno najaktivniji dio stanovništva. Zato su među prvima bili zahvaćeni vrtlogom unutrašnjeg društvenog previranja u Rusiji krajem XIX vijeka. Spadali su u istaknute anticarističke elemente. Zbog toga je ruska vlada organizovala i prećutno odobravala brojne progone i ograničenja, politička i građanska, za pripadnike jevrejskog naroda na svojoj teritoriji. Antisemitizam je iz mnogih razloga bio stalna pojava. Sitna buržoazija je u njima vidjela opasnog konkurenta, a kada se društveno-ekonomska kriza povećala, antisemitizam je postajao sve moćniji i okrutniji. U novim, skučenim, ekonomskim mogućnostima, Jevreji su bili sistematski potiskivani sa svih društvenih i privrednih pozicija.

Zakonska ograničenja u Rusiji nikada nijesu bila rasističkog karaktera. U osnovi tih ograničenja ležali su prije svega eko-

nomski razlozi[51]. U to vrijeme, pojam rase u ruskom društvu nije nikoga interesovao. Preovlađujući strah je bio od jačanja kapitalističkih elemenata, koji bi mogli da eksploatišu seljake i uopšte radni narod, što je izazvalo negodovanje kod velikog dijela stanovništva.

Rusiju su optuživali, i spolja i iznutra, da je Jevreje dovela u ekonomsko ropstvo, a onda ih otjerala u nemaštinu i izgnanstvo.

Vlast nije uspjela da riješi problem jevrejskog stanovništva, ni u pravcu asimilacije, niti u dobrovoljnom otuđenju i samoizolaciji u kojoj ih je zatekla prije jednog vijeka. Sve je to uslovilo masovne emigracije[52] iz Rusije, kao posljedicu raznih uzroka od kojih su najznačajniji bili: pogromi 1881–1882. godine, opšta vojna obaveza za sve Jevreje i uvođenje monopola na proizvodnju alkohola.

Raspoloženje vlasti prema toj rastućoj emigraciji bilo je pozitivno. Vlada je davala besplatno izlazne vize, omogućavala povlastice pri kupovini voznih karata, ali samo pod jednim uslovom

51 Trgovina alkoholom, koja je bila najvažnije zanimanje Jevreja u istočnoj Evropi, izazvala je mržnju ostalog nejevrejskog stanovništva. Da bi smirila nezadovoljne mase, država uvodi monopol u proizvodnji pića. Uvođenje državnog monopola bio je jak udar na ekonomiju Jevreja. Država je na taj način lišila više od 100.000 Jevreja zarade, a samim tim i osnovnih izvora prihoda. Ovo je uslovilo primjetno pojačanu emigraciju Jevreja u Ameriku od kraja XIX vijeka, posebno poslije 1897. godine. Pored trgovine pićem, najveće stavke jevrejskih prihoda bili su različiti oblici zakupa, uključujući i zemlju, kao i direktno zemljoposjedništvo.

Aleksandar Solženjicin, n. dj, str 195–242.

52 Od 1881. do 1914. godine, u Sjedinjene Države stiglo je 78,6% Jevreja koji su napustili Rusiju. Jevrejska inteligencija nije nikako bila sklona emigraciji, ona ju je osuđivala, kao i religiozno krilo, smatrajući iseljavanje Jevreja suprotno religioznom učenju i udaljavanju od životnog korijena istočnoevropskog jevrejstva.

Isto, str. 223.

– da se Jevreji kada jednom napuste zemlju, više nikada ne vrate u Rusiju.

Slična situacija bila je i u drugim zemljama Evrope. Naime, mnoge evropske zemlje postale su leglo fašizma, a fašistička ideologija u svom najstrašnijem, najčudovišnijem obliku pojavila se u Njemačkoj. Glavna tačka u toj ideologiji bilo je rasno učenje koje je zagovaralo ideju uništenja i istrebljenja Jevreja, što će kulminirati događajima u prvoj polovini XX vijeka.

Kraj XIX vijeka (prema revoluciji)

Jevrejski uspjesi u različitim oblastima života nijesu mogli a da ne izazovu zabrinutost i oštar otpor u ruskom društvu, a u nekim krugovima i političku računicu. Tako su ruski liberalno-radikalni krugovi (lijevo krilo društva) vidjeli dobru priliku da jevrejsko pitanje iskoriste kao političku kartu u borbi protiv samodržavlja, govoreći da se jevrejska ravnopravnost ne može dobiti ni na jedan način osim svrgavanjem aktuelne vlasti, odnosno revolucijom.

Poslije kišinjevskog pogroma, posebno se učvrstila jevrejska odbojnost prema Rusiji, despotskoj zemlji gdje vlada mrak, eksploatacija naroda i surovo maltretiranje revolucionara i drugih naprednih krugova. U takvoj situaciji bilo je moguće i poželjno nadati se revoluciji u Rusiji koja bi bila korisna za cijeli svijet, a u okviru toga i za ruske Jevreje. Događaji koji su uslijedili, odnosno veliko učešće Jevreja u revolucionarnom pokretu moglo se objasniti njihovom neravnopravnošću i nepovoljnim društvenim statusom.

Napredni jevrejski elementi učestvovali su u borbi ruske socijaldemokratske, marksističke partije protiv carskog režima. U politici, Jevreji su naginjali liberalnim i demokatskim snagama koje su jedine mogle proširiti i garantovati im prava i građanske slobode. Ni jevrejska, ni ruska liberalna štampa nijesu optuživale

ruski narod za antisemitizam, već državu, aktuelnu vlast i administraciju koja ga je zlobno potpirivala.

S druge strane, vlast je prebacivala krivicu za sve svoje neuspjehe na Jevreje, koje su optuživali za tajno pripremanje svjetske judeo-masonske zavjere. Čak su isticali da bi Rusija odavno bila u zenitu svjetske slave da nije Jevreja. Sve nedaće objašnjavale su se jednim razlogom: Jevrejima!

Vrlo vidna uloga i učešće Jevreja u revolucionarnom pokretu poslužila je carskom dvoru kao poseban dokaz da je počelo sprovođenje Protokola, i da se zbog toga treba još nemilosrdnije obračunavati sa pripadnicima jevrejske populacije.

Ovakva carska politika bitno je uslovila masovno iseljavanje Jevreja i stvaranje cionističkog pokreta krajem XIX vijeka. Zato je i razumljivo što je u tom periodu nastalo radničko krilo cionističkog pokreta, s akcionom platformom iseljavanja u Palestinu i stvaranje jevrejske države u kojoj bi bilo riješeno njihovo nacionalno i socijalno pitanje. Ugnjetenim jevrejskim masama carske Rusije takva vizija jevrejske države učinila je cionistički pokret još privlačnijim.

Antisemitizam u Njemačkoj u XIX vijeku

Njemački nacionalizam

Nacionalizam koji je zahvatio Evropu u XIX vijeku, posebno je bio opasan u Njemačkoj, koja je ujedinjenjem (1870–1871. godine) postala međunarodna sila prvog reda. Nastankom nove njemačke države, otvorili su se brojni manjinski problemi, a oko pitanja uloge njemačkih Jevreja vodili su se žestoki sporovi i rasprave. U posljednjoj četvrtini XIX vijeka, na kapitalističkom, industrijalizovanom zapadu, položaj Jevreja se mnogo izmijenio.

Brzina prelaza od izopštenog naroda iz geta do građana uklopljenih u društvo, kao i želja s kojom su Jevreji koristili mogući-

nosti koje je emancipacija pružala, doveli su do oživljavanja mržnje i jačanja straha od Jevreja, koja se suštinski razlikovala od ranijeg proganjanja jevrejske populacije na vjerskoj osnovi. Jevreji su, po njima, bili drevni antipod Germanima, sila koja je hiljadama godina potkopavala njemački duh, kulturu i način života.

Njemački nacionalizam je bio od samog početka inspirisan nostalgijom za prošlošću i odbacivanjem svih oblika modernosti. Taj stav je intenziviran kada je ekonomski razvoj iznenada zahvatio Njemačku i pokrenuo brojne promjene u društvu. Za promjene koje su bile neminovne usljed modernizovanja društva i liberalizacije, nacionalisti su okrivljavali Jevreje, smatrajući ih simbolom modernosti i svih onih negativnih sila u svijetu, od kojih su zazirali i koje su najviše prezirali. Savremeno doba (koje je donijelo mnoge radikalne promjene u društvu kao: kapitalizam, liberalizam, socijalizam, demokratiju) su smatrali jevrejskom tvorevinom u kojoj su sami najviše prosperirali.

Nestabilnost u zemlji i sve češća politička previranja bila su tijesno povezana sa ekonomskom krizom. Naime, Njemačka je iznutra ostala podijeljena i teritorijalno i konfesionalno, a kao posljedica pretjerano velikih bankarskih špekulacija i industrijalizacije, posebno uoči Francusko-pruskog rata 1871. godine, doživjela je značajan slom tržišta i kapitala. Ostale su duboke socijalne razlike između plemstva i buržoazije, industrije i poljoprivrede, rada i kapitala.

U tako složenoj situaciji trebalo je naći krivca za sve aktuelne probleme i nevolje, a to su bili Jevreji, koji su služili kao već dobro oproban kontraprojekat nacionalnom jedinstvu. Optužbe su bile uslovljene izvanrednim uspjesima koje su Jevreji postizali, posebno u oblastima poslovanja i trgovine. Kao jedan od primjera može se navesti moć i bogatstvo porodice Rotšild na evropskom tržištu kapitala i drugih imućnih, uticajnih jevrejskih porodica.

Aktuelna vlast u Njemačkoj, na čelu sa carskim kancelarom Bizmarkom (Otto von Bismarck,1815–1898), davala je prećutnu podršku antisemitskoj propagandi[53].

Pristalice antisemitizma[54] uspjele su da prikupe više od četvrt miliona potpisa za peticiju kojom su od vlade zahtijevali da se zabrani dalje doseljavanje Jevreja u germanske zemlje, da im se onemoguće javne službe[55], prije svega položaji učitelja, profesora u školama i na univerzitetima. Formirali su Antisemitsku ligu i na javnim skupovima u Berlinu i drugim gradovima, kako oni sami, tako i njihovi učenici i sljedbenici, držali su vatrene govore protiv Jevreja i „jevrejske opasnosti". Na javnim skupovima često su isticali: „Po svojoj spoljašnjosti Jevrejin je Njemac, Francuz, Rus, ali nam je uprkos svemu tome stran, i to ne samo po vjeri, već i po svom karakteru, svojoj azijatsko-semitskoj rasi, i mi nikada nećemo moći da sa njim zajedno živimo".[56]

53 Antisemitska agitacija učinila je jevrejsko pitanje jednim od ključnih problema njemačkog društvenog života posljednjih decenija XIX vijeka. Savez konzervativaca i „nacionalnih liberala" koje je predvodio kancelar Bizmark, vodilo je politici diskriminacije Jevreja.

Šarl Etinger, n. dj, str. 379.

54 Septembra 1882. godine u Drezdenu je organizovan prvi „međunarodni" antisemitski kongres, gdje su prisutni delegati bili iz samo dvije zemlje, Njemačke i Austrougarske, uz nekoliko gostiju iz Rusije.

Isto, str. 175–176.

55 Rijetko se događalo da neki učeni Jevrejin dobije katedru na univerzitetu ili u državnoj službi, a takođe je bilo zabranjeno useljavanje Jevreja iz Poljske i Rusije. Antisemitski pokret bio je sve jači i žešći. Ovome su se suprostavljali liberalni narodni poslanici u parlamentu, svojim govorima protiv peticije, a izvjestan broj istaknutih profesora izdao je manifest 1880. godine, kojim se suprostavljaju antisemitizmu. Međutim, bili su u manjini. U Austriji je stanje bilo još gore. Antisemitizam se širio u svim oblastima carevine, u Austriji, Mađarskoj i Galiciji.

Isto, str. 202–206.

56 Citirano prema: Simon Dubnov, n. dj, str. 202.

Kao posljedica ovih turbulentnih događaja (prije svega političke i ekonomske nestabilnosti), dolazi do formiranja jedne od najekstremnijih nacionalističkih partija. Bila je to partija *Narodna (volkisch) misao*[57]. Njemački narodni mislioci pokušavali su da povežu njemački narod na temelju ljubavi prema otadžbini, običajima i jeziku. Tako su nacionalisti-rasisti izdvojili Jevreje kao smrtne neprijatelje njemačkog naroda i jednu od najgorih rasa.

Narodna misao, antisemitske organizacije i druge političke partije pokušale su da liše Jevreje svih građanskih prava, koristeći u tu svrhu brojni propagandni materijal baziran na mitu o zlom i podlom Jevrejinu, „dežurnom krivcu" za sve probleme koje je Njemačka imala na razmeđu dva vijeka. Nacionalisti su konstantno optuživali nacionalne manjine, posebno Jevreje, i veličali rat kao jedino moguće rješenje političkog trenutka.

Nacionalna država na prelasku iz XIX u XX vijek, imala je jake antisemitske tendencije, koje su se različito manifestovale u evropskim zemljama. Nacionalizam je postao etnocentričan, iracionalan, ratoboran, netolerantan i rasistički. Dok su mnogi intelektualci pokušavali da sačuvaju tradiciju zdravog razuma, tolerancije i slobode, drugi su vidjeli mogućnost i dobru priliku za revanšizam onim snagama i elementima koje su oduvijek mrzjeli.

Konzervativci kao najodaniji zagovornici nacionalizma, svoje teorije pokušali su „naučno" dokazati, oslanjajući se na

57 „Narodna (*volkisch*) misao" privukla je brojne, prije svega, konzervativne Njemce, koji nijesu prihvatali složenosti modernog doba. Sa čežnjom su gledali na srednji vijek, smatrajući ga periodom duhovne i društvene harmonije i njegovanja nacionalne tradicije.Veličali su stara germanska plemena i vidjeli sebe kao herojski narod, fundamentalno različit, bolji i kvalitetniji od drugih naroda. *Volkisch* (volk – narod) partija je bila partija ekstremnih nacionalista i rasista.

Norman Kon, n, dj, str. 137.

Martin Peri, n. dj, str. 484–485.

socijaldarvinističke i rasističke doktrine. Posebno su bile agresivne socijaldarvinističke teorije koje su imputirale opasne elemente u nacionalizam, tj. učenje da je čovječanstvo podijeljeno na superiorne i inferiorne rase i da rasni sukobi vode selekciji i rađanju progresa. Dominacija nad drugim narodima smatrana je pravom superiorne rase. Iako je Darvinova teorija evolucije bila epohalno dostignuće racionalnog uma, ona je u rukama socijaldarvinista poslužila za degradiranje tradicije prosvetiteljstva. Propagirajući verziju bespoštedne borbe u ljudskim i međunarodnim odnosima, socijaldarvinisti su odbacili kosmopolitska i humanistička osjećanja prosvjetitelja. Tvrdeći da počivaju na temeljima nauke, ova gledišta promovisala su jačanje vojske, teritorijalna uvećavanja, a samim tim bila su opravdanje za rat, koji će ubrzo uslijediti.

Militantni antisemitizam pojavio se u Njemačkoj u trenutku kada je ojačala njemačka moć i njen prestiž. Za nacionaliste ovo je bilo ispunjenje i ostvarenje velikog sna, kao i polazište za jedan jako ambiciozni, imperijalistički plan – širenje njemačke moći u Evropi i svijetu.

Antisemitizam u Francuskoj u XIX vijeku

Francuski nacionalizam

Ubrzani proces građanske emancipacije Jevreja u XIX vijeku, praćen osjetnim uspinjanjem bogatog sloja, podsticao je duh rivalstva imućnih krugova i njihovih intelektualnih predstavnika. To je dovelo do obnove vjerskih predrasuda o jevrejskom narodu, što je uslovilo nove oblike netrpeljivosti prema cijelom Jevrejskom svijetu. Novi vid antijevrejske borbe pod plaštom pseudo-naučne teorije o tome da su Jevreji biološki niža ljudska rasa, doveo je do različitih manifestacija antisemitizma u zapadnoj Evropi i carskoj Rusiji.

Dok je u Rusiji antisemitizam prerastao u brutalne pogrome, praćene masakriranjem jevrejskog stanovništva, u zapadnoj Evropi antisemitizam je, usljed većeg stepena društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja, sve do pojave nacizma, ostao u granicama lokalnih izgreda, afera i novinarskih tirada protiv jevrejstva kao stranog elementa u korpusu hriščanske Evrope. Ako se svemu ovome dodaju srednjovjekovne vjerske predrasude prema Jevrejima, nije teško razumjeti društveno-ekonomske korijene antisemitizma koji je za sve nevolje, ekonomsku krizu i socijalna zla optuživao Jevreje kao glavne vinovnike.

Prvi znaci organizovanog antisemitizma u Francuskoj, pojavili su se 80-ih godina XIX vijeka, kada se zaoštrila borba između radikala i republikanaca. Neposredan povod za protivjevrejsku propagandu poslužila je propast Katoličke banke, čiji je direktor za njeno bankrotstvo optužio „jevrejski kapital".

Jedinstvo nacije u Francuskoj navodno su potkopavali kosmopolitizam, internacionalizam, masonerija, a prije svega najveći unutrašnji neprijatelji – Jevreji i njihov monopol u ekonomiji. Snažna antisemitska propaganda imala je ogroman uticaj na širenje i jačanje antijevrejskog raspoloženja ne samo u Francuskoj, nego i u ostalim zemljama Evrope. Ovdje treba posebno istaći dvotomno djelo Eduara Drimona[58] (Edouard

[58] Édouard Adolphe Drumont, francuski novinar, pisac, polemičar, političar i antidrajfusovac. Osnovao je Antisemitsku ligu Francuske 1889. godine, a bio je jedan od osnivača i urednik lista *La Libre Parole*. U njemu je oštro kritikovao i napadao politički i finansijski sistem Francuske, koji je po njegovom mišljenju bio u jevrejskim rukama. Po Drimonu, Jevreji su bili uzrok svih unutrašnjih zala i nevolja i zbog toga bi ih trebalo protjerati ne samo iz Francuske, već i iz Evrope. To je narod bez otadžbine koji kuje međunarodnu zavjeru protiv hrišćanstva, pri čemu im Francuska služi kao odskočna daska u borbi za stvaranje svjetske dominacije i hegemonije. Posebno neprijateljstvo Drimon je ispoljavao prema istočnoevropskim jevrejskim doseljenicima

Drumont, 1844–1917) *Jevrejska Francuska*, štampano 1886. godine. Djelo je odmah postiglo veliki publicistički uspjeh. U ovom ostrašćenom pamfletu, Jevreji su prikazani kao razorni paraziti zaslužni za dekadenciju društva, koji vuku konce ne samo francuske propasti, nego predstavljaju opasnost u cijeloj Evropi, zbog čega se protiv njih treba boriti svim raspoloživim sredstvima. Drimonovo djelo[59] bilo je uvod u antisemitsku propagandu, tako da u mnogim francuskim gradovima 1898. godine dolazi do antijevrejskih demonstracija, podstaknutih huškačkim člancima u listu *La Libre Parole.*

Francuski nacionalizam dobio je svoju definitivnu formu krajem XIX vijeka. Mnogi francuski nacionalisti među kojima se posebno isticao Moris Bare u svojim esejima davali su prednost naciji ispred svega, ističući da se nacija nalazi iznad „Ja“ i da ima apsolutnu vrijednost. Pojedincu ne preostaje ništa drugo osim da se potčini nalogu i potrebama nacije. Nacionalisti su zastupali učenje da se nacija mora braniti od Jevreja, kao od smrtne prijetnje i spolja i izunutra.

Francuski nacionalizam bio je agresivan i destruktivan i kao takav nanio je mnogostruku štetu francuskom društvu na razmeđu dva vijeka, pa i kasnije.

Jevreji i društvo

Živjeći u dijaspori, Jevreji su se tokom hiljada godina, manjeviše, prilagođavali i miješali sa drugim narodima. S promjenom geografske lokacije, mijenjala su se i zanimanja kojima su se tradicionalno bavili, uklapajući se u običaje i kulturu okruženja u kome su odabrali da žive.

Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002, str. 166.

59 Drimono djelo je doprinijelo širenju mita o judejsko-masonskoj zavjeri, što je veoma uticalo na politički stav zvanične francuske politike.

Norman Kon, n. dj, str. 48.

Od polovine XVIII vijeka, otpočela je njihova opšteevropska integracija. Jevrejima je u zemljama redom otvaran put prema socijalnoj, kulturnoj i pravnoj jednakosti.

Putevi asimilacije bili su raznovrsni. Širom Evrope najčešći načini bili su: stupanje u hrišćanske religijske zajednice putem pokrštavanja, prihvatanje jezika zajednice, obrazovanje, učešće u političkim i društvenim pokretima, sklapanje braka i sl.

Asimilacija[60] je tekla kroz sve pore društvenog života, iako je nailazila na otežavajuće okolnosti koje su usporavale ovaj proces (čvrsta unutrašnja povezanost jevrejskih zajednica, snažna duhovna, religijska i nacionalna samosvijest, kultura...). Asimilovani Jevreji su uticali na druge narode i kulture u koje su unosili elemente jevrejske umjetnosti, filozofije, religije, književnosti i jezika.

Prvi koji su bezrezervno prihvatili promjene u društvu bili su obrazovani i bogati Jevreji, koji su težili društvenoj emancipaciji. Ovaj proces započet je mnogo ranije u zapadnoj i srednjoj, nego istočnoj i centralnoj Evropi.

U društvenom smislu, jevrejski intelektualci izrazili su najveću želju da se priključe evropskim društvima, želeći da prevaziđu vjekovnu diskriminaciju. Koristeći pogodnu situaciju u periodu privremenog slabljenja antisemitizma u Evropi, poznatog pod nazivom „zlatno doba sigurnosti“[61], uspjeli su u da ostvare zacrtane ciljeve.

---

60 Iako je pokrštavanjem dovedena do krajnosti, asimilacija nikada nije bila prava prijetnja opstanku Jevreja. Generacijama pokrštene jevrejske porodice ostale su čisto jevrejske, rijetko napuštajući jevrejsko društvo i sredinu. One su u kontinuitetu čuvale i poštovale stare običaje, religiju i tradiciju. Negativan stav prema asimilaciji izražavali su od samog nastanka pristalice cionističkog pokreta. Jačanjem cionizma proces asimilacije se usporavao.

61 „Zlatno doba sigurnosti“ je ujedno period despotizma u Rusiji, militarizma u Njemačkoj i nesigurne republike u Francuskoj.

Hana Arent, n. dj, str. 51–52.

Doba sigurnosti je bila najveća obmana za jevrejski narod, jer je izgledalo da je antisemitizam stvar prošlosti, što se ubrzo pokazalo velikom zabludom. Jevreji su uspjeli da postanu dio evropskog društva, a ujedno i predmet mržnje mnogih političkih partija. Upravo ti elementi stvoriće neistine i predrasude koje će dominirati evropskom političkom scenom, posebno poslije 1914. godine.

Jevreji u kulturi Evrope

Krajem XIX vijeka, antisemitizam je bio zvaničan stav velike većine evropskih zemalja. Širom kontinenta mnogi intelektualci javno su raspravljali o ovoj temi, dok je eugenika (nauka o rasama), bila predmet izučavanja na mnogim evropskim i svjetskim univerzitetima.

Politički stavovi koji su se reflektovali u svim porama društvenog života bili su uveliko prisutni i u kulturi. Moderni antisemiti gledali su na Jevreje kao na maligne izrasline na evropskom društvu, čiji je uticaj posebno na evropsku umjetnost za posljednje dvije hiljade godina, bio destruktivan i štetan. Međutim, uticaj jevrejske kulture[62] u vrijeme koje varira između deset i dvadeset vjekova, bio je ogroman i veoma značajan.

Dodir Jevreja s evropskim svijetom započeo je veoma rano, još u antičko doba. Jevreji su živjeli u Aleksandriji i drugim većim grčkim i rimskim gradovima. Posebno su bili brojni u Aleksandriji još od njenog nastanka, gradu koji je bio centar helenske umjetnosti (i glavni intelektualni centar, gdje je živio znatan broj jevrejskih pjesnika, filozofa, dramatičara, istoričara).

U helenističkom periodu, Jevreji stvaraju mahom na grčkom jeziku. Istaknuti filozofi i istoričari tog doba bili su Filon

62 Kada bi se modernoj Evropi i Americi oduzela jevrejska baština, ona bi ostala osiromašena i jedva da bi se mogla prepoznati.

Cecil Rot, Jevreji u kulturi čovječanstva, Zagreb 1939, str. 6–27.

Aleksandrijski (25. g. p. n. e – 40. g. n. e.) i Josif Flavije (37–100. g. n. e.).

Jevreji su takođe bili brojni u Rimu i Italiji još od II vijeka p.n.e. Učestvovanje Jevreja u kulturnom životu Evrope, premda u jednom periodu znatno manje, bilo je skoro neprekidno.

Klasično doba jevrejske književnosti, poznato kao „zlatno doba" je period prosperiteta i velikih umjetničkih[63] i literarnih ostvarenja. Književnici srednjeg vijeka uglavnom su prevodili svoje liturgijske i biblijske tekstove na jezik zemlje u kojoj su živjeli, mada su u većini svojih djela upotrebljavali hebrejski jezik.

Poznati jevrejski pisci i filozofi onog vremena bili su: Solomon ibn Gabirol (1021–1058), Moše ibn Ezra (1055–1138), Abraham Ibn Ezra (1089–1164), Moses Maimonides (1138–1204), Levi iz Bagnolsa (1288-1344), i mnogi drugi.

Nesumnjivo jedan od najvećih filozofa XVII vijeka bio je Baruh Spinoza (1632–1677), prvi Jevrejin koji se javno odrekao jevrejske vjere. Izučavao je Bibliju, Talmud i jevrejsku religijsku filozofiju. Spinozini pogledi[64] izazivali su oštar otpor i kritiku mnogih rabina, tako da je 1656. godine izopšten iz sinagoge. Njegovo učenje ostavilo je neizbrisiv trag i ogroman uticaj na filozofsku misao u prošlosti, pa i danas.

Od vremena emancipacije, uticaj jevrejske kulture postaje sve veći i dominantniji[65]. Francuska revolucija dovela je do radikal-

63 U Španiji to je bio period ne samo velikih umjetničkih i literarnih ostvarenja, već period u kome su Jevreji bili pioniri na polju razvoja raznih nauka – geometrije, geodezije, astronomije, medicine i drugih.

Šarl Etinger, n. dj, str. 189.

64 Spinozino najveće djelo svakako je Teološko-politički traktat, iz 1670. godine, štampan na latinskom jeziku.

Šarl Etinger, n. dj, str. 273.

65 Jevreji su se brzo dokazali kao vrsni advokati, pisci, novinari, izdavači, umjetnici, filozofi, naučnici, ljekari, pa i političari, a njihovo stvaralaštvo će prevazići prostor i vrijeme u kojima su živjeli.

Zoran Pejašinović, n. dj, str. 4.

nih promjena u životu Jevreja, a samim tim i do mogućnosti da prvi put uživaju ista prava i iste privilegije kao njihovi hrišćanski sugrađani. Sada im se ukazala prilika da uđu u razne profesije, koje su im do tada bile nedostupne i nedostižne, a to su: medicina, pravo, književnost, novinarstvo, umjetnost.

U prvom poletu (za svoju slobodu i ravnopravnost), Jevreji su bili najviše zastupljeni u novinarstvu[66], gdje su ostavili neizbrisiv trag, posebno u njemačkom novinarstvu. Časopis *Neue Freie Presse*, u svoje vrijeme bio je jedan od najeminentnijih listova u svijetu, a osnovala ga je i njime upravljala grupa istaknutih jevrejskih intelektualaca. List je dugovao briljantnu reputaciju jednom od osnivača političkog cionizma, dr Theodoru Herclu, koji je pisao sjajne feljtone i stupce. Najzad, u novoj klimi društvene i duhovne integracije Jevreja u evropsko društvo[67], počeli su izrastati brojni duhovni stvaraoci[68] koji su dali ogroman

66 Jevreji su se, prije svega, istakli na polju novinarstva. Sredinom XIX vijeka, osnovali su nekoliko uticajnih listova u Njemačkoj i Francuskoj. Njihovi uspjesi u oblasti žurnalistike služili su kao povod čestim antisemitskim ispadima protiv „jevrejskog nasilja" u novinarstvu.

Šarl Etinger, n. dj, str. 354.

67 U drugoj polovini XIX vijeka, njihovo učešće u kulturnom životu zemalja Srednje i Zapadne Evrope daleko je premašilo njihovo procentualno učešće u ukupnom stanovništvu tih zemalja.

Isto, str. 413.

68 Slikari: Kamilj Pisaro (Cammille Pissaro,1830-1903), Amadeo Modiljani (Amadeo Modigiani, 1884–1920), Mark Šagal (Marc Shagall, 1887–1985).

Filozofi, mislioci, naučnici: Baruh Spinoza (Baruh Spinoza, 1632–1677), Karl Marks (Karl Marx, 1818–1883), Albert Ajnštajn (Albert Einstein, 1879–1955), Sigmund Frojd (Siegmund Freud, 1856–1939), Đerđ Lukač (Georg Lucacs, 1885–1971), Žan Pol Sartr (Jean Paul Sartre, 1905–1980).

Romansijeri, dramaturzi, pjesnici: Franc Kafka (Franz Kafka, 1883–1924), Marsel Prust (Marcel Proust, 1871–1922), Štefan Cvajg (Stephan Zweig, 1881–1942), Andre Moroa, (Andre Maurous, 1885–1967), Artur Miler

doprinos zajedničkoj kulturnoj baštini ne samo Evrope, već i cijelog čovječanstva.

Sa jačanjem antisemitskog pokreta i antisemitske propagande redukuje se broj Jevreja koji aktivno učestvuju u društveno-političkom i kulturnom životu Evrope, posebno od Vagnerovog perioda pa nadalje, kada se govorilo o negativnom i destruktivnom uticaju stranih elemenata, prije svega jevrejskog na evropsku kulturu uopšte.

Ove tvrdnje koje su nastale kao proizvod jednog turbulentnog vremena i krize, pokazale su se kao neistinite i zlonamjerne. Prije svega, bile su obojene aktuelnim političkim zbivanjima druge polovine XIX vijeka.

Jevrejska umjetnost je bila i ostala sastavni i neodvojivi dio svjetske kulturne baštine. Kao takva, ostavila je neizbrisiv i dubok trag na evropsku kulturu[69], književnost, muziku, nauku o čemu svjedoče sačuvana djela eminentnih jevrejskih stvaraoca.

Zaključak

Mnogi istraživači, baveći se proučavanjem istorije jevrejskog naroda, mišljenja su da gdje god su se Jevreji naseljavali, među lokalnim stanovništvom pojavljivao se neki oblik antijudaizma, odnosno antisemitizma. Međutim, ova vjerovanja pokazala su se netačnim.

(Arthur Muller, 1915–2005), Sindi Kingsli (Sidney Kingsley, 1906–1995).

Pijanisti i violinisti: Artur Rubinštajn (Arthur Rubinstein, 1887–1982), Jehudi Menjuhin (Jehudi Meniuhin, 1916–1999), Jaša Hajfec (Jasha Heifetz, 1901–1987), Vladimir Horovic (Vladimir Horowitz, 1903–1989).

Vojimir Šobajić, n. dj, str. 77.

Šarl Etinger, n. dj, str. 414.

69 Jevreji su se posebno isticali i u oblasti književnosti i imali istaknutu ulogu u razvoju evropskog slikartva i vjarstva.

Isto, str. 355.

Jevreji su se uključivali u život društva ili zajednice u onoj mjeri koliko im je to društvo dozvoljavalo (u datom trenutku ili određenom vremenskom periodu), održavali prisne kontakte sa pripadnicima drugih vjera (sklapali brakove sa članovima visokog plemstva, pa čak i sa članovima kraljevskih porodica, kao što je španska, kraljevska porodica Aragona), iako je jevrejska religija po tradiciji insistirala i ohrabrivala odvajanje i poseban način života, kao i stroge društvene i moralne kodekse.

Dakako, postojali su izvjesni oblici netrpeljivosti i neprijateljstva prema jevrejskom narodu, koji su bili u bliskoj vezi sa ulogom koju su pojedini Jevreji imali u društvu. Zbog svoje specifične istorije, bili su pioniri u bankarstvu i trgovini u pretežno agrarnim društvima, živeći u isto vrijeme odvojeno od populacije koja ih je okruživala. Zbog toga su izazivali neku vrstu netrpeljivosti i neprijateljstva, ali to se još uvijek nije moglo nazvati antisemitizmom.

Vjekovi provedeni u getima, izazivali su osjećanje inferiornosti, a zatim kompezativni osjećaj superiornosti kod mnogih Jevreja (ovaj osjećaj nije isčezao ni kada su pale zidine geta). To je, takođe, hranilo mržnju nejevrejskog stanovništva i dovodilo do povremenih provala nasilja, koje još uvijek nijesu imali odlike genocidnosti. Antisemitizam koji je nosio u sebi ove karakteristike bio je sasvim posebne vrste.

Militantni antisemitizam pojavio se u Evropi, u društvima gdje se na Jevreje gledalo kao na kolektivno zlo, zavjerenike koji namjeravaju da unište postojeće države i zavladaju ostatkom čovječanstva. Ova vrsta antisemitizma bila je prisutna svuda, kako na prostorima gdje su Jevreji činili brojnu, kompaktnu cjelinu, tako i tamo gdje ih je bilo veoma malo. Iako je imao za ciljnu grupu bogate i uticajne Jevreje, on nije mimoišao ni mnogo veću siromašnu jevrejsku populaciju.

Govoriti o nekoj vrsti svjetske zavjere i međunarodne povezanosti Jevreja (koja im je spočitavana od strane ostrašćenih poje-

dinaca i grupa), bila je stvar fantazije, ideja i učenja više rasnih teoretičara.

Raseljeni po svijetu, zahvaljujući svojoj složenoj i turbulentnoj istoriji, Jevreji su se međusobno razlikovali (društveni status, obrazovanje, bogatstvo), iako je svijest o zajedničkom kulturnom nasljeđu, zajedničkim korijenima, progonima i migracijama bila uvijek kod njih prisutna i na neki način ih međunarodno povezivala. Ta povezanost je zaista bila daleko od jedinstva i uniformisanosti kakvu su antisemiti zamišljali i propagirali. Jevreji svijeta, kao organizacija, nikada nijesu posjedovali nikakvu značajnu moć. U nekim zemljama pojedinci su dolazili na značajne položaje. Pojedine jevrejske zajednice mogle su u izvjesnoj mjeri da odbrane svoje interese kada su bile ugrožene ili, eventualno, da pruže pomoć drugim ugroženim jevrejskim zajednicama u manje razvijenim zemljama. Ovdje se njihova moć i uloga završavala, dok ostaje činjenica da nijesu bili u stanju da zaštite sebe i svoje sunarodnike od genocida i opšteg masakra koje će donijeti XX vijek.

Mit o svjetskoj zavjeri imao je malo veze sa stvarnošću, događajima i ljudima u savremenom svijetu. Ideja, odnosno fantazija o Jevrejima kao bratstvu zla nastala je još u periodu između II i IV vijeka, kao sredstvo da se pridobije što više vjernika u borbi protiv svih neistomišljenika i jeretika.

Osam vjekova kasnije, u zapadnoj Evropi, ova ideja se razvila u zastrašujuću, destruktivnu demagogiju koja će imati dramatične posljedice. Na Jevreje se gledalo kao na veoma opasnu zavjereničku grupu, koja pod direktnim patronatom Satane konstantno radi na fizičkom i duhovnom uništenju hrišćanstva i hrišćanske ideologije. Bilo je to vrijeme početaka većih, a zatim sve masovnijih protjerivanja Jevreja, kada su optuživani za brojna zlodjela, počevši od deicida, trovanja izvora vode, izbijanja lokalnih sukoba i ratova, pa do uzročnika „crne smrti“ i drugih zaraznih oboljenja. Za sve nedaće koje je snalazilo jedno dru-

štvo optuživani su isključivo Jevreji. Tako se mit o pokvarenom i zlom Jevrejinu održao kroz vjekove, mijenjajući formu, ali ne i sadržaj. Svoje mjesto našao je i u evropskoj književnosti i umjetnosti. On ne isčezava uvijek sa vremenom ili nestankom okolnosti u kojima je nastao, već opstaje, stičući neki vrstu autonomije i vitalnosti, šireći se preko kontinenata, kontinuirano, jačajući demonološki pogled na judaizam i jevrejstvo.

U mnogim zemljama istočne i centralne Evrope još se i u XX vijeku vjerovalo u mit o Antihristu, kao mesiji Jevreja, i ubijanju hrišćanske djece u ritualne svrhe. Savremeni mit o svjetskoj zavjeri potiče upravo iz tih drevnih vjerovanja, a manje-više sva antisemitska propaganda bila je bazirana na kombinaciji srednjovjekovnih i savremenih događaja. Polazni stavovi uzeti su iz drevne demonologije, a navodne političke zavjere bile su proizvod modernog doba. Zapravo, za ovaj mit vezana je jedna velika nelogičnost – nastao je i dostigao svoju najkoherentniju formulaciju upravo u vrijeme kada su Jevreji bili podijeljeni u mišljenjima i stavovima više nego ikada, na vjernike i agnostike, na ortodoksne i reformiste, asimilacioniste i cioniste, pa do pojedinaca koji su s indignacijom odbacivali svoje jevrejsko porijeklo.

Moderno doba donijelo je emancipaciju Jevrejima, prvo u Francuskoj, a zatim i u ostalim zemljama Evrope. Odjednom su izbili u prvi plan, posebno u oblastima koje su im odgovarale zahvaljujući njihovoj dotadašnjoj istoriji, u bankarstvu, trgovini, novinarstvu. U isto vrijeme, isticali su se svojim radikalnim i liberalnim stavovima, kao i brojnim učešćem u revolucionarnim pokretima (posebno u Rusiji), što se moglo i očekivati s obzirom na njihovo konstantno ugnjetavanje kroz istoriju.

S druge strane konzervativne struje i njihovi zagovornici osjećali su se bespomoćno i izgubljeno u modernom svijetu. Iz razloga što se nijesu mogli prilagoditi novonastaloj situaciji, optuživali su Jevreje koji su u njihovim očima predstavljali sinonim

za novo, moderno doba. Mnogi Jevreji postali su istaknute ličnosti savremenog svijeta: revolucionari, naučnici, umjetnici, političari, što je dodatno iritiralo tradicionaliste koji su u njima vidjeli oponente i rušitelje starog društvenog poretka.

Kao proizvod novonastale situacije, a u cilju što efikasnije borbe i sprječavanja dalje infiltracije Jevreja u društvo, nastaju i razvijaju se u XIX vijeku brojne rasne teorije, prvo u Njemačkoj, a zatim i u drugim zemljama Evrope. Teoretičari rasa u nacističkoj propagandi, poistovjećivali su Jevreje sa bakterijama, a samim tim insistirali na neophodnost čišćenja, odnosno dezinfekcije zemlje i društva od te opake i opasne napasti. Jedini način da se izađe na kraj sa njima, ekstremni antisemiti i antisemitske partije vidjeli su u njihovom potpunom uništenju, odnosno u novom svijetu bez Jevreja. Taj novi svijet zasnovan na infantilnim strahovima i mržnji, pronašao je svoj izraz u nezamislivim mučenjima i ubijanjima, dok je mit o svjetskoj zavjeri Jevreja, poslužio kao pokriće za zločine, koji su kulminirali događajima polovinom XX vijeka.

Izvori i literatura:

- Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998.

- Arent, Hana, „Jevreji, nacionalna država i rađanje antisemitizma“, *Vidici*, br. 6–7, Beograd 1983.

- Arent, Hana, „Antisemitizam kao povreda zdravog razuma“, *Vidici*, br. 6–7, Beograd, 1983.

- Bibo, Ištvan, „Jevrejsko pitanje i antisemitizam“, *Vidici*, br. 6–7, Beograd, 1983.

- Bright, John, *A history of Israel* (drugo izdanje), Philadelphia, Westminster Press, 1972.

- Caitlin, Solomon, “The rise and fall of the Jewish State,

Philadelphia", *Jewish Publication Society of America*, 1962–1978.

- Daring, Džeri, (priredio), *Kratka istorija antisemitizma u Evropi*, Metaphysica, Beograd, 2009.

- Dubnov, Simon, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Savez Jevrejskih Opština, Beograd, 1962.

- Džems, Edvard, *Uporedna religija*, Matica Srpska, Novi Sad, 1978.

- Ejkalovič, Iguman Genadij, *Beseda o antisemitizmu*, Ihtus, hrišćanska knjiga, Beograd, 2004.

- Eliade, Mirče, *Vodič kroz svetske religije*, Srpska Književna Zadruga, Beograd, 1996.

- *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd,1992.

- Etinger, Šarl, et al, *Istorija jevrejskog naroda*, Ginko, Beograd, 1996.

- Flavije, Josif, *Judejski rat*, Prosveta, Beograd,1967.

- Gaon, Aleksandar, *Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1992.

- Gold Mihael, *Jevreji bez novca*, Nolit, Beograd, 1932.

- Goldberg, Dž. Dejvid, Rejner, D. Džon, *Jevreji, istorija i religija*, Clio, Beograd, 1983.

- Hengel, Martin, *Judaism and hellenism*, Fortress Press, Filadelfija, 1974.

- *Istorija sveta, stari vek*, prvi tom, Narodna knjiga – Vuk Karadžić - Rad, Beograd, 1983.

- *Istorija sveta, srednji vek i renesansa*, drugi tom, Narodna knjiga – Vuk Karadžić - Rad, Beograd, 1983.

- *Istorija sveta, svet u ekspanziji*, treći tom, Narodna knjiga – Vuk Karadžić- Rad, Beograd, 1983.

- *Istorija sveta, savremeni svet*, četvrti tom, Narodna knjiga – Vuk Karadžić - Rad, Beograd, 1983.

- Jakovljević, Ranko, *Jevrejski kod*, Beoknjiga, Beograd, 2005.

- Kraus, Oton, *Židovsko pitanje i sionizam*, Knjižara Gjure Trpinca, Zagreb, 1904.

- Kon, Norman, *Poziv na genocid*, Matica srpska, Novi Sad, 1996.

- Kugan, D. Majkl, *Oksfordska istorija biblijskog svijeta*, Clio, Beograd, 2005.

- Ling, Trevor, *Istorija religije istoka i zapada*, Beograd,1993.

- Mandić, Oleg, *Leksikon Judaizma i Hrišćanstva*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969.

- Marks, Karl, *O jevrejskom pitanju*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1952.

- Nakarada Radmila, Kovačević Đuro, „Jevrejsko pitanje“, *Vidici*, br. 6-7, Beograd 1983.

- Nilus, A. Sergej, *Protokoli sionskih mudraca*, IKP - Velvet, Beograd, 1994.

- Nolte, Ernest, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990.

- Pavićević, Vojislav, *Socilogija religije*, Prosveta, Paideia, Beograd, 1980.

- Pejn, Dejvid, *Kratka biblijska istorija*, Biblijsko društvo, Beograd, 2010.

- Pejašinović, Zoran, *Cionistički pokret od bazelske do balfurove deklarcije*, Ars libri, Beograd, 1997.

- Peri, Martin, *Intelektualna istorija Evrope*, Paideia, Beograd, 2000.

- Platonov, Oleg, *Zagonetka sionskih mudraca*, Moskva, 1999.

- Roth, Cecil, *Jevreji u kulturi čovječanstva*, Edicija Omanut, Zagreb, 1939.

- Rotmiler, Cvi, *Židovska kolonizacija Palestine*, Savez židovskih omladinskih udruženja, Zagreb 1925.

- Sartr, Žan-Pol, *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Paideia, Beograd, 2009.

- Smirnov-Brkić, Aleksandra, *In hoc signo vinces - Milanski edikt i pobeda hrišćanstva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2011.

- Solženjicin, Aleksandar, *Dva veka zajedno* I. *Jevreji i Rusi pre revolucije*, Paideia, Beograd 2003.

- Solženjicin, Aleksandar, *Dva veka zajedno* II. *Jevreji i Rusi za vreme sovjetskog perioda*, Paideia, Beograd 2003.

- Šobajić, Vojimir, *Jevrejstvo i Izrael*, Clio, Skoplje, 1982.

- Šulce, Hagen, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd 2002

- Verber, Eugen, *Kumranski rukopisi*, Bigz, Beograd, 1983.

- Verber, Eugen, *Hrišćanstvo prije Hrista*, Liber, Zagreb, 1972.

- Vizental, Simon, *Jedro nade*, Prosveta, Beograd, 2003.
- Vukotić,Vukota, „Odjeci afere Drajfus u crnogorskoj štampi“, *Arhivski zapisi*, XIX, Cetinje, 2012.
- http://www.wikipedia.org/
- http://www.stormfront.org
- http://www.jevzacg.com/jevreji
- http://www.gotquestions.org
- http://www.nkatic.wordpress.com/
- http://www.polja.eunet.rs/
- http://www.jstor.org/
- http://debatebothsides.com/
- http://www.phdn.org/
- http://www.intjewishlawyers.org
- www.jewishencyclopedia.com/articles/10388-marano
- en.wikipedia.org/wiki/Judah_Halevi
- bosnian.irib.ir/component/k2/.../85628-slučaj-izrael-cionizam-i-judaizam
- elmundo sefard.wikdot.com/bernard-lazare:antisemitizam-njego-va-povi
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Milanski_edikt

Listovi i časopisi:

- *Nova srpska politička misao*, NSPM, Beograd 2002.
- *Književnost* 8/9/10
- *Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Matici srpskoj* 4–5. 12. 2004.
- *Treći program*, br. 153.
- *Treći program*, leto 2010, br. 147.
- *Kultura*, br. 136
- *Crnogorac* 1871–1872.
- *Glas crnogorca* 1873–1915.
- *Cetinjski vjesnik* 1908–19.
- *Vidici*, br. 6/7. 1983.

ODNOS MUZIKE I POEZIJE U DREVNOJ HELADI

Marko Višić

The author of the study The Relationship between Music and Poetry in Ancient Hellas meticulously presents the continuous development of Hellenic music and poetry, especially their mutual intertwining, from the mythical period to the end of Hellenic culture. The author paid special attention to those poets who played instruments while performing their works. Consistent with this, old Hellenic music, like poetry, was viewed from a developmental, social, political, ethical, aesthetic, pedagogical-erudite, and entertaining point of view.

HELENSKE MUZE I ANTIČKA CIVILIZACIJA I MUZE, SIMBOLI MUZIKE I POEZIJE

1. *Uvodna razmatranja*

Istraživači kulturnog života drevnih naroda poodavno su uočili da je malo koji narod u historiji ljudskoga roda imao tako visoko razvijenu muzičku kulturu i urođeni dar za muziku i

poeziju kao što su ga imali drevni Heleni, kojima se u tom pogledu mogu pridružiti stari Kitajci i Hebreji.

Heleni klasičnog perioda[1] uzdižu muziku iznad nimalo prijatne svakidašnjice i postavljaju je, kao što će nam to posvjedočiti Plutarh, na pijedestal višega ranga i značenja, pridajući joj, uz zabavnu, moralnu, pedagošku i eruditivnu komponentu. To će reći da je muzika u očima drevnih Helena bila ne samo fiziološki i hedonistički element svakidašnjeg života već i viši, etički i metafizički postulat uzvišenijeg i plemenitijeg, samim time uglađenijeg i ljepšeg ličnog i kolektivnog bivstvovanja i djelovanja. To je razlog zašto u klasičnoj Heladi pojam *anêr mousikós* nije označavao samo čovjeka koji se bavi isključivo muzikom i ovu razumije, već i svestrano odgojena i obrazovana čovjeka, što ukazuje da je biti *mousikós* značilo isto što i biti dobro obrazovan i duhom odgojen.

Muzika, posjedujući magijsku moć[2], može, međutim, podsticati na dobro i zlo, sve u zavisnosti od muzičke vrste, instrumenta na kojem se i trenutka kada se izvodi, smatrahu stari Heleni. Iz toga proizlazi da se čovjek treba odavati onoj vrsti muzike koja podstiče na dobra djela, dok muziku varvarskih sirena, ispravnije seirena, i Dionisovih pratilja, majnada, klodona i mimalona čestiti Helen treba da odbaci[3].

Muzika u prvom redu pobuđuje duh koji se, po Damonu Atinjaninu[4], sastoji u kretanju, odnosno od pokretâ na koje se

[1] Pod klasičnim periodom muzike autor studije podrazumijeva razdoblje od osmoga do kraja četvrtoga stoljeća.

O klasičnom periodu stare helenske kulture vidi: Dr Marko Višić, *Kult muzâ u evropskoj književnoj tradiciji*, Svjetlost, Sarajevo 1989, str. 19–20.

[2] Muzika je, po Pitagori, tvorac kosmosa, o čemu up. Đurić, *Kroz helensku* 117.

[3] Takav primjer Heleni su imali u boginji Ateni koja je odbacila i proklela aulos, frulu, jer unakažava lice i duh.

[4] Up. Plutarh, *O muzici* 17.

može uticati pozitivno i negativno, što zavisi od izbora ritma i melodije.

Da su Heleni u muzici gledali više etičke, estetske i pedagoške principe posvjedočuje nam i veliki poklonik helenske kulture, rimski filosof-eklektik i besjednik Marko Tulije Kikeron. Tako on u spisu *Tuskulanski razgovori* I 4, kaže da su Heleni u muzici nalazili najvišu umjetnost i poredak, dok je Platon nesumnjivo iz uvjerenja rekao da će država biti onakva kakva je u njoj muzika koja je pjesmom i pjevanjem[5] pratila helenski narod od kolijevke do smrti, ne iznevjerivši ga ni u jednoj prilici. Muzički agon, što će reći želja za ispoljavanjem i isticanjem u pjevanju i pjesmi, jednako je, međutim, obuzimao zelota i despota, žitelje sela i grada, poete, rapsode i aede.

2. *Rođenje i značenje helenskih muza*

O problemu i značenju duhovnog pojma muza u nauci se relativno malo raspravljalo. Čuveni istraživač i poznavalac helenske kultune historije Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf u djelu *DerGlaube der Helenen* tvrdi da su muze božanska bića iz najstarijega razdoblja helenske duhovne kulture[6].

Otto Kern[7], vrsni poznavalac helenske religije, o muzama kaže sljedeće: „Muze su u početku bile božanstva izvorâ na koja se nadovezao Zeusov kult. Njihovo ime je helenskog porjekla, a znači misleće i veoma je vjerovatno da se ovdje prihvatila prethelenska osnova... Muze su boginje ushićenja. I prema predstavama drugih naroda to ushićenje stvara napitak hladne vode.

[5] Autor nazočne studije pod pjevanjem, odnosno pjesmom podrazumjeva sve vrste napjeva magijskog, religijskog ili profanog karaktera, tužnog ili veselog sadržaja.

[6] Cf. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, *Der Glaube der Helenen,* Berlin 1931/32, I Bd., S. 251–252, i II Bd., S. 140.

[7] Cf. Kern, *Die Religion* I 208.

One su zacijelo bile i boginje zemlje, jer je tekuća voda imala htonsko, zemaljsko značenje."

Na pitanje kako se Zeusov kult nadovezao na muze O. Kern nam na istome mjestu daje sljedeći odgovor: „Ovaj bog, međutim, ne bi nikada postao najsilniji bog u Heladi da se poezija nije pozabavila širenjem njegove slave i slave njegovih dvorjana. Možda nikada poezija nije tako duboko zahvatila u religiju kao što je ovdje bio slučaj... Od stare religijske poezije u oblasti Olimpa mogu obavijestiti o nekoliko saga: sage o Orfeju nastale su u Pijeriji, u gradovima Leibertionu i Pimpleji i stoje u vezi s kultom muza. Ovaj kult se najviše njegovao u ovome kraju i zasigurno se kasnije odavde premjestio na Helikon."

O. Kern, u čijem se objašnjenju porijekla muza i tvrđenju da su muze božanstva izvora, vidi uticaj romantizma, nam, međutim, ne pruža valjano objašnjenje kada je i zašto je Zeusov kult pristupio muzama?

Zeus, kao što je poznato, nasuprot tome što je prastaro indoevropsko božanstvo, čije ime potiče od indoevropskog leksema *dieus*, ne pripada ranoj generaciji helenskih božanstava. Da bi se Otac bogova i ljudi domogao trona na Olimpu bilo je nužno da prethodno svrgne svoga slavohlepnoga i krvožednoga oca Krona (koji u starohelenskoj kosmogoniji oličava iskonsku, impulsivnom nagonu podložnu silu) i svu silu ostalih mu protivnika među kojima se isticahu Titani[8], posebno čudovište Tifon ili Tifoej, koji je i samoga munjobiju Zeusa, doduše privremeno, otjerao sa sniježnoga Olimpa.

Ovo otprilike odgovara onome dobu u helenskoj historiji kad su ambiciozniji i svakako askrupulozniji basileusi stali silom potiskivati poglavare pojedinih rodova koji se smatrahu

[8] Njima, kao simbolima generativnih sila Majke Zemlje, u sumerskom panteonuodgovaraju Bogovi sudbine, odnosno sedam planetarnih božanstava, o čemu više up. Dr Marko Višić, „Duhovni i vjerski život narodâ drevne Mezopotamije", *Forum,* glasilo JAZU, br. 10–11, 1985, str. 942–1020.

neprikosnovenim. To nam dobro ilustrira Homerova *Ilijada* u kojoj se ističe lik rasrđenog Ahileja, poglavara Mirmidonaca, u genezi božanstvo ljutog sjeverca, iz Ftije koji se, na veliku nesreću helenskih ratnika, silom pokorio vrhovnom vođi helenske vojske pod Trojom, vladaru Mikene, Agamemnonu. Kao što je Agamemnon poglavare helenskih basileja silom stavljao u podređen položaj tako je i novi ambiciozni vladar Olimpa sva božanstva privolio da mu se pokoravaju i učestvuju u proslavljenju njegovih pobjeda.

Ako se stvari posmatraju sa toga stanovišta, onda nije Zeus taj koji je, kako misli O. Kern, pristupio muzama, nego su, obrnuto, muze te koje su svojim oblagorođenim pjevanjem pristupile glorifikaciji *oca bogova i ljudi,* Zeusa. To se najvjerovatnije odigralo u vrijeme kritsko-mikenske civilizacije, kao prve historijske i kulturne faze drevne Helade[9].

Tako gledajući na stvari, mišljenja smo da se može objasniti zašto se helenska poezija posredstvom muza u tolikoj mjeri pozabavila Zeusovim kultom. Isto tako, moguće je objasniti kako su muze uz pomoć *kultne poezije,* koja se njegovala u pijerijskom svetilištu, došle u dodir sa svjetovnom poezijom.

Istraživanjem najstarijih tragova narodnog pjesništva kod Homera dolazi se do zaključka da su najstarije helenske narodne pjesme, slično staroindijskim vedama, bile hijeratskog, nabožnog karaktera upućene olimpskim bogovima, posebno Zeusu i Apolonu zaštitniku helenske muzike i poezije, a kasnije i liječništva, mada je on božanstvo poteklo iz hetitskog panteona u kojemu je poznat pod imenom Apulunaš.

Glavna karakteristika svjetovne poezije i pjevanja, sudeći prema *Ilijadi* i *Odiseji*, bijaše pobožna glorifikacija i opjevanje

[9] Zadatak ove studije nije da pobliže odredi civilizaciju, odnosno kulturu u kojoj se začeo kult muza, to jest zazivanje, već da pobliže identifikuje onu civilizaciju, odnosno kulturu koja je učvrstila i popularizirala njihovo zazivanje kao bića koja nadahnjuju duhovno stvaralaštvo, posebno poeziju i muziku.

božijih djela novih osvajača Olimpa. Zahvaljujući toj tijesnoj povezanosti kultnog i narodnog hijeratskog pjesništva kod Homera i Hesioda, a donekle i kod tragičara Ajshila i Sofokla, susrećemo brojne, slabo razumljive epitete. Ta je povezanost, dakle, i osigurala put helenskim muzama u narodnu, potom i u umjetničku, pisanu književnost.

Što se tiče onoga što su muze *označavale* u vrijeme njihova rođenja, one su, po mišljenju nekih istraživača, bile sinonim za melodično žuborenje gorskih potočića. Pri tom se skladnom žuborenju i tihom povjetarcu, lahoru, nadahnutijim osobama, u prvom redu pjevačima i pjesnicima, javljalo ushićenje i nadahnuće, što je dovodilo do spontanog izliva mîsli i osjećanjâ u vidu pjesme i pjevanja. U tom su žuborenju i čarlijanju povjetarca nadahnutiji i bogobojažljiviji ljudi, konkretno pjevači, naime, vidjeli višu silu, božanstvo koje se, po njihovom mišljenju, na taj način oglašava, manifestira. Zar se, uostalom, Zeus u Dodoni nije oglašavao šuštanjem hrastova lišća? To i jeste jedan od razloga zašto su stari Heleni u te krajeve naselili duhovna bića koja su podsticala na duhovno stvaralaštvo, posebno na poeziju i muziku.

Nasuprot navedenom, podosta uvriježenom mišljenju koje od muza neargumentirano pravi božanstva izvorâ, smatramo da su muze bile simbol onoga nesvakidašnjega, nadnaravnoga, samim time božanskoga, misaonog procesa ljudskoga duha, duhovnog žara koji se najpotpunije otjelovljuje u pjesništvu, muzici i nadahnutom besjedničkom daru – tim najkristalnijim aspektima izražajne moći ljudskoga duha. Upravo je to ono na temelju čega se čovjek drevnih civilizacija Bliskog istoka, kao i drevni Heleni, kao posljednici i nasljednici duhovne baštine bliskoistočnih civilizacija, sumerske, akadske, starobabilonske i egipatske, smatrao sudionikom kosmičkog, što će reći uređenog, božanskog svijeta, kosmičke svijesti i harmonije[10].

[10] O tome, pored ostalog, uporedi dr M. Višić, „Duhovni i vjerski život

Na veliku starost, kao i na duhovne i intelektualne, spiritualne funkcije antičkih muza ukazuje i njihovo mitsko rođenje, jednako kao i imena i atributi koji im se pripisuju. Tako nas Pausanija izvještava da su Heleni u početku poznavali zbor od tri muze koje se zvahu *Mnême* – pamtilja, *Melétê* – iskusna i *Aoidé* – pjevačica[11]. Ta su imena koegzistentna, sugerišući međusobno tijesnu povezanost i funkcije: opjevati se, naime, može samo ono što se iskusilo, steklo pameću, umom. Kasnije će ova *numina,*uz *Mneía* – misleća, *Polymathía* – mnogoznala i *Arkhá* – začinjateljica, postati atributi onih muza što ih navodi Hesiod u svojoj *Teogoniji*[12].

Po Hesiodu, sistematičaru helenske teogonije, postoji devet muza koje potiču od Zeusa i Titanke Mnemosínē – Pamtilje. Muze su vremenom dobile svoje funkcije u duhovnom i društvenom životu. Tako *Klija* (slaviteljica) postaje vjesnica slave u epopeji i lirskoj poeziji, a kasnije i simbol naučne discipline – historije; *Euterpa* (uveseljivačica) muza plesa i lirske poezije; *Talija* (cvjetna) muza glume i komedije; *Melpomena* (začinjateljica pjevanja) muza pjevanja, kasnije muza tragedije; *Terpsihora* (ona koja se raduje kolu) muza plesne umjetnosti i pjevanja; *Erato* (ljubeznica) muza lirskog pjesništva; *Polihimnija* (sa bezbroj pjesama) muza muzike; *Uranija* (nebesnica) muza zaštitinica nauke, zastupnica astronomije, i, *Kaliopa* (s milozvučnim glasom i izgledom) muza epske poezije. Kaliopa, i, posebno Uranija, igraju veliku ulogu u pomirenju paganskog i hrišćanskog pjesništva, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

---

drevnihEgipćana“*,* studija pisana kao uvod u djelo *Egipatska knjiga mrtvih (Papyrus Reinsch, Papyrus Ani),* Svjetlost, Sarajevo 1989, i gore navedenu studiju *Duhovni i vjerski život narodâ drevne Mezopotamije.*

11 Cf. Pausanias, *Descriptio Graeciae* IX 29, 2, ed. W. H. S. Jones, London 1969, W. Heinemann.

12 Cf. Hesiodi *Theogonia* 51–54, 78–80.

Proglašenje muze Zeusovim i Mnemosininim kćerkama ima dvostruki aitiološki karakter. Prvo, to ukazuje na pomirenje starije generacije bogova, Titanâ, kojima pripada Mnemosínē, s novim uzurpatorima snježnog Olimpa, što pored ostalog, potvrđuje i mit o Prometeju. Drugo, Mnemosínē je Pamtilja te su, dosljedno tome, i njezine kćerke inicijatori i zaštitnice plodova duha. Tako se opravdava i potvrđuje njihova uloga inspiratora i zaštitnicâ umjetnosti.

3. *Antičke muze, inspiratori muzike i poezije*

Prema opšteprihvaćenom antičkom nazoru, svi viši oblici duhovnog života i odgoja, odnosno obrazovanja, stajahu u znaku muza. Filosof i besjednik Kikeron o životu s muzama kaže: „Živjeti s muzama isto je što i živjeti u skladu s čovječnošću i odgojem.“[13]

Muze su drevnim Helenima u vrijeme njihove političke samostalnosti, što će reći do bitke kod Haironeje 338, prije našega računanja vremana, bile simbol svekolikog duhovnog iznašašća i pokretači kulturnog stvaralaštva. Mada se njihova prisutnost ponajviše osjećala u poeziji i muzici, s njihovim će kultom, nasuprot tome, biti povezane Pitagorina i Platonova filosofijska škola[14].

Muze su, zahvaljujući svojem spiritualnom biću, uistinu mogle da budu tvorci i zaštitnici duhovnog života, posebno umjetničkih grana, kao što su poezija i muzika, jer tokom svojega postojanja nisu imale istaknutu ličnost, kao što je bio slučaj s često osionim Olimpljanima. Za razliku od njih, koji uglavnom bijahu simbol tjelesnog, one simbolizirahu čisto duhovni princip. Budući da je poezija, narodna ili čisto individualna, to jest

13 Cf.Cierco, *Tusculanarum disputationum* V, 23, 66: *Cum Musis id est cum humanitate et cum doctrina vivere*. .

14 Cf. Kern, *op*. *cit*. III Bd.,S.15.

umjetnička, uz muziku i besjednički talent, najkristalniji plod duha i nadahnuća, sasvim je na mjestu da i božanski stvaraoci, tačnije inicijatori, čto će reći pokretači tih i njima sličnih duhovnih i umnih tvorevina, treba da zacijelo budu bestjelesna, mentalna bića. Kao takve, muze su, dakle, istinski inicijatori, bliže istini inspiratori poezije i muzike kao spoja melodije, ritma, pokreta i igre u mitsko doba u kojemu poezija i muzika bijahu najspontaniji i najprirodniji oblici duhovnog stvaralaštva i izražavanja.

Budući da su muze bile misaona bića s čisto duhovnom funkcijom, nijedna od njih u drevnoj Heladi nije imala hram, odnosno svetilište, te im se u najbolju ruku, u znak poštovanja, podizao spomenik. To je razlog zašto se muzama nisu upućivale molitve, niti su im se prinosile žrtve, kao što se to činilo vladarima prirodnih sila, Posejdonu, Zeusu itd. One, štoviše, nemaju ni stalnog prebivališta te čas borave pod Olimpom u Pijeriji, čas pod Helikonom, ili su pak na Olimpu da bi, pored Haritâ (boginjâ čari) i Himerâ (boginjâ čežnje) uveličavale Olimpljane.

Na mjestu je zapitati se zašto se baš njima obraća stvaralac duhovnih vrijednosti, napose pjesnik? Muze su, kao što je ukazano, duhovna, božanska stvorenja. Budući da božanstvo i duh nisu okruženi prolaznošću, to, dosljedno tome, i muze pripadaju bezvremenskom pa se zato upravo njima i obraćahu pjesnici i pjevači kako bi ih nadahnule da opjevaju prošlost i budućnost, ta temeljna načela historijske svijesti[15].

Osim toga, „stvaralačko viđenje jeste ono što ide preko realnosti sadašnjeg časa što se u duhu gleda kao priznata prošlost, kao intelektualni odraz iskustva, kao poželjno stanje i dogledavanje kraja“.

I ne samo to! Ako se, naime, čovjek posredstvom umjetnosti spaja s iskonskim, što će reći s božanskim, u tom se slučaju

[15] O tome opširnije uporedi Albert Bazala, *Heziod*, Matica Hrvatska, Zagreb 1970, str. 92.

muze pojavljuju kao nužna posljedica. One, naime, udjeljuju snagu poeti, pjesniku da osjeti i ispjeva dio božanskog, tajanstvenog, i, u pogledu *poiesisa*, za običan svijet nepristupačnog, neotkrivenog. Posmatrane sa toga stanovišta, muze su nastale kao posrednik između bogova i ljudi – vječnog i prolaznog. One su te koje čovjeku preko svojih odabranika očituju svijet vječnih, neprolaznih vrijednosti i vrlinâ prirođenih Majci Zemlji i besmrtnim bogovima kojima nije ništa skriveno[16].

O sudbini muza u nauci se dosada djelomično i nesistematski raspravljalo[17]. Osim u napomenama navedenih istraživača koji djelomično istraživahu život muza u antičkoj književnosti, potrebno je istaknuti neprocjenjive studije za upoznavanje života muza u srednjovjekovnoj zapadnoevropskoj književnosti. To

16 Tko bi se želio pobliže upoznati sa antičkom tradicijom o broju, funkciji i prebivalištu muza te o njihovoj osobenosti kod Homera, Empedokla i Teokrita, odnosno o atičkim, jonskim i sicilijanskim muzama upućujemo ga na članak *Musai* od M.Mayera u Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie der classichen Alterutumswissenschaft*, Neue Bearbeitung, B d. 16, I (1933) S.680.

17 Interesantni su radovi: Ulrich von Wilamowitz, *Der Berg der Musen* (Reden und Vorträge I[4]); Rudolf Meissner, *Dein Clage ist one Reim,* Walzel-Festschrift 1924, 21ff. Od manjega su značaja disertacije: Otto Walter, *Der dicher und sein Gott bein den Griechen und Römern*, Würzburg 1934.

Disertacija samo djelomično obuhvata Rimljane, a završava se s Augustinovim vremenom. U njoj se, bez analize pojedinih epoha u helenskoj i rimskoj kulturi i bez navođenja uzrokâ koji su uslovili takav karakter pojedinih epoha, čisto filološki nabrajaju razne invokacije, zazivanja. Slična gornjoj jeste i disertacija F.A. Toda, *De Musis in carminibus poetarum Romanorum commentatis*, Jena 1903. Autor se zadovoljava navođenjem svake od devet muzakod rimskih pjesnika što je u osnovi čist gramatičarski i filološki postupak o čemu više cf. E.R. Curtius, *Die Musen in Mittelalter* 132 ff. 11.

Osim toga, značajni su i radovi: Otto Walter, *Die Musen und der göttliche Ursprung* i Bruno Snell, *Die Endekung des Geistes.*

su: *Die Musen im Mittelalter*, studija objavljena u *Zeitschrift für romanische Philologie,* br. 59, 1939, str. 129–188; *Die Musen*, studija objavljena u istoimenom časopisu, broj 63, 1943, str. 256–268. Obje studije pripadaju Ernstu Robertu Curtius-u, jednom od najvrsnijih poznavalaca zapadnoevropske srednjovjekovne kulture i književnosti. U navedenim studijama, koje dopunjuje i rezimira u svojemu monumentalnom djelu *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1971, str. 236–253 (Prevod S. Markuša) autor nam pruža veliki broj podataka o ovim duhovnim bićima za period Srednjega vijeka,dok se Staroga vijeka jedva pošteno i dotakao. Kad, međutim, to i čini, to čini krajnje statistički i antikvarski.

Prije upuštanja u analizu pojedinih epoha helenske kulture i njihova odnosa prema umjetnosti i lijepom, ispitat ćemo etimologiju apelativa *muza.*

4. *Etimologija apelativa muza*

Proučavanje apelativa *muza* datira još od Platona koji, pretresajući pitanje da li se jezik može razumjeii prirodnim putem (*phýsei*) kamo spada i etimologija riječî, ili konvencijom (nómo) vjerovatno se podsmjehujući prirodnom poimanju jezika, u svojemu dijalogu *Kratil* 406a, uz mnoštvo inih etimologija navodi i korijensko objašnjenje našega apelativa: „Što se tiče Muzâ i uopšte kulture, *Mousa i mousiké* sadrže ideju pasionirano istraživati, a potiču od *mósthai*, istraživati i voljeti mudrost, što je, kako izgleda, sadržano u njihovom imenu.“

Od Sokrata, respective Platona[18] tako nešto se i moglo očekivati.

[18] Platonovo objašnjenje postade neprikosnoveni autoritet u Srednjem vjeku što se najbolje osjeća kod Isidora iz Sevilje u njegovom monumentalnom djelu *Ethymologiae* I 3, 15, II 8, 96.

Hjalmar Frisk[19] smatra da se apelativ μοῦσα može izvesti iz oblika μόντια ili μόνθια koja su povezana s μένος, μέμονα.

Julius Pokorny[20] ime μοῦσα jednom navodi uz glagolskeoblike μαίομαι, μώσθαι, dovodeći ih u vezu s indoevropskim leksemima $^{+}$me, mo, mɔ, dok ga drugi put izvodi iz indoevropskog korijena *mêndh*, odnosno *men-dhê/mon-dhê*, sa značenjem „nešto duhom motriti“, s tim povezujući ne samo glagol μανθάνω već i staroindijske apelative *medhâ*, mudrost, *mandhâtar,* mudar, poman, te avestički apelativ *mazdâ*, mudrost, starovisokonjemački *muntar*, litvanski *mandras*, staroslovenski *модрь*, od kojega korijena u našem jeziku imamo imenice mudrost i mudrac te pridjev mudar itd.

W. Christ[21] ime μοῦσα nastoji dovesti u vezu s avestičkim glagolom *mantram*, zazivati.

O. Kern, *op. cit.* I 208, kao što smo vidjeli, tvrdi da je riječ o helenskom imenu sa značenjem *misleća*, mada to ničim ne potkrepljuje, jedino dopuštajući da se tu prihvatila predgrčka osnova. Naše je mišljenje da ime μοῦσα potiče od oblika μόνθια, a ovaj od indoevropskog korjena *men-dhê/mon-dhê*.

Duboka leksička starost imena ovih mentalnih bića, kao i ranije izneseno mišljenje da muze pristupaju Zeusovom kultu u vrijeme kritsko-mikenske civilizacije, daje osnova za tvrdnju da ih je ta civilizacija i iznjedrila. Na njihovu duboku starost ukazujeinjihov ambivalentan karakter, na što upućuju i određena mjesta kod Homera. Tako one tračkom pjevaču Tamiridu za pjesnički dar zauzvrat oduzimaju očinji vid. Oblagorođujuću narav ova mentalna bića postižu pri kraju klasičnog perioda helenske kulture, što se lijepo vidi iz Hesiodovih epova *Teogonija* i *Poslovi i dani.*

19 Cf. H.Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Carl Winter, Heidelberg 1960–1970, II Bd., S. 260.

20 Cf. J.Pokorny *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Francke Verlag, Bern-München 1959–1969, I Bd., S. 705, 730.

21 Cf. W.Christ, *Geschichte* 12.

RAZVOJNI PERIODI HELENSKE MUZIKE I MITSKO-HEROJSKA EPOHA

1. *Opšte karakteristike*

Heleni mitsko-herojske epohe, alias mikenske civilizacije, čija su glavna zanimanja bila trgovina, ratovanje i kolonizacija, imahu poseban smisao za lijepo i umjetnost po savremenom shvatanju tih pojmova, što kasnije antika nije poznavala. Mikenska civilizacija nedvojbeno je prihvatila tekovine materijalne i duhovne kulture starije kritske civilizacije, ali se i na to nasljeđe i duh najstarijih predstavnika helenske kulture s pravom mogu primijeniti riječi hiljadu godina mlađeg helenskog mislioca Platona koji o odnosu helenskog genija prema stranom duhovnom nasljeđu u spisu *Epinomis* 987d, kaže: „Što god da su Heleni primili od varvara to su oblagorodili i usavršili."

Tako se već na umjetničkim djelima (u arhitekturi, kiparstvu i vaznom slikarstvu, na crtežima reljefâ itd.) očituje osnovna crta helenskog karaktera: realistično sagledavanje i silna snaga apstrakcije. U remek-djelima mikenske umjetnosti opaža se ona veličajna snaga kakvu daleko kasnije susrećemo u sličnim djelima vizantijske umjetnosti.

Sličan kontinuitet susrećemo i u pogledu helenskog vjerovanja, odnosno vjere, uprošćenije i istini nepriličnije rečeno mitologije. Dešifriranje mikenskog linearnog B pisma objelodanilo je imena gotovo svih homerskih bogova, pa štoviše i ime boga Dionisa za koga se mislilo da potiče iz Frigije. Tu susrećemo Zeusa, Heru, Posejdona, Atenu, Artemidu itd., koji su po svojprilici bili individualna, odnosno individualizirana

božanstva[22]. To je jedan od osnovnih razloga zašto smo i rođenje helenskih muza bili prisiljeni pomaknuti na polovinu drugoga hiljadugodišta prije našega računanja vremena. Da ih je izrodila mikenska, pa čak anadolsko-kritska civilizacija i odavala im veliko poštovanje pokazat će nam neke pojedinosti iz Homerove *Ilijade.* Muze su, kao što ćemo kasnije vidjeti, kod Homera, koji u svojim epovima najvjerovatnije opisuje više pravu nego mitsku prošlost, kako kritsku tako i mikensku, sasvim određena nebeska bića sa potpuno definiranim (*Odiseja*) funkcijama. Istraživačima mitologije i kultova poznato je, međutim, da se mitovi, a posebno kultovi veoma sporo kristaliziraju. Osim toga, antička tradicija, počevši od Homera, u mudrome je kentauru Hejronu (Hejronu) vidjela učitelja *ratništva, liječništva* i *muzike* koji je u tim disciplinama, tačnije vještinama, odgojio veliki broj najboljih heroja drevne Helade. Ratna vještina, liječništvo i muzika glavne su odlike kulture prethomerske aristokratije, odnosno mikenske civilizacije[23]. Iz gornjega nam se, dakle, Hejronovo vrijeme, odnosno doba mikenske i vjerovatno starije anadolsko-kritske civilizacije, očituje kao doba koje uz ratnu vještinu zagovara muzičku umjetnost, vještinu[24]. Budući da je Hejron služio prethomerskoj civilizaciji, tačnije, njezinoj aristokratiji kojoj je odgajao najbolje junake, istraživač kulturne historije, odnosno duhovne kulture tih davno prohujalih vremena nužno zaključuje da je takav bio njihov moralni, edukativni nazor i životna praksa[25].

22 Up. Chamoux, Civilizacija 42–43.

23 Cf. Jaeger, *Paideia* I 61 i III 76.

24 Cf. Lasserre, *Plutarque* 13–16.

25 Da bi se bolje razumio razvoj duhovnih funkcija muza ukratko ćemo se osvrnuti na muziku kao na jednu od dviju osnovnih funkcija helenskih muza, muziku što ju je mikenska civilizacija toliko zagovarala. Po sebi se nameće pitanje zašto mikenska epoha pridaje toliki značaj muzici kao pomoćnici u ratu i odgoju ratnika? U navedenim se ranim kulturama, kad je riječ o muzici, ned-

2. *Shvatanje života i smrti kod homerskog čovjeka i njegov odnos prema bogovima*

O prvom razdoblju helenske civilizacije, što će reći o mikenskom periodu obavještava nas veličanstveni Homer, kao dobar svjedok mitsko-herojskog doba, u svojim besmrtnim epovima *Ilijadi* i *Odiseji.* O moralnim načelima homerskog čovjeka i njegovim pogledima na svijet pozemljara i besmrtnih stanara snježnog Olimpa, naš slavni helenist i filosof Miloš. N. Đurić kaže: „Etička shvatanja homerskog čoveka stoje u vezi s njegovim religioznim predstavama, jer se moralni poredak nalazi pod zaštitom bogova koji zaštićuju socijalno-etičke imperative, nagrađuju dobro, a kažnjavaju zlo. Već u Homerovim epopejama jasno se vidi uzajaman uticaj religije i morala: s jedne strane religiozne predstave i osećanja osveštavaju moralne zahteve, a s druge strane religija s razvitkom etičkih imperativa kao proizvoda ljudskog života u zajednici, postaje duševnija i sve se više pročišćuje.“[26]

Kao što je moralna tako je i religijska svijest plod socijalnog života. Olimpljani sa Temidom na čelu (*Il*. XX 4–12) simbol su vijeća rodovskih starješina na čelu s vrhovnim poglavarom. Oni

vojbeno radi o primitivnijem nazoru i poimanju ove. Minojsko i mikensko doba, mada je u pogledu materijalne kulture stajalo na visokom stupnju razvoja, u pogledu muzike, međutim, bilo na dosta niskom stepenu razvoja. Narodi toga arhajskog doba u zvucima raznih čegrtaljki gledali su magijsko sredstvo kojim, kao i oružjem, treba uticati na slamanje ratnog duha protivnika. Dovoljno se podsjetiti razorenja Jerihona koji pada u ruke neprijateljâ dok su svirali u tibije, obilazeći gradske bedeme. Na navedeno u drevnoj Heladi podsjećaju mitovi o frigijskom silenu Marsiji i Apolonu, Orfeju i Amfionu, kao i priča o pogubnim sirenama, tim boginjama smrti iz Sredozemnog basena čiji kult najvjerovatnije seže do neolita, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

26 Up. Đurić, *Istorija* 70.

su ujedno slika idealâ i vrlinâ, strasti i slabosti helenskog vlastelinskog života, odnosno društva. Kao što među vlastelom biva tako i među bogovima može biti pravde i nepravde i uzaludno je da se među Olimpljanima traži samo moralna uzvišenost, svetost i bestjelesna produhovljenost, pogled pun samilosti i blagosti. Umjesto askeze, duhovnosti i osjećanja moralne odgovornosti kod njih se očituje vedar i bujan život u kojemu je obogotvoreno sve postojeće, zlo i dobro. Ono, dakle, čime se, Olimpljani ističu iznad ljudi jeste vječiti život protkan silom i bezbrižnošću. Budući da su bogovi takvi, nije čudo što vrhovni vođa Ahajaca pod Trojom u *Ilijadi*– koja u odnosu na *Odiseju* predstavlja niži i rudimentarniji aspekt religije i uopšte duhovnih vrijednosti, kao što je, na primjer, slučaj s muzikom i poezijom – Agamemnon svako zlo svodi na božanstvo:

> *Il*. XIX 86–90.
> *al' krivnju nȅ snosim ja,*
> *neg' Zeus, Mojra, Èrīnija u tami boravi štono,*
> *na zboristu u dušu mi sljepoću stavili krutu*
> *onaj u dan kadno sàm sâm od Àhila uzeo dar.*
> *Al'što mogah učinit'? Božanstvo sve privodi kraju*[27].

Nasuprot raznim zastranjivanjima, nevjerici i kritikama božanstava[28], homerski im se čovjek ipak moli, vjeruje u njih i prinosi im žrtve, jer *Il*. I 218: „*Ko bogove odano sluša, bit će nakloni njemu.*" I doista samo onima koji znaju dokle smiju, koji su svjesni da su smrtna bića i da im nije dopušteno prekoračiti granicu svoga bića koju su im Olimpljani odredili, tima su i oni naklonjeni. Bogovima pripada nektar i ambrosija, Hebina i Ganimedova služba na Olimpu, jer su besmrtni, veličajni, jer su

[27] Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo dr Marko Vićić.

[28] Up. *Ilijada* III 365: „Zeuse oče, okrùtnijeg öd tebe nè ima boga!"; dalje *Il*. XXII 15: „Ti me obmanu, Dalekòstrijelni, od bogova najkrući svih."

dobro, bezbrižnost i vječnost atributi njihova bića, podjednako sastavljenog od dobra i zla, od božanskog i đavolskog elementa, jer kao što nema boga bez đavola tako nema ni đavola bez boga, što nam upečatljivo posvjedočuju teogonijski sistemi drevnih bliskoistočnih naroda i civilizacija, o čemu ovdje nije mjesto raspravljati.

Čovjeku je suđeno, pa bio i heroj, da se zlopati na mnogohranoj zemlji, zbog čega Ahilej Prijamu i savjetuje:

> *Il.* XXIV 521 sq.
> *u duši pustimo*
> *patnje nek' se stišaju većma, mada turobni jesmo,*
> *Jer koristi nik'e od strašnoga od plača nam nema,*
> *jer bozi ljudima smrtnim dosudiše tako*
> *da u žalosti žive, a sâmi bezbrižni jesu*[29].

Gornje nas teške Ahilejeve riječi nužno dovode do pitanja: zašto je helenski čovjek mikenske epohe, odnosno epohe epopeje iznjedrio Olimpljane kad su već takvi?

I ono do sada malo pročitanih i proučenih spisa, kao i dosadašnja arheološka otkrića[30], ukazala su da se Helen mikenske civilizacije, nasuprot prividnom sjaju, stao veoma rano zlopatiti, smukom održavati goli život. Stanovništvo je usljed toga bilo prinuđeno da osniva kolonije i raseljava se; piratstvo se proglašava svetinjom, a mučna trgovina po moru i ratovi postaju osnovom života. Osim toga, potrebno je istaknuti da je Helen mikenske epohe bio sposoban da jasno sagledava život, njegove tegobe i loše strane, stalno nastojeći da vlastitim umom i fizičkom energijom iste savladava i život učini koliko toliko snošljivim i osmišljenim. Usljed toga Heleni u najranijem

[29] Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

[30] Up. Branko Gavela, *Istorija umetnosti antičke Grčke*, Naučna knjiga, Beograd 1969, str. 57–88.

razdoblju svoje historije i kulture ispred tegoba svakidašnjeg života postavljaju veličajni porod svoga duha, postavljaju veličajne Olimpljane. Njihovom blistavom slikom savladavali su sve: titanske sile prirode, neumoljivu Mojru, alfu i omegu svega; patnje čovjekoljubivog Prometeja; stradanja mudroga, ali pasivnoga Ojdipa; rodovsko prokletstvo Atrejevih sinova itd. Takve i njima slične nevolje, materijalne i duhovne prirode, nagnahu Helene mikenskog razdoblja da stvore svijet Olimpljana koji oličavahu vedrinu, ljepotu i radost: sve ono za čim je čeznula bistra helenska duša. Samo posredstvom takvih bića, osjećajan, plahovit i razdražljiv, ali u patnjama tako postojan narod kroz čitavu svoju historiju mogaše podnositi težak život koji ga je svagda tjerao da se zagleda u život stanara Olimpa, život bogova obavijen sjajem, radošću i slavom, kao što će to kasnije činiti i pripadnici hrišćanske religije.

Premda se život bogova ne može dostići, čovjek mu se časnim postupcima, molitvama i prinošenjem žrtava može približiti, nazor što ga susrećemo i kod drevnih Sumerana, Akađana i Vavilonjana, čemu su dobar dokaz slavne sumersko-akadske poeme *Čovjek i njegov bog* i *Hvalit ću Gospoda mudrosti (Ludlul Bel nemequi)*.

Osim toga, Olimpljani su prethomerskom, homerskom i pohomerskom čovjeku bili potrebni i zbog pretjeranog isticanja *hýbris-a,* osione gordosti, što je štetilo pojedincima i široj zajednici. Dosljedno tome, zajednica, da bi zaštitila zemaljski, izmišlja nadzemaljski poredak koji bdije nad prvim. Goropadnije i slobodoumnije ličnosti, međutim, bunile su se protiv nadzemaljskih gospodara, pitajući se tko su oni pa da mogu stati na put njihovoj snazi i častoljublju? Tako se dešava da Homerovi junaci zaborave na granicu smrtnika, te povodeći se za vlastitim strastima i dosta sirovim junaštvom, napadaju i same bogove. Tako helenski junak Diomed hita za Afroditom i ranjava je, a kad nastoji da napadne i samoga Apolona ovaj mu dramatično odgovara:

Il. V 440–442.
*Paz*ìde Tideju sine, kloni se većma, nemoj se ravan
bozima smatrat', nikada jerbo besmrtnih bogova rod
ravan ti nije ljudima smrtnim po zemlji kojino hode[31].

U *Il*. V 857, Diomed ranjava i samoga Areja, a silni Ajant[32], gonjen još silnijom sujetom, odbija pomoć boginje Atene. Ovome idu u prilog i čuvene teomahije, kao što je takma tračkog pjevača Tamirida i muzâ; potom, Niobe s Apolonom i Artemidom ili pak takma u muzici između frulaša, frigijskog silena Marsije i kitaraša boga Apolona koji svojom oplemenjenom lirom pobjeđuje orgijastičko brujanje frule. Apolon ga je, za kaznu što se drznuo takmiti s bogom, dao oderati, ali se Marsijina koža na hrastu i dalje okreće u pravcu zvuka frule.

Nasuprot iznijetim, ne baš svijetlim, tonovima i crnim sporadičnim mislima[33] o ništavnosti ljudskog života, čovjek iz vremena epopeje ipak voli ovozemaljski život. Navedeno ima opravdanja u tome što su homerski junaci djeca afekta, a ne moralne skrušenosti. Njihovo je geslo boriti se, moliti im se, ali ne i puziti pred njima. Gornje proizlazi iz dva najosnovnija motiva: žudnje za slavom koja se stiče vrlinom, to jest junaštvom i hrabrošću, što je oblagorođeno kao ideal za potonja pokoljenja. Tako Ahilej, kome je suđen ili dug, ali neslavan život, ili slavan, ali kratak život, kaže:

Il. IX 412–416
Ako li ostajuć' ovdje trojanskog oko borim
Se grada, povratak domu mi propa, al' slava biti će
Vječna; ako domu se vratim, u očinsku ljubljenu grudu,

31 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.
32 Up. Sofokle, *Ajant* 762–769.
33 Up. *Ilijada* VI 146–149.

Pròpa dična mi slava, al' života vijek bit će mi
Dug, smrtni tad kraj brzo snaći me neće[34].

Da bi Homerovi junaci postigli slavu i divljenje potomstva neprestano im lebdi pred očima opomena Hipoloha upućena sinu Glauku:

Il. VI 208; XI 784.
Navijek najbolji biti i odličan između drugih.

Dosljedno tome, homerski je čovjek posjedovao etička mjerila, kao što su osjećanje časti i požrtvovanja i društvene vrline, kao što su druželjubivost, pravičnost, gostoljublje itd.

Što je sa zagrobnim životom? Kako se izmiruju bujni život homerskog čovjeka i neumitni Thánatos? Na to pitanje dat će nam odgovor Ahilejeva sjenka koja Odiseju zbori:

Od. XI 488–491.
Nemoj mi utješno zborit' ò smrti, Odìseju vrli!
Rađe bih ost'o na zemlji i k'o najamnik službov'o drugom
Što vlastito nema imanje, za život nemajuć' mnogo,
nego da vladam mrtvima svim štono nestahu većma[35].

Gornje se nameće kao prirodan zaključak, jer je homerski čovjek u *Ilijadi* sav utonuo u ovozemaljski život; on je, štoviše, zapjenušen od vječnog potvrđivanja i neprestanog nastojanja da iskaže sva skrivena osjećanja: radost i žalost, vrline i mane.

Homerove junake upravo misao na smrt i Had, gdje će im duša po smrti odletjeti (*Od*. XI 218–222) i tu lebdjeti poput sjenke, tjera na nadčovječanske podvige. Ta ih misao prati i u borbama pa ih poput Ahileja dovodi do besvjesti, čak do mržnje prema

34 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

35 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

tuđem životu, ali ne samo to! Kad junak Likaon moli Ahileja da mu poštedi život, Ahilej mu dramatično odgovara:

> *Il*. XXI 106–114.
> *Dĕd' dragoviću, ì ti da skončaš. Čemu tòliki plač?*
> *I Pàtrokle pade što bolji je òd tebe mnogo!*
> *Zar nè vidiš kako samlijep, kòliko visok?Čestit*
> *babo je moj, boginja mene porodi mati,al'i*
> *nàdamnom smrt, ùz to tegoban usud, sad stoji.*
> *Doći će zora, il' podne, il' tihi sumračak, u*
> *kreševu ì meni te će života neko uzeti dah*
> *il' će me zgoditi kopljem il' pak strijelom s tetive*[36].

To im opet daje snage i tjera ih da budu čovječni i teže za čovječnošću, za čovječnim, lijepim djelima, jer će ih samo po dobrim i lijepim djelima pamtiti naraštaji.

3. *Pojam lijepoga, muzike i poezije, kod Homera*

Ako se analizom Homerovih epova *Ilijade* i *Odiseje* došlo do saznanja da je čovjek Homerova doba sav zapjenušen od potvrđivanja sadašnjeg, ovozemaljskog života koji za njega predstavlja jedinu i ujedno najveću vrijednost, stalno nastojeći da *dobrim* i *lijepim* djelima osigura slavu i čast kod pokoljenjâ i da vrlinom zadobije naklonost bližnjih i svoga polisa koji ga za hrabrost obasipa pohvalama i poklonima, onda je nužno da se zapitamo: da li teorija lijepog, odnosno lijepo *(tò kalón)* kod Homera, što vrijedi i za čitavi klasični period helenske kulture, nema čisto ontološki, egzistencijalni smisao? Iz gornjeg prikaza dobija se potvrdan odgovor. Kod Homera je, naime, *lijepo* (inače često nerazlučivo od pojmova dobro, skladno, korisno) *kategorija bića*, ono je tvrdnja, to jest *logos,* tvrdnja koja se

36 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

odnosi na biće te stoga ima obavezujući značaj, što će reći da se tiče bića u njegovoj funkcionalnosti, uređenosti i objektivnom savršenstvu[37]. Čovjek je sudionik u ovakvoj funkciji lijepoga, jer ga ostvarivanje ovoga angažira u njegovoj egzistencijalnoj stvarnosti. Drugim riječima, ovdje umjetnost i lijepo imaju ontološki karakter i vrijednost.

To je ono zbog čega je kod Homera uzaludno tražiti estetičnost, odnosno carstvo neobaveznog, kao što hoće umjetnost novoga vijeka po kojoj se svakome predmetu pridaje individualni smisao i karakter, to jest svaki predmet može fungirati i egzistirati i pritom biti predmet pažnje bez obzira na druge predmete. Zbog toga bi kod Homera, kao i u cijeloj Heladiklasičnog perioda, bilo uzaludno tražiti teoriju o lijepom, odnosno izgrađivati nekakvu teoriju umjetnosti ukoliko bismo polazili od novovjeke pretpostavke da *umjetničko djelo* predstavlja individualnu, relativnu i subjektivnu tvorevinu koja ne razotkriva izvjesno biće u njegovoj egzistencijalnosti. Kao takvo to nas biće i ne obavezuje, jer ga umjetničko djelo prikazuje u njegovim mogućim tumačenjima. Tako dolazimo do konstatacije da umjetnost u *estetskom* smislu ne samo što nije, već nije ni mogla postojati u praskozorje ljudske civilizacije! Stanovnici drevne Helade (što je slučaj i s ostalim drevnim narodima, posebno starodrevnim Egipćanima, Sumeranima i Vavilonjanima, kao i sa našim hrišćanstvom) u svojim djelima, naime,nikada ne prikazivahu predmete kojima će se diviti isključivo zbog njihove ljepote. Za njih, naprotiv, statue heroja i bogova[38], kao i freske i statue svetaca za hrišćane, posebno statua Isusa Hrista, imahu prvenstveno ontološku stvarnost, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

37 Up. Grasi, *Teorija* 16.

38 Cf. K.Scheföld, *Griechische Kunst als religiöses Phänomen* (Rowolts deutsche Enzyklopädie) Hamburg 1959, 13.

Sasvim je na mjestu što se u helenskom nagonu za skladnim i lijepim vidi nastojanje da se izrazi ontološka suština stvarnosti koja se približava modernom poimanju lijepoga i umjetnosti. Savremeni čovjek, naime, želi da osjeti to lijepo, umjetničko, da mu ono prodre u dušu i biće, da s njim egzistira. On od umjetnosti, odnosno lijepoga, traži da ga veže za ono što prikazuje ili iskazuje, da ga angažira.

Tako se kod Homera, jednako kao i kod Hesioda, pod ljepotom i umjetnošću, odnosno pod lijepim i umjetničkim podrazumijeva *vidljivo, uočljivo savršenstvo i sklad, određenog stepena dotičnog bića.* Razlika koja se pojavljuje između unutrašnje i vanjske ljepote samo ukazuje na različite stepene egzistencije. Kod Homera gotovo svi epiteti imaju ontološko značenje, što će reći da imaju zadatak da ilustriraju savršenstvo organske i neorganske prirode: biće i predmete, jer je kod Homera svijet dobro i svrsishodno uređen. U tom smislu potrebno je posmatrati i pojam lijepoga koji Homer upotrebljava prema određenim kriterijumima. Kao ilustracija rečenog o upotrebi epiteta kod Homera neka nam posluži scena u *Ilijadi* kad Hera nastoji da ljubavlju odvrati Zeusa od bojiša i time Ahajce oslobodi od Trojanaca:

> *Il*. XIV 346–351.
> *Rekavši to Kronìon rukam' svoju zagrli ženu;*
> *tad nova pòd njima trava divne iz zemlje izrastat'*
> *stane, orošenlotos pa šafran, hijàkint gusti,*
> *jošte i mekiòd tla štono ih dizao gore. Na*
> *tu na travu legoše oni, odozgo na se oblak navuku*
> *predivni, zlatni, blistava rosa padala ìz njeg'* [39].

[39] Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić. Podvlačenja u studiji i u tekstu prevodâ pripadaju autoru iste.

Što nam ovdje, kod upotrebe epiteta pada u oči? Trava je *nova,* izrasla iz *divne* zemlje; šafran i lotos su *orošeni, rosni*; hijakint je *gust* i*mekan;* oblak je *predivan* i *zlatan*, rosa je *blistava.*

Homer je navedenim epitetima nesumnjivo želio da prikaže predmete ne samo u najvišem stepenu savršenstva u toku njihova nastanka i bivstvovanja nego i da situaciju upriliči akterima radnje: bog Zeus i boginja Hera su uzvišeni i savršeni te, dosljedno tome, i priroda, kao i njezine biološke manifestacije, treba da imaju odgovarajući stepen savršenstva. Navedeni epiteti, dakle, služe za izražavanje višega stepena, to jest za izražavanje svijeta bogova u kojemu je sve daleko savršenije no u svijetu pozemljara, svijetu smrtnih ljudi. Ta slika božanskog, savršenog, kao što smo vidjeli, držala je drevne Helene u životu. Njome su savladavali mračne strane prirode i samih sebe. Oni su se jedino časnim i poštenim radom mogli približiti tome životu bogova, odnosno savršenom svijetu, mada Olimpljani nikome nisu dopuštali da s njima poduže ostane. Slično treba gledati i na epitet *lijepo,* što će nam Homer posvjedočiti pjevanjem nimfe imenom Kalipso koja silom drži Odiseja na ostrvu Ogigiji:

Od. V 54–73.
...nalično njemu nad silnim Hêrmija lebdješe vâl'im'.
Kad pak do otoka stigne dalèko kojino leži,
iz pùčine izišav' plave tado nà kopno stupi, potom
kročiti stane do goleme dokle nè stigne spilje
boravi gdjeno nimfa s uvojcim' lijepim; unutra zatekne
nju. Na ognjištu silna gorjela vatra: u dàljinu po
ostrvu miris se širio cijepljiva kedra, jošte i kleke
gorjehu dokle. Unutra j' glasom sa ljupkim pjevala nimfa
iđaše dokle ispred tkačkoga stana sa zlatnim tkajući
čunkom. Okolo spilje u obilju rasla je šuma,
joha, topola još, pa čempres što ugodan miris
imáde. Ptice dugačkih krila gnjezdihu tu se,

sove, jastreb'i, ùz to i one jèzīkā dugih
primorske vrane poslovi mora nà brizi kojima jesu.
Okolo dubenespilje pitoma pruža se loza
bujnom u cvatu grozd'e imajuć' mnoge. Četiri
zdenca tekla su redom bistrom sa vodom, jedan dò
drugog nablizu buduć, tekući svaki svojijem tokom.
Blaga travnata polja ljùbice, pèršuna još, okolo cvahu...[40]

Ovdje su, kao i u gornjem citatu, epiteti tu da bi dočarali savršeni svijet koji odgovara božanstvu.

Pojam *lijepo* ovdje je vezan za glas. Budući da je oko nimfe Kalipse sve lijepo takav mora biti i njezin glas, jer se i on mora uklapati, bolje rečeno, jer se uklapa u savršeni svijet koji opkoljava tajanstvenu nimfu koja u početku bijaše boginja smrti, na što ukazuje njezino ime potičući od glagola *kalípto,* prekrivati.

Slično vezivanje pojma *lijepog* za *glas* susrećemo i u pjevanju čarobnice Kirke:

Od. X 220–228.

.....Pred vratim' boginje s uvojcim lijepim
drugovi stanu, unutra začuju Kirku kakono pjeva
lijepim sa glasom, iđaše dokle tamo i amo velikog
ispred divotnog tkanja, k'o što su bògīnjā posl'i tanani,
ljupki, čuveni k tome. Mèđ' njima zboriti stane Polit, vođa
jùnākā, od drugova koji mu najdraži, najvjerniji bi:
'Prijani, unutra neko se šeta tamo i amo velikog
ispred divotnog tkanja, pjevajuć' krasno, podboj odjekuje sav,
boginja neka je to, il' žena, hitro se javimo njoj' [41].

[40] Up. Homer,*Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

[41] Up. Homer,*Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Ovdje *lijep* glas Odisejevim drugovima poslije dugoga lutanja pruža nadu da bi im se mogao produžiti život, što će reći naći utočište od divljine i nesigurnosti, a možda i nježnost, jer pjeva boginja ili neka žena u čijem se zvonkom glasu koji odgovara prirodnom sustavu okoline Kirkina obitavališta, očituje element božanskog koji uliva nadu.

Tako i Odisejeva tetiva *(Od.* XXI 411) pušta *lijep zvuk.* On je, međutim, lijep samo onome kome će donijeti vedriju budućnost. Jednako je *lijep* i *okrugao* i Diomedov štit (*Il*. 797) jer ga je spasio od Pandarove strijele. Kod Homera su bogati dvori palača (*Il*. V 198, 543) *lijepi,* kao i predmeti što se nalaze u njima *(Il.* V 194, 584). Lijepi su i štitovi koji će poslužiti za odbranu *(Il.* V 453).

Ono što ovdje najviše pada u oči jeste činjenica da Homer, spominjući božanstva ili junake božanskog porjekla, uz ostale epitete, neizostavno koristi i epitet *lijepo:*

Il. V 692–693:
Drugovi divni Sarpèdona naličnog bogu
Pod predivnu bukvu Zeusa s àjgidom stave....[42]

Pošto su se Hera i Atena odlučile da stupe u boj Heba im oprema kola i konje:

Il. V 729–732.

.....potome Heba rúde
na kraju pričvrsti zlatan, divotan jaram, pršnjake
zlatne dodade k tome, a Hera pod jaram brzònoge
dovede konje žuđaju štono za kreševom, ograšjem još[43].

[42] Up. Homer,*Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

[43] Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Diomed Areju *(Il.* V 858) razdire *lijepu* kožu itd.

Slično stoji i s *lijepim* predmetima, darovima i odjelom, jer i oni, kao i *lijepe* kuće, izražavaju bolji, bezbrižniji život koji pripada bogatijim, aristokratskim slojevima. Potrebno je istaknuti da je po Homerovom shvatanju čovjek to bliži bogovima što ima uređeniji i ljepši život.

Jednako stoji i s *ljepotom* ljudi. Ovdje nam atributi *bogolik, bogovima nalik* jasno ukazuju da nije riječ o fizičkom, čulnom, osjetilnom poimanju ljepote, nego da je riječ o čovjeku obdarenu umom potrebnim da bi se razlikovao od mase i izdigao u sfere božanskog.

Iz izloženoga se dâ zaključiti da Homeru nije nepoznat pojam *lijepog*, ali savim u ontološkom, egzistencijalnom smislu: lijepo je sve ono što izlazi iz okvira običnog, svakidašnjeg, što ima svojstvo i osobine savršenstva, čiji se najidealniji oblik nalazi u svijetu bogova i u oblasti onoga što pripada bogovima, prema čemu čovjek treba da upravlja svoj pogled. Dosljedno tome lijepo je sve ono što može doprinijeti tome savršenstvu: kuće, darovi, obuća, tjelesne i umne sposobnosti, pa čak i oružje kojim će se heroj proslaviti i kao takav postati sudionik vječnog, neprolaznog, samim time i savršenog.

Ukratko rečeno, u čitavom razdoblju mikenske, odnosno mitsko-herojske epohe – u kojoj ćemo problem postanja i razvoja kulta muza razmotriti u narednom poglavlju – vlada osebujan duh, etička načela pravde i pravičnosti, časti i slave. Čovjek ove epohe (slično drevnim Sumeranima, Vavilonjanima i Egipćanima Staroga kraljevstva) osjećao se kao dio prirode s kojom se istinski sjedinjavao, jer ona za njega nije bila objekt, ono, nego subjekt, ti, kao i društvene zajednice nad kojom bdiju njezini tvorci – božanske sile, božanstva. Zbog toga se čovjek ovoga razdoblja upravlja prema prirodnim, od boga danim zakonima, kao i prema običajima, normama i svetim pravilima svoga gensa, polisa i šire zajednice. Nije mu dozvoljeno narušavati

zakone i običaje što ih postaviše Olimpljani, Temida i Geja (kod Sumerana Nan-še i Ki). Ukoliko se pak drzne da ih prekrši, prkoseći i samim bogovima, tu su oni da kaznom pokažu dokle čovjek može daleko ići. To, međutim, nipošto ne znači da djelitelji pravde Zeus i Temida nisu dozvoljavali da čovjek ispolji svoje umne i fizičke sposobnosti. To čovjek i čini, jer mu, kad već nije besmrtan, jedino ostaje da do krajnjih granica u svim oblastima duhovnog i materijalnog života ispolji najplemenitije strane svoga duhovnog bića, tako težeći da se lijepim postupcima približi božanskom, savršenom, da to osjeti i postane sudionik bar na ovome, kad mu već nije suđeno na drugome svijetu.

4. *Razvoj kulta muza kao inspiratora duhovnog stvaralaštva kod Homera*

Budući da su uvažavanje, glorifikacija i samo zazivanje muza neodvojivi od njihovih primarnih funkcija, inspiratora muzike i poezije i zaštitnika cjelokupnog duhovnog stvaralaštva, nužno se zapitati da li je u srazmjeri stupanj razvijenosti muzike, što će reći pjevanje, recitovanje stihova praćeno lirom, s razvijenošću kulta muza, kako u *Ilijadi* tako i u *Odiseji?*

Počnimo s *Ilijadom!* Ranije smo vidjeli da najstariji period starih civilizacija anadolsko-ajgajskog basena priznaje muziku s magijskim djelovanjem, muziku koja ima dvostruku svrhu: da ohrabri napadača i oslabi duh napadnutog. Poučeni muzikom primitivnih plemena sadašnjice možemo ustvrditi da je u najstarije vrijeme, umjesto kasnijih koračnica, muziku pratilo pocikivanje, vriskanje itd, jer to, po shvatanju tih ranih civilizacija, čeliči duh boraca, dok isto svojstvo ne bi imalo lijepo pjevanje i kitaranje. Da li Homerova herojska *Ilijada* zagovara lijepu muziku i recitiranje divnih stihova u svrhu odgajanja ratnika? U tom je pogledu Homerova *Ilijada* pravo dijete starih

civilizacija ajgajskog (egejskog) basena.U njoj se, naime, samo dva puta pominje junačka pjesma: *kléa andrṓn,* junačka djela i *prṓklita épea*, slavne priče (*Il*. XX 203–204) te pobjednička pjesma pean (paian) u Apolonovu čast koja ima magijski karakter.

Kad ahajski junaci na čelu s Odisejem i Velikim Ajantom dođu Ahileju nastojeći da ga pridobiju za boj iz koga toliko dugo odsustvuje, oni:

> *Il.* IX 186–191.
>
> *Àhila zateknu kakono srce veseli formingom*
> *glasnom, krasnom, umjetnom jošte na kojoj srebrn bio je konjic.*
> *Iz plijena uz'o je nju Èētiōnov kadno razori grad.*
> *Njome je srce veselio svoje opjevajuć' slavu junáka.*
> *Nasuprot njemu Patrokle sjeđaše sâm ćuteć', čekajuć'*
> *Àjaku potomak kad li će s pjevanjem prestat*[44].

Stari muzikografi[45] redovno su navodili gornji pasus kao dokaz da se Homer zanimao za muziku, da ga je primarno zaokupljala i privlačila njezina bît, suština. Oni kao da nisu u dovoljnoj mjeri obratili pažnju na riječi: *srce veseli... opjevajuć' slavu junaka.*

Ahilej, dakle, veseli svoju dušu opjevajući slavu junakâ koja ga i ushićuje, dok se ne ističe njegovo uživanje u biću muzike, što će reći u ritmu i melodiji koji su ovdje vršili drugorazrednu ulogu, kao sredstvo za lakše pamćenje. Na prvom mjestu je, dakle, predmet kompozicije, a na drugom ritam i melodija koji zasigurno nisu potcijenjivani. „Opjevanje junačkih djela za koje

44 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

45 Up. Plutarh, *O muzici* 40; Atenaj, u poglavlju o muzici XIV 624A, 633C; Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 6, 7–15.

Homer i veže Ahilejevo zadovoljstvo istinski je postulat najviše vrline u doba epopeje“, kako to vrlo dobro uočava W. Jaeger[46].

Tvrdnji da Homer muzičkoj umjetnosti ne daje prvorazrednu moć u odgajanju junakâ, zagovarajući mimesu junačkih djela, može se priključiti i parabola o pogubnim sirenama što ju Homer donosi u *Odiseji.* Iz te bi se, naime, parabole radije dalo zaključiti da racionalistički Homer muziku smatra nepodesnom i štetnom za odgoj heroja i ratnika. Nasuprot tome, stoji činjenica da se u oba Homerova epa pjesma i pjevanje, kao što ćemo vidjeti, veoma često spominju. Te dijametralno suprotne činjenice ne mogu se pomiriti i usaglasiti ukoliko se ne zapitamo tko je Ahilejev učitelj u muzičkoj umjetnosti i ne podsjetimo činjenice da je Homer sakupljač i genijalni modelator onoga što su stvorile ranije generacije.

Antička je tradicija smatrala Hejrona, kentaura iz Peliona, sina Krona i Filire, učiteljem Ahilejevim ne samo u ratnoj vještini već i u liječništvu i muzičkoj umjetnosti, sviranju na liri, odnosno formingi. *Ratna vještina, liječništvo i muzika upravo su vještine prethomerske aristokratije.* Na takvo minulo vrijeme i prilike mogu se primjeniti Alkmanove riječi: „Al’ lijepo kitaranje ne uzmiče pred mačem.“

Hejronovo vrijeme, doba mikenske, kritske i starije anadolsko-ajgajske civilizacije, dakle, nasuprot Homeru, osim ratne vještine, njeguje i ističe muzičku umjetnost. Hejron je u duhu navedenih vještina odgojio cijelu plejadu ponajboljih heroja, a budući da je služio prethomerskoj aristokratiji, nameće se zaključak da je takav bio njihov moralni i edukativni nazor, kao i životna praksa[47].

Razmatrajući prethomersku epohu i njezino podjednako uvažavanje ratne i muzičke vještine po sebi se nameće pitanje: zašto prethomerska epoha pridaje veću važnost i značaj muzici

46 Cf. W. Jaeger, *Paideia* I 61 i III 76.

47 O ovome više kod Lasserre, *Plutarque* 13–16.

kao pomoćnici u ratu i odgoju ratnika od Homerova doba? Naše je mišljenje da je riječ o primitivnijem nazoru i shvatanju muzike. Minojsko je doba, naime, iako po materijalnoj kulturi bijaše na visokom stepenu razvitka, u pogledu duhovne kulture bilo na nižem stepenu od homerskog. Narodi toga arhaičnog perioda u zvucima raznih primitivnih čegrtaljki, rogova, truba i udaraljki, kao što je ranije rečeno, gledali su magijsko sredstvo kojim, kao uostalom i oružjem, treba uticati na ratni moral protivnika. Magijsko pak djelovanje muzike upravo je naglašeno u dohomerskoj epohi. Dovoljno se sjetiti razorenja Jerihona koji pada u ruke neprijatelja dok su svirali u tibije i obilazili oko njegovih zidina. *Biblija* nam saopštava da će se duše umrlih dići iz grobova na sviranje trube itd.

U drevnoj nas Heladi na magiju zvukova, što ih proizvodi apolonska lira i drugi instrumenti, podsjećaju mitski pjevači, kao što su Orfej, Marsija, Amfion i drugi. Svjedočanstva u vjeru o magijskom djelovanju muzike susreću se gotovo kod svih ranih civilizacija. Ni razboritom Homeru to svojstvo muzike nije ostalo nepoznato, što razabiramo iz ranije navedene parabole o sirenama, kao i iz stihova:

> *Il.* I 469–474:
> *Pa kad se oni jela i pića zasite većma,*
> *krčáge dječaci tada do vrha napune vinom,*
> *svima razdijele njih, prvo nalivši čaše zà žrtvu vinom.*
> *Čitavi dan su ublážavali Gospoda plesom,*
> *ahajski momci,krasnopojeći pean Braniča*
> *slavljahu tada; u duši se veseleć'sluš'o je on*[48].

Božanstvo što su ga muzikom nastojali ublažiti, tačnije, omagijati, jeste bog Apolon, ratno božanstvo koje se u spisima

[48] Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

mikenske epohe susreće i kao bog liječnik koji potiskuje, bolje rečeno, asimilira Peana. On se, međutim, kod Homera pojavljuje i kao bog koga isključivo muzika može ublažiti, pa kasnije Apolon postaje vođa i zaštitnik helenskih muza i muzike.

Apolon, prema izloženom, kao ratno božanstvo, liječnik i muzičar, pripada starijoj, anadolsko-kritskoj civilizaciji u koju dospijeva iz hetitskog panteona u kojemu je poznat pod imenom Apulunaš, budući božanstvo rata.

Reklo bi se da je historičar muzike Jules Combarieu, formirajući vlastitu teoriju o magijskom porjeklu muzike, imao na umu slične primjere iz starih civilizacija, potkrijepljujući ih muzikom današnjih primitivnih plemena[49].

Vratimo se Homerovom Ahileju i *Ilijadi!* Vidjeli smo da je Ahilej istovremeno kompozitor i izvođač na formingi. On je, međutim, junak, a ne profesionalni pjevač i muzičar. Osim toga, Ahilej pjeva za sebe, upražnjavajući solo pjevanje uz pratnju forminge. Iz solo pjevanja, međutim, ne bi trebalo izvesti pogrešan zaključak da je muzika u *Ilijadi* bila na zavidnoj razini. Ta činjenica, naprotiv, ukazuje da je ona u doba *Ilijade* na početku kako lične tako i društvene afirmacije. Ona je, naime, u *Ilijadi* privilegija pojedinaca, čak božanskog porijekla, kao što je Ahilej, sin morske boginje Tetide i Pelije, najvjerovatnije božanstva štovanog na gorju Pelionu.

Iz gore izloženog po sebi se nameće pitanje: da li u *Ilijadi* i sâmo štovanje muza, kao zaštitnicâ duhovnog stvaralaštva, kao što su muzika i pjesma, stoji u samome začetku? O tome nam Homer kaže sljedeće:

> *Il.*II 484–494.
> *Deder mi sada kazujte muze Olimpa štono nastávate*
> *dvore, boginje jerbo ste vi, nazočne svuda, poznato vama*

[49] Cf. J.Combarieu, *La musique e la magie*, Paris 1909; *Histoire de la musique*. Paris 1913–1919.

je sve, mi pak glasine čujemo samo, ništavno znanje-
Danájaca koje bijahu vođe, zapovjednici koji:
golemo mnoštvo iskazat', jošte izbrojat' mogao
nè bih ù mene da je jèzīkā deset, tòliko ústā,
ùz to i glas uništit' nè može što se, sà njim mjedeno srce,
ako mi vi s Olimpa muze, s àjgidom Zeusa
kćerke ù pamet dozvale ne bi pod Îlij kol'ko ih stiže...[50]

U gornjem se navodu muze pokazuju u punom svijetlu kao božanska bića koja, ne samo što nadahnjuju pjesnika da iskaže što želi, već su one i posjednice svekolikoga znanja iz prošlosti pa se sa svojim znanjem prošlih događaja koji će se projicirati u budućnost pokazuju kao utemeljiteljice i simboli historijske svijesti.

Ima, međutim, dosta razloga da se posumnja, kao što se to uostalom i čini, u autentičnost *Kataloga brodova.* Protiv autentičnosti ne govori samo dosta uprošćena stilizacija već se ono *ništavnoznanje,* što će reći *ne znamo ništa* protivi mnogim opisima i uzgrednim, prošlim događajima što ih sâm Homer *bez muzâ* ubacuje u svoje epove.

Osim toga, tu se skoro s hrišćanskog stanovišta prilazi tim duhovnim bićima pred kojima pjesnik samo što ne puzi, izjednačujući ih sa *sveznajućim bogom,* dok je pjesnikov značaj *vanitas vanitatum.* Dalje, ne bi trebalo smetnuti s uma ono što je rečeno, to jest da se Helen herojske epohe moli božanstvima, ali ne i prosjači! On je, štoviše, kadar i voljan da se s njima i bori, daleko budući od toga da im ovako servilno laska.

Helenska se narav muza, kao boginjâ koje štite božansko te poput ostalih božanstava kažnjavaju svakog smrtnika kojemu se prohtije da se izjednači s božanstvima, bolje očituje iz onoga što se u istome Pjevanju kaže o najmlađem mitskom pjevaču iz Trakije, o Tamiridu:

50 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

*Il.*II 593–600.

.....potome Ptelej,
Hel, ùz to i Dorij, gdjeno su muze, susrevši
Tàmira tračkog kadno je jednom kralja od Èurita
iz Òjhālije iš'o, njemu uzele pjev, jerbo
se zakleo, hvalio jošte i sáme ù pjesmi
da će nadmašit muze, s àjgidom Zeusa kćerke.
Ljuteć'se sljepcem učine njega, pjesmu uzmu
mu ljupku i od kitaranja odvrate njega[51].

Analiza *Odiseje* pokazat će nam da ni tu nisu izmijenile svoju narav, mada su se u njoj dosta raspjevale i više primakle smrtnicima.

Dok se u *Ilijadi* slabo čuje za pjesmu i pjevanje, u ime čega u pogledu muzike i pjesme predstavlja početak, dotle u *Odiseji* već uvelike odzvanja svirka, pjesma i pjevanje. Gornje nam se duhovne tvorevine u *Odiseji* predstavljaju u svijetlijoj i socijaliziranijoj ulozi, težeći da postanu umjetnost za sebe. Tako se u *Odiseji* (VIII 580 sq.) kaže da su bogovi dosudili propast Îliju „da bude pjesme i među kasnijim koljenom o tome".

U *Od.*XXIV 197–203, slušamo što se kaže o vjernoj Penelopi i nevjernoj Klitajm(n)nestri:

.....Zbog toga slava njene vrline
Nigda ponestat neće, nego će bozi mèđ' pozemljarim'
Penèlopu umnu milotnom pjesmom prodičit.
Zlodjela nè smisli ona kćerki Tindàreja nalik,
nit' smaknu vjernoga muža; mèđ' ljudim' strašna
će širit se pjesma o ovoj nà loš kojano glas
nježne iznese žene, pa sve da neka i čestita bude[52].

51 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

52 Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Oba navoda naglašavaju pjesmu što će je u *Odiseji,* za razliku od *Ilijade,* pjevati *aedi,* pjevači na vlastelinskim dvorima prilikom gozbe, jer*pjesma i ples idu uz gozbu (Od.* I 152; XXI 430).

Odiseja poznaje dva profesionalna aeda-pjevača i muzičara[53], a *Ilijada* ni jednog, što svakako ukazuje na napredak u pogledu duhovnog stvaralaštva, posebno u oblasti muzike i poezije. Dokse Odisej potuca od nemila do nedraga, ispaštajući *Posejdonov gnjev,* (taj pokretački motiv cjelokupne radnje u *Odiseji*, u kojoj božanska srdžba, Posejdonov gnjev na Odiseja, jer mu je oslijepio sina, kiklopa Polifema, te ljutnja boga Helija na Odisejeve drugove, jer su mu zaklali goveda, dominira čitavom radnjom *Odiseje*, provlačeći se od početka do kraja *Epa*) dotle u njegovim dvorima pjevač *Femije* pjeva nezasitim proscima:

> *Od.* I 325–327.
> *Njima je veoma čuven pjevao pjevač, oni pak sjeđahu ćuteć'; o povratku on je pjevao mučnom – o povratku iz Troje Àhājcim' Atena Paláda nàturi što ga...*[54]

Budući da Femije, kao profesionalni pjevač opjeva i širi slavu i ugled aristokratije iz doba *Odiseje* te, kao takav, zna mnogo sličnih pjesama, Penelopa mu kaže:

> *Od.* I 337–344.
> *Ì druge bezbrojne pjesme, Fêmije, znadeš što ljude smrtne vesele,* djela junačnih ljudi, bogova *k tome, pròslāvljaju*

[53] U drevnoj se Heladi ne može razdvajati pjesništvo od muzike. Helenski su pjesnici, naime, još od samoga Homera prvenstveno muzičari-pjesnici. Oni pjevahu pjesme uz stare instrumente kao što su kitara, lira, barbiton, pektida, magadida, plektron, citra, feniks itd.

[54] Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

što ih pjevači. Jednu im takvu, mèđ' njima sjedeći, pjevaj,
oni pak nek' ćuteć' svoje ispijaju vino. S takovom tužnom
prestani pjesmom u prsim' koja mi svagda satire
dušu, jerbo me savlada odveć preteška patnja.
Za tako milom mi uzdišem glavom, svagdano misleć' na muža
Hèlādom i srèdinom Arga čija je ras'trta slava[55].

Kad Penelopa traži da Femije prestane pjevati o patnjama Danajaca prilikom povratka iz Troje, sin joj Telemah reče:

Od. I 346–352.
Čemu li, majko, ljupkom pjevaču tòliko kratiš vesèli da
nas sa onim' nà što ga podstiče srce? Pjevači krivi
doista nisu, neg'Zeus je moguće kriv, on što
marljivim ljudim', svàkōme od njih, daje što ushtje.
Nà tog' se pjevača nè treba srdit' o danajskom usudu
zlom ako nam pjeva. Ljudi ti hvale najvećma pjesmu
koja im, slušaju dokle, u uši dopire ìstom[56].

Femija, koji je sličan onome pjevaču što ga je Agamemnon ostavio na dvoru (*Od.* III 267) umalo da Odisej ne posječe kad je stao ubijati prosce:

Od. XXII 344–349.
Koljenim tvojim, Odìseju, molim usrdno tebe, smiluj se
nā me, milosti imaj; sâmoga tebe bijeda će kasnije
snaći ako li smakneš pjevača kojino ljud'ma i bozim'
pjesme ti pjeva. Samouk pjevač sam ja, nadahnuo bog mi
je duh različnim tokovim' pjesme; tebi kad pjevam mnijem
da boštvu pjevam, zbog tog' nè žúdi glavu mi odsjeć'[57].

55 Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.
56 Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.
57 Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Što nam govore gore navedeni citati? Na prvom mjestu to da se *pjesma* potvrdila kao čuvar i širitelj časnih i slavnih, nečasnih i sramnih događaja i djela. Te pjesme šire pjevači koji su u doba *Odiseje veoma slavni i mili pjevači* koji pjevaju *bogovima i ljudima.* Njih je *nadahnuobog različnim pjesmama*pa su zbog toga, kao i njihovi odabranici i posrednici između božanstava i ljudi, pod zaštitom bogova i tko njih pogubi *isâm će se žalosta biti,* što će reći da će ga snaći bijeda.

Ovakvi, u *Odiseji* od boga dani pjevači – u odnosu na *Ilijadu,* koja jedino poznaje Ahileja što uz pratnju forminge recitira za svoju dušu, u pogledu muzike i pjesme, što će reći epskog narodnog pjesništva – predstavljaju veliki napredak. Potrebno je, međutim, primijetiti da muzika i pjesništvo u liku Femija nisu postali božanski dar za svakoga, nego samo za povlaštene, mada te vrhunaravne darove svi ljudi cijene.

U odnosu na Femija, *Demodok*pjevač na dvoru fajačkog (feačkog)vladara Alkinoja, koji umnogome podsjeća na naše guslare, predstavlja stepenicu dalje u učvršćenju muzike i poezije koje društvo sve više njeguje. Demodok se nalazi između ranijih vlastelinskih i kasnijih narodnih pjevača, zvanih rapsodi koji za narod pjevahu, odnoso recitirahu svoje i tuđe pjesme. Po tome se rapsodi podosta razlikuju od Ahileja i Femija koji pjevahu ono na što ih nadahnjuje njihovo srce, što će reći unutarnji stvaralački žar, odnosno njihova muza, kao i od Demodoka koji čini prelaz ka profesionalnim pjevačima.

Ovdje je nužno istaknuti razliku u invokaciji i inspiraciji kod vlastelinskih i ovih polunarodnih i poluprofesionalnih pjevača. *Ahileja,* naime, na pjevanje ne podstiče niti ga nadahnjuje bog niti muza; *Femije* zna *djela bogova i ljudi,* jer ga je *Bog nadahnuorazličnim pjesmama.* Femije, dakle, ne opjeva djela bogova i ljudi *po nadahnuću,* nego *po znanju,* koje mu je bog zasadio. On, dakle, ima u umučitavi predmet što će ga opjevati, reklo bi se, čisto racionalno izložiti. Femije pjeva gotovo po dik-

tatu od Olimpljana usađenoga mu znanja, što će reći da se sami Olimpljanibrinu o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Oni su mu, ako je vjerovati stihovima, dali ne samo znanje o *djelima ljudi i bogova* nego su mu, štoviše, sve to sami pretočili u pjesme, te on može da bira!

Sasvim drukčije stoji s poluprofesionalnim, što će reći polunarodnim pjevačem Demodokom koji je čvrsto *vezan za muziku:*

> *Od.* VIII 62–82.
> *Glasnik prišavši bliže pjevača dovede ljupkog;*
> *njega òd drugih više zavoli Muza, davši mu dobro i zlo,*
> *očiju uze mu vid, al' ugodan dade mu poj.*
> *Pontònoj zȁ njeg' mèđ' goste sa srebrnim klinim'*
> *stolicu stavi, osloniv' je o visoki stub;*
> *oglasnik tada fòrmingu zvonku objesi ò klin*
> *ponad njegove glave, ùputi njega kako će rȕkam'*
> *uzeti nju. Košaru pòstavi pred njeg', k tome blistavi sto,*
> *ùz to i pehar sa vinom da pije kad srce ga podstakne nà*
> *to. Pa kad se jela i pića nasite većma pjevača*
> *potače Muza da opjeva slavna junačka djela*
> *zgòde iz one do širokog neba čija se tada širila*
> *slava, Odìseja svađa s Ahìlejem, Pèleju sinom;*
> *nemilim riječim' na gozbi bogova sjajnoj kako se*
> *svađahu jednom; Agamèmnon, vođa junačnih ljudi, u duši*
> *radostan bî, svađahu jer se Àhājci najbolji što su,*
> *jer to mu proričuć' reče Apolon Fojbo presvetom u Pitu*
> *prèstupi kada od kamena prag da bi proroštvo*
> *pit'o. Tada se zbilja Tròjāncim', s njima Dànājcim',*
> *po odluci Zeusa silnog, početak patnji valjati stao*[58].

[58] Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Budući da je Demodok ustvari pjevač i glasnik Odisejeve tragedije i slave, i on mu nastoji ukazati poštovanje:

> *Od.* VIII 477–481.
> *Glasniče, deder meso da ovo Demòdoku dadeš da jeo*
> *bi njega; ì ja bih htio mu rado ljubav iskazat', mada*
> *sam tužan, mèđ' ljúdim' jerbo mèđ' svim na zemlji borave štono*
> *pjevači štovani, čašćeni jesu, zbog toga štono ih nauči*
> *Muza pjevati pjesme, pjèvāčā rod zavolje ona*[59].

Poslije gozbe koju ju je Demodok ukrašavao svojim pjevanjem Odisej kaže:

> *Od.* VIII 487–498.
> *Demòdoče, doista tebe od smr̀tnīkā više poštujem svih,*
> *il' te nauči Muza, Zeusu kćerka, ili Apòlon,*
> *udes valjano jerbo zbilja ahajski pjevaš,*
> *djela svršiše kakva, pretrpjeli, podnijeli što su Àhājci,*
> *kao da tamo bio si sâm, il' òd drugog ò tome čuo.*
> *Dĕd' sada nà drugo pređi, o građenju konja drvenog*
> *pjevaj štono ga, ùz pomoć Atene, sačini Epej,*
> *u ùtvrdu pa ga k'o prevaru Odìsej uveze*
> *dični, jùnācim' ispuniv' njega razoriše kojino Ilij.*
> *Ako mi ò tom' kako vàljāde po redu pripovjest kažeš,*
> *onda ću smjesta ljúdim' pričati svima da*
> *neki volje drage ti bog udjeli divotnu pjesmu*[60].

Iz gore navedenih citata nedvosmisleno proizlazi da su kult muza stali razvijati poluprofesionalni i naročito profesionalni pjevači koji opjevahu kako prošlost i sadašnjost tako i razne zgode iz prirode i društvenog života, onako kako ih je vlastiti

[59] Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

[60] Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

duh nadahnjivao. Oni su tu snagu duha pripisivali božanskim bićima, jer su uviđali da to nesvakidašnje svojstvo posjeduje neznatan broj ljudi – odabranici muza.

Legenda o tračkom pjevaču Tamiridu poučila ih je da se tim božanstvima ne smiju suprotstavljati, nego im se, štoviše, moliti da ih obdare tim darom koji im pomaže u iskazivanju njihovih osjećanja, čuvstava i uzvišenih misli. Ne bi trebalo smetnuti s uma da nisu samo ti pjevači smatrali da čarobnost, milozvučnost, sklad i magijsko, očaravajuće djelovanje njihova pjevanja i pjesme potiču od nadzemaljskih bića. U to, naime, vjerovahu i ostali pripadnici helenskog naroda, po čijem dubokom uvjerenju sve što izlazi iz granica uobičajenog, svakidašnjeg, nužno potiče od nekog božanskog bića. To je poznato helensko osjećanje za uravnoteženost i prirodno umovanje, odnosno rasuđivanje o čovjekovoj ulozi i sposobnostima. Ljudi su, naime, po svojoj naravi podjednako obdareni i sposobni; nikakvo isticanje nije dar njihove naravi, već dar bogova, na što nas nedvosmisleno upućuju Agamemnonove riječi upućene ljutitom Ahileju: „Junačan odveć ako i jesi, al' to ti ùdjeli bog." *(Il.* I 178).

Čovjek, dakle, mora spoznati svoje biće, ako je pak postao sudionik u božanskom, on je za to platio cijenu, jer se inače drukčije ne mogu razumjetiriječi:(Pjevača) „òd drugih više zavoli muza, davši mu dobro i zlo: očinji uze mu vid, al' ugodan dade mu poj". To će reći da je božanski princip, božanstvo, podjednako izvor i sjelo dobra i zla. Zar, uostalom, polje božanskog nije i polje zabranjenog čijim se kršenjem ulazi u polje grijeha, što nam najbolje ilustruje zabrana boga Jahve Adamu i Evi da u Edenu ne smiju jesti sa Stabla spoznanja dobra i zla, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

Netom navedeni citati omogućuju nam da upoznamo narav muza. One su nadahniteljice, inspiratori duhovnog stvaralaštva, posebno muzike i poezije, ali one, poput ostalih stanovnika

Olimpa, traže za to i cijenu: očinji vid i skromnost uz usrdnu molitvu da pjesnika nadahnu kako bi mogao ispjevati ono što želi.

5. *Hijeratska poezija i muzika*

Sudeći prema *Ilijadi* i *Odiseji*, temeljna karakteristika hijeratske poezije i pjevanja bila je pobožna glorifikacija i opjevanje božijih djela, a potom molitva za sreću slavitelja. Iz toga pjesništva, kao što je rečeno, potiču mnogi, kasnije slabo razumljivi epiteti koje susrećemo kod Homera i Hesioda i ponešto kod Ajshila i Sofokla. Nije to doba racionalističkog posmatranja prirode i prirodnih pojava, već vrijeme kada je božanstvo za Helene bilo alfa i omega svega. Reminiscencije na to prastaro doba susreću se kod Homera u čijim epovima iščezava onaj stari prethomerski pijetet prema olimpskim bogovima, kao što se to dâ zaključiti iz Ahilejevih riječi.

Glavni književni oblici, odnosno vrste hijeratskog pjesništva bili su *pean* i *nomos*, posvećeni Apolonu.

Pean (paian) je lirski rod epideiktičke, odnosno hijeratske poezije; iskazuje radost, veselje i nadu, a izvode ga horovi. Kod Homera se očuvao spomen na pean, taj glavni oblik dohomerskog kolektivnog pjevanja. Kad su, naime, ahajski momci vratili kćer sveštenika Hrisa i žrtvovali Apolonu, oni zapjevahu pean:

> *Il.* I 469–474.
> *Pa kad se oni jela i pića zasite većma,*
> *krčáge dječaci tada do vrha napune vinom,*
> *svima razdjele njih, prvo nalivši čaše zà žrtvu vinom.*
> *Čitavi dan su ublažávali Gospoda plesom,*
> *ahajski momci, krasno pojeći pean Braniča*
> *slavljahu tada; u duši se veseleć' sluš'o je on*[61].

[61] Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Ahilej, ubivši sjajnošljemca Hektora, reče:

> *Il.* XXII 391–394.
> *Sad pak zapojmo pean, ahajski momci, ka dupkim*
> *se vratimo lađam', povez'mo sà sobom ovog'.*
> *Golemu ratnu odnijesmo slavu, jer Hektora ubismo*
> *dičnog kome se moljahu Troj'ci po gradu kanoti bogu*[62].

Iz gornjih se navoda dâ zaključiti da je pean kod Homera plesna kolektivna pjesma lirskog sadržaja. U tome najstarijem obliku pojavljuje se u svečanostima na Kritu, u Defima i Sparti. Kasnije se, međutim, pean, kako nas izvještava Proklo u *Hrestomatija* 244, pjevao ne samo u čast Apolonovu nego i ostalih bogova, uz pratnju flaute[63].

U ovoj se vrsti, prema svjedočanstvu vjerodostojnog Platona, posebno isticao Tinih Halkiđanin, dok Porfirije ističe Ajshila kao odličnog i vrsnog pisca peana u čast Apolona Delfljanina. Dodajmo usput da Heleni nakon pobjede nad Persijancima kod Salamine pjevaju pean i plešu.

Budući da Heleni pjevaju pean i uz njega i plešu, očevidno je da je u vrijeme bitke kod Salamine dobio novo ruho. On je, naime, budući da se pjevao i u čast ljudi, izgubio čisto teoforski karakter. Osim toga, vidjeli smo da ga kod Homera pjeva hor muškaraca, dok ga u Horatijevo vrijeme pjeva hor sastavljen od momaka i djevojaka. To, međutim, i nije više helenski, već takozvani rimski pean.

Što se tiče porjekla apelativa παιάν, većina filologa[64] smatra da potiče od uzvika (ἰὴπαιάν, ἰὴ παιάν). F. Lasserre, *op. cit.* 15,

62 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

63 O peanu, odnono peonu kao obliku ritma up. Aristotel, *Retorika* III 8. 4–6. Beograd 1987. (*Retoriku* sa starohelenskog preveo, studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

64 O peanu uopšte up. Plut., *op. cit*. 9 f 2; Christ, *Geschichte* 149. Kod Christa se susreću i navodi iz helenske i rimske književnosti; Musić, *Povijest* 26.

smatra da je riječ o identičnom imenu boga-liječnika Peana(Παιάν, άνος) koji je kasnije poistovjećen s Apolonom. Autor nam, međutim, ne navodi argumente za svoju tvrdnju. Nije isključeno da je narod zazivao upomoć Peana, odnosno njegovo ime, moleći mu se i pjevajući pjesme, mada je najbliže istini da je njegova pjesma, slično Linovoj, nosila njegovo ime. Kako se Pean kasnije poistovjetio s Apolonom, takva se pjesma stala pjevati i Apolonu, jer je i sâm bio bog liječništva.

Hijeratska poezija njegovala se i na ostrvu Del(os)u, Apolonovom rodnom mjestu. Tu su naročito njegovane himne, odnosno pjesme u čast Letina sina. Što se tiče Sparte, u njoj su se himne Apolonu pjevale o *Karnejama*[65].

U Eleusini su bile čuvene misterije u čast boginje Demetre, tačnije Gê+mêtêr, Majke Zemlje, odnosno Majke plodnosti, kojoj u sumersko-vavilonskom panteonu odgovara Ki, sumerska Majka boginja kao metafizičko počelo, odnosno Dingir-mah, sumerska velika boginja plodnosti, oličenje kosmičkog života, prvobitno oličenog u boginji Namu i njezinu sinu En-Ki.

Puno se pjevalo i u čast boga Dionisa, što je i razumljivo ako se podsjetimo da je on zaštitnik vinove loze i vina. Osnovna vrsta pjesme, odnosno napjeva u njegovu čast jeste ditiramb iz kojega se kasnije razvila tragedija.

Nomos je skladna pjesma vjerskog karaktera koja se pjevala o prazniku nekog boga, posebno u čast boga Apolona. Pjevao ju je jedan pjevač, obično sveštenik uz kitaru. Naziva se nomos, što će reći red, poredak, jer ne mijenja ni ritam ni harmoniju[66]. Budući da sa nomosom počinje život helenske lirike o njemu će kasnije biti više govora.

65 O *Karnejama* up. Plut., *op. cit*. 6 f 3.

66 Cf. Plut., *op. cit*. 6.

6. *Mitski stvaraoci poezije i muzike*

Rana helenska poezija, kao i muzika, posjeduje svoje arhegete koji su u dobroj mjeri obavijeni velom mita i misterije. Nasuprot tome, njihova nam imena i iznašašća koja im se pripisuju ukazuju da je bilo pjesnika i muzičara koji su stvarali i u ta tamom obavijena vremena na koja bi se s pravom mogao primjeniti Vergilijev stih: *Impiaque aeternam timuerunt saecula noctem*(I grešni se vijek uplaši vječite noći). Heleni su, međutim,vjerovali u opstojnost tih umjetnika i nadahnjivali se njihovim ostvarenjima, stvaralaštvom. Oni su, zahvaljujući iznašašćima na duhovnom polju koja im se pripisivahu, iako mitskog karaktera, prvi tvorci helenske civilizacije i kao takvi zaslužuju punu pažnju.

Mitski zastupnik staroga nomskog pjevanja na ostrvu Kritu bio je *Hrisotem,* o kojem Pausanija kaže da je stariji od *Filamona* Delfljanina koga Eusebije Kajsarejski datira u 1292, godinu prije našega računanja vremena. Tradicija Filamonu pripisuje istu onu ulogu u Delfima koju pripisuje *Museju,* tačnije *Musaju* u Eleusini. Plutarh nas izvještava da je Filamon u jednoj himni opjevao rođenje Latone, Artemide i Apolona i prvi u Delfima postavio horove. O njemu su kružile priče da je pratio Orfeja na putu za Sikion[67].

Na ostrvu Del(os)u staro hijeratsko pjesništvo zastupa mitski pjevač *Olen.* O njemu Herodot, *Hist.* IV 35, kaže: „Taj je Olen došao iz Likije, pa i ostale stare pjesme spjevao koje se pjevaju na Del(os)u.“ Te stare pjesme bile su himne kojih je Olen, po Pausanijevu tvrđenju (*Descriptio Graetiae*VIII 21) spjevao priličan broj. Osim toga, Pausanija kaže da bi Olen mogao biti Hiperborejac, smatrajući da bi on mogao biti pronalazač heksametra (X 5,7) dok se obično uzima da je Orfej pronalazač herojskog stiha. Kalimah u *Delfijskoj himni* IV 304 kaže da se

67 O *Filamonu* up. Plut., *op. cit.* 3; Lasserre, *Plutarque* 31.

još u njegovo vrijeme u Delfima pjevala jedna Olenova himna.

Među najznamenitije pjevače i muzičare mitskoga perioda spada *Orfej,* osnivač orfičkog dionizma. Platon smatra da je Orfej porjeklom Tračanin, sin Ojagrov (Eagrov), dok mu je majka, po Timotejevu svjedočanstvu, muza Kaliopa. Pindar u četvrtoj *Pitijskoj odi,* međutim, kaže da je Orfej sin Apolonov.

Naš helenist i filosof dr Miloš Đurić, inače učitelj antičke filosofije piscu ovih redaka, s pravom tvrdi da su Orfeja smatrali Apolonovim sinom, jer je tokom vremena postao znamenit pjevač i kitarist. Mada se uopšteno smatra da je Orfej legendarna ličnost, Platon, kao što je gore rečeno, smatra da je Orfej povjesna ličnost, kao što to smatra i Englez W.K.C.Guthrie[68]. U antici je vladalo uvjerenje da mu je zavičaj Pijerija[69]. Njegovo je pjevanje, po Ajshilovu svjedočanstvu, ličilo na božanski poj, što će reći da je imalo magijsku moć. Zvucima kitare, odnosno-lire pripitomljavao je zvijeri, ptice i stanare voda; pokretao more, planine, kamenje itd, u ime čega je njegov lik poistovjećen sa bogom-čovjekom[70].

Mit o magijskoj snazi Orfejeve pjesme i sviranja poslužio je kao osnov za fabulu o njegovoj ženi Agriopi ili Euridiki koju je, dok je bježala od Apolonova sina Aristaja, smrtno ugrizla zmija. Orfej, želeći da je vrati, siđe u Had i svojom lirom omekša okrutno srce mračnoga Hada, prethodno sviranjem zadobivši vozača duša Harona i čuvara podzemlja, troglavog Kerbera. Nakon toga Had mu dozvoli da odvede Euridiku pod uslovom da se ne obazre dok ne ugleda svijetlo dana. Orfej, međutim, nije izdržao nakon čega se Euridika, po zapovjesti Mojre, vrati u

68 Up. Đurić, *Kroz helensku* 232, f 3.

69 Pausanija IX 30, nas izvještava da su se u Pijeriji nalazili posmrtni ostaci Orfejevi. Na tome je mjestu, po njegovom tvrđenju,makedonski kralj Arhelaj ustanovio muzičke agone, o kojim up. Đurić, *Ogledi* 226–228.

70 O teandriji up. O. Weinreich, Antikes Gottmenschentum, *Neue Jahrbücher* 1926, S. 633, sq.

mračni Had[71]. Sva je prilika da je postanje navedenog mita o otmici Euridike i njezinoj smrti kasnijeg datuma[72].

Što se tiče Orfejeve smrti, o tome postoji više verzija. Po jednoj, koju Ajshil navodi u *Basaridama,* Orfej nije priznavao Dionisa za najvišeg boga, već je tu čast ukazao strijelcu Apolonu. Dionis nagovori svoje pratilje majnade da rastrgnu Orfeja koga zateknu u hramu kako služi kao sveštenik. One najprije pobiju svoje muževe koji su se posvetili Apolonovu kultu, a potom rastrgnu i Orfeja. Njegovu glavu i liru bace u rijeku Hebar koja ih iznese na more. Dospjevši do Lesb(os)a, Lesbljani sahrane glavu, a liru odnesu u Apolonov hram. To je razlog zašto slavuji na Lesb(os)u, po legendi, pjevaju umilnije nego u drugim krajevima[73]. Muze sakupe Orfejeve udove i sahrane ih pod Olimpom.

Na citiranim mjestima navode se i druge verzije, kao na primjer, da su ga ubile žene, jer im je pjevanjem otuđio muževe. Po drugoj verziji žene su ga ubile zato što im nije dozvolio pristup novoosnovanim misterijama, a po trećoj, što je zagovarao homoseksulnost. Ranije je rečeno da su ga smatrali izumiteljem heksametra, dok Diodor Sikilijski kaže da je Orfej izumio i alfabet sa trinaest slova.

Orfej, po čijoj na nebo uznesenoj liri imamo sazvježđe Liru, po tradiciji je bio osnivač raznih misterija. Tako je u Trakiji

71 Rastanak Orfeja i Euridike ovjekovječen je na mramornom reljefu u villa Albani, a nalazi se i na reljefima u muzejima u Napulju i Louvre-u.

72 Robert Gravs, *Grčki mitovi*, Beograd. 1969, str. 99, smatra da potiče sa slika koje prikazuju Orfeja kako muzikom opčarava boginju Hekatu koja ima atribut Agriopa, što je ustvari drugo ime Orfejeve žene Euridike. Razdragana Orfejevom lirom, Hekata, *respective* Agriopa dade povlastice svim duhovima posvećenim u orfičke misterije. Grevs smatra da su Agriopine žrtve umirale od ujeda zmije, a ne ona. Ona je boginja i, prema tome, besmrtna.

73 Up.Ovidije, *Metamorfoze* XI 50 sq.; Konon, *Narat*.45; Luc., *Adv.indoct*. 11; Pausanija IX 30.Cit.prema R.Grevsu, *op.cit*. 98.

osnovao Apolonove misterije, u Ajgini misterije trojne boginje Hekate, a u Sparti misterije u čast boginje Demetre.

Orfejevo učenje, po Strabonovu svjedočanstvu (*Geograph*. 471C) u Atiku i Eleusinu donio je njegov učenik *Musaj,* o kojem se kaže da je pisao himne[74]. Nakon Musajeve smrti Eleusinskim misterijama upravljao je njegov sin *Eumolp,* arheget svešteničke porodice Eumolpida koja je stajala na čelu pomenutih misterija. Musaju se, osim himni, pripisuje jedna teogonija i neka proročanstva.

Koliko su drevni Heleni vjerovali da pjevanje i pjesništvo potiču od muza dobro se uočava i iz antroponima Musaj i Eumolp.Atroponim (Μουσαίος), naime, označava pripadnost muzama, tojest muzin, dok je (Εὔμολπος) u suštini apelativ sa značenjem *dobar pjevač.*

Sa Demetrinim kultom Pausanija (VIII37,9)navodi*Pamfa,* pisca himni. Kao najmlađi trački pjevač spominje se *Tamir* ili *Tamirid,* o kojem Homer kaže:

Il. II 593–600.

.....potome Ptelej,
Hel, ùz to i Dorij gdjeno su muze, susrevši
Tàmira tračkog kadno je jednom kralja od Èurita
iz Òjhālijeiš'o, njemu uzele pjev, jerbo
se zakleo, hvalio jošte i sáme ù pjesmi
da će nadmašit muze, s àjgidom Zeusa kćerke.
Ljuteć' se sljepcem učine njega, pjemu uzmu
mu ljupku i od kitaranja odvrate njega[75].

Tamir je, po Suidinom svjedočanstvu, sin Filamona Delfljanina. O njemu Plutarh kaže da je imao najljepši glas, dok

74 O Musajevim himnama up.Hdt., *Historiae* VII 6,3.

75 Up.Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

je harmonija njegovih melodija sve nadmašivala. Pripisuje mu se djelo *Rat Titana protiv bogova*[76].

Budući da tračkog pjevača Tamira oslijepljuju helenske muze, u toj je legendi najvjerovatnije riječ o borbi dviju suprotnih vrstapjevanja. Tamir je, naime, predstavnik stranoga, tračkog pjevanja koje je, suprotno legendi, zasigurno bilo bučno i neurastenično. Muze su, međutim, predstavnice helenskog, što će reći prefinjenijega i skladnijega pjevanja. Helensku tradiciju o tračkim pjevačima, gdje spada i muzičar *Pijeron,* iz trakijske Pijerije, koji muziku donose sa sjevera, ne bismo smjeli potcijenjivati. Ona je utoliko ispravnija ako se zna da su se Heleni, pobliže rečeno, helenska plemena Ahajci i Dorani, doselili sa sjevera. S te tačke gledano, tradicija o starim tračkim pjevačima pojavljuje se kao reminiscencija na njihovu pradomovinu. Helenski Olimp i olimpske muze ne nalaze se uostalom, u srcu Helade, nego na sjeveru u Tesaliji, tačnije Pijeriji, pradomovini narodnog pjesništva i muzike drevnih Helena. Iako helenska muzika, po svjedočanstvu samoga Platona[77], nije autohtona, ipak su Heleni uspjeli da od strane muzike i stranih instrumenata izgrade vlastitu muziku etosa i estetike. To nam, osim Platona, svjedoči i Filip iz Opunta riječima: „Što god su Heleni prihvatili od varvara, to su oplemenili i usavršili."

Ovdje nam je pomenuti i dva mitska pjevača i muzičara porijeklom iz Bojotije u kojoj se muzička takmičenja održavahu u Orhomenu uz kult Harita, tih boginja čari, u Tebi uz kult Herakla i Jolaja, te u Tespiji uz kult Erota i muza.

Amfion je najznačajniji bojotski pjevač i muzičar mitskog razdoblja. Heraklejd sa Ponta u djelu *Katalog otkrića u muzici,* kako nas o tome izvještava Plutarh, tvrdi da je Amfion pronašao kitaru i kitarodijsku poeziju. Za razliku od brata Zeta, čija je narav bila silovita i goropadna, Amfion je bio nježan i ljubitelj

76 Cf. Plut., *op. cit.* 3.

77 Cf. Plat., *Epinomis* 987 d.

muza. Koliko je bio upućen u njihov dar vrlo dobro se razabire iz legende o građenju Tebe. Dok je, naime, robustni Zeto dovlačio kamenje, dotle je Amfion zvucima lire ove slagao u zidove kao najbolji graditelj. Navedena legenda nedvosmisleno potvrđuje ranije iznijetu misao da su Heleni u muzici gledali magijsku moć i snagu.

Plutarh uz Amfiona spominje *Antesa*iz Antedona o kojemu kaže da je prvi pjevao himne. Pindar u *Peanima* spominje muzičara *Antipa* koji je prvi uveo lirsku harmoniju na Niobinoj svadbi[78].

O *Linosu* ili *Linu,* koji po tradiciji spada u prastare pjesnike, odavno se u nauci dvoumilo da li je riječ o historijskoj ličnostiili se pak tako naziva pjesma tužnoga karaktera. August Musić[79] navodi pjesmu koja se pjevala u Linovu čast: „Oj Line, koga časte svi bogovi, tebi su dali te si prvi ljudima glasom jasnim zapjevao, al' Feb te je od gnjeva ubio, a muze te žale."

U opisu Ahilejeva štita Homer o Linu kaže:

Il. XVIII 567–572.
Djevojke, sà njima momci, k'o djeca veseli buduć,
u koševim' pleteni što meden nošahu plod.
Porèd njih dječak je lirom sa zvonkom dražesno
svir'o, nježnijem glasom Linovu krasnu pjevao
pjesmu; oni pak nogama skačuć' bijahu ò tlo
zajedno sljedeći njega sa plesom, kliktajem još[80].

Iz gornjeg navoda može se zaključiti da je riječ o nekoj pjesmi. Legenda o Linu mogla je nastati po refrenu (αἴλινος) koji se pjevao uz *thrênos* ili tužbalicu u kojoj se žalilo za nestankom proljeća i nepovratnom mladošću. Ima razloga vjerovanju da je

78 O Amfionu i Antipu up. Plut., *op.cit*.3 f 3; 15.

79 Up. Musić, *Povijest* 28.

80 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

apelativ *linos* nastao od semitskog uzvika *ai lenu* sa značenjem *jao nama.*Na istočno postanje napjeva i melodije upozoravaju već Herodot i Pausanija[81].

7. *Svjetovna poezija i muzika iz doba epopeje*

Linova pjesma po sadržaju daleko više pripada svjetovnoj nego hijeratskoj poeziji koju je nadživjela i razvila se u umjetničko pjesništvo, što je veoma rijedak slučaj u historiji književnosti drugih naroda. Da je narodno pjesništvo i pjevanje cvijetalo uporedo sa hijeratskim, dobar je svjedok Homer koji nas izvještava o vrstama narodnog pjesništva i pjevanja što je Helena pratilo kroz čitavi život. Tako su djeca u ranoj mladosti pjevala *igračke* pjesme, uz koje su se čule i *prosjačke* pjesme što su ih dječaci najvjerovatnije pjevali zimi, odnosno u oskudici. Kad bi, međutim, stiglo proljeće sa rosnim jutrima, tada bi dječaci, zvani helidonistai, lastavičari, noseći sliku lastavice, obilazili kuće i pjevali lastavičjupjesmu, to jest helidonismu. Do naših se dana jedna takva pjesma očuvala na ostrvn Rodosu:

Diehl, 32.
Došla je došla lasta,
Krasno vrijeme – proljeće
I krasno doba noseći,
Po trbuhu bijela,
Po leđima crna.
Pitu dèd' vadi
Iz kuće bogate,
Te vina čašu,
Pa kotaricu sira!
Ni hljeba lasta,

81 O istočnom porijeklu napjeva i imena Linos up.Herodot II 79 I Pausanija IX 29,7.

K'o ni pogaču
Ne odbija.
Da l' ćemo otići il' ćemo dobiti što?
Ako nam ne dadeš nešto, popustit' nećemo:
Il' ćemo odnijeti vrata, ili pak dovratak,
Il' ženu što unutra sjedi,
Ona je mala i nju ćemo odnijeii lako.
Ako li nama štogoda dadeš,
Mnogo u zalog imao!
Otvori, otvori, dèd' lasti vrata,
Jer mi ti starci nismo no djeca[82].

Iako se nešto slično ne susreće kod Homera, ipak se ovakovim pjesmicama ne može osporiti velika starost. One sadržajem podosta nalikuju na naše pjesme koje koledari pjevaju o Jurjevu, Đurđevdanu i u vrijeme *korizme* u Dalmaciji.

Muze su sa pjesmom, plesom i igrom naročito prisutne u doba mladosti koja je sklona tim darovima muza. Tako nas Homer u opisu Ahilejeva štita obavještava da su *ples* već u njegovo vrijeme pratile forminga i pjesma:

Il. XVIII 590–607.
Čuven veoma vještak potome vješto plesno načini mjesto,
nalično onom' u prostranom Knosu štono ga
negda sačini Dajdal Arìjadni s uvojcim' lijepim.
Plesahu tu mladići, djevojke s njima prošene
jako, za članke se rùkū mèđ' sobom držeć'.
Òd lana dijeve haljine imahu tanke, mladići
nošahu pak košulje istkane lijepo, òd ulja štono
s'jale se nježno, vijence na glavi dijeve imahu divne, a
momci mačeve zlatne o srebrnom o remenu visjehu
štono. Kretali tu se lagano odveć nogama vješto, kao

[82] Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

kad grnčar, kod grnčarskog sjedeći točka, rukam'
pristalog lijepo, posmatra pomno ne će l' se okretat' dobro.
Okretali opet bi tu se u redovim' jedni nasprama
drugim. Okolo plesnog dražesnog mjesta nâroda j' mnoštvo
stajalo brojno ù tom' nalazeć' radost. Plèsāča dva
se, mèđ' njima vodeći kolo, vrtjela hitro[83].

I u *Odiseji* se spominje *ples*. Demodok, naime, uz ples pjeva pjesmu o ljubavi Areja i Afrodite:

Od. VIII 256–267.
Naličan bogu Alkìnoj zboraše tako, oglasnik ùsta
donio da bi iz kraljeva doma formingu dupku.
Devet u svemu iz naroda ìz'branih sudija
ùsta u igrama koji dolično svršiše sve.
Plesno uravne mjesto, raširе zà takmu prostor.
Demòdoku ỏglasnik pobliže priđe formingu noseći
zvonku; on pak u srèdinu dođe; u cvijetu mladosti
bujne okò njeg' stanu mladići vješti u plesu;
udare nogam' za ples o divotan pod. Odìsej pak u
duhu se divljaše, njihovih nogu motreći skok.
Potome pjevač, udariv' ù žice, lijepo pjevati stane
o ljubavi Àreja i Afròdite s krasnijem s vijencem[84].

Pjesma i forminga bili su glavni ukras svadbe. Da čujemo što nam o tome kaže besmrtni Homer u opisu štita Pelejeva sina:

Il. XVIII 490–495.
Zatim Šepavko načini dva na štitu prelijepa grada
ljúdi podložnih smrti. Gozbe i svadbe u jednom su bile.
Svjetlost iz baklji iz njihovih soba po gradu

83 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.
84 Up. Homer, *Odiseja*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

mladence vode, Svadbena pjesma čula se jako;
mladi plesači òkrētali tu se; frule, jošte
forminge s njima, mèđ' njima, svirale svagda, a
žene, na vratim' svojima stojeć' svaka se divila tome[85].

Pjesma što se pjevala pri ulasku djevojke u kuću i izlasku iz kuće, kao što je slučaj u gornjem navodu, nazivala se *himenej,* po istoimenom bogu svadbenog veselja Himeneju. U tim bi se pjesmama udruživala radost sa žalošću zbog nestanka vedre mladosti i bezbrižnog djevojaštva, što se duboko doimalo helenske racionalne i emocionalne duše.

Kad bi mladenci išli na počinak, pred ložicom bi se otpjevao *epitalamij*. U njemu bi se mladenci, posebno mlada, podsjećali da stupaju u novi život, različit od djevojaštva i momaštva.

Od pjesnikinje Sapfo (Sapfe)očuvali su nam se stihovi u kojima se raspoznaju himenej i epitalamij:

I
Visoko čađavi strop, o ljudi tèsâri, diž'te –
Ju, Himèneju;
Mladenac ulazi, Aresu sličan –
Ju, Himèneju;
Mnogo je veći od čovjeka diva[86].

II
Nevinosti moja, nevinosti moja, kuda odlaziš od mene?
„Više ti se nikada, više nikad vratiti neću".

Himenej je nastavio život u rimskoj književnosti, u kojoj ga je posebno njegovao neoterik Katul.

Pjesma i pjevanje pratile su i ostale životne prilike starih Helena, što je slučaj i kod ostalih naroda. Tako je za gozbama

85 Up.Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

86 Up. Rac, *Antologija* 45.

imućnijih helenskih, naročito atinskih porodica, postojala neka vrsta muzičkog rituala. Te gozbene pjesme ili počašnice imale su različit oblik, sadržaj i vrijeme izvođenja, o čemu nas obavještavaju već antički pisci. Njihov bi raspored bio sljedeći: na početku gozbe hor bi zapjevao pean, što bi služilo kao neka vrsta blagoslova. U njemu bi se obično zazivao neki od bogova, nakon čega su se pjevale kratke počašnice ljubavnog ili društvenog karaktera. Na trećem bi mjestu uslijedile takozvane mirtine ili lovorove pjesme koje obično pjevaju o zdravlju, bogatstvu, ili bi se kazivale mudreizreke. Posljednju vrstu pjesama pjevali bi gosti poslije jela i to preko reda, dodajući jedan drugome mirtinu grančicu ili liru. Svatko bi morao otpjevati po jednu pjesmicu, jer je to bio vid određenog takmičenja. Stari su takve pjesme pjevane preko reda nazivali *skolije* ili krivudarke. Kod Pindara se susreće još jedna vrsta skolija ili počašnica. U umjetničko ih je ruho zaodjenuo Jonjanin Anakreont, epigon melike. Do naših se dana očuvala skolija u čast Harmodija i Aristogejtona koju je, po svjedočanstvu Herodota i Tukidida, sastavio Kalistrat. Metri su: glikonej, bakhej i holijampski dimetar:

Diehl, 10; 13.
U mirtinoj grani nosit ću mač,
kao Harmodije i Aristògejton
kadno li tirane smakoše
i Atinu ravnopravnom učiniše.

***

Najdraži Harmodije, ti nipoštoumr'o nam nisi!
Boraviš na otocim' blaženim, kažu,
gdje je brzonogi Ahilej, gdje
Tidejeva dičnog Diòmeda kažu.

***

U mirtinoj grani nosit ću mač,
kao Harmodije i Aristògejton
kadno o Ateninoj slavi
čovjeka tirana Hiparha smakoše.

***

Vam vječna slava, po zemlji će hodit
najdraži Harmodije i Aristògejtone.
kadno li silnike ubiste
i Atinu ravnopravnom učiniste[87].

Sadržina gornje skolije ukazuje da je riječ o skoliji političkog karaktera.

U ratu su se pjevale *junačke* pjesme o kojima je bilo riječi povodom Ahileja i njegova pjevanja.

Pjesma i pjevanje pratile su Helena i na poslu. Takve su se pjesme nazivale *radničke* ili *ratarske*, a pjevao ih je zbor ljudi koji su obavljali isti posao. Takve su pjesme neobično stare, a pjevale su se o berbi grožđa, žetvi, sjetvi i mljevenju žita.

Pjesma nije iznevjerila ni na samrtnome času. Takva pjesma, kao uostalom himenej i epitalamij, spada u narodnu kultnu pjesmu, a naziva se *thrênos* ili tužbalica. Tom bi tužbalicom rodbina oplakivala pokojnika[88]. Opis thrênosa ili trêna susrećemo kod Homera u sceni sahrane tijela ubijenoga Hektora, najboljeg trojanskog junaka:

Il. XXIV 719–727.
Kad većma umrlog njega u čuven unesu dom,
na provrćen lijes njega postave tad, sa strane stave
pjevače thrênos počinju štono; tužahu oni

87 Skoliju sa starohelenskog preveo Marko Višić.

88 O thrênosu više vidjeti Plutarh, *op.cit.* 3 f 6.

jadovnu pjesmu, zà njima potom tužahu žene.
Mèđ' njima Andròmaha s rukama bijelim tužanje počne,
u rukam' držeći glavu Hèktora muža ljúde što mori:
„Mlad mi, o mužu, izgubi život, u dvorim' udovu
ostavljaš mene, sinčić sasvim je nejak štono
ga zlosrećni imasmo mi.....“[89]

Iz navedenog citata može se zaključiti da su već u Homerovo vrijeme postojali naročiti pjevači za tužbalice kojima odgovaraju žene u horu. Iz činjenice da Andromaha tuži dâ se zaključiti da je postojala i takozvana *udovička* tužbalica. Kasnije se susreću profesionalne narikače koje nariču za novac.

Osim navedenih, postojalo je i drugih vrsta pjesme i pjevanja, manje značajnih za ocjenu i karakter narodne poezije i muzike iz doba epopeje. U Homerovo vrijeme, što će reći u vrijeme što ga opisuju njegovi epovi, muzika i pjesma pratile su gotovo svaki fizički i intelektualni akt helenskog čovjeka. Temeljni razlog tome najverovatnije leži u uvjerenju da muzika i pjevanje imaju magijsku, hedonističku, estetsku i moralnu snagu kojom se može uticati na volju bogova, na prirodne sile i ljude. Svjetovna poezija i muzika, kao što smo vidjeli, imaju kolektivni karakter. One, naime, većinom izražavaju kolektivna osjećanja, vjerskog ili svjetovnog karaktera, dok su lične strasti i lična angažiranost u svim vidovima života slabo naglašeni. Takvo stanje upravo odgovara vremenu epopeje koja je obuzeta slavom Olimpljana i bogolikih heroja čija će zvijezda početi da uskoro tamni.

89 Up. Homer, *Ilijada*. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

II
ARISTOKRATSKO-AGONALNA EPOHA

1. *Opšte karakteristike duhovne kulture aristokratsko-agonalne epohe*

Dok u prethodnoj, mitsko-herojskoj eposi, *in ultima analysi*, caruju kolektivna svijest i kolektivna osjećanja kako vjerskog tako i profanog karaktera, gdje je sve – strasti, osjećanja i akcije – podređeno višem poretku simboliziranom u polisu, odnosno u ljudskoj ili pak u božanskoj zajednici u koju smrtnici ne smiju nekažnjeno dirati niti je rušiti, dotle se taj poredak epopeje već kod *Hesioda* počeo raspadati.

Helenski čovjek je u vrijeme epopeje, mada je imao nevolja na pretek i sve morao teško platiti, ipak bio bliži Olimpljanima, zanoseći se svojim heroizmom i junaštvom, što se naročito osjeća u *Ilijadi,* dok u *Odiseji* vidimo da bogovi čovjeku na uho slabo kazuju svoje misli i namjere; kao da Olimpljani ljude prepuštaju njihovom dobrotvoru Prometeju, pobratimu sumerskog boga En-lila. Rečeno nam vrlo dobro ilustrira sudbina mnogopatnog Odiseja koji se vlastitim umom dovija kako da se izbavi iz nevolja u koje ga je gurnuo bog Posjedon.

To nesumnjivo predstavlja početak realnijega sagledavanja života, klicu praktičnog umovanja i dovijanja u teškoj svakidašnjici. Tome su podosta doprinijeli novi socijalno-ekonomski i politički odnosi nastali u aristokratsko-agonalnoj eposi koje dr Miloš Đurić sažeto prikazuje na sljedeći način: „Velika kolonizacija na severu, zapadu i jugu, iščezavanje starih patrijarhalnih kraljevstava koje je opevao Homer, zatim žestoke ustavne borbe u svim starim aristokratijama, staleški sukobi i političko osvešćivanje širokih narodnih slojeva, i, najzad, filosofijska i religiozno-mistička borba protiv naivnog tradicionalizma – sve

je to obogatilo i proširilo vidike helenskog života i moćno unapredilo samostalnost čoveka pojedinca.“[90]

Ne treba nas čuditi što se pojedinac, usljed novih okolnosti koje su dovele do toga da se san bogolikih ljudi raspršio u nepovrat, stao osvješćivati, što je dovelo do stvarnijega sagledavanja života isvijeta, a to opet kako do kolektivne tako i do individualne samosvijesti, samopotvrđivanja. Čovjek toga perioda stao je uviđati i dublje sagledavati uzroke bIjede, nevolja i nepravdi pa je usljed toga postao osjetljiviji i svjesniji događaja koji se odvijaju oko njega. Sljedstveno tome, ljudi koji posjedovahu dar muza, zapažanje, osjećanje i izražajnost doživljenog, nastojahu da to iznesu onako kako su to sami doživjeli, osjetili i zapazili kako bi isto kao umjetničke tvorevine mogli predati širim krugovima. To listom čine pjesnici aristokratsko-agonalne epohe, to jest helenski liričari koji odreda uranjaju u vode života svoga vremena koji zacijelo jeste tegoban, ali upravo zato i ima svoje čari i draži. Taj svakodnevni život kod liričara izaziva duboka lična osjećanja, jer se u njemu može štošta primIjetiti, naučiti i doživjeti. Time se lirski pjesnik sve više udaljava od mirnog epskog izlaganja, približavajući se svakodnevnom životu, pritom tražeći priliku da izrazi ono što doživljava i osjeća, sve to oblikujući riječju i melodijom, upravo onako kao što su se u to vrijeme stali oblikovati ioblagorođivati politički antagonizmi i strasti, time omogućujući stvaranje razumnog, na zakonu zasnovanog poretka, države. Potrebno jenaročito istaknuti razvitak i etičko pročišćavanje helenske religije mitsko-herojske epohe. Lirski su pjesnici, na čelu s Hesiodom, nastojali da staru homersku religiju oblagorode pročišćujući je od odveć prizemnih osobina. To se oplemenjivanje ogledalo kako u sistematizaciji helenske teogonije i kosmogonije tako i u kiparstvu i arhitekturi što je helenskoj religiji i kulturi osiguravalo besmrtnost.

90 Up. Đurić, *Istorija* 150.

2. *Agon, temeljni činitelj duhovnog stvaralaštva u drevnoj Heladi*

Pročišćavanje i sistematiziranje duhovnog nasljedstva, kao i borba i hrvanje s vanjskim i unutarnjim suprotnostima leži u suštini helenskog agonalnog, takmičarskog duha koji se nikada nije mirio s postignutim. Agonalna, što će reći takmičarska osobina helenskog karaktera već je kod Homera oličena u Eridi[91], koja je, međutim, surova i zlotvorna. Kao takva nije oličenje plemenitog nadmetanja u okviru zajednice, pa se kod Homera agon javljakao želja za samopotvrđivanjem po onoj – *Svagda najbolji biti i odličan između drugih.*

Posljednje bi moglo biti jedan od glavnih razloga što se začeće agonske strane helenskog duha traži u igrama u čast pokojnika[92] s kultnom potkom. To je za poslJedicu imalo to da se agon, takmičenje, kasnije stao vezivati za velike narodne praznike već u samome početku agonalno-aristokratske epohe. Tome je dobar svjedok legenda o takmičenju Homera i Hesioda očuvana u Hesiodovu djelu *Poslovi i dani,* st. 654–662. Upravo se od toga vremena javlja nastojanje da se želja za natjecanjem, odnosno postizanjem slave i časti, očisti od homerske, dosta sirove žudnje i usmjeri ka idealnom takmičenju koje se ogleda u sticanju oblagorođene slave što će služiti na sreću i prosperitet cijeloj zajednici. Tako su se sve snage helenskog čovjeka, nerIjetko rasipane u raznim svađama, antagonizmima, mržnji i raspravama, oblagorođivale i u tim agonima nalazile najviši domet i izraz, odnosno ovaploćenje. Agonalna osobina helenskog čovjeka razvijala se uporedo sa socijalnim, ekonomskim i političkim prilikama u pojedinim polisima u kojima je Helen

91 Up. *Il*. IV 439–455

92 Up. M. Budimir, *Agon u klasičnoj i našoj narodnoj pesmi*. Objavljeno u Prilozi za izučavanje narodne poezije. God. III, 1936, str. 227–238.

mogao ispoljavati sve svoje sposobnosti što ih je želio očitovati svojim sunarodnicima iz drugih polisa. To je ono zbog čega je Hesiod u svojem epu *Poslovi i dani* i mogao konstatirati postojanje dobre i zle Eride.

Posl. 11–24.
Jedna Èrida nè pòsta, no su na zemlji dvije:
Prva, kada se spozna dobiće hvalu,
Druga pogrdu samo, jer ćud je različna kod njih.
Druga pogubni rat snuje i raspru, zlobna,
Te je ni jedan nè voli smrtnik, nego ìz nužde,
Pò volji višnjih, ljudi poštuju Èridu tešku.
Prvu, stariju, Noć negda porodi tamna,
A Zeus je višnji, što tron u ètru ima,
U osnov zemlje stavi, ljud'ma j' od velike koristi ona;
Ova jednako na ràd i nevješta podstiče muža:
Kad drugog' bogata vidi tad i sâm žudi
Za radom i žuri da ore i usjev sije i kuću
Ùrēdi dobro; i susjed se takmi sa susjedom koji
Se brine o bogatstvu svom'; ova je Èrida naklona ljud'ma[93].

Tu pulsirajuću, životnu snagu helenskog duha iz koje se razvila cjelokupna helenska kultura, veoma plastično je predstavio K. Joel u djelu *Geschichte der antiken Philosophie* Bd. I, S. 105/6:

„Nadmetanje krajeva dovodi do rata, i pobeda se opet slavi u bojnim igrama, a pobednike u njima veličaju i pesnici i plastičari, koji se opet nadmeću jedni sa drugima. I tako neprestano sve dalje, sve duhovnije, jedan agon izaziva drugi. Borbe u oružju žive i dalje u sećanju, i produžuju se u umetničkoj fantaziji, mitološkoj, epskoj i plastičnoj. Plastika

93 Up. Hesiod, *Poslovi idani*, Književna zajednica, NoviSad 1994.

(Ep sa starohelenskog metrički preveo, uvodnu studiju i komentaresačinio dr Marko Višić).

stvara borbene grupe i poezija razbija svoje lirsko jedinstvo i razvija se u nadmetanje figura u drami, kojom se opet pesnici nadmeću jedni sa drugima pred svojim sudijama. I kao mrtvi junaci bore se njihovi mrtvi pesnici, kao Ajant i Odisej bore se Homer i Hesiod, pa Eshil i Eunpid, u drugih pesnika ili besednika, a ovi se opet između sebe nadmeću u sjajnim besedama i govorima na sudu i postaju učitelji parlamentarne i jurističke veštine u raspravljanju. A sa besednicima i pesnicima opet se nadmeću filosofi. I kad još stari Ksenofan počinje žalbom kako Heleni više zadovoljstva nalaze u snazi atleta nego li u snazi duha i više u pričama o bojevima protiv Titana nego li u njegovoj mudrosti, onda se njegova mudrost uzdiže do utakmice sa igrama na palestri ili u pesničkoj fantaziji. I na posletku, takme se i sami mislioci, čak se već sedmorica najstarijih mudraca nadmeću ko je najmudriji, kao što su se stari junaci takmičili ko je najhrabriji. Jer grčke vrline su pobedne nagrade života, i pravednost pripadaovamo samo kao sudija nadmetanju. Odlika je agonistički ideal, te iz utakmice pesama i gnoma koje objavljuju različne ciljeve života, i iz simposionskih debata o najvišem dobru izbijaju počeci grčke etike."[94]

Gornjem dodajmo da je agonska svijest svoj najbolji izraz nalazila u pravoj agonistici, što će reći u gimničkim, stadionskim i muzičkim nadmetanjima o raznim narodnim svečanostima.

Ono čime je posebno obilježena aristokratsko-agonalna epoha jeste njezina naklonost prema muzici bez čijih bi ritmova, harmonije i mnoštva novih instrumenata ova epoha bila daleko siromašnija. U ovoj se eposi *lirsko pjesništvo,*upravo zahvaljujući muzici, razvilo do neslućenih visina. Stari elegičari Kalin, Tirtaj, Mimnermo, Alkaj, Sapfo, odnosno Sapfa i Anakreont, kao i horski pjesnici Alkman, Arion, Ibik, Stesihor, Simonid, Bakhilid i posebno Pindar, bili su odreda muzičari-pjesnici, o čemu će kasnije biti govora.

94 Up. Đurić, *Kroz helensku* 138–139.

Kakvo je lice muzike u aristokratsko-agonalnoj eposi, hoću reći u eposi lirizma?

Dok je muzika u mitsko-herojskoj eposi uglavnom služila interesima kolektiva, izražavajući kolektivna čuvstva i slavu junaka, dotle muzika ovoga razdoblja nosi duboko lični pečat, poput sadržaja što ga je pratila. Kod Homera se pjevanje i pjesma izvode jedino uz formingu, kitaru čiji su dosta monotoni zvuci najvjerovatnije imali mnemotehnički karakter. Upravo zbog toga što muzika iz doba epopeje nije u znatnijoj mjeri izražavala lična osjećanja, vremenom se ugasila, o čemu najbolje govori citiranje rapsodâ bez muzičke pratnje. S pravom se može tvrditi da je aristokratsko-agonalna epoha sa svojom lirikom bila vrijeme predodređeno za pjevanje i muziku. Ovo je epoha u kojoj su dvije glavne funkcije muza, poezija i muzika, doživjele svoj vrhunac. Ovo je ujedno i period kulminacije zazivanja muza kao nadahnitelja cjelokupnog duhovnog stvaralaštva, posebno muzike i poezije. Nema mjesta čuđenju što je muzika upravo u ovome razdoblju bila toliko na cijeni. Ovo je, naime, period razbuktalih ličnih strasti i osjećanja, misli i akcije što su ih pjesnici doživljavali i proživljavali, istovremeno nastojeći da sve to uobliče melodijom, harmonijom i stihovima. Za to im je i te kako bila potrebna pomoć mentalnih stvorenja, muzâ čije se ime spominje kod svih gore navedenih liričara, i ne samo kod njih.

3. *Hesiodova etička načela i njegov odnos prema bogovima*

Budući da je Hesiod dualitetom Eridâ prvi glasnogovornik agonalnosti i ujedno rodonačelnik ove epohe, prikazat nam je u kratkim crtama njegova moralna načela i njegov stav prema bogovima i ljudskom životu.

Istraživanjem Hesiodova djela *Poslovi i dani* dolazi se do zaključka da je u njemu uzaludno tražiti bogolike junake i elizijska polja. Ono predstavlja ogromnu promjenu u prosuđivanju prošlosti i sadašnjosti ne samo u poređenju s *Ilijadom* i *Odisejom*

već i sa *Teogonijom.* U navedenom djelu nema veličanja herojskog života, pa čak ni samih Olimpljana. Ideali Homerova doba, kao što su boj, pretjerano isticanje vlastite ličnosti i gotovo neshvatljiva težnja za slavom postizanom skoro ogoljenim junaštvom skopčanim s pljačkom i nasiljem, ustupaju mjesto drugim idealima, kao što su pravda, častan i zdrav poredak i nadasve pošten rad. To je kostur Hesiodove pragmatične etike koja ne priznaje pravo jačega, samim time i pravo na tuđi trud. Ta Hesiodova žudnja za pravdom rezultira iz vremena sve jačeg rasplamsavanja borbe između vlastele i eksploatiranih masa koje nastojahu da se oslobode bjede, nevoljâ i nepravde.

Da bi se postigla socijalna pravda Hesiod zahtijeva kultiviranje osjećanja časti i stida bez čega ne može biti ni pravednog, ni humanog društva. Ne bi, međutim, trebalo smetnuti s uma da se ovaj propovjednik reda, rada i zakona, stida i časti, ipak nije u potpunosti otrgao od epopeje i mitskog načina mišljenja, što se naročito ogleda u Hesiodovu objašnjenju porIjekla zla, tegoba i nevolja (*Posl.,* st. 42–105, i 106–201). Nasuprot tome, Hesiod je ukazivanjem na rad i časno nadmetanje u duhovnim i tjelesnim kvalitetama *prvi* vjesnik novih vremena, novih prilika, mana i vrlina koje nužno prate ekonomsko-društvene promjene. Svojim načelom mjere *(Posl.* 361, i d.) istakao je jednu od osnovnih crta helenskog duha koji odbacuje prekomjernu snagu i traži normu, sklad i red, uobličavanje i ograničavanje. Gornjim smo, međutim, stigli do pitanja lijepoga kod Hesioda.

4. *Pojam lijepoga, poezije i muzike, kod Hesioda*

Kod Hesioda koji odbacuje razobručenost i nesrazmjernost i istovremeno teži za mjerom i granicom, skladom i sistematizacijom, redom i poretkom, pojam *lijepoga* upravo treba povezivati s gornjim pojmovima, posebno s pojmom *tò agathón,* dobro, kao atributom pojmovima: *sklad, red* itd.

Što se tiče terminâ *dobar* i *dobro,* oni se povezuju bilo s pojmom korisnog, bilo s pojmom svrsishodnog. Tako Hesiod razlikuje *dobra* i *rđava* godišnja doba za sjetvu (*Posl.* 479–485);*rđave* i *dobre* dane za rad *(Posl.* 504, 564 ff); *dobru (Posl.* 664–666) odnosno *lošu* plovidbu *(Posl.* 618–645).

Ponekad Hesiod *dobro* shvata kao *svrhu* u smislu završenosti ili svršenosti, što je povezano s vrlinom. Tako u *Posl.* 320, čitamo: „Oteto blago nesreću nosi, od boga dano mnogo je bolje“, ili: „Od žene čovjek bolje nista ne steče.“ I u *Teogoniji* koja sva odiše epopejom pojam *dobrog* upotrebljava se u tom smislu:

> *Teog.* 901–905.
> *Zà drugu ženu sjajnu Tèmidu uze što mu porodi*
> *Hore; Eunomìju, Diku i jošteu cvijetu Irenu,*
> *o djelima smrtnih stvorenja što će se brinut,*
> *pa Mojre kojima premudri Zeus udijeli čast:*
> *Klotu, Làhesu iÀtropu s njima, što čine*
> *ljúdi da smrtni dobro k'o ï zlo svagda imádu*[95].

Dobro može imati i moralnu kvalitetu, odnosno karakter:

> *Posl.* 19:
> *(*Eridu*), u osnov zemlji stavi, ljúd'ma na veliko dobro.*

Kod Hesioda je *dobro* povezano i s pojmom *lijepoga* ukoliko se *dobro* povezuje s razboritošću pri izboru *dobrih* dana, na primjer, za plovidbu, oranje itd. U tom bi se slučaju *dobro* kao sklad moglo približiti pojmu *lijepog.* Slično stoji i s *dobrom* klasifikcijom predmeta prema njihovoj namjeni.

Što se tiče termina *lijepo,* on je uglavnom vezan za vizuelne strane predmeta, kao na primjer, za oblik, boju, ukras itd. U tom

95 Cf. Hesiodi, *Theogonia* 43/44. (Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić).

nam pogledu *Teogonija* daje više primjera od *Poslova i dana: Teog.* 17 (*Muze opjevaju*), *Hebu sa zlatnim vijencim i lijepu Dionu; Teog.* 120:*Eros najljepši među besmrtnim boz'ma.* Uporedi još:*Teog.* 194, 201; *Posl.* 63. Sam Hesiod u *Teogoniji,* stih 22, kaže da su ga muze naučile *lijepoj pjesmi.*

E. Grasi[96] kaže da je teško dati odgovor na pitanje zašto je božansko lijepo. Smatramo da smo na to pitanje dali dosta uvjerljiv odgovor prilikom raspravljanja o odnosu homerskog čovjeka prema božanstvima. Ovdje ponovimo toliko da je zaHelena iz epopeje svijet bogova što ga je sâm iznjedrio pred teškom stvarnošću, lijep, jer su bogovi izvan svih tegoba ovoga svijeta, jer ne pate, ne umiru, jer su besmrtni, živeći u vječnom sjaju i sreći. Sasvim je na mjestu da je ono što takva bića daruju smrtnim ljudima lijepo i korisno.

5. *Egzaltacija muza kod Hesioda*

Budući da je Hesiod rodonačelnik aristokratsko-agonalne epohe, u kojoj se naglo budi svijest pojedinca, koji nastoji da u svojoj sredini uz pomoć borbe i nadmetanja, a ponekad i silom, stekne svoja prava, njemu je u ta vremena, kad se čovjek sasvim i konačno spustio na tlo, više no ikada bila potrebna božanska pomoć. Hesiodu je u tim burnim vremenima sâm bog mogao biti garant i pomoćnik, u vremenima koja sve manje mare za bogoliki život homerskih heroja i sve se više otimaju za dobra ovozemaljskog života. Da bi stvorio red i poredak na zemlji, Hesiod ga najprije stvara na nebu, uzneseno tvrdeći da sve potiče od bogova; da su oni čuvari svega i da sav duhovni život stoji pod okriljem nebeskih stanovnika, konkretno muza, kojima on i jedino on iskazuje toliko poštovanje, što se najbolje uočava iz *Teogonije,* st. 1–115. Po Hesiodu su, naime, samo muze pravi gospodari i vlasnici, posjednici duhovog kraljevstva i onoga što

96 Up. E. Grasi, *Teogonija* 45.

pripada oblasti duha. Zbog toga nas i ne čudi što im se u *Teogoniji* obraća trinaest, a u *Poslovima i danima* dva puta, moleći ih da ga nadahnu u onome što želi opjevati.

6. *Karakteristike poezije i muzike aristokratsko-agonalne epohe ili historijskog perioda*

Iz gore izloženog proizlazi da već kod Hesioda, prvog historijski potvrđenog pjesnika u evropskoj književnosti, nepovratno odlazi slatki san epopeje u čije je vrijeme čovjek, slično bogovima, živio bezbrižno, budući daleko od nevolja svakidašnjeg života. Čovjek epopeje jeste gigant po svojem junaštvu i neizmjerno plemenit po svojemu plemenskom porijeklu i herojstvu. Iako se u *Ilijadi* susreću i mračne strane života, iz toga se ne bi smjelo zaključiti da u istoj prevlađuje pesimizam. Mračne crte se nalaze u njoj u prvom redu da bi ocrtale stanje pozemljara prema Olimpljanima. *Ilijada* nam u punom svijetlu pruža slike zanosnogidealizma, dok iz *Odiseje* prozlazi da u životu ljudi ne teče samo nektar, da Olimpljani umjesto ambrozije šalju ljudima nevolje. Oni, štoviše, u *Odiseji* nisu toliko nakloni ljudskom rodu te mu više i ne šapuću na uho svoje mîsli. Navedeno se vrlo dobro uočava iz patnji mnogopatnog Odiseja koji se vlastitim umom dovija kako da se izbavi iz nevolja što mu ih je naturio Posejdon, što predstavlja početak realističnijeg sagledavanja života, klicu praktičnog i samostalnog umovanja i dovijanja u svakodnevnim problemima.

Iako Hesiodova *Teogonija* odiše epopejom koja je ljudsku fantaziju ispunjavala divnim slikama i dala poticaj za postanje golemog mnoštva osjećanja, u njoj se ipak ističu crte realnosti i sadašnjosti: metodično znanje i racionalan raspored građe. Drugo Hesiodovo djelo *Poslovi i dani* u odnosu na *Teogoniju* predstavlja veliku promjenu u prosuđivanju sadašnjosti i prošlosti. Umjesto da hvali prošla vremena i Olimpljane, on

veliča Eridu koja ljude podstiče na rad i vrijedna djela. Kod Homera, međutim, nema nigdje traga pohvali mukotrpnome radu! Osim toga, Hesiodovo kazivanje o takmičenju u Halkidi u pjesmi i muzici, gdje je opjevajući rad pobjedio Homera koji je opjevao prošle događaje i ratove – jasno ukazuje da ideali epopeje ustupaju pred teškom sadašnjicom. U takvim uslovima i *muzika* mijenja svoj oblik i sadržaj. I dalje su muze učiteljice pjesme i pjevanja. One, međutim, kao da sada pjesnicima i muzičarima naturaju nove oblike i sadržaje za izvođenja svoga dara, nečujno im šapućući da opjevaju svakodnevne pojave iz života običnih ljudi; da se više pozabave sobom i vlastitim problemima, jer bogovima na Olimpu i herojima na elizijskim poljanama ionako nije loše. Njima je Homer obezbijedio besmrtnost i slavu, te se i ne moraju bogzna kako bojati za vlastitu egzistenciju i slavu. I uistinu se od Hesiodova vremena gasi slava vječnog mita i epopeje, a san života bogolikih ljudi raspršuje se u nepovrat. Ako se san kasnije ponekad i povrati, on je blijed i liči na utvaru. Pjesnik i muzičar okreću se svakidašnjem životu koji u osnovi jeste težak, a upravo zato i ima svoje draži i čari. Ništa ljepše od pošteno postignutog uspjeha i ništa bolnije od lične tragedije, pa makar je i drugi izazvali. Ni sudjelovanje u javnom životu i radu nije neprivlačno, jer se tu dâ štošta zapaziti, naučiti i opjevati iz vlastite perspektive. Zašto, uostalom, mašta mora carstvovati nad prosuđivanjem i umovanjem? Lijepa je i zanosna Homerova poezija, ali čovjeka iz osmoga i sedmoga vijeka prije Krista privlači želja da on sâm postane središte, zamjenjujući bogove i heroje.

7. *Lirska poezija i muzika*

Gore izneseni razlozi uticali su da narativna poezija uzvišene epike već u Hesiodovo vrijeme stane uzmicati pred ličnom poezijom i muzikom koja ju je pratila.

Ne bi bilo na mjestu ni pomisliti, a kamoli tvrditi da će epopeja sa svojim arsenalom motiva i nudećim idejama iščeznuti u novome periodu koji su aleksandrijski književnici i filolozi nazvali lirskim. Epopeja je, naprotiv, nadživjela lirski period koji se iz nje napajao i nadahnjivao. Epopeja je hranila dramsku umjetnost koja će zamjeniti liriku preuzevši od nje bogati muzički repertoar, preinačujući ga za svoje potrebe. Pjesnici i muzičari lirskoga perioda neprestano su se osvrtali na minulo doba epopeje i iz nje uzimali primjere za hrabrost i slabost, pohvalu i grdnju, obrađujući ih iz svoga ugla i datoga trenutka. Činjenica da je epopeja bila iznad svakidašnjice doprinijela je da je nadživjela liriku koja je živjela od teške današnjice i neizvjesne sjutrašnjice.

Dalje, ideali lirike vezani su za određeno vrijeme i društvo, za ljude i njihove strasti. Riječju, motivi i ideali epopeje su trajni i bezvremenski, a motivi lirike ograničeni u pogledu vremena i prostora. Glavni razlog tome jeste to što je temelj epopeje besmrtni mit koji ni lirika neće moći, niti će željeti da zaobiđe. Naprotiv, mit će biti prisutan u svakoj značajnijoj svetkovini privatnoga ili javnog političkog i društvenog života. U takvim prilikama mit je bio nadahnuće koje je spajano sa sadašnjim trenutkom. Zahvaljujući tome, epopeja se, dakle, sa svojim mitom i heroizmom nije povukla iz novoga perioda, nego je nastavila da i dalje živi i da lirici služi kao uzor u umjetnosti kojem treba da teži, ali na novi način. Dok u epu mit i mitsko čine početak i kraj nadahnuća, dotle to ne vrijedi za liriku koja se služi mitom samo kao ilustracijom u svrhu sadašnjeg života i djelovanja. *Mit u lirici nije izvor i cilj,*nego sredstvo. Temeljni izvor lirskog nadahnuća čine svakidašnji događaji, javnog ili privatnog karaktera. Lirika se bavi više *teandrijom,* a manje *teoheroikom.*

Da li se, uostalom, mirnom epskom naracijom i njezinim heksametrom mogu izraziti pjesnikova osjećanja i afekti, gotovo nezainteresirano prikazati lična ljubav pjesnika, stranačka borba i mržnja, kao i svakojaka ushićenja? Očito da ne mogu; za nove

sadržaje neophodni su i novi odgovarajući oblici. Tako se promjenom sadržaja promijenio i oblik izražavanja, naročito muzika pomoću koje se izvodila nova poezija.

Glavna karakteristika lirske poezije, osim izražavanja osjećanjâ, jeste *muzikalnost.* Dok muzika u vrijeme epopeje služi interesima kolektiva izražavajući kolektivna čuvstva i slavu junakâ, dotle muzika lirskog razdoblja nosi duboko lični pečat, poput sadržaja što ga je pratila. Profesionalnu muziku i poeziju izvode aedi služeći se formingom, čiji su zvuci prilično monotoni i najvjerovatnije imaju mnemotehnički karakter. Budući da muzika iz doba epopeje nije u značajnijoj mjeri izražavala lična čuvstva i osjećanja, vremenom se ugasila, o čemu nam svjedoči recitiranje rapsodâ bez muzičke pratnje. Suprotno epopeji, lirizam ne samo da je muzici obezbijedio čast i slavu, nego ju je, štoviše, sadržajno i formalno jako unaprijedio, što se prvenstveno odnosi na pronalazak modusâ, tonalitetâ, instrumenata i metričkih stopa. S punim pravom se može tvrditi da je lirika, s časnim izuzecima, bila predodređena za pjevanje i muziku. Glavni razlog tome leži u pjesnikovu angažiranju u svakodnevnom životu i ličnom izražavanju doživljenog u javnim igrama i muzičkim agonima, natjecanjima održavanim uz svetkovine po raznim gradovima i hramovima ili na dvorovima vladara. Agoni su bili najbolja prilika da se iskaže lično čuvstvo, da se pobijedi i tako stekne slava i ugled što je Helene i privlačilo na njih. Ganuća, osjećanja i čuvstva čovjeka lirskog perioda bili su snažni, požudni i potišteni, ozbiljni ili komični, zavisno od svetkovina i političkih događaja koji su ih pobuđivali. U takvim prilikama pjesnikova i narodna duša mogla je sebi dati oduška, pritom ne zaboravljajući na prisebnost i draž. U to se doba, međutim, nije jedino pjevalo i muziciralo nego i plesalo uz pratnju kitare ili frule. Tako je lirika udruživala tri umjetničke grane: poeziju, muziku i ples, tako čineći harmoniju najvišega ranga i kvalitete.

Promjenom sadržaja promijenila se i muzika, odnosno *metrika* koja je oblikovala nove sadržaje, pri čemu se služila novostvorenim, odnosno pronađenim instrumentima.

Metrom epopeje, što će reći heksametrom, može se izraziti mirnoća i dostojanstvo, a manje lični, često usplahireni afekti i osjećanja. To je razlog zašto je lirika iznašla nove metre kojimogahu izraziti nove ideje i osjećanja ovozemaljskoga čovjeka. Potrebno je, međutim, istaknuti da je i među novim lirskim oblicima bilo gradiranja u muzičkom i poetskom smislu. Dok su jedni, poput elegije, bili veoma bliski epopeji, dotle su drugi, kao melika, u potpunosti na drugoj strani, dok je treća lirska vrsta, zavisno od okolnosti posredstvom kombinacije, stvarala posebne izražajne oblike.

Što se tiče *jezika,*potrebno je istaknuti da je obojen lokalnim koloritetom, što je historijski i teritorijalno opravdano, jer su pojedine lirske vrste nastajale u različitim krajevima u kojima su živjela raznorodna helenska plemena. Lirika, dakle, niče u novim društvenim prilikama i na raznim mjestima, izražavajući životne prilike kraja u kojem nastaje. Lirika je ta koja ukida monopol jonskog dijalekta kojim su napisani Homerovi i Hesiodoviepovi. Tako u njoj, zavisno od kraja, susrećemo jonski, ajolski (eolski) i dorski dijalekt. Osim toga, ni sama čuvstva nisu dozvoljavala da se pjesnik koji je ujedno i muzičar, pridržava strogih pravila u metru. On je, štoviše, stvarao svoj stil i jezik i pritom pazio na mjeru, što će reći nastojao da skladno udruži ideju sa književnim i muzičkim oblikom. Navedeno su od njega tražili harmonija i autoritet što ga uživa u svojoj sredini kao od boga poslan čovjek, odlikujući se vrlinom i etosom. U to vrijeme, međutim, ne cvjetaju samo poezija i muzika, nego i jonska kosmologija, filosofija, etika i historiografija, kao rezultat probuđene svijesti pojedinca i kolektiva.

8. *Instrumenti lirskog perioda*

Raznovrsnost svetkovina i igara, kao i lirskih vrsta koje izražavahu čitavu plejadu čuvstava, zahtijevali su, kao što smo istakli, novine ne samo u metrici i muzici, nego i u instrumentariju. Dok, naime, u epopeji caruje forminga, kasnije kitara, odnosno lira, dotle u lirskom periodu susrećemo veliki broj raznih instrumenata, koji, kao ni muzika koju su izvodili nisu izniknuli na helenskom tlu.

Najstarijim instrumentom smatra se forminga ili kitara[97], iz koje se kasnije razvio sličan instrument – lira.

Što se tiče nazivâ forminga i lira, njih susrećemo već u *Ilijadi* i *Odiseji*[98]*,* dok se u *Hermesovoj himni* javljaju nazivi kitara i lira. Liru je, shodno tradiciji, od kornjačine kore napravio bog Hermija (Hermes) i dao je bogu Apolonu, te je i ostala apolonski instrument koji je do Terpadrova vremena imao četiri žice. Terpandar joj je, po ugledu na lidijsku pektidu, dodao tri žice, pa je tako od tetrakorda postala heptakord. Vremenom se broj žica povećao. Kitara i lira najvjerovatnije potiču iz Frigije i Lidije, iz koje potiču *pektida,* instrument sa sedam žica, i *magadida,* vrsta harfe, sa dvanaest žica, koju spominje meličar Alkaj.

Sa Istoka potiču i dva lirolika instrumenta: fenik i barbiton. *Fenik* navodi Atenaj, a najvjerovatnije potiče, što mu i naziv kaže, iz Fenikije. Po svoj prilici odgovara feničkom instrumentu *kiniri.*

Iz Sirije potiče *nabla,* glavni instrument drevnih Hebreja. Nju, kao i trobridnu harfu zvanu *trigonon,* čija je domovina Sirija, navodi dramski pjesnik Sofokle.

---

97 Stari su u klasičnom periodu razlikovali kitaru i kitaricu, to jest veliku koncertnu kitaru i kitaris, odnosno malu kitaru, o čemu up. Plut., *op.cit*.6 f 2.

98 O formingi i kitari up. *Il*. IX 186; XVIII 569, 604–607; *Od*. VIII 68, 257, 406. Nepoznato je značenje naziva forminga, kitara i lira, što ukazuje na strano porijeklo helenskih muzičkih instrumenata.

Iz Azije potiče instrument *citra,* dok iz Egipta potiče velika harfa *sambika* koju u helensku liriku i muziku uvodi Ibik. *Jambika* je pratila jampsko pjevanje, a instrument *klepsijamb* recitovanje jamba.

Barbiton je u Heladu uveo Terpandar; njime se od pjesnikâ služe Sapfa, Alkaj i Anakreont.

Iz Frigije potiče *frula* ili *aulos,* oblikom sličan klarinetu ili oboi. Aulos se od kitare razlikuje tonovima koje stvara. Dok, naime, kitara i lira bude pobožna i uzvišena čuvstva, dotle pastirska frula svojim bučnim brujanjem uzbuđuje čuvstva, odnosno strasti i podstiče na orgijanje. Drevni su se Heleni bunili protiv takvoga sviranja i bezumnoga brujanja aulosa. Rečeno nam najbolje osvjetljava priča o Marsiji i boginji Ateni. Jednom je, naime, boginja Atena svirala Olimpljanima na aulosu. Zbog nabubrelog lica, što je bilo izazvano duvanjem u aulos, podsmjehivale su joj se boginje Hera i Afrodita, zbog čega ona baci i prokle aulos. Na aulos se potom namjeri frigijski silen Marsija, uzme ga i krene za Kibelom, Velikom majkom bogova u Prednjoj Aziji, slaveći njezin orgijastički kult. Marsija se toliko osilio sviranjem na aulosu da je na muzički dvoboj pozvao čak boga Apolona, zastupnika helenske, oblagorođene muzike. Na takmičenju, na kojemu su muze prosuđivale, Apolon pobijedi i dade da se sa Marsije odere koža, koja se, obješena na drvetu, i sada okreće u pravcu sviranja aulosa.

Gornja legenda ukazuje na veliko protivljenje drevnih Helena varvarskoj muzici koju osuđivahu usljed udruženosti sa bezumnim i orgijastičkim kultovima Dionisa i Majke bogova Kibele, koji su kasnije, kao i aulos, prodrli ne samo u Heladu nego i u Rim. U Heladi se frula najprije upotrebljavalakod vjerskih obreda, potom uz gozbu, u gimnasionima, komastičkim povorkama itd. Uz aulos su izvođeni aulodijski nomi. Legenda kaže da je Hijagnid, Marsijin otac, prvi svirao na aulosu[99], sa kojim ne

[99] O aulosu, aulodijskim nomima i Hijagnidu up. Plut.,*op.cit*. 2, 4, 5, 7.

treba brkati helenski pastirski instrument *sirinks* ili *siringu,* odnosno flautu koju nazivaju i Panova svirala. Aulos se pravio od šimširovine koja se dobijala sa Berekintske gore, a sirinks od trske[100]. Dodajmo uzgred da se uz aulos izvodila elegija.

9. *Postanak i vrste poetskog i muzičkog stvarlastva u lirizmu*

Kao što muzički instrumenti lirskog perioda potiču iz bogatih kraljevina Lidije i Frigije tako iz tih krajeva, posredstvom muzike, dolazi i helenska umjetnička lirika. Na strano porijeklo helenske lirske poezije i muzike, koje svoj postanak duguju nekom kultu u čast nekog božanstva, ukazivali su već stari autoriteti. U prilog tome dovoljno se podsjetiti već navedenih hijeratskih pjesama, kao što su pean i nomos, te frigijske i lidijske ljestvice. Osim toga, može se navesti i spomenuta Linova pjesma kao najčistiji oblik male lirske pjesme, kao i još niz sličnih primjera.

Lirska se poezija sastoji od puno vrsta i rodova koji su sukladni potrebama i prilikama iz kojih su nastali.Po *sadržaju* se dijeli na ličnu i epideiktičku, odnosno svečanu lirsku poeziju. U prvoj vrsti iskazuju sekolektivna osjećanja dok je pjesnik obično propovjednik i zagovornik naroda u čije ime i govori. On je njegov tumač i učitelj.Kad je riječ o izvođenju, u epideiktičkoj poeziji razlikujemo horodijske i monodijske vrste. U horodijsku vrstu (o kojoj će biti riječi prilikom raspravljanja o horskoj lirici) idu već spomenuti thrênos, kao i prosodij, partenij, hiporhem, ditiramb, epinikij, enkomij i komos.

Najznačajniji predstavnik epideiktičke monodijske vrste jeste nomos. Budući da sa njime počinje život helenske književne lirike izložit ćemo njegov historijski razvitak.

Nomos je, kao što je rečeno, kratka monodijska pjesma, u početku vjerskog karaktera; pjevao se u čast nekog božanstva,

[100] O navedenim instrumentima i izvorima u kojima se spominju up.Đurić, *Istorija* 155–156; Christ, *Geschichte* 118, 119.

obično Apolona. Nomos se ne susreće kod Homera i Hesioda, mada ni njima nije strana ta vrsta pjesme.

Kao kratka pjesma sureće se u *Himni Delskom Apolonu* 20.

Arhiloh, fr. 133, već zna za κρητικοϋς νόμους. Nomos sa *muzičkom* pratnjom susrećemo kod Alkmana koji se hvasta da zna sve vrste nomskog pjevanja. To ukazuje da je nomos u njegovo vrijeme imao razne načine izvedbe i, najvjerovatnije, vrste. Plutarh, *op. cit.* 3, 4, nas izvještava da su već u Terpandrovo vrijeme, u pogledu izvođenja, postojale dvije vrste noma: aulodijski i kitarodijski. Terpandar je sastavljao *kitarodijske,* to jest takve nome koji se pjevaju uz pratnju kitare. Tvorac *aulodijskih* noma, to jest takvih noma koje pjeva pjevač, a prati ga frulaš, smatra se *Klona* Tebanac ili Arkađanin. Tvorcem auletičkih noma, to jest takvih noma koji se izvode na fruli, smatra se *Olimp* iz Frigije, o čijim je potomcima Marsiji i Hijagnidu, rečeno da se smatraju pronalazačima aulosa. Aulodijski nomi nazivali su se: *apotetički elegijski, komarhijski, shenski* i *trimelej*. Imaju horski karakter, a izvode se uz aulos. Terpandrovi kitarodijski nomi su sljedeći: *bojotski, trohejski, ajolski (eolski), oštri, kepionski, terpandarski* i *tetraedski*[101]. Što se tiče sastava Terpandrovih noma, bio je slobodan.

101 O aulodijskim i Terpandrovim kitarodijskim nomima up. Plut., *op.cit.* 4. Što se tiče imena nomâ, *apotetički* znači *nom izlaganja*. Naziv *apotetički* nastao je po mjestu gdje su se djeca u Sparti izvodila na bičevanje; *elegijski* ili *plačni*; *komarhijski* ili *nom povorki* koji se izvodio u čast Dionisa kod helenskog plemena Dorana; *shenski* ili *nom šiblja*, nazvan po šiblju što se sakupljalo za bičevanje mladićâ u Sparti; *trimelej* ili *nom iz tri djela*. Nazivi *bojotski* ili *ajolski* (eolski) ukazuju na mogućnost dviju Terpandrovih domovina: Bojotiju i Ajoliju (Eoliju). *Orthijski* je isto što i *oštri*; *trohejski* ili *nom brz po ritmu*. Naziv *kepionski* i *terpandarski* ukazuju na njihove tvorce, Kepiona i Terpandra.

10. *Najstarije muzičke institucije sa predstavnicima poezije i muzike*

Među najstarije i najpoznatije sastavljače noma idu: Olimp, Terpandar i Klona.

Olimp iz Frigije jeste najstariji muzičar i arheget aulodijskog pjevanja u drevnoj Heladi. Shodno antičkoj tradiciji postoje tri muzička stvaraoca imenom Olimp: Olimp Stariji, Olimp Mlađi i Olimp iz Frigije[102].

Po Suidinom svjedočanstvu, Olimp Stariji živio je u vrijeme Troje, a Mlađi od 738–695, godine prije našega računanja vremena. Olimp iz Frigije, po Suidi, živio je u Midino vrijeme[103]. Ovu zabludu stvorio je Pratina, prihvatio Suida, a ispravio Abert[104].

Olimp se smatra istinskim pronalazačem, tvorcem auletičkih noma, *instrumentalne* muzike i kompozicije. Olimp je, prema Plutarhovu svjedočanstvu, u Heladu donio harmonijske nome i pronašao enharmonijsku vrstu. Osim toga, on je frigijski tetrakord proširio na oktokord i tako stvorio frigijski tonalitet[105].

Najstariji muzičar i liričar rođen na helenskom tlu jeste veliki kitarod *Terpandar,* rodom iz Antise sa Lesb(os)a. Živio je u sedmom vijeku prije nove ere. Putovao je puno po Heladi i Lidiji iz koje je u helensku muziku unio dosta novina. On je, po Atenajevu svjedočanstvu, u Sparti pobjedio na prvom *Kamejskom prazniku* u muzičkom nadmetanju ili agonu dvadeset šeste Olimpijade, odnosno 676.

---

102 Up. Plut., *op.cit.* 7 f 1, 4

103 Cf. Christ, *Geschichte* 121.

104 O tome up. komentare uz gl. 11,15, Plutarhova djela *Omuzici*.

105 O Olimpu up. Plut. *op. cit*. 5, 7, 8, 10, 15, 18, 29, 50 i odgovarajuće komentare.

Helanik smatra da je te godine *osnovana prva muzička škola* ili institucija u drevnoj Sparti. Gornje ne odgovara istini, zbog toga što je Terpandar došao i pobijedio na organiziranom muzičkom takmičenju, što ukazuje da su u Sparti prije Terpandra najvjerovatnije postojali muzičari i horeuti za pripremanje horova. Isto tako, ne odgovara istini tvrdnja da je Terpandar prvi u Lakedajmon unio kitarodiju[106]. On je nomu dao novu formu i prvi sastavljao kitarodijske nome. Po ugledu na lidijsku pektidu, helenskoj tetrakordnoj liri dodao je tri žice i stvorio heptakord. Osim toga, stvorio je kako ajolski tako i bojotski tonalitet, a smatra se i osnivačem helenske *vokalne* muzike, što će reći muzike u kojoj je glas bio iznad instrumenta i zamjenjivao ga. Terpandar se, po svjedočanstvu crkvenog oca Klementa Aleksandrijskog, u *Himni Zeusu* poslužio dorskim tonalitetom. Svojom muzikom i pjevanjem djelovao je političko-katarktički tako što je u Sparti njome ugušio jednu pobunu, a Likurgove zakone komponirao u svrhu lakšeg pamćenja. Smatra se i pronalazačem horodije[107]. Terpandrova uloga u razvoju helenske muzike bila je neprocjenjiva, te nas ne čudi što se smatralo da je on pronašao Orfejevu liru kad je isplivala na Lesb(os). Osim toga, Terpandar je na ostrvu Lesb(os)u vrijedio i kao narodni učitelj.

Treći predstavnik najranijega lirskog perioda bio je *Klona.*

Onjemu antička tradicija kaže da je, po tvrđenju Arkađana, Tegejac, a po mišljenju Bojoćana – Tebanac.

O Kloni Plutarh, *op. cit.* 3, 8, kaže da je prvi sastavljao aulodijske nome, elegije i epske stihove. Pripisivao mu se i pronalazak prosodija, ali je ustanovljeno da je prosodij Olimpov izum.

Druga muzička škola u Sparti ustanovljena je oko polovine sedmoga vijeka prije Hrista. Njezini osnivači bili su Taleta iz

106 O muzičkim institucijama i Terpandrovom natjecanju up. Lasserre, *Plutarque* 22.

107 Up. Plut., *op.cit.* 3 f 9.

Gortina, Ksenodam iz Kitere, Ksenokrit iz Epizefirskih Lokra, Polimnest iz Kolofona i Argejac Sakada. Gornji pjesnici-muzičari pisali su *partenije* za lijepe i kršne kćerke spartanske aristokratijeiuvježbavali horove koji su o praznicima proslavljali bogove i heroje. Svojom muzikom djelovali su moralno i estetski, unoseći u Spartu osjećaj za sklad, poredak i slavna djela[108].

Ksenodam iz Kitere i *Ksenokrit* iz Epizefirskih Lokra slabo su nam poznati. Što se tiče *Taleta* iz Gortina, o njemu će biti govora kad budemo raspravljali o horskoj lirici.

O *Polimnestu,* učesniku u osnivanju drugih muzičkih institucija u Sparti, poznato je da je pjevao aulodijske nome i elegije. Heraklejd ga smatra izumiteljem ijastijske ljestvice[109]. O njemu Plutarh, *op. cit.* 29*,* kaže: „Polimnestu se pripisuje modus koji danasnazivamomiksolidijskim, a kažu da je unapredio intervale koji se nazivaju *eklisis* i *ekebol*."

Prema svjedočanstvu Glauka iz Regije, sastavljao je i orthijske nome. U starini ga prvi spominje Alkman. Nešto je mlađi od Taleta kojem je, po Pausanijinu svjedočanstvu, posvetio jednu poemu. Može se smatrati savremenikom Sakade Argejca koji je živio u sedmom i šestom vijeku.

O *Sakadi* Plutarh kaže da je vrstan pjesnik i muzičar; da je spjevao nom nazvan trimelej, to jest nom sastavljen od tri melodije: dorske, frigijske i lidijske. On je, prema Poluksu i Strabonu, spjevao jedan nom od pet dijelova. Riječ je o njegovom čuvenom *Pitijskom* nomu u čast Apolona Delfljanina. Na Pitijskim je igrama pobIjedio godine 582, 578 i 574[110]. Monro, engleski istraživač antičke muzike iz devetnaestog vijeka, smatra da je Sakada izumitelj instrumentalog notnog pisma. Po tome bi ono bilo starije od vokalnog koje je nastalo u vrijeme helensko-persijskih ratova.

108 O muzičkim školama i njihovom datiranju vidi Plut., *op. cit*. 9 f 1.

109 Up. Plut., *op.cit*. 3, 8 f 4.

110 Up. Plut. *op.cit*. 8.

Monro se vjerovatno naslanjao na Herodota koji o Argejcima kaže da su pioniri u cjelokupnoj helenskoj muzici[111].

Uz Sakadu spomenimo i *Nikofela,* najstarijeg historijski zajamčenog muzičara iz Tebe. Poluks kaže da je Nikofel reformirao aulodiju i u takvom obliku komponirao nom u čast boginje Atene.

Na nom se nadovezuju ostali književni oblici lirskog pjesništva, to jest elegija, jampska poezija, melika i horska lirika. Sami nazivi ukazuju da je riječ o osebujnim vrstama po obliku, sadržaju i motivima postanja. Njihove su karakteristike sljedeće: elegija je ozbiljna i koncizna; jampska poezija, satirična i agresivna; melika, strasna i puna draži, a horodijateatralna (udružuje ples, pjesmu i muziku) izražavajući kolektivna osjećanja i mîsli. Potrebno je, međutim, istaknuti da je prevashodno *muzika,* a ne *sadržaj*, uticala na gore navedenu razdiobu helenske lirike. U antici su se, naime, književni rodovi razvrstavali prema karakteru njihovog muzičkog izvođenja. Vezivali su se za određene metričke, odnosno muzičke stope i pratnju koja je doprinijela da lirsku poeziju podijelimo na monodiju i horodiju. Dok se u monodiji ističe pojedinac i pojedinačno pjevanje, dotle se u horodiji ističe hor, odnosno skup, njegovo pjevanje i horska muzika.

111 O Sakadi i izvorima koji ga navode up. Christ. *Geschichte* 123.

KNJIŽEVNI RODOVI I MUZIKA I MONODIJA

1. *Elegija i njezine osobine*

Prvu i najstariju vrstu rimovane lične poezije lirskog perioda čini elegija čija je domovina Jonija u Maloj Aziji[112]. Elegija je, po mišljenju antičkih autoriteta, običan sinonim za Homerov thrênos ili tužbalicu. Potrebno je, međutim, primijetiti da najstarije sačuvane elegije iz drevne Helade nemaju karakter tužbalice. Bit će, dakle, bliže istini tvrdnja onih filologa koji smatraju da apelativ *elegija* potiče od frigijske, odnosno armenske riječi *elegn* sa značenjem *trska,* to jest svirala od trske. Prema tome, elegija je bila pjesma uz aulos, odnosno frulu, što je najprihvatljivije s obzirom da se najstariji helenski elegičari, kao što su Mimnermo, Arhiloh i Teognid, služe tim instrumentom.

Za staru elegiju može se tvrditi da je strogo muzičkog karaktera. Što se tiče melodijske strukture elegije, nju čini ἔλεγεῖον, što će reći metar sastavljen od heksametra i pentametra, što čini strofu od dva stiha, takozvani elegijski distih. Sva je prilika da je elegija u najranijem periodu bila vrsta poezije poučnog i sentencioznog karaktera, što se razabire iz epigrama napisanih u elegijskom distihu. Nije isključeno da su stari poepigramu zaključivali o prirodi elegije. Elegija se uistinu približava drevnoj tužbalici zvanoj thrênos koju smo susreli već kod Homera u čijem epu*Ilijadi* susrećemo i prve začetke književne elegije, odnosno lirske pjesme poučne sadržine, koja podstiče i poziva na neku važnu odluku ili čin. Tako u *Ilijadi* (XIII 95 sq.)

112 Budući da je autor ogled o starohelenskim liričarima sastavio na temelju navedenih djela dr-a Miloša Đurića, W. Christa i Augusta Musića, to se ista neće svugdje navoditi kao izvor citata uz svakog pisca.

prorok Kalhant bodri Ahajce da se odupru Trojancima i krenu u borbu. Time je Kalhant postao preteča ranih helenskih elegičara koji raskidaju kako sa kolektivnim duhom epopeje tako i sa kolektivnom pjesmom i muzikom. Elegičar, naime, grdi, hvali i opominje sve ljude, ne izostavljajući ni samoga sebe. On je parenetičar kada svojom muzikom želi izazvati ratničko ili političko čuvstvo, a pragmatički filosof kada raspravlja o ljudskoj sudbini, životu, radosti i žalosti. Elegija je, k tome, i moralizatorska pjesma kad pjesnik kritikuje poroke pojedinaca ili zajednice. Pravi karakter ove vrste poezije uviđa se iz sadržaja elegijskih pjesama zvanih *Opomene* u kojima nas pjesnik nastoji pridobiti poukama, gnomama starijih naraštaja, upozoravajući da je potrebno pridržavati se zakona i normi i opominjući nas da u životu ne teče samo med i mlijeko i ne cvjetaju jedino ruže.

Dok ozbiljan karakter imaju elegije ranog perioda,dotle kasnije nastaju elegije skoptičkog ili satiričnog karaktera. Što se tiče elegija sa ljubavnom tematikom, poznate su od kraja sedmoga stoljeća, ali se ne može sa sigurnošću tvrditi da je lično ljubavno osjećanje bilo dominantno. Ono što je elegiji omogućavalo izražavanje različitih osjećanja i ideja jeste njezina muzička strana, odnosno priroda zvukova aulosa koji se mogu prilagoditi različitim osjećanjima i čuvstvima. Tako je razvoj muzike, odnosno muzičkih instrumenata direktno uticao na razvoj poezije.

Elegija se, kao i ep, koristila jonskim dijalektom, što joj je i omogućilo da iz svoje postojbine prodre u sve krajeve Helade.

2. *Predstavnici muza u elegiji*

U liku *Kalina* susreće se najstariji elegijski pjesnik i možda začetnik Solonove političke elegije. Kalin je rodom iz Efesa, a živio je u prvoj polovini sedmoga vijeka prije našega računanja vremena.

Strabon nas obavještava da su početkom sedmoga stoljeća u Frigiju i Lidiju upali Kimerani. Nastojeći otkloniti opasnost, Kalin je svoje zemljake elegijama što ih je izvodio na fruli stao podsticati na oružje. U tim elegijama ih bodri da se časno bore,jer je lijepo i časno umrijeti za djecu, domovinu i slavu, a smrt ionako nitko nije izbjegao. Neka nam to posvjedoči sâm Kalin:

P o h v a l a r o d o l j u b l j u i j u n a š t v u

Bez posla dokle mislite ležat'? Odvažno srce,
mladići, kad ćete steć'? Od susjeda zar nije vas stid
ovako odveć ljenstvovat? U miru zbilja smjerate
sjedit', mada vam čitavuzemlju pritiska rat!
.....
Nek' svako izdišuć' izmetne koplje posljednji put!
Časno j' i dično za domaju, mlađanu djecu, vjenčanu
ženu s dušmanim' ljutim čo'j'ku hrabro se borit'.
Smrt pak sustiće nas Mojre kad nam ispredu
životnu nît. Zbog toga deder òd koplja isturi rt,
jošte i štit junačkog ispred srca ti tvog,
uz to jurnide prvi dočim se ljuti zametne boj!
Uteći smrti čovjeku smrtnu, suđeno nikako
nije, pa makar od besmrtnih koljeno bio.
Često ljutome boju, zveketu oružja umakne
tko, al' ga kòd kuće smrtni sustigne usud.
Takvog nè voli narod, nit' žudi za njime; ako li onog'
zadesi što, malo i vel'ko oplakuje tog'.
Kad hrabar umire čovjek tad svèkolik narod čezne
za njim, dok življaše pòlubogu ravan im bi.
Kao u bedem očima narod u njega gleda, jer sâm
svršava djela što pristoji da vrše ih mnogi[113].

113 Cf. *Greek elegy* I 44–46. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Drugi elegičar, s obzirom na vrijeme, koji se, kako kaže Plutarh[114], pridržavao stare muzike, bio je Spartanc *Tirtaj.* O njemu se pričalo da je bio hromi učitelj u Atini koga su Atinjani za porugu poslali u Lakedajmon kad su od njih Spartanci, u vrijeme drugog mesenskog rata (645–628) tražili savjetnika. Tirtaj ih je, međutim, pjevanjem i elegijama što ih je izvodio na fruli, tako osokolio da se pobjeda nad Mesenjanima pripisuje njemu, odnosno njegovom muzičkom talentu.

Tirtajeve pjesme dijele se na koračnice i elegije. *Koračnice* su imale strogo muzički karakter, a izvodila ih je vojska kad bi kretala u boj. Ovdje u prevodu donosimo jednu očuvanu koračnicu sastavljenu u katalektičkim anapestičkim dimetrima:

Diehl, fr. 18.
Deder, junačke Sparte,
Sinci slobodnih pređa,
Ljevicom štit isturite,
Kopljem neustrašivo zavitlajte,
Živote svoje ne štedite,
Jer Sparte običaj nije vam to!

Tirtajeve *elegije* očuvale su se jedino u fragmentima; po sadržaju se dijele na dvije skupine. U prvu skupinu idu pjesme koje Aristotel i Strabon nazivaju *Eunomia*,*Zakonitost.* Njima Tirtaj nastoji da umiri narod koji se pobunio usljed nestašice žita koju su izazvali česti upadi Mesenjana.

U fr. 2, 3, podsjeća zemljake da je sâm Zeus dao Spartu Heraklidima, a Apolon red i zakone, te ih ne valja mijenjati.

Drugu skupinu elegija Suida je, prema sadržaju, nazvao *Hipothêkai* ili *Opomene,* od kojih se očuvalo nešto fragmenata i tri poveće cjeline. Sadržaj im je moralizatorskog i ratničkog

114 Up. Plut., *op.cit*. 21.

karaktera. Etika hrabrosti, junaštva i vrline koja provijava kroz Tirtajeve elegije bila je najbolji poticaj rodoljublju ne samo za Spartance nego i za ostale Helene. Zbog toga se nije čuditi što njegove pjesme, po Platonovu svjedočanstvu, prelaze na Krit, kao i to da ih je u vrijeme Sokrata i Ksenofonta atinska omladina učila napamet. Besjednik Likurg ih u svojem govoru *(In Leoc.* 128) navodi kao najbolji primjer junaštva i hrabrosti. Navedeno ukazuje koliku je magijsku moć imao Tirtajev pjesnički i muzički genij koji nas i danas ushićuje snagom svojih stihova. Ovdje navodimo jednu elegiju u kojoj se veliča ratnička vrlina, osuđuje kukavičluk, a podstiče borba za domovinu i vlastitu porodicu:

Fr. 3, st. 10–44.
S l a t k o j e i č a s n o z a d o m a j u m r i j e t i

Za rodnu se boreći grudu skončati život, u prvim
redovim padnuv', vrlom junaku dično je to.
Vlastiti napustit' grad i polja koja donose plod,
pa s milom lutati majkom, sa starcem sa ocem,
dječicom malom, s vjenčanom ženom, proseći svijetom,
čovjeku smrtnom ȍd tog' ništa jadnije nije.
Takav će čovjek, pritisnut nevoljam', neimáštinom
teškom, tamo gdje stigne, omražen bit,
jošte vlastit', sramoti rod, dičan nagrđuje obraz i lik
beščašće svako k'o i nesreća prate ga svud.
Ako li, dakle, čovjeka bez doma nikakva ne prati
briga, niti štovanje, k'o ni potonji rod,
onda se ȍd srca bijmo i za mlađanu dječicu
mrijmo, ćivote nigda ne štedeći svoje!
Zbog tog', mladići, rame uz rame, dèd' se borite hrabro;
nek' vas ne obuzme sramotan bjeg, nit' kukavan strah,
neg' u grudim' vel'ko i junačno imajte srce,

život ne štedite svoj, s dušmanskim boreć' se ljudim.
Starce gòdīna mnogih, koljena čija više okretna
nisu, da napùstili niste dajuć' se u bjeg!
Sramno je doista to kad u prvim redovim zginuv'
pred mladićima stariji sruši se čovjek
koji ti sjedu glavu i bijelu bradu većma imáde;
kako u prahu junašni tada izdiše dah,
kako rukama dragim udove krvave drži –
ružno j' pogledu to, zazorno j' vidjeti to –
kako mu tijelo je nago. Mladiću pak sve priliči to,
dok mu divotan cvijet dražesne mladosti cvjeta.
Toga, dok živi, poštuju ljudi, a vole žene, budući
lijep i kad ga u redovim prvim sustigne smrt.
Deder da svako, u bojni pokročiv' red, objema
o čvrsto opre se tlo, a zubom pritisne zub[115].

Dok je sadržaj Kalinovih i Tirtajevih elegija ratnička vrlina, hrabrost i ponos, dotle *Mimnermove* elegije imaju suprotan karakter, na što su u prvom redu uticale političke i socijalne prilike njegova rodnog mjesta. Mimnermo, aulet i elegičar, koji je živio potkraj sedmoga vijeka prije nove ere, rodom je iz Kolofona[116] koji su u njegovo vrijeme, zajedno sa ostalim gradovima Male Azije, pokorili Liđani i u njih unijeli raskoš, mekoputnost i razvratnost. U takvoj se sredini manje čuo glas Klije i Kaliope, a više Euterpe i, ponekad, Melpomene. Mimnermo opjeva mladost koja brzo prolazi i starost što potom dolazi. Život pozemljara je kratak i treba ga strasno proživjeti, odnosno uživati u nasladama ovoga života. Rečeno se vrlo

115 Cf. *Greek elegy* I 68–70. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

116 Iz Kolofona potiču: muzičar Polimnest, Mimnermov takmac Teodor, Ferekle, Hestijej, Hermesijanakt, elegičar i filosof Ksenofan i autor *Tebaide* Antimah.

dobro osjeća u njegovoj zbirci elegija nazvanoj *Nana* po istoimenoj mu ljubavnici. Sa kakvim zanosom pjeva o ljubavi vidjet će se iz sljedećih fragmenata:

Fr. 1, st. 1–10.

A f r o d i t i

Kakav je život, ugođaj kakav zlaćane bez Afrodite?
Da većma me pokosi smrt na umu kad mi nè budu
više potajna ljubav, medeni dâr'i, ložnica k tome!
Mladoga doba takvo je cvijeće za kojim žudi
ti muški kao i ženski rod. Kad pak tegobna pristigne
starost čovjeku štono pričinja sram, sà njim i jad,
Njegovu dušu svagdano preteške satiru brige,
sunčanu svjetlost da gleda više milo mu nije;
dječacim' omražen biva, žene preziru njega,
tako odurnu starost ljudima postavi bog[117].

U fragmentu trećem stoji:
M l a d o s t b r z o p r o l a z i

Namah mi čitavim tijelom obilan potekne znoj,
sav drhtim kad vidim mladosti cvijet, kako je
ugodan, kako li lijep, o kad bi mogao duže potràjat'!
Dražesna mladost, nalično snu, malo vremena
traje, a mučna i rugobna starost smjesta nad glavom
poput strašnoga mača visjeti stane.
Mrska j' i zazorna starost što čovjeka neznanim čini,
očinji ništi mu vid, bistri zaslјepljuje um[118].

[117] Cf. *Greek elegy* I 88–90. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

[118] Cf. *Greek elegy* I 92. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

U fragmentu drugom Mimnermo sjetno prikazuje doba mladosti koja brzo prolazi:

K a o l i š ć e

Nalik smo lišću što lista u mnogòcvjetno proljećno
doba, kad brzo na sunčanim zrakama raste;
naličnо lišću tek vremena malo u cvjetu mladosti
srce vèsēlimo svoje, s bogova voljom nè znajuć'
dobro ni zlo. Suđaje crne svagdano porèd nas stoje:
jedna nam donosi tegobne starosti, a
druga smrtnog usuda kraj. Tòliko malo plodovi
mladosti traju, kòliko sunce zemlju obàsja.
Kad pak tome srećnome dobu nastupi kraj, tada bolje
je smjesta pòd zemlju poć', no takav živjeti život,
jer se u duši nevolje rađaju mnoge: sad jednom
očinski ništi se dom, muči ga uboštva jad;
sad drugi dječice nema, u crni pòd zemlju odlazeć'
Had, od svega ostalog više želeći njih;
sad trećeg zatorna snalazi bolest – nijednog čovjeka
nema kom' Zeus brojna ne nànese zla[119].

Gornjim elegijama, kojima opjeva mladost i starost, radost i tugu, Mimnermo je, kako kaže dr Miloš Đurić, prvi glasnik hedonističkog individualizma u historiji helenskog duha. On je ljubavnim elegijama uticao na potonje elegičare i pjesnike. Tako je ranije navedni Antimah spjevao svoje djelo *Liđanka* po uzoru na Mimnermove elegije. Oponašali su ga Fileta i Hermesijanakt, elegičari iz doba helenizma, dok Propertije izjavljuje da u ljubavi više vrijedi Mimnermo od Homera[120].

119 Cf. *Greek elegy* I 90. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

120 Cf. Propert.I 9, 11: *Plus in amore valet Mimnermi versus*.

Osim elegija sa ljubavnom i melanholičnom sadržinom, Mimnermo je pjevao i elegije političkog karaktera od kojih nam se očuvala jedna koja opjeva boj Smirnjana sa Liđanima, sva odišući hvalopojkom koja veliča hrabrost neznanog junaka. Mimnermo je bio i vrstan muzičar, konkretnije rečeno, aulet. Plutarh *(op. cit.* 8) navodi nom *Kradija*što ga je Mimnermo, po Hiponaktovu tvrđenju, izvodio na aulosu kojim je pratio i navedene elegije.

Sa *Solonom* prelazimo na tlo centralne Helade. Može se ustvrditi da je on prvi predstavnik atičkoga književnog duha koji je dotada dozrijevao u svojoj unutrašnjosti.

Solon potiče iz kraljevske loze Kodrovića, od oca Eksekestida. Rano se stao baviti socijalnim i političkim problemima koji su pritiskali njegove sunarodnike. Postigavši u spoljnoj politici zavidne uspjehe, Solon godine 594, bude izabran za atinskog arhonta sa zadatkom da riješi još teže unutrašnje socijalno-ekonomske probleme i izmiri protivurječnosti. Djelujući „po božjoj pravdi“ pođe mu za rukom da poništi sve dugove i izvrši agrarnu reformu i da dâ politička prava svim Atičanima.

Solon je moralist i reformator. Po njegovom dubokom osvjedočenju ljudskom sudbinom upravlja pravda i božanstvo naklonjeno pravdi. To je temeljni motiv Solonovih političkih elegija koje odišu njegovim vanjskim i unutarnjim djelovanjem. Plutarh pripovjeda kako je jednom prilikom Solon došao na trg i spjevao elegiju zvanu *Salamina* u znak spomena na zauzeće istog ostrva. Od nje nam se očuvalo osam stihova:

S a l a m i n a

„Sam k’o glasnik sa ljupke Salamine stigoh, pa umjesto
govora zapjevah pjesmu, ukras koja je rìjēči.
Radije da budem, promjéniv’ dom, s Folegàndra ili

Sikína, nego li stanar grâda Atíne!
Mèđ' ljud'ma brzo bi ovàkav se pòsvud širio glas:
'Atíčanin čovjek je taj Sàlamīnu što ïzda'!
(pa zato)
Na Salamínu hitajmo sad, za divotni otok da
ljuti bijemo boj, težak da zbacimo sram."[121]

Druge se elegije odnose na unutarnje nevolje prije njegovih reformi i političkog djelovanja koje opisuje ovim riječima:

U k i d a n j e d u g o v a

Narodu dadoh tolìku moć, kol'ka mu j' dosta,
nit' mu oduzeh čast, nit' joj dodadoh što;
za one koji imahu vlast i bogatstvom divljenja vrijedni,
isto se pobrinuh ja da s pravdom imaju sve.
Mèđ' jednim ï drugim stadoh, premoćan držeći štit,
braneć' da jedan nad drugim s nepravdom imáde vlast[122].

Opomene Atinjanima nazivaju se elegije u kojima opravdava svoje političko djelovanje, a naslovljene su po ugledu na Tirtajeve istoimene elegije. Takva jedna elegija očuvala se kod Demostena; njezin početak glasi:

O p o m e n a A t i n j a n i m a

„Naš grad po Zeusa ùsudu, nit' po nàumu blaženih
bogova onih nigda propasti neće, nad njime
jerbo Àtēna Paláda, zaštitnik vrli, kći ònog'
premoćnog oca, svoje raskrili ruke.

121 Cf. *Greek elegy* I 114–116. Sa starohelenskog stihove preveo Marko Višić.

122 Cf. *Greek elegy* I 120. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Plemstvo je sâmo, poradi ludosti svoje, hoteć'
bogatstvo steć', spremno veliki uništit' grad..."

Solon se potom obara na aristokratiju i bezakonje koje svakome šteti. Suprotno tome, elegijom i pjevanjem slavi red i zakon koji svakome donosi korist:

Duša mi nalaže da podučim ovom Atínjane svoje:
k'o što bezakonje gradu velika donosi zla,
tako vladanje dobro sve sređenim i doličnim čini,
onim što nepravdu vrše često namičuć' lance.
Ono smiruje srasti, blâži nam ponos, zatire objest,
u zametku sámom' ništi, pròpāsti klice,
krivi ispravlja sud, objesne postupke stišava
ljúdi, sprečava razdora građanskog djela;
nemile raspre smiruje žar; pòd njim je u ljudskome
rodu mudro i kakono valja sređeno sve[123].

Osim elegija, Solon pjeva i jambe u kojima šiba političke protivnike. Jambi mu se sastoje od trohejskih tetrametara i jampskih trimetara. U fr. 32, 1–7, Solon daje ispovjest o sebi:

P r i j a t e l j u F o k u

Nije ti Solon razuman, nit' razborit čovjek,
jer bog dok mu je davao sreću,
on nè prihvati nju, a zahvativ' lov, òd
sreće on nè izvuče velike mreže,
jer je izgubio srce i glavu. A da stekoh
vlast pa time zadobih golemo blago

[123] Cf. *Greek elegy* I 116–118. Sa starohelenskog stihove preveo Marko Višić.

te da Atinom samo dan jedan vladah,
žalio ne bih da me poslije na
mijeh oderu i da mi uništе rod[124].

Kakvu je slavu i ugled zbog svojih elegija Tirtaj uživao u Sparti, takvu je čast i poštovanje u Atini imao Solon čije su pjesme o *Apaturijama*, svetkovinama u čast djece, mladići naizust govorili, a roditelji bi ih zauzvrat nagrađivali. Kao mudraca i elegičara posebno su ga cijenili Platon, tragičar Ajshil, komediograf Aristofan i drugi znameniti Heleni.

Sasvim je drukčije naravi *Teognid* i njegova muza koja se nije znala povinovati novim prilikama u kojima je živio u drugoj polovini šestoga vijeka kad su u Megari vođene teške političke borbe aristokratije i srednjega staleža koji je pristajao uz narod. Budući porijeklom aristokrata, protjeran je iz Megare pa se potucao po Siciliji, Euboji i Tebi. Kad su, međutim, aristokrati ponovo osvojili vlast, Teognid se vrati u Megaru, ali mu imanje nije bilo vraćeno.

Političke strasti, borbe i stradanja, naročito odbrana aristokratskog staleža i blaćenje običnog naroda, sve je to našlo mjestau njegovim elegijama koje su, budući odraz njegova nimalo sretnog iskustva, ispunjene gorčinom i strašću. U njima se čuje lelek duše koja kuka za idealima čiji se početak kraja uvelike osjećao.

Dok su Solonove elegije vedre i zadahnute optimizmom i vjerom u zakon i red, dotle su Teognidove osjenčene pesimizmom i gotovo očajem. U Solonovim se elegijama iza surih oblačina vidi ružoprsta Eoja i svijetli Helios, što ne možemo susresti kod Teognida. Ozlojeđeni Megaranin ne shvata kako to da nevaljalci bolje prolaze, a da radu odani i pravedni ljudi, po nepisanom pravilu, stradaju. Nije Teognid mogao da pojmi istinu staru koliko i ljudski rod da je iskrenost prostodušna, a

124 Cf. *Greek elegy* I 146. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

nevaljalstvo obavijeno velom priproste dostojanstvenosti i čistote. I umjesto da uvidi da se problem krije u izopačenosti i drskosti, kao i u neprezanju za postignućem zemaljskih dobara pod maskom pravde i zakona, kakav se običaj među ljudima očuvao do naših dana, Teognid se obraća Zeusu za odgovor:

I 373–378.
Z e u s u
(I 373–378)

Zeuse dragi, tebi se divim; nad svime vladaš,
imajuć' sâm golemu silu kao i čast.
Poznaješ dobro razum i srce čovjeku svakom,
sila je tvoje nadàsve svemoćna kralju!
Kako li pamet ta tvoja, potomče Krona, može
zaista zle, k'o pravedne cijeniti ljude?[125]

Ponekad se čini da gubi vjeru u same bogove i u svrsishodnost ljudskoga života pa uzvikuje:

I 425–428.
Ljudski usud

Od sveg' za pozemljara najbolje jeste nè biti
rođen i zrake žarkoga suncanèugledat
nigda; pošto se rodi što brže Hadu kroz
proći i ležat' duboko sasvim pod zemljom.[126]

Iz očaja se rađa suprotnost, odnosno čežnja za ovozemaljskom srećom, kao i saznanje da je, po riječima Tetidina sina, na zemlji bolje biti rob, nego u Hadu vladar. To i jeste ono zbog čega se

125 Cf. *Greek elegy* I 274. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.
126 Cf. *Greek elegy* I 280. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Teognid nostalgično obraća mladosti:

I 876–877.

M l a d o s t k r a t k o t r a j e
(I 876–877)

Uživaj mladost, milo mi srce! Uskoro drugi živjeće
ljudi, a ja ću po smrti crna postati zemlja.[127]

Gornjim stihovima Teognid uvelike nalikuje na Mimnerma.

Izgubivši čitavo imanje, bijesan na narod, on u svojim sentencioznim, gotovo epigramskim, elegijama, ističe načela starog helenskog morala, savjetujući da je potrebno biti pošten, umjeren, uzdržan, poštovati roditelje, zakon i red, dok od svega najviše treba cijeniti prijateljstvo koje se može susresti kod dobro odgojenih ljudi.

Gore navedenim elegičarima pridružit nam je nekolicinu manje značajnih. Teognidov savremenik bio je *Fokilid* Milećanin, čiji vrhunac u stvaralaštvu Suida smješta oko godine 537, prije Hrista. Fokilid nije pjevao elegije, već kratke sentencije u heksametrima i distisima koje su, kako nas izvještava Dion Hrisostom, započinjale riječima Καιὶ τόδε Φωκιλίδεω, *I ovo je Fokilidovo.* Iz ono malo očuvanih može se zaključiti da su bile jasne, kristalne i sažete. Pod njegovim se imenom sačuvala jedna poučna pjesma od dvije stotine trideset stihova, ali naučnici ne priznaju Fokilidu autorstvo.

U vrijeme Fokilida djeluje i pjesnik *Demodok* sa ostrva Lerosa, od čijih se pjesama sačuvalo nešto malo fragmenata.

U drugoj polovini šestoga vijeka prije Hrista elegije pjeva *Ksenofan* Kolofonjanin. Ksenofan je, pošto su ga protjerali iz rodnog mjesta, nemajući kud, postao narodni pjevač, što će reći

127 Cf. *Greek elegy* I 332. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

rapsod, te se potucao po Heladi i Siciliji. U Eleji, gradu na jugu Italije, osnovao je filosofsku školu koja se, po gradu, prozvala elejska, a posvetila se izučavanju bitka, odnosno bića[128].

Od Ksenofanovih se elegija očuvao priličan broj fragmenata. Tako u jednom opisuje gozbu i savjetuje da se raspravlja obogovima i vrlinama, a ne neprestano o mitovima, dok u drugom hvali mudrost, suprotstavljajući se sili i sirovoj snazi.

3. *Opadanje elegije u petom i četvrtom vijeku*

Elegija u petom i četvrtom stoljeću prije Hrista ne zauzima ono mjesto što ga je imala u sedmom i šestom vijeku, čemu su uzrok promjene što su se u međuvremenu zbile na društvenom i političkom planu, tražeći nove izražajne forme. Muze se, poslije persijskih ratova, sele u Atinu, jer se Erihtonijevo pleme, nakon Solonovih reformi i vladavine Pejsistrata, te borbi sa Bojoćanima i Ajginjanima, probudilo iz dubokog sna. Gornjem su u dobroj mjeri doprinijeli i jonski kosmolozi kao začetnici evropske filosofijske misli. Zato će duh Atičana, posebno Atinjana, nastojati da velike socijalno-ekonomske i političke prilike prikaže drugim jezikom, jezikom tragedije koja će, potpomognuta mitskom formom, ljudski život prikazati u njegovom najveličanstvenijem obliku. Tragički pjesnici će uistinu postati „pastiri naroda“ u cijeloj Heladi, mada ni tada neće nestati elegije, kao što ne usahne svjetlost kad sunce zađe za Atlas. Svi su se, naime, veliki pjesnici i tragičari, kao što su Simonid, Ajshil i Sofokle te filosofi Platon i Aristotel, ogledali i u elegiji.

Najznačajniji pjesnici elegija u petom i četvrtom vijeku su: *Antimah* iz Kolofona koji, kao što je rečeno, svojim djelom *Liđanka* oponaša Mimnerma.

---

128 O Ksenofanu, njegovu naučavanju i elejskoj filosofiji bića, vidi dr Marko Višić, *Kult muza u evropskoj književnoj tradiciji*,Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 58–59.

Dionisije Bakreni pjeva u drugoj polovini petoga vijeka. Sva je prilika da su njegove elegije, od kojih nam se očuvalo nešto fragmenata, slavile gozbe i vino.

Euen Paranin živio je i djelovao u vrijeme peloponeskih ratova. Pisao je elegije, od kojih su nam se očuvali samo fragmenti. Budući da su bile moralnog sadržaja, Euen je, sam budući sofist i pjesnik, bio na cijeni kod helenskih filosofa, kao na primjer, kod Aristotela koji ga navodi u svojim djelima, kao, recimo, u *Retorici.*

O *Krittji* znamo da je bio Sokratov učenik i jedan od tridesetorice tirana. Pisao je tragedije, filosofijske rasprave i elegije, od kojih su neke bile namjenjene njegovim prijateljima, u njima iznoseći svoje zasluge, kao što je slučaj sa elegijom posvećenoj Alkibijadu. Neke od elegija prikazivale su političke prilike njegova vremena, dok neke nabrajaju iznašašća pojedinih gradova. Jedna, opet hvali spartansku strogost, druga pak slavi pjesnika Anakreonta itd.

Ijon Hijanin jeste najznamenitiji elegičar iz druge polovine petoga vijeka. Osim u elegijama, ogledao se i u ostalim književnim rodovima.

Kratet Tebanac, koji živi i djeluje oko 328. godine, u svojim elegijama izriče načela kiničke škole i parodira neke od pjesnika, na primjer, Solona.

Elegija će ponovo zablistati u rimskoj književnosti, čiji će glavni predstavnik biti sjetni Tibul.

4. *Razvoj i osobine jampske poezije*

Začetke jampske poezije, čija je domovina Jonija u Maloj Aziji, treba tražiti u kultovima plodnosti vezanim za štovanje Dionisa i Demetre. Ti su kultovi bili na posebnoj cijeni na ostrvima Paru i Naksu, kao i u Atici. Na tim bi se proljećnim svečanostima, nakon dugoga posta i rada, seljaci odavali

raskalašnosti, piću i tuči. Na njima bi se čule pjesme podrugljiva karaktera uperene protiv grupa ili pojedinaca. Satirički i skoptički karakter tih, u početku, kolektivnih pjesama zvanih jambi, prešao je i u književnu jampsku poeziju.

Antički pisci su jampsku poeziju i apelative ἴαμβος, ἰαμβίζειν izvodili iz imena sluškinje eleusinskog kralja Keleja koja se zvala Jamba. Ona je, naime, svojim šalama i dosjetkama oraspoložila tužnu Demetru kad je došla u Atiku tražeći kćerku Persefonu, Persefoneju.

Dok je elegija sentenciozna, gnomska i uzvišena, dotle je jampska poezija jednostavnija i ne odviše uzvišena. Veoma je strastvena i lična, a ne zazire ni od najgorih uvreda i mržnje. To je razlog zašto nije mogla duže opstati, mada je tome doprinio i metar kojim se služila. Elegija se, naime, služi skladnim i otmjenim distihom koji svojim laganim i uzvišenim kretanjem izražava plemenitija osjećanja i raspoloženja helenske aristokratije višega ranga. Jamb je, suprotno tome, kako kaže Aristotel[129], dopirao iz dubina društvenih slojeva koji se nisu zadovoljavali etikom homerske aristokratije. Jamb je po svojoj prirodi življi i elastičniji od heksametra, zbog čega je i mogao da izrazi narodna čuvstva.

Struktura jamba izgleda ovako: ⏑- ⏑ -| ⏑ - ⏑ -| ⏑ - ⏑ -. Stari su u jampsku poeziju ubrajali i pjesme spjevane u trohejskom metru.

Muzički instrument koji je pratio pjevanje jamba zvao se jambika, a citiranje jamba pratio je klepsijamb.

5. *Predstavnici jampske poezije i muzike*

Glavni predstavnici jampske poezije i muzike su: Arhiloh Paranin, Semonid Amorginac, Hiponakt Efešanin i Ananije.

Arhiloh je rođen na ostrvu Paru od plemića Teleksila i robinje Enipe. On je, po očevoj lozi, plemić od davnina. Poznato je da

[129] Up. Aristotel, *Retorika* 1408 b 32 sq.; *Poetica* 1449 b 24 sq.

je njegovog pradjedu Teleksila, po Pausanijevu kazivanju, Polignot naslikao u delfijskoj Leshi do Kleobeje koja je Demetrin kult sa ostrva Para prenijela na otok Tasos gdje mu je otac vodio koloniju.

Arhiloh, čiji vrhunac pada oko 650, godine, nije imao lijep i sretan život. Odselio se na ostrvo Tasos, a kad ni tamo nije našao bolji život, vrati se na Par i vjeri s kćerkom aristokrate Likamba koji je, međutim, raskinuo vjeridbu. Život je završio u borbi protiv Nakšana.

Arhilohovo književno djelo, odnosno stvaralaštvo je raznovrsno. Lična stradanja, ljubav i mržnja, patnja i radost iskazani su gotovo u svim rodovima lirike. Pjevao je elegije, himne, epode i čuvene jambe. Od Arhilohovih se elegija očuvalo nešto malo fragmenata. Jedna od njih posvećena je uspomeni njegova rođaka Perikla koji je stradao u brodolomu:

P e r i k l u

Nevolje teške, Perikle, dok plačemo, na gozbi niko
od građana, nit' cijeli grad veselit se neće.
Takve nam valovlje hučnoga mora proguta ljude
od boli da su nam silno nabrekle grudi.
Bogovi, prijane moj, za neizlječive za jade
junačnu strpljivost k'o lijek ljudima dali:
čas jedan, čas drugi teške nevolje trpi. Sad nâs
sustignu jad, bolnu te plačemo ranu, a
potom sustiće druge. Zbog toga kuknjavu žensku
deder òdgnajde hitro, u duši trpeći jad.[130]

U jednoj elegiji Arhiloh se hvasta svojim vojničkim darom udruženim sa darom muza:

130 Cf. *Greek elegy* II 102. Stihove sa starohelenskog preveo MarkoVišić.

S l u g a A r e j a i m u z a

Vojnik sam u službi Ènijālija, moćnog vladara,
al' i u Múzā se dražesni dar razumijem ja.
Na koplju mi umješen hljeb, na koplju mi ismarsko
vino, ò koplje oslonjen vino ïspijam.[131]

U jednoj drugoj elegiji, čija sadržina predstavlja prekretnicu u etici drevnih Helena, jer u njoj pobija norme herojskog doba i njegov okoštali moral, pjesnik se, poput Alkaja, hvali kako je bacio štit i pobjegao sa bojnog polja:

O d b a c i v a n j e š t i t a

Štitom se Sajanin neki sad hvasta, u žbunu
što ga, oružje divno, nevoljan sakrih,
al' sebe samoga spasih. Do toga štita što
mi je stalo? Nekaq se nosi! Kupiću drugi,
al' lošiji biti mi neće.[132]

Arhilohove elegije su elegantne; sa njima se u pogledu jednostavnosti, dikcije i živahnosti mogu mjeriti jedino Solonove.

Od njegovih himni, na glasu je bila *Himna u čast Herakla* koja je opjevala junakovu pobjedu nad Augijom.

Arhiloh je, međutim, najveću slavu stekao jambima i epodama[133]. Osnivač je jampske poezije koja se svemu i svačemu podsmjehuje. Za razliku od satiričara koji su počesto pristrasni, Arhiloh nikada ne kudi, grdi i napada iz inata. Sve je pjevao iz uvjerenja bilo da prikazuje loše ili dobre strane čovjekova života.

131 Cf. *Greek elegy* II 98. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

132 Cf. *Greek elegy* II 100. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

133 Epode su pjesme koje se sastoje od prvog dužeg i drugog kraćeg stiha.

Raduje se i očajava, hvali i kudi, sve prema nužnosti datoga trenutka. Ponekad ga obuzima ljubavna čežnja te pjeva:

L j u b a v n a ž u d n j a

Bez duše, od čežnjenesrećan
Ležim, kosti mi pak, po bogova
Htijenju, bolovi proželi nučni.[134]

Ponekad ga opčarava ljepota njegove zaručnice Neobule čiji opis seže od Homerove epopeje do njegovih dana punih surove stvarnosti:

N e o b u l i n a l j e p o t a

U duši radosna buduć držala grančicu
mirte, divotan jošte od ruže cvijet.
Kosa joj ramena, pleća sasvim zasjenjivala.
.....
Kosa ì njedra njena mi̇̈rom
mirisahu njoj i stara bi zanijela ta.[135]

Arhiloh je pisao i pjesme filosofske i vjerske sadržine, pa je, dakle, vodio računa i o moralu i zakonskim normama. Veoma je zaslužan i za razvoj muzike, metrike i jezika. Svojim elegijama i jambima raskida s epskim jezikom i njegovim heksametrom kojim su iskazivana uzvišena osjećanja. On uvodi narodni jezik i metričke, odnosno pjesničke oblike koji će biti kadri da izraze raznovrsnija i tananija čuvstva i osjećanja.

U pogledu ritmike i muzike, zaslužan je po tome što je, kako kaže Plutarh, „pronašao ritam jampskih trimetara, različite

134 Cf. *Greek elegy* II 14O. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

135 Cf. *Greek elegy* II 112. Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

ritmičke kombinacije i za njih odgovarajuću muzičku pratnju. Njemu prvome dugujemo epodske stihove, tetrametre, kritski i prosodijski stil, kao i povećanje herojskog stiha, a po nekima i elegijski distih. Tome treba dodati sažimanje jamba u epibatski pean, kao i sažimanje produženog herojskog stiha u prosodijski i kritski".[136]

Sve da Arhiloh i nije izumio, iznašao, sve navedene vrste, može se s pravom tvrditi da ih je usavršio i dotjerao do zavidne umjetničke visine. Tim iznašašćima, odnosno umjetničkim oblikovanjima metričkih i muzičkih elemenata, Arhiloh je nesumnjivo najviše zadužio helensku i rimsku liriku. Nije čudo što su ga potonji antički pjesnici i mislioci, zbog njegova plodnog, ali i tragičnog genija, toliko cijenili, da njegov nestanak i sada oplakuju helikonske muze.

Što se tiče *Semonida Amorginca,* on je rodom sa ostrva Samosa. Budući da je osnovao koloniju na ostrvu Amorgu, nazvan je Amorginac.

I on, slično Solonu i Arhilohu, pjeva elegije i jampske stihove. Poezija mu nije strasna i prkosna, već sentenciozna i misaona. Tako, u jednom očuvanom fragmentu ističe svemoć Zeusa Olimpljanina i prolaznost ljudskoga roda, gotovo gubeći nadu u bolje sjutra. Nošen takvom mišlju, u jednoj elegiji savjetuje čovjeku da uživa ovozemaljska dobra bez obzira što ga čeka poslije smrti.

U jednoj pjesmi satiričnog karaktera (fr. 7) ocrtao je deset tipova ženskih karaktera i time nehotimice potvrdio da je u njegovo doba žena u Joniji igrala vidnu ulogu.

Za Semonida bi se, sa stanovišta muzike i metrike, moglo reći da je širitelj postignutoga, a ne pronalazač novoga.

U tom je pogledu srećnije ruke bio *Hiponakt,* sin Piteja i Protide, jambograf iz Efesa. Hiponakt, slično Arhilohu, nije imao miran i udoban život, jer su ga tirani Atenagora i Komas

136 Up. Plut., *op.cit*. 28. O tim pronalascima vidi napomene na cit.mjestu.

protjerali u Klazomenu. Budući da je bio slabe tjelesne građe, braća kipari Atenid i Bupal, naprave mu statuu na kojoj su prenaglasili njegove fizičke nedostatke. On im se ljuto osvećivao svojim stihovima nazvanim holijambi[137], to jest jampski trimetri u kojima je posljednji jamb zamjenjen spondejem ili trohejem. Takvi su stihovi po sebi smiješni i kao takvi bili su veoma podesni za ličnu satiru iznad koje se Hiponakt rijetko kada uzdizao. Obično je opjevao niže strane života, ne penjući se u nebeske sfere kao Arhiloh.

Jezik mu je jednostavan, kao što je jednostavno i ono što opjeva. Njegova je zasluga u tome što je u književnost uveo holijamb i što je, donekle, začetnik parodije.

O čemu Hiponakt pjeva čut nam je od njega:

Fr. 24, Diehl.
S i r o m a h o v a m o l i t v a H e r m i j i

O Hermo, mili Herme, s Kìlene Majin
porode, Hipònaktu – od zime drhtim –
dèd' podari pâs, òd vune plašt, molim te,
pa sàndale i s krznom toplu obuću,
šezdeset daj mu dukata, jošte drugi stan.[138]

Budući da mu bog Hermija nije uslišio molbu on mu prebacuje:

Fr. 25, Diehl.

T u ž e n j e n a b o g a H e r m i j u

Ti meni nè da još ni plašta vùnena,
da zimi mene studen teška ne bije,

137 Holijambi su zapravo, kao što im i ime kaže, šepavi jambi.

138 Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

nit' omota mi noge kožnom obućom,
da ozebline teške se ne provale.[139]

Čini se da je Hiponakt upravo zbog takve poezije bio popularan i cijenjen. Posebno su ga cijenili helenistički pjesnici, naročito Kalimah, Heronda i Likofron, te rimski pjesnici Katul, Helvije Kina, Vergilije i drugi.

Uz Hiponaktovo ime često se spominje pjesnik *Ananije* o kojem ništa pouzdanije ne znamo. On je, kao i Hiponakt, živio u drugoj polovini šestoga stolje'a prije Hrista. Od njegove poezije očuvalo nam se pet fragmenata. Dodajmo uzgred da mu se pripisivalo iznašašće holijamba.

Jambografija s Ananijem silazi sa pozornice na koju se neće vratiti duže vrijeme. Ona nestaje onda kad je Helena oslobodila od stega uzvišene epopeje u kojoj caruju bogovi i heroji, dok se život pozemljara gotovo i ne spominje. Jambografija je, međutim, prva tako smjelo otvorila dušu Helena i dopustila mu da kroz različite ritmičke kombinacije i melodiku izrazi svoja čuvstva, mîsli i osjecanja. Jambografija je, postigavši taj cilj, ustupila mjesto drami koja će pozivati na uzvišenije ideale, etiku i kolektivizam, sve ono što će Heladu spasiti od persijske aveti krajem šestoga i tokom prve polovine petoga vijeka prije Hrista.

6. *Kolijevka melike i njezine karakteristike*

U klasičnoj Heladi termin lirika nije se odnosio na elegiju već jedino na meliku ili popjevku.

Elegija je, naime, po svojem karakteru retorična i sentenciozna, jambografija satirična i refleksivna, dok melika, kao najkristalniji vid lirike, ima za cilj izricanje ličnih pjesnikovih čuvstava.

Melika je u pretknjiževno doba, bila najuobičajeniji vid narodne poezije koja se postepeno razvijala u književnu vrstu. Ona se,

[139] Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

prema onome što opjeva, dijeli na *ljubavnu popjevku, počašnice* koje opjevaju vino i gozbe i *političku popjevku* kojoj je svrha opjevanje političkih borbi i strasti. Ovu književnu vrstu u književnost uvode predstavnici ajolskog plemena sa ostrva Lesb(os)a *Alkaj* i *Sapfa* kojima se pridružuje i Jonjanin *Anakreont.*

Razmatrajući helensku liriku stiče se utisak kao da su se helenska plemena dogovorila oko raspodjele lirskih književnih vrsta koje kao da su stvarala prema svojem karakteru i temperamentu. Tako Jonjani stvaraju elegiju i jambografiju kojima izražavaju vlastiti smisao za sentencioznost, suptilnost, oštroumnost, žaoku i ironiju. Uzvišeni Dorani stvaraju horsku liriku koja izražava najviša moralna, estetska i patriotska kolektivna čuvstva i mîsli.Ajoljani (Eoljani), nasuprot Doranima i Jonjanima, stvaraju meliku, vrstu poezije sposobnu da izrazi ajolsko herojsko dostojanstvo i otmjenost, strast i prisnost, iz čega proizlazi da je melika namijenjena samo „odabranima“, nipošto širim slojevima.

Konfiguracija, flora i fauna ostrva Lesb(os)a pružala je idealne uslove za razvoj melike. Pejsaži Lesb(os)a obilovali su najraznovrsnijom vegetacijom, dok su ekonomski uslovi bili više nego idealni. Sam je narod bio veoma temperamentan i sposoban za najraznovrsnije poslove, k tome, veseo i osjećajan. Lesbljanke, inače čuvene ljepotice, uživale su veliku slobodu i ugled.

U razvoju melike posebna zasluga pripala je muzici koja se na Lesb(os)u udružila sa azijatskom. Ona je bila glavni predmet, odnosno sredstvo u obrazovanju i vaspitanju mladog naraštaja. Ajlijan(Elijan), nastojeći da istakne privrženost Mitilenjana muzičkoj naobrazbi, kaže: „Ako bi se saveznici od njih odmetnuli, kažnjavali bi ih tako što bi im zabranjivali da svoju djecu podučavaju osnovnim znanjima i muzičkim vještinama, jer su od svih kazni smatrali najtežom onu po kojoj čovjek mora živjeti bez tih vještina i u neznanju.“[140]

140 Cf. Ael., *Var.hist*. VII 15.

Gornjem dodajmo da prvu muzičku školu u Heladi otvara Lesbljanin Terpandar sa kim se započinje književni život ne samo ajolske melike nego i uopšte život helenske lirike.

Muzički *instrument* uz koji se izvodila melika zvao se barbiton, a uvodi ga Terpandar. Barbiton se od kitare razlikuje većim brojem žica.

Metar melike jeste *logaedički,* a sastoji se od daktila i troheja koji joj daju izvanrednu živost. Rastavlja se u *strofe* od kojih su najznamenitije Alkajeva i Sapfina.

7. *Predstavnici muzike i poezije u oblasti melike*

Alkaj, rođen u Mitileni na ostrvu Lesb(os)u, živio je i djelovao u drugoj polovini sedmog i prvoj polovini šestog vijeka i sa braćom Antimenidom i Kikisom sudjelovao u političkim prilikama svoga zavičaja. Uzeo je učešća u Pitakovu pohodu naSigej koji su držali Atinjani kojom prilikom je u jednom okršaju bacio štit i, slično Arhilohu, pobjegao (fr. 49).

Alkaj je bio plemićkog porijekla, te se uporno borio protiv demokrata i njihovih vođa, kao što su Melanhar, Mirsil i Pitak, zbog čega je bio prisiljen otići u progonstvo i boraviti u Lidiji, Enu i Egiptu kod Psametiha. Pitak mu je oprostio smatrajući da je „bolje oprostiti, nego se svetiti“, kako nas izvještava Diogen Laerćanin I 76.

Aleksandrijski filolozi Alkajeve su pjesme razvrstali u deset knjiga, od kojih nam se sačuvalo 150 fragmenata.

S obzirom na tematiku razdijeljene su na *političke* i *ratne* pjesme στασιωτικά; *počašnice,*σκόλια, *ljubavne*ἐρωτικά *i himne.*

Stil Alkajevih pjesama, po svjedočanstvu Dionisija Halikarnašanina, bio je uzvišen i lapidaran, graciozan i snažan. Ta ocjena naročito vrijedi za političke pjesme u kojima Alkaj iznosi svoju duboku ličnu mržnju prema osobnim neprijateljima

i demokratiji, odbacujući siromaštvo i glad, a cijeneći plemićki stalež, bogatstvo i političku moć. Kvintilijan kaže kako je izgledalo da Alkaj svira na kitari sa zlatnim štapićem, opjevajući, kako nas izvještava Horatije, „teška stradanja na moru, u bjegu i ratu“[141].

U tim pjesmama Alkaj ne zna za milost i izmirenje, uvijek se radujući nesreći protivničke strane. Tako, na primjer, kad je umro vođa demokrata Mirsil, Alkaj uzvikuje:

Fr. 39, Diehl.
U m r o j e t i r a n i n

Opit' potrebno j' sad se, jošte
nasilu piti, umro jerbo je Mirsil.

Alkaj ne uživa samo u ocrnjivanju političkih protivnika nego i u pijankama, sjedeljkama i u vinu koje treba piti danonoćno, jer vino je razbibriga. Treba uživati u slastima ovoga života, poručuju nam njegove skolije, jer:

Fr. 91, Diehl.
V i n o j e r a z b i b r i g a

Nà mjestu nije u tugu tjerati dušu,
žalosteć' se kakova korist biti će nama?
Bìkhijo, hej, vina ovamo daj,
jerbo j' za tugu vino najbolji lijek.

U ime toga poručuje (fr. 97, Diehl): *Ni jedno drvo prije loze neoj zasaditi!*

141 Cf. Horatius, *Carm.* II 13, 26, sq.: *Et te sonantem plenius aureo Alcaee, plectro dura navis, dura fugae mala, dura belli.*

U fr. 66, Diehl, kaže: *Vino, dragi moj, i istina su prijatelji.* Vino, međutim, treba piti i po danu, zato Alkaj savjetuje:

Fr. 96, Diehl.

P i j m o i d a n j u

Pijmo! Čemu svjetiljku čekat'? Odveć kratak je dan.
Deder da podigneš, pò čaši druže, vel'ke krašene čaše.
Vino kojeno stišava brigu Sèmele i Zèusa
dao je sin.....

Kad je zima tada Alkaj ima opravdanja za piće:

Fr. 90, Diehl.

S t u d e n j e p i j m o!

Zeus iz oblaka daždi, sà neba strašna
nahrupi studen, vode slèdi se tok.
.....
Deder otjeraj stud paleći vatru i
medeno ù čaše ne štedeć' sipajuć'
vino. Okolo sljepoočnica pak povez vuneni stavi.[142]

Metar posljednje pjesme poznat je kao Alkajska strofa u kojoj je spjevana i pjesma o državi upoređenoj s brodom.

Alkaj se ogledao i u ljubavnoj lirici u kojoj pretežno slavi mladiće, ali nisu izostavljene ni žene. Tako znamo za dva stiha upućena Sapfi koja u prevodu glase:

142 Gornje stihove sa starohelenskog metrički preveo Marko Višić.

S a p f i

Djevičanska Sapfo, sa kosom k'o ljubičice,
slađanim osmjehom, nešto reć' bih ti htio,
Al'stid me sprečava u tom.

Aristotel u *Retorici* I 9,1367a 10–14, donosi Sapfin odgovor:

Da srce ti za časnim i lijepim žudi,
a jezik da nè smjera ružno kazati nešto,
obraz ne bi ti pokriv'o stid,
nego bi pò pravdi zborio ti.

Od Alkajevih himni sačuvalo se nekoliko fragmenata koji opjevaju Apolona, Hermiju i boginju Atenu, a spjevane su u logaedičkom metru. Alkaja su jako cijenili aleksandrijski i rimski pisci.

U Alkajevo vrijeme živi i djeluje pjesnikinja *Sapfo,respective Sapfa*, rodom iz Mitilene čiji su se roditelji zvali Skamandronim i Kleida. Budući plemićkog porijekla, Sapfa je, kad su izbili sukobi između aristokrata i demokrata, bila prisiljena da bježi na Siciliju odakle se kasnije vratila. Za nju se pričalo da je imala tri brata: Heraksa, Lariha i Erigija. Ne odgovara istini da je zbog Faona, najvjerovatnije mitskog bića, odnosno mladića, skočila sa Leukadske stijene, sa koje su bacani zločinci i zlikovci.

Dok Alkaj opjeva političke događaje svoga grada, dotle o tome u Sapfinim pjesmama nema ni spomena. Sapfa se posvetila poeziji i ženskom svijetu, odnosno opjevanju kršnih i lijepih djevojaka sa ostrva Lesb(os)a. Slično svojim zemljakinjama, Andromedi i Gorgi, te Tebanki Andresistroti, osnovala je „dom muza", odnosno ustanovu za odgoj mladih helenskih djevojaka, njegujući kult Harita i Erota.

Sapfa je djevojke za svoju školu odabirala na *kalistijama,* što će reći na djevojačkim takmičenjima u ljepoti koja su se održavala na Tenedu i Lesb(os)u. Svoje odabranice učila je moralu, etici i kalokagatiji, ljepoti duše i tijela. Glavna odgojna sredstva bila su joj *muzičkog* karaktera: ples, igra, horsko pjevanje, solo pjevanje, kao i pjevanje uz pratnju tuđih i vlastitih pjesama.

Sapfi se pripisuje devet knjiga pjesama koje dijelimo na ljubavne pjesme, himne i epitalamije. Njezina *ljubavna poezija* je prisna, topla, sanjarska i erotska, iznoseći u njoj lična i opšta, vesela i žalosna osjećanja.

U himnama slavi muze, Harite i Afroditu, čiji je kult bio posebno cijenjen na Lesb(os)u. Osim toga, Sapfa opjeva i mitske ljubavi, kao što su Herakle i Heba, Tesej i bez sreće Arijadna itd.

Na glasu su bili njezini *epitalamiji* koji sadrže više sjete no strasti. Sapfa je pjevala milozvučno i jasno, što jezahtijevala i muzika koja je pratila te pjesme. Veoma je značajna i u pogledu muzike gdje na prvo mjesto dolazi njezina strofa sastavljena od tri sapfička jedanaesterca i adonaja.

Sapfi se pripisuje izum miksolidijske ljestvice. Plutarh *(op. cit* 16) o tome navodi: „Aristoksen kaže da je miksolidijsku skalu prva pronašla Sapfa, a da su je od nje naučili tragičari." Suda, *subvoce* Σαπφώ, kaže da je ona izumiteljica pektide i magadide. Iako u to nismo sigurni, ipak se može zaključiti da su njezino djelovanje i lični doprinos bili značajni.

Sad nam je čuti što i kako pjeva Sapfa. Drugarici koja ne mari za pjesmu kaže:

Fr. 58, Diehl.

N e m a r n o j d r u g a r i c i

Umrjev' u grobu ležat' ćeš i nigda sjećanja na te
bit neće, k'o ni ùnaprijed čežnje, jer se nè kitiš ružam'

iz Pijèrije, nego ćeš bèz slave u dvorim' Hada
bludjeti među sjenama bljedim odletiš kada.

Sapfa je, kao nijedan drugi helenski liričar, umjela ne samo da opisuje nego i da se uživi u prirodu, što se jasno razabire iz pjesme punom mjesecu:

Fr 4, Diehl.

Č a r m j e s e č i n e

Zvijezde okolo Mjeseca lijepog
nenadno svìjētlo skrivaju lice,
kad pun po cijeloj zemlji obilno
prosipa svijetlo.[143]

Sapfa ljubi i voli zanosno, otvoreno i prostodušno, odbacujući jad, plač i žalost, kao što ćemo vidjeti iz narednih pjesama naslovljenih kao *Draž ljubavi* i *Himna Afroditi*:

Fr. 2, Diehl.
D r a ž l j u b a v i

Bozima nalik čini mi se onaj
kojino na sprama tebi smije da
sjedi i izbliza sluša te kako
umilno zboriš

i ljupko se smješiš, što mi u grudim'
toliko cijelo uzbuni srce.
Čim pak ugledam tebe, namah mi glas
u grlu zapne,

[143] Obje pjesme sa starohelenskog preveo dr Marko Višić.

jezik zanijemi meni, a nježni mi,
čitavim tijelom, potekne ljubavni
žar, očim' nè vidim ništa, uši
silno mi šume,

znoj me obliva, drhtanje čitavu
obuze mene, od trave žućа sam,
pa mi se učini da ću zà malo
umrijeti jadna.

Fr. 1, Diehl.
H i m n a A f r o d i t i

Sa šarenim tronom, besmrtna Afrodito,
zavodna Zeusa kćerko, molim te:
nemoj mi jadom, nemoj tugom gospo,
dušu izjedat'!

Dèd' pohitaj, ako si igda prije,
izdalèka glasnu mi molbu čula,
napustila očeve dvore, kola
upregla zlatna

i došla mi. Lijepi i brzi vrapci,
hitro krilim bijući, s nebesa te,
sredinom leteć' uzduha, ka crnoj
zemlji vozili,

i utren stigli. Ti bi me blažena,
sa smješkom na tvojem besmrtnom licu
pitati znala što li me muči, što
opet te zovem,

što bih htjela da srcu mi
zbije se ludom? “Koju sad čezneš da
Ùvjera ti srcu privede? Ko te
žalosti Sapfo?

Ako l’ bježi, brzo tebe će tražit,
odbija l’ dâr’e, sâma dat će ih ta.
Ako l’ te ne ljubi, brzo će silom
ljubiti tebe”.

Priđi mi i sad! Pogubnih spasi me
jada! Ispuni ono za čim srce
mi žudi da se ispuni! Sâma mi
zaštitom budi![144]

Sapfa je zbog takve poezije od komičara bila napadana kao tribada, ali je već stari vijek svojim ocjenama odbacio tu ljagu sa najveće pjesnikinje drevne Helade. Tako je najdublji mislilac Helade, Platon, naziva desetom muzom; Alkaj svetom, Plutarh čednom, a besjednik Demetrije božanskom. Na nju su se ugledali potonji helenistički i rimski liričari. Svojom poezijom vršila je i još uvjek vrši uticaj i na evropske pjesnike.

Treći zastupnik melike bio je Jonjanin *Anakreont* iz Teja u Maloj Aziji, odakle je otišao u Abderu, potom na ostrvo Samos gdje ga je pozvao tiranin, što će reći vladar, Polikrat. Period života proveden kod Polikrata bio je najznačajniji za njegovo stvaralaštvo. Godine 522, Pejsistratov sin Hiparh po njega pošalje lađu, a kad je Hiparh bio ubijen Anakreont se iz Atine skloni na Ehekratidov dvor u Tesaliji.

Od Anakreontovih se pjesama, koje su gramatičari svrstali u pet knjiga, očuvao omanji broj fragmenata koji opjevaju gozbe,

144 Obje pjesme sa starohelenskog preveo dr Marko Višić.

ljubav prema mladićima i djevojkama. Anakreont neće da čuje za brige, nevolju i tugu već za veselje i gozbe, što čini njegov ideal. Anakreont, međutim, nije obična pijanica, kako bi se to moglo površno zaključiti, jer on ne zagovara opijanje, bludničenje i prostakluk. Njegovo je pravilo *carpe diem,* ali razumno. To je ono zbog čega su ga cijenili Platon, Sokrat i platonist Maksim Tirski, dok ga u helenizmu proučavaju Zenodot, Aristofan Vizantinac i drugi. Na njega se ugleda Horatije i, kasnije, hrišćanski pjesnici.

Nije na odmet dodati da se Anakreontova, odnosno jonska melika razlikuje od ajolske (eolske) po tome što je prožeta radostima i uživanjima svakodnevnog života, dok ajolska opjeva političke događaje i ponire u dubinu ljudske duše.

Anakreont je zaslužan za metriku, muziku i poeziju na temelju toga što je narodnim skolijama dao književni oblik i uveo anakreontski stih koji se često naziva i anaklastički dimetar.

O čemu Anakreont pjeva razabrat nam je iz sljedećih pjesama čije je izvođenje pratio barbiton.

Fr 43, Diehl.

I s p i j a j m o !

Nuder dječače, ovamo
krčag daj nam na dušak da
ga iskapim, deset mjera
sipajuć' ù čaše vode,
a vina pet, bez objesti
da se proveselim opet.
.....
Hajde da s krikom i vikom,
uz vina čašu, na skitsko
pijančenje ne mislimo

više, nego na lijepe,
lagano pijući, pjesme.

Fr. 27, Diehl.

D o n es i v o d e!

Dječače deder donesi vode,
donesi vina, donesi nam
vijence sa cvijećem, s Erotom
k'o da ću ljuti započet' boj!

Fr. 88, Diehl.

T r a č k o j ž d r i j e b i c i

Ždrijebice tračka, zašto me očima prezrivo gledaš
i òd mene bez srca bježiš? Bez znanja, glûpim smatraš me,
al' znaj mi, dakle, da lijepo bih te uzdom zauzd'o
pa te, uzdu držeć', trkalištem oko mete kret'o.

Sad po pašnjacim' paseš, lagano skačeš i igraš se –
vješta nemaš krotitelja koji bi te ukrotio.

Fr. 44, Diehl.

G d j e j e s t a r o s t t u j e i H a d

Slijepoòčnice većma sijede
Su nama, glava pak bijela.

Dražesne mladosti više nemade,
odveć krezavi zubi su nama.
Divnom životu vremena
puno još mi ne osta.
Zbog tog', bojeć' se Tartara,
počesto tugujem tugu.
Užasa puno j'stanište Hada,
u njega j' silazak mučan.
Lako tamo je sići, al'
nije ìz njeg' se vratit.

Fr. 5, Diehl.

B i j e l e k o s e t u g u n o s e

Erot kosom sa zlatnom, purpurnu
bacajuć' loptu, opet poziva
mene igrao da b' se sa djevom
što sàndale šarene ima.

Ona pak divotnog s Lesba
moju prezire kosu, jerbo
većma je bijela, za nekim
drugim pogled osvrće svoj.[145]

[145] Gornje fragmente sa starohelenskog preveo dr Marko Višić.

II
HORODIJA

1.*Postanak i karakter horske lirike*

Horska lirika cvjetala je naporedo sa drugim vrstama lirske poezije. Sa svojim partenijama, thrênosom i epitalamijem pojavljuje se nešto kasnije poslije nomosa, odnosno noma. To će reći da je horska lirika u najstarije vrijeme bila osnovni vid narodne lirike vezane za grad, opštinu i svečanosti koje su se tu održavale povodom javnih i vjerskih praznika na kojima bi narod u horu, uz ples, igru i sviranje, iskazivao svoja kolektivna čuvstva.

Horska lirika imala je takav karakter u vrijeme stvaranja polisa da bi vremenom, kao umjetnička horska lirika, postala istinski glas kolektivne duše grada, vjeran odsjaj skladne djelatnosti i jedinstva, a pjesnik vjeran prenosilac tih osjećanja.

Horsku pjesmu pjeva hor ili je recitira neko lice, dok hor pjeva refren praćen aulosom ili kitarom. Horska je pjesma pratila pohode stanovništva na Akropolj na opštenarodnim svečanostima koje su proslavljale arhegeta grada, božanskog zaštitnika polisa, olimpijskog pobjednika itd. Ona je u svim gore navedenim i njima sličnim prilikama izražavala opštu radost, veselje i čuvstvo, bez primjese misterije, kristalno i jasno.

2.*Vrste horske poezije*

Raznovrsna čuvstva, ideje i osjećanja zahtijevali su raznovrsne i osebujne forme izražavanja. Horsku poeziju s obzirom na tematiku dijelimo na hijeratsku i svjetovnu, profanu.

U *hijeratsku* poeziju idu: prosodij, himna, pean, hiporhem, ditiramb i partenij. U svjetovnu poeziju idu: thrênos, epinikij, epitalamij, enkomij, skolije i embaterije.

O peanu, thrênosu, epitalamiju, skolijama i embaterijama ili koračnicama bilo je riječi ranije.

Prosodij je, slično peanu, horska pjesma u čast nekoga boga, obično Apolona i Artemide. Spominje se da je stari epičar Eumel sastavio prosodij u heksametrima, dok je kasnije imao oblik daktila i služio kao uvod u aulodijsku kompoziciju, sastav. U nauci se smatra da je Olimp iz Frigije istinski izumitelj prosodija, dok ga je antička tradicija pripisivala muzičaru Kloni[146].

Himna je pjesma u slavu i čast nekoga boga ili heroja. Veoma je staroga datuma, jer se susreće već kod Hesioda[147]; među najstarije ubrajaju se himne Apolonu i Artemidi.

Partenij ili partenija jeste pjesma koja se u najstarije vrijeme pjevala u čast boginje Artemide, a kasnije i u čast djevojaka. Partenij poznaje i Homer, što dovoljno govori o njegovoj starosti. Pjevao se uz ples i bio namjenjen gore navedenoj boginji. Partenij je, međutim, već u vrijeme druge muzičke škole, postao pjesma koja se pjevala u čast lijepih spartanskih djevojaka, o čemu nas, između ostalih, izvještava i Teokrit[148].

Hiporhem je, kao i pean, horska pjesma živahnog karaktera. Uz njega se izvodio mimički ples praćen kitarom ili aulosom. U početku je bio posvećen Apolonu i boginji Ateni[149].

Epinikij ili epinikija jeste, kao što mu i ime kaže, pjesma u čast pobjednika na javnim igrama i natjecanjima. U starini su bile čuvene Pindarove epinikije.

Enkomiji su pjesme raznovrsnog oblika i sadržine koje su pjevane uz gozbe, na dvorovima bogataša.

Ditiramb je pjesma u čast Dionisa, boga vina[150]. Njegovao se na ostrvima Naksu, Tasu i u pokrajini Bojotiji. Njegovom se

146 Više o tome up. Plut., *op.cit.* 3, 28, 29 i odgovarajuće komentare.

147 Up. Hesiod, *Poslovi i dani* 657**.**

148 Cf. Theocr., *Id*. 19,22.

149 Više o hiporhemu up. Plut., *op.cit*. 9 f 3.

150 Kasnije ditiramb slavi i druga božanstva. Herodot V 67, pripovijeda kako su Sikonjani ditirambom slavili svoga legendarnog kralja Adrasta.

postojbinom može smatrati Frigija u kojoj se začeo Dionisov kult. U Frigiji se pjevao u čast Kibele, anadolijsko-frigijske Velike majke bogova, ženskog počela, gospodarice života i smrti. Tome ide u prilog činjenica da se izvodio u frigijskoj ljestvici uz zvuke aulosa. Igra što ju je pratilo horsko pjevanje i sviranje zvala se tirbasija. Pjevači u najranijoj fazi pjevaju unisono, dok se kasnije ističe pjevač koga prati hor. Kasnije pjevač pjeva bez hora, a ditiramb se iz horodije pretvara u monodiju.

Stari su osnivačem ditiramba smatrali Ariona, muzičara sa Lesb(os)a, o kojem Herodot I 23, kaže: „Arion je bio kitarod kojise tadašnjeg nijednog nije bojao. On je, koliko nam je poznato, prvi sastavio ditiramb, stvorio naziv za njega i učio u Korintu."

Gornje ne odgovara istini zbog toga što već Arhiloh zna za ditiramb[151]. Arion je ditiramb obogatio sadržajno i formalno tako što je od njega stvorio horsku pjesmu, a u bučnu i hučnu muziku prvobitnog ditiramba unio blagorodnije tonove. To je ono zbog čega je Solon smatrao da je Arion pronalazač ditiramba, odnosno tragedije[152].

Horska je lirika bila odlika dorskih plemena, posebno Spartanaca koji su od davnina njegovali muziku, jer ona bodri i podstiče na boj i veličanstvena djela. Aristotel ističe muzikalnost stanovnika Sparte koja je bila najranije stjecište helenskih muzičara i zavičaj prvih muzičkih institucija.

O Argejcima Herodot III 131, kaže: „Argejci su bili na glasu kao prvi u muzici."

Horsku liriku, s obzirom na sadržaj, način izvođenja i tehničku savršenost, dijelimo na tri perioda: stariji, srednji i mlađi.

Predstavnici *starijeg* perioda horske lirike jesu Taleta Gortinjanin, Alkman iz Sarda i Arion Mitilenjanin. Dok stariji period predstavlja početak horske lirike, dotle se *srednji* period karakterizira tehničkim savršenstvom. Predstavnici srednjeg

151 Cf. Arch., fr. 77, Diehl.

152 Oditirambu up. Plut, *op.cit.* 4, 29, 30 i odgovarajuće komentare.

perioda su Stesihor i Ibik, dok se u *mlađem* periodu, okarakteriziranom potpunom zrelošću i savršenstvom, ističu Simonid i Bakhilid, da bi na kraju, kao kruna, došao Pindar.

3. *Stariji period horske lirike i njezini predstavnici*

Najstariji horski liričar ovoga perioda jeste *Taleta* iz grada Gortine na ostrvu Kritu. Živi i djeluje u Sparti u prvoj polovini sedmoga vijeka, u vrijeme okončanja prvog Mesenskog rata. Taleta je, kao što smo vidjeli, jedan od osnivača druge muzičke škole koja se razvila kao plod naglog razvitka Sparte. Taleta je, osim toga, učestvovao u osnivanju svetkovina zvanih *Gimnopaidia,* odnosno Gimnopedija[153]. Od njegove poezije, to jest od peana ihiporhema malo šta se očuvalo. Njegova veličina, međutim, i nije u poeziji, nego u muzičkom talentu, o čemu Plutarh *(op. cit.* 42) kaže:... „zatim, Taleta s Krita koji je, kako se priča, Lakedajmonjane, nalazeći se kod njih, po zapovjedi Pitije, pomoću muzike liječio od kuge što je harala u Sparti, te ju je, kako kaže Pratina, uklonio."

Dok Taleta Gortinjanin pjeva hijeratsku poeziju, dotle se *Alkman* okreće narodnoj. Alkman, koji je, slično Taleti, više muzičar no poeta, živi u drugoj polovini sedmoga vijeka, dok mu se Sard smatra domovinom. Sastavio je veliki broj pjesama koje su se pjevale o spartanskim svečanostima. Iz fr. 92, i 93, vidi se da je poznavao razne vrste nomskog pjevanja. U fr. 100, suprotno Homeru koji ne zagovara muziku kao najbolje sredstvo za odgoj, Alkman ističe muziku kao najjače sredstvo za naobrazbu mladog naraštaja. Njegovih je pjesama bilo pet knjiga.

Iz *Palatinske antologije* VII 19, vidi se da je Alkman pjevao peane, hiporheme, ljubavne pjesme i partenije koje su se posebno njegovale u Sparti. Partenije je izvodio hor spartanskih djevojaka

153 O tim i njima sličnim svečanostima u drevnoj Heladi up. Plut., *op. cit.* 9, f . 1.

odgajanih poput mladića. Alkman je u njima opjevao veličinu bogova, kao i fizičke i moralne odlike svoga hora, odnosno djevojaka. Iz jednoga fragmenta saznajemo, što u ostalom i Atenaj posvjedočuje, da se Alkman zaljubio u jednu učenicu koju je uvodio u tajne muzičke umjetnosti. Alkman je na polju muzike značajan i po tome što se služio kitarom i frulom.

U metrici je veoma raznovrstan; pjeva u heksametrima koje brzo napušta uvodeći mnoštvo novih ritmičkih mjera. Njegova je strofa veoma jednostavna, jer se sastoji iz nekoliko stihova. Značajan je i po tome što je za svaku pjesmu stvorio novu metričku shemu, odnosno strofu. O njemu Plutarh *(op. cit.* 12, 14) kaže da je u ritmiku uveo puno novina koje su bile lijepe i uzvišene. Osim toga, smatra se da je Alkman najbolji lirski pjesnik. Spartanci su ga također smatrali svojim prvim pjesnikom.

Kako se ophodio prema djevojačkom horu najznačajniji proslavitelj ljepote spartanskih djevojaka, neka nam pokažu naredni stihovi:

Fr. 94.

O h d a s a m z i m o r o d

Djevojke slatkorijeke, čeznutljiva glasa, više me noge
nosit' ne mogu; oh da sam, sretna mi majka,
zimòrod što sa ženkama leti ponad talasa mora,
bez brige imajuć' srce, grimizna proljećna ptica.

Gornji fragment, ulomak, ispjevan je u herojskom stihu koji Alkman, kao i epopeju, brzo napušta da bi se potom koristio spartanskim narodnim jezikom.

Stil je Alkmana Liđanina okretan kao jonski, čime odudara od dorske mirnoće koja provijava iz pjesme u kojoj opisuje san prirode:

Fr. 58.

S a n p r i r o d e

Mirno spavaju visovi gorski i doline,
sinji žali i hridine.
Spava trava, svaki stvor što crna zemlja ga hrani;
zvjerovi šumski, rojevi pčela u dubu svom;
nemani strašne u dubini sinjega mora;
spava u dubravi gustoj
ptica krilatih soj.[154]

Kad je riječ o *Arionu,* on je, kao što je rečeno, najznačajniji po tome što je, boraveći u Korintu kod Perijandra, doveo ditiramb do savršenstva. Sa njime, kao što smo vidjeli, počinje cvjetanje ajolske melike.

Arion se pročuo muzičkim talentom. Poznato je da je kao kitarod putovao u Italiju i na Siciliju i tamo oblagorodio narodnu umjetnost i oplemenio Apolonov kult. Na putu iz Italije u Korint mornari ga bace u vodu, ali ga spasi delfin privučen zvucima njegove kitare. O njegovom muzičkom talentu Herodot, *Historiae* I 23, 24, kaže: „Arion je bio kitarist koji se ondašnjega ni jednoga nije bojao."

Iz Fotijeve Biblioteke saznajemo da je na Tenaru bio podignut spomenik u vidu čovjeka na delfinu, kao Arionov zavjetni poklon.

Red je da spomenimo i ostale profesionalne muzičare sa Lesb(os)a koji su, uz Ariona, pripadali Terpandrovu krugu. To su Euenetid i Aristoklejd, te Periklejt, koga Plutarh navodi kao posljednjega lesbljanskog pobjednika na spartanskim *Karnejama.*

154 Oba fragmenta sa starohelenskog preveo dr Marko Višić.

4. *Srednji period horske lirike i njezini predstavnici*

Srednji se period, kao što je ranije rečeno, karakterizira tehničkim savršenstvom što su ga stvorili Stesihor i, nešto manje, Ibik.

Stesihor je najstariji i najznačajniji predstavnik srednjeg perioda. Po Suidi se zvao Tisija, dok je *Stesìhoros* eponim sa značenjem *sastavljač horova.* Rodom je iz Mataura, mjesta u Epizefirskim Lokrima. Vrijeme njegova života i djelovanja pada između 640–550. Veći dio života proveo je u gradu Himeri na sjeveru Sicilije. Sugrađani su mu podigli kip i na novcu kovali njegov lik, činjenica koja dovoljno ukazuje koliki je ugled uživao na zapadu helenskog svijeta kao pjesnik kojemu se još u pameti vrzmaju epopeja i njezini junaci koji čine glavninu sadržaja njegova opusa od dvadeset šest knjiga, od kojih se očuvalo svega šezdeset stihova. Poznato nam je nekoliko naslova, kao na primjer, *Erifila, Kerber, Kiknes, Lov na Kalidonskog vepra* itd. Stesihor je, ukratko rečeno, opjevao sve ono što je u to vrijeme u centralnoj Heladi predstavljalo mitopeju. Iako se Stesihor ugledao na epopeju, on se ipak ne pridržava njezinih strogih pravila. On je, štaviše, u svoje pjesme unio etičku i vjersku notu. Tako po njemu za zločin treba ispaštati, dok o bogovima treba misliti sve najbolje.

Potrebno je posebno istaći Stesihorove zasluge za razvoj himni koje su sačinjavale veći dio njegovih pjesama. Himna je, kao što je poznato, u početku bila pjesma u čast božanstava pa je, uzevši je u najširem smislu, obuhvatala i nomos, pean, hiporhem i partenij. Kasnije je, međutim, prestala da bude isključivo hijeratskog karaktera, što će reći da je osim bogova stala slaviti i heroje.

Stesihor je prvi koji je himnu usavršio i njome proslavljao heroje. Pjevanje himni pratila je kitara bez plesa.

Veoma je zaslužan i na polju muzike, konkretnije rečeno metrike. Svaka je njegova pjesma, naime, sastavljena u posebnim metrima, čime je za muziku više učinio nego liričar Alkman. Stvorio je strofu i antistrofu koje su bile jednolike, kao i epodu s posebnim metrom. Time je Stesihor prvi metrički oformio trijadu ili horsku pjesmu.

Plutarh kaže da u Stesihorovim pjesmama nije bio odsutan ni metar, ni ritam; da nije oponašao ni Ofreja, ni Terpandra, ni Arhiloha, nego Olimpa, jer se koristio nomom zvanim *Kolica.* Osim toga, navodi da je kod njega, kao i kod Alkmana, bilo novina[155].

Gore navedeno, kao i njegov dorski umjetni jezik, doprinijelo je da su ga u čitavoj Heladi na svim svečanim prilikama podjednako slavili liričari i tragičari.

Stesihorov nasljednik bio je *Ibik,* Fitejev sin, koji, kao i historičar Glauk, potiče iz Regija. Živi i djeluje u drugoj polovini šestoga vijeka. O njemu se pričalo da su ga mještani nastojali izabrati za tirana što je on odbio otišavši na dvor tirana, to jest vladara Polikrata. Plutarh pripovjeda da je Ibik, na samrtnom času, pošto su ga razbojnici napali, pozvao ždralove koji su tuda preletjeli da budu njegovi osvetitelji. Pozorišnu predstavu koja se davala u Korintu slučajno nadlete ždralovi, a jedan od ubica povika: „Gle Ibikovih osvetnika.“ Tako su zločinci otkriveni i kažnjeni.

Aleksandrijski filolozi Ibikove pjesme razvrstali su u sedam knjiga.

Ibik, prije odlaska na ostrvo Samos, slično Stesihoru, pjevaoherojima. Na Samosu, međutim, mijenja tematiku pa, umjesto veličanja heroja, strasno pjeva o ljubavi, slaveći ljepotu helenskih mladića. Ljubavne su mu pjesme po obliku bile horske, što će reći da su imale strofu, antistrofu i epodu, što je bio slučaj i sa Stesihorovim. Nužno je istaći da je ljubavna čuvstva vješto spajao i ispreplitao sa mitom i time stvorio prototip Simonidinih i Pindarovih epinikija. Da je bio na cijeni kao pjesnik ljubavnih pjesama

155 Up. Plut.,*op.cit.* 3. 7. 12.

potvrđuje nam i Kikeron u spisu *Tuskulanski razgovori* sljedećim riječima: „Čini se da je najviše plamtio ljubavnim žarom Ibik iz Regija.“ Poznato nam je i to da je Ibik u helensku liriku uveo sambiku, a lirsku poeziju usavršio formalno i sadržajno.

Sa kakvim žarom pjeva Ibik, pokazat će nam sljedeći ulomci:

Fr. 6.

L j u b a v n a s t r a s t

Stiže nam proljeće! Dubrava
čista Nîmfi se stere – u njoj
cvjetaju jabuke kidonske
koje potočna zaljeva voda,
a grozdovi buje u hladu
pod grančicam' vinove loze.
U meni se pak ljubavna strast
ne smiruje nigda, već se k'o
trački sjeverac, što grune uz
grom, bez straha, crna, od Kìpride
sa žarkim survava bjesom
te od mladosti moje srce
mi svagda snagom potresa svom.

Fr. 7.

J e s e n l j u b a v n e s t r a s t i

Gle, Erot me opet požudnim
očima ispod trepavica
crnih vreba i mamcim' beskrajnim
Kìpridi u mrežu beskrajnu
mami. Kad pak se primakne tad

zbilja drhitm k'o pobjednik – konj
kad pod starost silom upregnu
njega te nevoljno na utrke
hitra kola kasajuć' vozi.[156]

5. *Mlađi period horske lirike i njezini predstavnici*

Najznačajniji predstavnik mlađeg perioda horske lirike svakako je*Simonid*koji se prema *Marmor Parium-u,* ep. 54, rodio godine 556, u Ijulidi na ostrvu Keju, od oca Leoprepa koji se, kao i cijela porodica, bavio muzikom i poezijom. U vrijeme boravka na Keju bio je učitelj hora i pisao epinikije u slavu heroja sa Euboje i Ajgine. Pravu slavu i vrhunac u stvaranju doživio je u Atini, kamo ga je pozvao Pejsistratov sin Hiparh. U Atini se upoznao sa meličarem Anakreontom, piscem tragedija Pratinom i muzičkim reformatorom Lasom iz Hermione.

Simonid je, po Hiparhovoj smrti, godine 514, izvjesno vrijeme boravio u Tesaliji na dvoru Skopada i Aleuada, da bi se ponovo vratio u Atinu i u vrijeme Persijskih ratova opjevao pale u boju. Godine 475. otišao je na Siciliju, djelujući na dvoru sirakuškog tiranina Hijerona gdje se upoznao sa Ajshilom i Pindarom. On je, prema *Marmor Parium-u*, *loc.cit,* pomirio tiranina Hijerona sa akragantskim tiranom Teronom. Život je završio 468. godine u Sirakuzi.

Simonid je veoma plodan i svestran pisac. Od njegova su se opusa očuvali epigrami i izvjestan broj fragmenata, od kojih su neki veoma dugi. Sudeći prema njima, on se ogledao u svim lirskim vrstama, posebno se ističući enkomijima u kojima slavi gospodara i njegov rod. U njima, kao i u epinikijima, Simonid pokazuje sav svoj sjaj, veličinu, blistavost i mudrost duha, kao i ozbiljnost i refleksiju koja se graniči sa filosofijom.

156 Oba fragmenta sa starohelenskog preveo dr Marko Višić.

Za njega je karakteristično to što je spajao realno i mitsko, polazeći od sadašnjih događaja koji su ga nadahnuli da bi se uzdigao u nebeske visine, do heroja i bogova, u carstvo blaženstva. Tako je spajao ljudsku sa božanskom stranom, smrtno sa besmrtnim.

Simonidin jezik je umjetni, odnosno književni dorski koji je naslijedio od Stesihora. On je lapidaran i pun epiteta. Rečenica mu je kratka, jasna i elegantna, satkana u horske strofe. Da je Simonid bio čovjek od etosa, a ne korumpirani gramzivac, kako mu se prebacivalo, posvjedočit će enkomij u čast Spartanaca palih u Termopilima:

Fr. 5.

P a l i m k o d T e r m o p i l a

One što u Termopilima zadesi smrt,
divotna sreća i krasan sustiže usud:
žrtvenik tima je grob, umjesto plača spomen,
a žalosti hvalospjev.

Takav im pokrov ni rđa, ni beskrajno
vrijeme, što dom je zornim junacim', uništit
neće. U njemu se Helade nastani slava;
tome je svjedok Leonida, spartanski kralj
što steče veliku diku i vječnu slavu junaštva svog.

Sličnog je etosa i epigram posvećen Megistiji:

Fr. 83.

M e g i s t i j i

Spomen je ovo Megìstiji dičnom što su ga negda,
prešavši Sperheja tok, Međani skončali tu.

Nè htjede vidjelac sjajni vojvodu ostavit' spart'skog,
mada vidješe znak da će ga sustići Smrt.[157]

Simonid je, po svjedočanstvu starih, najveću slavu stekao thrênos-ima koje je sadržinski i oblikom usavršio.

Simonid je uživao veliki ugled u Atini, što se razabire iz činjenice da ga navode, tumače i protivurječe mu Aristofan, Platon, Ksenofont i drugi. Plutarh *(op.cit.* 17*)*kaže da je Simonid,poput Alkmana, Pindara i Bakhilida, sastavljao parteni-je u dorskoj ljestvici.

Simonidin sljedbenik bio je njegov sestrić *Bakhilid* Kejanin čija nam godina rođenja i smrti nije poznata. Smatra se da je živio između 516. i 450. godine prije Hrista.

Za njegov pjesnički uspon značajna su dva datuma: godina 476. kad je Hijeronu uputio pozdravnu odu u kojoj sebe upoređuje sa orlom, i godina 468. kada je proslavio Hijeronovu pobjedu na Olimpijskim igrama. U to je vrijeme bio na vrhuncu slave, ogledajući se u svim vrstama lirike. Osim toga, sastavljao je partenije u dorskoj ljestvici.

Bakhilidova poezija je poletna, kristalno jasna i ne uzdiže se u nebeske sfere kao Pindarova. Jezik njegovih pjesama je jasan i poletan, kao i ostalih pjesnika koji pišu jonskim dijalektom.

Praktični je moralist koji zagovara i ispovijeda bogatstvo udruženo sa vrlinom i znanjem, jer se samo tako, uz blagoslov muza, dolazi do besmrtnosti, kao što pokazuju naredni stihovi:

Mudracu tebi mudrost govorim: visoki vazduh čist je,
morska voda se ne kvari, a zlato je radost; čovek se
neće osloboditi sede starosti, niti će mu ponovo procvasti
cvet mladosti. Ali sa smrtnim telom ne trune
u isti mah sjaj vrline, nego ga Musa hrani.[158]

157 Oba fragmenta sa starohelenskog preveo dr Marko Višić**.**

158 Stihove preveo dr Miloš Đurić.

Kad je riječ o ostalim stvaraocima, na prvo mjesto ide *Timokreont,* rodom iz Ijulisa sa ostrva Rodosa. Bio je ljut protivnik Temistokla i Simonide nakon protjerivanja iz Atine zbog pristajanja uz Persijance.

Timokreont je pjevao uglavnom skolije. U očuvanim fragmentima ismijava Temistokla i Simonidu, ali se i njemu zbog netolerancije rugala Stara komedija.

Uz Bakhilida se spominju ditirambičari *Kedid* i *Kidija* iz Hermione, kao i već navođeni *Tinih Halkiđanin* koji je sastavljao peane.

Osim gore navedenih horskih liričara, postoji i nekoliko pjesnikinja koje jednako pripadaju melici i horskoj lirici. Najznačajnija od njih je *Korina*, rodom iz Tanagre, nešto starija od Pindara nad kojim je, po Ajlijanovu (Elijanovu) svjedočanstvu, odnijela pobjedu pet puta, u što je teško povjerovati, jer upravo ona podvrgava kritici zemljakinju Mirtidu (fr.15) što se takmiči sa Pindarom.

U Tanagri joj je, prema Pausaniji, podignut spomenik u znak pobjede nad Pindarom koga je pobjedila pjevajući na bojotskom dijalektu, zbog čega su je gramatičari i filolozi dugo čitali. Aleksandrinci su joj pjesme razvrstali u pet knjiga.

Korina je opjevala lokalne mitske heroje i bogove, pjevanje zaodjenuvši u strofe koje se sastoje od pet-šest logaedičkih tripodija i tetrapodija, što čini da takvo pjevanje ima epsku širinu i jasnoću u pričanju. To je ono što joj je pomoglo da uđe u kanon devetorice liričara.

Iz bojotskog grada Antedona potiče nešto starija Korinina zemljakinja i učiteljica *Mirtida* koja je u bojotskom dijalektu opjevala idilične ljubavi. Priča se da se, kao i Korina, nadmetala sa Pindarom.

Korina i Mirtida potiču iz Bojotije u kojoj, u njihovo vrijeme, cvjetaju melika, horska lirika i razni kultovi praćeni javnim svečanostima i muzičkim takmičenjima. Slično je bilo i u Lokridi čiji su stanovnici bili muzički veoma obdareni.

U Epizefirskim Lokrima rodio se *Ksenokrit* koji je, prema svjedočanstvu velikog Pindara, usavršio lokransku harmoniju. Osim njega, spominju se Ksanto, Erasip i Eunom.

Atenaj nas izvještava da su u starini postojale lokranske pjesme raskalašnog karaktera, dok Suida navodi i pjesnikinju *Teanu* o kojoj ne znamo ništa pouzdano.

Pri kraju šestoga vijeka poezija i muzika cvjetaju i u Argu, očijim je stanovnicima rečeno da su smatrani arhegetima helenske muzike. Glavni zastupnik poezije u Argu jeste pjesnikinja *Telesila* koja pjeva kultne himne u čast Artemide i Apolona. Osim toga, opisala je personificiranu Kalokagatiju i svojom muzikom odnijela pobjedu nad Spartancima.

U Sikionu je živjela čuvena *Praksila,* pjesnikinja ditiramba i skolija posvećenih kultu Dionisa, a možda i nekog drugog božanstva. Navedene pjesnikinje u svojim sredinama uživale su veliki ugled, o čemu najbolje svjedoči podatak da su im bili podignuti spomenici.

6. *Karakteristike i reformacija muzike krajem šestoga i početkom petoga vijeka: Las, Pratina, Pindar*

Sedmi i šesti vijek, kao što smo vidjeli, predstavljaju period bujnog razvitka lirike, muzike i muzičkih instrumenata. U tom su periodu iznikle brojne muzičke legende; otvaraju se muzičke institucije i ustanovljuju muzički agoni na kojima se sviralo na raznim instrumentima razvrstanim prema lirskim oblicima koji su se na njima izvodili. Dok su, dakle, instrumenti, s obzirom na namjenu bili strogo određeni, to nije vrijedilo za moduse, ritmiku i tonalitete. Tako je, na primjer, prilagođavanje aulodijskih noma liri i uvođenje stranih melodija, odnosno skala, kao što su lidijska i frigijska, zahtijevalo raznovrsniju modulaciju, samim time izazivalo velike probleme.

Osim toga, stvarani su novi pravci u muzici, dok su raspraveopravoj muzičkoj umjetnosti nicale iz dana u dan. Sve navedeno vodilo je u haos u oblasti muzike, a muzičare tjeralo da u tome zavedu red. Glavni teret u sređivanju takvoga stanja u muzici podnio je *Las* iz Hermione, primorskog mjesta koje su, prema Herodotu, nastanjivali Driopovi preci.

Las je rođen između 548–545, što je i prihvatljivo s obzirom da ga Aristofan smatra takmacem pjesnika Simonide. Diogen Laerćanin kaže da su ga stari s pravom svrstali među sedam mudraca. Oko godine 520, na poziv tirana Hiparha dolazi u Atinu, ostavši u njoj i poslije njegove smrti, što zaključujemo po tome što je, kao učitelj, prisustvovao svečanosti uvođenja ditirampskih horova u takmičenje.

Las je pisao i pjesme, od kojih nam se veoma malo očuvalo. On je, dakle, značajniji kao muzičar, odnosno muzički reformator i pisac *prve* rasprave o muzici u drevnoj Heladi.

Lasove reforme na polju muzike odnosile su se na *ritmiku, aulodiku*, *ljestvice* i *melodiku.* O njegovu reformatorskom radu Plutarh *(op. cit.* 29) kaže: „Las iz Hermione unio je promjene u raniju muziku tako što je prilagodio ritmove u izvođenju ditiramba pridruživši im polifonijsku pratnju koja je svojstvena fruli, pritom se služeći i mnogobrojnim tonovima proizvedenim uz pomoć razlomljenih intervala.“

Novine su se, dakle, u pogledu aulodije, sastojale u novom rasporedu intervala, što je omogućilo nastajanje slabijih intervala.

Inovacije u oblasti *ritmike* odnose se na novine u ditirambu koji je Las reformirao tako što je umjesto kitarodije uveo aulodiju od tada umjesto kitare ditiramb prati aulos koji je, zbog velikog izbora tonova i modulacije, prikladniji razvijenijem muzičkom životu.

Las je uveo i *kikličke* horove, a umjesto astrofičke kompozicije – kikličke antistrofe. Najviše je zaslužan u pogledu preobrazbe modusa, odnosno *ljestvica*, čiji je redosljed prvi utemeljio, a potonji muzičari i pjesnici isti prihvatili.

Raspored ljestvica koji je Las, prema diferencijaciji tonova, uspostavio jeste sljedeći: *ijastijska,* s najdubljim tonom; *ajolska* (*eolska),* na sredini, to jest između basa i tenora; *dorska,* koja odgovara povišenom tonu muškog glasa, potom *frigijska, lidijska* i *hipolidijska,* sa jednostavnijim tonovima koji su pristajali uz razne kultne obrede. Navedeno potvrđuje i Martijan Kapela[159] tvrdeći da je Las prvi postavio temelje muzičkoj teoriji kako u čistoj muzici, to jest u tonu i ritmu, tako i u kompoziciji, odnosno u utvrđivanju i odabiranju melodija, ljestvica i instrumenata.

O Lasovom reformatorskom radu nema potrebe dalje raspravljati, uz napomenu da je, po Atenajevu svjedočanstvu, sastavio himnu Demetri u kojoj je izbacio sigmu, što je zahtjevalo veliko muzičko iskustvo[160].

Najplodniji helenski liričar bio je Tebanac *Pindar* koji horsku liriku i helensku poeziju u cjelini dovodi do umjetničkog savršenstva. Pindar je rođen godine 518. u Kinoskefali, nedaleko od Tebe, a umro u Argu 442.

Osim pjesništva, Pindar je odlično poznavao i muziku koju je, kao i horodiju, učio od Atinjanina Agatokla i strica Skopelina. Svojim se pjesništvom brzo pročuo po cijeloj Heladi, čemu su u dobroj mjeri doprinijele i helenske narodne igre koje je rado posjećivao slaveći pobjednike na njima.

Svojim pjesmama, kojih je bilo sedamnaest knjiga, stekao je besmrtnu slavu. Pjevao je himne, peane, ditirambe, prosodije, partenije, hiporheme, enkomije, thrênos-e i epinikije, od kojih su se jedino očuvale četiri knjige. Pindar je opjevao bogove i heroje koji su duhovno savršeniji od Homerovih. Njegov je ideal red, disciplina, pravda i poštenje.

Stil je njegov visok, gotovo suhoparan. Stvari posmatra s visine, dok misao izlaže lapidarno i lucidno. Pjesme je pjevao u dorskom dijalektu.

159 Cf. Mart. Cap. IX 936.

160 O Lasovom reformatorskom radu cf. Lasserre *Plutarque* 34–44.

Pindar je veoma značajan i na polju *muzike*[161]. Budući da se ogledao u svim vrstama lirike, može se tvrditi da je poznavao i sve odgovarajuće muzičke vrste u kojima su ti lirski oblici izvođeni. Svoje *epinikije* nije izvodio samo uz aulos nego i uz kitaru i liru, od čega je izuzeta *Peta olimpijska* epinikija. Aulos je redovno pratio njegove ditirambe. Kad je, međutim, riječ o drugim vrstama, koristio se žičanim instrumentima. Pindar nije, kao što je bio slučaj sa Pratinom, Lasovim takmacem, bio muzički puritanac, odnosno nije osuđivao razne stilove, osim što je odbacio ditiramb pjevan u starom stilu. To je razlog zašto Pindar gotovo podjednako hvali Apolonovu liru i barbiton koji je korišćen na gozbama i pijankama, pritom, po svjedočanstvu starih muzičkih teoretičara, dajući prednost zvucima lire u estetskom i edukativnom smislu, što se može razabrati iz njegovih epinikija. Pindar je, k tome, zagovarao mjeru u muzici i pjesmi, to jest simetriju ritmova i metričkih stopa.

On je značajan i na polju muzičke *imitacije.* U fr.122, 1 sq, jednoga hiporhema Pindar kaže da zvucima instrumenta želi imitirati trku konja i lovačkih pasa, dok u jednoj parteniji, fr.106, 7 sq, kaže da želi oponašati buku vjetrova, oluje i brzinu Nota, Južnoga vjetra. U *Dvanaestoj pitijskoj* odi oponaša ljudske glasove i krik Gorgone. Oponašanje prirode za Pindara je predstavljalo najvišu muzičku umjetnost, o čemu će Aristotel kasnije raspravljati i dati definiciju imitacije.

Pomenuti Las iz Hermione, uprkos velikom reformatorskom radu na polju muzike, nije poput Platona, bio netolerantan i muzički čistunac, kao što nam ga prikazuje Plutarh *(op.cit.* 17) određujući šest skala u kojima se može komponirati i svirati.

Protiv Lasove širokogrudosti ustaje *Pratina* Flijunćanin, tragički pjesnik, pisac satirskih drama i sastavljač satirskih horova. Pratina ustaje protiv ijastijske i lidijske ljestvice zato što je prva duboka, a druga oštra, zbog čega su estetski i melodijski

161 O Pindarovu doprinosu muzici više kod Lasserre *Plutarque* 47–49.

neprikladne. Nije prihvatio ni Lasovo tvrđenje da je Olimp iz Frigije autor polikefalskog noma, insistirajući na autorstvu nekog MlađegOlimpa.Time je izazvao zabunu o tri, odnosno o dva Olimpa, o čemu je ranije bilo riječi[162].

O muzičkoj naobrazbi Pratine saznajemo od antičkih muzikografa koji nam ne daju pravu sliku o njegovoj kritici muzike tadašnjeg vremena, o čemu se možemo bolje obavijestiti iz jednog fragmenta hiporhema čija je sadržina uperena protiv tragedije i Frinihova stvaralaštva.

Pratina na prvom mjestu napada funkciju muzike u tragediji koju su odredili tragičari, smatrajući da na prvom mjestu treba biti pjesma, a na drugom aulos, to jest muzička pratnja. Dalje, smatra da se prvenstvo mora dati kitarodiji, a nipošto aulodiji, oštro protestirajući protiv polifonije, odnosno modernije muzike koja je nezadrživo nastupala na pozornicu toga vremena.

Osim toga, Pratina kaže da frulu treba izbaciti iz ditirambâ posvećenih Dionisu, jer aulos pristaje uz gozbe i erotska iživljavanja, pritom očito zaboravljajući da je Dionisa u najstarije vrijeme proslavljala Marsijina frula, a ne Apolonova lira, kitara. Razlog zbog kojeg Pratina osuđuje aulos i aulodiju, time i enharmonijsku vrstu, leži u nastojanju da pobije i istisne ijastijsku ljestvicu koja je bolje pristajala uz Kibeline bučne svečanosti. Gornja je kritika indirektno upućena i izvođačima, odnosno glumcima u ditirampskim horovima, prebacujući im da nisu odveć moralni i lijepo odgojeni kad mogu tako nešto izvoditi. U ime toga i poziva Dionisa da razbije aulos, jer taj instrument nije dostojan da proslavlja bogove.

Osim toga, u ime etosa i estetike, Pratina kritikuje muzičke novine što se rađaju iz dana u dan, zagovarajući staru dobru muziku, odnosno apolonski instrument i njegovo sviranje, tvrdeći da je njime Taleta iz Gortina u Sparti odstranio kugu[163].

162 Up. Plut. *op. cit*. 7.

163 Up. Plut. *op. cit*. 44.

Zagovarao je hiporhem, jer se pjevao u čast Apolona i kasnije boginje Atene. To je ono zbog čega je tvrdio da je muzičar Ksenodam Kiteranin pjevao hiporheme umjesto peana.

Gore izloženo jasno ukazuje da je Pratina prvi glasnogovornik koji ustaje protiv aulosa, aulodije, enharmonije i svake novine u muzici koja narušava staru, dobru muziku kojom su odgojene generacije heroja, muziku peana i noma, pjevanih uz liru kojom su drevni Heleni opčaravali božanske stanovnikesniježnoga Olimpa; muziku koja je, po Pitagorinom uvjerenju, stvorila universum, pripitomljavala i oblagorođivala živu i neživu prirodu, čuvajući je od zla i propadanja.

7. *Reformacija poetskih vrsta i karakter muzike u petom i četvrtom vijeku*

Koliko god da smo nakloni staroj helenskoj muzici, odnosno kitarodiji i liri, ipak se ne možemo oteti utisku da je muzika u Homerovo i Hesiodovo vrijeme, pa i kasnije, u sedmom i šestom vijeku, bila prilično jednoobrazna. Ona se, naime, vezivala za kitaru i liru koje su pratile izvođenje noma, peana i drugih lirskih vrsta.

Tu monotoniju donekle razbija lirski period, monotoniju normalnu i shvatljivu za period epopeje, isto postižući tako što u muziku unosi nove instrumente, raznovrsne ritmičke i kompozicijske novine. Kada je, međutim, u tim novinama došlo do haosa tada se javljaju muzički reformatori, kao što su Las i Pratina koji zavode red među tim novinama i pronalascima. Ne bi, međutim, trebalo smetnuti s uma činjenicu da poezija krajem šestoga i tokom petoga i četvrtoga vijeka prije Hrista doživljava korjenite promjene, a s njome i muzika koja ju je pratila.

Do reformacije poezije u navedenom razdoblju dolazi iz više razloga, što je i prirodno ako se zna da je svaka vrsta poezije vezana za određeno doba, društvo i prilike koje je uslovljavaju.

Kad je, naime, separatizam helenskih polisa, gradova-država, i regionalnih kraljevina, odnosno tiranida stao ustupati mjesto hegemonizmu, lirizam je, ispoljivši helensku dušu do kraja, stao uzmicati, a Pindarove epinikije, zajedno sa tiranima što ih opjevaju, iščezavati u nepovrat.

Osim toga, muze se, nakon Persijskih ratova, sele u Atinu u kojoj muzika u odnosu na poeziju dobija povoljniju ulogu, a muzičari oređenije ruke, o čemu Plutarh (*op. cit.* 30) kaže sljedeće: „U starini, naime, sve do Melanipida, sastavljač ditiramba i aulet primali su platu od pjesnika, što ukazuje da je pjesništvo imalo primarnu ulogu, a da su se auleti pokoravali učiteljima, ali je kasnije i ovo propalo."

Muzika u petom i četvrtom vijeku prije našega računanja vremena uistinu dobija primarnu ulogu i značenje, dok poezija poprima sekundaran karakter, podvrgavajući se melodiji i muzičkoj pratnji. Navedeno je dovelo do toga da su se sve više stali napuštati hiporhem, prosodij, partenij, pean i epinikij koji, zbog jednostavne i kratke kompozicijske i melodijske strukture, ne odgovaraju ukusu novih generacija. Iz netom citiranog odlomka razabire se da su kompozicija i muzička pratnja bile iznad teksta, odnosno muzičar ispred pjesnika. U tom ih redosljedu spominju i *Didaskalije.* Pseudo-Plutarh napada novu muziku i muzičke novatore, što razabiremo iz sljedećeg pasusa: „Kreks, Timotej, Filoksen i ostali pjesnici toga vremena bili su, međutim, suhoparniji i takvi prijatelji novatorstva, koji su odbacili ono što mi nazivamo prijaznošću i klasičnim stilom. U drevnoj muzici bile su potpuno sjedinjene jezgrovitost, jednostavnost i uzvišenost."[164]

Gornju kritiku nove muzike petoga i četvrtoga stoljeća treba odbaciti, jer zagovara muziku višega, aristokratskog sloja, dok nova muzika nosi obilježje prave narodne muzike, razumljive svakom čovjeku. Novi muzičari, naime, nastoje da njihovu

164 Up. Plut. *op. cit*. 12.

muziku razumiju i u njoj uživaju široki narodni slojevi, za čim nisu težili prethodni muzičari. Aristotel, nasuprot Pseudo-Plutarhu, o novoj muzici daje visoku ocjenu, tvrdeći da je po ukusu naroda. Tu novu muziku i poeziju petoga i četvrtoga vijeka u Atini reformiraju muzičari iz drugih krajeva Helade koji su dolazili u Paladin grad privučeni raznim svetkovinama praćenim mnogobrojnim lirskim i muzičkim takmičenjima za koje je Perikle svojevremeno sazdao Odeon. Muzičari su u prvom redu preobrazili *ditiramb* u *nom.*

Prvi reformator ditiramba, kao što je rečeno, bio je Arion koji ga je usavršio formalno i sadržajno, pritom mu davši uzvišenost, dostojanstvo, gracioznost i eleganciju, čime je ditiramb mogao prijeći u tragediju primarnog oblika.

Drugi reformator, Las iz Hermione, u ditiramb uvodi aulodiju, kikličke horove i antistrofe. Nakon njega, kao reformator ditiramba, pojavljuje se *Melanipid* Stariji sa ostrva Melosa.

Što se tiče *tragedije,* potrebno je istaknuti da ona početkom petoga vijeka nije vršila bitniji uticaj na razvoj ditiramba, što će postići kad se pojave Ajshilove tragedije, odnosno drame. Nekako u to vrijeme i ditiramb dobija osobine drame, to jest dramatizira radnju i strast. Nešto kasnije stvorena je i pozornica sa glumcima koji su ga svojim monodijskim istupanjima i pjevanjem pjesama još više približili drami, tako da je već u vrijeme Peloponeskih ratova ditiramb postao lirska drama sa izrazitim muzičkim karakterom.

Vremenom su muzika i melodija u ditirambu potisnuli pisanu riječ koja je stala služiti kao *libretto*. Promjene je pretrpio i Apolonov *nom* čiju su mirnoću i ležernost poremetile nova muzika i drama. Donedavno mirne pripovjesti, razdijeljene u nekoliko dijelova, postaju okretnije i dramatičnije, a melodija gipkija i živahnija, što je dovelo do toga da se i u nom uvodi hor.

Osim Pratine, Lasa i Melanipida Starijeg na reformaciji poezije i muzike rade i drugi pjesnici i muzičari petoga i četvrtoga

stoljeća, čiji je doprinos u tom pogledu bio značajan i vidan.

8. *Reformatori poezije i muzike petoga i četvrtoga vijeka*

Među reformatore poezije i muzike ovoga razdoblja ubrajaju se *Melanipid Mlađi, Kinesija* Atinjanin, *Telest* iz Selinunta, *Polida,* autor drama i ditiramba, *Kastrion* iz Sola u Kilikiji, *Diagora* sa ostrva Melosa i *Harilaj.* Među reformatorima muzike i poezije petoga i četvrtoga stoljeća posebno se ističu Frinid, Filoksen i Timotej.

U Ferekratovoj komediji[165] personificirana Muza, odnosno muzika okrivljuje *Frinida* Mitilenjanina za sve nove nevolje (reformacije) koje su je snašle. O Frinidovu i Timotijevu značaju u pogledu tih inovacija i razvoja nove muzike Aristotel kaže sljedeće: „Da nije Timoteja, ostali bismo bez velikog dijela naše lirike, ali on ne bi bio ono što jeste da mu nije prethodio Frinid.“[166]

Timotej je porijeklom iz Mileta, rođen 447, umro 357, u devedesetoj godini života. Obilazio je redovno gotovo sve svetkovine u drevnoj Heladi.

Što se tiče njegova reformatorskog rada, najviše se odlikovao u preobražaju *nomâ* u koje je prvi uveo hor praćen kitarom. Spjevao je osamnaest ili devetnaest knjiga kitarodičkih noma koji su brojali osam hiljada stihova. Osim toga, spjevao je i dvadeset jednu himnu, pedeset sedam proemija i devetnaest ditiramba koji su opjevali događaje iz *Odiseje.* Aristotel mu prebacuje što mu horovođa, koji u jednom ditirambu oličava Odiseja, plače pred Skilom.

Timotej je značajan i na polju imitacije. Tako je mimikom i muzikom pokušao imitirati jauk porodiljâ i oluju. Za njega je značajno da se ponosio svojim novinama, zbog čega u fr. 7,

165 Up. Plut. *op. cit*. 30.

166 O tome up. Aristotel, *Metaphysica* 993 b 16.

kaže: „Ne pjevam po starinskom običaju, jer je naše bolje. Sada kraljuje mladi Zeus, dok je ranije vladao Kron. Neka ustupi stara muza.“

U pogledu reformi poezije i muzike najznačajniji je *Filoksen* Kiteranin, rođen 435, umro 380, u Efesu. Jednom prilikom Lakedajmonjani porobe stanovnike ostrva Kitere a nejaki Filoksen ode na Siciliju kod sirakuškog tiranina Dionisija Starijeg. Tu, međutim, padne u nemilost, jer se zaljubio u sviračicu koju je i Dionisije obožavao. Zbog toga bude bačen u kamenolom odakle pobjegne u Tarent.

Temeljna Filoksenova zasluga na polju inovacije u muzici, prema Plutarhu (*op. cit.* 30) sastoji se u tome što je u horove uveo pjesme koje su pjevali pojedini pjevači. Spjevao je dvadeset četiri ditiramba koji nemaju gotovo nikakvu pjesničku vrijednost. Od njih je bio najbolji *KiklopiGalateja* u kojem alegorično prikazuje ono što je doživio kod Dionisija. U Atini se prvi put prikazao 388. godine.

Osim peana, o čijem smo preobražaju ranije raspravljali, reformu su doživjeli *epinikij* i *enkomij* koji ni posle reformacije nisu sasvim iščezli.

U gore navedenom periodu vrhunac razvoja doživljuju *skolije* ili počašnice, o kojima je ranije bilo riječi. Najčuvenija počašnica spjevana u četvrtom vijeku bila je Aristotelova skolija *Himna vrlini* koju je spjevao u čast poginulog šuraka, atarnejskog tiranina Hermije.

9. *Vrijeme i mjesto značajnijih muzičara i muzičkih reformatora klasičnog i poklasičnog perioda*

Iako je muzičara bilo skoro u svim krajevima drevne Helade, ipak ih je najviše sa Lesb(os)a i iz Bojotije.

Sa *Lesb(os)a*, osim ranije navedenih muzičara, Terpandra, Ariona, Euenetida, Aristoklejda i Periklejta potiče još nekoliko

značajnih muzičkih stvaralaca. Isokrat spominje muzičara *Agenora* Mitilenjanina, o kome kaže da je bio najbolji poznavalac muzike u njegovo vrijeme. Uz Agenora spomenimo psilokitaristu *Kratina* iz Metimne koji je, po Atenajevu svjedočanstvu, sa Tebancem *Aristokratom* učestvovao u svatovima Aleksandra Velikog. Vrijedan je spomena i muzičar *Arheanakt,* pobjednik u jednom muzičkom takmičenju održanom u drugoj polovini trećega vijeka.

O muzičaru *Arhiti,* inače pristalici Pitagorejaca, Diogen Laerćanin kaže da je onima koji su mu prebacivali da govori suviše tiho odgovorio: „Moj glas zamenjuje instrument."

U *Bojotiji* su, kao što je ranije rečeno, razne svečanosti bile praćene muzičkim agonima na kojima su se muzičari takmičili. Osim Amfiona, Antesa, Antipa, Nikofela, Klone i Pindara, Bojotija je dala još nekoliko poznatih muzičara. Polibije spominje *Teodora* Bojoćanina koji je, kao i Pindarov stric, muzičar Skopelin, živio u šestom vijeku.

Osim toga, Atenaj navodi muzičare: Dionisija, Ortagoru i Olimpiodora, učitelje tebanskog vojskovođe Epaminonde. Dionisije, njegujući klasičan stil, učio je Epaminondu kitari, a Ortagora i Olimpiodor sviranju na aulosu. Dodajmo uzgred da se aulodija u Bojotiji više njegovala od uzvišene kitarodije.

Iz Tebe potiču i auleti: *Diodor*, učitelj Alkibijadov, *Elpenor*, *Haret, Haril, Hrisogon, Kleola* i *Ismenija* Tizbljanin, o kojemu Diogen Laerćanin kaže da je znao svirati na svim frulama, što će reći da je poznavao cijelu aulodiju.

Osim njih, spominju se Tebanci *Dorotej* i *Enijad.* Ovdje je nužno istaknuti nekoliko tebanskih muzičara, od kojih na prvo mjesto dolazi *Pronom,* reformator ditiramba, o kojem Pausanija kaže da je svojom pjesmom i igrom uspjevao najbolje opčarati one koji ga slušaju. Plutarh *(op. cit.* 21) posebno ističe *Antigenidu,* kompozitora i auleta iz Tebe koji je bio toliko slavan u sviranju na fruli da je stvorio poseban stil, po njegovu imenu

nazvan antigenidski, a njegovi učenici antigenidovci, za razliku od Doriona, njegovih učenika i njegova stila u muzici[167].

U Atini je, kao što nam pokazuje pomenuta priča o Marsiji i aulosu, bila omiljena apolonska lira, odnosno kitara koja je bila nastavni predmet, prethodno istisnuvši Marsijin aulos.

Aulodija je pravo građanstva sticala pomoću ditiramba i raznih prigodnih svečanosti. Iako su je početkom petoga vijeka odbacivali Pratina i drugi, ipak je s vremenom stekla svoje pristalice tako da već Platonu zvuci aulosa ne samo da nisu strani nego su, štaviše, privlačni i opčaravajući. Platon, k tome, Sokrata uporeduje sa frigijskim silenom, odnosno frulašem Marsijom,tvrdeći da je Sokrat postizavao dijalogom ono što je Marsija činio frulom, čiji zvuci i melodija i bez pomoći frulaša osvajaju ljudsku dušu[168].

Atina je u petom i četvrtom vijeku bila vrzište stranih muzičara, dok ih je sama dala mali broj. Kao najstariji atinski muzičar spominje se *Agatokle*, učitelj muzičara Lamprokla[169]. Lamproklov učenik bio je *Damon,* najslavniji atinski muzičar i glasnik etičke i edukativne moći muzičke vještine[170]. O njemu Plutarh (*op. cit.* 16) kaže da je pronašao hipolidijsku ljestvicu. Damon je bio učitelj muzičaru *Drakontu* koji je u muzici podučavao Platona, najvećeg filosofa drevne Helade.

Ako bismo htjeli da ukratko rezimiramo razvoj helenske muzike mitskog perioda do propasti helenske demokratije, moglo bi se ustvrditi da je helenski narod, doseljavajući se sa sjevera, bio bez ijednog instrumenta nalik kitari, odnosno liri koje su upoznali i preuzeli od bogatih maloazijskih kraljevina, Lidije i Frigije, tokom dvanaestog i jedanaestog vijeka prije nove ere. To će reći da su bili na nižem stepenu ne samo

167 O navedenim muzičarima up. dr Miloš Đurić, *Kroz helensku* 131–135.

168 O tome up. dr Miloš Đurić, *Kroz helensku* 132.

169 O Lamproklu up. Plut. *op. cit.* 16.

170 O Damonu Atinjaninu i njegovu učenju up. *Plutarque* 55–74.

muzičke nego i uopšte duhovne kulture. Mit o kentauru Hejronu kao najstarijem muzičkom i ratničkom pedagogu i liječniku, ukazuje da su Heleni prve korake na polju muzike pokročili pod uticajem Male Azije i, najvjerovatnije, kulta maloazijskog boga Apolona. Ta rana muzika, okarakterizirana kao muzika mitskog perioda bila je po sadržaju hijeratskog ili epideiktičkog karaktera, posvećena bogu Apolonu, Demetri i Artemidi. Nešto kasnije pojavljuje se i svjetovna poezija i muzika koje opjevaju i prate prilike iz svakidašnjeg života, uz pratnju ili bez pratnje navedenih instrumenata kojima se brzo pridružio narodni aulos.

Muzika epopeje, koliko god da je treba cijeniti, u osnovi je, što je i opravdano, bila prilično monotona i unisona. U ta vremena carstvuju pean i nomos, kitara i lira. To je vrijeme kad se javljaju legendarni muzičari, kao što su Orfej, Lin, Musaj, Eumolp, Olen, Tamirid i drugi.

Lirski period, nasljednik epopeje, otvara dušu helenskog čovjeka koja nastoji da se pomoću različitih poetskih rodova i vrsta, kao i raznovrsnih i raznorodnih instrumenata, iskaže usvojoj širini i dubini.

Tada, to jest od sedmog do petog stoljeća, niču muzičke škole, odnosno institucije, održavaju se muzički agoni, obogaćuje ritmika, melodika i instrumentarij, javlja veliki broj profesionalnih muzičara, kao što su Terpandar i Arion sa Lesb(os)a, Taleta sa Krita, Ksenodam, Klona, Sakada Argejac, Polimnest i drugi. Nakon njih slijede veliki liričari koji su istovremeno pjesnici i muzičari, među kojima se svojim muzičkim, odnosno metričkim, ritmičkim i melodijskim inovacijama ističe jambograf Arhiloh Paranin, za kojim slijede horski pjesnici: Alkman, Stesihor, Simonid i Bakhilid; elegičari: Minermo, Tirtaj i Kalin; meličari: Anakreont, Alkaj i Sapfa, poslije kojih, kao kruna, dolazi veličanstveni Pindar, taj istinski svjedok prošlosti, ali i prorok budućnosti s kojim se polako gasi horska lirika. Svi oni doprinijeli su da se helenska muzika vine u visine Zeusovog

Olimpa i dostigne neviđenu širinu, bogatstvo oblika i instrumenata.

Nagli porast ritmova, metara, melodija, kompozicija i svakojakih instrumenata u muziku je, međutim, unio haos koji je trebalo ukloniti. Upravo stoga krajem šestoga i početkom petoga vijeka dolazi do reformacije muzike lirskog perioda, kada se javljaju i prvi muzičari reformatori, kao što su Pratina i Las iz Hermione.

Početkom petoga vijeka, usljed političkih i društvenih uslova i seljenja poezije u Atinu, dolazi do promjene odnosa između poezije i muzike. Dok je, naime, u ranijim periodima, epskom i lirskom, poezija, to jest tekst i tekstualni sastav, imala primarnu ulogu, a muzička pratnja sekundarnu, odnosno uljepšavala sadržinu, dotle u petom vijeku muzika dobija glavnu ulogu. Muzika postaje umjetnost za sebe, dok poezija, u odnosu na muzičku pratnju i melodiju, dobija sekundaran karakter, podvrgavajući se melodiji i muzičkoj pratnji, što će reći da služi kao libretto. To je razlog zašto se napuštaju mnoge književne vrste, kao što su hiporhem, prosodij i partenij, dok su se ditiramb i nom reformirali. Riječju, muzika u petom, a naročito u četvrtom stoljeću, od aristokratije prelazi običnom svijetu, težeći da bude svima pristupačna. Navedeno je zahtijevalo dosta rada na preobražaju muzike, te nas ne čudi što se baš u to vrijeme javlja veliki broj reformatora, kao što su Melanipid Stariji, Kinesija, Diagora, a posebno Timotej, Frinid i Filoksen.

Muzika petoga i četvrtog stoljeća, koja nije zazirala od narodnog aulosa i pastirske siringe, obezbjedila je tako počasno mjesto u narodu da su joj poštu odavali i najveći helenski folosofi, Aristotel i Platon. Njihova nas ocjena vrijednosti muzike tih vijekova umnogome obavezuje i podstiče da, kako reče osnivač naučnog materijalizma, Karl Marks, drevnu Heladu još više poštujemo kao izvor i kolijevku ne samo muzike nego i ostalih egzaktnih i humanističkih nauka.

Spisak skraćenica češće citiranih djela:

- Abert, *Antike* – H. Abert, *Antike Musikerlegenden,* Leipzig 1910.

- Abert, *Die Lehre* – H. Abert, *Die Lehre von Ethos in der griechischen Musik,* Leipzig 1889.

- Chamoux, *Civilizacija* – F. Chamoux, *Grčka civilizacija,* Beograd 1967. (Preveo s francuskog B. Radović).

- Christ, *Geschichte* – W. Christ, *Geschichte der griechischen Literatur,* Munchen 1905.

- Đurić, *Istorija* – dr Miloš N. Đurić, *Istorija helenske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd 1972.

- Đurić, *Kroz helensku* – dr Miloš N. Đurić, *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku,* Kosmos, Beograd 1955.

- Đurić, *Ogledi* – dr Miloš N. Đurić, *Ogledi iz grčke filosofije i umetnosti*, SKZ VI 24, 1936.

- Grasi, *Teorija* – Ernesto Grasi, *Teorija o lepom u antici,*

- Beograd 1974. (Preveo s njemačkog I. Klajn).

- Jaeger, *Paideia* – W. Jaeger, *Paideia*, I–III Bd., Berlin und Leipzig 1934.

- Kern, *Die Religion* - O. Kern, *Die Religion der Griechen,* I–III Bd, Berlin 1926.

- Lasserre, *Plutarque* – F. Lasserre, Plutarque, *De la musique,* Lausanne 1954.

- Marrou, *Histoire* – I. Marrou, *Histoire de l'education dans l'antiquite,* Paris 1948, Editions du Seuil.

- Musić, *Povijest* – A. Musić, *Povijest grčke poezije,* Zagreb 1893.

- *Reinach,* La musique – *Th. Reinach,* La musique grecque*,* Paris 1926.

Spisak skraćenica češće citiranih izvora:

- Ael, *Var. hist.* – Aelianus, *Varia historia.*

- Aristid. Quint., *De mus.* – Aristides Quintilianus, *De musica*, ed. R. Schafke, Berlin 1937.

- Aristox, *Elem. Harm.* – Aristoxenus, *Elementa harmoniae,* edd. M. Meibomius 1652, et Macran, *The Harmonics of Aristoxeims*, Oxford 1902.

- Aristot, *De anim.* – Aristoteles, *De anima.*

- Aristot, *Metaph.* – Aristoteles, *Metaphysica.*

- Aristot, *Polit* – Aristoteles, *Politica.*

- Aristot, *Probl* – Aristoteles, *Problemata.*

- Aristot, *Rhet.* – Aristoteles, *Rhetorica.*

- Athen, *Epit* – Athenaeos, *Epitomae.*

- Cat, *Carm.* – Catullus, *Carmina.*

- Cic, *De or.* – Cicero, *De oratore.*

- Cic, *Tusc. disp.* – Cicero, *Tusculanae disputationes.*

- Clem. Alex, *Protr.* – Clemens Alexandrinus, *Protrepticon.*

- Clem. Alex, *Strom.* – Clemens Alexandrinus, *Stromata.*

- Dem, *Or.* – Demosthenes, *Orationes.*

- Diod. Sic. – Diodorus Siculus, *Bibliothecae.*

- Diog. Laert. – Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum.*

- *Greek elegy – Greek elegy and iambus with Anacreontea,* I-II, ed. J. M. Edmonds, London 1968, W. Heinemann.

- Hdt. – Herodotus, *Historiae.*

- Hesiodi, *Theogonia, Op. et dies* – Hesiodi, *Theogonia, Opera et dies, Scutum,* ed. F. Solmsen, Oxonii1970.

- Kall, *Del.* – Kallimachos, *Deliaca.*

- Luc, *Adv. indoct* – Lucianus, *Adversus indoctos.*

- Mar. Vict, *Ars gramm.* – Marius Victorinus, *Ars grammatica.*

- Ovid, *Met.* – Ovidius, *Metamorphoses.*

- Paus. – Pausanias, *Descnptio Graeciae.*

- Phil, *De mus.* – Philodemus, *De musica.*

- Pind, *Od.* – Pindarus, *Odal*

- Plat, *Leg.* – Plato, *Leges.*

- Plin, *Nat. hist.* - Plinius, *Naturalis historia.*

- Plut, *De prof. in virt.* – Plutarchus, *De profano in virtute.*

- Plut, *Vita Phoc.* – Plutarchus, *Vita Phocionis.*

- Polyb. – Polybius, *Historiae.*

- Procl, *Chrest.* – Proclos, *Chrestomathia.*

- Quint, *Inst. or.* – Quintilianus, *Institutio oratoria.*

- Rac, *Antologija* – K. Rac, *Antologija stare lirike grčke,* Zagreb 1916.

- Sext. Emp, *Adv. math.* – Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos.*

- Strabo, *Geograph.* – Strabo, *Geographica.*

- Theophr, *Hist. plant.* – Theophrastus, *Historia plantarum.*

Literatura:

- Abert, H., *Antike Musikerlegenden*, Leipzig 1910.

- Adler, G., *Handbuch der Musikgeschichte unter Mitwirkung von Fachgenossen, Berlin* 1930.

- Asunto, Rozario, *Teorija o lepom u srednjem veku*, Srpska književna zadruga, Beograd 1975. (Preveo s njemačkog G. Ernjaković).

- Chamoux, François, *Grčka civilizacija*, Jugoslavija, Beograd 1967. (Preveo s francuskog B. Radović).

- Christ, W., *Geschichte der griechischen Literatur,* München 1905.

- Combarieu, J., *Histoire de la musique,* I–III, Paris 1930–35.

- Curtius, Ernst Robert, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1971. (Preveo s njemačkog S. Markuš).

- Curtius, Ernst Robert, „Die Musen“*,* objavljeno u *Zeitschrift für romanische Philologie*, No 59, 1939, S. 129–188.

- Curtius, Ernst Robert, *Die Musen,* objavljeno u nav. časopisu, Br. 63, 1943, str. 256–268.

- Đurić, N. Miloš, *Istorija helenske književnosti,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd 1972.

- Đurić, N. Miloš, *Iz helenskih riznica*, Prosveta, Beograd 1959.

- Gavela, Branko, *Istorija umetnosti antičke Grčke,* Naučna knjiga, Beograd 1969.

FILOZOFIJA HERAKLITA IZ EFESA

Dragiša Damjanović

In this paper, the author deals with Heraclitus' philosophy integrally, emphasizing all newer interpretations. In this paper one can find all aspects of Heraclitus' philosophy, except for his aesthetics, which in all previous interpretations has remained a less researched part of his philosophy.

Pristup podučavanju filozofije Heraklita Efešanina karakteriše kompleksnost i izazovnost. Ova karakteristika prvenstveno se ogleda u samom izučavanju, a potom i u podučavanju Heraklitove filozofije. Ukoliko se otvori pitanje problematičnosti samog izučavanja, to pitanje u sebi sadrži kompleksnost jezika, autentičnosti pojedinih fragmenata, ali sa druge strane i otežalost svake Heraklitove gnome sa velikim brojem interpretacija. Jezička analiza nije završena, svakodnevnim naporima paleolingvisti i tekstolozi nastoje preipitati dijahroniju Heraklitovih mudrosti.

Heraklit Efešanin je mislilac lapidara, koji je svoje gnome saopštavao zgrušano pa ih je i takve zapisao, a za svjedočanstvo

budućih generacija ostavio sažete teško razumljive gnome o svijetu, duši, zakonu, logosu itd. Vrijeme nam nije prijatelj u razumijevanju Heraklitovih gnoma, ali je pokazatelj značaja njegove filozofije. Vrijedi napomenuti da su čak i svjedočanstva o Heraklitovim gnomama ponekad neprecizna, što nam onemogućava kompletniju sliku njegove filozofije. Podučavati filozofiju Heraklita Mračnog je otežao i nelak posao, jer podrazumijeva otkrivanje onih hegelovskih zlatnih žila mišljenja koje su svoj rast dostigle u konačnici današnjeg poretka misli i mišljenja. Pristup filološkim problemima zahtijeva poznavanje helenske kulture, jezika toga doba, religijski koncept svijeta i svijesti starog Grka ljubitelja mudrosti. Problemi filološke prirode, jezičke interpretacije, kao i višestruko tumačenje Heraklitove filozofije u podučavanju, može izgledati kao zatvaranje mogućnosti da se prenese poruka koja nosi jedan stav koji je uobličen u istinitost o filozofiji efeškoga mislioca logosa. U ovom radu svaka interpretacija koja nije produkt postupka koji se često karakteriše kao: „Neka Heraklitova filozofija bude povod da kažem nešto o sebi“ je razmotrena i integrisana u radu kojim nastojimo da na višestuk način pristupimo naslovljenoj problematici.

Heraklitova filozofija je nesporno bitan aspekt duhovnog i intelektualnog života današnjice. Ukoliko se nastoji ispitati istorijski slijed uticaja Heraklita na poretke misli koji se javljaju poslije njega, i koji su produkt direktnog nominovanog uticaja ili pak onog skriveno uobličenog koji se ne razlikuje od sopstva mislioca današnjice, uviđa se neispitiv horizont uticaja i horizont percepcija.

Kako ne bismo ulazili u problematiku starohelenskog jezika, prevoda i autentičnost fragmenata uzimamo za osnovu razmatranja, u većini, prevod fragmenata dr Marka Višića.

Uvođenje u mišljenje Heraklita Efešanina

Predsokratovski mislilac, koji je živio u V vijeku stare ere, sin Blisonov[1] kraljevskog porijekla, stanovnik druge po veličini jonske varoši, Heraklit Mračni mislilac prirode i logosa. Za ime ovog predsokratovca se veže par anegdota koje uglavnom predstavljaju svjedočanstvo Diogena Laertijea, a cilj tih pojedinih svjedočanstava predstavljaju određeni vid kritike Heraklitove misli, dok određeni nastoje da pojasne smisao njegove filozofije i da je uobliče u pouku. Heraklit podliježe višestukoj percepciji, ali i mogućnosti kritike, zbog svoje kompleksnosti, sažetosti, nedostajućih elemenata, neostvarene cjelovitosti u svom djelu itd. Nedostajuća cjelovitost se otkriva već u samoj problematici naslova spisa koji nosi i njegovo ime, što problematizuje ne samo naslovljenost nego i temat djela. Heraklitov spis danas se percipira kao spis *O prirodi*, dok pak drugi svjedoče da se ovaj spis mogao zvati nešto drugačije. H. Dils nam svjedoči da njegove spise neki autori nazivaju *Muze*, drugi, pak, *O prirodi*, dok je Diodor u svojoj interpretaciji naslovio Heraklitove spise kao *Tačan vodič za životni put*, ali nam svjedoči da interpretatori koji primarno uzimaju etičku problematiku za osnov Heraklitovog tumačenja, njegove spise naslovljavaju kao *Etička pravila, Jedan način ponašanja za sve*[2]. Pojedini autori kao i gramatičar Diodor nastoje da u isticanju naslova Heraklitovih spisa okarakterišu drugačiji pristup u tumačenju sveukupne filozofije ovog mislioca. Diodor zagovara odbacivanje naslova *O prirodi*, ne zbog nemogućnosti

[1] Postoje različite tvrdnje o imenu njegovog oca, za više o toj problematici vidi: Diels, Hermann: *Predsokratovci, fragmenti, I svezak,* Naprijed, Zagreb, 1983, 138.

[2] Diels, Hermann: *Predsokratovci, fragmenti, I svezak,* Naprijed, Zagreb, 1983, 140.

da je spis bio tako naslovljen, već iz sopstvene tvrdnje da se u Heraklitovim spisima ne problematizuje priroda kao takva, već država[3]. Polazište u tumačenju i interpretaciji Heraklitove filozofije se razlikuje od percepcije do percepcije, interpretacija ponekad biva uobličena samo u postupak opravdavanja pojedinog poretka misli, i u takvim interpretacijama se Heraklitova mudrost koristi kao oruđe za obradu mišljenja koje se rađa u poretku koji je vremenski odvojen vjekovima od Heraklitovog mislećeg okruženja. Opravdanje za ovakav pristup se često može pročitati u obrazloženju da Heraklit „odbacuje diskurs svoga vremena“[4] i da njegove umotvorine prkose vremenitosti koja ih je iznijela. Istorijski gledano Heraklit živi u jednom od najmračnijih, i za običan narod, najtežem vremenskom periodu Stare Grčke. Ukoliko se traže spoljašnji razlozi za nastanak Heraklitove filozofije, može se naći pregršt uzroka koji se mogu sagledati u čvrstoj kauzalnoj povezanosti sa njegovom filozofijom. Sandywell pojašnjava da je „u sociološkom smislu Heraklit živio u kritičnom vremenu koje je obilježeno kao trenutak preokreta u kasnom starom periodu“[5]. Taj kritični period koji je okarakterisan kao trenutak preokreta, i cijeli „V vijek stare ere, su obilježili grčko-persijski ratovi“[6]. Oni autori koji su okarakterisali Heraklitovo prepuštanje prijestola bratu kao strah od ratnog angažmana, ne uviđaju da je Heraklitovo odbijanje prijestola jedna od praktičnih kritika politike toga vremena, i izraz njegovog nedvosmislenog stava prema demokratiji i sistemu upravljanja državom. Njegov

3 Vidi: Heraklit: Fragmenti, Grafos, Beograd, 1979, 5 (predgovor).

4 Vidi: Sandywell, Barry: *Presocratic Reflexivity: The Construction of Philosophical Discourse; c.600–450 BC*, u: *Logical Investigation vol. 3*, Routlege, London and New York, 1966, 236.

5 Ibd. 235.

6 Korać, V. Pavlović, B.: *Istorija filozofije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1984, 30

konačni cilj upuštanja pretrage samog sebe, i izučavanja svog mislećeg bića nije egoističan postupak askete, već je postupak mračnog mislioca koji za cilj ima iznošenje istine za sve. On nastoji „da sa naučnog gledišta reformira javni život i suzbije opasnost anarhije“[7], što se nipošto ne može ispostaviti kao egoističan postupak, već kao postupak znalca javnoga života koji nastoji upozoriti na opasnosti koje nosi aktuelno stanje stvari i u političkom i u prirodnom poretku. Iako polazište za sveukupno oblikovanje mišljenja o svijetu i prirodi nalazi u čovjeku, antropocentrizam je samo oruđe dubljeg umovanja, tj. nastojanje u zahvatanju cjeline. Marković tvrdi da se „lična zamjenica prvog lica (‘ja’) isuviše često čuje među Heraklitovim fragmentima“[8], što nije potvrda egocentričkog pristupa saopštavanju gnoma, već isticanje rezultata koji su rezultat pretrage koja se odvijala u sopstvenom umovanju. Sva svoja istraživanja Heraklit saopštava potom što je „istražio sam sebe“[9], utoliko zadovoljavajući postupak tog istraživanja referencijalno je da i položeno znanje na vidjelo mora pratiti svoj izvor nastanka.

Jedno se ne može osporiti – kao i većina grčkih mislilaca njegovog vremena, a i kasnije, Heraklit je u svojoj duhovnoj preoblikovanosti čvrsti i korjeniti aristokrata. Heraklitova filozofija se često karakteriše kroz različite uticaje njegovih prethodnika, ali jedno je nesporno – Heraklit je u potpunosti originalan mislilac. Ukoliko se preciznije pristupi njegovom spisu, i ukoliko se ogoli komparativistički agens koji vezujuće

7 Windelband, Wilhelm: *Povijest filozofije*, knjiga prva, Naprijed, Zagreb, 1988, 73.

8 Marković, Miroslav: *Filozofija Heraklita Mračnog,* Nolit, Beograd, 1983, 19.

9 Frg. 80 „Istraživao sam samog sebe“. Navedeno prema: Heraklit: *O prirodi*, Oktoih, Podgorica, 2001. 89. Svi fragmeti koji slijede će biti navedeni prema prevodu dr Marka Višića iz citiranoga izdanja.

stoji sa prethodnicima samo u interpretaciji uviđamo nespornu originalnost. Literarno, njegova originalnost se ističe zbog karakterisičnog pisanja „osobitim teškim starinskim slogom“*,* ali njegovo učenje skriveno u toj zgrušanosti gnoma često pojašnjavaju „njegovim aristokratskim tedencijama, ušljed kojijeh je želio da njegovo učenje ne bude dostupno za prost narod, masu, koju je on prezirao“.[10] Nadalje, svaku tvrdnju treba preispitati i iznošenjem argumenata o određenoj interpretaciji ili tu interpretaciju odbaciti ili je opravdati ili je proglasiti sumnjivom. Prethodno izrečeno ne treba razumijeti kao želju da se sve interpretacije odbace jer „ako odstranimo sve slojeve interpretacije možda neće ostati ništa, tj. ništa od zainteresovanosti“[11]. Utoliko ne treba odbaciti ni spekulativna tumačenja, interpretacije, ali ukoliko se sav posao tumačenja svede na istraživanje samo interpretacija onda se gubi postepeno izvorna osnova za tumačenje, koju predstavlja skup njegovih fragmenata.

Ukoliko u tumačenju krenemo iz suprotnog smjera, vraćajući se samo fragmentima, često možemo da sa filozofskog aspekta uđemo u filološki i tu iznesemo pregršt tematike koja prestaje da bude izvorno zadatak našeg posla. Takav pristup može dovesti do toga da se stalno otkriva potreba da se vrati izvornom tumačenju koje je prevashodno filozofsko. U prilog navedenome ide tvrdnja Mourelatosa: „Kirkova[12] publikacija je isprovocirala Karla Popera[13] da napadne filološka tumačenja

10 Popović, L., *Istorija filosofije: stari i srednji vijek*, Državna štamparija, Cetinje, 1902, 21.

11 Kahn, H. Carles, *The Art Thought of Heraclitus,* Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 87

12 Heraclitus, *The Cosmic Fragments*: *A Critical Study,* ed. G. S. Kirk, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

13 Popper, Karl, “Back to the Presocratics”, in *Conjectures and Refutations*, Basic Books, New York, 1965.

predsokratovaca u potpunosti“[14]. Poper u potpunosti pristupa analizi Heraklitove filozofije oslobođen filološke otežalosti koja donosi sa sobom problematiku percepcije. Ukoliko se nastoji pojasniti uticajnost heraklitovskog mišljenja na poredak misli koji je došao poslije njega, uzaludan je mukotrpan posao filologa koji svoje oblikovanje traže u samim riječima i isključivo samo u riječima. Ukoliko je vijekovima Heraklitova filozofija percipirana na jedan jedinstven način u svojoj višeslojnosti, onda istraživanje o toj uticajnosti treba vršiti u toj višestrukosti, ne treba davati prednost filološkoj analizi nad filozofskim tumačenjem. Ono što sada biva vidljivo i jasno jeste da Heraklit, „postavlja duboka pitanja za koja je običan jezik plitak kao potočić“[15].

Sveprisutnost kretanja

Heraklit je prvi mislilac koji uviđa bitnu odredbu za svoje poimanje svijeta u kretanju, iako se često zbog njegovog metaforičnog pojašnjavanja svojih misli svrstava među *jonske fizičare* veći broj autora tvrdi da ova klasifikacija i nije u potpunosti opravdana[16]. Razlog tome se ogleda u postavci da Heraklit praosnov svijeta ne nalazi u nekoj određenosti objektivne stvarnosti, još manje u nekoj stvari ili pak gradivnom materijalu tj. tvari. Heraklit svoju arhe-logiju usmjerava na procesualnu osnovanost. Procesualna osnovanost je iznjedrila kod Heraklita tvrdnju da je kretanje osnov svega. Kretanje ne kao materijalizacija objektnog kretanja, smjena stvari ili pak obličje mogućnosti za kretanjem. Kretanje je sveobuhvatan

14 Mourelatos, Alexander P. D., *The Pre-Socratics: A Collection of Critical Essays,* Princeton University Press, New Jersey, 1993, 11.

15 Nedeljković, Dušan, *Istorija filozofije,* Prosveta, Požarevac, 1980, 30.

16 Vidi: Uzelac, Milan, *Istorija filozofije I (istorija filozofije do Dekarta)*, Stylos Art, Novi Sad, 2004, 35.

princip kojem ne može da se odupre ni jedan objekt stvarnosti niti da procesualnost cjelokupnog bića zaustavi. Kretanje je ἀρχή, tj. prapočelo svih stvari se otkriva kao proces, kao kretanje. Heraklit uzima za počelo svoje arhe-logije netvarni, neobjektni proces koji neminovno obuhvata cjelokupnu objektnu stvarnost. Cjelokupna stvarnost je dinamična (δύναμης) i to prvi uviđa i o tome svjedoči Heraklit. „On prvi uviđa da je sva stvarnost sušti dinamizam: kretanje, nestajanje i postojanje“[17], i otpočinjanje cjelokupnog svijeta mora biti skriveno u kretanju, kretanje predstavlja početak i mišljenja o biću ali i početak bića.

Nesporno je po Heraklitovom mišljenju da „u vječnom kretanju ništa ne prestaje biti bićem“.[18] Problem kretanja otvara višeslojnost samog značenja, pa tako otvara mogućnost relativizma; koji je odbačen u većini tumačenja Heraklitovog poimanja svijeta. Nadalje, moramo postaviti osnov za poimanje heraklitovskog kretanja, ono nije apstraktni princip u svojoj odvojenosti od materije, niti kretanje predstavlja osnov materijalnosti svijeta; kretanje je u neodvojivosti od materije. Kretanje je uzrok, početak materijalnosti, i samo svoje postojanje vezuje za djelovanje u materiji. Materija (tvar) svoje postojanje u početnim osnovama zadobija principom kretanja kao početak svijeta, ali kretanje postaje osvjedočeno u materijalnosti, ontološki rang ne posjeduje kretanje koje je svojstveno materiji. Ukoliko sagledamo ovakvo poimanje kretanja, vidimo da Heraklitovi fragmenti danas više nego ikad mogu poslužiti teorijskoj fizici. Kretanje prestaje biti neodvojiva manifestacija materije onda kada se počinje misliti biće. Takvo poimanje prapočela kao kretanja, postavlja pitanje postojanja i nestajanja, a taj problem Efešanin rješava kružnim

17 Nedeljković, Dušan, *Istorija filozofije,* Prosveta, Požarevac, 1980, 29.

18 Popović, L., *Istorija filosofije: stari i srednji vijek*, Državna štamparija, Cetinje, 1902, 23.

tokom, koji predstavlja paradigmu mišljenja Starih Grka. Utoliko, da bi objasnio postupak kretanja, preuzima ustaljeno mišljenje o kružnom toku. Ovakvo poimanje, nadalje, u mišljenju Heraklita će rezultirati mogućnošću da kosmos proglasi vječnim. Schwerler tvrdi da: „Heraklitov princip, da se totalitet stvarnosti treba posmatrati kao beskonačno kretanje, ... ima za posljedicu da trajanje stvari je samo pojavljivanje.“[19] Totalitet stvarnosti (stvari-objekata) ima osnovanost u stalnom kretanju, u tom kretanju zahvaćen i neodvojiv, nužno procesuiran u kružnom apsolutizmu kretanja stvarnosti, objektivni saspens gubi svoje trajanje, već je zahvaćen u naboju pojavljivanja. „Doktrina o kretanju, bez sumnje, je odlična naučna generalizacija, ali nijedno naučno otkriće nije pripisano Heraklitu“[20], tvrdi Burnet, i nesporno je da uviđanje sveobuhvaćenosti materije i kretanja prvi opisani problem fizike danas, ali i nedvosmisleno prvi mudrac koji o tome svjedočio je Heraklit Efešanin.

Heraklit je postulirao kretanje kao neodvojivu kategoriju stvarnosti i materije, čak i u onom prividnom kretanju odvojio pojavljivanje od trajanja. Iz frg. 34.[21] možemo uvidjeti da je Heraklit Efešanin poznavao razliku fizičkih zakona makrokosmosa i mikrokosmosa čak i ne poznavajući zakone fizike uopšte. Diferencirajući vrijeme u odnosu na kretanje, Heraklit pokazuje mudrost koja nije otkrivena u eksperimentu sa

19 Schadewaldt, Wolfgang, *Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen*, Frankfurt, Vittorio Klostermann GmbH, 1978, 32.

20 Burnet, John, *Greek Philosophy: Thales to Plato,* Macmillan and CO LTD, London, 1964, 46.

21 Frg 34: *Tako, dakle, vrijeme, budući nužno povezano i sjedinjeno sa nebeskim svodom, nije prosto kretanje, nego je, kao što je rečeno, kretanje po određenom poretku koji posjeduje mjeru, granicu i periodično kretanje <ophodno vrijeme>....* (u uglastim zagradama se nalaze dopune i napomene dr Marka Višića čijim prevodom fragmenata se služimo).

objektima stvarnosti, već kognitivnom snagom da sagleda svijet u njegovoj cjelovitosti. Vrijeme je ontološka kategorija u svojoj sveobuhvatnosti, ali ukoliko je vrijeme vezano sa poimanjem mjere, onda se ovdje otkriva mogućnost da se kretanje prepozna kao mjerljivi aspekt. Ukoliko problematizujemo ovo poimanje sa stanovišta fizike, možemo uvidjeti da je Heraklit ovim fragmentom nagovijestio kasnije poimanje brzine u fizici. Brzina kretanja je u fizici upravo definisana kao razmjer dvije metrički određene jedinice: vremena i prostora. Ponovimo Heraklitove riječi u tom kontekstu, nije to srazmjer naprosto vremena, već „kretanje po određenom poretku koji posjeduje mjeru". Kretanje u sveobuhvatnosti sa materijom nije naprosto kretanje, već kretanje koje posjeduje mjeru, koje je uobličeno u mjeri i u njoj se ostvaruje. Prema Aristotelu: *Heraklit uči da su sve stvari u kretanju i ništa nije postojano*[22], iako neki autori tvrde da je Aristotel apsolutizovao Heraklitove tvrdnje o kretanju, ovo može da se sagleda iz posve drugačije vizure. Ništa nije postojano, ovaj iskaz je u potpunosti tačan jer označava značenje riječi „ništa". Ukoliko se ipak Aristotelovom izjavom nije ciljalo na nepostojanost ičega, onda se tu ne gubi osnovanost za tačnost ovog argumenta; objektivna stvarnost i nije postojana, ona je u stalnom propadanju i kretanju, ovaj stav se nipošto ne može proširiti na vječne kategorije o kojima će biti riječ kasnije.

Postojanost nije moguća jer bi otvorila mogućnost vječnosti objektivne stvarnosti i samih stvari, što je neminovno pripada kategorijalnosti ontološkog i onostranog. Konačan cilj Heraklitu nije pokazati da se u nepostojanosti gazi svaka egzistencija, jer upravo M. Hajdeger inspirisan Heraklitom pravi egzistencijalne diferencije, sa razlikom umnožavanja istih. Postojanost kao privid je moguća samo u mjeri, mjeri koja definiše odnos

22 Koplston, Frederik, *Istorija filozofije, tom I (Grčka i Rim),* BIGZ, Beograd, 1988, 75.

nastajanja i nestajanja, ali upitnost samog tog procesa nicanja i propadanja je nesporan. Često se osporava ovakvo tumačenje Heraklitove doktrine o kretanju zbog mišljenja da se vrsta tvari i količina mijenjaju, ali u takvim tumačenjima dolazi do poistovjećivanja dvije različite kategorije procesualnosti kretanja i mijenjanja. Mijenjanje se može ostvariti, doduše samo na ontološkom rangu, i bez procesa kretanja; pa kretanje ne mora podrazumijevati nužno mijenjanje. Mijenjanje u poretku stvarnosti ima za osnov kretanje, kretanje nasuprot tome ne mora podrazumijevati mijenjanje, poredak stvari može obezbijediti prividnu postojanost time što u kretanju ne zaposjedne nove karakteristike pa time dođe i do promjene. Ukoliko se kretanje isključivo shvati kao mijenjanje, onda je kretanje nemoguće poimati kao pratvar (*urstoff*), kako kretanje nije stvar prapočela, nego procesualna osnovanost istog, mijenjanje ostaje opcionalna kategorija kretanja. Zaključimo, „količina vrste tvari ostaje ista“[23]. Vrsta tvari je kategorijal koji je nepromjenjiv i vječan, jer nije sastavni dio objektivne realnosti, samim tim, za razliku od objekata postojanosti svijeta koji su neraskidivi sa procesom kretanja, kvantitet vrste je kategorijal koji je nepromjenjiv.

Heraklit ne tvrdi kao Aristotel da je: „Dobro svrha svakog postojanja, kretanja“[24], ne nastoji da podredi kretanje svrhovitosti postojanja svijeta, on naprosto izvještava svoje refleksije, i u tom aitiološkom postupku ne nastoji odrediti pozitivitet ili negativitet zakonitosti sveobuhvatnog dinamičnog svijeta. Aristotel za Heraklitovu ontologiju iz toga razloga kaže da je „vraćanje u okrilje aitiologije i arhe-logije“[25]. Materija u preobražaju (bez mijenjanja vrste tvari) opisuje jedan krug,

[23] Koplston, Frederik, *Istorija filozofije, tom I (Grčka i Rim),* BIGZ, Beograd, 1988, 78.

[24] Aristotel, *Metafizika*, Paideia, Beograd, 2007, 9.

[25] Ibid. 145.

„jednolikost i stalan red takvog kretanja jedno je, što je stalno u neprestanoj mjeri stvari“[26]. Pojedinosti žive kao da imaju pojedinačno kretanje, ali kretanje je sveobuhvatno, pojedinačno kretanje je u nezaustavljivoj mjeri stvari, ta mjera obezbjeđuje prividnu postojanost. Materija se preobražava, prima drugačiji oblik ali se ne mijenja, ona se kreće ali ostaje u svojoj vrsti materijalnosti.

Opisujući Heraklitovu filozofiju, nastala je nadaleko poznata izreka πάντα ρει koja se veže za Herklitovo ime. Iako u fragmentima nećemo pročitati ovu izreku, iako je ona ta koja je dovela do relativizacije znanja ona neminovno: „nije njegova izjava a izgleda da je to ono jedino što ljudi znaju o Heraklitu“[27]. Postoje autori koji odbacuju ovaj iskaz kao nepripadajući Heraklitovoj filozofiji uopšte, što ima za cilj isticanje relativizma u saznanju koji ona donosi. Mi nijesmo spremni u potpunosti odbaciti ovaj iskaz, ukoliko se preciznije odredi kvantifikator. Ovom problematikom su se već bavili određeni autori[28], ukoliko se opseg kvantifikatora *sve* odnosi na objektnu stvarnost, onda ova izjava jeste sažetak Heraklitovog pogleda na kretanje (ali samo na kretanje), ukoliko se odnosi na apsolutno svepostojeće onda ona ipak predstavlja samo Kratilovu tvorevinu. Nasuprot sveopštem dinamizmu koji se najbolje ogleda u Heraklitovom fragmentu o rijeci[29], stoji vječna vatra[30]. Fragment o rijeci u Višićevom prevodu glasi:

26 Šljivić, Mihailo, *Istorija filosofije*, Plato, Beograd, 2001, 176.

27 Koplston, cit. izd. 75.

28 Barnes, Jonathan, *The Presocratic Philosophers*, Routledge, New York, 2001, 47.

29 Najdetaljnija analiza pomenutog fragmenta se može pronaći kod Tarana (Taran, Leonardo: *Collected Papers (1962–1999)*, Brill, Boston, 2001, 126).

30 Rasel, Bertrand, *Istorija zapadne filozofije, i njena povezanost sa političkim i društvenim uslovima od najranijeg doba do danas,* Narodna knjiga Alfa, 1998, 63.

„Ne može se dva puta stupiti u istu rijeku, jer pritiču nove i nove vode“[31], u kasnijim tumačenjima koja apsolutizuju kretanje *per se*, govori se o nemogućnosti da se stupi u rijeku nijednom. Takvoj tvrdnji je bio sklon Kratil, pa je kretanje shvatao toliko sveobuhvatnim da je „na kraju mislio da je nepotrebno išta govoriti već je samo prstom micao“[32]. Katotoničko micanje prstom je najpoznatiji Kratilov ogled kojim je nastojao da kretanje sa objekata koji su u kretanju dokaže postojanje jednog sveobuhvatnog kretanja u cjelini. Kratil je u istoriji filozofije označen kao ekstremni heraklitista. Jedno je nesporno, zbog pojedinih svjedočanstava koja dolaze preko Kratila, možemo saznati i Heraklitovu filozofiju.

Problemi na koje se može naići u tumačenju ovog fragmenta jesu banalizacija u cilju filološke analize, čime se gubi osnovanost za poimanje pojedinosti koje krije smisao ovog fragmenta, Taran optužuje Markovića da je njegov prevod ovog fragmenta banalizacija Heraklitove doktrine[33]. U filozofskom pristupu jednoj specifičnoj problematici kakava je Heraklitova tvrdnja da je vječno kretanje neophodno da bi se prebrodio jaz konačnosti rađanja kao neponovljivog i raspadanja kao neponovljivoga, nema mjesta banalizaciji; jer nesporno je da „Život svijeta – to je vječna peripetija stvaranja i rušenja“[34]. Nasuprot kretanju koje je opisano i naslovljeno kao *genesis* sveukupnosti u uzročnom smislu, i kako procesualnost donosi nestalnost, nasuprot kretanju Heraklit postavlja vatru kao konstituent svijeta, koja biva okarakterisana kao vječno živa.

---

31 Frg. 41.

32 Aristotel, cit. izd. 137.

33 Taran, Leonardo, *Collected Papers (1962–1999)*, Brill, Boston, 2001, 148.

34 Popović, L., *Istorija filosofije: stari i srednji vijek*, Državna štamparija, Cetinje, 1902, 22-23.

Vatra kao konstituent

Simbolizacija je postupak kojim se oblikovalo poimanje svijeta kao konstrukta, Heraklit kretanje simbolički uobličava u pojam vječno žive vatre πῦρ ἀείζωον[35]. Kako je jezik kompleksna tvorevina čovjeka koja nastoji što vjernije prenijeti prevod navedenog heraklitovog pojma vatre, treba obratiti pažnju na sljedeću manju ali bitnu distinkciju: ukoliko se Heraklitova vatra pojmi kao živa, onda se podrazumijeva da postoji i njena smrt, tj. drugačije stanje od onoga koje mu se u osnovi dodjeljuje. Na ontološkom rangu vječnost vatre u Heraklita je nesporna, i mora posjedovati, ne život, nego vječnu procesualnost istog. Iskaz πῦρ ἀείζωον, pak, treba pojmiti kao vječno živuća vatra, ova napomena nije filološka, već na istu upućujemo u cilju isticanja procesualnosti koju sadrži ovaj izraz. Živuća vatra, jer životnost nije naprosto stanje vatre, već je vatra obuhvaćena principom kretanja pa predstavlja stalnu vječnu simboličku procesualnost. Tako shvaćena vatra, iako je konstituens cjelokupne stvarnosti, ne predstavlja noseći podmet cjelokupne stvarnosti, ona predstavlja jedinstvenost u fundamentu. Unutar te jedinstvenosti u fundamentu se očitava „jedinstvo tvari i oblika“[36]. Cjelokupna stvarnost je obuhvaćena u osnovi tim jedinstvom, ona iako je empirijski ispostavljena, značenjski nivo je dublji i osnovano se preoblikuje u simbolici naslovljene vatre. U simbolu vječno živuće vatre, granice tvari i oblika se brišu, njihovim ujedinjenjem u simboličko poimanja osnove svijeta. Ove granice se brišu ne zbog prirode empirijskog objekta kojeg nazivamo vatrom, već u njegovom simboličkom nešto apstraktnijem razumijevanju, kojim nas podučava Heraklit. Polazište za razumijevanje svijeta, kasnije i

35 Aristotel, cit. izd. 45.

36 Aristotel, cit. izd. 45.

za razumijevanje čovjekove prirode, jeste vatra. Nadalje se upuštanjem u proces saznavanja svijeta prvo prepozna princip sveobuhvatnog kretanja koji se, simbolizovan u vatri prvi saznaje; potom saznajemo kvantitet i kvalitet objekata svijeta. Kako je Heraklit monistički usmjeren mislilac, biće ostaje jedinstveno i Jedno, i osnovanost u kretanju se zadobija saznanjem da je sve kao vatra u kretanju, u nemiru, ali i mjeri. Uslov za nastanak vječno živuće vatre je u bezuslovnoj mjeri nastajanja, koja je opisana kao poredak vječnoga. Zaključujemo da je vatra glavni kosmički konstituent[37]. Kosmos ne samo da je konstituisan stihijom koju nazva Heraklit vatrom, već je simbolički kosmos oličenje te vatre, tj. kosmos i vatra su jedno. Uviđamo da ukoliko je princip vatre ugrađen u Heraklitovu psihologiju, nadalje ima za posljedicu razumijevanje da je sam kosmos u svojem živućem, u svojoj sveobuhvatnosti duše, vatra. Vatra za Heraklita nije materija, nije vidljivo i opipljivo, nije objektna stvarnost svijeta i svijesti. Vatra je za Heraklita nevidljivi nematerijalni princip bez kraja i početka koji posjeduje mjeru, kojom zadobija vječnost. U prilog navedenoga, Nedeljković tvrdi: „Heraklitova vatra nije mrtva vulgarno-materijalistička materija iz koje bi se sve sastojalo, već ona sa sobom nosi mjeru, zakon svoga sopstvenog postojanja“[38]. Heraklitova vatra kao konstituens kosmosa je moguća samo ukoliko posjeduje sopstvenu mjeru i zakon postojanja, ona tu mjeru istače na drugu mnoštvenost svijeta. Vatra je vječna bez kraja i početka, i kao takva ispostavlja cjelokupnu mnoštvenost, granice, mjeru za drugost svoje jedinstvenosti, koju otkriva u svojoj postojanosti[39]. Pradoksalnost kojom se služi Heraklit u svim svojim fragmentima postaje najvidnija upravo u

37 Šijaković, Bogoljub, *Mythos, Phisis, Psyche*, Jasen, Podgorica, 2002, 219.

38 Nedeljković, Dušan, *Istorija filozofije,* Prosveta, Požarevac, 1980, 31.

39 Šljivić, cit. izd. 176.

fragmentima o principu vatre; vatra u empirijskom svijetu kao smrtovjesnik u ontološkoj pozicioniranosti postaje sveživotni princip. Vatra u Heraklitovoj filozofiji postaje najviši oblik života, oslobođena vulgarnosti metrije i graničnosti svekretajućega.

Heraklitovo poimanje vječne vatre kao nosioca zakonitosti je najčešće percipirano kroz samo antropološko tumačenje njegove psihologije.

Vječna vatra kod Heraklita ima višeslojno djelovanje i poimanje, osim antropološke razine, možemo govoriti i o etičkoj i ontološkoj osnovi poimanja. Pored svih razina, kosmološka razina je osnovanost za razumijevanje drugih jer iz nje se isporađaju sve druge razine razumijevanja. Kosmološki poredak u konstituiranju otvaraju problem borbe, o kojem će biti riječi nešto kasnije. Kosmološko stvaranje je Heraklit povjerio svom simboličkom principu vatre. U prilog rečenom čitamo njegov fragment: „Ovaj svijet, isti za sve, nije stvorio niko od bogova, niti od ljudi, nego je oduvjek bio, jeste i biće vječno živi oganj koji se s mjerom pali i s mjerom gasi“[40].

Poimanje vatre kao konstituenta kosmosa se razlikuje od autora do autora, tako da se razumijevanje vatre kreće od teološkoga preko kosmičkog, panteističkog[41] i vitalističkog do isključivo simboličkoga. Vatra je neminovno simboličko uobličenje principa sve fluksirajuće stvarnosti, ali se neminovno uviđaju kolebanja između simboličkog i realnog nevulgarnoga poimanja vatre[42]. Kliment Aleksandrijski je u vatri vidio osnovanost za teološko poimanje, i heraklitovsku vatru isključivo pojmio kao Boga[43]. Da li je Heraklit kada je govorio

40 Frg. 20.

41 Nevenka Vejnović će ovakav stav čitati kao antički panteistički stav (Vejnović, Nevenka: *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 1970, 12-13)

42 Vidi: Windelband, cit. izd. 80.

43 Vidi: Šijaković, cit. izd. 215. Ovdje je neophodno napomenuti da

o vatri isključivo mislio na Boga je nejasno, i vjerovatnija je tvrdnja da kod Heraklita „srećemo izraziti primjer antičkog panteizma“[44] u jednoj neizvjesnoj tezi poistovjećivanja boga i prirode. Navedeni fragment, naizgled pokazuje da je vatra postavljena kao otklon božanskog, mada se fragment može tumačiti i kao otklon politeizma. Jedno je neminovno - Heraklitov monizam dominira i u poimanju vatre, teološki gledano možemo sa sigurnošću tvrditi da Heraklitova „vatra, posjeduje božansku bivstvenu punoću i ishodište je svekolikog bivstvovanja“[45]. Božanska bivstvena punoća nije zadobijena religioznim stavovima prema božanstvima i mitologiji koju je oblikovala religiozna svijest Starih Grka, već potreba Heraklitovog monizma ispostavlja polazišne argumente za praosnovu svijeta koja je odvojena. Sveobuhvatnost Jednoga mora biti odijeljena od svog praosnova, prauzroka. Sa grčkim bogovima je kod Heraklita situacija posve drugačija. Naime, „kod Heraklita kao i kod većine predsokratovaca bogovi nisu ništa prvobitno, već samo bića unutar svijeta“[46].

Nasuprot teološkom tumačenju Klimenta Aleksandrijskog i drugih savremenijih autora; naime, postoje autori koji tvrde da je Heraklitov stil samo religiozan, F. Koplston tvrdi da je Heraklitov „stav (je) bio panteistički, uprkos religiozno jeziku kojim se služio“[47], ukoliko i na ovaj način poimamo vatru i dalje postoje otvorene mogućnosti za teološko poimanje vatre. Stavove o vatri su komparatisti često upoređivali sa različitim tradicijama, i nastojali da istaknu sličnost sa Heraklitovim

---

Heraklit pod bogom podrazumijeva prasupstancu kao suštinu objektivnog svijeta (Višić, cit. izd. 69).

44 Vejnović, Nevenka: cit. izd. 13.

45 Šijaković, cit. izd. 219.

46 Jaspers, Karl: *Anaksimander – Heraklit; Parmenid – Plotin; Anselmo – Lao Ce; Nagarđuna*, IP Vuk Karadžić, Beograd, 1988, 20.

47 Koplston, cit. izd. 75.

stavovima. Tako na primjer Scharfstein [48] upoređuje Heraklitovu vatru sa indijskom doktrinom o vatri, dok drugi pak upoređivanje vrše sa pojedinim religijskim tradicijama.

Jedno sa sigurnošću možemo tvrditi: sa Heraklitom Hipas Metaponćanin dijeli učenje o vatri, a o tome nam je posvjedočio Simplikije[49]. Heraklitov odabir za simboličko oblikovanje konstituensa kosmosa je u oprečnosti sa prirodom vatre kao realnog objekta, ali ne postoji oprečnost u poimanju fluksirajuće sveobuhvatnosti. Vatra se čini kao u potpunosti logički opravdan simbolički odabir. Vatra je simbolizacija koja je našla uporište i u Heraklitovom poimanju zakona, duše, čovjeka, boga, materije, kretanja, mijenjanja, što na koncu čini sveobuhvatnost njegove dijalektike.

Kosmos uvijek bijaše i jeste i biće vatra koja je uvijek živa[50], ovako razumijevanje vatre postavlja pitanje drugih elemenata, i u kakvom su odnosu, i kako promjene i mijene istih vidi Heraklit na kosmološkom planu. Ciklus je prisutan i u ovom razumijevanju, ne ciklus smjene po razinama bića, već u stihijskom zanosu stvaranja i konstruisanja. Heraklit operiše sa četiri fizička elementa u pojašnjavanju stvaranja kosmosa, i to: sa vatrom, vodom, vazduhom, zemljom. Ovo na prvi pogled može imati prividno učetvorostručenje osnovne pratvari. Naime, vatra je uzročna pratvar i svoju osnovanost zadržava u fundamentu razumijevanja kretajućeg. Ukoliko se razmatra kosmološko oblikovanje koje se odvija u fizičkom svijetu, onda kretanje biva pokrenuto vječnom munjom bića, i umjereno u svojoj promjeni, promjeni koja je obezbijeđena kretajućim principom vatre. Kada Heraklit razmatra četvoroelementarno

48 Scharfstein, Ben-Ami: *A Comparative History of World Philosophy: From the Upanishada to Kant*, State Iniversity of New York, Alabany, 1998, 76.

49 Navedeno prema: Bošnjak, Branko: *Grčka filozofija od prvih početaka do Aristotela,* Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1978, 198.

50 Šijaković, cit. izd. 218.

ustrojstvo onda prestaje biti metafizičar, i postaje fizičar. Iako neki autori koji u vazduhu prepoznaju ili vatru ili dušu svijeta, govore da Heraklit operiše samo sa tri elementa[51], njegovi fragmenti ipak svjedoče sljedeće: „Promjene vatre najprije more voda, od mora (vode) jedna polovina zemlja, druga polovina užareni vazduh (olujni oblak)“[52]. Ono što je sigurno, svaka tendencija da se vatra kao element isključi je teološki oblikovana interpretacija Heraklitove filozofije. Ovako shvaćen proces ujedno predstavlja razumijevanje razvitka cijele prirode. Frg. 25[53] nadalje uvodi princip smrti kao prekretnu tačku smjene jednog elementa u drugi sačinjavajući kosmotvorni proces. Heraklit smrt elemenata vidi kao tačku rađanja drugog elementa, što ujedno predstavlja njegov već ustaljeni metod isticanja istosti suprotnoga u Jednom. Monistički princip koji objedinjuje svaku krajnju instancu pojmljenoga. Kako bi svoj sveobuhvatni pojam mjere ustanovio i u fizikalističkom poimanju svijeta, u odnošenju pojedinih elemenata Heraklit uviđa da: „(zemlja) se rastvarajući mijenja u more (vodu) koje se mjeri istim razmjerom koji je bio prije nego što je postalo zemlja“[54]. Vatra, pak, kao konstituent kosmosa, prvobitno se odnosi na materiju bez reciprociteta u mjeri, već u isporađajućem postupku stvaranja. Prije nego što spoznamo proces nastajanja svijeta, i smjenu elemenata znamo da je od vatre konstruisano sve, pa tek saznajemo kvalitet i kvantitet. Uzrok mogućnosti da elementi međusobno razmjenjuju mjerni odnos, jeste naša mogućnost da spoznamo da je sve nastalo kroz vatru. Vatra je sažimljiva, nekvalitetno oblikovana, i ona prima u sebe sve. Primajući sve u svojoj procesualnosti zahvata

51 Marković, Miroslav cit. izd. 32.

52 Frg. 21

53 Frg. 25: *Oganj živi smrću (od smrti)zemlje, vazduh živi smrću ognja; voda živi smrću zemlje, zemlja živi smrću vode.*

54 Frg. 23.

svekolikost i daje mjeru kao osnov daljeg razvoja. Vatra prima kakvoću drugosti, i nazvaće se po kakvoći drugosti, ali to neće biti osnov da se vatra nazove drugošću koju prima u sebe. Bog kao Jedno, kod Heraklita prima drugost kroz naziv Zevsa što je razlog da: „Jedno, koje je jedino mudro, hoće i neće da se naziva imenom Zevs.“[55] Jedno (Bog) uobličuje se prema drugosti kao vatra, i primajući miroђije[56] drugosti dobija naziv po drugosti, što uistinu ono nije. Zaključujemo da vatra jeste najveći oblik života, tj. jednost Boga bez religijske težine.

Kako „svemirom (svim stvarima) upravlja munja“[57], uzrok prastvari (*urstoff*) tj. vatre je u munji. Upravljanje kosmosom je povjereno i oblikovano u poimanju vatre, koja je kod Heraklita ipak uobličena u religioznom jeziku tadašnjice. „Kosmosom upravlja munja, kao izraz vatrene praosnove.“[58] Kod pojedinih autora možemo naći tumačenje munje u ovom fragmentu kao Zevsovu munju, kao uticaj mitologijske svijesti; jedno je sigurno – munja kao momenat udara pokreta i mijenjanja početka i po prirodi odgovora vatri. Munja je samo uzrok te sveobuhvatne vatre, ne upravljajući vatrom u stalnoj procesualnosti, već je munja uzrok zakona i nastanka vječno živuće vatre. Ta munja bića je pokretačko svijetlo zakona i konstituensa kosmosa; ono kao takvo je nevidljivo, nesaznatljivo svakom. „Mi možemo vidjeti ovo svijetlo jedino kada stavimo sami sebe u munju bića“[59], tvrdi Hajdeger, otvara

55 Frg. 65.

56 Frg. 36: *Bog je: dan (i)noć, zima (i)ljeto, rat i mir, sitost (i)glad. Mijenja se poput vatre (ognja)kada se pomiješa sa mirodijama (mirisima)dobijajući ime po mirisu svake od njih.*

57 Frg. 28.

58 Aleksandrov, G. F et al: *Filozofija antičkog i feudalnog društva, tom I*, Kultura, Beograd, 1948, 57.

59 Heidegger, Martin: *Early Greek Thinking (The Dawn of Western Philosophy),* Harper San Francisco, New York, 1984, 78

se pitanje mogućnosti takvog postupka, ali i položaja čovjeka u ovako shvaćenom kosmosu. Munja kao simbol vječnog ognja koji je obdaren umom koji svime upravlja u harmoniji je usmjeren od duše putem gore; njegova dostižnost je upitna, neotkrivena.

Kako je kretanje princip koji je unešen poimanjem praosnove u vatri, tako i mijenjanje koje postaje posljedica sveobuhvatnog kretanja ne biva odvojena od vatre kao kopulativa koji vezuje promjenu, uslovljava je, ali i ostaje ne promjenljivo oslobođeno kakvoće[60].

Podsjetimo, materija prilikom svojeg mijenjanja opisuje krug i svoju održivost zadobija vraćanjem u sebe. Guthrie tvrdi da je „Heraklit vjerovatno povezao astronomski ciklus sa ciklusom obnove svemira.“[61] Sudeći po svjedočanstvima Eudema u *Istoriji astronomskih otkrića,* Tales se prvi upustio u izučavanje astronomije, kasnije i kod Heraklita probudio interesovanje za istu.

Cjelokupna smjena elemenata koja se odvija upravljajući se dvjema postavkama jednog puta (ὁδός)[62], putem naniže i putem naviše je uobličena u kružno kretanje. Putem naniže vatra je usmjerena ka razdoru – vazduhu, dok je put naviše usmjeren ka slozi[63] – zemlji. Ova dva puta ne predstavljaju ništa drugo nego neotkrivenu, nesaznatu, skrivanu *usklađenost svijeta*[64]. Kako se ova dva puta odnose na mjeru stvarnosti i mjeru svijeta, kroz putovanje vatre svijet se usklađuje u jedinstvenost harmonije.

---

60 U prilog navedenom, Frg. 22: *Sve se mijenja za oganj i oganj za sve, kao roba za zlato, a zlato za robu.*

61 Guthrie, W. K. C.: *A History of Greek Philosophy*, tom I, Cambridge University Press, 1978, 458.

62 Frg. 69: *Put prema gore i (put)prema dolje jedan je isti.*

63 Dimon, Žan-Pol: *Antička filozofija,* IK Zorana Stojanovića, Dobra Vest, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1990, 17.

64 Koplston, cit. izd. 78.

Put sa dva smjera ka razdoru i slozi je jedan te isti put, *put sa dva smisla*[65]. Ovaj put objedinjuje suprotnosti koje nijesu suprotstavljene, nepromjenjive, nekorelativne, krajnosti; već su one istost kroz suprotstavljenost, one su *život svijeta*. Ukoliko suprotnosti unutar puta imaju krajnje različitosti kao istance, one nijesu statične već sakonstruktivne, jedan put konstruiše drugi. Put sjedinjenja i razjedinjenja je jedan u svojoj mogućnosti da se ispostavi kao različitost. Frg. 40 glasi: „razjedinjuje se i sjedinjuje, dolazi i odlazi", jer razjedinjavanje i sjedinjavanje je korelat konstruisanja svijeta; razjedinjuje i sjedinjuje se prasupstancija svijeta. Razjedinjujuće je moguće pojmiti samo u jednosti kategorijalne suprotnosti sa sjedinjujućim. Ne postoji razjedinjeno što nije sa drugošću sjedinjeno. Ove korelativne suprotne težnje nijesu granice, već različite manifestacije istog. Ukoliko ovakve stavove vezane za put komparativno sagledamo sa učenjima današnje fizike, uviđamo sličnosti sa vektorima (koji se u svom različitom usmjerenju poništavaju), uviđamo sličnost sa zakonom o sili itd. Heraklitova filozofija je nesporno bogata generalizacijama koje su principom slične današnjim tvrdnjama. Kuda god zemljom hodili za zemlju nas drži jedan put i smjer smjer vatre (tj. gravitacija). Nego, da bi jedna takva putanja kojom hodimo bila moguća u svojim suprotnostima, mora vladati hramonija.

Iako za Webera harmonija i logos predstavljaju sinonime[66] u većini tumačenja se ova dva pojma jasno razlikuju, i u Heraklitovom poimanju svijeta harmonija je pojam koji nije vezan za logos. Harmonija za Stare Grke je prvenstveno *bila vezana za muziku poslije se širi na sva polja*[67] i predstavlja u osnovi mnoštvenu vezu, i bez mnoštvenosti i razlike se ne može

65 Vidi: Nedeljković, cit. izd. 32.

66 Vidi: Šijaković, cit. izd. 161.

67 Jeger, Verner, *Teologija ranih grčkih filozofa*, JP Službeni glasnik, 2007, 103.

razumijevati dijalektičnost Heraklitovog odnosa suprotnosti unutar jednoga. Harmonija za Heraklita predstavlja onu naizgled neuočljivu skladnost i vezu koju posjeduju objekti stvarnosti. U odnosima snage vidljive i nevidljive harmonije daje prednost nevidljivom[68]. Vidljiva harmonija je uspostavljena nevidljivom, ali čulima nevidljiva harmonija je važnija za razumijevanje kosmosa. Za postojanje harmonije je neophodna raznolikost, to kasnije i Platon tvrdi u *Simpozijumu*[69]; tj. harmonija se može postići jedino razlikom. Iako se često zagovara da je put sjedinjenja dovoljan, i da svoje postojanje može opravdati kao jedan u svojoj dvoznačnosti, put razdora je taj koji obezbjeđuje harmoniju[70] kao drugost unitarnog puta. Harmonija ovako shvaćena po tvrdnjama Šljivića[71] postaje zakonitost toka stvari, harmonija ozakonjuje tok stvari i njihovu mogućnost u sprezi korelativnih suprotnosti. Sveukupno gledano, kosmos postaje vječna mjera transformacije koja je obuhvaćena harmonijom kao zakonom toka stvari koje čine mnoštvenost u jedinstvu mjere koju isporađa i obličuje kosmos. U postavci harmonije nam se otkriva mogućnost za definisanje odnosa Boga prema vječnim postavkama svijeta. Heraklit tvrdi da Bog doprinosi harmoniji u cjelini, i da su postavke istinitosti u Jednom, dok se umnožavaju u percepciji ljudi[72]. Harmonija svoju održivost po Heraklitu

68 Frg. 47: *Nevidljiva (unutarnja) harmonija jača je od vidljive.*

69 G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd, 1983, 247.

70 Jaspers, cit. izd. 18, *Harmonije ne bi bilo da nije spora.*

71 Šljivić, cit. izd. 176.

72 Up: Frg. 61: „Kaže se da ne bi bilo dolično da ratni prizor veseli bogove, ali nije nedolično da ih raduju plemenita djela. Ratovi i bojevi, uostalom, nama izgledaju strašni, dok se tako nešto Bogu ne čini strašnim. Bog, naime, čini da sve doprinosi harmoniji cjeline, kao što udjeljuje ono što je korisno. Bogu je, kao što kaže Heraklit, sve lijepo, dobro i pravedno, dok ljudi jedno smatraju nepravednim, drugo pravednim."

uspostavlja stalnom borbom suprotnosti[73], tu harmoniju čak ni „Helije ne smije prekoračiti“[74].

„Heraklit je bio u pravu, mi nijesmo stvari već plamen.“ (K. Poper)[75]

Vatra nije samo kosmički konstituent, sažetak svega što jeste, već je i čistopitna etarska vatrenost božanstva, koja se nalijeva u tijela ljudska kao duša. Vatra sa metafizičkog aspekta u Heraklita ima za dalje konsekvence određenije stavove u njegovoj psihologiji i antropologiji. Čista Vatra nije sam najviši oblik života, već je ima i u čovjeku i u najvišim božanstvima i u osnovi svijeta. Kako ulazimo u razmatranje čovjeka u heraklitovski shvaćenom svijetu, jedno postaje neminovno - čovjeka kao i vatru spoznajemo kao osnov prije nego li saznamo količinske odredbe i kakvoću. Savremenim rječnikom, posjedujemo jednu sveobuhvatnu ideju čovjeka, a kvalitete te ideje ispunjavamo empirijom. Bog je kod Heraklita ujedinjujući princip vatre, uma, a čovjek predstavlja sa svojom dušom jedan od mnoštva momenata toga ujedinjujućeg uma[76]. Čovjek zahvaćen stihijom stvaralačke vječno živuće vatre, nastaje od vatre i vatri biva. Što se da neposredno protumačti i u njegovom fragmentu koji opisuje smjene dana i noći: „Čovjek se, slično svijetlu i noći, pali i gasi“[77]. Čovjek je uhvaćen u konstruisanju

[73] Up: Frg. 56: *Harmonija svijeta sastoji se iz suprotnih težnji (iz suprotnosti)kao kod lire i luka.*

[74] Up: Frg. 65: *Helije (sunce)neće prekoračiti svoje mjere, jer će ga u suprotnom pronaći (sustići)Erinije, pomoćnice (boginje)pravde.*

[75] Navedeno prema: Sandywell, Barry: *Presocratic Reflexivity: The Construction of Philosophical Discourse; c.600-450 BC*, u: *Logical Investigation vol. 3*, Routlege, London and New York, 1966, 280.

[76] Vidi: Koplston, cit. izd. 79.

[77] Frg. 77.

vatrom, vatri biva i njoj poručuje i polaže mjeru, što se da pročitati i kod Barbarića, da ta mjera više nije sredstvo već akuzativ[78]. Čovjek je u mjeri uvijek optužen, trpitelj, podsjetimo se Dionizija Tračanina i njegove definicije akuzativa kao trpljenja, snošenja, nanošenja. Mjera nije vatri da se pali, već je mjera postavka svekolikog koje mora trpjeti mjeru, u suprotnom se ruši poredak harmonije. Čovjek je u trpljenju mjere vatre jer je od vatre i stvoren, jer svoje jestvo obezbjeđuje vatrom. Ljudski rod je omlađi izdanak prirodnog uređenja kosmosa, kao takav po Heraklitu djetinjast pred Bogom i lutajući u tmini spavalice, a Heraklit za svoj konačan cilj vidi u dovođenju čovjeka na „pravi put"[79]. Heraklitove postavke su usmjerene prema vremenskom pozicioniranju božanskog i ljudskog, i neminovno je smještanje ljudskog roda kao mlađeg roda ovog svijeta. Božansko u svojoj savršenijoj formi je prethodno ljudskom rodu ovoga svijeta, kako je Heraklit uvidio nesavršenosti ljudske prirode rekavši: „Čovjek je djetinjast u poređenju s božanstvom, kao što je to i dijete u poređenju s odraslim čovjekom."[80] Ovaj fragment otkriva i mogućnost ljudske potencijalnosti ka razvoju, mogućnosti da se čovjek u *odrastanju* približi božanskom, kojem u duši polaže račun. Iako je čovjek u saodnošenju sa božanskim u neprestanoj vezanosti preko kosmičkog principa vatre, on ne može i u svojoj najvećoj mudrosti biti božanski oblikovan. Hijerarhijska ustrojenost određenih vrsta ali i njihova međusobna neuporedivost, jeste osnov za poimanje harmonije koja kosmičkim oblikovanjem biva raspoređena po mogućnosti razvoja i stremljenja ka božanskom, ka istini monistički oblikovanoj.

78 Barbarić, Damir, „Čovjek u noći. Heraklit fragment 26, u: *S puta mišljenja*, Demetra, Zagreb, 1997, 276.

79 Vidi: Windelband, cit. izd. 24.

80 Frg. 97.

Čovjek u heraklitovskom svijetu je nesporno postavljen pod stege mjere, usuda, harmonije, ali i jedinstva smrti i života. Heraklitovski poiman čovjek ukoliko hodi pravim putem zakonitosti duše postaje svjestan da je njegov život u jedinstvu sa smrću ka kojoj je usmjeren njegov život[81]. Heraklitovo postojanje čovjeka je moguće i jeste u harmoniji sa smrću, sa propadanjem. Smrt i život su samo dva smisla jednog puta koji i na fizičkom planu djeluje, mogućnost za to se u čovjeku ogleda u njegovoj duši koja je vatra i ontološkog porijekla. U postupku uništenja ne postoji mogućnost da dođe do potpunog, apsolutnog uništenja[82], već se putanja razvoja (nicanja-prirode) usmjerava u drugu stihiju kojom i čovjek biva obuhvaćen. Smrt i život u svom saodnošenju sačinjavaju osnovni ritam svijeta, ritam svijeta koji uobličen u jedno svoje postojanje opravdava postojanjem drugog. Smrt može biti od života, i život može biti od smrti, u harmoničkom odnošenju u mnoštvu sačinjavaju titraj svjetske tokovine življenja. Miroslav Marković navodi da ovakvo jedinstvo života i smrti možemo čitati i u *Atharva-Vedi*[83]. Smrt je sveobuhvatna i javna i sveprisutna, ali i životna, smrt je viđena od čovjeka budnog koji sagledava svijet, u snu se spavaoci za smrt ne potražuju da svjedoče. Heraklit tvrdi da smrt budni vidimo, u san spavajući gledamo[84]. Želja za življenjem, paradoksalno ali istinito, je želja za smrću, želja za trajanjem života je želja da se stremi ka smrti, jer život ima za konačan cilj smrt. Pošto se rodimo, kaže Heraklit, želimo da živimo i da imamo smrtnu sudbinu[85]. Kako živjeti bez momenta smrti? Takvo nešto je moguće samo božanskom, a naša duša je

81 Vidi: Premec, Vladimir, „Identitet smrti i postojanja“, u *Radovi Filozofskog fakulteta Sarajevo*, knjiga VI, 1970-1971, str. 505-518.

82 Vidi: Šijaković, cit. izd. 46.

83 Marković, Miroslav, cit. izd. 12.

84 Frg. 64.

85 Frg. 86.

svjedočanstvo vječnog uma u nama, koji svojim postojanjem neoborivo svjedoči mogućnost naše duše da bude besmrtna[86]. Saodnos vječnosti i propadljivosti, i korelativni odnos i ovih dvaju suprotnosti se reflektuje i na odnos besmrtih i smrtnih, pa Heraklit uviđa da: „Besmrtni su smrtni, smrtni su besmrtni, jer je život ovih smrti onih, a život onih smrt ovih.“[87] Uvidjevši ovakvo stanje stvari, Heraklit uviđa da je većina stvari u svojoj smrtnosti upravo mogućnost da se uspostavi harmonija u poretku besmrtnosti; da se u jedinstvu ove dvije vitalne suprotnosti uobliči cijelo poimanje svijeta života[88]. Ovakvo poimanje života se najjasnije uviđa u njegovom fragmentu koji problematizuje ime luka (βιός) i života (βίος). U imenu života i luka objedinjuje svoju tezu jedinstva života i smrti, ističući da: „Ime luku je život, a uloga smrt.“[89]

U saodnošenju čovjeka i Boga, duša (ψυχή) čini sponu kosmičkog ognja i svjedočanstvo vječnosti besmrtnog.

Psihološki i aretološki okvir Heraklitovog poimanja Duše

U Heraklitovom razumijevanju duše čovjeka i duše svijeta postoje oprečni stavovi, tako pojedini autori u Heraklitovom izrazu za dušu vide sinonimiju za zakon, drugi pak vide samo još jedan paradoksalni izraz koji je produkt vješte Heraklitove

86 Kod Brankovića čitamo zanimljiv ontološki dokaz o besmrtnosti duše koji ide u prilog Heraklitovim stavovima prenosima ga u cjelosti:

Svi su duhovi besmrtni.

Naše duše su duhovi.

Dakle naše duše su besmrtne.

(Бранковићь, Константинъ: *Мыслословлъ или логика*, Друштво српских словесности, Beograd, 1849, 19).

87 Frg. 67.

88 Vidi: Burnet, cit. izd. 50.

89 Frg. 66.

igre riječima. Percepcija Heraklitovog učenja o duši se razlikuje i često svrstava u četiri dominantna razumijevanja starogrčke riječi ψυχή. Dominantna tumačenja se uobičajeno svrstavaju u sljedeća: *fizikalističko, psihološko, eshatološko i homerovsko*[90]. U fizikalističkom razumijevanju navedene grčke riječi se ističe vazduh kao kosmotvorna stihija za objašnjenje riječi ψυχή. U psihološkom, dominantnom shvatanju se ψυχή razumijeva kao sposobnost saznanja, i osnov saznajne moći. Homerovsko razumijevanje, ψυχή posmatra u značenju životnosti, samo je taj termin otežao pod novim značenjima i tumačenjima koja su ga udaljila od izvornog značenja. Heraklitov rječnik je neupitno nerazvijen, i sasvim je moguće da se ψυχή može tumačiti u svoj svojoj punoći značenja. Klasici marksizma pojašnjavaju da se moramo nositi sa otežalošću u tumačenju grčkih tekstova jer Grci su, naprosto, spremniji da pridaju više značenja riječima, nego što je to spreman čovjek kulture današnjice.

Duša je, u Heraklitovom poimanju, svjedočanstvo kosmoloških stihija, i mogućnost saznanja i vatra kao vitalistički princip, ali i više od toga. Duša je, za Heraklita, osnov naše čovječnosti u kosmosu sveobuhvatnog kretanja i vatre. Duša je besmrtna, i to Heraklit se ne trudi dokazati, već stavljajući svoj opravdani princip vatre kao dominantan zakon ljudske duše pokazuje njenu besmrtnost. Besmrtnost duše pokazuje nam da smo mi smrtni, „duša je svjedočanstvo naše smrtnosti“.[91] To je autosvjedočanstveni postupak koji nam se u osnovi jedinstvenosti otkriva kao unutarnja harmonija dva principa živućih, jedinstvo smrti i besmrtnosti. Ovdje nam se krije odgovor na pitanje iz frg. 78: (*Zar uistinu u nama samima ne prebiva smrt?*). Da, u nama prebiva smrt! Prebiva kao dokaz jedinstva naše duše sa principom besmrtnosti. Zbog toga duše zaudaraju

90 Navedeno prema: Šijaković, cit. izd. 263. (Šijaković bilježi i glavne predstavnike navedena četiri dominantna tumačenja.)

91 Ibid, 236.

na Had[92], jer u svome vitalističkom principu nose smrt, pošto duše ne vidimo, osjećamo ih po mirisu jer je duša vreli dah[93]. Paradoksalnost je naglašena, monizam zadovoljen i u psihološkom tumačenju, i harmonija kroz suprotstavljene težnje biva definisana i u duši.

Duša mora imati svoj dinamizam kako bi bila u poretku mijenjajućeg kosmosa i njegovog principa, jer vatrenim principom zadobija svoje postojanje, tako da i duša izvan osnovnog psihološkog tumačenja kao saznajna moć biva zahvaćena principom kretanja. Kretanje duše je smjena života i smrti, mitološki oblikovana, ali i kretanje duše koja obitava tijelima ljudi, ona zadovoljava i kosmološke postavke u sebi sadržavajući dva kosmička elementa: vatru i vodu. Ova dva kosmička elementa u duši imaju za cilj prikaz suprotnosti u poretku pojašnjenja etičkih učenja Heraklitove filozofije. Miroslav Marković tvrdi da je to momenat u kojem Heraklit spaja „kosmološko učenje sa etičkim“[94]. Kosmos kao vječna mjera transformacije, duši kao izdanku vječno živuće vatre omogućava da se uzdigne principima čiste svijesti, koji dušu čini suvom, trezvenom saznajućom[95]. Suva duša je duša koja je najbliža praosnovnoj tvari kosmosa, vatri; sličnošću sa kosmičkim poretkom zadobija mogućnost saznanja istine koju sa sobom nosi konstituens kosmosa. U Fragmentu 68, Heraklit objedinjuje svoj kosmološki princip sa svojom psihologijom rekavši: „Dušama je smrt da postanu voda, a vodi da postane zemlja. Od zemlje postaje voda, od vode duša.“[96] Vezivanjem ljudske duše sa kosmičkim stvaralačkim stihijama, Heraklit

92 Ibid, 235.

93 *Heraklit priznaje za opštu praosnovu svega što postoji - oganj (πῦρ) i toplo dihanje (ψυχή).* (Popović L.: cit. izd. 21)

94 Vidi: Marković, Miroslav; cit. izd. 17.

95 Heraklit u Frg. 74 tvrdi: „Suva je duša najumnija i najbolja“.

96 Frg. 68.

omogućava stvaranje pojma kosmičke pravde. Kako je duša mješavina vatre i vode[97], a voda u duši nosilac prostote i grijeha, mogućnost izbora i svojstvo sudbine postaje očigledna usmjerenost Heraklita da stvori mogućnost kosmičke pravde. Istinski izbori, oni koji za izbor imaju suvu dušu, slušaju princip vatre kao svoj usud i idu putem istine. Ukoliko je čovjekova duša, pak, vlažna, ona je van stanja razboritosti i svijesti, upućena putem kojim je vodi „nedoraslo momče“[98]. Iako je dušama radost da postanu vlažne[99], što čovjek postiže opijanjem, i idući putem naslade umjesto putem istine, duši se pričinjava nepravda dovođenjem iste u takvo stanje; jer nad njom se onda oblikuje sudbina nepravde. Pričinjavanjem naslade čulima i tijelu pričinjava radost spavajućim, ali probuđeni ljubitelj mudrosti vidi neophodnost asketizma kroz suvoću duše. Sjaj (munja) čovjekove duše koja je suva, je najčistija sličnost sa munjom bića pa time „suvi je sjaj najumnija i najbolja duša“[100]. Heraklit je svjestan da postoje teškoće u borbi sa požudom[101], ali je svjestan da ljudsko saznanje o sudbinskim odredbama takvog stanja duše, donosi neočekivani kosmički sud. Dijeleći sa ljudima ovu mudrost on ima za cilj čovjeka „vratiti na spasonosni put, a ne na mirnu kontemplaciju“[102]. Duša kao sudionik kosmotvornog procesa, i čovjek kao nosilac duše, doživljava put prema dolje i put prema gore; putem prema gore duša je suvlja i djelatna, duša putem nadolje je vlažna i poročna. Suva duša je razborita, ali razboritost joj ne donosi nespornu mudrost, ona joj otvara

97 Vidi: Rasel, cit. itd. 59.

98 Frg. 73: „Kad se čovjek opije, njega koji se tetura vodi nedoraslo momče, ne primjećuje kuda ide, jer ima vlažnu dušu.“

99 Frg. 72.

100 Frg. 75.

101 Frg. 105: *Teško je boriti se sa srcem (požudom>, jer što god poželi to kupuje na štetu svoje duše.*

102 Jaspers, cit. izd. 21.

puteve razvoja i jedna je od dvije potencije ljudske duše koja stremi ka dobrom.

Važnost duše za saznanje se prepoznaje u jednom od najpoznatijih Heraklitovih fragmenata koji problematizuje saznanje kroz empirijski saznajni kanal, Ljudima su oči i uši loši svjedoci (od male koristi) ukoliko imaju varvarske (neuke) duše[103]. Ovaj fragment treba razumijevati da je saznanje dubokih istina, mukotrpan posao ljubitelja mudrosti; ukoliko ta duboka istina svijeta postane i očigledna empirijskom aparatu čovjeka, ono je uzaludno. Razlog tome je glavno obilježje strane duše (varvarske), koje Sekstus Empirikus vidi u neracionalnosti. Sekstus u svom djelu *Protiv matematike,* tvrdi da varvarska duša vjeruje neracionalnim percepcijama[104]. Uzaludnost predočavanja racionalnih istina empirije je neminovan, pa se priroda duše pojedinaca mora mijenjati u smjeru suda pravde kojim se susreće svaka duša nakon smrti[105]. U Heraklitovom shvatanju empirijsko je drugost duše, ono jeste neophodno ali i ništavno ukoliko duša nije logosno ustrojena, „duša se povezuje u svijesti sa onim što je čulno i to čulno jeste njegovo drugo“[106], ali tek u pravilnom povezivanju imamo mogućnost saznanja istine. Duša je sa svojom besmrtnom prirodom u stalnom stremljenju ka savršenstvu, što za Heraklita ujedno znači i mudrost, tj. „misliti razborito“[107]; usmjerava onome što po prirodi joj je slično.

Zaključujemo da je duša besmrtna samo ukoliko je dio vječnožive vatre koja je život svijeta[108]. Kako je Heraklit gradio kosmologiju, postalo je neophodno da razmotri kako se duša

103 Frg. 4.

104 Navedeno prema: Barnes, Jonathan: *Early Greek Philosophy*, Penguin Books, London, 1987, 113.

105 Frg. 26: *Kad oganj stigne sve će zahvaliti i (svemu)suditi.*

106 Hegel, cit. izd. 247.

107 Jaspers, cit. izd. 23.

108 Vidi: Burnet, cit. izd. 50

odnosi sa ostalim elementima u promjenjivosti svijeta[109], što je uobličio simboličkom dodjelom osobinskih karakteristika stanjima duše vezujući ih za kosmološke elemente. Naime, Popović tvrdi da Heraklit izražava skeptičnost prema čulima jer nam ona „prikazuju stvari kao nepokretne“[110] što je osnovna greška u prikazivanju sveprisutnoga dinamizma. Pored ovog problema koji je riješen simbolizacijom, kod Heraklitovog poimanja duše se otvorio i problem jedinstvenosti duše kao takve. Heraklit svjestan svoga monizma, zagovara da duša treba da se izdigne iz privatnog svijeta i do zajedničkog svijeta mišljenja i uma[111]. Mnoštvenost karakteristika pojedinih dijelova i pojedinih duša neizbježno postaju predmet i ujedinjujućeg principa koji se postavlja u njegovom poimanju logosa. Tako da „svaka duša, imajući više i manje dijelova, obilazi svoje dijelove“[112], ujedinjujući sve dijelove duše u jedan principijelni monizam, Heraklit izbjegava mogućnost da se zakon jedinstva ospori u njegovom shvatanju duše.

„Priroda voli da se skriva“ (Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ)

Kosmos ustanovljen po principu kretanja, mijenjanja, harmonije, isporađa prirodu koja je jedinstvena zakonom svojstvena i oblikovana pod okriljem Jednoga. U razumijevanju prirode, kako u cjelosti, tako i prirode čovjeka, Heraklit ne odstupa od monizma. Priroda je monistična kao i konstitutivni element, osnov, svijet, kosmos. Razumijevajući nicajuće, narastajuće[113],

109 Vidi: Wheelwright, Philip: *Heraclitus,* Princeton, New Yersey, Princeton University Press, 1959, 61.

110 Popović, L., cit. izd. 23.

111 Vidi: Koplston, cit. izd. 79.

112 Diels, cit. izd. 162.

113 *Φύω rađati, rasti, izaći na vidjelo* (Mikecin, Igor: *Heraklit*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013, 92.)

Heraklit uviđa zakon mogućnosti i transformacije same prirode. Mogućnost prirode da bude, jeste u jedinstvu cjelokupne stvarnosti. Rast, rađanje, izlazak na vidjelo je moguće samo ukoliko je sve Jedno. Mudrac se prema svijetu odnosi slušajući govor prirode, i mudrac samo razumije govor prirode, i samo mudrac razumijeva prirodu. Tragajući za govorom prirode mudrac traži mudrost svijeta. Priroda u svom mijenjanju, kretajući ispostavlja izvjesne znake koji mudracu prirođeno postaju vidljivi i razumljivi. Heraklitovo istraživanje (πραγματεία) je upućeno prvobitno na znake koje pruža priroda, na osluškujući postupak istraživanja samog sebe. Priroda za Heraklita posjeduje ontološki rang[114], i predstavlja jedinstvo stvarnosti koje se pokazuje u poretku i po redu vremena, pa nam tvrdnje o Heraklitu kao panteisti postaju jasnije. Red vremena nosi sa sobom i promjenjivost i kretanje, pa kad Heraklit govori o kretanju, govori i o jednoj specifičnoj fluidnoj logici prirode, jer i priroda je sama po sebi proces[115]. Uočavamo da se Heraklitova filozofija karakteriše jednim specifičnim pnateističkim impikacijama koje čitamo među redovima. Zadatak mudraca koji prirođeno posmatra „skrivajuću prirodu“[116], jeste da pronikne u stvarnosnu suštinu prirode; kasnije će to i postati zadatak saznanja uopšte[117]. „Priroda, po Heraklitu, voli ostati skrivena radi same zaštite“[118], i zbog te zaštite mudrac mora uložiti sve napore da sazna jedinstvo prirode i njenu božansku prefinjenost prema znanju. Zakon reda je vladajući u prirodi, i priroda obuhvaćena tim zakonom je

114 Petrović, Aleksandar, *Antička filozofija*, Novi Sad, 2008, 46. (Zbog neposjedovanja originala nijesam u mogućnosti navesti izdavača ove studije o antičkoj filozofiji).

115 Hegel, cit. izd. 253.

116 Frg. 10: *Priroda voli da se skriva.*

117 Vidi: Aleksandrov et al., cit. izd. 57.

118 Premec, Vladimir, *Logos u Heráкleitosa,* M. C. M., Sarajevo, 1996, 41.

izvor mogućnosti saznanja zakona. Heraklitov princip kretanja je logički, tvrdi Hegel[119], ali je u njegovom prirodnom obliku shvaćen kao opšti prirodni proces. U *Temistenovim govorima* možemo čitati da: „prema Heraklitu priroda voli da se skriva čak više nego sam kreator prirode, kome se posebno divimo i kojeg poštujemo, zato jer poznanje njega nije lako zavrijediti“[120], priroda nastoji podučiti, a ne zavrijediti divljenje. Prirodu koja raste, mijenja se i razvija treba samo osluškivati[121] i djelati prirodno što za Heraklita znači ujedno i istinito. Govoriti istinu i raditi prema prirodi, prema onome što jeste, što je suština *jestva*[122], bivanja. Postaje očigledno da Heraklit svoju prasupstanciju kosmosa podvodi i u poimanju prirode vidjevši prirodno (pripadajuće prirodi) objedinjenje života i smrti i nagovještaj borbe kao konstrukta harmonije. Priroda i vatra postaju objedinjeni principom jedinstvenosti bića, tj. „vatra prilično odaje neku vrstu simbola da je priroda“[123]. Sa ovoga stanovišta postaje jasno da dio ljudskog koji je preoblikovan principom vatre tj. duša, jedini može posjedovati težnju saznanju istine. Iako istina za Heraklita pripada božanskom, i k’ njoj se teško stremi empirijskim alatima, duša polaže račun u saznavanju božanskog. Duša je prirodna, zato joj je i omogućen put sa dva smisla, ali takođe je neodvojivi dio i prirode i božanskog poretka. Vladanje i samovladanje, je uobrazilja kojom prividno vlada pojedinost, u istini (božanskom)[124]

119 Hegel, cit. izd. 256.

120 Navedeno prema: Barnes, Jonathan: *Early Greek Philosophy*, Penguin Books, London, 1987, 112.

121 Frg. 107: „Trezveno razmišljati najveća je vrlina, a mudrost je istinu govoriti i raditi u skladu s prirodom, osluškujući njezin glas.“

122 Staroslovenski prevod za φύσις je *jestЪstvo* (jestvo). (Navedeno prema: Mikecin, cit. izd. 35)

123 Guthrie, W. K. C.: *The Greek Philosophers: from Thales to Aristotle*, Routledge, Abingdon, 2013, 42.

124 Frg. 36: *Ljudska priroda nema moć spoznaje, dok je božanska ima.*

vladanje je vladanje prirode. U prirodi vlada istinski prirodni zakon sveg bivanja, taj nevidljivi zakon jača harmoniju opstajućeg bića koje se pokazuje kao vječno, ali u kretanju, prateći vječno kretanje. „Ne znaju niti kako treba slušati, niti kako valja (o zakonima prirode) govoriti“[125], većina misli da poznaje prirodu (time i njene zakonitosti), i o njoj govori kao o svojoj volji, naime za starog Efeškog mislioca priroda se ne pokorava čovjeku. Čovjek je u jedinstvu Jednog i svoje umovanje može jedino opravdati ukoliko govori ne o svojoj mudrosti (zakonima), već o mudrosti (zakonima) prirode. Priroda voli da se skriva, ali ostaje neskrivena; priroda nije skrivena čulima, već je čula ne poznaju (ne saznaju). „Bivstvujuće kao takvo u cjelini, koje su Grci nazivali φύσις“[126] je u svoj svojoj biti otkriveno, prepušteno očigledu ali u cjelini nesagledivo što prirodu čini skrivenom za čovjeka.

„Zakon reda koji treba da vlada u ljudsko životu, kao što vlada u prirodi“[127], mudrac (onaj koji se rijetko rađa među ljudima) može spoznati i ljudima ih predati na spoznaju, ali je često taj posao uzaludan; jer duša svjetine je češće vlažna (obmanuta) nego suva (trezvena). Kako je božanska priroda saznajna, dok za ljude nesaznatljiva pred licem Jednoga, otvara se pitanje mogućnosti saznanja uopšte. Ovo pitanje Heraklit rješava u poimanju logosa. „Vidimo kako je Heraklit prestao da bude fizičar da bi više bio filozof“[128]. Očito je da ispitivanje načela i zakona prirode pripada filozofu, tj. onom koji istražuje o bivstvujućem u cjelini, kako je prirođeno.

125 Frg. 6.

126 Hajdeger, Martin, *Uvod u metafiziku,* I. P. „Vuk Karadžić“, Beograd, 1976, 33.

127 Windelband, cit. izd. 73.

128 Dimon, cit. izd. 18.

Logos (λόγος)

Problem prevođenja riječi *Logos*, njegovog osnovnog značenja, njegovog mnogoznačja[129] predstavlja problem za razumijevanje krucijalnih momenata u heraklitovskom poimanju svijeta. Grčka dominantna potreba da apstraktnim pojmovima daju višeznačna obilježja je i kod Heraklita rezultirala nemogućnošću svođenja logosa samo na jedno značenje. Ukoliko bi se morala izvršiti redukcija značenja Logosa na jedno značenje, izgubio bi se određeni referencijal razumijevanja. Ukoliko je, pak, neophodno izvršiti redukciju na jedno značenje najprihvatljiviji bi bio Premecov predlog razumijevanja logosa kao riječi; drugih, pak, kao zbora (govora). Ukoliko se višeznačje logosa u Heraklita uspostavi kao osnov za poimanje njegove filozofije, otvara nam se pregršt mogućnosti za raznovrsnu upotrebu te riječi. Različito tumačenje ove riječi je često izraz diferenciranja u tumačenju Heraklitove filozofije u cjelosti; ukoliko *logos* interpretator tumači kao sinonim za Boga onda govorimo o teološkom razumijevanju, ukoliko, pak, interpretator u logosu vidi kosmološki element onda govorimo o kosmološkom razumijevanju itd. Pregršt razumijevanja se kreće od paradoksalnog, preko teološkog, do fiziološkog tumačenja jedne jedinstvene riječi Heraklitove filozofije. Ova jedinstvena grčka riječ koja je našla svoje mjesto skoro u svakom nazivu savremene nauke, za Heraklita ima kao centralan problem razumijevanje svijeta. Izraz logosa je višestruk i višeslojan, što nam govori da je samo značenje spekulativno i nedefinisano kao jedno. Često se ovaj izraz našao kao osnov za razvoj zasebne filozofske terminologije, pa čak i osnov po kome se razdvaja

129 Vidi: Premec, Vladimir: *Logos u Herákleitosa,* M. C. M., Sarajevo, 1996, 7.

naučnost od nenaučnosti u intelektualnim tvorevinama. Današnje poimanje logosa, posebno u njegovoj pridjevskoj neologističkoj upotrebi se sinonimuje sa slovesnošću. Kako je i „slovesnost" kao naša riječ višeslojna i višeznačna, tako nam razumijevanje pojma logosa nije od velike pomoći za razumijevanje Heraklitove filozofije. Kao što možemo čitati kod L. Tarana[130] da Marković odbacuje određene interpretacije Heraklitove filozofije, takođe uviđamo da on sve interpretacije preispituje prije nego uvidi njihove nedostatke ili prednosti da bi donio zgrušan sud o filozofskom pogledu na mjesto Heraklitove misli u interpretacijama. L. Taran nam svjedoči da je kroz kritike Markovića na druge intepretacije kao što su Kirkove, došao do zaključka da u konstantnom isticanju mana Kirkovih interpretacija logosa došao do nedostataka Markovićeve interpretacije[131].

Heraklitov logos je osnov cjelokupne stvarnosti u konstruktivnoj snazi svoje višeznačnosti; logos nije skrivajući termin kako to razumijevaju teoretičari čije se tumačenje često razumijeva kao mistično čitanje Heraklita. Mističnost je često samo opravdanje za nemogućnost razumijevanja ovog centralnog pojma Heraklitove filozofije. Za Heraklita čak pojam „filologija" posjeduje potpuno drugačije značenje, Heraklitova filologija ukoliko se logos uzme kao tačka stremljenja ka mudrosti upravo predstavlja njegovu filozofiju. Logos se izriče višestruko, što znači da mu je sadržaj izuzetno bogat[132], bogatstvo logosa jeste u izričaju višestrukosti, i poimanju višeznačnosti. Težnja da se rekonstruiše riječ je posao koji poseže za etimologijom, i takav postupak često vrši redukovanje značenja. Svaki filozof koji nastoji da se uhvati u koštac sa redukcijom smisla, tu rekonstrukciju traži ne u filološkim

130 Taran, Leonardo, *Collected Papers (1962-1999)*, Brill, Boston, 2001, 148.

131 Ibid.

132 Premec, cit. izd. 6.

analizama, već u spekulativnoj etimologiji. Cilj svih tumača Heraklitove filozofije nije u preispitivanju etimološke osnovanosti, već upitanost za mišljenje i smisao filozofije. Spekulativne etimologije, kao što je Hajdegerova, nemaju za cilj rekonstrukciju riječi već rekonstrukciju mišljenja. Iako je Hajdegerovo tumačenje možda od Heraklita načinilo „spontanog egzistencijalistu“[133], ono je značajno kao najsjajniji pokušaj rekonstrukcije mišljenja, i kako Charles H. Seibert kaže: „prije odbacivanja interpretacije samo zato što je spekulativna, moramo biti oprezni“[134]. Zaključujemo da je za filozofsko tumačenje, koje nije opterećeno filološkim analizama, spekulativna interpretacija značajna i u sticanju što temeljnijeg uvida u sloj značenja skoro pa neophodna.

Fragment koji se često nalazi na početku kao uvod u Heraklitovo mišljenje, koji je najčešće predmet tumačenja glasi: „Ako poslušate, ne mene, nego Logos, mudro je složiti se da je sve Jedno“[135], i često je spor interpretatora kako ga treba tumačiti. Ovdje dominira tumačenje da se u ovom fragmentu *logos* treba razumijevati kao um, razum. Implicira da ukoliko saslušamo naš *common sense*, koji predstavlja našu mogućnost da sudimo, onda je nužno sve jedno. Ukoliko se ovako razumije logos, onda je cjelokupna stvarnost u svojoj cjelini racionalno uobličena, i Hegel je bio u pravu, ne postoji nijedan Heraklitov stav koji nije uvrstio u svoju logiku. Pošto je logos realna struktura, i saznajna mogućnost time što se da saslušati (spoznati čulima), neminovno otkriva da je cjelokupna realnost ustrojena principom uma. U ovakvom razumijevanju dolazi do sinteze pojma duše i logosa[136]. Ono ima za dalju pretenziju da

133 Marković, Miroslav: cit. izd. 25.

134 Heidegger, Martin; Fink, Eugen, *Heraclitus Seminar 1966/67,* The University of Alabama Press, Alabama, 1979, predgovor Charles H. Seibert str. IX.

135 Frg. 1.

136 Šijaković, cit. izd. 233.

je logos uistinu „Bog samo bez antropomorfizacije“[137]. Mada, kako se teološka teorija razlikuje i razvija, tako i ovo shvatanje može imati različite konsekvencije, sjetimo se samo Šlajmaherovih interpretacija Heraklitovih fragmenata. Ukoliko, pak, imamo naturalizovani postupak tumačenja heraklitovskog logosa, onda kroz poistovjećivanje logosa sa prirodom, prirode sa Bogom, opet upadamo u teološke interpretacije. Jedno je sigurno sve je opravdano *sub specie aeternitatis*, kako bi rekao Spinoza.

Slušajući logos u prvom fragmentu, Heraklit vješto izbjegava sebe kao mjerilo stvari, retorički i filozofski odstupa od sofizma i daje jednu suptilnu kritiku; u konačnici i on ne posjeduje privatno poimanje, zasebno, njemu svojstveno, nego je i on dio jednog poimanja stvarnosti. „Ukoliko slušate mene, a ne logos“, je izjava koja bi od Heraklita napravila sofistu. Logos u svojoj vječnosti nije statična stvar poretka, već „poredak kao aktivna sila“[138]. Psihološko shvatanje logosa ima za posljedicu da razumije cjelovitu oblikovnu silu cijelog sve-jednoga kao beskonačno vječnu dušu koja je aktivni princip svega propadljivog. Psihološko shvatanje logosa, se vezuje za Heraklitov fragment o granicama duše koje je nemoguće ishoditi, tj. dubine duha su beskonačne, tako tvrde Jeger i B. Snel. U korist ovakvom poimanju logosa kao sinonima za princip duše se vezuje razumijevanje Heraklitovog fragmenta o granicama duše: „Tako su iskon i krajnja granica i svakog mogućeg puta duše ono koje se na putevima duše ne može iznaći“[139]. U skrivenosti, nemogućnosti iznalaženja logosnog konstrukta se gradi fundament na kome se formira psihološka

137 Soccio, Douglas, *Archetypes of Wisdom: An Introduction to Philosophy*, Cengage Learning, Boston, 2010, 67.

138 Šljivić, cit. izd. 174.

139 Despot, Branko, „Heraklit?“ u knjizi: *Vidokrug apsoluta*, sv. II, Zagreb, 1992.

interpretacija. Jedino je sigurno – u čovjeku duša heraklitovski shvaćena potencijalno razumijeva logos, čime ona može imati sličnosti sa istim, ali ne i biti isto. Zbog čega se u ovoj objektivnoj osnovi svega što jeste najednom preispituje spoznajni subjektivitet i duša, to možemo objasniti kao Adorno: „Kod Heraklita logos znači um, tako da na ovoj riječi možete vidjeti kako se, uprkos *tom intentio recta*[140], u neku ruku protiv njegove volje, ipak probija momenat subjektiviteta.“[141]

Probijanje subjektiviteta za posljedicu ima razumijevanje koje postavlja u logosu najsuperiorniji subjektivitet Boga. Sa druge strane često se možemo susresti sa tumačenjem logosa u prvom fragmentu kao argumenta, diskursa i takva tumačenja često za osnov imaju Burnetov prevod Heraklitovih fragmenata. Tako na primjer James Adam, oslanjajući se na Burnetov prevod, tvrdi da je prvi fragment čisti izraz depersonalizacije govornika. Koji u suštini govori ne slušajte mene Heraklita (jer ga Stari Grci i nijesu baš voljeli), već poslušajte moje argumente[142]. Što za poimanje logosa ima u osnovi zakonitost mišljenja, argument, logiku[143]. Logos neminovno ima principijelni karakter, sudeći po svemu dualistički percipiran kao princip kosmologije (realna struktura) i kao saznajni princip (saznajno teorijska smisaonost)[144]; u konačnici monistički određen. Logos doživljava mnoge metamorfoze[145], prvenstveno kod Aleksandrijaca[146]; pa tako je Kliment Aleksandrijski vidio u Heraklitu „paganskog

140 Namjera, usmjerenost na objektnu stvarnost; antonim *intentio obliqua*.

141 Adorno, Teodor, *Filozofska terminologija, uvod u filozofiju*, Svjetlost, Sarajevo, 1986, 372.

142 Adam, James, *The Vitality of Platonism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1911, 70, 78.

143 Sekstus Empirikus, *Sve što nas okružuje jeste i samo logično i razumno.* (N. P.: Hegel, cit. izd. 247)

144 Vidi: Šijaković, cit. izd. 231.

145 Bošnjak, cit. izd. 44.

146 Npr. Logos za Filona Aleksandrijskog znači božanski uzor.

proroka sudnjeg dana“[147], dok su drugi pak u njegovom logosu vidjeli mogućnost za razvoj sopstvene terminologije, idealizma, egzistencijalizma itd. Heraklit je bio osnova za stvaranje doktrina, koje će postati dominantni dio intelektualnih tvorevina u kasnijoj religijskoj i filozofskoj misli. Mnogi naučnici su našli u logosu tehnički termin, i uložili su mnogo truda da otkriju njegov metafizički smisao. Nalazeći za shodno da se služe logosom kao terminom svoje filozofije, ili, pak, da metafizički ustroje poimanje logosa u Heraklitovoj filozofiji. Logos posjeduje svoj metafizički smisao, taj smisao je u sve-jednom bivanju; mada, „možemo ići u krajnost kao Vollkmann-Schuck koji tvrdi da je Heraklitovo tumačenje skriveno u vlastitoj istini“[148], što ne donosi nikakvo rješenje.

Čovjek je stavljen pred vladajućim logosom u fluidnost logike bivanja i neposredno sagledavajući svijet nastoji ići putem znanja. Uobličeno znanje, kao i priroda, poznaje zakonitosti. Naime, iako je često odbačeno značenje logosa kao zakona, ovo poimanje se nameće kao neophodno za razumijevanje Heraklitovog logosa. Ukoliko pojmimo logos kao zakon, postavlja se pitanje referentne tačke te logosne zakonitosti. Različito se pristupa postavljanju te iste tačke u odnosu na ovo poimanje logosa. Logos se često može čitati kao zakon prirode, kao zakon države, kao zakon kosmosa, promjene, ali i zakon duše, saznanja. Iako Barbarić[149] odbacuje mogućnost da se logos pojmi kao zakon, govoreći da postoji adekvatna riječ za zakon koju Heraklit upotrebljava, ipak smo skloniji Jaspersovom mišljenju da je „logos početak zakona“[150]. Ukoliko, pak, uzmemo da je logos samo riječ sve-jednosti, onda

147 Barnes, Jonathan, *The Presocratic Philosophers*, Routledge, New York, 2001, 57.

148 Barbarić, Damir, *Grčka filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, 43.

149 Ibid. 47.

150 Jaspers, cit. izd. 19.

se ne može izbjeći da je u mudrosti govor i nužnost (zakon) objedinjen u umnom mišljenju (φρονεί)[151]. Upotreba termina φρονεί od većine autora za mudrost je imala za posljedicu teološki oblikovane interpretacije; jer ovaj izraz može označavati i vjerovanje. Uistinu Heraklit kaže: „Izmiče da bude spoznato zbog ljudskog nevjerovanja“[152], ali ne stiče se utisak da je Heraklitu cilj stvaranje novog religijskog pokreta, mada „mogao je da bude vjerski reformator da nije previše prezirao prost narod da bi se upuštao u širenje svog učenja“[153]. Opaska o nevjerici je ovdje usmjerena prvenstveno na gnoseološko poimanje, ali i na neophodnost za dubinsko zahvatanje mudrosti u jedinstvu sa logosom. Skriveni logos, po kojem se sve zbiva, je sa zakonom praktično obuhvaćen u umnom mišljenju, u čemu neposredno leži suštinska mudrost. Ovdje se logos očituje kao zakon rađanja svega u diobama, i može se govoriti o λόγος σπερματικός, dok pak sa druge strane poimajući logos kao uzrok onda možemo govoriti i o logosu kao πνευματικός λόγος. Logos kao stvoritelj umnosti, često podrazumijeva poistovjećivanje logosa sa Bogom; dok logos kao pokretač (uzrok) ima svoju nesvodljivost i sadržajnost u duši, Bog u Heraklitovom poimanju zadobija poziciju Jednog nesvodljivog, ali se o njegovoj saznajnosti ne raspravlja. Na trenutke koje otkrivaju kritike mitologije tog vremena se otkriva mogućnost da se čak sam(i) Bog(ovi) moraju kao mlađi od nastanka svijeta ustrojiti po logosnom bivanju stvarnosti. Nestalnost realiteta i nemogućnost pronalaženja istih u vječnosti, Heraklita misaono sagledavanje u dubinama svoje duše dovodi do rješenja da stalnu procesualnu svodljivost u borbi suprotnosti moramo pojasniti logosom, ne mitom. Ovaj proces demitologizacije realiteta je oblikovan u poimanju logosa kao zakona postojanja

151 Ibid. 19.

152 Frg. 116.

153 Rasel, cit. izd. 59.

ali i zakona duše. Taj logos, udes (sudbina Anaksimadrovski rečeno)[154] po kome se sve zbiva je racionalizovan, ali ne i u potpunosti racionalan princip cjelokupne stvarnosti. Poredak cjelokupne stvarnosti nije pasivni podmet svenosećeg, već je kod Heraklita poredak shvaćen „kao aktivna sila koju nazva logosom, razumom ili božanstvom"[155]. Logos jeste aktivna sila zbog fundamentalno određenog kretanja u kosmološkom principu shvatanja svijeta u Heraklita, ali i nije naprosto razum i nije naprosto božanstvo, a opet je sve navedeno. „Logos je put, zakonitost, ritam, sloboda i mudrost svijeta, društva i čovjeka"[156], logosni put je put moralnosti i saznanja, zakonitost je logosno ustrojenje svijeta i države i božanstava kroz borbu suprotnosti, sloboda je logosna jer je spoznaja teško saznatljivog sakrivajućeg prirodnog, i u konačnosti mudrost jer je logos cilj mudrosti i čovjeka i društva i svijeta. Zbog ovakvog shvatanja logosa, često se na marginama Heraklitovih gnoma zapiše jedinstvena odredba njegove filozofije kao materijalističkog monizma, istina „logos je za Heraklita sve-jednost"[157] ali ne postoji osnovanost za materijalističko opravdavanje monizma. Naime, zbog uzimanja vatre kao pratvari (*urstoff*), često se olako Heraklitovom monizmu pripiše materijalizam; njegov odabir vatre kao pratvari je čisto ispunjenje simboličke potrebe za objašnjenjem stalnog kretanja, koje se odvija jedinstvenom sve-jednošću logosa.

Heraklit je u svom monizmu otišao korak dalje, logosnost naime, postaje sveobuhvatni princip svejednosti. Kao filozof bivanja nalazi za shodno da je sve logosno, što ga čini panlogosnim filozofom. Logos nameće nužnost (χρεων), ali

154 Korać, V. Pavlović, B., *Istorija filozofije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1984, 31.

155 Šljivić, cit. izd. 174.

156 Nedeljković, cit. izd. 33.

157 Barbarić, cit. izd. 48.

Heraklit u kosmološkom oblikovanju vidi neophodnost za nužnošću, jer proizvoljnost ničemu nije dovela. Heraklit je u starijim mitovima vidio konstantu potrebu za stvaranjem novih mitova za pojašnjenje svake novonastale pojave s kojom se susretne čovječanstvo, uvidjevši stalno mijenjanje samih objašnjenja kosmološki ustorojenih u mitovima svoga naroda, te nastoji da nasuprot takvom poretku misli pruži jedan jedinstveni zakon bivanja sveobuhvatnosti svijeta. Demoralitet kojim su obojeni grčki mitovi je deplasiran sa sve-jednim važenjem logosa za sve stvari. Izuzeci u moralnom djelovanju više ne postoje i to su samo pogrešne predstave Hesioda i Homera, zato je njegovo djelo „jedini put za sve". Heraklit trpi izuzetke samo kada su saznajni procesi u pitanju, naime, samo mudrac (težilac savršenstvu) može se uhvatiti i koštac sa saznanjem logosa. Takav vještac[158] (platonovski rečeno) se rijetko rađa među nama, jer „pak magarcima je draža slama nego zlato"[159]. Heraklit postaje dijalektičar prirode, „on bivanje svijeta vidi kao proces dijalektike u kojem se logos pojavljuje kao prirodni zakon, prema kome čovjek ostaje lišen mogućnosti da na njega utiče i da ga promjeni."[160] Za razliku od Platona, Heraklit ne vidi svrhu mogućnosti promjene zakona prirode (*sveopšteg zakona*), već je svrha našeg poznavanja logosa „da se naši ljudski zakoni usklade sa njim"[161]. Zbog ovakvog stava Heraklita i drugih predsokratovaca rana grčka filozofija je kritikovana da više mari za kosmološka nego za epistemološka pitanja, tvrdi Raoul Mortley[162]. Pa se sa pravom može reći da je Heraklit prvi „pokrenuo pitanje spoznaje"[163]. Pored svega

158 Platon, *Kratil*, Studentski centar Sveučilišta, Zagreb, 1976, 25.

159 Frg. 51.

160 Laušević, Savo, *Filozofski pojam kritike*, Unireks, Nikšić, 1995, 31.

161 Vidi: Koplston, cit. izd. 79.

162 Mortley, Raoul, *Chapter I. Logos Identified* u časopisu: *Word to Silence*, 1. The Rise and Fall of Logos. Paper 2, 1984, 19.

163 Vejnović, Nevenka, cit. izd. 13.

napomenutog, moramo imati na umu da logos nije univerzalan sa ljudske tačke gledišta, da nije zajednički u spoznajnoj sferi, da se na isti način „kao mit ponaša u objektivnom egzistiranju dostupan je svima u svojoj promjenjivosti ali je ne saznatljiv u svojoj vječnosti“[164]. Objektivna dostupnost označava da je prijemčiv svima ali saznajno neuhvatljiv, da je rasprostranjen u svoj objektivnoj realnosti i da vlada njome, a da je skriven.

Logos kao zakon bivanja, uspostavljajući harmoniju sveopšteg kretanja mora biti skriven i nesaznatljiv čovjeku, čiju prirodu Heraklit posve ne cijeni kao božansku. Iz ovakve postavke mi uviđamo da su naši saznajni procesi iako ih je nemoguće usmjeriti u saznavanju zakona saznajnosti koji se ispostavlja u konačnosti kao kosmološki zakon, uvijek određeni logosom. Prosto se otkriva paradoksalnost u saznavanju samog saznajnog zakona, da li bi on predstavljao ikakvo valjano saznanje jer je van zakona saznavanja? Ovakav paradoks je posve obezbijedio logičnost postuliranja logosa kao nesaznatljivog principa saznanja. Logosno određeno saznanje se u Heraklitovom poimanju karakteriše kao najdublje umno saznanje. Logosno određeno saznanje se ogleda u najdubljem sagledavanju suštine koja se otkriva u zakonitostima bivanja, takva zakonitost nam se otkriva u našim misaonim dubinama duše u svojoj konačnoti nesaznatljiva i neotkrivena zakonitost, jer „ljudi ne umiju da misle dijalektički, ljudi nijesu u stanju da spoznaju logos, iako ga svakodnevno posmatraju“[165]. Posmatranje nam ne garantuje saznanje, ne garantuje poznavanje zakona, jer naše gledanje u poredak zakona nas čini samo nemoćnima da u svojoj konačnosti spoznamo nešto vječno važeće sve-jednog. Radi jasnoće, ukoliko posmatramo neki činilac objektne stvarnosti kao mit ili logos koji su u objektnoj dostupnosti tu prisutni, to nam ne daje za pravo mišljenje da smo taj činilac

164 Ibid, 16.

165 Aleksandrov, G. F et al, cit. izd. 62

objektne stvarnosti spoznali u njegovoj suštini. Skrivajući logos u objektnoj stvarnosti sveprisutan je skriven ali po njemu u Heraklita sve biva, skriven a opet jedini zakon bivajućeg. Ovako pozicioniran logos koji je uokviren u objektnom, često ćemo naći kao opravdanje da se Heraklitova dijalektika sama, naziva „objektivnom dijalektikom“[166]. Dijalektika shvaćena u objektivitetu postaje objektivni zakon svega, dok je za Hegela ovako shvaćena dijalektika kao objektivitet, „naznačena kao princip“[167] *per se* negira stavove da je kod Heraklita dijalektika metodski još uvijek nerazvijena (ovakvoj tvrdnji je sklon Jaspers)[168] jer načini suprotnosti nijesu jasno izdiferencirani. Metodsko razlikovanje je ostvareno kod Hegela u potpunosti, ali je onda heraklitovska dijalektika zadobila posve drugačije značenje. Zbog ovakvih stavova koji se vežu za poimanje heraklitovski obojene dijalektike pored Heraklitovog imena se često može naći titula praoca dijalektike materijalizma.

Nedeljković[169] uviđa značaj metodskog potencijala u heraklitovski poimanoj dijalektici, pa ipak tvrdi da su prije Heraklita rani grčki mislioci skloni traganju za znanjem, bez metodološke osnovanosti; dok nam se nameće tvrdnja da je Heraklit postulirao metod svoje filozofije koji je efikasno primijenio na sticanje znanja o prvim počelima. Nedeljković u Heraklitovoj filozofiji takođe vidi uspostavljanje metode (puta) mišljenja, „on za njom (metodom) traga i pronalazi je i nadalje je sprovodi“[170]. Iako je relativizacija nadošla kroz osnovanost svefluksirajuće stvarnosti, Heraklit nije sklon relativizovanju saznanja kao Kratil, „relativitet se proteže na teoriju spoznaje,

166 Bošnjak, cit. izd. 40.

167 Hegel, cit. izd. 241.

168 Jaspers, cit. izd. 26.

169 Nedeljković, cit. izd. 29.

170 Ibid, 29.

ali ne poriče objektivnu istinitost“[171]. Naime, Heraklit se koristi empirijskim sadržajima da pojasni objektivne zakone, da približi subjektima logosa njegov objektivitet. Logos kao objektivni zakon svega, je suprotstavljen empirijskom relativizmu i svepodložnom kretanju kao suprotstavljen vječni kanon stvarnosti i postojanja. Logos je najspontaniji izraz dijalektičnosti starogrčke umstvenosti jednog predsokratovca, Aleksandrov[172] čak tvrdi da je cjelokupna Heraklitova filozofija produkt spontane dijalektičnosti. Zaključimo Šarčevićevim riječima: „Heraklitska *dijalektika* – prva, a odista i jedina evropska koja je čista filozofija polariteta“[173]. Logos kao sadržajni zakon sveopšteg polariteta svijeta koji se ogleda u borbi suprotnosti je centar prve dijalektike u evropskom poretku misli, koji doživljava transformacije kroz razne poretke misli i svoju primjenu nalazi čak i kod mislilaca koji u svojim fundamentima imaju različite pristupe u filozofiji. „Praotac dijalektike materijalizma“[174] je svoje učenje o vatri kao praizvoru svega produžio i preoblikovao iz tvarnog sagledavanja u principijelno sagledavanje, tj. u dijalektičko shvatanje razvitka cijele prirode, njene fluidne logike bivstva.

Sa druge strane, kako je logos nosilac zakona bivanja, i kako je u saodnošenju ljudi sa tim zakonom mistifikovano, nespoznatljivošću, čovjek u opiranju logosa vidi nešto strašno, tvrde klasici marksizma, pa zbog straha od onoga što se ne dā spoznati, logos doživljava olako metamorfoze u dogmatski obojene termine. Podsjeća nas James Adam da je „Logos kasnije zamijenjen riječju *δόγμα* u prvom fragmentu“[175], i to upravo

171 Aleksandrov, G. F et al, cit. izd. 63.

172 Ibid, 51.

173 Šarčević, Abdulah, *Filozofija u vremenu, filozofija modernog doba II*, I. P. „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991, 303.

174 Premda tako nazvan od strane klasika marksizma.

175 Adam, James, cit. izd. 80.

zbog doživljaja logosa kao strašnog zakona onostranosti. Ovakvo poimanje je često navodilo na mišljenje da se logos treba razumijevati kao istinitost, što naposljetku odgovara srednjovjekovnom određenju jedinstvenosti istine i Boga gdje se često dogmatizam istine u teološkim tumačenjima zadobija monizmom; Premec[176] nas upozorava da je prevođenje logosa kao istinitosti najdalje Heraklitovoj filozofiji. Često se Heraklitov logos dovodio i u neposrednu vezu sa logosom iz „da su Hegel i Niče izrekli odveć poznate stavove o Heraklitu, jer nijesu imali 660 stranica napisanih o Heraklitu od strane prof. Markovića“[177]. Naime, Marković je svojim prevodima, komentarima i tumačenjima odveć pomogao razumijevanje Heraklita u evropskim intelektualnim krugovima, ali je nesporno da Marković odustaje od teološkog razumijevanja Heraklitove filozofije.

Logos je zajednički za sve stvari, pa se doživljaj logosa kao strašnog zakona onostranosti ne može opravdati teološkom težnjom da se Heraklitova filozofija primijeni u poimanju i tumačenju kanonskih spisa, Heraklit je mračan i za svoje doba. Bit logosa jeste u sveobuhvatnosti suprotnosti i njihovom jedinstvu u jednome kroz borbu. Logos nje moguće zahvatiti čulima jer kako nam već u prvom fragmentu Heraklit poručuje: „Taj Logos, koji vječno bivstvuje, ljudi nisu sposobni da razumiju niti istom kad za njega čuju, niti nakon što za njega čuju. Mada se, naime, sve dešava po tom Logosu (mnogi) ljudi liče na neiskusne kad se oprobaju u takvim riječima i djelima o kojima ja raspravljam, razlikujući svako prema njegovoj prirodi i objašnjavajući kako s njim stvar stoji. Ostali pak ljudi ne znaju šta budni rade, upravo onako kao što zaboravljaju ono to u snu

176 Premec, Vladimir, *Logos u Heráckleitosa,* M. C. M., Sarajevo, 1996, 13–14,

177 von Staden, H. ed., *The American Journal of Philology* Vol. 93, No. 4, The Johns Hopkins University Press, Oct., 1972, 608.

rade“[178]. Iz ove potrebe da se logos čuje, često ćemo naći objašnjenje da logos treba razumijevati kao govor, zbor, smisleni govor o nečemu. Takvom mišljenju je sklon određeni broj autora, pa i sam Hajdeger dovodi u vezu logos sa govorom, sa pričanjem, sa ispričanim, što je potenciranje sličnosti u poimanju sa mitom. Jedno je sigurno - za Hajdegera, kao i za većinu autora, naznačuje se bitan momenat jedinstva pa je logos u konačnosti dovođenje mnoštva u jedinstvo kroz zbor, tj. „dovesti skupinu u jedinstvo“[179]. Totalitet sadašnjice u logosnom objašnjenju kao i „totalitet sadašnjeg bivanja je ispod ovoga jednoga“[180]. U korist Hajdegerovom tumačenju logosa kao govora, rečenoga ide u prilog i frg. 3[181] gdje se jasno akcentuje potreba za slušanjem logosa da bi se on razumio. Dolazimo do zaključka da je logos sve izrečeno i ništa navedeno[182], i da je logos zadobio značenje koje je slojevito i primjenjivu vrijednost kroz terminološko određenje u svojoj jednoznačnoj neodređenosti, pa zagovaramo Majnarićev postupak da se logos ostavlja u izvornom obliku bez prevoda[183].

Jedinstvenost zakona u Heraklitovoj filozofiji

Heraklitov monizam koji se često definiše kao materijalistički monizam, zbog odredbe pratvari kao jedinstvene materije, za koju je on našao za shodno da bude vatra, je nematerijalna

178 Frg. 1

179 Heidegger, Martin, *Early Greek Thinking (The Dawn of Western Philosophy),* Harper San Francisco, New York, 1984, 60.

180 Ibid, 74.

181 Frg. 3 glasi: *Iako su čuli za Logos (slušali o Logosu) ne razumiju ga, nalikujući na gluve, što o njima svedoči i poslovica: „Iako prisutni, ipak su odsutni“.*

182 Up. Jaspers, cit. izd, 18.

183 Majnarić, Niko, *Heraklit. Svjedočanstva i fragmenti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1951.

principijalnost jednog simbolizma. Ovako shvaćen materijalizam kod Heraklita je svoju paradoksalnost ostvario kod mladohegelovaca i samim tim postao napose održiv jedinstveni opis Heraklitove dijalektike. Heraklitov monizam je evidentiran u principijelnoj formi ostvarivanja aksioma „istina je jedinstvena (jedna)". Zakonitosti koje se ekvivalentiraju u poimanju samog gnoseološkog oblikovanja nijesu svedene pod mnoštvenost zakonskih odredbi kognitivnih aparata, već u jedinstvenosti razuma određeni monistički isključujući (pojedinost) u jednom (opštem). Heraklit u uopštavanju zakonitosti okvira svoga vrhovnog zakona logosa, koji je ostvaren u jednosti (suštini) jednoga, niječe postojanje zasebnih zakonitosti. Zasebne zakonitosti i ono što nije kolektivistički određeno u svijesti pojedinaca, ne drži Heraklit za razumno, jer naprosto nije zajedničko nije *common sense*. U prilog izrečenom ide frg. 91[184] koji insistira da je *razum ono što je zajedničko svima*. Ukoliko je Jedno nosilac cjelokupnog bivanja svijeta, tj. ukoliko se istina ostvaruje kao jedna u jedinstvenosti mnoštva u svijetu, ta jedinstvenost se mora ostvariti po jednom jedinstvenom zakonu koji Heraklit naziva božanskim insistirajući da je stariji od svega što nastaje i biva po zakonitosti tog jednog zakona. Država se oslanja na zakon koji je zajednički, odredba *ius commune* uslovno rečeno, zakon koji mora biti zajednički da bi zavrijedio razumljivost pa i razumnost; njegova razumnost na državnom nivou se postiže *hranjenjem* sa izvora božanskoga zakona koji je kosmički izvor razumnosti svijeta. Božanski zakon je zajednički kao i razum, pa je on zakonitost svoje istinosne egzistencije zadobio kroz monizam. Jedinstvenost božanskog zakona je svojevrsna

184 Frg. 91 glasi: „Razum je zajednički svima. Oni koji žele da razumno govore treba da se oslanjaju na ono što je zajedničko svima, kao država na zakon i još jače. Sve, naime, ljudske zakone hrani jedan božanski zakon koji uistinu vlada dokle hoće, svima je dovoljan i sve premašuje."

samovoljna odredba svijeta kao htjenja da se bude, biti u istini zakon se određuje kao Jedno. Zakon kao Jedno, zadobija i odredbu vječnosti, jer kao zajedničko odolijeva vremenitosnom nebivanju; jer zadobijanje slave kao vječnog statusa je odabir jednoga podučava nas Heraklit iz frg. 111[185]. Oni koji žive po ustrojstvu logosa, oni koji žive kao *homo-logein* (u skladu sa logosom) biraju Jedno prije mnoštvenosti, jer zakon obezbjeđuje moralan život i život u harmoniji. Radi podrobnijeg razumijevanja, treba uzeti u obzir da je svima u zajedničarenju u božanskom zakonu pod kojim se razumnost određuje kao ono zajedničko dato da biraju vječnost Jednog, nažalost *većina je zasitna poput stoke* i ređe se odlučuje putem zakona, jer je *mnogo rđavih, a malo dobrih*. Kakvo je mjesto jednog ljubitelja mudrosti u poretku jednovažećeg jedinstvenog zakona? Heraklit tvrdi da živjeti u istini znači ostvarivati se u jedinstvu sveopšteg zakona i prevazilaženju sebstva i ustvrđivanju jedinstvenosti zakona koji je istina. Ili, kako je to Milenko Perović hegelovski odredio čitajući Heraklitove fragmente: „Živjeti u istini znači učestvovati u božanskom zakonu, slijediti to zajedničko, upravljati se prema opštem zakonu, opštem umu svega“[186]. Neminovno je da je Gomperz bio u pravu tvrdeći da je, u jednu ruku, Heraklitova filozofija „radikalno-revolucijonarna, jer ruši sve granice između dobra i zla, dok je u drugu ruku istorijski konzervativna“[187]. Nasuprot ovakvom gledištu, V. Jeger u

185 Frg. 111 glasi: „Ta kakav je njihov um ili razum? Povode se za narodnim pjevačima, sa svetina im je učitelj, jer ne uviđaju da su ‘mnogi rđavi, a malo ih je dobrih’. Najbolji (najplemenitiji) ljudi odabiraju jedno umjesto svega ostalog – vječnu slavu umjesto prolaznih stvari, dok se većina zasiti poput stoke.“

186 Perović, Milenko, *Istorija filozofije*, Filozofski fakultet u Novom Sadu odsek za filozofiju, Novi Sad, 1997, 88.

187 Navedeno prema, Bazala, Albert: *Povijest filozofije*, Globus, Zagreb, 1988, 115.

ovom zajedničkom (zakonu), zbog osobenosti Heraklitove psihologije, vidi božije zapovjesti[188] (kanone), hrišćanski oblikovan zakon. (Iako se u svakoj težnji da se Heraklitovo poimanje jedinstvenosti zakona pojmi kao božanski zakon, zapovijest). Prethodno izrečeni stav o jedinstvenosti zakona nije jedini pristup u tumačenju i interpretaciji. Perovićev pristup je usmjeren na posve drugačije poimanje, dok često možemo čitati i racionalističke pristupe ovoj problematici. Zaključujemo da nam se, zbog percepcije logosa kao zakona, i samo poimanje zakona u njegovoj monističkoj određenosti otvaraju različite mogućnosti za poimanje istoga. V. Jeger za razliku od drugih teoretičara vidi u htijenju jednoga kosmološkog principa, Vladara (Boga) koji u „svojoj apsolutnoj savršenosti je... najkorisniji zakon za sve“[189]. Moramo razmotriti ovaj neuspjeli pokušaj pokrštavanja Heraklita, kako to naziva profesor Premec. Zakon jeste božanski zbog svog kosmološkog određenja, kao i sa stanovišta vječnosti ali sama volja Boga nije, jer ovom zakonu se *valja pokoravati* kaže Heraklit u frg. 110, dok je, u hrišćanskoj dogmatici nemoguće nepokoriti se volji jednoga Boga. Pozicija monizma je nešto drugačija što primjećuje i sam V. Jeger naime, „Heraklit nije zadovoljan formulom: ‘sve stvari potiču iz jednog’, nego tvrdi: ‘sve je jedno’“[190]. Ovom monističkom principu imamo suprotstavljene pozicije Jegera i drugih teoretičara gdje je, pak, objedinjujući princip Bog i njegova volja, dok se kod drugih teoretičara kosmos prepoznaje kao ujedinjujući, pa Mikecin svjedoči: „Ono sve kojim objedinjena bivaju ona sva jeste svijet κόσμος“[191]. Biće je jedno, i kao takvo prethodi bivanju zakona koje je

188 Jeger, Verner, *Teologija ranih grčkih filozofa*, JP Službeni glasnik, 2007, 100.

189 Jeger, cit. izd, 108.

190 Jeger, cit. izd. 106.

191 Mikecin, cit. izd. 36.

nahranjeno božanskim zakonom, ali biće kao jedno prethodi bivanju zakona. Jednog je Heraklit svjestan, „od jednoga tona ne nastaje muzika“[192], tako ni od jednosti zakona ne može nastati harmonija u svijetu. Takva jedinstvenost zakona koja postoji za sebe po svom kosmičkom htijenju, se u postojanju za sebe vječnoga zakona jednoga ipak ostvaruje na opštem planu.

Heraklitovo poimanje zakona se naslanja na njegovo kompleksno poimanje logosa, tj. logos kao početak zakonitosti dozvoljava pojavu sverođenog da se pojavi da izađe na vidjelo da bude ostvareno u bivanju. Kako Sekstus zagovara da je vrijeme prva suština, moramo odati priznanje da nas u filozofiji Heraklit upoznaje sa tom prvom suštinom, da nam daje sveopšti prvotni princip po kojem sve biva u zakonitosti, ne pojavnosti, već opstojanju svijeta. Kažemo da je vrijeme materijalna suština, što za dalje konsekvence ima da je suština zakona u njegovoj nematerijalnosti ostvariva kao vječnost Jednoga. Po redu vremena stvari streme ka propadanju, tj. po redu vremena stvari moraju propasti, zakon se ne nalazi u redu vremena jer je nematerijalizovan pa stiče vječnost; zakon donosi red vremena po kojem stvari propadaju gdje je njihovo postojanje omeđeno i usmjereno ka nepostojanju. Heraklit u propadanju ne vidi kao Anaksimandar nepravdu, već je to nužnost i neizbježnost jednoga zakona. Kosmos je bivanje, za čiju opstojnost je neophodan identitet propadanja i postojanja[193]. Zakonitost koja objedinjuje propadanje i postojanje ne vrši u objedinjavanju negiranje propadanja, pa je jedinstvenost zakona kao sveopšteg u njegovoj potencijalnosti za razvoj kroz prosto nastajanje; nastajanje nije puka logička suprotnost propadanja, već u heraklitovskom poimanju oni postoje jedinstveno bez međusobne mogućnosti isključenja. Aristotelova opaska[194] da

192 Hegel, cit. izd. 247.

193 Up. Hegel, cit. izd. 245.

194 Aristotel, cit. Izd. 143.

je za ovakvo stanje stvari nužan zaključak da je u tom jedinstvenom zakonu sve istinito je logična ali i ne opravdana. Naime, Heraklitovo jedinstvo suprotnosti ne daje prevlast da je svemu sve istina. Heraklit je svjestan da je u svijetu više onih koji žive kao da imaju svoju zasebnu istinitost[195], ali je zakon i njegova jedinstvenost istinita, pa je Aristotelova opaska: „Čini se da Heraklitov stav po kome sve jeste i nije čini da sve bude istinito“[196], nedostajuća sa referentnošću na jedinstvenost zakona. *Sve jeste i nije* je odrednica koja zakon kao Jedan čini mogućim kao opštevažeći. Aristotelov pristup je posve prilagođen njegovom razumijevanju i upotrebi Heraklitove misli, ali je neminovno da su suprotnosti koje srećemo u Heraklitovom monizmu samo *coincidentia oppositorum.* Ne postoji konstituent van jednog sveopšteg važećeg zakona, iako *spavajući* žive kao da je njihov privid zbiljski (istinit), u borbi svejestosti i svenijekanja istinitost je u jednom „samo sebe obrazujuće vladanje bivstvujućeg u cjelini“[197]. Taj jedinstveni zakon je σπερματικός, zakon rađanja ali i umnosti, je stvoritelj umnosti. Jaspers ima pravo kada tvrdi da „Heraklitova filozofija vodi borbu protiv lažnoga, a daje upustva za život u istinitome“[198], jer to svevažeće božansko upravljanje (pilotiranje) je neizbježno i univerzalno, samo što je privid češći i lakše je u zabludi oslobođen težine moralnosti živjeti. Alex Long naime tvrdi da je božansko umno i sveobuhvatno, zakon i logos su objedinjeni u umnom, a u umnom leži mudrost; sa napomenom da je „umno jedinstveno pilotiranje svijetom univerzalno“[199]. Ta jedinstvenost je za dalje imala posljedice da

195 Frg. 92 glasi: „Mada je ovaj zakon zajednički (opšti), mnogi žive kao da imaju vlastitu pamet (moć rasuđivanja)“.

196 Aristotel, cit. Izd. 143.

197 Šijaković, cit. izd. 212.

198 Jaspers, cit. izd. 23.

199 Long, Alex, *Wisdom in Heraclitus*, u *Oxford studies in Ancient*

monizam u Heraklitovoj mudrosti, tvrdi Alex Long, prati monizam i njegovog svijeta[200].

Unitarnost same mudrosti u Heraklitovom poimanju se ogleda kao poimanje da je sam pristup mudrosti jedan, ali i da je sadržaj te mudrosti u zakonu Jednoga jedinstven (unitaran). Unitarnost se ogleda i na planu zakona i planu sadržaja. Unitarnost zakona postavlja samo jedan jedinstveni smjer koji postavlja cilj moralnog djelovanja kao življenja u saglasnosti sa jedinstvom zakona. Zaključujemo da je logos (λογοσ) početak zakona (νομοσ) i da nasljeđuje unitarnost istoga, da se u praktičnom djelovanju objedinjuju unitarnošću umnom mišljenju (φρονει) gdje se čovjek susreće sa mudrošću (σώφρονα), koja nije izvan njega. Čovjeku nedostaje cjelokupan uvid, cjelina je nedostajuća, ali opet svu mudrost treba da traži u sebi sa sviješću da mu je cjelina nedostižna i često u prividu. Heraklit cijeni prevazilaženje sebe, uspinjanje kroz vladanje sobom u putu postavljenim od mudrosti po zakonu jednom. Saglasje božanskoga (cjelovitog) i ljudskog (necjelovitog) uma jeste suština, istina[201]. Ljudskom stajalištu nedostaje cjelovit uvid u mudrost, božanski pak je suštinski. Većina sadržaja božanskoga porijekla je nesaznato, naprosto ignorisano samo zbog nevjerice. Zbog heraklitovskog poimanja zakona koje se proširuje sa metafizičkog plana na etički, često teoretičari koji su skloni psihološkom tumačenju logosa, kao što su Šijaković, Jeger, B. Snel i drugi; zagovaraju odvajanje zakona prirode i zakona logosa (u njihovom poimanju duše). Ova jedinstvenost zakona je nužna i neodvojiva, dualitet u odredbama zakona je samo privid jer je nemoguće razbiti sveobuhvatni monizam u Heraklitovoj filozofiji.

Philosophy ed. David Sedley, vol. XXXIII, Oxford University Press, New York, winter 2007, 15.

200 Ibid.

201 Up. Perović, cit. izd. 88.

Zakonitost u Heraklitovom pogledu na bivanje i na mudrost donosi da je ona nužna i da proizvoljnost ne vodi nikuda, znači da je samo zakonita staza, mudra staza kojom treba da hodi čovjek. „Proizvoljna staza ne vodi nikuda, saglasnost (νομοσ[202]) je mudro“[203], tvrdi Petrović.

Heraklitovo Jedno (τὸ ἓν)

Jedno u Heraklita je cjelokupna objektivna stvarnost, materijalnost svijeta je jedna i mnoštvena u svojoj jednosti. Jednost cijele stvarnosti je određena u već pojašnjenoj simbolizaciji vatre kao nematerijalnog fluidnog principa cijele materijalnosti. Kako to Jedno biva? Jedno biva po jedinstvenom principu bivanja koji zakonski odredi Heraklit kao Logos. U bivanju je objektivitet tog zakona, jednog nemjenjivog u svojoj fluidnosti sveživuće prirode. Iz svega (jednoga) biva sve (mnoštvenosti), gdje se jednost cjelokupne stvarnosti ne gubi nastajanjem i nestajanjem već je sve u Jednom sadržano. Jednost svoju ontologizaciju zadobija mogućnosti mnoštva. Takav princip za dalje ima posljedice jedinstva u mnoštvu i jedinstva u razlikama, koji za dalje postaje princip dijalektičnosti Heraklitove filozofije. Kako je stanje svijeta obrazovano po principu *iz svega jedno i za jedno sve*, nazire nam se zaključak da je borba suprotnosti osnov za opstajanje Jednoga. Zaključujemo da je sukob suprotnosti od suštinskog značaja za bivstvovanje Jednog, a da je njegovo bivstvovanje sama mogućnost da se isporodi mnoštvenost u pomenutoj borbi. Mnoštvenost nije slučajni produkt borbe suprotnosti u bivstvovanju Jednoga, već je mnoštvenost suštinska odredba sveobuhvatnog jedinstva Jednoga. Jedno ima suštinsko određenje samo u postojanju mnoštvenosti, slučajnost u poretku koji se zbiva po zakonitostima logosa nije dozvoljena

202 νομοσ se može razumjeti i kao zakon.

203 Petrović, cit. izd. 43.

u dijalektici Heraklita Mračnog. Kako je ovaj put, put mračnog pristupa uvida u tamne osnove svijeta, potrebno je osvijetliti supstrat svijeta, za šta je Heraklit u pogledu na svijet našao munju, bljesak itd. Jedno je konkretno opšte, i „Heraklitova filozofija više odgovara ideji konkretno opšteg, Jedno koje postoji u mnoštvu, identitet u razlici“[204]. Bivstvovanje je Jedno u svemu što jeste na konkretnom planu opštosti, Jedno nije smješteno van konkretnosti bića; Jedno je sve i u svemu. Jedno se onda kao konkretna pokretačka snaga može razumjeti kao da je u razdiobi, u razdvajanju isporodila mnoštvenost. Nadalje, Proklova napomena[205] nas upozorava da je Jedno izvor ljubavi a ne razdora. Jedno je u napetosti svoje konkretnosti i svoje opštosti razvučeno u značenju i nedefinljivo kao pojam svojstven razumljivom, Jedno je kao takvo moguće u čovjekovom poimanju, ali on nastoji da se konkretizacijom saodnosi prema svijetu kao fragmentu, ali čak i taj fragment je cjelina bivstvujućeg Jednoga. Zakon koji održava opstojanje Jednoga kao takvoga opšteg principa, se često može pročitati kod raznih teoretičara kao ideja kosmičke pravde[206] koja ne dozvoljava smiraj borbe suprotnosti. Ovako shvaćena ideja pravde ne dozvoljava prevlast jedne od suprotnosti već drži sve stvari i svijet u tenzionoj napetosti između dvije strane. Nameće nam se zaključak da je Heraklitovo poimanje da su suprotnosti međusobno ekvivalentne upravo produkt ideje onostrane kosmičke pravde[207], jer u tenziji između dvije suprotnosti, suprotnosti bivaju izjednačene. Heraklit iz mnoštvenosti izvlači konsekvence jedinstva[208], ali to jedinstvo je kosmološko i

204 Koplston, cit. Izd. 77.

205 Svjedočanstvo o ovoj napomeni nalazimo kod Petrovića, cit. Izd. 43.

206 Ovakav pojam možemo pročitati kod Rasela, cit. izd. 61.

207 Podsjetimo se frg. 65: „Helije (sunce) neće prekoračiti svoje mjere, jer će ga u suprotnom pronaći (sustići) Erinije, pomoćnice (boginje) pravde.“

208 Vidi: Šljivić, cit. Izd. 172.

upozorava da je čovjekova perspektiva takođe jedna, ali nedovoljna jer je necjelovita. Bivstvovanje Jednoga je zagarantovano borbom suprotnosti i mogućnosti mnoštva kao konstituenta suprotnosti, jer se ne bi moglo Jedno pojmovno uobličiti da njemu ne postoji suprotnost. Za Heraklita je sve fluidna konstituencija svijeta u Jednom, i takav pogled nam isporađa mišljenje da je sva individualnost prolazna i da je stanje svih stvari iluzorno nepromjenjivo i da je svaka stvar u napetosti između dva suprotna stanja. Jedno je, u svojoj nepromjenjivosti suprotstavljeno mnoštvenoj prolaznosti, zadobilo karakteristike vječnoga. Biće kao vječno je Jedno i prvotno, njegovo bivanje je drugačije pa je mnoštveno, i sa druge strane u zabludi smo, tvrdi Heraklit, ako ne mislimo to jedno.

Prije Heraklita nam nije bila jasna odvojenost u ranoj grčkoj filozofiji bića i njegovog bivanja, Hegel tvrdi da je Heraklit odgovoran za tu odvojenost, takođe i sam Hajdeger vidi u Heraklitu mogućnost za ontološku diferencijaciju[209]. Alex Long[210] je stava da to Jedno od koga sve nastaje i kojem se sve vraća, ima i gnoseološke posljedice, pa je tako istinsko saznanje jedinstveno zbog izvora tog poznanja. Kad ovako pozicioniramo stvari, otvara se mogućnost o polemici Božanske mentalne aktivnosti u Heraklitovoj filozofiji, koju su svojevremeno zagovarali Jeger[211] i njemu slični teoretičari koji su svoja tumačenja usmjeravali na srednjovjekovne interpretacije. Danas, teoretičari sve manje govore o ovakvoj ideji kada tumače Heraklitove fragmente, usmjerenost ka jeziku dovela je do odbacivanja ovakve ideje skoro i u potpunosti, mada se negdje još koristi kao tehnički termin oslobođen teologike. Konsekvence unitarnosti treba razumijevati samo u kontekstu koji je izložen u prethodnom poglavlju, tj. da je učenje mnoštva

209 Vidi: Hegel, cit. Izd. 241.

210 Vidi: Alex Long, cit. izd. 14.

211 Jeger, cit. Izd. 108.

naspram učenja jednog borba suprotnosti, ali takođe mnogoznalaštvo treba razumijeti kao znanje mnoštva, istinsko znanje je jedinstveno. Ovakvi komentari su uglavnom usmjereni na frg. 35[212] kao i na frg. 16[213] kritiku analitičnosti (raščlanjivanja) i potrebe za sintezom mnoštvenosti u Jednom.

Pitanje pozicioniranja σώφρονα u ovako shvaćenom Jedinstvu svijeta i gnoseoloških mogućnosti se otkriva u Heraklitovom frg. 19 koji glasi: „Samo se u jednom sastoji mudrost: poznavati duhovnu moć koja upravlja svime kroz sebe". Spoznati logos, koji je izvor zakona jedinstva, je mogućnost za tu duhovnu moć koja upravlja svime kroz sebe. Mudro nije ni u jednom od pojedinačnih ali je u Jednom, mudrost nije u mnoštvu, nije u mnjenju jer „mnjenje je ono što najpouzdaniji (najčuveniji) čovjek spoznaje i čuva. Pravda je ta koja će zgrabiti tvorce i svjedoke laži"[214], tvorci laži žive kao da za njih postoji njima svojstven svijet. Heraklitova filozofija postaje usmjerenošću ka Jednom preispitana i preoblikovana u poimanju mudrosti, pa će R. Blažević reći da „Heraklitova filozofija kulminira u onome što sam naziva mudrim"[215]. Jeger tvrdi da se u Heraklitovom poimanju mudrosti vrši svojevrsno odijeljivanje, pa je, po njegovom mišljenju, Mudro odijeljeno od svega[216], ne pripadajuće ničemu i jedinstveno je[217]. Tako da Mudro postaje transcendent koji je zaista kulmativna tačka Heraklitove filozofije. Ovako oblikovana tvrdnja ide u korist tvrdnjama o

212 Frg. 35 u Višićevom prevodu glasi: „Učitelj većine ljudi jeste Hesiod. Smatraju da mnogo toga zna on koji nije poznavao (prirodu) dane i noći. Oni su, naime, u (bitnosti) jedno."

213 Frg. 16 glasi: „Veliko znanje ne uči pameti, jer bi (inače) naučila Hesioda i Pitagoru, Ksenofana i Heteja".

214 Frg. 118.

215 Blažević, Robert, *Uvod u povijest filozofije,* ICR, Rijeka, 2011, 23.

216 Up. frg. 18: „Od onih čija sam naučavanja čuo (proučio)niko nije uznapredovao dotle da bi spoznao da je mudrost od svega odvojena."

217 Vidi: Jeger, cit. izd. 107.

božanskoj mentalnj aktivnosti. Kada razmatramo Heraklitovo poimanje Mudrosti, upozorava nas Sandywell da ga moramo ne samo epistemološki odvojiti od učenjaštva već i na sve moguće razine[218]. Mudrost je *bljesak*, ne kontinuirani napredak i uznapredovanje, već skokovit bljesak u sagledavanju stvarnosti Jednoga. Filozof kao ljubitelj mudrosti tvrdi Heraklit u frg. 49[219] bi trebalo da poznaje mnogo, ali njegovo znanje treba da bude usmjereno ka prirodi, jer predmet filozofije od Heraklita je usmjeren u izučavanju sebe i prirode *per se*. Dolazi do egalizacije zakona prirode i zakona koji isporodi logos. Tako Heraklit postaje filozof prirode i filozof bivanja, kod kojeg obojenost gnoma monizmom postaje suštinsko određenje njegove filozofije.

Heraklitov pogled na traganja drugih koja su usmjerena ka poznanju Jednog su poprilično nadobudna i determinisana mudrošću čovjeka, dajući do znanja čitaocu da je potrebno mnogo zemlje prekopati da bi se malo zlata našlo[220]. Nasuprot kolektivnosti zakona, zajedničkom određenju logosa i duše, rijetkima je prilika biti u *munji bića*. Heraklit je sklon permanentnoj kritici koja je usmjerena na pretenzije da se posjeduje sopstvena mudrost koja je odvojena od svijeta. Na meti njegove kritike se našao čak i Pitagora pa u frg. 17 čitamo: „Pitagora, Mnesarhov sin, više od svih ljudi bavio istraživanjem pa, odabravši ove spise, od njih stvori vlastitu mudrost: mnogoznalaštvo i pogubno umjeće (kajišarenje)." Pogubna umijeća često stiču oni koji misle da je njihova mudrost mudrost Jednog, Heraklit napominje da je čovjekova perspektiva nejedinstvena i necjelovita. Mudrost koju čovjek stiče, do koje se čovjek uzdiže je Heraklit vezao uz pojam

218 Sandywell, cit. izd. 238.

219 Frg. 49 glasi: „Oni što vole mudrost (filosofiju) treba da uistinu mnogo toga poznavati."

220 Frg. 8 glasi: „Oni koji tragaju za zlatom mnogo zemlje prekopaju da bi našli malo (zlata)."

vatre na neposredan način; u prilog izrečenom čitamo kod R. Blaževića da „prvi i svojstveni vidovi vatre u Heraklita su ponajprije užareni zrak i nešto poput etera, zatim bljesak, a onda i suho blistanje pripadno duši pročišćenoj do mudrosti“[221]. Ovdje nam se nazire dokaz da je Heraklit vatru kao princip uzeo ne samo sa kosmološkog plana, već da mu je našao primjenu kroz simbolizaciju i u psihologiji, etici, gnoseologiji. Ovdje moramo istaći sljedeće, sve metafore čitane u Heraklitovim fragmentima se bez problema prepoznaju kao simbolizacije i čita se njihovo konotativno značenje, samo je iz nekoga nepoznatoga razloga teško povjerovati da je Heraklit vatru uzeo kao simbol za svoje tvrdnje, razlozi tome su posve nejsni.

Njegova etika je obojena principijalnošću njegove psihologije o kojoj je ranije bilo riječi, ali je vješto smještena i u kontekst zakonitosti logosa, pa nas nužnost o kojoj smo čitali u njegovom poimanju jedinstvenosti zakona navodi na zaključak da je njegova etika posve jedna saglasna staza zakonitosti. Sveukupno, dolazimo do jasnije ontološke slike da Jedno nije stvoreno pa je samim tim za Heraklita vječno nedjeljivo, „Jedno postoji samo u napetosti suprotnosti ta napetost je bitna za jedinstvo Jednog“[222]. Ova naznačena napetost nije razlika, već jedinstvo u borbi, istovremenost u Jednom. Koplston će u Heraklitovom Jednom kao i Jeger i Bremer[223] vidjeti Boga kao kosmičko jedinstvo, drugi teoretičari su skloniji da samo poimanje Boga ovdje uzmu idejnim projektom[224]; opravdanje

221 Blažević, cit. izd. 23.

222 Koplston, cit. izd. 76.

223 Naime, Bremer vidi mogućnost bivanja svijeta u Bogu (Vidi: Bremer, Dieter: „Logos, jezik i igra u Heraklita“, u: *Filozofska istraživanja*, 10, 1990, str. 923-933.)

224 Drugi teoretičari kao Mikecin će vidjeti da je Kosmos ništa drugo već pojava zbora (logosa) u bivanju, ističući govor kao antropocentričnu osobenost ljudi (Vidi: Mikecin, cit. izd. 92).

za tako nešto vidimo u njegovom poimanju jedinstva u suprotstavljenosti sa stvarnim mnoštvom, pa se, logički gledano, može izvesti krajni zaključak da je sam Heraklit tvrdio da je Bog stvarnost, što je najdalje od njegovih gnoma. Nasuprot našem stavu možemo pristupiti *sub specie aeternitatis*[225] kako je pristupio i Koplston i ontološki oblik Jednoga definisati kao kosmičko jedinstvo koje se da predstaviti kao Bog. Bivstvovanje je Jedno, i u svemu što jeste je jedno, i sve jeste opravdano *sub specie aeternitatis,* ali fluid njegove logike bivstvovanja bi bio zatvoren u okvire rane grčke teologije, sa jednim dominantnim panteizmom. Korijen svega je promjena i ona se ne da izvesti ni iz čega konkretnog pa je kao drugačija osnov svega konkretnog, bez Boga kao osnova.

Pored naznačenih pogleda na tumačenje Jednoga u Heraklitovoj filozofiji moramo napomenuti da je mogućnost bivanja definisana višeznačno kod pojedinih autora čak kao igra (ciljajući na borbu suprotnosti), sloboda (sa implikacijama na mudrost), pravda (poredak svega propada i to Heraklit naziva pravdom), i Bog kao kod Bremera. Nazire nam se tvrdnja koja sada postaje očigledna, a to je da Jedno kao bivanje djeluje kroz pojave, a ne stoji nepomično kao konstituent iza njih kao nedjelujući princip svijeta. Mikecin tvrdi da bivanje bića, tj. Jednoga ne stoji iza pojava već se ustremljuje kroz njih, djeluje kroz njih, rađa ih i održava u njihovom opstanku[226]. O biću se nastoji reći i naznačiti šta ono jeste, i to je suštinsko određenje koje je nerijetko neprecizno, a onda susrećemo kakvoću bića i količinu o čemu su rani grčki filozofi uvijek orni govoriti; podsjetimo Aristotel o ovom drugom govori kao o onom

225 Spinoza (lat.), *Pod uglom vječnosti.* (Navedeno prema: Koplston, cit. izd. 78).

226 Mikecin, cit. izd. 36. (Imajmo u vidu da za Mikecina je kosmos u Heraklita shvaćen kao pojava zbora u bivanju, kao i da taj zbor mora biti smislen i razumski obojen).

pridodatom biću[227]. Kada govorimo o biću nastojimo samo kvalitetom i kvantitetom nadomjestiti i nadopuniti nemogućnost govora o samom biću kao takvom. Biće je u stalnom mijenjanju i nikad nije u stanju opisa, uvijek svoju prirodu mijenja promjenom i nikad nije ono što je bilo. Zaključujemo Weberovom tvrdnjom da zahvaljujući Heraklitu ono nevidljivo *(unisichtbares)* postaje neodvojiv predmet filozofije[228].

Heraklit nalazi za shodno da je kretanje taj korijen sveg svijeta, kretanje kao nematerijalni korijen iz koga narasta diobom sve što jeste. Ako je bit svijeta promjena, ona kao takva se ne može izvesti ni iz čega, ona kao nevidljivi predmet Heraklitove filozofije je suštinski osnov svijeta; osnova svijeta je u Jednom (u promjeni). To nevidljivo skriva diobu negativiteta koji je imanentan tvrdi Hegel[229], u toj diobi je osnovni titraj svijeta u smjeni postojanja i propadanja u njihovom identitetu. Neposredno biće nije Heraklitov τὸ `ἐν već biće jeste u svom jedinstvu bez ikakvih nebivstvujućih određenja. Kako neposredno biće nije istinsko biće, već istinsko biće jeste kao takvo τὸ `ἐν, postaje nam jasan Mariasov zaključak da je „biće samo po sebi odvojeno od kretanja i umnožavanja“[230]. Heraklit svijet vidi kao nikad stvoreni, ali opisuje i njegovo neprestano mijenjanje, iz svijeta se sve isporađa diobom, dioba jeste rađanje, i u tom permanentnom mijenjanju supstancija neprestano mijenja svoju prirodu i ne ostaje ono što je bila, ali je paradoksalno slična onome od čega nastaje[231]. „Heraklit je vidio da je stvarnost borba i splet

227 Aristotel, cit. izd. 241.

228 Weber, Franz Josef, *Fragmente der Vorsokratiker: Text und Kommentar,* Schöningh, Paderborn, 1976, 161.

229 Hegel, cit. izd. 246.

230 Marias, Julian, *History od Philosophy*, Dover, New York, 1967, 29.

231 Nedeljković tvrdi: „Kada nešto postaje od onog, ovo mora imati nešto zajedničko sa onim od kojega postaje“ (Nedeljković, cit. izd. 31).

suprotnosti koje se kose ali ne nište“[232], kose po suprotnosti, identitetski su imanentni suprotstavljenošću, koju zadobijaju mogućnošću postojanja druge suprotnosti. Zaključujemo da za Heraklita nije nešto naprosto biće ili nebiće, već se jedno nalazi u drugom i obratno. Umno mišljenje, na kraju i mudrost, mora moći povezati supstancijalno suprotne pojmove, to je odlika mudrosti. Jer mudro je složiti se da govoriti mudro nije ništa drugo nego govoriti ono što jeste, a biće jeste. Ta jedinstvenost koja jeste je podležeća i sveobuhvatna pa zbog te „podležeće jedinstvenosti, suprotstavljene opozicije su realni aspekti jedne te iste stvarnost“[233]. Realni aspekti koji se međusobno ne nište u imanentnom negativitetu bića. Nadalje nam se otkriva da Heraklit tvrdi, ne samo da se mudrost sastoji u obuhvatanju puta kojim je svijet usmjeren, već je sadržaj te mudrosti jedinstven (unitaran). Na spoznaju tog jedinstvenog puta kojim je svijet usmjeren nas upućuje i njegova kritika pjesnika o sukobu bogova i ljudi koju možemo čitati u frg. 43[234], gdje se doslovce približava osnov vitalnosti same borbe suprotnosti. Ovdje nam postaje jasna Christidisova formula „ontološka komponenta logosa“[235], jer se ontološki aspekt promjene izražava kroz unitarnost prirode. Ova unitarnost nije samo nužna (αναγκη) već je apsolutno nužna (χρεον)[236] kako to Kirk definiše u

232 Nedeljković, cit. izd. 30.

233 Boardman, John et al, *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World*, Oxford University Press, Oxford, 2001, 128.

234 Frg 43 glasi: „i Heraklit prekorijeva pjesnika koji kaže: ‘O kad bi među ljud’ma i bozima nestalo svađe!’ Bez suprotnosti visok – nizak (dubok) ne bi, naime, (po Heraklitu) bilo harmonije, niti živih bića bez suprotnosti muško – žensko.“

235 Christidis,Theodoros: “Probabilistic Causality and Irreversibility: Heraclitus and Prigogine”, in *Between Chance and Choice: Interdisciplinary Perspectives on Determinism,* Imprint Academic, 2002, 173.

236 Navedeno prema: Christidis, cit. izd. 176.

presokratovskom razumijevanju. Da zaključimo riječima B. Petronijevića koje predstavljaju sintezu svega izrečenoga: „Od starog Heraklita koji je prvi put apsolutno bivanje ili, drugim riječima, bezmirno biće proglasio za pravu formu realiteta bivstvujućeg.“[237]

Πόλεμος Πατήρ i Heraklitova dijalektika

Bez borbe svijet bi, u Heraklitovom poretku misli, bio umrtvljen i njegov stav o stalnoprisutnom sveobuhvatnom kretanju bi bio invalidan. Umrtvljen svijet ne bi bio podložan kretanju, kretanju koje predstavlja osnov za diobu koja je rađanje kroz tu diobu. Priroda bi bila ispunjena beskonačnim entitetima koji bi u svojoj statičnosti zauzeli poziciju vječnosti ili bi nastupilo njihovo propadanje bez mogućnosti vraćanja. John Stuart Blackie[238] u svojoj interesantnoj studiji u vidu dijaloga pokazuje do kakvih bi nas zaključaka doveli suprotni stavovi koje nalazimo u Heraklitovoj filozofiji, naime prikazuje nam kako bi izgledao umrtvljeni svijet. U prilog već poznatim Heraklitovim stavovima o ponovnom rađanju sunca, Blackie se pita: „Zašto sunce ne gori cijelu noć?“[239] Odgovore nalazimo u Heraklitovim fragmentima koji pojašnjavaju stalnu borbu suprotnosti i njihov identitet. Sunce svoj identitet sunca zadobija svojim svakodnevnim rađanjem, diobom od svoje suprotnosti tj. rađanjem u borbi sa svojom suprotnošću, pa nas Heraklit kao odličan poznavalac prirode[240] uči da „Sunce je svakoga dana

237 Petronijević, Branisla, *Načela metafizike: opšta ontologija i formalne kategorije*, BIGZ, Beograd, 1986, 105.

238 Blackie, John Stuart, *The Wise Men of Greece in a Series of Dramatic Dialogues,* MacMillan and Company, London, 1877.

239 Blackie, cit. izd. 109.

240 Za svoje vrijeme Heraklit je odličan poznavalac prirode na što nas upućuje i frg. 31 koji glasi: „Kad ne bi bilo Sunca, što se tiče ostalih zvijezda bila bi noć.“ Takođe nam frg. 30 i frg. 34 upućuju na već navedeno.

novo“[241]. Borba te sveukupne stvarnosti je osnov za Heraklitov pogled na rat kao osnov svega, rat ne iz jednog političkog obličja poprima principijelno shvatanje i obličje svjetskog poretka. Kosmotvorni proces borbe suprotnosti koji po fragmentima predstavlja sastavljanje rastavljenog i rastavljanje sastavljenog, predstavlja suštinu kosmičkog života i razvoja u borbi, tj. suštinu Jednog koja naposlijetku postaje počelo svijeta.

„Rat je otac svemu“[242] je u savremenom rječniku postala osnova za definisanje borbe suprotnosti kao postulata razvoja. Rat kao političko-istorijska pojava, postaje osnov za smjenu koja nije linearna već bljeskovita, suprotnosti u njihovoj napetosti čine život borbe, tj. život kosmosa. „Rat kao princip mijenja uobičajne novine mišljenja“[243], tvrdi Jeger. Rat je princip mijenjanja jer je taj princip pokretač i konkretnog poimanja rata, opšti plan posmatranja ove pojave podrazumijeva i smjenu ustaljenih normi mišljenja, pa je rat usmjeren kao princip i u mijenjanje mišljenja, jer ipak svakome je, po Heraklitovom mišljenju, data mogućnost da bude mudar. Jasno je da je Heraklitova odgovornost za otvaranje problema koji se kasnije definisao kao borba između dinamičara i statičara (ustavljača svemira), jer njegovi jedinstveni pogled na kretanje svemira je i danas izazovan za razmatranje. Ako je rat *polemos pater* onda je Heraklit svoju jedinstvenost zakona prenio i na metafizički i na etički plan, jer taj otac svega pak svojim djelovanjem neke izrodi da su u svjetlosti munje duše suve i mudre, dok druge kao robove. Primjećujemo iz naznačenog frg. 44 koji obiluje tumačenjima da se njegov pogled na zakonitost metafizičkih pojava prenio i na sociološki plan, na plan društva

241 *Frg. 32.*

242 Frg. 44: „Rat je otac (roditelj) svemu, i svemu je vladar; jedne je označio kao bogove, druge kao ljude; jedne je učinio robovima, druge slobodnima.“

243 Jeger, cit. izd. 102.

i države. U prilog takvom *preslikavanju* principa idu brojni njegovi fragmenti koji govore o ophođenju ljudi prema svojim tvorevinama, religiji, državi, politici trgovini itd. Ovdje se nazire i suptilan problem slobode koji za jednog aristokratu nije centralni problem. Posao upravljanja državom, slično kao i u kasnijih filozofa Grčke, Heraklit povjerava aristokratiji, ali aristokratiji uma i karaktera. Iako grčka riječ ἀγών ima višekontekstualnu upotrebu, a kod Heraklita doživljava svojevrsno *povasionjivanje*, kod savremenih teoretičara često poprima isključivo sociopolitičku kontekstualizaciju. Rat kao *polemos pater* je neminovno povasionjivanje grčkog agonskog nagona za borbom ali se taj vasionski princip oslikao i na njegovo poimanje društva. Savremeni sociolozi su grčki pojam ἀγών kasnije uzeli kao osnov za stvaranje društvenopolitičkih teorija, gdje se ovaj pojam odnosi na ideju da sukob suprotstavljenih snaga (klasa) u društvu nužno dovodi do razvoja i napretka, što možemo čitati kod C. Colaguoria[244]. Narod mora da, ako se pokorava zakonu jednoga, a to je zakon logosa koji je zajednički svima, čuva zajedničko svih i da državu koju po Heraklitovom mišljenju treba da oblikuje upravljanje kroz djelovanje etičkih, političkih normi treba braniti kao što se brane bedemi grada[245]. Jasno se nazire da je za jedan sveobuhvatni progres i na političkom planu neophodno djelovanje jedinstvenosti zakona koji kosmološki postulira Heraklit u samom kosmotvornom procesu. Relativnost koja je prividno prisutna, ali principijelno rasuta po Heraklitovoj filozofiji, sada sa plana dijalektike poprima plan i etike, ali biva prisutna i u osobenost ljudi i politike. Kako je političko oblikovanje evidentno podređeno volji, Heraklit u čuvenom frg. 65 jasno daje do znanja da je volja svog svijeta podređena,

244 Colaguori, Claudio, *Agon Culture*, de Sitter Publication, 2011.

245 Na šta upućuje frg. 100 koji glasi: „Narod treba da se bori za državu kao za gradske bedeme."

„Jednom, koje je jedino mudro, hoće i neće da se naziva imenom Zeus“. Iako se često može pročitati da je moralnost kod Heraklita obuhvaćena sveukupnom promjenom, ovakav pogled na svijet u Heraklita ne donosi relativizam njegovoj etici, već ono neophodno mijenjanje normi u skladu sa društvenim kontekstom. Profesor Đurić nas podučava da je Heraklit uvidio da je „moral u neprestanom mijenjanju – to je specijalni prirodni proces u odnosu na socijalni organizam“[246]. Specijalnost tog procesa se ogleda u njegovoj podređenosti jednog jedinstvenog puta kojem se mudro složiti, a to je put predodređen zakonom. Relativnost koja je neminovna je u prolaznosti zadovoljstava i samih stvari, ali principijelnosti Heraklit daje vječni kontekst. „Pojam relativnosti vezan je kod Heraklita i za savlađivanje metafizičke ograničenosti etičkih kategorija.“[247] Vrijednosti kao takve su u principima svijeta Heraklitova svedena. Naime, u frg. 61[248] se jasno naznačuje da su fizički (koji se očituje kao etički) plan i metafizički u suprotnosti, što nadalje ima za posljedicu relativnost vrijednosti u čovjekovoj perspektivi. Primjećujemo da zaključak koji se vezivao za Heraklitovu psihologiju u kontekstu zadovoljstava i njihove relativnosti se nadalje u poimanju pravednog postupka[249] borbe suprotnosti prenosi i na plan vrijednosti. Važnost perspektive u odnošenju prema vrijednostima nam veoma liči na samo Heraklitovo

246 Đurić, Miloš, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976, 133.

247 Aleksandrov, cit. izd. 63.

248 Frg. 61 glasi: „Kaže se da ne bi bilo dolično da ratni prizor veseli bogove, ali nije nedolično da ih raduju plemenita djela. Ratovi i bojevi, uostalom, nama izgledaju strašni, dok se tako nešto Bogu ne čini strašnim. Bog, naime, čini da sve doprinosi harmoniji cjeline, kao što udjeljuje ono što je korisno. Bogu je, kao što kaže Heraklit, sve lijepo, dobro i pravedno, dok ljudi jedno smatraju nepravednim, drugo pravednim.“

249 Up. frg. 62: „Treba znati da je rat opšta pojava, dok borba predstavlja pravdu i da sve nastaje borbom i nuždom.“

poimanje dvojakosti jednog jedinstvenog puta o kome je ranije bilo riječi, pa nam sada postaje jasno da pregršt primjera koje Heraklit u svojim fragmentima navodi nemaju induktivnu svrhu, već simboličko pojašnjavanje njegovih krucijalnih stavova. Suprotnost je čovjeku samom bitna jer se i on kao dan pali i gasi tvrdi Heraklit[250], i on doživljava u svom djelanju put nagore i put nadolje, jer kroz suprotnost on spoznaje pravdu[251]. Pravedno je ono što se po usudu Jednoga desi, što se u promjeni zbiva, što se u suprotnosti bori, pa je Heraklitova etika kroz sve navedeno oblikovana jednim asketizmom i obojena jednim traganjem zakona u sebi. Rasel je sklon da Heraklitovu etiku poredi sa Ničeovom zbog nadobudnosti koju prepoznajemo u navedenom asketizmu.[252] Moramo navesti da drugi teoretičari u Heraklitovoj etici vide jednu etiku vojnički oblikovanu, disciplinski obojenu. Karakter koji je usud čovjekov[253] je neminovnost i validno iznijet zaključak iz Heraklitovog primarnog zahtjeva da čovjek ukoliko želi spoznati zakone mora istražiti samog sebe. Čovjek se, u istraživanju sebe, uvijek susreće sa svojim karakterom koji nastoji prevazići i ustremiti se onom jednom zajedničkom svijetu koji imaju svi budni[254]; zato treba stremiti onome što je zajedničko i ne valja djelati kao spavajući uči nas Heraklit[255]. Kako je u konačnosti određen put etičkih kategorija, pa jedno je sve, i dobro i zlo za Heraklita, jer prvoga ne bi bilo da nema drugoga i bolesnome čovjeku zdravlje ne bi bilo ugođaj, zdravlje da ne zna kako je bolest loša.[256]

250 Vidi frg. 77.

251 Up. frg. 60: „Ljudi ne bi znali za ime Pravde kad ne bi bilo nepravde."

252 Rasel, cit. izd. 59.

253 Frg. 121 glasi: „Narav je čovjeku njegov usud."

254 Ovdje se implicira na frg. 95 koji glasi: „Heraklit kaže da budni imaju jedan zajednički svijet, dok se oni što spavaju okreću svaki k svojem vlastitom."

255 Up. frg. 92, 94.

256 Up. frg. 58 koji glasi: „I dobro i zlo (jesu jedno). Liječnici uistinu, kaže

Vječni oganj koji sačinjava vječno živuća vatra je kazna za poroke koja na smrt čeka ljude, upozorava Heraklit, jer ljudi olako rade protiv pravilnog puta i neznajući šta ih čeka u nemanju straha postupaju nemoralno[257]. Kazna je data u ruke mudrome, mora postojati za određivanje pravog puta, a ko se pravog puta drži za Heraklita vrijedi kao hiljade drugih[258]. Ovdje se već nazire kako tvorac *polemos pater-a* kritikuje odnos prema ratnicima i veliča pravednu i vojničku smrt, da čast uzdiže na nivo eshatološkog poimanja. Ratnička smrt je za Heraklita povezana sa slavom, sa uvažavanjem časti od strane ljudi ali i bogova, ali gdje je i kazna tu je i nagrada za dobra djela[259]. Ljudi u Heraklitovoj zajednici jedino mogu opstati kao poštovaoci logosa, i živjeti u skladu sa njim pokoravati mu se, živjeti život kao homo-logein jer u „zajednici jedino mogu opstati i postojati kao zoon politikon“[260]. Moglo bi se reći da Heraklit cijeni nadvladavanje nad sobom i poštovanje zakona logosa, da prezire naslade i relativnost istih, ali i da ističe njihovu pogubnost u odvraćanju od pravog puta. Vatra je materija postojanja i mijenjanja, prevazilazeći ono što je bilo, i čini da propadne ono što je niže, a postaje i ono što je više, je princip koji smo pojasnili u poimanju svijeta, ali se takav princip odvija i u čovjeku, pa je pravi put upravo pročišćenje u mudrosti ustremljen ka onom višem.

Heraklit, režu, pale i na sve načine mučeći bolesnike traže platu (nagradu) mada ne zaslužuju da je od bolesnika dobiju, jer čine ista dobra kao bolesti. I frg. 104 koji glasi: Za ljude nije bolje ako im se ostvari sve ono što žele. Bolest čini zdravlje ugodnim, zlo - dobrio, glad - sitost, umor - odmor.“

257 Na šta upućuje frg. 122 koji glasi: „Ljude nakon smrti čeka ono čemu se ne nadaju niti slute.“

258 Na šta upućuje frg, 113 koji glasi: „Jedan je meni kao deset hiljada, ukoliko je najbolji.“

259 Up. frg. 101: „Slavnija smrt stiče veću nagradu“. I frg. 102: „Poginule u boju časte bogovi i ljudi.“

260 Sandywell, cit. izd. 243.

Kako se u Grčkoj često dešavalo da se najbolji pojedinci protjeraju ili osuđuju samo iz razloga što se ističu i izazivaju zavist drugih, Heraklit nam ostavlja dva fragmenta kao svjedočanstvo ove pojave i to frg. 114 koji glasi: „Efešanin bi dobro postupili kad bi se svi odrasli (građani) objesili i grad prepustili nedoraslim (mladićima), jer su Hermodora, najboljeg među njima, protjerali govoreći: 'Da niko među nama ne bude najbolji, ako pak jeste, neka to bude drugdje i među drugima'.", kao i frg. 103 koji glasi: „Osionost treba gasiti prije (radije) no požar". Ovi fragmenti upućuju na to da je u Grčkoj bilo problematično u kolektivnom ponašanju postaviti ideale u svijetu bez ratničkog angažmana i da je zavisnost uvijek prisutna i do tad neosuđivana i čak mitski opravdana, je kod Heraklita doživjela osudu i moralnu kritiku. Često čitamo da Heraklit nije voljen u svome mjestu jer nije bio pobornik demokratije, to je istina sa manjom napomenom o promjeni opsega toga pojma i da se predviđena anarhija na koju je upozoravao Heraklit i desila upravo Grčkoj. Jedno je sigurno - da je bio voljen od strane svojih sugrađana mogao bi biti vrsni reformator i zakonopisac. Naravno svjedočanstva nam govore da je on takvu ponudu odbio iz moralnih zakona koje nosi u sebi, ali takođe se odrekao i prijestola koji mu je po zakonu pripadao što je svojstveni bunt o kome nam svjedoči Antisten u svojem djelu *Nasljedstva*[261]. Iako je ovaj bunt često opisivan kao njegova svojevrsna borba protiv nemoralnosti državnika, savremeniji pristupi su se uglavnom kretali tim putem, mi moramo istaći da Heraklit ipak u frg. 82[262] naznačuje suptilnu kritiku aristokratizma kao koncepta vlasti. Frg. 34 nas pak upućuje da je vladanje čovjeka oskudno nad vladanjem sveopštih zakona i da naše življenje treba uskladiti sa prirodnim jer pak „Sunce je, kao poglavar i stražar koji određuje, pokazuje,

261 Navedeno prema: Dils, cit. izd. 138.

262 Frg. 82 glasi: *Tegobno je raditi za iste (gospodare)i pokoravati im se.*

dosuđuje i objavljuje promjene i godišnja doba koja, po Heraklitu sve donose, pomagač glavnome i prvome Bogu, ne u pogledu ništavnih i beznačajnih nego veoma velikih i značajnih stvari.“[263] Kako su naše moralne dileme i naše dileme u djelanju i državotvorenju, ljudske, njima uvijek nedostaje cjelovit uvid i znanje o tome koje se stiče pogledom u zakone *poglavara i stražara* ovog svijeta. Kako je nemoguće ljudske i sveopšte naslade nazvati pravim djelovanjem, i kako je čovjeku draže možda zlato[264] a životinji nešto drugo, zaključujemo da je Heraklit bio u pravu rekavši da, „Ako bi se sreća sastojala u tjelesnim užicima, onda bismo volove nazvali srećnim kada nađu grahoricu za jelo.“[265] Ovdje nam se otkriva jedna pojava koju definišu takođe klasici marksizma, a to je fetišizam, osim što je čovjek danas živi u agonskoj kulturi on živi i od fetiša; čovjek pridaje vrijednost stvarima, u Heraklitovom primjeru zlata, koju istinski te naznačene stvari ne posjeduju. Tako da Heraklitovu kritiku na račun perspektive vrijednosti ne možemo posve nazvati relativizmom koji je upućen na poimanje vrijednosti, već i otkrivanje fetišizacije određenih objekata kao što su i kipovi bogova[266].

Gnoseološki okviri u Heraklitovoj filozofiji (γνῶθι σεαυτόν)

Sextus Empiricus u svome djelu *Protiv matematike* tvrdi da je čovjek obdaren dvijema mogućnostima saznanja, ili kako ih on naziva „organima spoznaje“[267]. Naslanjajući se na Heraklita,

263 Frg. 34.

264 Frg. 51.

265 Frg. 51a.

266 Up. Frg. 126: „Mole se i tim božijim kipovima, kao kad bi neko razgovarao sa zgradama (zidovima), jer ne poznaju suštinu bogova i heroja.“

267 Navedeno prema: Sext. *Adv. Math.* VII 126.

Sextus iznosi stavove da čulno saznanje treba odbaciti kao nepouzdano. Heraklit ne odbacuje u potpunosti čulno saznanje, ali takođe ukazuje na njegove mane. Heraklit u frg. 13 iznosi stav da pridaje „poseban značaj onome što se može vidjeti, čuti i naučiti", iz čega vidimo da je njegov primarni stav paradoksalan u saodnošenju prema čulnom saznanju, jer Heraklit ne nastoji odbaciti čulno saznanje u potpunosti, već ističe njegovu pravilnu upotrebu. Pravilna upotreba čula u Heraklita, podrazumijeva da se čulno saznanje usmjeri ka pravom saznanju saznanju onoga nesaznatljivog (simboličkog), jer i u kritici religijskih obreda svojih sugrađana on ne negira religijski kontekst, već brani simboliku, a kritikuje fetižizaciju kipova i žrtava u čast bogova. Čulna podloga jeste nepouzdana zbog stalnog mijenjanja, ali je osnova za misaono zahvatanje prirode ka kojoj treba da bude usmjereno naše saznanje. Za početak revolucionarno je u Heraklitovoj postavci što nastoji mit kao tvorca svijesti koji nevidljivo djeluje u svojim apstrakcijama i iracionalizmu, da suspenduje logosnim zakonom nužnosti, razuma i mudrosti. On nastoji žrtvu u asketizmu podstaći kao prosvećenu žrtvu ljudi koji su usmjereni zakonu opštem, a sve spoljašnje u religiji vidi kao na pokušaj da se „krvlju spere krvi"[268]. Takav pristup u religijskom kontekstu se ogleda i u njegovoj racionalizaciji svih običaja koji čak ponekad obiluju nemoralnim ponašanjem i protivno zakonu uma. Kako svim ljudima pripada da spoznaju sebe same i da budu razboriti, tako im je dato da za svoju dušu brinu i svaka kritika Heraklitova je striktno usmjerena da se kroz gnoseološki kontekst stekne praktično znanje moralnog djelovanja[269]. Hegel tvrdi da u Heraklitovoj gnoseologiji čulno saznanje ne nosi sigurnost u saznanju, što je posve tačno; jer kako nam je Heraklitovo poimanje svijeta u njegovom bitisanju

[268] Frg. 130: „Pošto se krvlju uprljaju (nastoje)da se očiste novom krvlju, kao kad bi neko, ušavši u blato, pokušao da se blatom opere."

[269] Vidi: Jeger, cit. izd. 98.

(stalnom kretanju) poznato, zaključujemo „da u čulnom znanju se ne nalazi nikakva istina, jer sve što bitiše teče“[270]. Ovakav stav ne negira neophodnost čula da se spozna istina o tome da sve što bitiše i teče, jer sam Heraklit kroz svoje brojne empirijske primjere nalazi dokaze za svoje tvrdnje koje je iznio u svojem spisu. Kako nas Đordano Bruno uči *Omnia mutantur, nihil interit*[271] u Heraklita je najbitnije čovjeku spoznati principijelnost te promjene i djelovanje iste, simbolizacijom zahvatiti tzv. „veliko znanje“[272]. Hussey nas upozorava da se Heraklitova epistemologija oslanja na „intrističku teoriju“[273], i da kao i Niče suprotstavlja fakticitetu, što bi u Heraklitovom slučaju bilo *veliko znanje*, interpretacije koje su naprosto promjenjive[274]. Čovjekovo odnošenje sa prirodom, koja je u stalnom skrivanju, je kao pokušaj da se riješe zagonetke postavljene od strane iste. Hussey tvrdi da „čovjekovi neuspjesi da nešto sazna su kao neuspjesi da riješi zagonetku“[275], zagonetku koja je data nagovještajem Delfskih proročica[276]. Frg. 12 i frg. 13 nijesu odobravanje mitonosnog nosioca istine, već nagovještaj usmjerenja ka putovanju tminama spoznaje. Jer

270 Hegel, cit. izd. 259.

271 Lat. (*Sve se mijenja, ništa ne propada*), navedeno prema: Marković, cit. izd. 29.

272 Naime Hegel kaže da „veliko znanje ne podučava razum“. (Hegel, cit. izd. 257.)

273 Hussey upotrebljava izraz instristički da bi akcentovao da izvor saznanja kod Heraklita je u samom čovjeku.

274 Hussey, Edward: „Epistemology and Meaning in Heraclitus“*,* u *Language and Logos: Studies in Ancient Greek* ed. Malcolm Schofield and Martha Nussbaum, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 36.

275 Hussey, cit. izd. 34.

276 Up. frg. 11: „Gospod, čije je proročište u Delfima, niti šta kazuje, niti šta skriva nego samo nagovještava“. I frg. 12: „Sibila, zboreći zanosnim jezikom, bez osmjeha, bez ukrasa i draži, obuzeta bogom, oglašava se glasom kroz hiljade godina.“

putevi saznanja za Heraklita su mračni, jer u mraku se bljesak mudrosti i istine najbolje vidi (sagledava). Kod viđenja istinitosnog nosioca u spoljašnjem svijetu, Heraklit prati grčku tradiciju dajući prednost onom sagledivom, onome što se vidi, na što nas upućuje njegov frg. 15 koji glasi: „Oči su pouzdaniji svjedoci od ušiju.“ Ovakav stav o podjeli pouzdanosti čula i opažaja koji nam ta čula nose je neposredni zaključak kritike koja je upućena onima koji slušajući predanja prenose svjedočanstva o minulim događajima, pjesnici i mitografi. O nepouzdanosti njihovih svjedočanstava Heraklit kaže: „Nije dolično da se u oblasti nepoznatog, posebno u današnje vrijeme, kada se posvuda može stići morem ili kopnom, kao dokazanim materijalom služimo djelima pjesnika.“[277] Fragment koji je često predmet spora teoretičara i često drugačije interpretiran i tumačen je frg. 4 koji podsjetimo glasi: „Ljudima su oči i uši loši svjedoci (od male koristi) ukoliko imaju varvarske (neuke) duše.“ Pojedini autori koji daju prednost tumačenju logosa kao zbora, riječi, govora za centralni problem ističu varvarizam kao nemogućnost razumijevanja jezika kojim govore nosioci znanja tj. Grci. Sa druge strane uviđamo da savremeniji teoretičari ipak ističu tumačenje varvarstva kao stranaca, tuđinaca što možemo čitati kod Husseya i drugih. Jedno je sigurno – M. Višić dodaje uz ovaj pojam kao pojašnjenje *neuke* da naznači gnoseološki značaj kao centralni problem ovog fragmenta, što je uticaj Sexstusovog stava o ovom fragmentu koji je najbliži značenju. Psihološki značaj ovog fragmenta smo već obradili kada je o Heraklitovoj psihologiji bilo riječi, kako njegova psihologija postaje vezivno tkivo za stvaranje jedne logosne gnoseologije koja se prepoznaje upravo u ovom fragmentu. Sextus Empiricus tvrdi da je osobina varvarskih duša obojena sklonošću da vjeruje bezumnim čulnim uobraziljama[278], jasno je da Heraklit zbog

277 Frg. 14.

278 Navedeno prema Sext. *Adv. math.* VII 126.

stalnog promjenljivog bitisanja svijeta u čulnom ne vidi nikakvu osnovanost za istinitost i znanje (επιστήμης). Potrebu za detaljnijim i mukotrpnijim pristupom da bi se saznale istine ovoga svijeta nije potrebno samo slušati o logosu, jer Heraklit u frg. 5 kaže: „Mnogi, kad se susretnu s takvim stvarima, iste pravilno ne tumače, niti ih razumiju kad ih nauče, mada to sebi uobražavaju.“ Mogućnost većine nije da razumije logos i da bude na izvoru munje mudrosti i spozna zakone kosmosa i svijeta, ali zato je svima dato da budu razboriti i u svojoj razboritosti da tragaju za pravim putem istinitosti. Nije Heraklitov stav bez preispitane granice saznanja čovjeka, ali nije i u potpunosti kritički obojen. Dijelimo mišljenje sa H. Dielsom da „Heraklit težeći da otkrije svjetsku dušu iz ljudske duše i metafiziku iz fizike postavlja samo jezgro filozofije“.[279] Preispitujući praizvor saznanja u samom građenju izvornosti znanja, Heraklit odbacuje čula kao mogući praizvor znanja (επιστήμης). Preispitivanje praizvora znanja je kod Heraklita imalo za produkt postavljanje jedinstvenog principa saznanja, koji se ogledao u razumskom saznavanju obojen zakonitošću logosa. Kako Heraklit postavlja holistički princip u postavljanju zakonitosti razvoja svijeta i prirode, tako je i svoju epistemologiju je postulirao u holističkom principu jednog sveopšteg važenja istinitosti. Ovaj holistički princip u Heraklitovoj gnoseologiji treba razumijevati kao „istina za sve, a ne istina za većinu“. Ovo je postavljanje principa koji u svom djelovanju oblikuje gnoseološki koncept koji u potpunosti odgovara heraklitovski shvaćenom svijetu. Reinhard tvrdi da Heraklit kroz poređenje mikro i makro kosmosa konfrontira nas same po prvi put pred metodom (putem saznaje), pred (jedinstvenim) principom spoznaje[280].

279 Diels, Hermman, *Herakleitos von Ephesos*, Weidmann, Berlin, 1909a, X.

280 Reinhardt, Karl, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, BONN, Frankfurt, 1916, 193.

Heraklitova gnoseologija je obojena jednim specifičnim skepticizmom, koji se ogleda kao principijelni skepticizam, prvenstveno je upućen na čulno saznanje i njegovu osnovanost, sa druge strane radikalnije nam se otkriva u mogućnosti saznanja uopšte. Skepticizam nije put kojim treba ići ka jezgru Heraklitove filozofije, jer „možda skepticizam ne samo da ne ide u prilog Heraklitovoj filozofiji, već u stvari radi protiv nje“[281]. Nasuprot stalnoj potrebi da postulira puteve pravog znanja, Heraklit postaje svjestan da je čovječanstvo u potrebi za znanjem, ali da obiluje neznanjem i nepoznavanjem i da se olako ušuškava u svoja ubjeđenja i uvjerenja. Heraklit primjećuje da u zavidnosti i osionosti ljudi često se ponašaju kao „psi koji laju na nepoznato“[282], i da se često glupost zbog sveprisutnosti pokazuje u prvi plan. Heraklit zagovara da je „neznanje bolje skrivati nego ga na javu iznositi“[283]. Važnost jezika u razumijevanju i osvajanju istinskih znanja nam se otkriva u tumačenju frg. 4 gore navedenog, ali takođe Heraklit uviđa da se „glup čovjek obično smete kod svake riječi“[284], što nas navodi da Heraklit pored razvoja dijalektike pridaje značaja i retorici, i semantičkom oblikovanju besjedničke umjetnosti. Takođe uviđamo da se Heraklit zapitan za poimanje ljepote, prema samim aktima prirode odnosi posve relativistički, što nam otkriva frg. 99[285], i da je perspektiva odlučujuća za vrednovanje svake vrijednosti ponaosob pa i vrijednosti ljepote.

---

281 Stojanov, Pavle, *Skeptički priručnik I, antički skepticizam*, Plato, Beograd, 2007, 61.

282 Frg. 115 glasi, *Psi laju na onoga koga ne poznaju*.

283 Frg. 109.

284 Frg. 117.

285 Frg. 99 glasi: „Ne znaš, čovječe, da je sasvim na mjestu ona Heraklitova da je najljepši majmun ružan u poređenju s ostalim vrstama (s ljudskim rodom)i da je najljepša posuda ružna u poređenju s djevojačnom vrstom (djevojaštvom), kako kaže mudri Hipija.“

Kod Heraklitovog shvatanja lijepog kao fenomena, dominantna je već njegova uspostavljena dijalektika, pa je najljepša upravo harmonija koja je nevidljiva veza i koju stvori napetost i borba suprotnosti, iako ljudi ne razumiju[286] kako je istost u suprotnostima moguća, ona je našem ljudskom a i sveopštem najljepša i najuzvišenija. Svim izrečenim Heraklit je postulirao dva gnoseološka principa istovjetnosti i neprotuslovljenja[287] ali i nadalje nam dao sva potrebna promišljanja za kasnije definisanje *materije*[288]; njegov značaj se ogleda i u postuliranju raznih epistemoloških principa koji su svoju osnovu našli u empirijskim sadržajima. „Kad Heraklit kaže da 'sve teče', da je ovaj svijet 'živi oganj koji se s mjerom pali i s mjerom gasi', da je 'rat otac svega' itd. on se cijelo vrijeme služi terminima empirijskog karaktera da bi označio objektivne odnose za koje mi danas imamo posebna imena: 'promjena', 'zakonitost', 'borba suprotnosti kao pokretačka sila razvoja', itd[289].

Zaključak ili kako čitati Heraklita

Upustiti se u izučavanje Heraklitove filozofije je višeslojan posao, mukotrpan i često zahtijeva pored odličnog poznavanja filozofije i poznavanje jezika ali i filologije. Filološki kontekst kojim su sva savremenija istraživanja obojena ne nudi istinski nova saznanja i nastoji nasilno prepraviti percepciju Heraklitove filozofije tražeći opravdanje u jezičkim analizama. Jezička komponenta jeste neophodna, ali nije jedina.

286 Up. frg 45: „Ljudi ne razumiju kako se ono što je u sebi suprotno slaže sa samim sobom. To je sklad suprotnih težnji, kao kaod luka i lire."

287 Za koje Barbarić tvrdi da je Aristotel svrstao u γ knjizi *Metafizike* zahvaljujući Heraklitu. (Vidi: Barbarić, cit. izd. 42)

288 Vidi: Barbarić, cit. izd. 42.

289 Marković, Mihailo, *Dijalektička teorija značenja,* Nolit, Beograd, 1971, 478.

Kulturološki kontekst jeste presudan za poimanje pojedinih fragmenata ali ne i za razumijevanje cjelokupne Heraklitove zaostavštine. Heraklit je mislilac koji zagonetnim zapisima postulira uticajnost kod kasnijih filozofa kao što su: Kratil, Platon, Protagora, Antifon, Demokrit, Kleant, Sfer, Plutarh, Đordano Bruno, Jakob Beme, Nikola Kuzanski, Hegel, filozofi Radikalne ljevice, Martin Hajdeger, Fridrih Niče, itd. Heraklitov značaj je mnoštvo puta istican i opisivan, omaž je Heraklit doživio kod svih mislilaca koji su se drznuli preispitati prirodu, promjenu, dijalektiku itd. Heraklit je ostavio za sobom djelo oko čijeg naslova već nastaju polemike, njegove gnome sazidane u jezgro ovoga djela su jedina suština njegove filozofije. Heraklit je zagonetan, mračan, neprohodan mislilac lapidara, kojeg krasi *hijeratski stil*[290], njegov jezik nije svedeno pojašnjavanje već se u nedostajućim veznicima i interpunkcijama skrivaju zagonetne gnome o poretku svijeta. Razumijevanje Heraklitovih fragmenata je otežano zbog nedostajućih veznika i interpunkcija o takvom problemu još Aristotel govori u svojoj *Retorici*[291], ali to ne predstavlja problem da se Heraklitove poruke shvate i izvrše značajan uticaj na dalji razvoj misli i pogled na svijet. Heraklit čak i svojoj paradoksalnosti preoblikuje naše poimanje svijeta, njegove gnome nas zahvataju i strukturno mijenjaju kako naš diskurs tako i našu perspektivu u pogledu na svijet. „To nije jezik učitelja ili naučnika nego proroka koji namjerava da probudi ljude iz dremeža“[292], dremeža u kojem spavajući mnenjem žive svoj život olako prepuštajući da se najbitnijim problemima svijeta bave nedorasli prirodi i logosu, jer upozorava Heraklit: „Ne sudimo nepromišljeno o veoma značajnim stvarima!“[293]

290 Šijaković, cit. izd. 198.

291 Navedeno prema: Perović, cit. izd. 84.

292 Jeger, cit. izd. 97.

293 Frg. 48.

Misaoni razvoj u Heraklitovoj filozofiji nije linearan, ali nije ni prosto skokovit, on je bljeskovit, kao i njegovi preskoci u suprotnosti[294]. Interpretacije Heraklitovih fragmenata su brojne, neki stare interpretacije odbacuju kao što to Fink čini sa Aristotelovim, opet naposljetku kao i za Platonove stavove, „povjesničari filozofije, ne mogu prosuditi, da li je tu Platon vjerno prenio Heraklitovu misao, ili je to zapravo više njegova misao“[295]. Problematičnost razumijevanja Heraklitovih spisa je opisala i anegdota koja se često prepričava u vidu Sokratova komentara na njegov spis koji je upućivao da za skrivenost istina u Heraklitovom spisu je potreban delfski ronilac da bi ih prikazao na vidjelo[296]. „Misao kod Heraklita ne napreduje od tačke do tačke već kružno tvoreći spiralu“[297] koja uzlaznim putem otkriva puteve ka logosu. Ovo kružno misaono kretanje su često opisivali kao namjernu nerazumljivost, što možemo pročitati kod Cicerona[298], ali smo skloni, kao i Hegel, da na ovu sujetnu opasku gledamo kao na Ciceronovu površnost[299]. Diogenovim riječima: „Ne savijaj brzo oko valjka knjigu Heraklita Efeškog: (to je) zaista veoma neprohodna staza“[300] se ne želi uputiti na namjernu potrebu da se znanje koje Heraklit želi podijeliti sa drugima sakrije među riječima nerazumljivim, već potreba da se pokaže ljepota riječi kad saopštava istinitost u

294 Vidi: Barbarić, cit. izd. 50.

295 Belić, Miljenko, *Ontologija, biti, a ne-biti šta to znači?*, Filozofsko-teološki institut družbe Isusove, Zagreb, 2007, 29.

296 Vidi: Deils, cit. izd. 140.

297 Schadewaldt, Wolfgang, *Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen*, Frankfurt, Vittorio Klostermann GmbH, 1978, 369.

298 Navedeno prema: Hegel, cit. izd. 243.

299 Naime Hegel piše: „Ciceron imao, kao što se to njemu često dešava, jednu rđavu misao; on tvrdi da je Heraklit namjerno pisao tako nejasno 243to je međutim sasvim površno rečeno, to je njegova vlastita površnost koju on pripisuje Heraklitu.“ (Hegel, cit. izd. 243.)

300 Navedeno prema: Šijaković, cit. izd. 198.

proročkom duhu. Heraklit je mistik, posebne vrste koji želi da bude novi Prometej[301], zalazeći u dubine mišljenja on mora zaći u mračne poljane razboritosti jer „ono što nije plitko, kako su Ruso i Gete kazali, ono je mračno“[302]. Na svako pitanje je naš stari Heraklit odgovarao po predanju plačući jer je sagledao sebe, a onda kao i Niče *lechzte nach sich*[303], i na kraju postao mizantrop[304].

Vatra ništa ne uništava ona sažima u promjenjivosti, a u promjeni leži oporavak – prevedeno kao mijenjajući se uspokojava, i čovjek u najvećeg kritičara helenske kulture postaje neobjekt, već uzvišeni princip razuma „Plamen. Heraklitova filozofija iziskuje, da se ne upravljamo po obmanljivim čulvstvenim osjećanjima i predstavama, koje nas vezuju za ono što se mijenja i gubi, ona nas uči da poznamo ono što je u tim izmjenama istinito i stalno, i vodi nas naročito tome, da se pokoravamo nužnom poredku svijeta, pa da i ono, što nam se čini da je zlo, smatramo kao elemant, koji prinosi saglasnosti cjeline.“[305]

301 Vid: Jeger, cit. izd. 98.

302 Navedeno prema: Nedeljković, cit. izd. 30.

303 (Njem.): *Ginuo sa sobom* (Navedeno prema: El. Förster-Nietzsche, *De einsame Nietzsche,* 34)

304 Vidi: Barnes, Jonathan: *The Presocratic Philosophers*, Routledge, New York, 2001, 105.

305 Matić, Dimitrije: *Istorija filozofije po Švegleru*, Državna štamparija, Beograd, 1865, 38-39.

Literatura:

- Adam, James, *The Vitality of Platonism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1911.

- Adorno, Teodor, *Filozofska terminologija, uvod u filozofiju*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

- Aleksandrov, G. F et al, *Filozofija antičkog i feudalnog društva,* tom I, Kultura, Beograd, 1948.

- Aristotel, *Metafizika*, Paideia, Beograd, 2007.

- Barbarić, Damir, „Čovjek u noći. Heraklit fragment 26“, u: *S puta mišljenja*, Demetra, Zagreb, 1997, str. 261-281.

- Barbarić, Damir *Grčka filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

- Barnes, Jonathan, *Early Greek Philosophy*, Penguin Books, London, 1987.

- Barnes, Jonathan, *The Presocratic Philosophers*, Routledge, New York, 2001.

- Bazala, Albert, *Povijest filozofije*, Globus, Zagreb, 1988.

- Belić, Miljenko, *Ontologija, biti, a ne-biti šta to znači?*, Filozofsko-teološki institut družbe Isusove, Zagreb, 2007.

- Blackie, John Stuart, *The Wise Men of Greece in a Series of Dramatic Dialogues,* MacMillan and Company, London, 1877.

- Blažević, Robert, *Uvod u povijest filozofije,* ICR, Rijeka, 2011.

- Boardman, John et al, *The Oxford History of Greece and the Hellenistic World*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

- Bošnjak, Branko, *Grčka filozofija od prvih početaka do Aristotela,* Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1978.

- Bremer, Dieter, „Logos, jezik i igra u Heraklita“, u: *Filozofska istraživanja*, 10, 1990, str. 923–933.

- Burnet, John, *Greek Philosophy: Thales to Plato,* Macmillan and CO LTD, London, 1964.

- Бранковићъ, Константинъ, *Мыслословїѧ или логика*, Друштво српских словесности, Beograd, 1849.

- Christidis,Theodoros, "Probabilistic Causality and Irreversibility: Heraclitus and Prigogine"*,* in *Between Chance and Choice: Interdisciplinary Perspectives on Determinism*, Imprint Academic, 2002.

- Cipra, Marijan, *Metamorfoze metafizike*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1999, str. 68-84.

- Colaguori, Claudio, *Agon Culture*, de Sitter Publication, 2011.

- Despot, Branko, „Heraklit?" u knjizi: *Vidokrug apsoluta*, sv. II, Zagreb, 1992.

- Despot, Branko, *Tako kazuje Heraklit, Efežanin*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2005.

- Dewey, John, Democracy and Education, MacMillan, New York, 1916.

- Diels, Hermann, *Predsokratovci, fragmenti,* I svezak*,* Naprijed, Zagreb, 1983.

- Diels, Hermman, *Herakleitos von Ephesos*, Weidmann, Berlin, 1909a.

- Dimon, Žan-Pol, *Antička filozofija,* IK Zorana Stojanovića, Dobra Vest, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1990.

- Đurić, Miloš, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976.

- G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd, 1983.

- Graham, W. Daniel, „Heraclitus" in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University Press, Stanford, 2011.

- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy*, tom I, Cambridge University Press, 1978.

- Guthrie, W. K. C., *The Greek Philosophers: from Thales to Aristotle*, Routledge, Abingdon, 2013.

- Gvozdenović, Slavka, *Metodika nastave filozofije*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2011.

- Hajdeger, Martin, *Uvod u metafiziku,* I. P. „Vuk Karadžić“, Beograd, 1976.

- Heidegger, Martin, *Early Greek Thinking (The Dawn of Western Philosophy),* Harper San Francisco, New York, 1984.

- Heidegger, Martin; Fink, Eugen, *Heraclitus Seminar 1966/67,* The University of Alabama Press, Alabama, 1979.

- Hendrik, Lorenz, *The Presocatic Philosophers: a Critical History with a Selection of Text,* Vol 9/30, Princeton University Press, Princeton, 1983, 182-215.

- Heraclitus, *The Cosmic Fragments*: *A Critical Study,* ed. G. S. Kirk, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

- Heraklit, *Fragmenti,* Grafos, Beograd, 1979.

- Heraklit, *O prirodi,* Oktoih, Podgorica, 2001.

- Hussey, Edward, „Epistemology and Meaning in Heraclitus“*,* u *Language and Logos: Studies in Ancient Greek* ed. Malcolm Schofield and Martha Nussbaum, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

- Jaspers, Karl, *Anaksimander – Heraklit; Parmenid – Plotin; Anselmo – Laoce; Nagarđuna*, IP Vuk Karadžić, Beograd, 1988.

- Jeger, Verner, *Teologija ranih grčkih filozofa*, JP Službeni glasnik, 2007.

- Kahn, H. Carles, *The Art Thought of Heraclitus,* Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

- Kalin, Boris, *Povijest filozofije,* Školska knjiga, Zagreb, 1982.

Kant, Imanuel, *Logika*, Imperija, Kragujevac, 2010.

- Koplston, Frederik, *Istorija filozofije, tom I (Grčka i Rim),* BIGZ, Beograd, 1988.

- Korać, Veljko; Pavlović, Branko, *Istorija filozofije,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1984.

- Laušević, Savo, *Filozofski pojam kritike*, Unireks, Nikšić, 1995.

- Laušević, Savo; Kosović, Višnja, *Filozofija za četvrti razred gimnazije,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009.

- Long, Alex, *Wisdom in Heraclitus*, u *Oxford studies in Ancient Philosophy* ed. David Sedley, vol. XXXIII, Oxford University Press, New York, winter 2007.

- Majnarić, Niko, *Heraclitea. Prilozi kritici teksta*, Rad JAZU, Odjel za filologiju IV, 1953, str. 281-301.

- Majnarić, Niko, *Heraklit. Svjedočanstva i fragmenti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1951.

- Marias, Julian, *History od Philosophy*, Dover, New York, 1967.

- Marković, Igor (priredio), *Pevanje i mišljenje, Heraklit, Helderlin, Niče, Hajdeger,* Bonart, Nova Pazova, 2002.

- Marković, Mihailo, *Dijalektička teorija značenja,* Nolit, Beograd, 1971.

- Marković, Miroslav, *Filozofija Heraklita Mračnog,* Nolit, Beograd, 1983.

- Matić, Dimitrije, *Istorija filozofije po Švegleru*, Državna štamparija, Beograd, 1865.

- Mikecin, Igor, *Heraklit*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

- Milić, Branko, *Istorija filozofije I (antička filozofija),* Digitalne-knjige.com, 2012.

- Milutinović, Vladimir, *Kratka istorija filozofije sa citatima iz filozofskih dela*, Utopija, Beograd, 2005.

- Miošić, Igor, *Priručnik za nastavu filozofije*, Profil International, Zagreb, 2008.

- Mortley, Raoul, "Chapter I. Logos Identified" u časopisu: *Word to Silence*, 1. The Rise and Fall of Logos. Paper 2, 1984.

- Mourelatos, Alexander P. D., *The Pre-Socratics: A Collection of Critical Essays,* Princeton University Press, New Jersey, 1993.

- Nedeljković, Dušan, *Istorija filozofije,* Prosveta, Požarevac, 1980.

- Popović, L., *Istorija filosofije: stari i srednji vijek*, Državna štamparija, Cetinje, 1902.

- Perović, Milenko, *Istorija filozofije*, Filozofski fakultet u Novom Sadu odsek za filozofiju, Novi Sad, 1997.

- Petronijević, Branislav, *Načela metafizike: opšta ontologija i formalne kategorije*, BIGZ, Beograd, 1986.

- Petrović, Aleksandar, *Antička filozofija*, Novi Sad, 2008.

- Platon: *Kratil*, Studentski centar Sveučilišta, Zagreb, 1976.

- Popper, Karl, „Back to the Presocratics", in *Conjectures and Refutations*, Basic Books, New York, 1965.

- Premec, Vladimir, „Identitet smrti i postojanja", u *Radovi Filozofskog fakulteta* Sarajevo, knjiga VI, 1970-1971, str. 505-518.

- Premec, Vladimir, *Logos u Heráкleitosa,* M. C. M., Sarajevo, 1996.

- Rasel, Bertrand, *Istorija zapadne filozofije, i njena povezanost sa političkim i društvenim uslovima od najranijeg doba do danas,* Narodna knjiga Alfa, 1998.

- Reinhardt, Karl, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, BONN, Frankfurt, 1916.

- Russell, Bertrand, *History of Western Philosophy,* George Allen and Unwin LTD, Great Britain, 1947.

- Sandywell, Barry, "Presocratic Reflexivity: The Construction of Philosophical Discourse; c.600-450 BC", u: *Logical Investigation vol. 3*, Routlege, London and New York, 1966.

- Schadewaldt, Wolfgang, *Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen*, Frankfurt, Vittorio Klostermann GmbH, 1978.

- Scharfstein, Ben-Ami, *A Comparative History of World Philosophy: From the Upanishada to Kant*, State University of New York, Alabany, 1998.

- Schwegler, Albert, *A History of Philosophy*, University Press of the Pacific, Honolulu, 2001.

- Soccio, Douglas, *Archetypes of Wisdom: An Introduction to Philosophy*, Cengage Learning, Boston, 2010.

- Stojanov, Pavle, *Skeptički priručnik I, antički skepticizam*, Plato, Beograd, 2007.

- Šarčević, Abdulah, *Filozofija u vremenu, filozofija modernog doba II*, I. P. „Veselin Masleša", Sarajevo, 1991.

- Šijaković, Bogoljub, *Mythos, Phisis, Psyche*, Jasen, Podgorica, 2002.

- Šljivić, Mihailo, *Istorija filosofije*, Plato, Beograd, 2001.

- Taran, Leonardo, *Collected Papers (1962-1999)*, Brill, Boston, 2001.

- Uzelac, Milan, *Istorija filozofije I (istorija filozofije do Dekarta)*, Stylos Art, Novi Sad, 2004.

- Uzelac, Milan, *Uvod u filozofiju*, Versus studio, Novi Sad, 2007.

- Vejnović, Nevenka, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

- von Staden, H. ed., *The American Journal of Philology* Vol. 93, No. 4, The Johns Hopkins University Press, Oct., 1972.

- W. K. C. Guthrie, *Povijest grčke filozofije*, sv. 1, Naklada Jurčić, Zagreb, 2005.

- Weber, Franz Josef, *Fragmente der Vorsokratiker: Text und Kommentar,* Schöningh, Paderborn, 1976.

- Wheelwright, Philip, *Heraclitus,* Princeton, New Yersey, Princeton University Press, 1959.

- Windelband, Wilhelm, *Povijest filozofije, knjiga prva,* Naprijed, Zagreb, 1988.

- Zaječaranović, Gligorije; Stevanović, Vitomir, *Filozofija za IV razred gimnazije i za pedagošku akademiju,* ZAK, Beograd, 1973.

VINOGRADARSKO OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI (1945–2000)

Svetozar Savić

In Montenegro, Montenegrin agriculture has for long suffered from a shortage of staff of all qualifications. As of 1944 a number of agricultural schools in Montenegro were established and closed, and finally (1962) only the Secondary Agricultural School in Bar remained. The subject of viticulture was included in its programme. The most intensive cooperation between the Agricultural School of Bar and the economy (Agrokombinat 13. jul) happened in the period 1980-1995 when the vineyards on Ćemovsko polje were established. After that period, due to various reasons, students' interest in agricultural educational programs decreased, and since 2016 the name of the school is the Public Institution „Secondary Vocational School“ Bar.

Pored tehničko-tehnološke razvijenosti jednog društva, njegov napredak isključivo se oslanja na ljudske resurse, njihovo obrazovanje, opšte i specijalističko, i adekvatnu primjenu takvih znanja. U Crnoj Gori sama poljoprivreda dugo vremena je „patila“ od nedostatka kadrova svih kvalifikacija. Negdje krajem XIX vijeka, a po pitanju vinogradarstva (slično je bilo i sa ostalim granama poljopivrede), niti je bilo kvalifikovanih radnika, ni stručnjaka. Iz dva puta osnivanje zemljodjelske škole

krajem XIX vijeka, i jedne poljoprivredne škole prije Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori, prvi su sistematski pokušaji u rješavanju postojećeg problema.

Takođe, još iz knjaževine Crne Gore generalni odnos stanovništva prema poljoprivredi bio je jako loš. Poljoprivredom se bavio onaj ko nije imao ništa bolje da radi. Sto godina kasnije (1984) u poljoprivrednoj djelatnosti preovlađuju starije generacije – tačnije one koje su ostajale na selu baveći se, sve teže, osnovnim poljoprivrednim operacijama, koje su im služile za dopunu kućnog budžeta. I oni članovi familija koji nijesu uspjeli da završe bilo kakvu školu, trudili su se da pronađu posao u gradu, dok su je u slobodno vrijeme bavili poljoprivredom kao hobijem. Zadržavanje djeteta na selu, usmjeravajući ga na poljoprivredu smatrano je i još uvijek se smatra *malom porodičnom tragedijom.*[1]

I krajem XX vijeka, kad poljoprivrednu školu (dominantna je Poljoprivredna škola u Baru, koja je nekoliko puta mijenjala naziv, ali je u svom programu imala predmet vinogradarstvo) uglavnom upisuju učenici slabijeg obrazovnog kvaliteta. Među njima ima i izvrsnih učenika, ali je ovdje važno pitanje – zašto takva vrsta obrazovanja nije popularnija. Kao potvrdu za ove tvrdnje je i konačno ukidanje naziva Poljoprivredna škola (2016) i sticanje naziva Stručna škola. Rukovodstvo škole kao objašnjenje iznosi nezainteresovanost kandidata za poljoprivredna zanimanja.

Da li je onda period 1967–1995. bio jedini blistavi ciklus u ovoj branši – kada je poljoprivredno srednje obrazovanje bilo u punom zamahu? Glede velikog projekta (Ćemovsko polje) koji je započet 80-ih godina prošlog vijeka, Agrokombinat „13. jul“ je u tom vremenu (in)direktno uticao na rad škole, upisivanje učenika i konačno zapošljavanje istih.

[1] *Razvoj poljoprivrede u Crnoj Gori: bazna studija* (1984): Institut za društvenoekonomska istraživanja, Titograd, 18.

Nakon Drugog svjetskog rata

Poslijeratno zaostajanje tempa razvoja poljoprivrede u odnosu na druge grane privrede postavilo je pred sve zainteresovane državne i društvene faktore zemlje neodložan i hitan zadatak ulaganja znatnih materijalnih sredstava u cilju bržeg povećanja poljoprivredne proizvodnje. Ali prosto ulaganje materijalnih sredstava nije bilo dovoljno za unapređenje poljoprivrede. Nivo opšteg i stručnog obrazovanja poljoprivrednih proizvođača bio je jedan od značajnih faktora stagniranja razvoja poljoprivrede.

Taj proces nije bio nimalo lak, pored stručnog kadra nedostajale su finansije, mehanizacija, laboratorije, uređaji, aparati, kancelarije. Samo u toku Drugog svjetskog rata poginulo je 45 poljoprivrednih inženjera i tehničara, studenata i đaka poljoprivrednih škola. Decembra 1961. godine u zgradi Poljoprivrednog instituta (danas Biotehnički fakultet) u Podgorici otkrivena je spomen ploča na kojoj su uklesana imena poljoprivrednih inženjera i tehničara, studenata i đaka poljoprivrednih škola koji su poginuli u narodnooslobodilačkoj borbi (1941–1945).[2] Oni su rođeni u različitim krajevima Crne Gore (Andrijevica, Banjani, Berane, Bukovik, Bijelo Polje, Bjelice, Cetinje, Dajbabe, Danilovgrad, Đurmane, Grahovo, Golija, Gradac, Grbalj, Kolašin, Kotor, Morača, Nikšić, Piperi, Plav, Pljevlja, Podbišće, Podgorica, Risan, Rovci, Šavnik, Žabljak) i pohađali studije ili srednju poljoprivrednu nastavu u: Beogradu, Bukovu, Križevcima, Kruševcu, Mostaru, Negotinu, Parizu, Sarajevu, Valjevu, Zagrebu, Zemunu.

[2] „U spomen poljoprivrednih inžinjera i tehničara, studenata agronomije i đaka srednjih poljoprivrednih škola palih u narodnooslobodilačkom ratu od 1941–1945“, *Savez društava poljoprivrednih inžinjera i tehničara Crne Gore* (Titograd), VII, br. 5–6, 1.

Po pitanju statusa poljoprivredih škola period do 1965. godine bio je jako konfuzan. Obnova i rad krenuli su tokom završetka Drugog svjetskog rata. Već u budžetu iz 1945. (jul – decembar) postojali su rashodi od 400.000 dinara za „odgoj stručnog kadra na poljoprivrednim školama“ ali i na „poljoprivrednom fakultetu“.[3] Očigledno da je neko imao dobru zamisao za osnivanje poljoprivrednog fakulteta, ali će proći još 60 godina do realizacije te ideje.

Nakon Drugog svjetskog rata prvi agronomi (1949) pristigli su iz Beograda. Da bi stekli potrebnu stručnu praksu i proširli svoje znanje trebalo je da odrade pripravničku službu. U poređenju s tadašnjim, današnji pripravnički staž i polaganje pripravničkog ispita izgledaju veoma jednostavno. Pravilnik o pripravničkoj službi predviđao je da pripravnička služba traje dvije godine s obaveznim polaganjem stručnog ispita. Nakon pripravničkog staža i položenog stručnog ispita pripravnici su dobijali zvanje mlađeg agronoma u jednoj od grupa poljoprivredne struke. Stručni ispit (pismeni, usmeni i stručni dio) polagan je pred komisijom u Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva. Stručni dio ispita bio je posebno obiman i sastojao se od većeg broja glavnih i pomoćnih predmeta iz vinogradarstva i enologije.[4] Pripravnik je imao mogućnost da, ukoliko padne na provjeri, ponovo polaže ispite.[5]

Za grupu vinogradarstvo i enologija pripravnički staž trajao je 20 mjeseci, i to: u zavodu ili školi za oplemenjivanje loze osam

[3] Budžet rashoda i prihoda Federalne Crne Gore za juli – decembar 1945. god, Ministarstvo finansija, 1945, 54.

[4] *Službeni list NR Crne Gore*, V, 1949, 9, 89. Kao glavni predmeti polagani su: Pedologija, Opšte i specijalno vinogradarstvo, Enologija, Mikrobiologija, i Prerada grožđa

[5] *Službeni list NR Crne Gore*, V, 1949, 9, 90. Ako kandidat padne na pismenom ispitu ponovo polaže cio ispit. Ako na usmenom ispitu iz stručnog dijela padne iz jednog ili dva glavna ili iz jednog ili više pomoćnih predmeta, naknadno polaže samo te ispite.

mjeseci, i u enološkom zavodu ili stanici 12 mjeseci. Istovremeno pripravnici su za zvanje mlađeg poljoprivrednog tehničara u grupi vinogradarstvo i vinarstvo provodili pripravnički staž u trajanju od 20 mjeseci, i to: na državnom ili zadružnom poljoprivrednom dobru sa vinogradarskom proizvodnjom 12 mjeseci i u državnom ili zadružnom podrumu osam mjeseci.[6]

Kad je riječ o srednjem poljoprivrednom obrazovanju tadašnja Specijalna niža poljoprivredna škola za južne kulture u Baru transformisana je 1944. godine u Nižu poljoprivrednu školu „Topolica“.[7] Tačnije, Specijalna niža poljoprivredna škola i Državna ogledna stanica za južne kulture, integrisane u ustanovu pod nazivom Niža poljoprivredna škola „Topolica“ u Baru. U tadašnjim teškim uslovima (20. marta 1945) Niža poljoprivredna škola „Topolica“ u Baru, započela je sa radom. Nastava je bila jednogodišnja i pohađalo je 60 učenika.

Nekoliko škola, koje su u svom programu imale predmete iz poljoprivrede, osnovano je i na sjeveru Crne Gore. Tako je u Nikšiću započela sa radom (1945/46) Niža poljoprivredna škola stočarsko-ratarskog smjera. Ona veoma brzo (1949) zatvara školska vrata. Slično se desilo i sa Školom za seoske domaćice (Nikšić). Postojale su i tri Pokretne škole za seoske domaćice.[8]

---

6 *Službeni list NR Crne Gore*, V, 1949, 9, 91. Poljoprivredne grupe: genetika i oplemenjivanje bilja, sjemenarstvo, ratarstvo, gradinarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo i enologija, južne kulture, mljekarstvo i planinsko gazdovanje, zaštita bilja, pedologija i agrohemja, stočarstvo krupne stoke, stočarstvo sitne stoke, ribogojstvo i opšta poljoprivreda.

7 Lekić, S., Martinović, T. (1995): *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori (1875–1995)*, 33. Rješenjem Crnogorske narodne uprave Cetinje, resor za narodnu upravu, a na prijedlog Odjeljenja za poljoprivrednu ishranu ova škola i stanica spojene su sa čitavom pokretnom i nepokretnom imovinom u jednu jedinstvenu ustanovu pod nazivom Niža poljoprivredna škola „Topolica“.

8 Budžet rashoda i prihoda Federalne Crne Gore za juli – decembar 1945 god, Ministarstvo finansija, 1945, 54.

Krajem rata (1945) formiran je i Zavod za stočarstvo na Kapinom polju. U Nikšiću je radila jednu godinu (1950) i Zadružna škola za brigadire. Slična škola otvorena je i u Andrijevici i Herceg Novom. Ni one nijesu bile dugog vijeka. Obje su prestale sa radom 1951. godine. Samo dvije godine (1946/47-1948/49) radila je i Niža poljoprivredna škola sa stočarskom stanicom i voćnim rasadikom u Bijelom Polju.

Na primorju, posebno u Baru, nastavak obrazovanja i edukacije učenika zainteresovanih za poljoprivredu bio je značajno organizovaniji. Iako je Niža poljoprivredna škola „Topolica“[9] preseljena 1946. u Herceg Novi (Niža poljoprivredna škola za južne kulture i vinogradarstvo), rješenjem Ministarstva poljoprivrede i šumarstva NRCG (br. 7946 od 29. maja 1946) nanovo je i u Baru formirana poljoprivredna škola, ovaj put pod nazivom Srednja poljoprivredna škola. Otpočela je sa radom septembra mjeseca 1946.[10] U svom programu imala je obavezno polaganje maturskog ispita iz vinogradarstva. Školska 1946/47. prva je godina rada ove škole u Baru. Zanimljivo je da su 1946. godine u budžetu Republike postojali istovremeno rashodi za Nižu poljoprivrednu školu „Topolica“ od 1.600.000 dinara i Srednju poljoprivrednu školu od 1.833.000 dinara.[11]

Dok je škola radila u Baru (1946) na njenom platnom spisku bilo je šesnaest zaposlenih (tri činovnika, tri inženjera pripravnika, jedan zvoničik, tri službenika, četiri dnevničara i četiri honorarna radnika – baštovan, službenik, radnica,

9 U jednom broju dokumenata koje čuva Arhviski odsjek u Baru nalazim na različite nazive za poljoprivrednu školu u Baru. Najčešće u zaglavlju ili na otisku pečata bez hronološkog reda stoji: Specijalna Niža poljoprivredna škola za južne kulture „Topolica“ i Niža poljoprivredna škola „Topolica“.

10 AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5.

11 Zbirni budžet Narodne Republike Crne Gore za 1946 godinu, Ministarstvo finansija, 1946, 92.

dnevničar).[12] Broj učenika koji su se 1947. javili za pohađanje Srednje poljoprivredne škole iznosio je devet.[13] U internat je prijavljeno njih 15.[14]

Iako je broj učenika u periodu 1945–1949 godine u dvije poljoprivredne škole stalno rastao,[15] jasno je bilo da je teško i finansijski i kadrovski opsluživati ove škole. Školske 1948/1949, Niža poljoprivredna škola za južne kulture i vinogradarstvo u Herceg Novom prestala je sa radom.[16] Rješenjem Savjeta za poljoprivredu i šumarstvo NRCG broj 1864. od 14. juna 1952. godine Niža poljoprivredna škola za voćarstvo u Bijelom Polju fuzionirana je sa Srednjom poljoprivrednom školom u Baru.[17] Te školske 1952/1953. godine u Crnoj Gori postojala je samo jedna Srednja poljoprivredna škola opšteg smjera sa sjedištem u Baru.[18] Pored nje 1953/1954. u Crnoj Gori radilo je još devet srednjih stručnih škola (tehnička, saobraćajna, ekonomska, medicinska, dvije učiteljske i dvije umjetničke škole i učiteljsko-domaćička.)[19] Zavod za privredno planiranje smatrao je da je nastava u

12 AOBR F BCDV K 2, 1.

13 AOBR, 1947, K 1, 2. Vukčević Jovan, Tomović Persida, Stojović Vukadin, Stojović Vojislav, Stojović Momčilo, Božović Božidar, Brajović Vidoje, Bešić Jovan i Ičević Dušan.

14 AOBR, 1947, K 1, 1, 3.

15 Starovlah, M. (2007): *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 336. (...) Godina 1946/1947 – 59, 1947/1948 – 104, 1948/1949 – 241 (dvije poljoprivredne škole), 1949/1950 – 304 (dvije poljoprivredne škole), 1950/1951 – 484 (dvije poljoprivredne škole). (Starovlah ne navodi koje dvije poljoprivredne škole)

16 AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 404.

17 AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 404.

18 Uredbom o stručnim školama (SL FNRJ 39/52) srednje stručne škole osnivali su sreski narodni odbori uz saglasnost republičkog organa nadležnog za pitanje prosvjete, nauke i kulture.

19 Starovlah, M. (2007): *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 356.

poljoprivrednim školama na niskom nivou, da su škole slabo opremljene, pa da postoji i loš izbor učenika (planski upis), pa kadrovi iz ovih škola izlaze sa nedovoljnim stručnim znanjem i bez naročite volje za rad u ovom pozivu. Zbog ovih okolnosti sve poljoprivredne škole ukinute su izuzev Srednje poljoprivredne škole u Baru.[20]

Na drugoj strani o zapošljavanju učenika u privredi vodio je računa Privredni savjet. Ubrzo je donio rješenje kojim su privredne organizacije (preduzeća: državna, zadružna, društvenih organizacija i privatna) na teritoriji NRCG obavezne da „prime i drže na izučavanje zanimanja odnosno zanata učenike u privredi u odnosu prema kvalifikovanim radnicima". Po ovom Rješenju u poljoprivrednim državnim dobrima zapošljavan je jedan na pet kvalifikovanih radnika.[21] Briga o obuci učenika u privredi nije završena samo ovim rješenjem, već je određen i odnos praktičnog rada i teoretske nastave za vrijeme izučavanja zanimanja.[22] Poljoprivrednu školu u Baru godišnje je završavalo u prosjeku oko 20 poljoprivrednih tehničara što je moglo da zadovolji tadašnje potrebe (1955) u srednjem stručnom kadru.[23]

---

20 AOBR SNSP – 58 (39)/ 55, 31.

21 *Službeni list NR Crne Gore*, VIII, 1952, 22, 165.

22 *Službeni list NR Crne Gore*, VIII, 1952, 22, 166. (...) Određuje se odnos praktičnog rada i teoretske nastave: a) u I godini učenja 27 časova nedjeljno praktičnog rada, a 15 časova teoretske nastave; b) u II godini učenja 27 časova nedjeljno praktičnog rada, a 16 časova teoretske nastave; c) u III godini učenja 36 časova nedjeljno praktičnog rada, a 12 časova teoretske nastave. Po pravilu, praktično obučavanje obavljaće se svakog radnog dana prije podne, a teoretska nastava poslije podne.

23 AOBR SNSP – 58 (39)/ 55, 32. Ovi tečajevi održavani su povremeno, kratko su trajali sa manjim brojem slušalaca, te nijesu dali one rezultate koji su se očekivali. Inače nekog sistematskog rada, kurseva ili škola za poljoprivrednu proizvođače nije bilo.

Međutim, godine 1960. a na osnovu čl. 2. Zakona o osnivanju i ukidanju srednjih škola, Izvršno vijeće Narodne skupštine NRCG donijelo je uredbu o osnivanju Poljoprivredne škole u Bijelom Polju,[24] čime je i Srednja poljoprivredna škola u Baru postala samostalna, a Poljoprivredna škola u Bijelom Polju imala je I i II razred.[25] Nažalost ona je ubrzo zatvorena (1962).[26]

Tako je Srednja poljoprivredna škola u Baru ostala jedina škola u Crnoj Gori, koja je u kontinuitetu obrazovala vinogradarske (poljoprivredne) kadrove. Od 1946. do 2016. godine Srednja poljoprivredna škola u Baru mijenjala je nazive više puta (Poljoprivredna škola, Poljoprivredni školski centar, Biotehnički obrazovni centar, Javna ustanova Srednja poljoprivredna škola Bar, Javna ustanova Srednja stručna škola). Bez obzira na različite nazive ona je imala osnovni zadatak da stvara srednje stručne kadrove u različitim oblastima poljoprivrede, sposobne da unapređuju poljoprivrednu proizvodnju.

Ekonomija poljoprivredne škole

Školska zgrada poljoprivredne škole u Baru izgrađena je 1950. godine i imala je prizemlje i sprat. Zbog nedostatka prostora prizemlje je bio školski prostor, dok je na spratu bio učenički dom.[27] Nastava u školi bila je teoretska i praktična. U tome smislu, a radi obezbjeđenja izvođenja praktičnog dijela nastave, školi je uvijek bila potrebna ekonomija, dok je teoretska nastava omogućavala da učenici spoznaju procese u različitim poljoprivrednim proizvodnjama.

24 Službeni list NR CG, XVI, 1960, 23, 302.

25 AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 404.

26 AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 1.

27 AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 408.

Od svog osnivanja poljoprivredna škola je imala svoje ogledno imanje. Tokom Drugog svjetskog rata imanje je bilo logorište okupacionih trupa. Pokretni i nepokretni inventar, sem građevina, bio je uništen ili odnesen. Tokom 1945. imanje je ograđivano, obavljena je nabavka pokretnog i nepokretnog inventara, tako da je normalni rad na imanju započeo 1946. godine. Imanje je bilo zakorovljeno, voćarski kompleks bio je uništen, staklara velikim dijelom oštećena, pa je proizvodnja fokusirana na gajenje neophodnih ratarskih i povrtarskih kultura.[28]

Tadašnja površina pod vinogradima iznosila je 1,4 hektara, dok je matičnjak američke loze pokrivao 0,86 hektara. Oba su bila tokom i dvije godine nakon rata zapuštena. Za preradu grožđa nijesu postojali uslovi, a za proizvodnju kalemova nedostajala je stratifikala, prostorija za kalemljenje i smještaj reznica.[29] I pored teških uslova za poslovanje u 1946. godini odvijala se proizvodnja reznica, kalemova i američkih prporaka.[30]

Do 1949. godine imanje se nalazilo u sastavu škole. Iste godine od postojećeg imanja formiraju se: Poljoprivredno dobro

28 AOBR SOB, 1946, F BCDV, K 2, 1.

29 AOBR SOB, 1946, F BCDV, K 2, 5. Matičnjaku nije za čitavih osam godina ukazivana nikakva njega sem rezidbe, a ove godine je prekopan jedan put. (...) Postojeći sortimentski vinograd nije postavljen na odgovarajućem položaju i tipu zemljišta, usljed čega je izložen propadanju, te je pitanje podizanja novog sortimenta stavljeno pred upravu kao aktuelan problem prvog reda.(...) Za preradu grožđa u vino nedostaju odgovarajuće prostorije i sprave, te se nameće kao neophodna potreba izgradnja podruma i nabavka potrebnih sprava, jer do sada grožđe se prerađivalo i vino smiještalo u obične magacine, gdje nema odgovarajućih uslova za čuvanje vina.

30 AOBR SOB, 1946, F BCDV, K 2, 4. Proizvodnja loze odnosno reznica bila je vrlo slaba, o ove godine usled izvršenog okopavanja proizvodnja reznica se povećala za 50% i kvalitativno poboljšala. Proizvedeno je: reznica I klase 30.000 i reznica II klase 15.000 komada, loznih kalemova 6.500 i prporaka američke loze 4.000.

„Topolica“, Ogledno školsko imanje sa školom i domom i Stanica za suptorpske kulture. Učenicu su izvodili vježbe na Oglednom školskom imanju, a proizvodnu praksu na „Topolici“.[31]

Od Poljoprivrednog dobra „Topolica“, koje je 1957. stavljeno u redovnu likvidaciju, osnovana je, kao ustanova sa samostalnim finansiranjem, Ekonomija Srednje poljoprivredne škole.[32] Na Ekonomiji, u periodu 1956-1958, prinosi su u poljoprivrednoj proizvodnji po raznim kulturama bili različiti.[33] U tab. 1. navodim samo neke od školskih proizvoda.[34]

Tab. 1. Prinosi na Ekonomiji, Bar (1956–1958)

PROIZVODI	**1956**	**1957**	**1958**
Pomorandže / kg	4.747	6.861	1.768
Limuni / kg	15	-	-
Mandarina / kg	71	678	-
Maslinovo ulje / l	3.941	859	1.258
Vino / l	4.350	1.739	2.240
Grožđe / kg	11.097	3.705	4.113
Rakija / l	394	177	139
Lozna vioka / kom	8.514	2.640	24.500

31 AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 408.

32 AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1. Ekonomija Poljoprivredne škole „Dušan Vlahović“ u Baru osnovana je kao ustanova sa samostalnim finansiranjem rešenjem Narodnog odbora Sreza Cetinje broj 4611 od 27. juna 1957. godine i registrovana kod Narodnog odbora Opštine Bar pod brojem 121 od 29. jula 1957.

33 AOBR F BCDV, 1958, K 4, 2. Poljoprivredna proizvodnja na Ekonomiji obuhvatala je: pšenicu, kukuruz, pamuk, duvan, mlijeko, sir, stoku, jaja, med, razne usluge.

34 AOBR F BCDV, 1958, K 4, 2.

Sa izmjenom naziva škole i naziv Ekonomija srednje poljoprivredne škole izmijenjen je u Ekonomiju poljoprivredne škole. Unutrašnja tehničko-organizaciona struktura škole i ekonomije postavljena je rješenjem Izvršnog vijeća Narodne skupštine NRCG marta 1959.[35]

Glavni cilje Ekonomije bio je da kao uzorno gazdinstvo, na kojem se primjenjuju savremene metode poljoprivredne nauke i prakse, posluži i za izvođenje praktične nastave učenicima i poljoprivrednim proizvođačima. Svojim proizvodima Ekonomija je trebalo da podmiruje potrebe internata škole i viškove plasira na tržište. Pored ratarske, povrtarske, stočarske i nekih sporednih djelatnosti ekonomija se bavila i proizvodnjom grožđa i njegovih prerađevina, kao i proizvodnjom loznih kalemova.[36] Ipak, na osnovu knjigovodstvene evidencije vinogradarstvo je od 1953. do 1959. permanentno poslovalo s gubitkom. U 1959. godini na površini od 4,22 hektara proizvedeno je 11,9 tona grožđa, odnosno 6,3 tona vina i 266 litara rakije.[37] Dakle, prinos grožđa po hektaru iznosio je 2,8 tona, što jasno ukazuje da je primijenjena agrotehnika i cjelokupan odnos prema vinogradarstvu bio nezadovoljavajući.

35 AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 417.

36 AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1/5. Struktura poljoprivrednih površina 1959. godine bila je sljedeća: žitarice 6,81 ha; krmno bilje 27,10 ha; povrtno bilje 3,38 ha; voćarstvo 30,38 ha; vinogradarstvo 4,22 ha. (...) Od ukupno 127,80 ha površina, koje se vode po katastru na ime Ekonomije korisno upotrebljene površine ima svega 71,79 ha.

37 AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 3. Zasada je uskoredan te isključuje mehanizovanu obradu, što uveliko povećava troškove proizvodnje. Jedan dio zasada zasnovan je već prije 30 godina, te je osjetno oslabljena njegova proizvodna sposobnost.

Izmjena naziva škole, nastavnih planova i programa

Od osnivanja 1946. godine do školske 1962/63. Srednja poljoprivredna škola u Baru bila je opšteg smjera. Rješenjem Savjeta za prosvjetu NRCG od 1959. Srednja poljoprivredna škola dobila je naziv Poljoprivredna škola „Dušan Vlahović" Bar.[38] Usaglašavanje naziva škole izvedeno je prema Opštem zakonu o školstvu iz 1959.[39]

Sistematizacijom su bila su predviđena 33 radna mjesta, od kojih su 23 bila službenička, a 10 za tehničko osoblje. Od toga osam radnih mjesta bilo je predviđeno za opšteobrazovne predmete (maternji jezik, matematika i fizika, fiskultura, predvojnička obuka, francuski jezik, istorija i geografija, hemija). Stručni predmeti, njih šest, bili su: voćarska grupa predmeta, vinogradarska grupa predmeta, agrohemijska-pedološka grupa predmeta, ekološka grupa predmeta, stočarska grupa predmeta, ratarska grupa predmeta, i četiri praktična predmeta.[40]

Prema nastavnom planu i programu u tadašnjoj školi postojali su pripremni[41] i stručni predmeti (ratarstvo opšte i posebno, voćarstvo opšte i posebno, povrtarstvo, vinogradarstvo sa vinarstvom, zaštita bilja, stočarstvo, mljekarstvo, statistika i računovodstvo, zadrugarstvo sa ekonomskom politikom u poljoprivredi i osnovi ekonomike drugih privrednih grana i ekonomika poljoprivrednih gazdinstava). Nastavno osoblje tada

[38] AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 404. Od školske 1952/1953 (....) Rješenjem Savjeta za prosvjetu NRCG broj 03-4189 od 23. XII 1959. godine nosi naziv Poljoprivredna škola „Dušan Vlahović" – Bar.

[39] AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 7.

[40] AOBR F BCDV, 1958, K 4, 1.

[41] AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1. Pripremnim predmetima pripadali su: matematika, fizika, hemija sa agrohemijom, biologija, pedologija i meteorologija sa klimatologijom.

su činili: učitelji praktične nastave, pripravnici profesora i profesori s poljoprivrednim fakultetom.[42]

Ipak u Crnoj Gori tadašnji problem poljoprivrede i dalje je bio mali broj kadrova u proizvodnji.[43] Postojeći poljoprivredni kadrovi svih nivoa obrazovanja, njih 143, bili su uglavnom koncentrisani u zadrugama i poljoprivrednim dobrima,[44] dok je njih 157 bilo smješteno u naučnim ustanovama (77), upravama (Republička poljoprivredna služba, opštinski NO-i) – 49, poljoprivrednim školama (14), pomoćnim službama (statistika, DOZ, katastar, Hidro-zavod) – 17.[45]

Potrebe za stručnim kadrovima u poljoprivredi do 1965. i problemi obrazovanja dovoljnog broja učenika u Poljoprivrednoj školi u Baru, tretirani su jako pažljivo od strane Sekretarijata za poljoprivredu i šumarstvo Crne Gore. U školskoj 1960/1961. škola je imala 283 učenika od čega u I razredu 114, II 75, III 66 i IV 25 učenika. Već u narednoj godini (1961/1962) škola je trebalo da upiše 120 učenika u I razred i započne sa preorijentacijom nastavnog plana i programa.

Shodno predviđenom razvoju poljoprivrede do 1965. smjernice Sekretarijata za poljoprivredu i šumarstvo bile su

42 AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1

43 Jasno je bilo da se savremena poljoprivredna proizvodnja ne može odvijati bez osposobljenog kadra. Intenzifikacija poljoprivredne proizvodnje u pojedinim područjima u Crnoj Gori ispostavila se kao vrlo ozbiljan problem u obezbjeđenju potrebe za kvalifikovanom i visokokvlaifikovanom radnom snagom.

44 AOBR SOB 1962, K 12, 429. Poljoprivredni inženjeri 30 (Poljoprivredna dobra 15, Zemljoradničke zadruge 9, poljoprivredna proizvodnja 6), poljoprivrednih tehničara 94 (Poljoprivredna dobra 24, Zemljoradničke zadruge 51, poljoprivredna proizvodnja 19), sa nižom poljoprivrednom školom 19 (Poljoprivredna dobra 2, Zemljoradničke zadruge 17, poljoprivredna proizvodnja 19).

45 AOBR SOB 1962, K 12, 431.

prvenstveno usmjerene na uvećanje broja srednjeg stručnog kadra – poljoprivrednih tehničara do broja od 150. U realnosti situacija je bila drugačija, javila se hiperprodukcija kadrova, njih 300 trebalo je da se osposobe do 1965. godine, računajući ovdje i Srednju poljoprivrednu školu u Bijelom polju. Jednog trenutka razmišljalo se da je najcjelishodnije ukinuti ovu školu, a osposobiti školu u Baru da školuje potrebne kadrove, što je i učinjeno. Takođe, materijalne mogućnosti nijesu bile nimalo povoljne za funkcionisanje obje škole, a Sekretarijat je razmišljao i o otvaranju škola za poljoprivredne proizvođače, posebno povrtare, voćare-vinogradare, stočare i ratare mehanizatore, tačnije preorijentaciju Poljoprivredne škole u Bijelom Polju u školu za poljoprivredne proizvođače.[46]

Po ovim pitanjima iste godine (1961) zasijedao je i školski odbor u Baru, odobravajući stavove Sekretarijata za poljoprivredu i šumarstvo, i ističući da je po pitanju hiperprodukcije kadrova Srednja poljoprivredna škola već reagovala i koncipirala nove nastavne planove i programe: tri odsjeka u pravcu specijalizovanja kadrova, skraćeno dvogodišnje školovanje za odrasle kao i tri plana i programa za kvalifikovane radnike u poljoprivredi (voćare, vinogradare i primijenjenu mehanizaciju), koji su dostavljeni Zavodu za školstvo na razmatranje. Škola u Baru izradila je i investicioni program izgradnje ekonomije, čime se proizvodna praksa željela uskladiti sa nastavnim potrebama, zatim sistematizaciju radnih mjesta u odnosu na nove smjerove neophodne tadašnjoj crnogorskoj poljoprivredi.[47]

Od školske 1961/1962. Poljoprivredna škola Dušan Vlahović – Bar, počela je sa usmjeravanjem na tri odsjeka: voćarsko-vinogradarski, ratarsko-povrtarski i stočarski, kojima su zahvaćeni I, II i III razred, i takva promjena unutrašnje

46 AOBR SOB 1962, F III, K 12, 431.

47 AOBR SOB 1962, F III, K 12, 434

organizacije pokazala se jako dobrom.[48] Tada su u Jugoslaviji postojale nekolike poljoprivredne škole sa vinogradarskim smjerom, u: Iloku, Poreču, Bitolju, Đevđeliji, Novom Mestu, Valjevu, Bukovu, Smederevu, Prokuplju, Leskovcu, Kraljevu, Rekovcu, Aleksandrovcu, Vršcu, Futogu, Pećи, Prizrenu.

I pored toga što škola nije bila prethodno pripremljena za nastavu po odsjecima, a školski prostor prilično oskudan (jedan dio školskog prostora bio je ustupljen Domu učenika radi prihvatanja kandidata iz Bijelog Polja) ova orijentacija pokazala se kao jako dobra. Od 1963/1964. sva tri odsjeka kompletirana su za sva četiri razreda.[49]

Preorijentacijom na tri odsjeka javila se i potreba za nastavnim kadrom. U školi je postojala teorijska nastava, i nastavna i proizvodna praksa. Uvažavajući novonastalo stanje, Sekretarijat za poljoprivredu formirao je komisiju sa zadatkom da utvrdi potrebe u stručnim poljoprivrednim kadrovima i problematici u Poljoprivrednoj školi u Baru. Škola je tada raspolagala nastavnim kadrom za opšteobrazovne predmete, pripremne predmete i kadrom za poljoprivredne discipline po odsjecima, kao i učiteljima praktične nastave. Ukupan broj nastavnika iznosio je 31, tako da je u prosjeku po odsjecima bilo 10 nastavnika.[50]

Zbog nedovoljnog broja nastavnog kadra planirano je da u svim razredima pojedinačnih odsjeka budu po dva odjeljenja. Opšteobrazovani program obuhvatao je osam predmeta, dok je stručni program na voćarsko-vinogradarskom smjeru obuhvatao tri predmeta (zaštita bilja i melioracija; voćarstvo-opšte i specijalno; vinogradarstvo i vinarstvo).[51]

[48] AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 405. Već u ovoj godini, orijentacija škole na otsjeke pokazuje vanrednu prednost i posebno njen kvalitativni uspon. Tek orjentacijom na otsjeke osjeća se njeno brzo izrastanje u instituciju za obrazovanje kadrova u poljoprivredi.

[49] AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 1.

[50] AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 2.

[51] AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 17-18,

Prema tadašnjem nastavnom programu na voćarsko-vinogradarskom odsjeku, iz predmeta vinogradarstvo bilo je 10 časova teorije i 10 časova prakse, dok je iz predmeta vinarstvo bilo šest časova teorije i šest časova prakse. Kao i iz predmeta vinarstvo, predmet zaštita bilja bio je zastupljen sa istim brojem časova. U planu za proizvodnu i nastavnu praksu na odsjeku za voćarstvo i vinogradarstvo III i IV razredi imali su nedjeljno po tri časa iz vinogradarstva i vinarstva, i tri časa iz voćarsta.[52]

Iako je u periodu 1965-1980. broj poljoprivrednih stručnjaka (poljoprivredni tehničari, agronomi, magistri i doktori poljoprivrede) postepeno rastao, jedan značajan broj tražio je svoju buduću karijeru u trgovini, državnim ustanovama, društveno-političkim organizacijama.[53] Međutim, za tadašnju republičku i opštinsku političku elitu Poljoprivredna škola u Baru bila je i dalje centar koji je objedinjavao državne poljoprivredne smjernice. U tom periodu javlja se i potreba za modernizacijom i proširenjem prostora poljoprivredne škole. Sprat u kojem je bio smješten tadašnji internat bio je podesniji za potrebe nastave. Ovaj improvizovani dom imao je deset muških i dvije ženske spavaonice, čitaonicu, kancelariju upravnika i kancelariju vaspitača, dvije ambulante, kupatilo, sanitarne prostorije i obuhvatao je 1200 kvadratnih metara.[54]

Godine 1962. već bio urađen elaborat za izgradnju domske zgrade. Planirana površina kabineta za novu poljoprivrednu školu obuhvatala je blizu 1.000 kvadratnih metara, a službene prostorije (zbornica, biblioteka, sekretarijat, knjigovodstvo,

52 AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 419-420

53 *Razvoj poljoprivrede u Crnoj Gori: bazna studija* (1984): Institut za društvenoekonomska istraživanja, Titograd, 19. U materijalu za savjetovanje o stanju i razvoju poljoprivrede u Crnoj Gori, održanom decembra 1979. godine, navodi se podatak da sve postojeće stočarske farme u društvenoj svojini u toj godini nisu imale nijednog veterinara, iako je u Crnoj Gori inače bilo 49 veterinara.

54 AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 415.

blagajna), učionice, društvene prostorije, hodnici, stepenište, sanitarne prostorije dodatno su zahtijevale preko 1.700 kvadratnih metara.[55] U poređenju sa površinom postojeće škole ona bi bila uvećana za gotovo 1.400 kvadratnih metara ili onu neophodnu površinu koju je koristio dom.

Prostorije koje su bile neophodne za izvođenje nastave po odsjecima navedene su u tabeli br. 2.

Tab. 2. Pregled potrebnih prostorija za Poljoprivrednu škole 1962.

Potrebna prostorija	Broj	Dimenzije	Površina m²
Kabinet za voćarstvo	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za vinogradarstvo	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za zaštitu bilja	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za ratarstvo	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za mehanizaciju	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za hemiju	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za agropedologiju	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za fiziku i matematiku	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za biologiju	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za anatomiju	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za ishranu stoke	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za predvojničku obuku	1	10,5 x 6,5	68,25
Kabinet za stočarstvo	1	10,5 x 6,5	68,25
Fiskulturna sala	1	14,0 x 8,0	68,25

55 AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 409.

Ekonomija od 1962.

Poljoprivredna škola je kroz modernizaciju računala i na potencijale Ekonomije, koja je tada raspolagala sa ukupno 75 hektara zemljišta na kojoj je bila moguća raznovrsna poljoprivredna proizvodnja, uz uslov da se postojeći objekti (voćarsko-vinogradarski, ratarsko-povrtarski, stočarski, pogon mehanizacije, staklenik) organizaciono i proizvodno podignu na odgovarajući potrebni minimum, koji je kao takav mogao da posluži za obučavanje kadrova u poljoprivredi.[56] Svi navedeni objekti imali su svoje rukovodioce koji su po vokaciji bili inženjeri agronomije. Upravnik i rukovodioci objekata činili su Savjet ekonomije.

Rezultati rada Ekonomije Srednje poljoprivredne škole, međutim, nijesu bili zadovoljavajući. Koncepcija Srednje poljoprivredne škole u načinu gazdovanja i poslovanja školskom ekonomijom kritikovana je od strane opštinske političke vlasti. Gazdovanje nije bilo u skladu sa opštom intencijom barske komune i trebalo je usaglasiti. Posebno je maslinarstvo bilo zapušteno.[57] Pored lošeg stanja u poslovanju Zemljoradničke zadruge u Baru (pogon Spičanski vinogradi) ponovo je 1965. aktuelizovano pitanje prerastanja Poljoprivredne škole u Poljoprivredni školski centar. Komisija, koja je oktobra 1964. obišla vinograd u Spičanskom polju, konstatovala je nemogućnost vraćanja uloženih sredstava i obezbjeđenje proste reprodukcije, vinograd je bio gotovo cio zakorovljen, za normalno obavljanje vinogradarskih operacija bila mu je

[56] AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 417. Sadašnja ekonomija može uz neznatna ulaganja da odgovori porebama nastavnog procesa.(...) Ekonomija je osnovni preduslov za organizaciju obučavanja pojoprivrednog kadra te se može smatrati da taj uslov kod Poljoprivredne škole u Baru postoji.

[57] AOBR SOB K 54, f 2, 4.

neophodna mehanizacija sa priključcima, vinogradarska oprema, prostorije za smještaj sezonske radne snage i sl. O ovom izvještaju raspravljala je i Skupština opštine Bar, a Stručni kolegijum Ekonomije Poljoprivredne škole tada se već saglasio sa stavom komisije i smatrao da Spičanske vinograde može pripojiti školi kao samostalni pogon.[58] Škola je tada na ekonomiji raspolagala sa primitivnim omalenim podrumom, nešto podrumske opreme, kao i mehanizacijom.[59] Naredne godine (1. februar 1965) vinograd (50 ha), osnovna sredstva i inventar Spičanskih vinograda prešli su u posjed Ekonomije srednje poljoprivredne škole „Dušan Vlahović“ u Baru.[60] Ekonomija Poljoprivredne škole povremeno je (1967) proizvodila i izvozila reznice vranca u Veliku Drenovu. Reznice su preuzimane u Sutomoru, što ukazuje da je vinogradarska proizvodnja u Spiču još uvijek funkcionisala.[61]

Istovremeno (1967) i Školsko dobro ulazi u sastav Poljoprivredne škole,[62] ali kao organizacija sa samostalnim

58 AOBR SOB 1965, K 72. Od 50 ha zasađenog vinograda u Spičanskom polju na 1/3 mogu se bez daljih investicija postići prinosi kojim se mogu pokriti samo troškovi materijala i radne snage (bez anuiteta i amortizacije). Na 1/3 bezuslovno se mora iskrčiti vinograd a na nešto više od 1/3 povšina treba proučiti svrsishodnost dodatnih investicija. Vinograd se ne može organizovati kao samostalan objekat a u postojećim uslovima najprirodnije ga je priključiti kao samostalan pogon Ekonomiji Poljorpivredne škole.

59 AOBR SOB 1965, K 72.

60 AOBR SOB 1966, K 135, 2.

61 AOBR BCDV, 1967, K 6, 2. Ekonomija se obavezuje da isporuči kupcu do 20 000 (dvadeset hiljada) lastara sa prosječnim brojem okaca na lastaru iznad šest. (...) kupac Radivoje Djorić kao kooperant preduzeća „Lozar“ se obavezuje: da preuzme vijoke na licu mjesta u Sutomoru (...)

62 AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 3. Marta 1967. godine Poljoprivredna škola „Dušan Vlahović“ registrovala je, rješenjem Okružnog privrednog suda u Titogradu US br. 6/67, jedinicu u svom sastavu – Školsko dobro sa djelatnošću: organizovanje poljoprivredne proizvodnje

finansiranjem.[63] Time je omogućeno učenicima i odraslima da, prema svojim sklonostima i sposobnostima, a sve u skladu sa potrebama društvenih i poljoprivrednih organizacija, dobijaju specijalizovano poljoprivredno obrazovanje.

Na sastanku održanom u Privrednoj komori (8. oktobar 1975) kome su prisustvovali predstavnici SO Bar i Školskog centra „Dušan Vlahović“, pored ostalih pitanja, definitivno je dogovrena likvidacija vinogradarskog objekta u Sutomoru[64], koji je još 1964. godine pripojen Ekonomiji poljoprivredne škole.

Poljoprivredni-školski centar

Još je od 1962. godine i uspješne preorijentacije na nove nastavne programe postojala intencija od strane Srednje poljoprivredne škole „Dušan Vlahović“ za formiranje poljoprivredno-školskog centra. U sistemu obrazovanja poljoprivrednih kadrova takav centar tada se činio neophodnim.

Prema tadašnjim procjenama Sekretarijata za poljoprivredu do 1965. poljoprivredi je bilo potrebno 150 poljoprivrednih tehničara, 340 visokokvalifikovanih, 1.230 kvalifikovanih i oko 530 polukvalifikovanih radnika.[65] Budući Centar bi objedinjavao dvostepeno obrazovanje drugog stupnja s

63 AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 4.

64 AOBR SOB, 1975, F Srednja poljoprivredna škola, K 7, 2. Problem komercijalnog funkcionisanja vinograda u Sutomoru bio je jak vjetar koji uzrokuje oštećenja zeljastih lastara vinove loze (i do 70%), operacije obrade, đubrenja i zaštite nijesu izvođene posljednje tri godine, upadi okolnog stanovništva i stoke nanose velike štete vinogradu pa se javlja potreba o angažovanju velikog broja stražara. Na sastanku u Privrednoj komori stav je bio da ulaganja sredstava u gradnju ograde, primjenu pojačane agrotehnike (obrada, đubrenje, upotreba herbicida) ne bi bio isplativ, *gubitak bi bio veliki i neminovan.*

65 AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 426.

povremenim organizovanjem poljoprivrednog obrazovanja odraslih kroz seminare, kurseve ili dopunsko školovanje. Bilo je i ideja o dvostepenom obrazovanju poljoprivrednih kadrova III stupnja. Ovo se posebno odnosilo na specijalizovani kadar za južne kulture.[66] Smatralo se da takav školski centar, posebno ili pri poljoprivrednoj školi, može da vrši doškolovavanje kvalifikovanih radnika u poljoprivredi kao i, prema potrebi, dokvalifikaciju odraslih. Škola je izradila nastavni plan i program za skraćeno školovanje odraslih kao i za neke oblike obrazovanja kvalifikovanih radnika u poljoprivredi – za voćare, vinogradare i kvalifikovane radnike primijenjene mehanizacije u poljoprivredi.[67]

Na odsjeku za vinogradarstvo obuhvaćen bi bio I i II stepen II stupnja obrazovanja. U okviru I stepena formiralo bi se odjeljenje kvalifikovanih radnika, a na II stepenu obrazovali bi se tehničari za vinogradarstvo (kao i za voćarstvo, ratarstvo, povrtlarstvo i dr.).[68]

Nastavni plan i program dvogodišnje škole za kvalifikovane poljoprivredne radnike bio je prihvatljiv za Službu za poljoprivredu Privredne komore SR Crne Gore. Primjedbe su date na broj časova opštih i stručnih časova, tj. trebalo je ići na smanjenje broja časova kod opštih u korist stručnih predmeta. Tačnije, nastava u školi trebalo je da u postojećim uslovima bude orijentisana ka potrebama prakse.[69]

Ove promjene opet su neizostavno otvarale pitanje kadrova i pitanje zemljišnog prostora za izvođenje praktične nastave. Pitanje kadrova tadašnja vlast uglavnom je rješavala dodjeljivanjem stanova. Po tom pitanju čini se da je Poljoprivredna škola bila prepoznatljiva. *A propos* stambenih uslova za školski

66 AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 406.

67 AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 423.

68 AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 3.

69 AOBR BCDV, 1966, K 6, 2.

kadar (1962), od dvadeset pet nastavnika, učitelja praktične nastave i profesora, škola je regulisala stanove za dvadeset nastavnika. Školi i Ekonomiji nedostajalo je dvanaest stanova.[70]

Po pitanju zemljišnog prostora za budući Centar, u Opštini Bar postojala su razmišljanja o proširenju školskog zemljišnog fonda[71], i to iznad nove željezničke i stare željezničke pruge Bar - Vir sa površinom od 90 hektara, od čega je gotovo 90% zemljišta bilo potpuno napušteno, dok se površina u Spičanskom polju mogla proširiti na 100 hektara.[72] Međutim, tada je već postojalo veliko iščekivanje izgradnje gradske, lučke i industrijske perspektive Bara, te izmjene u prostornoj organizaciji opštine.

U smislu potrebe za kadrovima u poljoprivredi ideje da se pored redovnih učenika u tzv. centru obrazuju i radnici raznih profila i stepena obrazovanja, kao i kadra iz zemalja u razvoju (Afrika, Azija), ali i otvori odsjek beogradskog Poljoprivrednog fakulteta neophodnog poljoprivrednom razvoju ove opštine i Crne Gore, nijesu bile nerealne. Tako je školske 1966/67. godine, uz saglasnost Privredne komore Crne Gore, Sekretarijata za prosvjetu, kulturu i nauku i Zavoda za unapređenje školstva, i na osnovu zaključaka Izvršnog vijeća Crne Gore, odlučeno da Poljoprivredna škola „Dušan Vlahović“ u Baru, preraste u Poljoprivredni školski centar „Dušan Vlahović“ Bar. U Centru je školske 1967/68. godine, izvođena eksperimentalna nastava novog načina obrazovanja. Na četvrtom stepenu postojale su dvije faze: I faza – opšta znanja i II faza – stručna nastava po smjerovima.[73]

---

70 AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 411.

71 AOBR SOB 1964, F III, K 70, 56. Proučiti i predvidjeti u sklopu praktične nastave strukturu poljoprivrednih kultura na novoosvojenim površinama Ekonomije Poljorpivredne škole imajući u vidu i potrebe lokalnog tržišta za osnovnim poljorpivrednim-prehranbenim proizvodima.

72 AOBR SOB 1965, K 72.

73 http://www.dacg.me/index.php/normirani-opisi/121-isaar/ao-bar/306-ju-srednja-poljoprivredna-skola-bar (31. 03. 2019. 17:18.)

Najznačajnijim periodom u transformaciji ove škole smatrao se početak rada eksperimentalne škole drugog stupnja. Škola je u devetogodišnjem periodu prošla kroz dvofazni sistem obrazovanja (dvogodišnje opšte srednje škole i dvogodišnje škole usmjerenog, pozivnog obrazovanja),[74] čime je stekla dragocjeno iskustvo za neposredan prelaz na novi sistem vaspitanja i obrazovanja koji će biti u primjeni od septembra 1976. godine.

U tom periodu (1967) u Jugoslaviji je pored fakulteta i viših poljoprivrednih škola, postojalo i 58 poljoprivrednih škola drugog stepena. U BiH su bile dvije, u Crnoj Gori jedna (Bar), u Hrvatskoj osam, u Makedoniji i Sloveniji takođe osam, u Srbiji trideset. U njima su obrazovani poljoprivredni tehničari i kvalifikovani radnici raznih poljoprivrednih struka (smjerova), a nastava je izvođena po odsjecima. Vinogradarski ili voćarsko-vinogradarski odsjeci postojali su u Crnoj Gori (Bar), Hrvatskoj (jedna škola – Poreč), u Makedoniji (dvije škole – Bitolj, Đevđelija), u Sloveniji (jedna – Novo Mesto) i u Srbiji (jedanaest škola – Valjevo, Bukovo, Smederevo, Prokuplje, Leskovac, Kraljevo, Rekovac, Aleksandrovac, Vršac, Futog i Peć).[75] U Jugoslaviji je postojao i jedan broj viših poljoprivrednih škola. Jedina viša agronomska škola koja je imala u svom nastavnom programu vinogradarski smjer bila je u Mariboru.[76]

U daljem razvoju Poljoprivredni školski centar imao je sve uslove da se transformiše u poljoprivredni obrazovni centar. Tada (1972) su već, u okviru Poljoprivrednog školskog centra

74 AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 1.

75 *Poljoprivredna enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 2, 1973, 278.

76 *Poljoprivredna enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 2, 1973, 279. (...) Maribor, Križevci, Šabac, Priština, Čačak, Banja Luka, Strumica, Bitola.

„Dušan Vlahović“, radile tri škole: Opšta srednja usmjerena na poljoprivredu, Škola za zanimanja u poljoprivredi, Poljoprivredna tehnička škola. Opšta srednja škola usmjerena na poljoprivredu imala je opšti odsjek, i u 1972. godini 108 učenika, Poljoprivredna tehnička škola imala je odsjek za trakoriste i ratare sa 39 učenika, i Škola za zanimanja u poljoprivredi imala je odsjeke: voćarsko-vinogradarski, stočarski i ratarsko-povrtarski sa 287 učenika, i kasnije (1975) cvjećarsko-parkarski.[77]

Prema sistematizaciji, Poljoprivredni školski centar imao je mjesta: direktora i pomoćnika direktora za praktičnu nastavu. U okviru nastavnog plana i programa postojalo je 10 opšteobrazovnih predmeta (srpskohrvatski jezik, strani jezik, istorija i društveno uređenje, matematika, fizika sa elektrotehnikom, tehničko crtanje, fizičko vaspitanje, hemija-agrohemija i pedologija, biologija, odbrana i zaštita), dok je stručnih predmeta bilo devet (motoristika i poznavanje traktora, poljoprivredne mašine i eksploatacija, voćarstvo - prerada voća i zaštita bilja, vinogradarstvo i vinarstvo, ratarstvo i melioracije, povrtarstvo i biljna proizvodnja, anatomija i fiziologija opšteg i sitnog stočarstva, krupno stočarstvo i ishrana stoke, ekonomika i politička ekonomija, parkarstvo i cvjećarstvo), kao i osam nastavnika praktičnih predmeta. Među praktičnim predmetima postojao je i praktična nastava vinogradarske proizvodnje i prerade grožđa.[78]

Nekoliko godina tokom rada Centra razmatrano je i fuzionisanju Centra i Agrokombinata „13. jul“, koji je tada bio u naponu razvoja. Od kraja 1974. formirane su i radne grupe Agrokombinata „13. jul“ i Poljoprivrednog školskog centra „Dušan Vlahović“, koje su imale za zadatak da izuče mogućnost i pripreme elaborat za integraciju Agrokombinata i Centra.

77 AOBR BCDV, 1975/1976, K 7, 2.

78 AOBR F BCDV K 2, 4.

Radna grupa Agrokombinata, koja je radila na privrednom dijelu integracije Školskog dobra i Agrokombinata, imala je dosta teškoća u radu, posebno zbog neažurnog knjigovodstva kod Školskog dobra i poslovnih gubitaka u 1974.[79] Prema sistematizaciji (1974), Poljoprivredno školsko dobro imalo je direktora, radionicu za mehaničarsko-stolarske radove sa trinaest zaposlenih, voćarsko-vinogradarsku jedinicu sa sedam zaposlenih,[80] ratarsko-stočarsku jedinicu sa šest zaposlenih, povrtarsko-cvjećarska jedinicu sa deset zaposlenih, prodavnicu poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda sa jednim zaposlenim, jedinicu za pripremni tov i klaonice sa četiri zaposlena, ugostiteljsku jedinicu sa šesnaest zaposlenih, službu zajedničkih poslova sa dva zaposlena, opštu službu sa pet zaposlenih, komercijalnu službu sa osam zaposlenih, računovodstvo sa devet zasposlenih.[81] U tom periodu (1972-1974) Školsko dobro Poljoprivredne škole posluje sa gubitkom.[82] Pored objektivnih teškoća,[83] izgradnje urbanih površina, Školsko dobro je stavljalo na raspolaganje Centru svoje objekte za izvođenje praktične nastave. Takođe, u tom trenutku Školsko dobro raspolagalo je zemljištem, građevinskim objektima, silosom za stočnu hranu, osnovnim stadom, višegodišnjim zasadom (agrumari), prostorom za proizvodnju vina i rakije, oruđima za rad koja karakteriše određena tehnička

79 AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 1.

80 AOBR F BCDV K 2, 6. U ovom odjeljenju postojalo je radno mjesto: rukovodilac voćarske proizvodnje i stručni učitelj, rukovodilac vinogradarske proizvodnje i stručni učitelj, kalemar, vinogradar, čuvar, podrumar i sezonski radnik po potrebi.

81 AOBR F BCDV K 2, 7, 8, 9, 10, 11, 12.

82 AOBR SOB 1975, K 206, 3.

83 AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6. U posljednjih nekoliko godina opština Bar izuzela je iz posjeda određene površine zamljišta (oko 23 ha) koje su ranije eksploatisane i služile za ekonomske svrhe.

zastarelost. Plasman poljoprivrednih proizvoda nije dolazio u pitanje.[84] Ipak stav radne grupe Agrokombinata „13. jul" o poslovanju Školskog dobra svodio se na saniranje gubitaka Školskog dobra iz 1974. i eventualnih u prvoj polovini 1975, te pripajanje Dobra u OOUR Agrokombinata – Komercijalni servis - Bar. Radna grupa Školskog dobra prihvatala je integraciju, ali kao OOUR-a koji bi se bavio razvojem poljoprivrede u Baru i imao nekoliko pogona.[85] Ipak, Školsko dobro je konstituisano kao OUR u sastavu OOUR Poljoprivredni školski centar (1974).[86]

O Školskom dobru nastavljena je rasprava i na XIV redovnoj sjednici Vijeća udruženog rada Skupštine opštine Bar. Zaključci su bili preispitivanje odgovornosti organa upravljanja, kako u OOUR Školsko dobro, tako i organa upravljanja Poljoprivrednog školskog centra, a posebno izvršnih, poslovodnih i rukovodnih inokosnih organa.[87]

Zbor radnih ljudi, međutim, nije bio zadovoljan stanjem poslovanja Školskog dobra pa je 20. decembra 1975. uputio Skupštini Crne Gore dopis o teškom ekonomskom stanju u kojem se posljednje dvije godine nalazi ova organizacija. Jedan od glavnih uzroka takvog stanja bila je aktivnost građevinske operative u cilju dalje izgradnje grada Bara, čime su znatni djelovi dobra oduzeti, te time onemogućena njihova eksploatacija.[88] Takva situacija natjerala je rukovodstvo da

[84] AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 3.

[85] AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 1. Ovako formirana OOUR-a imala bi u prvo vrijeme više pogona i to: 1. Pogon sopstvene proizvodnje; Pogon proizvodna kooperacija; Pogon otkupa poljoprivrednih proizvoda, nabavka reprodukcionog materijala, opreme i zaštitnih sredstava; 4. Pogon klanice, pripremnog tova i otkupa koža.

[86] AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 2.

[87] AOBR SOB, 1975, K 220, 3.

[88] AO BR BCDV 1975, K 6, 3

proširi svoje djelatnosti, ali je bez investicionih i obrtnih sredstava kao i odgovarajućeg kadra to bilo veoma teško. Na taj način tekuća obrtna sredstva prelivena su u investiciona, pa je Dobro ubrzo postalo nelikvidno.[89]

Naredne godine (1976) na zahtjev Centra i radnika Školskog dobra izvršene su kadrovske promjene i smijenjeni dotadašnji organi upravljanja na Školskom dobru i Centru, a Dobro je pripojeno trgovinskom preduzeću „Izbor" u Baru, s tim da dio poljoprivrednog dobra predviđenog za praktične vježbe, a kao radna jedinica škole i Dom učenika ostane u sastavu Centra.[90]

U međuvremenu vrijedno se radilo na izradi plana stručnog obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja radnika Agrokombinata „13. jul".[91] Radne grupe su na planu obrazovanja izradile program stručnog obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja radnika Agrokombinata za 1975. godinu i srednjoročni plan potrebe na obrazovanju poljoprivrednih kadrova Agrokombinata do 1980. godine.[92]

Bilo je i ideja da se Centar organizaciono postavi kao organizacija udruženog rada, tačnije Centar bi imao tri OOUR-a: OOUR Poljoprivredni vaspitno-obrazovni centar za srednje, više i visoko obrazovanje, OOUR Institut za unapređivanje poljoprivrede i nastavno naučni rad i OOUR Dom poljoprivredno-obrazovnog i naučno nastavnog centra „D. Vlahović" Bar.[93]

89 AO BR BCDV 1975, K 6, 4. Odobrava se Poljoprivrednom školskom centru „Dušan Vlahović" – OOUR Školsko dobro u Baru, privremeno postavljanje stolova ispred bifea „Topolica" u Ul. „Maršala Tita". (15. VII 1975)

90 AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 5–6.

91 AOBR, F – BCDV, K 4, 1974, 1. Na osnovu rješenja Agrokombinata „13 jul" Titograd 14537 od 15. XI 1974. godine i rješenja Poljoprivrednog-školskog centra „Dušan Vlahović" – Bar br. 01–1726/2 od 19. I 1974. godine, komisije su ovim rješenjem određene izradile su po postavljenom zadatku predlog programa.

92 AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 5.

93 AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 6.

Paralelno, vlast je vodila računa i o tradiciji i svečanostima. Godine 1975, tačno 100 godina (1875) od početka rada Knjaževske crnogorske zemljodjelske škole otkrivena je spomen ploča na zgradi gdje se nalazila prva poljoprivredna škola u Ždrebaoniku kod Danilovgrada. Tokom svečanosti održana je i svečana akademija i uručena različita priznanja i ordeni,[94] a 13. maj 1875. proglašen danom poljoprivrednog školstva Crne Gore.

Praktična nastava Poljoprivredno-obrazovnog centra izvođena je na objektima OOUR „Školsko dobro“ i to za potrebe vinogradarstva, voćarstva, stočarstva i povrtarstva. Jedan dio praktične nastave izvođen je na objektima Agrokombinata „13. jul“ , a objekti ove kompanije služili su i ostalim školskim odjeljenjima za povremene demonstracije novih tehnologija. U Centru u Opštoj srednjoj školi usmjerenoj na poljoprivredu u I razredu (1975/1976) bilo je četiri odjeljenja sa 111 učenika, dok je u II razredu bilo tri odjeljenja sa 83 učenika. Poljoprivredna tehnička škola, odsjek vinogradarski-voćarski, u III razredu imao je jedno odjeljenje sa 22 i u IV razredu jedno odjeljenje sa 21 učenikom. Ukupno školski centar imao je 335 učenika.[95]

Kadrovska struktura Centra bila je sljedeća: dva direktora (Školski centar, Školsko dobro), osam agronoma, jedan diplomirani inženjer mašinstva, devet profesora opšteobrazovnih predmeta, tri nastavnika, četiri stručna učitelja praktične nastave i dva spoljna saradnika. Na vinogradarsko-

94 „Stogodišnjica prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori“, *Poljoprivreda i šumarstvo*, vol. 21, 1975, 2-3, 123. Republički sekretar za prosvjetu, kulturu i nauke dr Božina Ivanović uručio je Centru (Poljoprivredni školski centar, *prim. aut.*) Orden zasluge za narod sa srebrnim zracima kojim ga je povodom ovog jubileja za naročite zasluge u stručnom obrazovanju poljoprivrednih kadrova i doprinos unapređivanju poljoprivrede svoga kraja, odlikova opredsjenik SFRJ Maršal Tito.

95 AOBR BCDV, 1975/1976, K 7, 3.

voćarskom odsjeku na III godini bila su tri časa nedeljno iz predmeta Vinogradarstvo. Pored toga držana je nastava i iz sljedećih stručnih predmeta: Zaštita voćnih kultura, Poljoprivredne mašine, Pedologija sa agrohemijom. Na IV godini bila su tri časa nedeljno iz predmeta Vinogradarstvo, i dva časa iz Prerade grožđa, uz Eksploataciju poljoprivrednih mašina, Proizvodni rad, Ekonomika udruženog rada.[96]

U periodu 1972-1977. poljoprivrednu školu završilo je 58 (72/73), 83 (73/74), 60 (74/75), 80 (75/76), 70 (76/77) đaka.[97] Od školske 1976/77. godine škola dobija naziv Biotehnički obrazovni centar „Dušan Vlahović".[98] Na osnovama reforme obrazovanja i vaspitanja konstituisanje Biotehničkog obrazovnog centra proizlazilo je iz potreba agrokompleksa Crne Gore, koje su bile sasvim jasno izražene. Na drugoj strani do 1985. za potrebe Agrokombinata „13. jul" trebalo je kvalifikovati oko 2 500 radnika, a približno toliko potrebe imale su i druge poljoprivredne organizacije.[99]

Na drugoj strani, društveni plan Crne Gore za period 1976-1980. tretirao je obrazovanje na način uvećanja mreže obrazovnih institucija i obuhvatnost školovanja na svim nivoima, uz prioritet stvaranja uslova za uspješno reformisanje usmjerenog srednjeg obrazovanja.[100]

Očigledno je da su prioriteti bili samo oni koji su imali interakciju sa društvenim sektorom, što je zbog uvećanja proizvodnje u nekom pogledu bilo ispravno, ali su takvom strategijom očigledno suzbijane privatne inicijative. Međutim, sve više je isticana i potreba za obrazovanjem individualnih

96 AOBR BCDV, 1975/1976, K 7, 4, 5, 6, 7, 8.

97 Starovlah, M. (2007): *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 357.

98 http://www.dacg.me/index.php/normirani-opisi/121-isaar/ao-bar/306-ju-srednja-poljoprivredna-skola-bar (Preuzeto 31. 03. 2019. 17:18)

99 AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 3.

100 *Službeni list SRCG*, XXXII, 1976, 31, 387.

poljoprivrednih proizvođača, kao budućih kooperanata društvenog sektora poljoprivrede. Među dugoročnim ciljevima razvoja Crne Gore (1976) planom poljoprivrednog obrazovanja predviđeno je i obrazovanje poljoprivrednih proizvođača po opštinama i to na teritoriji 10 opština (Titograd, Danilovgrad, Nikšić, Pljevlja, Bijelo Polje, Ivangrad, Kolašin, Bar, Ulcinj i Kotor). Realizacija obrazovanja povjerena je Biotehničkom obrazovnom centru u Baru, koji je preko kurseva obrazovao polaznike iz Pljevalja, Nikšića, Ivangrada, Danilovgrada, Bijelog Polja, a za ostale nastava je održavana u okviru opština u saradnji sa Agrokombinatom „13. jul" u Titogradu.[101]

U tom periodu, na planu međunarodne saradnje Biotehnički obrazovni centar „Dušan Vlahović" školovao je i učenike iz Nigerije (1977) . Ovi učenici su shodno planu i interesovanju raspoređivani u druge škole u Titogradu, Zrenjaniu, Somboru.[102] Zemljotresom iz 1979. školska zgrada obrazovnog Centra teško je oštećena. Pošto je na spratu funkcionisao dio doma Školskog centra koji je nakon zemljotresa bio neupotrebljiv, zgrada nije mogla da bude sanirana.[103] Nakon zemljotresa 1979. neki od stranih učenika raspoređeni su po centrima u Vojvodini (Vršac, Osjek, Futog).[104] Ubrzo je (25. juna 1980) počela gradnja nove školske zgrade u Bjelišima. Završena je krajem aprila 1981. godine.

U tom periodu (1980) u Podgorici je započelo zasnivanje vinograda na Ćemovskom polju. Samo za berbu vinograda tada je trebalo obezbijediti 400 sezonskih radnika. Iako je ovaj posao bio dobro plaćan, malo je bilo onih koji su, iako nezaposleni,

101 Ražnatović, V. (1976): „Realizacija programa mjera za razvoj poljoprivrede na individualnom sektoru u Crnoj Gori 1976", *Poljoprivreda i šumarstvo*, XXII, 4, 77

102 AO BR BCDV, 1955, K 7, 1.

103 AOBR SOB 1972, K 233, 6.

104 AO BR BCDV, 1955, K 7, 1.

prihvatali tu šansu. Potreba za kadrovima, takođe je uticala da Agrokombinat „13. jul“ usmjeri svoju optiku na saradnju sa školama usmjerenog obrazovanja, ali i poljoprivrednim fakultetima u regionu.[105]

Istovremeno je 1980. Republički sekretar za obrazovanje, kulturu i nauku donio rješenje da su ispunjeni propisi za početak rada završne faze srednjeg usmjerenog obrazovanja, struka poljoprivredna, za smjer voćarsko-vinogradarski u Biotehničkom školskom centru „Dušan Vlahović“ u Baru.[106] Ovo rješenje odlično je korespondiralo sa aktivnostima uvećanja površina pod vinogradima u Crnoj Gori, posebno zasnivanja vinograda na Ćemovskom polju. Naredne godine (1981) Republički sekretar za obrazovanje, kulturu i nauku donio je rješenje za početak rada smjera – Tehnologija prerade voća, povrća i vina, četvrti stepen stručne spreme, poljoprivredna struka.[107]

Već naredne školske godine (1981/1982) 25 učenika III razreda pohađalo je vinogradarstvo, dok je u IV-1 razredu bilo 17 učenika vinogradarstva sa vinarstvom. Postojao je i smjer Zaštita voća i vinove loze. Naredne školske godine (1982/1983) jedno odjeljenje (III-1) Vinogradarstva sa vinarstvom imalo je 26 učenika od kojih je njih 20 završilo, dok je u IV-1 bilo 23 učenika od čega je završilo njih 13; školske 1983/1984. odjeljenje III-1 imalo je na smjeru Vinogradarstvo sa vinarstvom 31 učenika od čega je završilo njih 20, dok je u odjeljenju IV-1 istog smjera bilo

105 *Pobjeda*, XXXVI, 1980, 5105, 3. Prije dvije godine u četiri odjeljenja škola u Titogradu, Tuzima i Baru ponudili smo stipendije svim upisanim – 200 njih, za ovaj smjer. Od toga samo su 45 njih prihvatili naše ponude. Ali na kraju perioda ove faze obrazovanja samo 14 njih ostalo je dosljedno svom opredeljenju.(...) Obilazili su poljoprivredne fakultete u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu, ponudili studentima stipendije da bi se poslije završenih studija zaposlili ovdje. Odziv je bio ohrabrujući.

106 *Sl. list SRCG*, XXXVI, 1980, 10, 236.

107 *Sl. list SRCG,* XXXVII, 1981, 31, 629.

20 učenika od koji je 18 završilo školovanje; školske 1984/1985. na smjeru Vinogradarstvo sa vinarstvom u III-1 bio je 31 učenik, a završilo ih je 23.[108]

Nekoliko godina kasnije (1988) Republički komitet za obrazovanje, kulturu i nauku, na sjednici od 26. maja donosi rješenje da su ispunjeni uslovi za početak rada škole usmjerenog srednjeg obrazovanja (Biotehnički centar „Dušan Vlahović“, Bar), struka poljoprivredna, zanimanje voćar-vinogradar – stepen stručne spreme treći i tehničar biljne proizvodnje, poljoprivredni tehničar – stepen stručne spreme četvrti; kao i prehrambena struka, zanimanje – tehničar za preradu namirnica biljnog porijekla – stepen stručne spreme četvrti.[109]

Usmjereno srednje obrazovanje preinačeno je 1990. godine, kad se ponovo uvodi klasično srednje obrazovanje. U obrazovni poljoprivredni program uvedeni su profili: poljoprivredni tehničar – opšti smjer, prehrambeni tehničar i veterinarski tehničar.

Dvije godine kasnije (1992) ponovo dolazi do izmjene naziva Centra. Naime, na zahtjev nastavničkog vijeća i školskog odbora Biotehničkog obrazovnog centra „Dušan Vlahović“ (1992) Ministarstvo prosvjete i nauke daje saglasnost da centar od 16. jula 1992. opet promijeni naziv, ovaj put u „Javna ustanova Srednja poljoprivredna škola Bar“.[110] Promjena je konačno izvršena (23. decembra 1993) kod Privrednog suda u Podgorici, upisom u sudski registar.

Analiza stručnjaka iz Poljoprivredne škole sasvim ispravno ukazuje da su nestali i nestaju proizvodni kapaciteti kojima je

108 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar.

109 *Službeni list SRCG*, XLVI, 1988, 15, 309.

110 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar. U vezi sa vašim zahtjevom broj 569 od 23.06.1992. godine, obavještavamo vas da je Ministarstvo prosvjete i nauke saglasno sa predlozima Nastavničkog vijeća i Školskog odbora Biotehničkog obrazovnog centra „Dušan Vlahović“ da vaša škola dobije naziv: Srednja poljorpivredna škola – Bar.

škola do tada raspolagala (stočarska farma, agrumar, maslinjak, vinograd u Spičanskom polju sa kojeg je grožđe plasirano u hotelima Svetog Stefana, i končano u „zabranu kralja Nikole“ školskoj ekonomiji umjesto stoljetnih stabala maslina i agrumara izgrađen je Sportski centar „Topolica“), kompanija „Primorka“ prestala je sa radom, pa je prestalo i interesovanje za prehrambene tehničare, za obrazovnim profilom voćarsko-vinogradarski tehničar smanjeno je interesovanje „Plantaža“ iz Podgorice, a na konkurs za upis voćar-vinogradar-podrumar III stepen stručnosti nije bilo zainteresovanih kandidata.[111]

U periodu 1994-2006. interesovanje za obrazovni profila voćar-vinogradar postepeno je opadalo. Godine 1994/1995. ukupan broj odjeljenja iznosio je 19, ukupan broj učenika 560; nije bilo voćarsko-vinogradarskih tehničara; 1995/1996. ukupan broj odjeljenja bio je 19, ukupan broj učenika 588; nije bilo voćarsko-vinogradarskih tehničara;

-1996/1997. upisano je jedno odjeljenje I razreda, ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer 36;[112]

-1997/1998. jedno odjeljenje II razreda, ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer 23;[113]

-1998/1999. jedno odjeljenje III razreda, ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer 16;[114]

-1999/2000. jedno odjeljenje IV razreda, ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer 15;[115] ukupan broj učenika 847, ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer 29;

111 Od školske 2007/2008 počinje školovanje kadeta brodomašinske struke, zatim naredne kadeta nautičke struke, već od 2010/2011. predstavljaju trećinu ukupnog broja odjeljenja u školi, a nešto i više od toga broja, od ukupnog broja učenika škole. Brojnosti učenih ovih profila bila je veća u poređenju sa ostalim odjeljenjima.

112 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj I-3.

113 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj II-3.

114 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj III-3.

115 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj IV-3.

-2000/2001. nije bilo učenika za voćarsko-vinogradarski smjer;

-2001/2002. ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer iznosio je 35 (23 završilo razred);[116]

-2002/2003. ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer iznosio je 22 (16 završilo razred);[117]

-2003/2004. ukupan broj učenika za voćarsko vinogradarski smjer iznosio je 16 (16 završilo razred);[118]

-2004/2005. broj odjeljenja bio je 19, ukupan broj učenika 525; ukupan broj učenika za voćarsko-vinogradarski smjer iznosio je 16 (16 završilo razred);[119]

-2005/2006. broj odjeljenja iznosio je 20, ukupan broj učenika 577; učenika za voćarsko-vinogradarski smjer nije bilo.

U mreži ustanova javnog obrazovanja u Crnoj Gori 2004. godine, srednje stručno obrazovanje obuhvatalo je 24 ustanove za stručno obrazovanje i dvije područne ustanove.[120] Rješenjem Ministarstva finansija Crne Gore – Centralnog registra privrednih subjekata broj 8-0012213/007 od 16. juna 2016. godine, naziv škole promijenjen je u Javna ustanova „Srednja stručna škola“ Bar.[121]

116 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj I-3.

117 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj II-3.

118 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj III-3.

119 Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj IV-3.

120 *Službeni list Republike Crne Gore*, LX. 2004, 7, 54.

121 http://srednjastrucna-bar.me/

Izvori i literatura

- *Razvoj poljoprivrede u Crnoj Gori: bazna studija* (1984): Institut za društvenoekonomska istraživanja, Titograd, 18.

- „U spomen poljoprivrednih inžinjera i tehničara, studenata agronomije i đaka srednjih poljoprivrednih škola palih u narodnooslobodilačkom ratu od 1941-1945“, *Savez društava poljoprivrednih inžinjera i tehničara Crne Gore* (Titograd), VII, br. 5-6, 1.

- *Budžet rashoda i prihoda Federalne Crne Gore za juli – decembar 1945 god*, Ministarstvo finansija, 1945, 54.

- *Službeni list NR Crne Gore*, V, 1949, 9.

- Lekić, S., Martinović, T. (1995): *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori (1875–1995)*, 33.

- AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5.

- Zbirni budžet Narodne Republike Crne Gore za 1946 godinu, Ministarstvo finansija, 1946, 92.

- AOBR F BCDV K 2, 1.

- AOBR, 1947, K 1, 2.

- AOBR, 1947, K 1, 1, 3.

- Starovlah, M. (2007): *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica.

- AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 404.

- AOBR SNSP – 58 (39)/ 55, 31.

- *Službeni list NR Crne Gore*, VIII, 1952, 22.

- *Službeni list NR CG*, XVI, 1960, 23, 302.

- AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 404.

- AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 1.

- AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 408.

- AOBR SOB, 1946, F BCDV, K 2, 1.

- AOBR SOB, 1946, F BCDV, K 2, 5.
- AOBR SOB, 1946, F BCDV, K 2, 4.
- AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 408.
- AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1.
- AOBR F BCDV, 1958, K 4, 2.
- AOBR F BCDV, 1958, K 4, 2.
- AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 417.
- AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1/5.
- AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 3.
- AOBR SOB 1962, K 12, f. 4, 404.
- AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 7.
- AOBR F BCDV, 1958, K 4, 1.
- AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1.
- AOBR SOB, 1959, F BCDV, K 5, 1
- AOBR SOB 1962, K 12, 429.
- AOBR SOB 1962, K 12, 431.
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, 431.
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, 434
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 405.
- AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 1.
- AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 2.
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 17-18,
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 419-420
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 415.
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 409.
- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 417.
- AOBR SOB K 54, f 2, 4.
- AOBR SOB 1965, K 72.

- AOBR SOB 1965, K 72.

- AOBR SOB 1966, K 135, 2.

- AOBR BCDV, 1967, K 6, 2.

- AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 3.

- AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 4.

- AOBR SOB, 1975, F Srednja poljoprivredna škola, K 7, 2.

- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 426.

- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 406.

- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 423.

- AOBR F III SOB K 56 1963 f2, 3.

- AOBR BCDV, 1966, K 6, 2.

- AOBR SOB 1962, F III, K 12, f. 4, 411.

- AOBR SOB 1964, F III, K 70, 56.

- AOBR SOB 1965, K 72.

- http://www.dacg.me/index.php/normirani-opisi/121-isaar/ao-bar/306-ju-srednja-poljoprivredna-skola-bar

- AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 1.

- *Poljoprivredna enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 2, 1973, 278.

- AOBR BCDV, 1975/1976, K 7, 2.

- AOBR F BCDV K 2, 4.

- AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 1.

- AOBR F BCDV K 2, 6.

- AOBR F BCDV K 2, 7, 8, 9, 10, 11, 12.

- AOBR SOB 1975, K 206, 3.

- AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6.

- AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 3.

- AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 1.

- AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 2.

- AOBR SOB, 1975, K 220, 3.

- AO BR BCDV 1975, K 6, 3

- AO BR BCDV 1975, K 6, 4.

- AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 5-6.

- AOBR, F – BCDV, K 4, 1974, 1.

- AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 5.

- AOBR SOB, 1974, F Srednja poljoprivredna škola, K 6, 6.

- „Stogodišnjica prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori“, *Poljoprivreda i šumarstvo*, vol. 21, 1975, 2-3, 123

- AOBR BCDV, 1975/1976, K 7, 3.

- AOBR BCDV, 1975/1976, K 7, 4, 5, 6, 7, 8.

- http://www.dacg.me/index.php/normirani-opisi/121-isaar/ao-bar/306-ju-srednja-poljoprivredna-skola-bar

- AOBR SOB, 1962, F BCDV, K 5, 3.

- *Službeni list SRCG*, XXXII, 1976, 31, 387.

- Ražnatović, V. (1976): „Realizacija programa mjera za razvoj poljoprivrede na individualnom sektoru u Crnoj Gori 1976“, *Poljoprivreda i šumarstvo*, XXII, 4, 77

- AO BR BCDV, 1955, K 7, 1.

- AOBR SOB 1972, K 233, 6.

- AO BR BCDV, 1955, K 7, 1.

- *Pobjeda*, XXXVI, 1980, 5105, 3.

- *Sl. list SRCG*, XXXVI, 1980, 10, 236.

- *Sl. list SRCG*, XXXVII, 1981, 31, 629.

- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar.

- *Službeni list SRCG*, XLVI, 1988, 15, 309.

- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar.

- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj I-3

- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj II-3
- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj III-3
- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj IV-3
- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj I-3
- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj II-3
- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj III-3
- Arhiv Srednje poljoprivredne škole Bar, Upisnica broj IV-3
- *Službeni list Republike Crne Gore*, LX, 2004, 7, 54.
- http://srednjastrucna-bar.me/

NAJOPASNIJI METOD

Džon Ker

Psychologist John Kerr is the author of A Most Dangerous Method, the exiting story of Jung, Freud ad Sabina Spielrein, with all the elements of drama. In a scientifically valid and innovative manner his book also tells about the early period of psychoanalysis. Sabina Spielreinn appears as a small voice of great integrity who was the original model for Jung's anima – the archetypal female force that men are so often oppresses by. This segment contains the forth chapter of the book.

Organska nepouzdanost žene

Moguće je da dotična osoba izjavi da je seksualna želja *strano tijelo u njenoj svijesti*, osjećanje koje misli da mrzi, ali koje u stvari ima porijeklo u njenoj prirodi. Izuzetan intenzitet sa kojim nastoji da suzbije želju (a koji služi samo da je poveća) kako bi mogla žešće i ogorčenije da odbaci misao – to su promjene koje se mogu vidjeti u histeriji. A, hronična nepouzdanost žene postaje prožeta muškarčevim etičkim negativnim vrednovanjem seksualnosti... Histerija je organska kriza organske nepouzdanosti žene.

Oto Vajninger, 1903, fraza u Frojdovim citatima

Tokom 1904–1905. godine, Jung se u Cirihu rvao sa problemom potiskivanja, čija je realnost kao psihološkog problema ustanovljena eksperimentom riječ – asocijacija. Tokom iste te dvije godine, Sigmund Frojd se u Beču borio sa istim problemom i bio je spreman da dovrši novu smjelu kliničku sintezu u kojoj je seksualno potiskivanje ključna komponenta. Ali zbog spleta okolnosti, ličnih i profesionalnih, nije mogao slobodno da koristi svoje omiljeno biološko objašnjenje kako potiskivanje funkcioniše. Ono što je učinilo stvar komplikovanijom tokom tog perioda bilo je da je Frojd sada prvi put počeo da saznaje o važnom poslu koji je urađen u švajcarskoj bolnici, radu zbog kojeg mu je bilo još hitnije da svoju neobjavljenu kliničku teoriju stavi u štampu.

Da bismo razumjeli kako je Frojd upao u ovu nevolju, moramo se vratiti u 1897. godinu, samo godinu dana nakon što je kao prvi plod objavio svoju novu metodu *psihoanalizu.* Frojd je shvatio da je njegova etiološka teorija dječje seksualne traume, takozvana teorija zavođenja, prosto pogrešna. Razumijevanje je bilo neugodno i oslobađajuće. Otpočelo je razdoblje duboke profesionalne izolacije, ali je ono potaknulo Frojda prema novim teorijskim visinama. Profesionalno, Frojd se prosto povukao: prestao je da drži predavanja na univerzitetu gdje je bio predavač, a takođe je prestao da drži javne prezentacije na medicinskim skupovima. Tu situaciju je učinilo složenijom Frojdovo vjerovanje, koje je vjerovatno bilo tačno, da je njegov zahtjev za titulu profesora blokiran iz razloga antisemitizma. Vraćajući se korijenima, Frojd je odgovorio pridruživanjem lokalnoj sekciji *B'nai B'rith* društva, aktiviranjem u njegovim poslovima.

Izuzev povremenih predavanja *brata Frojda* na B'nai B'rith sekciji jedina osoba koja je stalno bila u toku sa novim pravcima Frojdovog teoretisanja bio je njegov bliski prijatelj i savjetnik Vilhelm Flis (Vilhelm Fliess). Flis je bio internist iz Berlina sa

impozantnom reputacijom terapeutskog entuzijaste, koji je tada završavao svoje važne biomedicinske teorije. Dva čovjeka su se povezala nekoliko godina ranije zbog zajedničkog interesovanja za funkcionalne poremećaje nervnog sistema, a upravo je Flis sada čuo za čudesnu psihološku sintezu koju je Frojd sastavio. Već 1896. godine Frojd je shvatio da njegova klinička metoda istraživanja neurotičnih simptoma – izazivanje asocijacija i djelovanje prema potisnutoj želji ili sjećanju – izgleda takođe funkcioniše djelotvorno kad se primijeni na snove. Da snovi mogu otkriti želje, posebno seksualne, u to vrijeme bila je dobro poznata klinička istina i uredno su je navodili, između ostalih Šarko, Dženet, Kraft-Ebing i Šrenk-Nocing. Ali, to se primjenjivalo samo na snove čiji je sadržaj nepogrešivo jasan, kao što je san u kojem bi muževa supruga u krevetu bila zamijenjena homoseksualnim ljubavnikom iz prošlosti. Niko još nije znao što činiti sa snovima koji su rascjepkani i naizgled besmisleni (kao što je veliki niz snova kod mnogih ljudi) osim da pretpostavi da su slučajne neurološke nezgode, koje su možda zbog lošeg varenja. Na svoje veliko zadovoljstvo, Frojdu se činilo ima metod kojim bi potencijalno mogao razumjeti ove opskurnije snove.

Tokom sljedeće tri godine, otprilike od 1897. do 1900. godine, Frojd je postepeno proširio svoje interpretativne repertoare kako bi obuhvatio, ne samo snove, već i lapsuse, pogrešne akcije, zaboravljanje imena i ono što je zvao *skrivena sjećanja* (živahna, ali u suštini lažna sjećanja iz djetinjstva). Sve te pojave postale su približno slične podsvjesnim mentalnim procesima koji određuju nastanak simptoma kod nervnih bolesnika: oni su proizvod dinamičke međuigre između želja i odbrane od tih želja, a međuigra je dala polusvjestan i polunamjeran rezultat. To je bila sinteza različitih fenomena, u kojoj su svi doprinosili istoj interpretivnoj strategiji, koja će uskoro učiniti *Frojdizam* univerzalnim pridjevom. To je bilo ono

što je Blojler imao na umu kada je 1904. godine napisao da su u *frojdovskom svijetu* otkrivene neke strune koje pokreću lutke svijesti.

Frojdovi stilistički talenti pokazaće se važnim faktorom u pridobijanju publike za njegove psihološke ideje. Dok je sastavljao svoju novu psihološku sintezu, Frojd je vršio dvostruku dužnost kao svoj najbolji predmet za posmatranje. Zapravo, postao je svoj vlastiti pacijent. Upravo je ta okolnost, koja je inače metodološki sumnjiva, tada omogućila Frojdu da usvoji uvjerljiv konvencionalni način u izvještavanju o svojim rezultatima. Budući da se teorija pozivala na želju da neko možda želi da potiskuje, Frojdu je palo u dio da otkrije upravo te aspekte svog karaktera koje druga osoba možda želi da sakrije. To je bio paradoksalni način, korišćenje svojih vlastitih osobina kao sredstva za utvrđivanje naučne objektivnosti, a takvi su stilski zahtjevi poduhvata kakav devedeset godina nakon Frojda nijedan pisac nije se usudio da ponovi. Zasigurno, u to vrijeme, bilo je nekoliko oštroumnih kritičara koji se nijesu slagali sa tim i koji su insistirali na tome da metodološki problemi koji se zahtijevaju u samoposmatranju nijesu riješeni. Međutim, daleko opštija reakcija bila je da se pronađe odgovarajuća prezentacija, čak i ugodnija. Štoviše, u godinama koje dolaze mnogi će čitaoci biti uvučeni u tekst na neponovljiv način, na osnovu Frojdovog primjera i pozvani da preispitaju svoje vlastite mentalne procese.

Dok je stvarao svoju opštu psihološku sintezu, Frojd je takođe revidirao svoju koncepciju seksualnosti za koju je vjerovo da je etiološki presudna za nastanak neuroze. Prije 1897. godine, Frojd je seksualnost shvatao u suštini toksikološkim pojmom, slično poznatoj opijenosti poput kokaina ili alkohola; osim toga pretpostavio je da je ovo navodno *seksualna hemikalija* koja postaje aktivna samo u pubertetu. Ali sada, pod uticajem nekih Flisovih ideja i onih drugog berlinskog doktora i preobraćenog

seksualnog istraživača Alberta Mola, Frojd je počeo da posmatra seksualnost u razvojno-evolucionističkom smislu. Baš kao što su se značenja reprodukcije razvijala tokom evolucije, tako je, takođe, tokom individualnog razvoja seksualnost mogla poprimiti jedan, a zatim drugi oblik, dok je pojedinac napredovao od djetinjstva do zrelosti duž puta koji je za to odredila evolucija.

Međutim, problem sa ovim novim razvojnim pristupom seksualnosti bio je što je izazvao haos kod Frojdove postojeće teorije potiskivanja. U *Studijama o histeriji* sa Brojerom, Frojd je okvirno unaprijedio zdravorazumsku verziju kako potiskivanje može funkcionisati: pacijent prirodno potiskuje i zaboravlja stvari koje smatra bolnim, sramotnim, uznemirujućim i nemoralnim. U tom kontekstu, Frojdova zdravorazumska sugestija bila je veoma radikalna. U stvari, on i Blojler tvrdili su da i sam psihološki konflikt može biti dovoljan da dovede do *raspada svijesti* koji karakteriše histeriju, a za koji se do tada pretpostavljalo da predstavlja neurološki supstrat. Sljedeće godine, u svojim radovima koji opisuju *teoriju zavođenja* Frojd se obratio tom pitanju predstavljanjem teorije potiskivanja koja se poziva na organske, kao i na psihološke faktore. To je teorija *odložene akcije,* prema kojoj sama činjenica seksualnog zlostavljanja, bez obzira koliko bolnog, nije dovoljna da izazove neurozu: to se dešava samo kada je sjećanje na to zlostavljanje ponovo probuđeno u pubertetu, tako da postaju neurogenetska. Dvostruka priroda procesa posebno je jasna u Frojdovom opisu opsesivne neuroze: ovdje se ne misli da su izvorna iskustva iz djetinjstva, tipična sa drugom iz igre, sama po sebi traumatična, tek su ih naknadna bojenja adoloscentskom seksualnom energijom učinila snažnim nesvjesnim izvorima beskrajnih, često besmislenih samoprijekora koji karakterišu poremećaj kod odraslih. Ljepota teorije odložene akcije je u tome što je ponudila vjerovatne

razloge za ograničavanje opsega potencijalno patogenih sjećanja. Prema Frojdovoj logici, samo seksualna i kvazi-seksualna sjećanja mogu uvesti u igru nove seksualne energije adolescencije i stoga zahtijevaju neprekidni tok potiskivanja. Takođe, i ostali traumatični događaji mogu biti potisnuti, a da se više nikad ne aktiviraju. Nedostaje im energetski status, gledano neurološki, koji bi mogao nanijeti štetu, koja bi mogla dovesti do nervne bolesti.

Međutim, kada je Frojd shvatio stvarnost i univerzalnost seksualnih potreba djetinjstva to objašnjenje više nije funkcionisalo. Ako je dijete već seksualno biće, a to je ono što zahtijeva nova razvojna koncepcija, tada ne postoji biološki razlog zašto bi se njegova sjećanja na seksualne scene iz djetinjstva trebala iznova pojaviti u pubertetu. Niti postoji bilo kakva logična osnova za posebno razmatranje seksualnih sjećanja, za razliku od svih ostalih traumatičnih pojava. Problem možda nije očigledan običnom razumijevanju, ali je Frojd sistematski shvatio problem da je odmah razumio implikacije. Kao što je tada napisao Flisu: „Sada nemam pojma na kojem sam stajalištu, jer nijesam uspio teorijski razumjeti potiskivanje i njegovu međuigru sila... Faktor nasljedne dispozicije dobija sferu uticaja iz koje sam dao sebi zadatak da ga istjeram – u interesu osvijetljavanja neuroze."

Upravo u tom kontekstu, u decembru 1897. godine, na jednom od periodičnih okupljanja koja su njih dvojica voljeli da zovu *Kongresima,* Flis je predložio Frojdu alternativno objašnjenje potiskivanja na osnovu vlastitih istraživanja o muškim i ženskim ciklusima. Prema Flisovim, još uvijek preliminarnim istraživanjima, kako kod muškaraca tako i kod žena, čini se da djeluju dva različita bioritma, jedan od dvadeset osam dana, ženski ciklus, i drugi od dvadest tri dana, muški ciklus. Flisovo zanimanje za te cikluse bilo je prvenstveno fiziološko: nadao se da će iz njih moći predvidjeti vrijeme različitih bolesti,

uključujući i nervne bolesti. Ali, Flisu je palo na pamet da bi njegovo istraživanje moglo imati važne psihološke posljedice.

Flisova ideja koje se odnosi na potiskivanje sasvim je prosta. Ako su, kako sugeriše njegovo istraživanje, svi organizmi u osnovi biseksualni, tokom procesa seksualnog sazrijevanja polovina urođene biseksualne dispozicije mora biti nužno potisnuta od strane druge, prije nego što zrela seksualna dispozicija može biti dostignuta. Muška životinja mora potisnuti svoju žensku stranu, a ženska svoju mušku. Pa ako je to istina, tada to sugeriše da je negdje tokom evolucije uspostavljen prirodni mehanizam koji zahtijeva da adolescencija bude vrijeme ne samo polnog cvjetanja već i seksualnog potiskivanja, koje je usmjereno prema drugoj polovini izvorno biseksualne dispozicije. Dalje, to sugeriše važnu razliku između seksualnih iskustava djetinjstva i odraslih osoba, jer su se scene iz djetinjstva nužno dogodile dok je urođena biseksualna dispozicija još uvijek djelovala; kao rezultat toga biće obojene ženskim i muškim seksualnim energijama. Sami ti kvaliteti čine ih problematičnim u doba puberteta i neposredno nakon njega. U suštini, biseksualna teorija spasila je teoriju odložene akcije potiskivanja i usaglasila je sa činjenicom dječje seksualnosti.

Kao prvo, Frojd nije bio impresioniran Flisovom idejom, ali što je više o njoj razmišljao postajala mu je sve prihvatljivija. U stvari, Frojd je doista postao zavidan. Poslije godinu dana, na jednom od njihovih *kongresa* Frojd je uzbuđeno govorio Flisu o tome što je on, Frojd, nedavno shvatio u vezi toga. Kada je Flis predočio Frojdu da mu je on istu stvar rekao godinu dana ranije, Frojd se oštro suprotstavio, da bi nakon toga shvatio da ga pamćenje grdno vara. Zaboravnost je naknadno zapisana kao anegdota u *Psihopatologiji svakodnevnog života,* koju je Flis pročitao u rukopisu. Malo zatim, Frojd je imao želju – san u kojem je, *pred prijateljem izložio tešku i dugo traženu teoriju biseksualnosti.* Takođe, imao je i drugi san, sada poznat kao

Neželjeni san, čije je tumačenje djelimično zavisilo od stvari koja je bila u sporu između dva neidentifikovana prijatelja, a koji je uključivao želju da jedan od njih treba da umre i ostavi onoga drugog da je posjeduje. Oba ova sna su uključena u *Tumačenje snova* koje je Flis pročitao u rukopisu.

Flis je ozbiljno počeo da brine o prvenstvu njegovog autorskog prava na pomenutu ideju. Ta zabrinutost, kombinovana sa ostalim tenzijama nagomilanim između njih dvojice tokom godina, dovela je do jedne izuzetno teške svađe na sastanku u Ahenziu (Achensee), u avgustu 1900. godine. Iz Frojdovog pisma koje je uslijedilo nakon ovog sastanka jasno je da je biseksualno objašnjenje potiskivanja bilo naročito sporno u njihovoj svađi. Neko vrijeme su njih dvojica uspijevali da nastave korespondenciju – kao internist, Flis je bio vrijedan sagovornik s obzirom na tajanstvenu, moguće tešku bolest koja je mučila Frojdovu svastiku Minu Bernajs – ali poslije toga, njihov odnos nikad više nije bio isti.

Her Professor Frojd

Rezultat svađe sa Flisom bila je neobična bifurkacija (račvanje) u Frojdovoj karijeri, u ranim godinama ovog stoljeća. Nakon što je objavio svoje glavne psihološke radove, *Tumačenje snova* 1899. godine i *O snovima i psihopatologiji svakodnevnog života,* početkom 1901. godine, Frojd je ozbiljno nastavio svoju profesionalnu karijeru. U martu 1902. godine, zahvaljujući lobiranju bogatog pacijenta kod ministra obrazovanja, Frojd je konačno dobio titularno zvanje profesora na Univerzitetu u Beču. To je bila važna, zakašnjela čast. Među njegovim povlasticama bio je i novi oblik društvenog pozdravljanja, pa je od tada Frojd oslovljavan sa *Herr Professor,* a njegova supruga sa *Frau Professor*. U oktobru 1902. godine, Frojd je nastavio da drži predavanja na univerzitetskoj

medicinskoj školi, prvi put od 1898. godine. Istog mjeseca počela je sa radom grupa koja se jednom sedmično, srijedom uveče, bavila raspravom u Frojdovoj čekaonici, a koja je uključivala njega, Rudolfa Rajtlera, dvojicu internista sa novinarskim akreditivima, Vilhelma Štekela i Alfreda Adlera, i lokalnog nervnog specialistu Maksa Kahana. Prve večeri, rasprava je bila posvećena psihologiji pušenja. Frojdovi napori da zainteresuje kolege za svoje ideje nijesu bili ograničeni samo na Beč. Na primjer, godinu dana kasnije, dao je slobodu pisanja anonimnom berlinskom recenzentu svoje knjige o snovima, a za svoju nevolju našao se u korespondenciji sa psihologom i uglednim medicinskim komentatorom Vilijemom Helpahom, koji je tada pripremao svoju vlastitu raspravu o histeriji.

Ali, ako je njegova akademska karijera, dugo u samonametnutom zastoju i sada opet tekla opet naprijed, Frojdove su publikacije bile u izuzetnom zastoju. Bio je jednako plodan kao i uvijek za svojim stolom za pisanje; jednostavno nije objavljivao rukopise. U februaru 1901. godine, završio je detaljan prikaz jednog od svojih tretmana *(slučaj Dora)*, ali je odgodio da ga preda za Cinovu (Ziehen) monografsku seriju, a zatim ga je u potpunosti povukao. Nakon toga je započeo još dva rada, *Čovjekova biseksualnost*, te *Zaboravljanje i potiskivanje,* od kojih ni jedan nije ugledao svjetlost dana. Još jedan rad o psihologiji šala dovršen je u aprilu 1903. godine, ali takođe ni on nije predat za objavljivanje. Ukratko, osim obavještenja o svom metodu u Luvenfeldovom tomu početkom 1904. godine, Frojd posljednje tri godine nije objavio ni jedan novi članak.

Problem je bio biseksualno objašnjenje potiskivanja. Frojd je vjerovao što se tiče neuroze, kako je pisao Flisu, da je teorija *neophodna.* Do 1900. godine, ako ne i ranije, učinio je redovnim dijelom svih svojih tretmana. Takođe, napisao je teoriju u svim naprijed navedenim neobjavljenim rukopisima. Sve u svemu, teorija je postala kritički dio onga što je smatrao *seksualnom*

organskom osnovom svoje teorije neuroze. Zapravo, Frojd je bio više nego voljan da citira svog nekadašnjeg prijatelja, ali tu su stvari i dalje bile škakljive. Jer, Flis nije želio da ga citiraju. U stvari, Flis uopšte nije želio teoriju. Ili je barem nije želio dok je ne uspije objaviti zajedno sa ostalim idejama o biseksualnosti i bioritmovima. Međutim, na Frojdovu nesreću, empirijska strana Flisove teorije uključivala je precizno dokumentovanje psiholoških posljedica ciklusa od dvadeset i tri dana (muški) i dvadeset osam dana (ženski), kod muškaraca i žena, a prikupljanje svih tih neophodnih podataka potrajaće godinama.

Zato je Frojd u godinama od 1901–1904. bio u frustrirajućem položaju, znajući gdje ide njegova klinička teorija – pravac je bio sasvim radikalan – ali je nije mogao iznositi van lokalnog kruga prijatelja i pacijenata.

Izgleda, koristio je period čekanja da učvrsti svoju personu. Uspostavio je rutinu koja će trajati decenijama koje dolaze. Tokom dana je u uredu, koji se nalazio pored njegovog stana na drugom spratu, pregledao pacijente, prestajući samo da bi prešao hodnik za ručak, a zatim otišao u šetnju prije večere. Radni dani uveče bili su rezervisani za pisanje, osim u srijedu, kada se grupa za raspravu sastajala u njegovoj čekaonici, te petkom kada je držao predavanja. Subotom, Frojd se sastajao sa trojicom dugogodišnjih prijatelja radi igranja taroka na B'nai i B'rith sesiji. Nedjeljom je održavao korespondenciju. Njegova supruga Marta Bernajs i njena sestra Mina sređivale su domaćinstvo u Frojdovom odsustvu. Sve je bilo uređeno tako da ga ne bi uznemiravali u radu, a djeca su morala biti prisutna za vrijeme obroka i drugih porodičnih okupljanja – a, o poslu i psihoanalizi nije se raspravljalo.

O Frojdovoj samoprezentaciji u to vrijeme govore gotovi svi koji su ga poznavali. Fizički, bio je samo prosječne tjelesne građe, ako ne i niže, a u njegovom maniru bilo je nešto meko, sudržano, gotovo žensko. Nije bio čovjek koji vlada gomilom, a

u kafeima koji su bilo tako podesni za bečki društveni život nije se osjećao kao kod kuće. A, na mjestima na kojima mu je bilo ugodno Frojd je odavao utisak koji je bio izuzetan i postojan, a licem u lice odjednom je postajao srdačan, ljubazan, razuman, dobro načitan, tolerantan i gotovo očaravajuće artikulisan. Bio je jednako izvanredan kao slušalac, pa je posjedovao izvanrednu sposobnost da pripremi promišljeni sistematski odgovor na licu mjesta. Štoviše, pošto je bio ogrezao u literaturu, u kulturnu istoriju i svaku drugu temu koju ste željeli da pomenete u konverzaciji, bilo je malo toga što Frojd nije mogao na neki način povezati sa svojim teorijama – i *vice versa*. Kao istraživač Frojd je bio vrlo uporan kod pacijenata, ali nije patio ako im nije bilo bolje. Sa novim kolegama imao je određenu vještinu da lično otkrivanje djeluje kao nova vrsta ugodnog i u osnovi kolaborativnog intelektualnog napora, tačnije, kao da je sve to toliko interesantno, kako se zakoni psihe stalno odigravaju čak kod muškaraca i dama kao što smo mi.

Jedna anegdota ovdje može pomoći. U jesen 1904. godine, Bruno Gec (Bruno Goetz), mladi pjesnik i student na Univerzitetu u Beču, savjetovao se sa Frojdom u vezi stalnih glavobolja. Frojd je uzeo kratku istoriju – Gec je potrošio ono malo novca što je imao na knjige – a zatim uključio mladića u dugu diskusiju o savremenim piscima. Poslije jednog sata, Frojd je najavio da piše recept za glavobolje i nakon što ga je zapečatio u kovertu poslao je Geca na put, sa upozorenjem da psihoanaliza možda nije dobra za poeziju. Kada se Gec dohvatio ulice otvorio je kovertu i našao oboje, Frojdovu procjenu i svoj lijek. Glavobolje nijesu bile zbog neuroze već zbog gladi, a Frojd je priložio novac Gecu da kupi nekoliko dobrih obroka.

Istorija će uskoro od ovog čovjeka zahtijevati da zna kako da bude *Frojd* – a, s obzirom na radikalno tešku prirodu tog zadatka, Herr Professor iz Berggasse 19 pronašao je dobar način da to učini, kao i svaki drugi.

Pol i karakter

Od početka 1904. godine situacija između Frojda i Flisa postala je znatno složenija, iako Flis još nije bio svjestan u čemu su komplikacije. Njih dvojica imali su pristojan sastanak za vrijeme uskrsa 1903. godine, na Frojdovom domaćem terenu u Beču. Ali, od tog njihovog sastanka pojavile su se dvije nove knjige, jedna Hermana Svobode, a druga Ota Vajningera. Oba autora bili su Bečlije, oba su pisali o biseksualnosti i oba su lično poznavali Frojda. Od te dvije knjige ona Ota Vajningera daleko je značajnija. Pod naslovom *Pol i karakter* pojavila se sredinom 1903. godine, uz malo javne pažnje. Zatim je u oktobru 1903. godine Vajninger, filosof koji se preobratio u neurološki tabor, počinio samoubistvo. Bečke novine prihvatile su priču – mladi genije umire od vlastite ruke – a, sa dodatnim publicitetom prodaja knjige počinje da raste u nebo.

Pol i karakter bila je izuzetno čitana knjiga iako je krajnje razočaravajuća. Polazeći od biološke premise da je seksualnost inherentna svim živim bićima, Vajninger je pokušao da objasni čovjekov karakter na osnovu međusobne pomiješanosti muških i ženskih komponenti. Prema njegovom mišljenju, svi pojedinci mogu biti raspoređeni duž hipotetičkog kontinuuma *x* djelova muškosti i *y* djelova ženstvenosti, sa povećanjem jedne komponente uvijek se smanjuje druga. Tim se ključem može objasniti veliki broj zbunjujućih psiholoških fenomena. Tako na primjer, seksualna privlačnost, naizgled tako tajanstven proces, može se objasniti u smislu komplementarnih srazmjera ¾ ženstveni muškarac privučen je od ¾ muškosti žene, i tako dalje. Slično tome, fenomenologija neuroze može se objasniti uspostavljanjem loše mješavine muških i ženskih elemenata, što rezultira neuspjelim pokušajima suzbijanja seksualne želje.

Međutim, da bi njegova hipotetička karakterologija funkcionisala, Vajninger je morao doći do idealnih tipova muškosti i ženstvenosti, budući da prema njegovoj definiciji problema oni nijesu više identični sa posmatranim polom. Ovdje njegova teza postaje pretjerana. Muškost se izjednačava sa moćima intelektualnog razlikovanja i pamćenja, moralom, voljom i religijom, pravom ljubavi, genijem i, konačno, sa arijevskom rasom. Ženstvenost se izjednačava sa lakomišljenošću i zaboravnošću, amoralom, impulsivnošću i nereligioznošću, seksualnom željom, histerijom i, što je predvidljivo, judaizmom. Iako Vajninger konačno zaključuje sa izmirujućom šemom, prema kojoj se žene i Jevreji mogu uzdići čak kao muškarci i Arijevci kad se pomire sa svojom biseksualnom prirodom, većina od 472 stranice njegove knjige bliska je sa postavljanjem osnovne razlike, sa jednim brojem usput nezaboravnih aforizama.

Postoji jedan problem sa ovom izopačeno fascinantnom knjigom. Doktrina o biseksualnosti, uključujući zakon o seksualnoj privlačnosti i objašnjenje potiskivanja i histerije izvedenim iz njega, nijesu tačno govoreći Vajningerovo intelektuelno vlasništvo. Te ideje su umotvorine Vilhelma Flisa. Međutim, nigdje se se u Vajningerovoj knjizi ne pominje Flisovo ime.

Sa svoje strane, Frojd nije bio sasvim zaljubljen u Vajningerov opis potiskivanja – *organsku nepouzdanost žene* – čak iako je bio vrlo blizak njegovom. Ali, što je vrlo pohvalno, Vajninger ga je više puta citirao u poglavlju o histeriji, zajedno sa Blojlerom, Dženetom, i Forelovim glavnim saradnikom Oskarom Fogtom. Frojd je zato bio kulturan brinući se da se njegovo vlastito mišljenje o knjizi – *književnoj bombi intelektualnog anarhiste* – pojavi pod sakrivenom atribucijom u Vilhelm Štekelovom novinskom pregledu.

Zvanični psihijatar

U aprilu 1904. godine, dogodilo se nešto što je razbilo blokadu neobjavljenih radova koji su se nalazili na Frojdovom pisaćem stolu te okončalo Frojdov odnos sa Flisom, jednom zauvijek. Pojavio se Eugen Blojlerov prikaz Luvenfeldove knjige. Pregled sadrži posebne pohvale za Frojdova psihološka gledišta. Do tada, Frojdu povoljna ocjena nije bila nepoznata, ali je ta ocjena dolazila od strane redovnog profesora psihijatrije na Univerzitetu u Cirihu. Frojd je odlučio da iskoristi trenutak. On i njegova mala grupa sveštenika srijedom uveče pokrenut će vlastiti časopis, pa će zatražiti Flisovo učestvovanje, a uz prestiž ciriške katedre kao mamcem, Flis će to jedva moći da odbije. Frojd je 26. aprila 1904. godine pisao svom bivšem prijatelju da grupa njegovih *sljedbenika* planira novi časopis:

„Oni će tražiti od vas da sarađujete i anticipirajući ih zamolio bih vas da im ne otkažete svoje ime i saradnju. Vjeruju da je pravo vrijeme, jer se svuda znaci slaganja sa mojim gledištima uvećavaju. Nedavno sam pronašao čudesno priznanje mojem gledištu u prikazu knjige u *Münchener medizinische Wochenschrift* (Minhenski medicinski nedjeljnik) od zvaničnog psihijatra Blojlera u Cirihu. Zamislite, redovni profesor psihijatrije i moje +++ studije o histeriji i snovima koji su do sada bile obilježene kao odvratne. (+++ Ismijava običaj slikanja tri krsta na seoskim kućama da bi se otjerao đavo)."

Ali, čim je Frojd zaigrao svoj adut on je zalupao ostatkom ruke. Već u sljedećem pasusu svog pisma tražio je od Flisa da primi kopiju nove knjige Hermana Svobode o bioritmovima. O knjzi Frojd je napisao: „Ja sam u više pogleda njen intelektualni začetnik, iako ne želim da budem njen autor."

Flis je već znao da je Svobodina knjiga, koja takođe sadrži polne cikluse, pogrešna verzija njegovih vlastitih teorija.

Odmah je odgovorio da je sa *žaljenjem* primijetio da je Frojd na neki način bio uključen u nastanak knjige. Ali, to nije bilo ništa u poređenju sa onom što se nakon toga dogodilo. Dva mjeseca kasnije, Flis je imao priliku da pročita novi bestseler *Pol i karakter*. Na svoje zaprepaščenje iz pasusa u njoj vidio je da su Vajninger i Svoboda bliski prijatelji. Na svoje daljnje zaprepašćenje, takođe je vidio da ona sadrži njegovu vlastitu teoriju o biseksualnosti, uključujući i objašnjenje potiskivanja, te na svoje potpuno zaprepašćenje, shvatio je da je između Svobode i Vajningera ukradena suština njegove vlastite neobjavljene teorije. Flis je bio ogorčen.

Flis se sredinom jula 1904. godine zaputio u Beč. Frojd koji je otišao na odmor dvije sedmice ranije nego obično nije bio tamo da ga pozdravi. Bez neke alternative, Flis je konačno pisao Frojdu 20. jula, optužujući ga da je bio kanal za Vajningerovu krađu. Frojd je odgovorio 23. jula, u vezi sa tim „sve što o tome znam: Svoboda nije moj učenik, već je bio pacijent; biseksualnost se iznenada pojavila u njegovom liječenju kao što se to uvijek događa; Svoboda je tu ideju pomenuo Vajningeru kada je pronašao pismo koje raspravlja o seksualnim problemima – pri čemu se Vajninger lupio rukom po čelu i požurio kući da napiše svoju knjigu. Svakako, Frojd je pomogao Svobodi da pronađe izdavača, ali to je bilo samo dobro dijelo u mračnom svijetu i nije imalo nikakve veze sa Vajningerom, za koga Frojd uopšte nije priznao da ga poznaje. Ostavljajući po strani to neobično žaljenje, Frojd nastavlja da kazuje da je upravo završio novo djelo *Tri eseja o teoriji seksualnosti*, u kojem će on koliko je to moguće pokušati da izbjegne temu biseksualnosti, iako se ona na nekoliko mjesta mora pojaviti kako Flis želi da ga citiraju?

Zatim je Flis posjetio njihovog zajedničkog prijatelja Oskara Ria. Tu je pronašao barem dio istine: što god, Frojd se nije samo sastao sa Vajningerom već je i pročitao rani nacrt Vajningerovog

rukopisa. Doista, ispostavilo se da su njih dvojica posebno raspravljali o Vajningerovom poglavlju o histeriji, koje je napisao kako bi zadobio Frojdovu naklonost. Frojd je poglavlje očito smatrao izopačenim i nezadovoljavajućim, pa je kasnije tvrdio da je od Vajningera tražio da ga ne objavljuje. Međutim, ostavimo tu sitnicu po strani, Frojdovo ponašanje bilo je očito neodbranjivo. Flis je sada ponovo pisao Frojdu, koji je ovaj put morao priznati svoju ulogu. Međutim, još je našao prostora da drži predavanje Flisu da se ta ideja ne može *patentirati* i da insistira „da je šteta koju vam je učinio Vajninger veoma slaba, jer niko neće ozbiljno shvatiti djelo lošeg kvaliteta." („Djelo lošeg kvaliteta" ubrzo je postalo međunarodni bestseler i biće prevedeno na šesnaest stranih jezika). Međutim, na kraju pisma Frojd je iznenada požurio:

„Vjerujem da ćete i dalje biti tako ljubazni da mi pomognete da izađem iz ove moje sadašnje neprilike, čitajući napomene o biseksualnosti u dokazima mojih tek završenih *Tri eseja o teoriji seksualnosti* i promijeniti ih prema svom nahođenju. Bilo bi lakše odgoditi objavljivanje dok vi vašu biologiju ne izložite javnosti. Pa, ne znam kad će to biti. Teško da ćete požuriti zbog mene. U međuvremenu, ne mogu ništa raditi niti završiti (knjigu) o šalama, koja se u presudnoj tački temelji na teoriji o biseksualnosti.

Molim vas da odgovorite na 'ovo'."

Žurba je bila tu, ali sada je došlo do užasnih komplikacija. Hoće li Flis izaći u javnost sa svojim istraživanjima? Prošlo je više od šest godina od posljednje Frojdove publikacije o histeriji, a u međuvremenu potpuno je promijenio svoju koncepciju libida. Ali, Frojd je i dalje vjerovao da je libido i njegovo potiskivanje ključ za razumijevanje svih mentalnih bolesti; doista, čitava poenta *Tri eseja o teoriji seksualnosti* je da postavi seksualno-razvojnu skelu za Frojdovu revidiranu teoriju neuroze. Ne može biti govora – imamo njegove ponovljene

eksplicitne izjave o tome u pismima Flisu – pa je Frojd do sada razmišljao čineći biseksualnu teoriju potiskivanja glavnim dijelom te nove sinteze. Međutim, od jula 1904. godine, u izostanku bilo kakvog potvrđivanja bijesnog Flisa, upravo taj pravac akcije bio je nepametan. Jer, da je sada Frojd ušao u štampu sa tom teorijom, a Flis javno objavio optužbe o plagijatu, pronicljivom čitaocu lako bi postalo jasno koliko je Frojd pomogao Svobodi i Vajningeru. Dakle, Frojdova bi se teorija rodila u skandalu, pa bi mu bilo mnogo teže da dobije priliku da govori o svojim zaslugama.

Raširen i pogrešan utisak

Dok se Frojd odmarao u Itliji i Grčkoj, u avgustu 1904. dodine, i razmišljao kako da dopuni svoje rukopise, Sabina je primljena na kliniku Burghelcli, usred delirijuma. Već je bila započela prepiska između Frojda i upravnika klinike Burghelcli, Eugena Blojlera, a u vrijeme kada se Frojd vratio u Beč krajem septembra, Blojler je dozvolio Jungu da započne testiranje *psihoanalize* na mladoj ruskoj pacijentkinji. Bez sumnje, Blojler je Frojda obaviijestio o testu. Blojler i Jung su pretpostavili da je opis koji je Frojd objavio u Luvenfeldovoj knjizi manje-više adekvatan za njihove potrebe. Ali, u skladu sa Frojdovim uvjerenjima, Luvenfeldov izvještaj nije bio dovoljan, jer nije uključivao pravila tumačenja. Sabina je bila tek prva pacijentkinja koja je psihoanalizirana izvan Beča; slični pokušaji ponavljanja Frojdovih i Blojlerovih pronalazaka redovno su vršeni u posljednjih nekoliko godina, sa sumnjivim rezultatima. Ali, kao pacijent sa evidencijom u Cirihu, gdje joj je redovni profesor psihijatrije bio naklonjen, Sabina je bila neobično važna.

Frojd je odlučio da se zaštiti. Zakazao je predavanje *O psihoterapiji* koje će se održati u *Bečkom društvu ljekara.*

Razgovor, koji je obavljen 12. decembra 1904. godine, predstavljao je prvi Frojdov nastup pred profesionalnim tijelom za osam godina. Bilo je to lirsko, ali konačno izbjegavajuće predavanje. Frojd je na početku napomenuo da njegova tehnika još nije saopštena na takav način koji bi „medicinskim čitaocima pružio... neophodna uputstva koja bi im omogućila da u cjelosti provedu terapiju“. Nažalost, ovdje je mogao samo nagovijestiti svoj metod. U stvari, sve što je saopštio o metodu bilo je da obuhvata re-edukaciju u prevazilaženju unutrašnjih otpora seksualnosti. Pa ipak, Frojd je svoj neuspjeh u izvještavanju uspio da pretvori u liniju odbrane:

„Čini mi se da među mojim kolegama vlada raširen i pogrešan utisak da je tehnika traženja porijekla bolesti i uklanjanje njenih manifestacija na taj način laka, koja se može izvoditi takoreći na brzu ruku. Zaključujem to iz činjenice da me niko od svih ljudi koji pokazuju interesovanje za moju terapiju nikad nije pitao kako zapravo to radim... Opet, s vremena na vrijeme se začudim kad čujem da je na nekom bolničkom odjeljenju mladi (njem. – jung) asistent od svog šefa dobio zadatak da sprovede psihoanalizu na histeričnom pacijentu. Siguran sam da mu neće biti dozvoljeno da ispita uklonjeni tumor dok svoje šefove ne uvjeri da je upoznat sa histološkom tehnikom.“

Zapravo, to je bila Frojdova ocjena prvog kruga Sabininog liječenja u Jungovim rukama. Budući da tačno ne znamo što je Blojler saopštio Frojdu o Jungovom *test slučaju,* ne znamo zašto je Frojd baš odabrao da odbaci mogućnost da *mladi asistent* može obaviti posao vrijedan pohvale.

Vrijedno je na trenutak zastati da se razmotre implikacije Frojdovog stava. Izumio je novi postupak, proveo je skoro deset godina radeći sa njim i u najmanju ruku imao mogućnost da uči na svojim greškama. Zato je bilo sasvim razumljivo da Frojd povjeruje da niko drugi sem njega ne može prepoznati vrijednost svih suptilnosti koje su uključene. I,

podrazumijevalo je da znači da niko drugi nije sasvim u poziciji da tačno provjeri kako metod dobro funkcioniše. Međutim, upravo je ta situacija strahovito sumnjiva sa naučnog gledišta. U nauci, svaka predložena metoda mora biti izražena u formalnim terminima. Svakako, kao i kod Frojdovog primjera *histološke tehnike* postupak može biti težak za učenje, a njegovo potpuno usvajanje može zahtijevati znatnu obuku. Štoviše, postoje neki naučni postupci koji su tako izuzetno teški da ih je vrlo malo ljudi ikad u potpunosti savladalo. Ipak, metod mora biti sposoban za formalizaciju, barem u principu. Drugačije rečeno, mora biti sposoban da bude stavljen u priručnik, čak iako se svi slažu da priručnik nije sasvim adekvatan. Metod koji se ne može formalizovati sličan je pronalasku koji se ne može ponoviti. Koliko god bio zanimljiv nije naučan.

Frojd je bio sasvim svjestan ovog zahtjeva. Ali, takođe, bili su i njegovi savremenici. Vili Helpah, sa kojim se Frojd još uvijek dopisivao, dvije godine kasnije je postavio to pitanje kao osnov za svoj komentar: „Iako se može prepoznati da nam psihoanaliza u rukama svog izumitelja domišljato i plodno rasvjetljava neke nejasne odnose, liječenju nedostaju najvažniji elementi da bi postala ‘metoda’, i kao takva pokazala se boljom ili čak podesnijom od staromodnog simpatetičkog posmatranja.“ Ukratko, ako je Frojd jedina osoba koja može to učiniti, psihoanalizi je suđeno da ostane interesantna zanimljivost. Najbolji način da odgovori na ovu kritiku bio je da objavi priručnik koji uključuje pravila tumačenja. Ipak, Frojd je i dalje namjeravao da baš to učini. U međuvremenu, međutim, bio je zadovoljan da zauzme stav kao pred Društvom ljekara, da je za sada jedini način da se nauči taj metod kroz direknu ličnu pouku direktno od njega.

Nova doktrina mentalne bolesti

Iako se moja priča odnosi na razvoj intelektualne osovine između Ciriha i Beča, bio bih lakomislen kad bih podsticao utisak da se samo u ta dva grada obavljao važan posao napredovanja u razumijevanju i liječenju mentalnih poremećaja. Bilo je suprotno, došlo je do međunarodne eksplozije interesovanja za te teme. U samoj Švajcarskoj Ludvig Frank, Demung Becola, Rodžer Vitoz, Artur Matman i Pol Dibua samostalno su razvili svoje jedinstvene metode liječenja. Slično tome, u Americi Boris Sidiz, Morton Prins, Džejms Džekson Patnam i ostali, eksperimentisali su sa različitim načinima ublažavanja mentalnih bolesti. Opšte interesovanje bilo je toliko da je na međunarodnoj izložbi u Sent Luisu u septembru 1904. godine postojao poseban odjel posvećen psihopatologiji. Adolf Majer, švajcarski iseljenik koga je obučavao Forel predsjedavao je događajem; Morton Prins i Pjer Dženet bili su gostujući predavači.

Medicinsko mišljenje daleko je odmaklo od dana kada je Šarko povezao histeriju sa artritisom, na osnovu toga što su oboje nasljedni i oboje uključuju bolne grčeve, i kada je Paul Julius Mebijus, berlinski profesor elektroterapije, mogao dati doprinos insistirajući na tome da histerični napad uključuje *ideju.* Mnogim pronicljivim ljudima postalo je jasno da je put za dalji napredak u razumijevanju histerije i drugih mentalnih bolesti kroz psihologiju. To je, pak, značilo razjašnjenje odnosa psihičkih faktora sa organskom podlogom nervnog sistema.

Prema tome, u to vrijeme je postojalo mnoštvo radova, svaki je napredovao u novu sintezu. Oto Gros, asistent na Krepelinovoj klinici i sin Hansa Grosa oca savremene kriminologije, 1902. godine, objavio je značajno djelo *Die zerebrale Sekundarfunction* (*Sekundarna funkcija mozga*). U

njemu je ujedinio uvide anatoma velikog mozga Karla Vernikea sa onim Krepelina, Frojda i Dženeta, da bi došao do nove psihologije kliničkih tipova. U Berlinu se 1904. godine pojavila Dibuaova opsežna rasprava *Les Psychonévroses et Leur Traitement Morale (Psihoneuroze i njihovo moralno liječenje)*. Prvih devetnaest poglavlja posvećeno je istoriji evolucije savremenog razumijevanja mentalnih bolesti, dok je posljednjih šesnaest posvećeno liječenju pojedinih nervnih simptoma, kao što su poremećaji spavanja, intestinalni (stomačni) problemi, traumatični događaji i slično. (Dibua je imao dva mišljenja o seksualnom istraživanju. S jedne strane, tvrdio je „da kod onih koji nemaju seksualni poremećaj postoji vrlo malo 'nervoze', i da je od posebne važnosti da vam se pacijent povjeri." S druge strane, kritikovao je one ljekare „koji izgleda uživaju u lascivnom zadovoljstvu...postavljanjem indiskretnih pitanja svojim pacijentima"). Početkom 1905. godine, August Forel balansirao je u opsežnom radu *Seksualno pitanje,* koji se kretao od pojedinosti o jednoćeliskoj reprodukciji zaključno sa pločicama u boji, kroz ulogu erotske privlačnosti u hipnozi, do potrebne reforme savremenih seksualnih vježbi da bijela rase ne bi bila pobijeđena od žute.

Ukratko, to je bilo vrijeme koje se činilo da vapi za velikim sintezama – i genijima koji su ih mogli pružiti. Poziv se čuo posvuda. U aprilu 1905. godine, mladić po imenu Oto Rank tražio je od svog interniste Alfreda Adlera da mu pozajmi tu interesantnu knjigu o tumačenju snova. Do avgusta, lično se upoznao sa autorom knjige. A, do kraja 1905. godine, podnio je ne manje od tri rukopisa da ih Frojd ocijeni. Prvi rukopis, kratak i ličan, bio je ponovna analiza jednog od Frojdovih snova, suprotno od onoga što je Frojd napisao, tvrdio je Rank, nije želio da ga sinovi nadmaše. Drugi je bio studija *Umjetnik,* koja je objavljena dvije godine kasnije, bez dijela o biseksualnosti. A treći, nikad objavljen, zvao se *Suština judaizma.* U tom djelu,

mješavini Vajningera, Frojda i Ničea, Rank zagovara da je „suština jevrejstva“ njegovo „naglašavanje drevne seksualnosti“, crte koja u vrijeme seksualnog potiskivanja kvalifikuje jevreje da budu „liječnici“ čovječanstva.

U tom kontekstu treba razumjeti Frojdove tri publikacije iz 1905. godine. Prva koja se pojavila početkom godine zvala se *Šala i njen odnos sa nesvjesnim.* U njoj, slijedeći psihologiju iz knjige o snovima i neke od njenih termina (*vic* za razliku od *snova)* Frojd je uputio svoje čitaoce na neprevodivo putovanje humora *fin de siècle* (fr. – kraj vijeka), sa nekoliko jevrejskih šala koje su pridodate.

Skoro istovremeno sa knjigom o šalama objavljena su *Tri eseja o teoriji seksualnosti.* U prvom eseju Frojd analizira literaturu o seksualnoj devijaciji, trudeći se da pokaže da raznolikost pojava, čini se, zahtijeva ideju sastavnih djelova instinkata, a završava radikalnom tvrdnjom da neurotični simptomi uključuju slične perverzne komponente koje održavaju potiskivanje. U drugom eseju, Frojd ispituje funkcionisanje komponenti seksualnih nagona u djetinjstvu; naglasak je na tome da se pokaže kako kroz različite kombinacije konstitutivnog nasljeđa i dječjeg iskustva neke od tih komponenti mogu ojačati do te mjere da mogu poslužiti kao rudimentarna organska osnova za perverzne aktivnosti ili neurotične simptome kod odraslih. U trećem eseju, raspravlja se o preobražaju u pubertetu. Kod zdravih, sve infantilne komponente okupljene su oko jednog (genitalnog) cilja koji je fokusiran na pojedini (heteroseksualni) objekat. Međutim, tamo gdje je put do seksualnog ponašanja odraslih iz bilo kojeg razloga blokiran, porast libida u to vrijeme teći će nazad u stare infantilne kanale, a rezultat će biti perverzija ili neuroza.

U pogledu pojedinih elemenata Frojdove slike libidalnog razvoja, bilo je malo toga o čemu se u jednom ili drugom obliku već nije raspravljalo u literaturi, uključujući i dječju seksualnost.

Jedina ideja koja je doista nova bila je tvrdnja da neurotični simptomi uvijek uključuju potisnutu infantilnu *perverziju*. Ipak, Frojd o tome nije iznio apsolutno nikakve podatke. Tada je u literaturi o čovjekovoj seksualnosti bilo važno predstaviti opsežan materijal o slučaju na način dokumentovanja svojih argumenata. Kraft-Ebing, Mol, Havelok Elis i Šrenk-Nocing svi su to uradili; Kraft-Ebingovi brojni slučajevi popeli su se bukvalno na stotine. Frojd je samo rekao da to potvrđuje njegovo iskustvo sa psihoanalizom „posljednjih deset godina". Ukratko, centralna teza knjige zavisi od neke vrste ogromne mjenice.

Ali, ako je Frojd sakrio psihoanalitičke podatke koji bi dali težinu njegovoj shemi, još uvijek je bilo sasvim jasno u kom pravcu je krenuo. Jer, u središnjem eseju o dječjoj seksualnosti pažljivo je postavio temelj za reinterpretaciju svih uobičajenih neurotičnih bolesti. Amnezija, problemi sa varenjem, eureza, *globus hystericus,* čak i intelektualni premor – svi se ti simptomi pominju kao jedan ili drugi aspekt infantilnog seksualnog života. Zapravo, gotovo bi se moglo reći da je jedina česta neurološka bolest koju je Frojd propustio da protumači u infantilnim terminima bilo *iskrivljenje kičme,* ali iznenađujuće, i to je bilo tu; i to je bilo povezano u Frojdovoj shemi sa dječjim seksualnim uzbuđenjem za vrijeme nekog snažnog fizičkog kretanja, poput ljuljanja na ljuljašci. Budući da neurotičari više nijesu tipično prisutni sa takvim glavnim oboljenjima, ovaj aspekat Frojdove prezentacije ima tendenciju da bude izgubljen za savremenog čitaoca; pasusi su tu, čovjek ih primjećuje, a da ih baš ne prihvata. Međutim, u to vrijeme, bilo je uobičajeno da se nervni bolesnici vezuju za pojedinačnu bolest, a tekstovi poput Dibuaovog bili su uređeni shodno tome. Dakle, ono što je Frojd tvrdio – da se posebna seksualna analogija može redovno prepoznati iza svakog simptoma – punom snagom profesionalnom čitaocu će privući pažnju.

Ipak, uprkos njihovoj prekomjernoj posebnosti, Frojdove tvrdnje su rezultirale velikim, zapravo presudnim, teorijskim napretkom. Daleko od toga da su samo još jedan naučni prikaz na rastućem polju seksualnih studija, *Tri eseja o teoriji seksualnosti* su zapravo kostur za ono što će postati punopravna teorija emcionalnog razvoja, podesna za upotrebu u ambulantnoj psihologiji. Ništa poput toga ranije nije postojalo. Postojale su teorije dječjeg razvoja, ali te teorije nijesu mnogo pomgale kliničaru, jer čim se uđe u pitanje mentalnog poremećaja, kako god se mogao konceptualizovati taj termin, nije postojao jasan način razlikovanja onoga što se nalazi u granicama normale i onoga što je već manifestacija procesa bolesti.

Ovdje KraftEbing daje odgovarajuće poređenje. Suprotno onome što se može očekivati KraftEbing imao je sasvim sofisticirano razumijevanje ljudi koje je proučavao. Pisao je kako *kroz prenos udruženih ideja* seksualna atrakcija dijelom tijela može preći na fetiš. Znao je da seksualni čin može zavisiti od *intervencije fantazije,* pri čemu bi stvarni heteroseksualni partner mogao biti zamijenjen homoseksualnim. Znao je da seksualno osjećanje može biti *potisnuto,* ostavljajući za sobom samo naizgled perverznu ideju. Znao je da izvjesne *fantazije* proističu iz *rane mladosti* i da ne dovode do zadovoljenja ako se personifikuju, „jer čitava stvar uglavnom pripada području imaginacije“. Znao je da mazohistička fantazija može biti *latentna,* a ipak ostati *nesvjesni motiv* iza fetiša. Dosta je znao o infantilnoj masturbaciji *erogenih zona* (uključujući anus), seksualnom značaju dojenja, ulozi srama, gađenja i moralne edukacije u inhbiranju libida.

To što Kraft-Ebing nije znao bilo je gdje da povuče granicu između zdravlja i bolesti. Više je puta u svojim istorijama slučajeva pratio razvoj perverzne tendencije još od djetinjstva, pa čak i opisao njegovu prvu operaciju u odnosu na drugog

člana porodice – a zatim se povukao i obilježio infantilno iskustvo kao ranu manifestaciju nasljedne degeneracije koja će dobiti pun zamah u zrelom dobu. Stoga, svi ti vrlo relevantni psihološki uvidi nijesu uspjeli da dovedu negdje teorijski, niti su ponudili bilo kakav terapeutski uticaj izvan uspostavljanja dijagnoze. Opažanja su bila sveprisutna, ali je stvar ostala zagonetna.

U stvari, Frojd je našao rješenje revidirajući granicu između normalnog stanja i bolesti. U ranom djetinjstvu perverzije su norma; po sebi ne slute ni zdravlje ni bolest. Tek kad se doda neka kombinacija faktora, uključujući konstituciju, rano iskustvo i mogućnost odraslih, infantilni impuls postaje osnov za poremećaj kod odraslih. To je jedan neumoljiv argument koji čini sve muškarce i žene potencijalno izopačenom osobom i/ili neurotikom, ali je klinički vrlo moćan jer kliničar zna što da traži; ne neku tajanstvenu nasljednu degeneraciju koja se ponovo čita iz djetinjstva, nego inače normalno dječje iskustvo koje će imati sličnost sa ponašanjem odraslih (ili u slučaju neuroze, sa potisnutom fantazijom odrasle osobe). Štoviše, prebacio je teret simptoma na pacijenta. Više se ne opravdava nekim neizlečivim nasljednim teretom, pacijentu se može reći da je kao dijete, on ili ona, želio ovo ili ono, a kao odrasla osoba želi pobjeći nazad do te (seksualne) želje.

Ženski kompleks

Frojdova knjiga ima i druge zasluge, najvažnija je njen stil. Oslobođena je svih primjedbi o temama kao što su degeneracija ili inferiorne rase; stoga privlači predivnim kosmopolitskim i, u suštini, savremenim karakterom. U stvari, Frojd je pokazao da se može ući u naučnu raspravu o takvim temama kao što je polna konstitucija bez opterećivanja uobičajenim razlikama koje se prave između bijelaca i crnaca, Jevreja i Arijevaca,

Evropljana i Azijata. Osim što je doprinos učtivosti, Frojdovo izostavljanje ovih uobičajenih tema predstavlja samo po sebi teorijski napredak. Tada je rasa predstavljala značajan izvor naučne mistifikacije. Sve dok je neurološka i psihijatrijska teorija obezbjeđivala mjesto za rasne razlike kao važno biološko razmatranje, napredak u razumijevanju mentalnih bolesti bio je usporen. Ali takođe, Frojdova prezentacija bila je oslobođena moralizacije, straha i sentimentalnosti, za koje su ostali pisci mislili da su stilski nužni kada se piše o seksu. Seksualnost je bila prihvaćena stilska tema već više od dvadeset godina, ali je Frojd uspio da unese novi ton u raspravu.

Međutim, sve značajne vrline Frojdovog stila nijesu bile dovoljne da prenesu Frojdov argument, barem ne što se tiče osoblja na klinici Burghelcli. Kamen spoticanja nije bilo postojanje seksualnih kompleksa – to je sada prihvaćeno kao turizam u Cirihu – već Frojdova konkretna tvrdnja da iza svakog simptoma leži potisnuta infantilna seksualna tendencija. Novi asistent, Karl Abraham, bio je toliko ravnodušan da je upravo ignorisao rad, umjesto da je nastavio da istražuje seksualne traume kod histerika i *dementia praecox* pacijenata. To je uradio i Riklin. Eugen Blojler je počeo pobliže da osmatra svog mlađeg sina Manfreda, ali nije bio uvjeren.

Međutim, Karl Jung je uradio pravu stvar. U aprilu 1905. godine, u medicinskom časopisu objavio je recenziju Helpahove nove knjige o histeriji. Bio je kritičan prema Helpahovoj osnovnoj tezi, da histerični mehanizam pokazuje uticaj klasnih i kulturnih faktora, iako je pozitivno prepoznao podršku koju je Helpah dao Frojdu. Zatim u junu, Jung je preuzeo novoostvorenu ambulantnu kliniku i pokušao svoj drugi poznati test psihoanalize. Taj drugi slučaj uključivao je ženu koja je patila od nesanice i opsesivnog razmišljana o smrti. Njegov opis liječenja trebao je služiti kadidatima početnicima na analitičkim institutima. Žena se neugodno vrpoljila na stolici; postiđena je;

tvrdi da će to samo pogoršati stanje; skače i počinje da odlazi; *sa blagom silom* Jung je natjerao da sjedne; *tu je dugačka rasprava o upotrebi i svrsi moje metode;* konačno, nova ideja dolazi u njenu glavu ali je previše *glupa* da je saopšti doktoru; slijedi duga debata; a zatim usred protesta da je ovo njena posljednja sesija počinje da iznosi neke prolazne misli koje su slučajno uključivale kako je došla do svog znanja o seksualnosti.

Zanimljiviji od slučaja bio je Jungov metod, koji je iznio na vidjelo izazivanje *slobodnih asocijacija*. Jungova uputstva pacijentkinji bila su „da mi mirno ispriča sve što joj padne na pamet, bez obzira o čemu se radi". Ono što je upečatljivo kod toga je da je Jung već uzimao istoriju simptoma pripremajući se za provođenje eksperimenta riječ – asocijacija na pacijentu. Drugim riječima, zahtjev za *slobodne asocijacije* nije bio dio strukturalnog intervjua o simptomima. Naprotiv, situacija je bila namjerno nestrukturirana, pa je pacijent određivao raspored. Jungova upotreba ovog nestrukturiranog formata označava da ga je neko po prvi put pokušao van Beča. Vjerovatno je Jung saznao za njega od Blojlera, koji je direktno to čuo od Frojda.

U septembru 1905. godine, Jung je objavio novi rad o eksperimentu riječ – asocijacija, *Eksperimentalna posmatranja mogućnosti sjećanja.* Tu je shvatio još jedan aspekat odgovora subjekta, njegovu mogućnost da se sjeti prethodnih odgovora u praćenju pravca i pokazao da je to takođe redovno povezano sa postojanjem kompleksa. To znači, kada se dodirne kompleks stimulisanom riječju obično se dešava da subjekti, on ili ona, zaborave odgovor koji su dali. U suštini, Jung je eksperimentalno pokazao realnost potiskivanja kao psihološki fenomen, a u svom radu obazrivo povezao svoja otkrića sa Frojdom, pa je pomenuo i Riklinov doprinos istom predmetu. Takođe, u septembru, Jung je napisao ali nije poslao to pismo u kojem je Sabinu preporučio Frojdu.

U oktobru 1905. godine, Jung je počeo da drži predavanja na Univerzitetu u Cirihu. U svom inaguralnom obraćanju izabrao je da opiše tipični kompleks žena:

„Ženski kompleks je u suštini obično erotske prirode (a, ja koristim riječ 'erotsko' u plemenitom književnom smislu, a ne u medicinskom). Tiče se ljubavi čak i kod očigledno intelektualne žene, a često je posebno intenzivan kod nje, iako se spoljnjem svijetu otkriva samo na negativan način."

Jungova univerzitetska demonstracija uglavnom je uključivala eksperiment riječ – asocijacija i hipnozu, iako se nastavio zanimati za psihoanalizu. Međutim, u novembru, krenuo je u novom pravcu sa radom *O psihičkoj dijagnozi činjenica*, u kojem je nastojao da utvrdi prioritet za otkrivanje inkriminisanih mogućnosti *osjećajno obojenih kompleksa.* To se pitanje pojavilo jer su dva njemačka autora, Maks Verthajmer i Julius Klajn, mislili da je eksperiment asocijacije dio ispitivanja kriminalaca objavljujući u Hans Grosovom kriminalističkom časopisu,. Jung se tada pridružio tom vrlo kratkom članku sa jednim mnogo širim*, Psihološka dijagnoza podataka,* gdje je opisao korišćenje testa riječ – asocijacija za hvatanje domaćeg lopova. U tom procesu zastao je da odbrani svoj metod, a i Frojdov:

„Ponavljam ono što kažem svuda: Istina ovog eksperimenta nije očigledna, mora se testirati; samo neko ko ga je ponovo koristio može o njemu suditi. Savremena nauka više ne treba prepoznavati sudove *ex cathedra*. Svako ismijava i kritikuje Frojdovu psihoanalizu, jer ne koriste niti čak razumiju metod, a on je ipak među najvećim dostignućima savremene nauke."

Jung je ovdje imao na umu jednako nove forme introspekcije koje je Frojd opisao u psihološkim djelima kao i nestrukturisani intervju format sa kojim je eksperimentisao na ambulantnoj klinici. Međutim, ironija je bila u tome što se Jungovo zvonko odobravanje *metode,* najblistavije koje se do tada pojavilo u

njemačkoj psihološkoj literaturi, pojavilo upravo onda kada je Frojdov postupak počinjao biti kontroverzan, kao nikad do tada. Jer, u međuvremenu pojavio se u štampi Frojdov *Dora* slučaj.

Slučaj dragulj

Ako *Tri eseja* prestavljaju ogromno obećanje, onda je *Dora* slučaj, naslovljen *Fragment analize o slučaju histerije*, bio namijenjen otplaćivanju duga. Umjesto toga izazvao je ljutnju. Dio problema bio je stil. *Tri eseja* su pisana suvim, civilizovanim tonom, gotovo pomalo previše apstraktnim. S druge strane, slučaj *Dora* napisan je četiri godine ranije i tek je nedavno revidiran. Njegov stil je stil ranijeg razdoblja – lajav, bezočan, gotovo željan da šokira. (Frojd je pisao Flisu dok ga je sastavljao: „To je najsjajnija stvar koju sam do sada napisao i koju će ljudi više nego što je uobičajeno poštovati"). Još gore, sadržaj je postao jeziv zbog užasnog stanja Dorine porodice. Otac joj je bio sifilističar. Njena majka, nesumnjivo zaražena, bavila se čišćenjem i prečišćavanjem kuće. Tu je bila i sluškinja sa prividnim interesovanjem za dijete, a to joj je bilo pokriće za stvarno interesovanje za Dorinog oca. Postojala je i porodica iz susjedstva *K-ovi,* koji su se sprijateljili sa djevojčicom. Dorin otac počeo je aferu sa gospođom K. Gospodin K predložio je četrnaestogodišnjoj Dori da ona bude cijena za njegovo neometanje afere svoje supruge. Dora je odbila, postala simptomatična i poslije nekoliko godina neuspjelog liječenja od strane nervnih specijalista, otac je doveo starom poznaniku Frojdu, kako bi se oporavila.

To nije srećna priča na engleskom jeziku sa kraja stoljeća. Na njemačkom jeziku početkom stoljeća bila je još gora. Korišćena je za sve tipične porodične tenzije tog vremena: strah od zaraze, uvjerenje da svi zločini roditelja kažnjavaju djecu, klaustofobično pridržavanje patrijarhalnih pravila, moć histerije

da poremeti domaćinstvo koje je već oslabljeno uzajamnm krivicom i neprijateljstvo između generacija, korišćenje porodične posluge radi gospodarevog zadovoljstva, emotivno napuštanje djece povezano sa opsesivnom brigom o zdravlju. Ukratko, Frojd je izabrao neobičnu prepotentnu domaću horor priču za svoju prvu proširenu istoriju slučaja deset godina od objavljivanja *Studija o histeriji.*

U tom kontekstu, ono što se željelo vidjeti terapeutska je bajka: ljubazni doktor liječi djevojčicu, a ona pronalazi mladića da je spasi. Na samom kraju Frojd je predložio, pogrešno kao što se ispostavilo, da Dora nakon što ga napušti pronađe odgovarajućeg mladog viteza. Ali, ne postoji ljubazni doktor u ovoj priči. Prema njegovom vlastitom izvještaju Frojd je otišao u njene snove sa inkvizitorskom odlučnošću da otkrije njene seksualne tajne, dok ga je Dora izbjegavala sa svim trikovima i drskošću kojom je odlučni mladi invalid mogao vladati. Naposlijetku, ona je prekinula sa njim. Prema Frojdovom mišljenju, to je bio njen konačni akt osvete dok se on približavao lijeku. Frojdova prezentacija liječenja nastavila je da podiže obrve do naših dana, a Dori ne nedostaje savremenih branilaca koji žele da iskoriste Frojdovu kliničku rezervisanost, pokazujući za nju sve veći stepen simpatije.

Međutim, kao što je primijetila Hana Deker, Frojd je Dori donio neku korist, daleko veću korist od bilo kojeg drugog specijaliste koji je do tada liječio. Dobila je priliku da razgovara o nekim veoma važnim pitanjima i da otkrije neke užasno zabrinjavajuće tajne.

Usput je bilo i nekih čuda. Iz jedne rečenice iz sna Frojd je izveo činjenicu da je mokrila u krevetu. Tada je s pravom pretpostavio da je to bilo sekundarno za masturbaciju. Nadalje je pretpostavio da ta tajna objašnjava njenu antipatiju iz djetinjstva za ljekare koji bi je mogli otkriti, pa čak i njeno ponašanje sa njim – još uvijek se igrala skrivanja tajni. Iz lanca

zaključivanja koji je uključivao njene snove i njegove teorije ispravno je došao do razumijevanja *slučaja dragulj,* simbola sna, koji ostaje za različite strahove i želje koji se odnose na njene genitalije.

Knjiga će za ljekare sa klinike Burghelcli imati vrijednost zbog njenih uvida u Frojdovu tehniku. Zapravo, Frojd je izričito i ponovo izjavio da ne može zastati kako bi dao sva upotrbljiva tehnička pravila. Njegov je dodatak ponovio tačku: „U tom sam radu potpuno izostavio tehniku, temu koja zahtijeva sasvim posebno izlaganje.“ To znači da je Frojd najavio još jedno obećanje po pitanju svoje metode. Ali, u stvari, knjiga sadrži veliki broj informacija, mnoge od njih nikad ranije nijesu bile u štampi.

Kao prvo, Frojd je tu prvi put javno objavio „da dozvoljava pacijentu da sam izabere predmet dnevnog reda, a na taj način počinjem sa onim što mu u tom trenutku na površinu prikaže njegovo nesvjesno.“ To je pravi metod slobodnih asocijacija: pacijent postavlja dnevni red. To znači da analitičar nije aktivan. Tokom opisa slučaja, Frojd stalno pruža široku interpretativnu licencu, posebno s obzirom na simbolizam sna: „... Došao sam do zaključka da ideja koja joj se vjerovatno pojavila... dozvoljava nam da zamijenimo *stražarsku kuću* za *stanicu*... Ne mogu izbjeći ptretpostvku... činjenicu koju nijesam zanemario da upotrijebim protiv nje.“ Niti ga je Dora smjela ispraviti:

„Ako se to ‘Ne’ zanemari, umjesto da se smatra izrazom nepristrasnog suda (za koji je pacijent zaista nesosoban) i ako se rad nastavi, uskoro se počne pojavljivati pravi dokaz da u takvom slučaju ‘Ne’ znači željeno ‘Da’.“

Frojd je ovdje opisao *duh protivurječnosti* koji je zabilježio Dibua. Dibuaov način rukovanja njim bio je da kaže pacijentu: „Vi ste od onih osoba koje kažu ‘Ne’, a misle ‘Da’“*,* pa zatim dodaje zaslađivanjem pilule*:* „To je mnogo bolje od obrnute greške.“ Ali, Frojd je otišao čak dalje, ponekad insistirajući da

dati simbol sna predstavlja svoju suprotnost i odbija da se stavi po strani. I ne samo da joj ne prihvata odgovor, on joj ne bi dozvolio da odbije Herr K:

„Znači, vidiš da tvoja ljubav prema Herr K nije otišla sa scene, već je (kako ja tvrdim) ustrajala do danas – mada je istina da si je nesvjesna. I, Dora je više nije osporavala."

Godinama ranije, Adolf Štimpler, Mobiosov kolega i saradnik žalio se na agresivnost u ispitivanju pacijentovih privatnih stvari u *Studijama o histeriji* i odao svoju temeljnu zabrinutost zbog upotrebe riječi *penetracija* u tri uzastopne rečenice. Sada se čini da je *penetracija* praktično postala tehničko pravilo.

Međutim, najvažnije otkriće sa tehničkog stajališta nije agresivnost istraživanja, pa čak ni oruđe pravih slobodnih asocijacija, već razjašnjenje *prijenosa* koje je zauzelo čitav *Dodatak* slučaju. Poznato je da histerična žena često stvara kvazi-erotsku privrženost svom ljekaru. Takođe je poznato, iako se ponekad osporava, da hipnoza potiče erotsku fiksaciju. Ni jedna od tih činjenica ne sprečava ljude iz medicine da se uključe u ambulantno liječenje histerije, premda su se zavjetovali kako bi u pisanju o tome usvojili visoki moralni ton, kao i da je lično poštenje ljekara jedina garancija protiv neželjenog razvoja. Stvar su zakomplikovala dva dodatna fenomena, oba dobro poznata. Prvi je da se određeni pacijenti silno i žestoko bore protiv hipnoze; tehnički termin za to je u to vrijeme bio *otpor*. Drugi komplikujući faktor je da tipični histerični napad, sama stvar koju hipnoza iznosi, često uključuje erotsku scenu na kojoj pacijent može da igra različite uloge. Dženet je u jednom poznatom slučaju preuzeo jednu od uloga, u jednoj takvoj predstavi, kako bi uspostavio bliži kontakt sa pacijentkinjom.

Ono što je Frojd uradio u svom *Dodatku* bilo je što je prepoznao te činjenice. Tvrdi da pacijent treba ponovo da doživi staru erotsku situaciju u odnosu na svog ljekara. Tamo gdje su ta stara iskustva pozitivna, manifestovaće se poštovanje i

sugestivnost. Tamo gdje su ta stara iskustva uglavnom negativna, ili čak konfliktna, manifestovaće se negativnost i otpor. Dakle, kako bi uspješno vladao slučajem ljekar mora biti svjestan tih ukrštanja koja dolaze iz prošlosti; u isto vrijeme te manifestacije *prijenosa* potencijalno pružaju neke informacije o zaboravljenim događajima. Ukratko, odigrava se erotska drama koja otprilike ima isti odnos sa pacijentovim prethodnim ljubavnim životom, kao scena koju histerik može da odigra usred delirijuma, a koju ima od prethodne traume. Na primjer, u Dorinom slučaju, nije samo Frojd bio uhvaćen u smislu njenog prethodnog iskustva sa Herr K, već ga je vidio kao osvetu prema Frau K, čije je emocionalno napuštanje Dore bilo spojeno sa njenim okrivljivanjem u vezi dječje seksualne znatiželje. Frojdovo gledište je da se pored raspravljanog ovi prethodni odnosi takođe potajno reprodukuju, ponekad sa promjenom uloga tokom liječenja.

To je bio podvig. Štoviše, to je bio izuzetno pravovremeni podvig. Do 1905. godine, pokret u psihoterapiji širom Evrope bio je daleko od direktne hipnoze, išao je prema korišćenju sugestije (ili *uvjeravanja)* u budnom stanju. U isto vrijeme, iz razloga koji nijesu nikad u potpunosti shvaćeni, potpuni histerični napad, sa svojim traumatičnim ponavljanjem, brzo je nestao kao tipični simptom. Odsustvo obije stvari, hipnoze i napada, lišilo je psihijatriju mnogih njenih drama i velikim dijelom potrebnih informacija. Međutim, sa doktrinom *prijenosa* u ruci postalo je moguće vidjeti da staro erotsko ponavljanje nije nestalo, i doista, i dalje je dostupno pronicljivom ljekaru.

Dora slučaj bio je velika linija razdvajanja. Za one koji su mogli shvatiti ideju *prijenosa* otvorile su se nove vizure. Za sve ostale metoda se činila pornografskom. Kao što je Deker primjetio: „Objavljivanje *Dora analize* izazvalo je više neprijateljstava prema Frojdovoj metodi od bilo kojeg spisa do

tada. Doista, čini se da je Frojd shvatio da je pogriješio. Prošlo je gotovo petnaest godina prije nego što je ponovo postavio ženu za predmet detaljnog izvještaja o slučaju.

Jungov stav u to vrijeme može se procijeniti iz njegovih spisa tokom prve polovine 1906. godine – ponašao se kao da *Dora* slučaj jednostavno ne postoji. I premda je dobro shvatio ideju i počeo da je koristi u svojim tretmanima pažljivo je izbjegavao izraz *prijenos.* Što se tiče sasvim manje nepoželjnih *Tri eseja o teoriji seksualnosti* Jung je izabrao da im u to vrijeme pruži široku podršku.

Ali, Jung je bio prisiljen da primijeti jednu stvar. Jer, u to vrijeme Sabina je oslobodila svoje potisnuto znanje o seksualnosti i zbog toga patila do nezapamćenih razmjera. Doista, s obzirom da je Katarina H uradila istu stvar, čini se da se među Ruskinjama u Cirihu dogodila mala epidemija oslobađanja potisnutog. Sam taj fenomen, tendenciju histeričnih žena da potiskuju svoje znanje o seksualnom procesu Frojd je opisao u *Tri eseja* i *Dora* slučaju.

Izbija afera Vajninger

Kada se 1905. godina bližila kraju u Berlinu su izašle dvije knjige. Prva je bila Vilhelm Flisov dugo odlagani *Ritam života.* Između ostalog, sadrži podatke koje je njegov stari prijatelj Frojd iznio u prilog teoriji o ciklusima od dvadeset osam i dvadeset tri dana. Druga je bila Flisovog prijatelja Riharda Feninga, bibliotekara koji je već objavio rad o sporovima prava prvenstva. Pod naslovom *Vilhelm Flis i njegova naknadna otkrića: O. Vajninger i H. Svoboda,* Feningova knjiga opisuje kako su Flisove ideje pokradene uz prećutni pristanak Sigmunda Frojda. Plagirizam je sada izašao na vidjelo.

Frojdov odgovor bio je u osnovi da čeka, iako je lokalno preduzimao korake da zainteresuje poznatog bečkog novinara

Karla Krausa da napiše članak u kojem bi denuncirao *brutalnog* Flisa. Kraus je odbio. Naravno, Vajninger je bio mrtav. Ali, Herman Svoboda, treći u aferi, bio je živ i počeo je da priprema tužbu protiv Feninga. Nažalost, to je značilo da će afera ostati pred očima javnosti još jednu godinu.

Afera Vajninger privukla je vrlo malo pažnje u sekundarnoj literaturi o Frojdu. Dio problema je u tome što savremeni čitalac osporavanu teoriju teško može ozbiljno razumijeti. Svakako, naše savremeno vrednovanje teorije može biti drugačije ako bismo posjedovali njenu sofisticiranu verziju izloženu u Frojdovoj ubjedljivoj prozi. Upravo, to nam izlaganje nedostaje, nasuprot onoga što je namjeravao da uradi Frojd nikad nije objavio svoje ideje o predmetu. Očigledno je sramota skandala srušila njegove planove.

Frojd je bio sistematski mislilac najvišeg ranga, ali klinička teorija koju je unaprijedio u svojim djelima iz 1905. godine imala je jednu logičku rupu u sebi. U oba rada, *Dora* slučaju i *Tri eseja* tvrdio je da u slučajevima mentalne bolesti „simptomi konstituišu seksualnu aktivnost pacijenta“. Međutim, kao logičnu stvar, Frojd je tvrdio da su seksualne želje prosto odgovorne za potiskivanje, jer u Frojdovom sistemu samo se potisnute želje mogu transformisati u simptome. Ali, ni u slučaju Dora, niti u *Tri eseja* Frojd nije iznio uvjerljiv razlog zašto bi to trebalo da bude slučaj, jer zašto bi potiskuvanje bilo selektivno usmjereno na seksualne želje, za razliku od svih ostalih. Ne samo da Frojd nije upotrijebio biseksualno objašnjenje – arhitektura oba rada vapi za njim – već nije koristio neko drugo sistematsko obrazloženje. A, bez takvog obrazloženja ne postoji način da se insistira na *a priori* jedinstvenoj seksualnoj etiologiji za mentalne poremećaje. Tvrdnja se mora zasnivati isključivo na empirijskim pronalascima, i to nije mali nedostatak teorije koja prihvata kao dokaz samo ranije nesvjesne želje koje su se vratile upotrebom metode koja nije u potpunosti objašnjena.

Frojdov poduhvat još uvjek je bio održiv ali je visio na najslabijim deduktivnim nitima; optužba o sugestiji lebdjela je nad njim kao zli blizanac.

To je bila teorijska osnova na kojoj se zasnivala Cirih – Beč saradnja. Kao psihički fenomen stvarnost potisnutih erotskih kompleksa eksperimentalno je pokazana. Ono što je ostalo bilo je da se protumači teorijski značaj.

preveo i priredio **Ilija Kapičić**

IZVJEŠTAJ GROFA DE SALISA O CRNOJ GORI ZA 1913. GODINU

In this paper we are presenting a yearly report on Montenegro from the British Legation in Cetinje, for the year of 1913. It has been compiled by the British Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary – John Francis Charles, Count de Salis C.V.O., C.M.G. This report compiles all the political, financial and social data on the Kingdom of Montenegro that were at the disposal of the British consul (Count de Salis) at the time of its writing. As such, it holds the valuable data on the diplomatic and political history of the Kingdom of Montenegro, from the point of view of Count de Salis, at the end of Balkan wars and in the eve of World War I.

Grof de Salis (John Francis Charles, count de Salis, C.V.O., C.M.G.[1]) je imenovan opunomoćenim izaslanikom (rang ispod ambasadora) Velike Britanije u Crnoj Gori 21. 07. 1911. godine.[2] Poticao je iz švajcarske plemićke porodice (po tituli su grofovi Svetog rimskog carstva), a koji su postali naturalizovani britanski državljani u doba kralja Džordža II.[3] Grof de Salis je

1 Skraćenice koje su navođene uz titulu grofa De Salisa su u stvari odlikovanja: *Royal Victorian Order* (C.V.O.) i *Order of Saint Michael and Saint George* (C.M.G.).

2 „Minister to Montenegro“, *The Daily Telegraph*, 22. 07. 1911, str. 13.

3 „Who's who and why – Minister to Montenegro“, *The Portadown News*, 19. 10. 1912, str. 2.

bio prvi britanski diplomata iz redova britanskog plemstva koji je upućen u diplomatsku službu u Kraljevinu Crnu Goru. De Salis se primio dužnosti na Cetinju u jeku još jednog albanskog ustanka 1911. godine i zategnute situacije na crnogorsko-osmanskoj granici. Velike sile su budno pratile ove pokrete albanskih brđana (koji su se masovno sklanjali na teritoriju Crne Gore) kao i držanje crnogorskog dvora naspram ovog ustanka. De Salis se kao iskusni karijerni diplomata odmah posvetio prikupljanju informacija o stanju ustanika i motivima crnogorskog dvora, te držanja osmanskih vlasti po pitanju pacifikacije Skadarskog vilajeta. Početkom novembra 1912. godine je na Cetinje pristigao engleski Crveni krst, te se Kralj zahvalio gofu de Salisu, kako se navodi u britanskoj štampi, kako je britanska misija na Cetinju još jedan dokaz simpatija britanske nacije prema Crnoj Gori.[4] *De Salis je zapažanja, zabilješke i analize je redovno prosljeđivao Forin Ofisu, tj. britanskom ministru spoljnih poslova ser Edvardu Greju, te njegova zaostavština iz doba diplomatske službe u Crnoj Gori (1911–1915) predstavlja bogat izvor za proučavanje političke i diplomatske istorije Crne Gore i njene pozicije na Balkanskom poluostrvu.*

De Salis će na poziciji britanskog ambasadora ostati sve do vojnog sloma crnogorske države, te će po evakuaciji iz Crne Gore nedugo zatim biti upućen na poziciju izaslanika Velike Britanije u Vatikanu. De Salis je postao poznat po svom čuvenom „Izvještaju iz 1919. godine“,[5] *u kojem je opisao tragično stanje u kojem se Crna Gora našla prilikom vojne okupacije od strane Srbije i njenih lokalnih satelita. No, pored izvještaja iz 1919. postoji još nekoliko godišnjih izvještaja koji*

4 „Siege of Scutari – Consuls' request to the Montenegrin commander“, *The Scotsman*, 06. 11. 1912, str. 10.

5 Živojinović Dragoljub: „Misija Salisa i Majlsa u Crnoj Gori 1919. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 3, 1968, str. 367–424.

ništa manje temeljno ne proučavaju političke prilike u crnogorskoj državi.

Dolaskom grofa de Salisa na upražnjeno mjesto ambasadora u britanskoj legaciji na Cetinju, nastavljena je praksa britanskih ambasada da o zemlji domaćinu sastavljaju detaljne godišnje izvještaje. Tako je i de Salis obično početkom godine slao opširne godišnje izvještaje[6] o Crnoj Gori, u kojima je detaljno analizirao spoljnopolitička, unutrašnja i ekonomska pitanja koja su bila od važnosti za funkcionisanje crnogorske države u protekloj godini. Ovom prilikom donosimo u prevodu njegov godišnji izvještaj o Crnoj Gori za 1913. godinu.

Svršetkom Balkanskog rata se Crna Gora našla u prilično teškoj situaciji, materijalno i finansijski iscrpljena, obilježena nesređenim unutrašnjim prilikama i problemima inkorporacije stanovništva iz anektiranih krajeva, problemima na spoljnopolitičkom planu, itd. Grof de Salis je analizirajući sve njemu dostupne podatke pokušavao sagledati razvojni put crnogorske države i njene mogućnosti opstanka kao nezavisne države u svijetlu tadašnje situacije i djelovanja spoljnih neprijatelja, te unutrašnje duboke materijalne i političke krize u koju je crnogorsko društvo zapalo. Upravo iz tog razloga, izabrali smo 1913. godinu kako bi smo (na osnovu britanske arhivske diplomatske građe) predstavili jedan presudan momenat u njenom razvoju, kada su akumulirane greške iz prošlosti i duboka unutrašnja kriza, te jačanje njenih neprijatelja i protivnika vladarske porodice, na neki način dovodile u pitanje sami opstanak crnogorske države. Grof de Salis je bio svjedok svih događaja tokom Skadarske krize i antagonizacije Crne Gore sa

6 Saša Knežević je objavio jedan od godišnjih izvještaja o Crnoj Gori iz 1909. godine, napisanim od strane Salisovog prethodnika: Izvještaj britanskog poslanika na Cetinju za 1909. godinu, Istorijski zapisi, br.3–4, 1999, str. 189–209.

Velikim silama po istom pitanju[7] *djelujući kao posrednik između crnogorskog vladara i britanskog ministra spoljnih poslova ser Edvarda Greja. Grof de Salis je tokom tog perioda održavao kontakte i sa liderima i neformalnim grupama koje su imale uticaja na događaje u regionu, npr. sa Isom Boljetincem, koji je radio na mobilizaciji muslimanskih plemena (fisova) i katoličkim glavarima koji su pružali otpor aneksiji njihovih oblasti od strane Crne Gore, potaknuti između ostalog i ratnim zločinima počinjenim u gotovo svim oblastima od Gusinja do Đakovice.*[8] *U saradnji sa Petrom Plamencem, ministrom inostranih djela je radio na regulisanju spornih pitanja i smirivanju lokalnih sukoba koji su prijetili da na crnogorsko-albanskoj granici dođe do otvorenog rata. Ruska diplomatija je još od izbijanja Balkanskog rata bila ozlojeđena na crnogorskog vladara.*[9] *Kada je Srbija formalno prepustila oblast Đakovice Crnoj Gori, grof de Salis je urgirao da se okolnim plemenima dopusti da koriste pazare u tom gradu,*[10] *koji iako su ostali sa druge strane granice, su u tom trenutku bili neophodni za njihovo normalno funkcionisanje.*

Upravo proučavanjem ovakvih i sličnih dokumenata dobijamo širu sliku o faktičkom stanju u tom trenutku u vremenu, a bogatstvo podataka koje u njima nalazimo nam omogućava da u komparaciji sa drugim primarnim izvorima izgradimo objektivniju

7 „The Cabinet opposed“, *The Leeds Mercury*, 6. 05. 1913, str. 5.

8 TNA.FO. 424/249, 1; TNA.FO. 424/249, 3

9 Koliko se ruska diplomatija distancirala od djelovanja i politike kralja Nikole po završetku balkanskih ratova najbolje govori podatak da je ruski ambasador u Istanbulu, de Girs (Mikhail Nikolayevich de Giers) prilkom pobune na Kosovu izjavio da ako Crna Gora ima problem sa katolicima i muslimanima, ona je sama kriva za to, jer je njeno ponašanje u Đakovici bilo monstruozno. TNA.FO. 424/249, 1, 2.

10 TNA.FO. 424/249, 29.

Grof de Salis
(John Francis Charles, count de Salis, C.V.O., C.M.G.)

sliku o prošlosti crnogorske države i njenog odnosa sa okolnim državama i velikim evropskim silama.

S obzirom da dokument ima podnaslove, numerisane pasuse i sopstvene fusnote, mi smo odlučili da u zagradama u samom tekstu dajemo primjedbe prevodioca, dok se u fusnotama nalaze izvorne informacije i reference, onakve kakve su date u originalnom izvještaju na engleskom jeziku. Kako smo već navodili da ovaj izvještaj sadrži vrijedne podatke o Crnoj Gori iz tog perioda, a trudeći se da izbjegnemo interpretacije istoga bez pružanja uvida u sami izvorni materijal, mi smo odlučili da ga prenesemo u cjelosti, u prevodu sa engleskog na crnogorski jezik.

Grof de Salis ser Edvardu Greju (primljeno 4. aprila)

Cetinje, 10. mart 1914.

Gospodine,

Imam čast da vam dostavim opšti izvještaj o Crnoj Gori, iz ove legacije za 1913 godinu.

Mojim imenom, itd.

J. de Salis

Prilog

Godišnji izvještaj o Crnoj Gori za 1913. godinu

SADRŽAJ:

Rat sa Turskom
Skadar: Opsada
Skadar: Kapitulacija
Skadar: Predaja Velikim silama
Posredovanje
Drugi balkanski rat
Odnosi sa drugim državama
Austrija
Rusija: Bilješka o austrijskoj i ruskoj politici
Italija
Srbija
Unutrašnja pitanja
Ekonomska pozicija
Finansije
Crna Gora i Južni Sloveni
Crna Gora i Albansko pitanje
Crna Gora i Jadransko pitanje

RAT SA TURSKOM

1. Kako je godina 1913. počela, Crna Gora je u savezu sa Bugarskom, Grčkom i Srbijom i dalje bila angažovana u borbama koje su počele prošle jeseni sa Turskim carstvom.

2. Po zaključenju primirja sredinom decembra 1912. Crnogorci su bili u relativno lošijoj poziciji nego njihovi balkanski saveznici. Sa elementom iznenađenja i uz pomoć Malisora, uspjeli su, istina je, da zauzmu turske granične pozicije u Tuzima. Susreli su se sa malo otpora u Bijelom Polju i Pljevljima u Sandžaku, instalirali su se u Peći, Gusinju i Plavu, te su zajedno sa svojim srbijanskim saveznicima okupirali Đakovicu. Ali glavni cilj kampanje, opsada Skadra, je malo napredovala. Suočili su se sa ozbiljnim otporom na početku, te nisu uspjeli, kako se to kasnije pokazalo, u potpunosti blokirati grad. U međuvremenu su, u novembru 1912. godine Srbijanci uspjeli da okupiraju Medovu i Lješ, te je zatim njihova nadmoćna organizacija i (postignuti, prim. prev) uspjesi izazvala nezadovoljstvo Crnogoraca nesavršenošću sopstvenog vođstva i opreme.

3. Kako je turski komandant Skadra, Hasan Riza-bej odbio da prihvati notu o prekidu neprijateljstava, a koju mu je dostavio njemački ministar na Cetinju, borbe nisu prekidane tokom Mirovne konferencije u Londonu. Kralj se i pored svojih primjedbi našao primoran okolnostima i pritiskom slovenskog javnog mnjenja da dođe do dogovora sa Srbijancima, koji su sa svoje strane nestrpljivo pokušavali dovesti do pada grada, kako bi pojednostavili sopstvene operacije u sjevernoj Albaniji i povukli nešto trupa ka frontu u Makedoniji. Kako je isteklo vrijeme predviđeno za primirje i došlo do nastavka neprijateljstava, te je otpočeo kombinovani crnogorsko-srbijanski napad 6-og februara, a turske snage su se nalazile pod komandom Esad-paše koji je preuzeo komandu po ubistvu Hasan Rize početkom januara.

Srbijanske trupe su zauzele istureni položaj u seli Bušati, nekoliko milja južno od Skadra, te su produžile sa napadom na Brdicu, izolovanom brdu koje se nalazi naspram važne tvrđave na Tarabošu, ali znatno niže od nje. Napad je loše organizovan, te su Srbijanci potučeni sa teškim gubicima. Crnogorci, pod komandom generala Martinovića, predsjednika vlade, nisu uspjeli u svom napadu na Taraboš, ali poslije dvodnevne bitke u kojoj su imali teške gubitke uspjeli su da zauzmu poziciju Velikog Bardanjolta u ravnici pred Skadrom. Turske trupe su počele da evakuišu Mali Bardanjolt, te prema tvrdnji svjedoka, već su počeli da se u panici povlače ka gradu. Ali da li zbog neznanja o povoljnom ishodu ove bitke ili nedostatka dovoljnog taktičkog iskustva koje mu je onemogućilo da shvati situaciju, general Janko Vukotić koji je komadovao ovim napadom nije uspio da iskoristi prednost koja mu se ukazala, tj. da zauzme Skadar sa napadom, te je ova prilika nestala. Turci su ojačali pozicije na Malom Bardanjoltu i uspjeli su da ih održe sve do kraja opsade. Prema tome, izjava koju je ser Edvardu Greju uputio Popović 20. februara, prema kojoj su Crnogorci praktično već u posjedu predgrađa ovog grada, nije bila u skladu sa istinom. Ali njegova procjena da su Crnogorci imali nekih 6.000 izbačenih iz stroja vjerovatno nije daleko od istine.

4. Zbog teških savezničkih gubitaka, dalji napadi su, za sada, obustavljeni. Neprekidna pucnjava se, bez nekog vidljivog rezultata, nastavljala još mjesec dana, sve do sredine mjeseca marta, kada je počelo teško bombardovanje grada. Mnoge kuće, naročito u hrišćanskom kvartu, su oštećene, katedrala je pogođena više puta kao i samostan, te konzulati stranih sila. Opatica je ubijena projektilom, a gospodin Suma, britanski vicekonzul, je teško ranjen. Ruskoj vladi je skrenuta pažnja od strane velikih sila, vezano za patnje civilnog stanovništva u gradovima pod opsadom: Skadru, Janini i Jedrenu, te je kolektivna predstavka upućena na Cetinje 13. maja, ali je crnogorska

vlada odgovorila da u svijetlu ozbiljnih vojnih i političkih uslova oni mogu dozvoliti jedino stranim konzulima i njihovim zemljacima da napuste Skadar. Ruski ministar se istog dana obratio Kralju (Nikoli, prim. prev) strogim rječnikom, prijeteći mu da ako i dalje nastavi sa svojim obznanjenim planom zauzimanja Skadra, da će u stvari raditi protiv savjeta Rusije. Od strane Vlade njenog veličanstva je prije nekoliko dana takođe upućeno upozorenje o veoma žalosnom utisku koji će kreirati u Londonu ako civilno stanovništvo Skadra bude podvrgnuto bilo kakvom zlostavljanju od strane snaga koje vrše opsadu. Ova komunikacija je bila praćena protestom austrijske legacije protiv bombardovanja, te zahtjevom za obustavu neprijateljstava dok se u skladu sa rezolucijom Konferencije ambasadora, ne pruži prilika civilnom stanovništvu da se izvuče. Ruski, italijanski i njemački ministri su podržali ovakvu predstavku. Kako je odgovor Kralja bio nezadovoljavajući austrijskoj vladi, nastavljena je komunikacija u još ozbiljnijem obliku 23. marta, a koja je rezultirala u projektu kojim bi se preduzeli neophodni koraci u saradnji sa vojnim komandantom Skadra, da se posreduje u odlasku civilnog stanovništva iz tog grada. Međutim, Kralj je odbio da dozvoli bilo kom predstavniku Velikih sila da se pridruži njegovom emisaru, te postoji osnova za sumnju da se prekid pregovora sa Esad-pašom od crnogorske strane nije odigrao u atmosferi najboljeg povjerenja, uzimajući u obzir njegovo obećanje. Štaviše, postavljane su poteškoće u komunikaciji šifrovanih naredbi o ovoj stvari od strane vlasti u Istanbulu, te je direktno odbijen i zahtjev za direktnom transmisijom otvorene poruke od strane Velikog vezira Esadu.

5. Poslije dugog intervala, napad na Skadar je žustro nastavljen 31. marta. Srbijanci su bombardovali Brdicu dok su Crnogorci napredovali ka Malom Bardanjoltu i Tarabošu, no ova operacija je užurbano započeta i loše tempirana. Pokret ka Bardanjoltu, za koji je moguće da je bio varka, je prekinut prije

nego što je započeo glavni napad na Taraboš, te poslije disproporcionalnog gubitka života, zauzet je samo jedan turski rov. Srbijanska pojačanja su, kako je izviješćeno, stigla do Medove na dan napada, što može biti potaknuto slabim nadama o ostvarenju odlučnog uspjeha na strani Crnogoraca prije dolaska ovih trupa i pod pretpostavkom da srbijanski general upravlja operacijama.

6. Napredak saveznika južno od Bojane je uzbunio opoziciju u Beču te je još sredinom novembra 1912. godine austrijska vlada uz naknadnu pomoć Italije poslala upozorenje Beogradu i Cetinju u kom navode da uzimanje luka na jadranskoj obali nije u skladu sa pretpostavljenim stvaranjem autonomne Albanije. Indicije o tome da se Austrija zauzima i za Skadar su predstavljene na Ambasadorskoj konferenciji sredinom decembra. Crnogorska vlada je sa svoje strane nekoliko puta pokušala da predstavi svoju stvar u pozitivnom svijetlu. Početkom januara je sa Cetinja upućen hitni apel Vladi njenog veličanstva, a kojim se potkrepljuju crnogorski zahtjevi. Dugačak memorandum je potom predat od strane crnogorskih delegata u Londonu, insistirajući na istorijskim, geografskim i ekonomskim osnovama vezanim za inkorporaciju Peći, Đakovice i Skadra u Crnu Goru. Mnoge od iznesenih tvrdnji su bile veoma kontroverzne. U svakom slučaju, najjači argument koji su naveli je bio da su razna plemena i stanovništvo grada Skadra opredijeljeni za anektiranje, što se naknadno pokazalo netačnim. Poslije prijateljskog upozorenja od strane Vlade njenog visočanstva krajem januara, o tome da bi bilo šteta za Crnu Goru da insistira na pitanju Skadra čak i po cijenu evropskog rata, poslata je nota crnogorskim delegatima bazirana na rezoluciji sa Ambasadorske konferencije od 11. marta, a u kojoj se navodi da će sudbina Skadra biti odlučena od strane Velikih sila, da trenutne operacije (na terenu, prim. prev) ne mogu ništa promijeniti, te da bi nastavak istih izazvao neumitno krvoproliće, a koje je tako besko-

risno da se ser Edvardu Greju čini kriminalnim. Nije bilo formalnog odgovora, ali nekoliko dana kasnije, kako je već navedeno, hrišćanski kvart grada, katedrala, konzulati, itd. su žestoko bombardovani. Na dan 28. marta je upućena kolektivna predstavka Cetinju, bazirana na dogovoru o pitanju sjevernih i sjeverozapadnih granica Albanije, a kojom se poziva crnogorska vlada da prekine opsadu Skadra, da prekine sa neprijateljstvima na teritoriji koja je dodijeljena Albaniji i da evakuiše navedene oblasti. Kao i u prethodnom slučaju, poslije ove predstavke je uslijedio novi napad (na Skadar, prim. prev). Kada je napad omanuo, uputili su odgovor 1. aprila u kome se navodi da Crna Gora još uvijek vodi rat protiv Turaka, a u vezi koga su Velike sile proglasile svoju neutralnost, te ona (Crna Gora, prim. prev) ne može da prihvati njihov zahtjev.

7. Na ovo grubo prkošenje volji Evropskog koncerta je odmah odgovoreno okupljanjem flote ispred Bara, 5. aprila. Kako je crnogorska vlada odbila da se povinuje pred pomorskom demonstracijom, 10. aprila je izvršena blokada[11] obale od Bara do ušća Drima, a istovremeno je Sankt Peterburg izdao saopštenje i to prilično snažnim rječnikom koje ne ostavlja sumnju u to da je pogled ruske vlade identičan onome od pet (evropskih, prim. prev) sila koje su predstavljene u međunarodnoj floti u Mediteranu. Usljed pritiska izvršenog nad Beogradom, srpskim trupama je naređeno da se povuku iz opsade ali crnogorska vlada je i dalje odbijala da sarađuje. Ruski poslanik je otpušten sa par kratkih izjava uperenih protiv (ruske, prim. prev) legacije na Cetinju, prema kojim ruska diplomatija nije predstavila autentične izvore informacija te se ista poziva da objavi zvaničnu korespondenciju iz proteklih nedelja, a koja se odigrala između dvije (crnogorske i ruske, prim. prev) vlade. Prijedlog koji je tada još uvijek bio predmet diskusije među Velikim silama, a koji se ticao opcije za finansijsku pomoć

11 Blokada je 23. aprila produžena sve do Dračke luke.

Crnoj Gori je odbijen kao uvreda, kao sramotna pogodba koju Crna Gora sa prezirom odbija. U isto vrijeme je crnogorski delegat po instrukcijama svoje vlade informisao ser A. Nikolsona da je Crna Gora čvrsto riješena da nastavi sa vojnim operacijama pred Skadrom, te da su teritorijalne kompenzacije Crnoj Gori koje su, kako su razumjeli, bile predmet razmatranja, prilično neadekvatne. Stoga je ona odlučila da odbije bilo kakvu finansijsku ili neku drugu kompenzaciju od strane sila, te da ako se bilo kakvi pomorski ili vojni odredi iskrcaju, Crna Gora će ih smatrati neprijateljima i shodno tome se tako i držati.

8. Iako su zalihe hrane u Skadru do tada bile dovoljne za potrebe vojnog garnizona, civilno stanovništo je početkom aprila bilo teško pogođeno, te je došlo do nekoliko slučajeva smrti od gladi. Još uvijek je bilo mesa u dovoljnoj količini za vojne trupe ali su zalihe hljeba bile gotovo iscrpljene u trenutku kada su otpočeli pregovori između Esad-paše i opsađivača (crnogorske vojske, prim. prev). Poslije pregovora koji su trajali dva ili tri dana, potpisana je mirovna konvencija prema kojoj je garnizon, procijenjen na 20.000 ljudi, bio slobodan da ode sa svojim naoružanjem, prtljagom i artiljerijom. Iste slobode su obezbijeđene i civilnim funkcionerima i stanovništvu, uz klauzulu da ako žele da ostanu (u gradu, prim. prev) njihove lične slobode bi bile poštovane, te da neće biti pljačke. Vijesti o kapitulaciji su pristigle na Cetinje oko 2 časa poslije ponoći, 23. aprila, a iste su objavljene pucnjavom iz topova i crkvenom zvonjavom. Kralj je smjesta organizovao neformalni prijem u palate, gdje je primao čestitke svojih podanika i predstavnika svojih saveznika. Iako se slavlje od strane građana nastavilo sve do zore, nije bilo nemira ili ekscesa. Iste večeri je publikovana zvanična verzija o predaji u kojoj je opisan opšti napad na neprijateljske pozicije praćen bombardovanjem. Ubrzo se pokazalo da ni jedna od tih izjava nije bila u skladu sa činjenicama, jer je poslednja faza ove borbe protekla bez gubitka života na obije

strane. Dva dana po povratku princa nasljednika krune došlo je do značajnog razočarenja kada je primijećeno da nema vojnih trofeja, niti zarobljenika te je postalo jasno da je osvajanje grada u stvari proizvod pregovora a ne uspješne vojne operacije.

9. Pored vojne konvencije izgleda da je prema glasinama koje su kružile, postojao neki dogovor ili makar sporazum neke vrste između Esad-paše i Crnogoraca. Gospodin Pero Plamenac koji je provodio pregovore, je tvrdio da je tokom svog boravka u Skadru kao crnogorski konzul ostvario prijateljske odnose sa njim. Jednom prilikom je samopouzdano izjavio da je snažno savjetovao Esada poslije kapitulacije, da se proglasi kraljem Albanije, ali ga je kasnije odgovarao od toga kad je postalo jasno da postoji opasnost od provociranja Austrije i italijanske intervencije. Gospodin Plamenac nije priznao postojanje bilo kakvog formalnog dogovora, ali prema izvještaju, Esadu bi se osigurala crnogorska podrška ako bi formalno predao Skadar i oblast sjeverno od Drima. Priče koje ovamo (na Cetinju, prim. prev) cirkulišu o Esadovim namjerama, izgleda da dolaze iz dvora.[12]

---

12 Postoji značajna sličnost u ovom pregovaranju Kralja Nikole sa Esadom, sa intrigama kralja (Nikole, prim. prev) kada je pokušao doći do posjeda nad tvrđavom Spuž 1877. godine, u vrijeme pred izbijanje rusko-turskog rata. Sledeći pasus se pojavljuje u „Memoarima Tomasa Herkaloviča" koji je bio zvaničnik austrijske konzularne službe u Bosni. „Pričalo se kasnije u Sarajevu da je Crna Gora obećala Jermenu, Kostan-paši, koji je bio član tursko-crnogorske granične komisije, da će mu uz pomoć Rusije biti obezbijeđeno da bude autonomni paša Bosne i Hercegovine ako on obezbijedi od Porte (osmanske vlade, prim. prev) predaju Spuža i nekih drugih teritorija Crnoj Gori. On je pokušao, ali nije uspio. Visoka porta nije pristala na to." (prijevod)

Tvrđava Spuž leži na putu Podgorica – Nikšić. Poslije katastrofalne kampanje 1862. godine, kralj Nikola je morao da prihvati pravo Turaka da tamo drže garnizon, kako bi se držala otvorenom komunikacija sa Hercegovinom. Prešao je u ruke Crne Gore odlukama Berlinskog kongresa.

10. Na vijest o predaji Skadra su Velike sile odlučile da se na Cetinje uputi kolektivna nota kojom se izjavljuje da zauzimanje grada neće na bilo koji način uticati na promjenu njihove odluke o delimitaciji sjeverne i sjeverozapadne granice Albanije; te da grad zato mora biti evakuisan što ranije i predat komandi međunarodne flote. Došlo je do neočekivane poteškoće u izvršenju ove odluke. Italijanski ministar koji je viši predstavnik velikih sila je zvao Ministarstvo inostranih poslova ali nije mogao da obezbijedi valjani protokol u smislu kako dalje postupiti u komunikaciji po ovom pitanju, a po dolasku 6 ministara jedan sat kasnije, nađeno je da su kancelarije bile zaključane. Kolektivna nota koja je bila pripremljena u slučaju nepredviđenih okolnosti, je odmah poslata preko glasnika i predata u ruke vršioca dužnosti ministra inostranih poslova, gospodina Dušana Vukotića. Odgovor je primljen u toku večeri (27. aprila) i u njemu se navodi da je uskršnja nedelja istovremeno religiozni i nacionalni praznik, te da Vlada u skladu sa običajima svih pravoslavnih Slovena ne može primati ni slati komunikaciju koja nije krajnje hitna. Shodno tome, ministar nije mogao uraditi više sem da potvrdi prijem note, naglašavajući kako će poslati odgovor kada prođu praznici.

11. Tri dana kasnije (30. aprila), po prijemu upozorenja iz Sankt Peterburga da će dalje izbjegavanje dovesti do neizbježne katastrofe, crnogorska vlada je uputila odgovor koji je donekle skrenuo sa teme. Glavne tačke koje su istakli su to što njih niko nije konsultovao u vezi predviđenih granica Albanije, da su mjere predložene za evakuaciju teritorije o kojoj je riječ donesene prije završetka rata, te da su shodno tome predstavljale povredu neutralnosti i u konačnosti da je predložena delimitacija (granica, prim. prev) u suprotnosti sa njihovim (crnogorskim, prim. prev) interesima. Skrenuli su pažnju na ono što su tvrdili – da je naklonost stanovništva Skadra jednoglasno u njihovu korist, te da se oni drže aktivnosti koje su iznijeli u svojoj komunikaciji sa Velikim silama od 21. aprila, a na temu predloženog

posredovanja u vezi zaključenja mira, ostavljajući time pitanje Skadra u sferi pregovora sa Osmanskim carstvom, dok saveznici sa Velikim silama ne dogovore konačnu delimitaciju Albanije (albanske granice, prim. prev). Telegram iz ove legacije (na Cetinju, prim. prev) koji je prenosio (crnogorski, prim. prev) odgovor gospodinu Edvardu Greju nije stigao u London ni tri dana od kada je poslat, te postoji osnovana sumnja da je transmisija namjerno odlagana sve do početka Ambasadorske konferencije u Londonu 1. maja. Na isti dan kada je zvanično uručen ovaj nezadovoljavajući odgovor predstavnicima Velikih sila na Cetinju, M. Popović, crnogorski delegat je prema instrukcijama svoje vlade predstavio usmeni upit kod gospodina A. Nikolsona o tome da li bi, u slučaju da se Crna Gora povinuje volji Velikih sila i prihvati da je Skadar albanski, Crnoj Gori bila dodijeljena neka teritorijalna kompenzacija (čija veličina nije definisana) kao i finansijska pomoć. Popović je dodao da ako bi ovaj prijedlog bio u principu prihvaćen, te bi uputili i zvaničan prijedlog, a onda bi se odredila pretpostavljena granica. Cilj crnogorske vlade u nastupanju sa ovakvim manevarom mora da se zasnivao na kalkulaciji da će dok zvanično odbijaju da se povinuju željama Velikih sila, dobiti nekoliko dana pred Konferenciju ambasadora, kako bi ispitali situaciju i sve moguće ishode. To vrijeme koje su ovime kupili su iskoristili da ishitreno ojačaju odbranu oko Skadra, nadajući se da će istovremeno njihovi simpatizeri u Rusiji imati vremena da pristupe (ruskom, prim. prev) caru, kako bi ostvarili uticaj na njega i povedu uspješnu kampanju protiv njegove vlade. Hitni poziv za pomoć je istovremeno odaslat njihovim balkanskim saveznicima.

12. Tako je stvorena kritična situacija. Samo nekoliko časova po padu Skadra, austrijska vada je uputila cirkular Velikim silama u kojem navodi da je neophodno poduzeti energičnu akciju kako bi se provele odluke do kojih su već došli. Očekivali su, kako je objavljeno, da će Velike sile preduzeti

prisilne mjere (prema Crnoj Gori, prim. prev), te predlažu da to bude u formi okupacije crnogorskih luka sa internacionalnim odredima, ili bombardovanjem istih. Ukoliko se Velike sile ne bi mogle definitivno odlučiti po ovom pitanju, moralna obaveza Austrije nalaže da ona sama sprovede volju Velikih sila, onako kako je dogovoreno prema međunarodnim ugovorima, i da natjera (Crnu Goru, prim. prev) na evakuaciju Skadra. Grof Berthold je bio razočaran rezolucijom sa Ambasadorske konferencije od 25. aprila jer je bio naklonjen efektivnijim mjerama blokade i odbijanju finansijske pomoći Crnoj Gori. Austrija je ovakve prijedloge smatrala nedjelotvornim u odnosu na prisilne mjere, te je opet predložila bombardovanje crnogorskih luka ili na (vojni, prim. prev) pohod na Skadar. Grof Mensdorf je nastavljao komunikaciju na Ambasadorskoj konferenciji 28. aprila, a u vezi mjera koje treba preduzeti prema Crnoj Gori ukoliko ona nastavi da odugovlači, ili uputi negativan odgovor. Ukoliko Konferencija ne bi uspjela da definiše kurs djelovanja po ovim pitanjima, Austrija bi za sebe rezervisala pravo da u datom trenutku preduzme mjere koje su neophodne da bi se sprovele odluke Evrope. Grof Mensdorf je 1. maja izjavio da je upravo takav trenutak i došao, te da će austrijska vlada preduzeti neophodne mjere (prema Crnoj Gori, prim. prev).

13. Ser Edvard Grej je tako suočen sa situacijom u kojoj je postalo moguće, ako ne i sasvim izvjesno, to da će Austrija individualno djelovati i to vrlo brzo. Štaviše, ovakva akcija možda ne bi dovela samo do okupacije Skadra, već bi moglo doći i do okupacije Cetinja, te i do dalekosežnih posljedica koje bi iz toga proizašle. Shodno ovakvim okolnostima, upućene su instrukcije legaciji Njenog veličanstva (na Cetinju, prim. prev) kako bi predstavili kralju Nikoli i njegovoj vladi ozbiljnost situacije, kao i to da, ukoliko se mirno potčine volji Velikih sila, mogu očekivati izvjesnu ekonomsku pomoć, a da bi otpor bio

katastrofalan, te da bi doveo do nasilnog izbacivanja (Crnogoraca, prim. prev) iz Skadra, te da je Austrija riješena da samostalno djeluje, što će i uraditi ako crnogorska vlada ne bude sarađivala.

14. Neizbježnost opasnosti koja prijeti zemlji je do tada morala postati očiglednom ne samo kralju nego i ministrima koji su se sastali u dvoru 3. i 4. maja. Ali vjerovatno ohrabreni držanjem kraljevske porodice, general Martinović i njegove kolege su odbili da prihvate (ove uslove, prim. prev). Konačno, Kralj je izjavio da će on preuzeti na sebe dužnost predaje, te mi je uveče 4-og izdiktirao poruku upućenu ser Edvardu Gerju, u kojoj izjavljuje da predaje sudbinu Skadra u ruke Velikih sila. Kabinet je odmah potom predao ostavke, a objavljena je i zvanična izjava u kojoj se objašnjavaju razlozi zbog kojih je Kralj morao djelovati (na ovaj način, prim. prev). Potom se sastala Skupština kako bi se prodiskutovalo o cijelom ovom pitanju, no na svim stranama se osjećala želja da se izbjegne javna debata (o pitanju predaje Skadra, prim. prev). Kralj je održao govor u kojem je branio svoje odluke, a savjet se raspustio. Formiran je novi kabinet pod predsjedništvom generala Janka Vukotića, kraljičinog rođaka. Skadar je formalno napušten 14. maja i predat međunarodnim snagama pod komandom viceadmirala Sesila Burnija, kao starijeg oficira. Ali uklanjanje turskog ratnog materijala i druge imovine na koje je pravo polagao Kralj, se oteglo, te je trebalo vremena da se trupe zadužene za prikupljanje istog udalje od grada. Medova je evakuisana prema dogovoru 16. jula.

POSREDOVANJE

15. Pod pritiskom poraza koje su pretrpjeli (Osmanlije, prim. prev), Visoka porta je tokom mjeseca februara pozvala na posredovanje Velikih sila. Nakon pokušaja da se na ovu

temu odredi postavljanjem uslova da se pitanje Skadra mora isključiti iz opsega predloženih radnji, crnogorska vlada se usaglasila sa ostalim saveznicima, te je poslala identičan odgovor, kojim se predviđa predaja kompletne turske teritorije zapadno od linije Malatrija Rodosto, uključujući Jedrene, ali isključujući Galipolje, zahtijevajući i isplatu ratne odštete. Egejska ostrva i Krit bi takođe bila predata. Velike sile su odgovorile postavljajući četiri tačke kao osnovu za pregovore, od kojih su dvije – ustupanje teritorija zapadno od linije Enos – Midija, s izuzetkom Albanije, te prihvatanje saveznika pitanja rasprave o finansiskoj komisiji, bili od praktične važnosti za Crnu Goru. Saveznici su prihvatili liniju Enos – Midija kao tačku razgraničenja, nastavljali su da insistiraju na predaji ostrva i skrenuli su pažnju na svoje zahtjeve koji su usvojeni u Londonu, tražeći da se u komunikaciji sa njima odredi preliminarni prijedlog predloženih granica Albanije. Pitanje ratne odštete je opet otvoreno, ali su Velike sile odbile da se odrede po ovom pitanju, a pritom opet naglašavajući pitanje ostrva (Krita i Egeja, prim. prev) o kojem je bilo riječi sredinom aprila i njihovu odluku po pitanju sjeverne i sjeveroistočne Albanije. Saveznici su se usprotivili ovakvom odgovoru, ostavljajući za sebe pravo da raspravljaju o teritorijalnim pitanjima tokom pregovora. Velike sile su uzvratile da su Albanija i ostrva isključivo u nadležnosti Velikih sila, a saveznici, i dalje insistirajući na svojim uslovima, su izjavili da su spremni da obustave neprijateljstva i da pošalju svoje delegate u London. U jednom trenutku su sesije Konferencije pokazivale znakove beskonačnog prolongiranja zbog besplodnih diskusija, no poslije upozorenja ser Edvarda Greja delegatima, da ukoliko ne privedu kraju svoj rad moraju napustiti Englesku, mir je konačno zaključen 30. maja.

DRUGI BALKANSKI RAT

16. Nezadovoljna dogovorom koji su prethodno sklopili sa Bugarskom, a koji im se nije činio da je u skladu sa uspješnim ratnim rezultatima, srpska vlada je tokom zime pokazivala znake da će insistirati na reviziji teritorijalnih dogovora koji su postignuti u martu 1912. godine. U komunikaciji sa Velikim silama u vezi njihove odluke o delimitaciji sjeverne i sjeveroistočne granice Albanije, iz Beograda su uputili polu-zvaničnu izjavu u kojoj su izjavili da su uslovi ovog ugovora, usljed razvoja događaja, u potpunosti modifikovani u korist Bugarske, a naročito zbog dobrovoljne pomoći od strane Srbije tokom trajanja ratnih dejstava. Situacija je zahtijevala novi dogovor. Crnu Goru nisu doticale tačke spora između dvije zemlje (Srbije i Bugarske, prim. prev), a još manje su je doticala pitanja između Bugarske i Grčke. Tokom rata sa Turskom je kralj Nikola dobijao značajno veću finansijsku pomoć od Sofije, nego što je to bio slučaj sa Beogradom, a kako je dovoljno ljubomoran na uspjeh svog zeta, kralja Petra, nema sumnje da bi bio voljan da ostane u svojstvu posmatrača tokom ovog sukoba. Početkom rata su crnogorske snage upućene u Peć, iako je naglašeno da nemaju neprijateljskih namjera (prema Bugarima, prim. prev), što je možda bila i iskrena namjera od strane kralja (Nikole, prim. prev), čiji je cilj mogao biti jedino da pojača svoje teritorijalne zahtjeve prema oblasti Đakovice, ukoliko srpska armija doživi poraz, ali su se pritisak srpskog nacionalnog sentimenta kao i uticaj njegovih ministara pokazali suviše jakim da bi on mogao zadržati neutralan stav, te su početkom neprijateljstava crnogorske snage, koje su mogle imati 14.000 ljudi, natjerane naprijed ka Prizrenu. Bugarski ministar, (konzul?, prim. prev) informisan o tome da se Crna Gora, u ispunjavanju svojih ugovornih obaveza našla u obavezi da pruži oružanu podršku Srbiji, napustio je

Cetinje, na šta je crnogorska vlada u diplomatskoj noti, braneći svoj kurs djelovanja podrške Srbiji, istakla da oni (Crna Gora, prim. prev) nisu strana u ugovoru sa Bugarskom o podjeli osvojene teritorije, te su proglasili prekid diplomatskih odnosa.

17. Iako je izrazio spremnost da prihvati ruski prijedlog o prekidu neprijateljstava i posredovanju u Sankt Peterburgu, kralj Nikola je potčinio svoje djelovanje inicijativi srpske vlade, te su se, po neuspjehu ruske intervencije, njegove trupe uključile u ratna dejstva, i borile se zajedno sa Srbijancima u bici na Bregalnici i u raznim drugim okršajima.

ODNOSI SA DRUGIM DRŽAVAMA

AUSTRIJA

Loše raspoloženje (prema Austrougarskoj, prim. prev) koje je nastalo u vrijeme aneksije Bosne kao i povećana podrška Crnoj Gori od strane Rusije, naročito u novcu po otkazivanju *Ugovora u Murzstegu*, su doveli do opadanja austrijskog uticaja na Cetinju. Ali razočaranje koje je nastalo zbog mirovnih savjeta od strane Rusije tokom Malisorskog ustanka 1911. godine, kao i tokom izbijanja rata između Italije i Turske, su naveli Kralja (Nikolu, prim. prev) da se razočara u Rusiju i ostvari inicijalni pristup ka Beču. Državna posjeta Beču u junu 1912. godine, te razmjena počasti,[13] su izložili Kralja violentnim napadima u štampi, a naročito u Srbiji, te se učinilo mudrim da se objasni politički značaj koji je Kralj nesumnjivo želio da prida ovom svom postupku.

Izbijanjem rata sa Turskom, strah od Austrije je držao crnogorske trupe dalje od Sandžaka sve dok opasnost od toga da će Srbija nekažnjeno zauzeti cijelu oblast nije dovela do crnogorske invazije na njen zapadni dio (Sandžak, prim. prev). Držanje Austrije koja je napustila svoje pretenzije (ka Sandžaku,

[13] Kralj je proglašen počasnim poručnikom austrijske pješadijske brigade.

prim. prev) je isključivo tumačeno kao slabost, te su izgleda i Kralj i Vlada zaključili da će isto tako Austrija jednako odustati i vezano za druge stvari.

Od decembra 1912. pa sve do aprila tekuće godine izlazili su prkosni i zlonamjerni članci u *Vjesniku*: „Novi tiranin Balkana", „Ako želiš Skadar dođi i uzmi ga", „Albanija, austrijski otrov poluostrva", itd. Došlo je i do incidenata, „Skadarska"[14] afera (navodne prijetnje kapetanu mađarsko-hrvatskog parobroda u Medovi), te pokušaj opstrukcije putovanja austrijskog vojnog atašea za Kotor. Daleko ozbiljnije od ovih sitnih sporova je bilo ubistvo monaha Palića u blizini Đakovice, te nasilne konverzije muslimana i katolika u toj oblasti, od strane crnogorskih vlasti. Korespondencija u oštrom maniru se nastavljala, a ogorčenje se povećavalo u periodu od pomorske demonstracije sve do momenta kada je Kralj (Nikola, prim. prev) suočen sa neposrednom prijetnjom samostalne austrijske vojne intervencije, pristao da preda Skadar snagama Velikih sila.

RUSIJA

20. Otkazivanje *Ugovora iz Murztega* je omogućilo Rusiji da slobodnije djela na Balkanu sa većim mogućnostima (slobodama, prim. prev), a naročito prema Crnoj Gori. Došlo je do značajnog povećanja iznosa vojne pomoći, izgrađene su kasarne u četiri veća grada i stvoreni su uslovi za sistematsku

[14] Austrijska legacija je prilično glasno negodovala zbog obije afere, a koje bi se, mora se priznati, mogle riješiti u roku od pet minuta, da im je crnogorska vlada prišla malo inteligentnije. Trebalo bi naznačiti da je i loš tretman austrijskih zvaničnika prema poručniku Plunketu nekoliko nedjelja poslije toga stvorio sličan povod za žalbu. Ni u jednom slučaju nije ponuđeno izvinjenje, te da je izgovor koji je na kraju ponuđen od austrijskog ministra – poštovanje propisa, mogao u jednakoj mjeri da bude iskorišćen od strane Crnogoraca.

obuku oficira. Kasnije je ruska vlada iskazala nezadovoljstvo prema nezavisnom držanju i intrigama Kralja, naročito u slučaju Malisorskog ustanka 1911. godine, te je prilikom njegove posjete Sankt Peterburugu početkom 1912. godine upozoren da zbog žrtava koje su učinjene u njegovu korist, on (kralj Nikola) mora iskazati veće poštovanje prema potrebama ruske politike. Ubrzo se potom povinovao (ruskim zahtjevima, prim. prev), pa su prestale i naznake za neprijateljsku politiku prema Turskoj, no ubrzo su iz dvora krenule glasine da Rusija ne prati ono što se smatra *slovenskom politikom*, te da ista napušta slovensku stvar. Pokrenuta je politika (vjerovatno sa jedinim ciljem da se osvete) koja je podrazumijevala sudske reforme pod nadzorom dvojice austrijskih zvaničnika, te su ove preduzete mjere (približavanja, prim. prev) ka Austriji rezultirale Kraljevom državnom posjetom caru Franju Josifu. U jednom trenutku je izgledalo da će, pod vođstvom novog ministra, Girsa, Rusija povratiti svoju prevlast (nad spoljnom politikom Crne Gore, prim. prev), ali po postignutom sporazumu sa svojim balkanskim partnerima, Kralj se brzo otresao svake kontrole nad svojom spoljnom politikom, te je u stvari on bio taj koji je ispalio prvi hitac koji je započeo rat, nekoliko dana pošto je u tajnosti dao obećanje Girsu da neće on biti taj koji će započeti neprijateljstva. Još neko vrijeme poslije toga je gospodin De Girs pružao savjete (kralju Nikoli, prim. prev) no kako su se neprijateljstva nastavila i napadom na Skadar u februaru, došlo je do značajnog zahlađenja odnosa, što, možemo nagađati, ima veze sa naporima[15] Kralja da obezbijedi austrijsku naklonost u vezi aneksije Skadra u zamjenu za ustupanje dijela Sandžaka. U svijetlu važnosti koju je Rusija pridavala ostvarivanju neposrednog kontakta dvije slovenske kraljevine (Crne Gore i Srbije, prim. aut), ova šema je izgledala kao napuštanje slovenskih interesa i slovenske teritorije, te mora

[15] Gospodin Eterova povjerljiva prepiska sa ser Edvard Grejom po ovom pitanju je datirana na 22. januar.

da je izazvala duboko nezadovoljstvo u Sankt Peterburgu. Prijateljski savjeti koje su (Rusi, prim. prev) davali u vezi prekida opsade (Skadra, prim. prev) su ignorisani, a isto tako i ruski prijedlozi u vezi civilnog stanovništva. Isprovocirani kontinuiranim ignorisanjem njenih savjeta, ruska vlada je izdala saopštenje 10. aprila u kojem je iscrpno navedeno da Kralj provodi svoje interese i interese svoje dinastije a ne one koji se tiču njegovog naroda. Ljutnja u Sankt Peterburgu se dodatno povećala prkosnim odgovorom koji je objavljen u *Vjesniku*, kada je na zahtjev za evakuaciju Skadra, upućen od strane Velikih sila, ministar Dušan Vukotić uzvratio neozbiljnim odgovorom, posebno uvredljivim za Rusiju, u kom se navodi da pravoslavna Vlada ne može djelovati osim u hitnim slučajevima tokom uskršnjeg praznika.

Od toga dana, bilo šta što je asociralo na bliske odnose između (ruske, prim. prev) legacije i dvora ili vlade je, koliko ja znam, u potpunosti prestalo.

21. Tokom proteklog vijeka su politike dva carstva na Balkanu, Austrougarskog i Ruskog, prim. prev) bile u konstantnom rivalitetu, prekidanom periodima mira uslovljenim ugovorima imeđu dvije vlade. Violentna anti-austrijska propaganda[16] je bila zastupljena tokom ranih sedamdesetih godina (XIX vijeka, prim. aut.) od strane Jonina, ruskog konzula u Dubrovniku, uz pomoć finansiranog (od strane Rusije, prim. prev) lista *Crnogorac*, je prestala tajnim ugovorom koji je sklopljen u junu 1873. godine u Šonbrunu[17] između dva cara, a kojim su dogovorili da će uspostaviti

16 *Memoari grofa Andrašija*, vol. II, str. 42. Jonin je odigrao svoj dio uloge u kidnapovanju princa Aleksandra od Bugarske.

17 *Memoari grofa Andrašija*, vol. II, str. 89, kao i u; Gorianow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, str. 307, u kojima je grof Andraši optužen da ne djela iskreno po pitanju ugovora, aludiranjem na (ugovor, prim. prev) sa *entente simulee*. U svakom slučaju, kralj Nikola ga je ozbiljno prihvatio, te je u tom trenutku odustao od svih svojih ambicioznih intriga (po ovom pitanju,

zajednički kurs djelovanja prema istoku. Tokom narednih godina su austrijski napori bili usmjereni ka sprečavanju aneksije Bosne i Hercegovine od strane Srbije ili od Crne Gore, kao i držanju ovih zemalja razdvojenim tako što bi ih držali van Sandžaka. Oba ova cilja su izgleda, smatrana vitalno važnim za opstanak Monarhije, od strane grofa Andrašija,[18] a osigurane su ugovorom potpisanim poslije razgovora u Rajhstadu 1876. godine.[19] Pod vođstvom grofa Berhtolda, austrijska politika se u ovom aspektu promijenila. Austrijsko pravo na Sandžak je otkazano početkom rata protiv Turske, te su se Srbija i Crna Gora našle u direktnom međusobnom kontaktu. Više ne postoje fizičke prepreke nekoj vrsti unije između dvije zemlje, pa bilo to u obliku carinske unije i zajedničke spoljne politike, ili pak u potpunom stapanju dvije vlade i nestankom makar jedne od suprotstavljenih dinastija. Povlačenjem većeg dijela pomoći koje je dobijala crnogorska vlada i kraljevska porodica, Rusija izgleda cilja na jačanje Srbije potpunom ali postepenom apsorpcijom Crne Gore. Čak iako bi Austrija u budućosti bila zadovoljna time da postigne ekonomsku prevlast[20] na Balkanu, obziri njene unutrašnje politike će je navesti da se protivi ovoj uniji, te bi preduzela jedini način na koji bi to mogla, a to je da podrži dinastiju Petrović. Kralj Nikola bi sa svoje strane, bez obzira na trenutne tenzije, bio u iskušenju da se obrati Beču za pomoć, iako bi bilo koji korak u ovom pravcu morao biti preduzet sa velikom opreznošću i sa rizikom da dođe do opasnih nasilnih protesta od strane dijela srpskog javnog mnjenja.

prim. prev). Prema austrijskom piscu, dr. Furnijeru ("We wir nach Bosnien kamen"), kralj Nikola je na tom sastanku ponudio caru Franja Josifa u Kotoru, da pokriva leđa austrijskom napredovanju kroz Hercegovinu.

18 Pogledati česte osvrte na ovo pitanje u njegovim *Memoarima*.

19 „Nastavak politike koju su započeki Car Jozef (Franjo Josif, prim. prev) i Carica Katarina" ("Drangende Fragen")

20 *Drangende Fragen*. Anonimni autor sa ogorčenjem primjećuje: „Trijumfalni marš koji nas je nekad vodio do Zete i do Beograda se sada svodi na ekonomske ugovore i koncesije o željeznicama".

ITALIJA

22. Iako dio iste političke grupe (Velikih sila, prim. prev) Italija je pokazala izvjesnu (političku, prim. prev) umješnost da iskoristi situaciju u događajima 1908. godine, kada se stvorilo veliko nezadovoljstvo protiv Austrije, te je obezbijedila koncesije za administraciju Monopola duvana i razvoja unutrašnjih komunikacija u zemlji, kao i u luci Bar. Tokom rata u Tripoliju (Italijansko-osmanski rat 1911-1912, prim. prev) u Crnoj Gori je bilo malo simpatija prema Italiji, a još i manje kada je zaključen mir, pod pritiskom događaja na Balkanu. U toku rane faze diskusija Velikih sila o pitanju Skadra, dali su određeni stepen podrške kralju Nikoli ali se italijanska vlada na kraju priklonila pogledima Beča, te je shodno tome i tretirana u violentnom napadu od strane *Vjesnika*. Odnosi su donekle postali bolji, kada je uz prećutnu podršku italijanske vlade, potpisan ugovor u septembru sa bankama Francuske i Italije kojim se Crnoj Gori obezbijedio avans od 6.000.000 franaka u vezi garantovanog zajma Velikih sila. Kako nije konsultovala svog francuskog partnera, italijanska banka Societa commercial d'Oriente je izgleda, uz pomoć italijanske legacije pristala da poveća avans za 3.000.000 franaka, koji je bio povezan sa datim im koncesijama od Bara do Skadra i od Virpazara do Podgorice. Vijest o ovoj transakciji je doprla do Francuza, koji su potom insistirali da se bilo kakve prednosti koje se zauzvrat dobiju, jednako podijele.

SRBIJA

23. Već više godina su se vladari Srbije i Crne Gore bavili raznim intrigama i radili jedan protiv drugog u cilju dobijanja vodeće pozicije među srpskom rasom, ne samo u dvije slovenske države, već i u Austrougarskoj i u Turskom carstvu. U

ovoj borbi za prevlast je Srbija imala premoć u svojoj veličini i resursima, dok je kralj Nikola pleo mrežu vješto sklopljenih brakova za svoju djecu, te je uživao prestiž savezništva sa više vladajućih kuća, dok ni jedna druga suprostavljena srpska dinastija nije imala veze sa evropskim kraljevskim porodicama. Štaviše, Crna Gora je u mnogo većem stepenu uživala ugled tradicionalnog šampiona među Slovenima i ruskom vladom. Tokom rata protekle godine, trupe kralja Nikole i njegovog zeta kralja Petra su se borile rame uz rame u dvije uspješne kampanje. Tako je komparacija između dvije armije, kao i postignuti rezultati, omogućila Srbiji nadmoć, koja se uopšte ne može osporiti; Crna Gora je naizgled dovedena u poziciju beznadežne inferiornosti. Kralj je bio primoran napustiti svoju anti-srbijansku politiku, te je vjerovatno gledao da se sa Srbijom dogovori što je bolje mogao.

UNUTRAŠNJA PITANJA

24. Gospodin Tomanović koji je pet godina bio premijer, se povukao u junu 1912. godine po povratku Kralja iz Beča. Stupio je na dužnost u aprilu 1907. godine poslije žive kampanje protiv pro-srpskih Liberala sa podrškom Kralja uspio je da nasilnim mjerama pobijedi svoje protivnike i osudi svog prethodnika, koji je dobio dugu zatvorsku kaznu. Što se tiče spoljnih pitanja, on je naginjao razboritosti; njegova ostavka četiri mjeseca pred početak rata, se može lako pripisati strahu od ovakve avanturističke politike, a vjerovatno je bila isprovocirana i Kraljevom neobazrivošću u odnosima sa ruskom vladom. Njegov nasljednik, general Martinović je proveo veći dio službe na čelu svojih trupa. Bez tehničkih znanja, a sputavan dvorskim intrigama kojima se nastojalo princu prestolonasljedniku obezbijediti makar neki vojni uspjeh, general je malo toga uspio postići na bojnom polju, te je, kada je rat započeo, on prepustio administraciju zemlje kolegama,

Jovanu Plamencu i Dušanu Vukotiću. Obojica su bili naklonjeni nasilnom pokoravanju Albanaca i prkosu prema Velikim silama, dok je gospodin Vukotić koji je djelovao kao Ministar spoljnih poslova, izgleda bio slabo upoznat sa evropskom politikom da bi mogao da shvati ozbiljnu opasnost koju svojom politikom izaziva. Doduše, tokom svog sukoba sa Velikim silama, Kralj je više puta pozivao na ustavnu poziciju svojih ministara, možemo imati sumnju o tome da li su njihovi savjeti imali bilo kakvog uticaja na njega (kralja Nikolu, prim. prev) ili na zemlju uopšte, te na odluku o napuštanju Skadra koja je izvršena isključivo Kraljevom voljom,[21] bez upliva ili odgovornosti ustavnog savjetnika.

25. Novi kabinet je preuzeo dužnost pod predsjedništvom generala Janka Vukotića sa gospodinom Petrom Plamencem kao ministrom spoljnih poslova. Do sada je njihova politika bazirana na pokušajima da se pregovorima povrate neke teritorije koje njihovi prethodnici nisu uspjeli obezbijediti silom, a pod izgovorom ekonomske neophodnosti. Do sada, njihovi napori pokazuju slabe izglede na uspjeh.

26. Po zauzeću Skadra je bivši premijer, gospodin Radović oslobođen iz zatvora, te je proglašena opšta amnestija za političke prestupe. Tako im se pružila prilika da se prekine sa

---

21 Uporediti *Memoires de Marmont, Duc de Raguse*, vol. III, str. 59: "Ce vladika home superbe… d'un esprit remarquable. Son autorite positive et legale etait peu de chose dans son pays, mais son influence etait sans bornes". Maršalove opservacije bi se pokazale tačnim čak i u današnjem vremenu, a reforme iz 1905. godine, iako su ograničile Kraljevu legalnu vlast, su ostavile netaknutom, pa čak i pojačale njegovu moć u zemlji. Ustav mu je omogućio da se oslobodi moćnih kamarila sastavljenih od rođaka i drugih ljudi koji su godinama dominirali dvorom. Isto tako, prvi pokušaj Liberala da iskoriste ustavne norme kako bi utvrdili manje despotsku vlast je brzo ugušen.

Vladika kojem se Maršal divio je bio Petar I. Po njegovoj smrti 1830. godine on je proglašen od svog nasljednika, pjesnika Petra II svecem, te se njegovo ime može naći u kalendaru (almanahu, prim. prev) Crnogorske pravoslavne crkve.

situacijom koja je kaljala ugled kraljeve vlade, a bila je i stalni izvor lošeg raspoloženja u Srbiji.

EKONOMSKA POZICIJA

27. Tokom protekle godine su finansijske poteškoće koje prijete egzistenciji nezavisne crnogorske države postajale sve očiglednije, te je pretekst ekonomske neophodnosti iskazivan kao potpora za osvajanja, zahtjeve za rektifikaciju granice, te za direktnu finansijsku pomoć od strane Velikih sila, ili pak koncesije od strane susjednih država. Aneksija Skadra i okolnih oblasti se možda u prvu ruku učinila kao prosto rješenje za taj problem. Jezero dodiruje južne krajeve doline Morače, (Zetske ravnice, prim. prev) koja predstavlja manje neplodan dio zemlje, a kojom bi se omogućio direktan pristup moru vodenim putem kroz crnogorsku teritoriju, ukoliko bi se Skadar i tok rijeke Bojane našli u crnogorskim rukama. Štaviše, jedan dio plodne zemlje bi tako bio uključen u Kraljevinu. Da li bi ovakvo rješenje bilo trajno? Pod bilo kojim pravednim državnim sistemom bi albanski elemenat u Skadru koji posjeduje makar osnovnu sposobnost za komercijalne poslove, prije ili kasnije, ostvario dominantan uticaj u Crnoj Gori, te bi modifikovao i slovenski karakter te države. Ipak, teško možemo pretpostaviti da bi crnogorska vlada, kao i srbijanska prije nje, dala ikakva jednaka prava Albancima, te bi najvjerovatnije crnogorski zvaničnici, uz pomoć garnizona kojeg bi plaćali od lokalnih prihoda, pokušavali da prikupljaju poreze za crnogorsku blagajnu, dok bi istovremeno omogućavali vrlo slabe, ili ne bi davali nikakve političke slobode potčinjenom stanovništvu. Drugim riječima, turska dominacija bi samo bila zamijenjena crnogorskom, režimom koji je gotovo jednako opresivan, a i vjerovatno jednako grabežljiv kao i njihovi prethodnici. Teško da bi ovakva situacija potrajala, te bi se Albanci prvom prilikom

oslobodili vladavine kralja Nikole, koji, pod pritiskom slovenskog šovinizma, ne bi bio u stanju da omogući toleranciju, koju bi on iz ličnih motiva bio spreman da im pruži, u nadi da bi se njegova dinastija ustoličila na održivi način u Skadru.

28. Trenutno postoje dvije luke u Crnoj Gori, to su Ulcinj i Bar. Prva je manje-više napuštena a Bar, iako povezan lakom prugom sa unutrašnjošću zemlje, je uprkos italijanskoj kompaniji, daleko od prosperiteta. Crnogorska trgovina, to malo što postoji od nje, pokazuje čvrstu naklonost ka Kotoru, i to putevima koji se uzdižu više od onih koji prolaze Sutormanom na putu ka Baru. Objašnjenje se čini očiglednim. U Kotoru postoji odlična služba poštanskih brodova koji idu jednom dnevno, regularni nedjeljni polasci teretnih parobroda, i uopšte, sredstva i usluge koje se ne mogu naći u crnogorskoj luci. Malo šta pokazuje da bi dodatne komercijalno-tranzitne ispostave[22] u crnogorskim rukama riješile crnogorske probleme.

29. Teško je izbjeći zaključak da ne postoje očigledna rješenja za crnogorsko siromaštvo, pa čak i kad bi im se omogućile dodatne komercijalno-tranzitne ispostave za prilično ograničene mogućnosti izvoza ili trgovine, ili pak aneksijom dodatne teritorije na štetu okolnih zemalja. Zemlja je većim dijelom neplodna, a stanovnici (naročito muškarci) pokazuju malo sklonosti ka tome da je obrađuju i unaprijede što je najviše moguće, dok je državna uprava, iako primitivna, relativno skupa i rasipnička. Još je rano govoriti o posljedicama koje mogu proizići iz anek-

[22] U listu *Times* je prošlog aprila sugerisano od strane njihovih balkanskih dopisnika da bi „u kompenzaciji" za Skadar, Crnoj Gori trebalo ustupiti izlaz na more u Risnu, u jednom od zaliva Boke Kotorske. Pored očigledne beskorisnosti ove luke za Crnu Goru u trgovačkom smislu, predlagači su izgleda ignorisali krucijalni značaj koji teritorijalno cjelovita Boka Kotorska ima za austrijsku politiku.

Tokom krize 1908. godine Kralj je tražio da mu se ustupi Spič, koji se nalazi na početku barskog zaliva. Ovo mjesto možda ima neku stratešku vrijednost, ali je u komercijalnom smislu beskorisno.

sije teritorije koju su dobili u posljednjem ratu. Veliki albanski element na jugu (Peć je natpolovično albanska, Đakovica u potpunosti) će stvoriti značajne troškove zbog održavanja garnizona, dok je slovensko stanovništvo u Sandžaku daleko od prosperitetnog stanja, te bi mogli biti u iskušenju da se okrenu ka Beogradu ako bi kralj Nikola, prema kome nemaju nikakve naslijeđene lojalnosti, bio spremniji da ih oporezuje, a ne da ulaže u njih. Činjenica koja preovladava situacijom je ta da zemlja nije u stanju da snosi vojne troškove koji su nastali Kraljevom nesmotrenom politikom, pa ni teret skoro proglašenog kraljevstva, koliko god on bio skroman. Da li će budžet biti u budućnosti balansiran kao i ranije, sa direktnom pomoći od jedne ili više Velikih sila, da li će se zemlja pomiriti sa svojom ulogom male neutralne države, ili će, eventualno okušati svoju sreću sa susjednom kraljevinom Srbijom?

FINANSIJE

30. Budžet za godinu1912. je određen na 167.000,00 *livri* (protivvrijednost u zlatu, prim. prev). Skupština se nije sastajala tokom zime 1912–1913 te u skladu sa Članom 162 Ustava, procjena odobrena za 1912. godinu se smatra jednako važećom i za 1913. godinu.

31. Budžet za 1914. godinu se sada razmatra u Skupštini. Prihod je procijenjen na 390.000,00 a rashod na 504.000,00. Deficit od 114.000,00 će se, kako je naznačeno, pokriti iz „vanrednih državnih sredstava“. Nije napomenuto koji je to izvor iz koga se nadaju da će obezbijediti ovu sumu, ali glavni uzrok ovog deficita - suspenzija ruske vojne pomoći je narasla sa 10.000,00 u 1912. godini na 191.000,00 u ovoj godini. Svrha publikovanja ovih brojki može biti stvaranje pritiska na rusku vladu, kako bi nastavila sa pomoći koju je ranija opredijelila, ali budžet je možda pripreman i sa mišlju da će ubijediti Velike sile

da bez njihove finansijske pomoći neće biti moguće crnogorskoj vladi da pokrije svoje troškove.

32. Ako uzmemo u obzir proširenje granica poslije posljednjih ratova, bilo bi razumno očekivati da će ove godine porasti prihodi od ubiranja poreza svih vrsta. Anektirana teritorija je u većini slučajeva plodnija nego ona u pravoj Crnoj Gori, ali su obije (teritorije, prim. prev) teško propatile zbog rata, te bi predviđeni prihod koji u nekim slučajevima duplo prelazi onaj od prošle godine, bio opasno precijenjen. Na primjer, porezi na zemlju, stoku, masline, itd. (dacija) je procijenjen na 80.000,00 umjesto 30.000,00, ubiranje poreza na glavnicu, itd. na 43.000,00 umjesto na 18.000,00; carine na 110.000,00 umjesto na 49.000,00, akcize (na alkohol) na 16.000,00 umjesto na 8.000,00; monopoli na 38.000,00 umjesto na 20.000,00; taksene markice na 12.000,00 umjesto na 4.000,00; administracija koja ima prihode, uglavnom pošte i telegrafi bi trebali prihodovati 43.000,00 umjesto 26.000,00.

33. Bilo je određenog negodovanja zbog uvećanja Civilne liste i troškova kraljevske porodice sa 13.000,00 na 21.000,00. Nekih 15.000,00 koje su predviđene za servisiranje javnog duga koje je potraživala *Boulton and Boden Credit Anstalt Loans*[23] su se povećale na 21.000,00 na račun toga što je novac pozajmljivan u Trstu tokom rata. Troškovi Ministarstva unutrašnjih poslova su se povećali sa 15.000,00 na 29.000,00; Ministarstva pravde sa 13.000,00 na 21.000,00; Ministarstva finansija sa 26.000,00 na 71.000,00; Ministarstva prosvjete sa 25.000,00 na 46.000,00. Kao što smo već primijetili, vojni troškovi su prema budžetu, narasli sa 10.000,00 na 191.000,00.

[23] Nekih 2.500.000,00 kruna od ovog zajma bi trebalo da se odvoje na plaćanje hipoteke banci. Prema objavljenim izvještajima (vidjeti Glas br. 29 od 6-og (19-og) jula 1913. godine) 745.000,000 kruna od ovog novca usmjereno je ka hipoteci, a 1.747.855,00 kruna je preneseno u državni trezor, tj. namijenjeno ratnim troškovima.

34. Papirna valuta koja se izdavala tokom rata je u potpunosti pokrivena iz sredstava koje je obezbijedila *Banque de Paris et des Pays-Bas*, kao i od *Societa commerciale d'Oriente of Milan* kao rata za kredit koji će Velike sile odobriti Crnoj Gori, kako su se već u principu i dogovorile.

CRNA GORA I JUŽNI SLOVENI

35. Rastuće nezadovoljstvo u Hrvatskoj dovodi mađarske vlasti u sukob sa dvije snažne političke grupe, a koje se obije protive postojećoj formi vladavine. Radikalna srpsko-hrvatska koalicija koja se formirala na bazi rezolucija koje su prihvaćene na sastanku u Rijeci u oktobru 1905. godine, je od početka optuživana od strane i Beča i Budimpešte, jer su njeni ciljevi u suprotnosti sa integritetom Monarhije. Njeni lideri su prekoreni zbog toga što se sumnja da ciljaju na uniju sa Srbijom i Crnom Gorom, te su njihove navodne separatističke tendencije i nelojalnost Kruni istaknuti kao jedan od razloga koji su opravdali Erentalovu politiku aneksije Bosne i Hercegovine kako bi se spriječio nastanak pansrpske države koja bi bila neprijateljski nastrojena prema austrougarskim interesima. Hrvatska stranka prava se, s druge strane, konzistentno držala stava da iako ne priznaje legalnost „kompromisa" između Mađarske i Hrvatske iz 1868. da ona želi rješenje južnoslovenskog problema u okvirima Habsburške monarhije, a to bi se postiglo ujedinjenjem različitih hrvatskih[24] teritorija;

[24] Uobičajeno je da mnogi slovenski pisci predstavljaju Srbe i Hrvate kao pripadnike jedne rase. „Hrvat" bi jedino bio ekvivalent za „katolik" dok bi „Srbin" bio za pravoslavca. Austrijski zvaničnik (Herkalović, *Vorgeschichte der Okkupation*) navodi da je poslije 1862. godine ovakav način podjele zvanično prihvaćen od strane turskih vlasti, kako bi razlikovali religije „raje", umjesto nadimaka koji su ranije korišćeni („Šokci" za katolike i „Vlasi" ili „Erkači" za pravoslavne, šta god ti nazivi nekada

Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre i ako je moguće, Kranjske.

36. Bilo je značajnog entuzijazma na svim stranama tokom početnih uspjeha saveznika protiv Turaka, ali netrpeljivost pravoslavaca koju su iskazali u svojoj pobjedi, je ohladila simpatije snažnog klerikalnog elementa među katoličkim Hrvatima, koji su (inače, prim. prev) više bili inspirisani ljutnjom na Austriju ili Mađarsku, nego nekom stvarnom naklonošću prema Srbima sa bilo koje strane granice. Pomoć je slobodno pružana, naročito bolesnima i ranjenima, te su i doktori iz Dalmacije dolazili tokom Prvog balkanskog rata, ali su se simpatije i interesovanja značajno umanjili zbog ogorčene borbe između Srbije i Bugarske, što je možda podsjetilo Hrvate da je Crna Gora van limita njihovih političkih ambicija. Srbi su se, s druge strane, duboko uzbudili zbog uspjeha koje je njihova rasa postigla. U Bosni je proglašeno stanje opsade, a brojne srpske asocijacije i udruženja su proglašeni raspuštenim. U srpskoj provinciji na jugu Mađarske, gdje je javno mnjenje već uzbunjeno zbog restrikcija koje je nametnula mađarska vlada na autonomije koje su Srbi uživali u vezi vjerskih i obrazovnih poslova, te je osjećanje naklonosti prema saveznicima još više istaknuto. Glavne novine u oblasti, a koje se publikuju u Novom Sadu su još od pada dinastije Obrenović naginjale mišljenjima i stavovima poput onih u Beogradu, te je kralj Nikola, zbog svog samovoljnog načina vladanja, a naročito zbog kompromitujućih odnosa sa Nastićem, doušnikom u zagrebačkom sudskom procesu u vezi izdaje, bio česta meta napada. Ove svađe su na trenu-

značili). U stvari, izgleda da postoje pravoslavni Hrvati i katolički Srbi. Austrijska zvanična odrednica „Grčko orijentalni“ se ne koristi od strane onih kojima je namijenjena, pa ipak, iako vjerovatno manje kontroverzna od „pravoslavac“ teško da se može primjenjivati na crkvu koja ne koristi grčku liturgiju niti ima ikakvu jurisdikciju pod patronatom Patrijaršije u Konstantinopolju.

tak obustavljene (u originalu stoji „zaboravljene“ prim. prev), te je moguće da će mu odobravanje koje trenutno uživa (kralj Nikola, prim. prev) od srpske štampe[25] u Monarhiji (Austrougarskoj, prim. prev) pomoći, ili ga navesti da zauzme prkosan ili provokativan stav prema austrougarskoj vladi, zaboravljajući, kako je to ogorčeno primijetio (izvjesni, prim. prev) slovenski pisac, da je trenutna kriza poslužila da pokaže jasnije nego ikada da 7.000.000 miliona Slovena, podanika Cara ne može ostvariti bilo kakav uticaj na kreiranje spoljne politike koja se vodi u Beču.

CRNA GORA I ALBANSKO PITANJE

37. Nezadovoljni administrativnim mjerama koje su Mladoturci preduzeli u 1909. godini poslije donošenja ustava, vođe tri plemena; Rugova, Krasnića i Gašija su izbjegli u Crnu Goru tokom Džavid-pašine ekspedicije da razoruža muslimanske Albance. Tokom ljeta 1910. godine je došlo do slične ekspedicije pod Turgut Šefket-pašom, te je jedan broj hrišćanskih Malisora prebjegao preko granice, dok se stvar nije riješila dogovorom sa skadarskim valijom u oktobru mjesecu. U proljeće 1911. godine je došlo do novih nevolja. Tada je 14.000 Malisora izbjeglo u Podgoricu, pa su turske vlasti bile primorane da

25 Srpske novine su ekstremno uvredljive prema svojim oponentima. Što se tiče novosadske *Zastave* koja je organ Radikalne partije Jaše Tomića, te njegovih kontroverzi sa kraljem Nikolom, *Južnoslavenski vjesnik* iz Zagreba, dnevni list suprotnih pogleda, pravi sarkastičnu opasku da je „otpadnik“ i „ucjenjivač“ iz proteklih brojeva postao za trenutak „heroj Skadra lavljeg srca“. U međuvremenu je riječ „Nastić“ postala prepoznata forma uvrede, prilično onako kao što je to „J. Carey“ danas u Dablinu. Izvjesni Živković, koji je, kako se razumije, bio ključan u dovođenju Nastića na Cetinje da podrži napad protiv pro-srpskih Liberala u Crnoj Gori, je još uvijek u službi na dvoru, valjda kao knjažev lični sekretar.

započnu duge pregovore u kojima je crnogorska vlada aktivno učestvovala. Kralj Nikola je sebe istakao kao zaštitnika ovih plemena, te je sastavio uslove sporazuma, pa se hvalio kako ne može doći, niti se može održati bilo kakav dogovor bez njegovog odobrenja. Kraljev uticaj je oslabio zbog brzine kojom su izbjeglice morale napustiti Crnu Goru, te raznih ustupaka koji su učinjeni Turskoj tokom prvih mjeseci te godine. Tokom proljeća 1911. su se Malisori pridružili muslimanima u ustanku, no kada su ovi postigli dogovor sa Turcima po uslovima koji su samo njima odgovarali (Albancima muslimanima, prim. prev), katolici su se okrenuli Beču za pomoć. Nijesu je mogli dobiti (od Austrijanaca, prim. prev) što je kralj Nikola uvidio kao mogućnost da nastavi sa intrigama na toj strani. Davana je tajna pomoć kako bi bili u stanju da presijeku turske pozicije na granici, te je izbijanjem Turskog rata došlo do uspješnih kombinovanih napada na pozicijama oko Tuzi. Malisori su učestvovali kao saveznici tokom ranih operacija oko Skadra, no da li u ljutnji zbog tretmana kakvog su imali od Kralja i njegove vojske, ili pak sumnjičavi u vezi njegovih krajnjih namjera, oni su se potom povukli i nisu dalje učestvovali u opsadi.

38. U toku novembra, a po porazu Turaka u dolini Vardara, srbijanske trupe su prešle planine i pojavile se na obalama Jadranskog mora, okupirajući Lješ i Drač. Ovaj uspjeh, koji je ostvaren poslije okupacije Sandžaka, gdje je izjavljeno da se Austrija plaši da ostvari svoja prava, bio je praćen eksplozijom srpskog šovinizma. Prema hrišćanskim Albancima je došlo do potpune promjene u ponašanju od strane Crnogoraca, koje su sada štitili Srbijanci od napada sa južne strane, te dok su se osjećali sigurnim u to da ni jedna sila neće moći intervenisati da spasu Skadar od konačnog pada u njihove ruke. Nije više bilo aluzija od strane kralja Nikole o „plemenitim Malisorima koji se bore za svoja prava, svoju slobodu i ujedinjenje sa Crnom

Gorom“[26] već su glasno isticana crnogorska prava na njihovu (albansku, prim. prev) teritoriju. Albanci su se našli na strani poraženih, te moraju snositi posljedice, izjavio je (crnogorski, prim. prev) premijer kroz rusku štampu. U dopisu listu *Temps* su delegati sa mirovne konferencije apelovali na „istorijska prava srpske civilizacije“ na sjevernu Albaniju, dok je predate memorandum[27] Forin Ofisu u kom se navodi da su Skadar i njegova okolna teritorija uvijek pripadali „srpskoj sferi uticaja“.[28] Krstaški rat protiv turske prevlasti je bio gotov, a opsada je postala borba Slovena protiv Albanaca, te je divljaštvo kojom se vodilo, pokazivalo bombardovanjem hrišćanskog dijela grada i nepotrebnim uništavanjem artiljerijskom vatrom privatnih kuća i crkava. Zamjerke upućene od strane Velikih sila su natjerale crnogorsku vladu da uputi jedno okašnjelo priznanje opravdavajući svoje postupke time što im se protivi cjelokupno stanovništvo (Skadra, prim. prev)

39. Ako bi bila ostavljena da sama rješava pitanja, Crna Gora bi vjerovatno došla do neke vrste razumijevanja i ujedinjenja sa Albancima na svojoj južnoj granici, te bi imala koristi od intriga (širenih među Albancima, prim. prev) iz proteklih godina. Tako oformljena država bi imala malo kohezije ali bi kralj Nikola, sa dozvolom Austrije, uspio da ih održi zajedno tokom svog života, te bi vladao svojim albanskim podanicima bez miješanja u njihove običaje i ustanove, na gotovo isti način kako su to radile turske valije. Ali dolazak pobjedonosne srbijanske vojske pred

26 Proklamacija upućena od strane Kralja početkom rata.

27 Januar, 1913.

28 Kao potvrdu ovoga, neke iznenađujuće izjave su upućene štampi u Londonu od strane gospodina Popovića u vezi sastava stanovništva u gradu Skadru i njegovom držanju naspram Crne Gore. Oni su prilično u nesaglasju sa činjenicama. Ekstremna izjava o srpskim pravima na Albaniju se može naći u radu dr Vladana Đorđevića *Die Abanesen ud die Grossmachte* pisane veoma uvredljivo prema onome što nije srpsko i pravoslavno. Autor je nekada bio premijer Srbije i pristalica Obrenovića.

Skadar, te neprijateljstvo[29] koje su pokazali prema svemu albanskom, je dovelo do potpune promjene u crnogorskoj politici. Vjerujući da poslije uspješne okupacije Sandžaka, intervencija Austrije nije izgledna, a plašeći se možda uobičajenih srbijanskih optužbi o (crnogorskoj, prim. prev) indiferentnosti prema slovenskoj stvari, te u želji da se predstavi kao beskompromisni šampion, kralj (Nikola, prim. prev) se bacio u rasnu borbu sa Albancima za vlasništvo nad njihovim zemljama. Po povlačenju Srbijanaca iz opsade (Skadra, prim. prev) a suočeni sa jednoglasnom opozicijom Velikih sila, učinjeni su neki okašnjeli napori da se isprave greške koje su napravljene, kako su to tada uvidjeli. Stav ekstremnog neprijateljstva (prema Albancima, prim. prev) je napušten, intrige su otpočele sa Esad-pašom a napravljeni su pokušaji da se odobrovolje muslimani javnim obećanjima da oni koji su nasilno prevedeni u hrišćanstvo imaju potpunu slobodu da se vrate u svoju pređašnju vjeru. Za sada nema puno toga što bi pokazalo da ovi napori daju efekta. Ništa se nije uradilo da se prevaziđe jaz sa hrišćanskim Albancima, a plemena Hoti i Grude nastavljaju da pružaju odlučan otpor inkorporaciji u Crnu Goru.

CRNA GORA I JADRANSKO PITANJE

40. Austrijska vlada je imala neprekinutu (neuznemiravanu, prim. prev) vlast u Dalmaciji i Bokokotorskom zalivu od 1814. godine, te nije smatrala potrebnim da tokom proteklih godina ojačava svoje pozicije na istočnom Jadranu. U 1830. godini, po smrti vladike Petra I, austrijski privrženici aktivnije politike (ka

[29] Vidjeti govor lorda Bikonsfilda na Berlinskom kongresu, protokol br. 8: „Ako Kongres ostavi provincije o kojima sada diskutujemo u stanju u kojem se sada nalaze, predominacija slovenske rase bi se sigurno opet istakla – a to je rasa koja ima malo sklonosti da drugima čini pravdu.“ U sadašnjem momentu se čini da Srbijanci opravdavaju stav lorda Bikonsfilda.

istoku, prim. prev) su agitovali za aneksiju zemlje (Crne Gore, prim. prev) ali im je uspješno oponirao princ Meternih.[30] Maršal Radecki[31] a prije njega i admiral Tegetof su podržavali stav da je posjedovanje Bosne neophodno da bi se obezbijedila sigurnost austrijske obale, ali tada nisu preuzeti koraci u tom smjeru, te grof Andraši u svojim memoarima predstavlja situaciju sa kojom se suočio kada je stupio na dužnost, a to je potpuna zavisnost Crne Gore od Cara (ruskog, prim. prev), te nedostatak bilo kakvog napora[32] od strane Austrije da zaštiti svoje interese u tom regionu. U ostvarivanju njegovih ciljeva, Austrija je okupirala Bosnu i Hercegovinu i dobila policijsku kontrolu nad lukom Bar.

41. U nemogućnosti da se suprotstavi planovima grofa Andrašija[33] na Berlinskom kongresu, Italija je bila primorana svojom političkom situacijom da pristane, pa makar i prećutno, na produženje austrijskog uticaja na istočnom Jadranu, pa makar na nekoliko godina. Pri kraju vijeka (XIX vijeka, prim. prev) se pojavio pokret koji je favorizovao aktivniju politiku. Sinjor Imbrijani je u svom govoru u Parlamentu 1896. godine sa žaljenjem istakao da su legalne aspiracije Italije u Albaniji žrtvovane zbog saveza sa Austrijom. Austro-ruski Ugovor iz 1897. godine, kojim se, kako je navedeno, Austrija priprema da zauzme sferu uticaja na zapadu Balkana, će samo dovesti do

30 „Ni na koji način nije bilo lako Meternihu da ubijedi Cara da bi takav korak isprovocirao Tursku, Rusiju, te i sam duh nezavisnosti u toj zemlji. Prema tome, ništa nije urađeno da se parira narastajućem uticaju Rusije (u Crnoj Gori).“ (Molden, *Die Orientpolitik Metternich's,* str. 32).

31 *Memoari* grofa Andrašija, vol. II, str. 256.

32 Moderna utvrđenja u Boki Kotorskoj, na Vrmcu i Goraždu, izgleda da nisu bila podignuta sve negdje do poslije 1880. godine, tj. po okupaciji Hercegovine. (*Memoirs de Feldzeugmeister*... General Genie Inspector).

33 Prema grofu Andrašiju, italijanski odgovor na okupaciju Bosne je bila iredentistička agitacija u Južnom Tirolu. (*Memoirs*, vol. III, str. 147).

uzbuđenja koje može pomoći italijanskoj vladi da dobije odobrenje od Beča za ugovor[34] u korist održavanja statusa kvo u Albaniji.

42. Pod naslovom „Mare nostro" je počela novinska kampanja u listu *Tribuna* u 1900. godini, te se nastavila naslovima kao što su „Pisma iz Albanije" markiza de San Đulijana (Marquis di San Giuliano) u *Giornale d'Italia* (1902) i u *L'altra sponda* od strane Vika Mantegace (Vico Mantegazza) 1905. godine. Subvencije su dijeljene italijanskim školama u Albaniji, a u Janini je ustanovljena komercijalna agencija (1900), dok je kompanija *Pulja*, osnovana 1893. godine za plovidbu Jadranom, dobila pomoć (1901. i 1904) da bi mogla da konuriše uslugama austrijskog *Lojda*. Preovlađujući uticaj u Crnoj Gori je ostvaren uz pomoć kraljevskog braka,[35] što je bio još jedan način da se ojačaju italijanski interesi na Jadranu naspram uticaja Austrije. Kriza iz 1908. godine je pružila neočekivanu mogućnost da ove šeme dođu do izražaja. Dok je Austrija morala napustiti svoja prava kontrolisanja crnogorskih voda, italijanska kompanija je dobila koncesije za izgradnju luke u Baru, te uprkos odredbama[36] grofa Andrašija, izgradili su prugu od Bara do Virpazara.

43. Italijanska vlada je u početku bila naklonjena da podrži zahtjev kralja Nikole za zauzimanjem Skadra, te da bi negativna odluka Velikih sila povrijedila njene interese tako što bi ugrozila crnogorsku dinastiju. Njihov stav se kasnije promijenio, te su dali pristanak da taj grad uđe u sastav Albanije. Može biti da ih

34 *Lord Currie*, br. 197, od 19. decembra, 1900.

35 Razlozi koje je gospodin Krispi iznio u korist braka sa Crnom Gorom su:

a) veza sa porodicom koja ne može ostvariti uticaj u Italiji

b) dobro zdravlje

c) u slučaju rata na istoku, tačka podrške na Balkanskom poluostrvu.

36 „Crna Gora će morati da se dogovara sa Austrougarskom u vezi potreba za izgradnjom i izdržavanjem puteva kroz novu crnogorsku teritoriju." (Član 29. Berlinskog ugovora)

je uzbunila pomisao da u slučaju ako bi Austrija ostala njihov (crnogorski, prim. prev) oponent, da bi ih lako potkupili tako što bi im ustupili mali dio teritorije na planini Lovćen, a koji bi prilično ojačao njihove pozicije ka Kotoru, a možda ga čak učinio i neosvojivim. Ili im se možda učinilo poželjnim da Austrijanci okupiraju Skadar da bi istjerali Crnogorce, te bi to dovelo do italijanske okupacije Vlore? U svakom slučaju, izgleda da sadašnja[37] italijanska vlada više ne smatra da je podrška kralju Nikoli i njegovoj porodici neophodan dio njihove politike na Jadranu.

U svom obraćanju mađarskim delegatima u novembru 1913. godine grof Berhtold je izjavio da je svrha njegove intervencije u Albaniji (tj. opozicija srbijanskoj ekspanziji ka obalama mora) održavanje ravnoteže na Jadranu. Ako u stremljenju ka ovom cilju treba spriječiti ujedinjenje Srbije i Crne Gore, a kategorične izjave po ovom pitanju su date u Beču, ne bi bilo nemoguće da u budućnosti, i pored trenutno zategnutih odnosa, da upravo Austrija, a ne Italija, može biti ponukana da pruži podršku crnogorskoj kraljevskoj porodici. Treba naglasiti da je čak i tokom Skadarske krize i pored neprijateljstva koje se ispoljavalo sa obije strane, prestolonasljednik Danilo ostao u bliskim odnosima sa austrijskom legacijom.

Preveo i priredio **Enes Efović**

[37] Ovo je izgleda potvrđeno u rječitom razgovoru markiza di San Đulijana sa ruskim diplomatom krajem 1913. godine.

ZAPISANO JE (7)

Branko Borilović

Readers showed great interest for this column, so the author continues with the publication of the seventh sequel of short abstracts from the rich literature on Montenegro, with special reference to education, culture and sport.

Obrazovanje

Da je u doba Šćepana Malog otvorena škola za djecu u Lastvi, u kojoj se učio katihizis i ruski jezik.

Đorđević, Vladan, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912, str. 190.

Da je knjaz Danilo po pisanju *Zapisa* tražio nastavnike srpskog jezika koji bi radili u našim školama.

Istorijski zapisi, Organ istorijskog društva narodne republike Crne Gore, knj. 8, sv. 4–12, Cetinje, april-decembar 1952, str. 371.

Da je pomorska škola u Perastu postojala (početak XVI v.) dva vijeka prije nego sto je Marija Terezija osnovala u Trstu državnu školu za matematiku i nautiku.

Nautika: Predavanja Marka Martinovića Ruskim mornarima u Perastu 1697–1698. Moskva – Podgorica 2015, str. 17.

Da je Marko Martinović podučavao ruske pitomce pomorskim vještinama. Sačuvana je fotografija ispod koje piše „Crnogorac Marko Martinović uči ruske bojare pomorskim vještinama“.

Zbornik Više pomorske škole, Kotor, 1974, str. 35

Da je Petar Ćirković bio prvi učitelj u „Maloj školi“ koju je 1834. godine otvorio Njegoš. Ćirković je bio sa Luštice.

Ratković, Milenko, *Lučonoše prosvjete, portreti prosvjetnih radnika*, Podgorica, 2009, str. 8.

Da je Sima Milutinović-Sarajlija svoju „Diku Crnogorsku“ (1835) posvetio Džonu Bauringu. (Ser Bauring 1792–1872 bio je engleski poliglota, pisac, prevodilac, član engleskog parlamenta, prijatelj Njegoša i Vuka Karadžića“ prim. BB).

Spomenica Srpske Kraljevske Akademije, XLVIII, Beograd, 1908, str. 23.

Da je u poglavlju o školovanju ženske đece Milan Kostić, (autor knjige *Škole u Crnoj Gori*, 1876. god.) zabilježio da se 1865. godine u Cetinjskom manastiru nalazila soba za djevojčice.

Pejović, Đoko, *Razvitak prosvjete i kulturu u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, str. 59.

Da je Vojvoda Gavro bio prvi diplomirani pravnik u Crnoj Gori. Diplomirao je u Beogradu 1873. godine.

Memoari Gavra Vukovića, Cetinje – Podgorica, 1985, str. 9.

Da je gospodin Đuro Kustudić, rodom s Njeguša u Gracu „svršio medicinske nauke sa odličnim uspjehom i položio doktorat pri istoj universi“.

Glas Crnogorca, nedjelja, 23. III 1886. god.

Da je u Beču 17. IX 1895. godine umro dr Đorđe Filipović. Đorđe je rodom iz Pive, kao dijete je preselio u požarevački kraj đe je učio škole. Medicinski fakultet je završio u Moskvi.

Bosanska vila, Sarajevo, 15. X 1895. str. 304.

Da je Crnogorac Stanko Matanović, koji je sve ispite položio sa „odlikom" proglašen za doktora cjelokupnog ljekarstva na Univerzitetu u Hajdelbergu (Njemačka). Kao takvog slavni profesor Černi ga je uzeo za svoga pomoćnika. Na kraju teksta se kaže „Eto Crnogorac je i u nauci junak".

Spomenik, Ilustrovani list za decu, Pančevo, god. IX, 1901, str. 13.

Da je Strinić dr Sadik bio prvi školovani ljekar muslimanske vjeroispovijesti u Crnoj Gori. Bio je stipendista kralja Nikole . Poslije završenih studija radio je kao „fizikus" ljekar na Cetinju i više mjesta u Crnoj Gori. Sadik je bio širokog obrazovanja i tečno je govori albanski, turski, arapski, francuski, njemački, italijanski a služio se i engleskim. Recitovao je „Odiseju" na starogrčkom a „Eneidu" na latinskom. Nosilac je brojnih odlikovanja, među kojim i Danilovim ordenom IV stepena iz 1910. godine.

Leksikon Bošnjaci/Muslimani (1806–2016), Podgorica, 2016. str. 319.

Da se u poglavlju „O ljekarima i njihovim dužnostima" pod tačkom 12. kaže, citiramo: „Ako se kakav diplomisani farmacista, Crnogorac ili Srbin sa strane, prijavi s molbom da otvori javnu apoteku u kojoj većoj varoši u unutrašnjosti, Ministarstvo unutrašnjih djela, daće mu koncesiju, ako nađe da je kandidat dostojan."

Zbornik pravila, propisa i naređenja u sanitarnoj struci kneževine Crne Gore, Cetinje, 1891. str. 9.

Da je krajem 1870/71. godine, Crna Gora imala 41, a školske 1909/10. godine 136 osnovnih škola. U njima je radilo 198 nastavnika. Osnovna nastava je bila obavezna i besplatna.

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006. str. 125.

Da je na Cetinju 1880/1881. godine otvorena niža gimnazija. Uredbom iz 1902. godine, niža gimnazija je pretvorena u višu. Školske 1910. godine ispit zrelosti položilo je 14 kandidata. Kroz cetinjsku gimnaziju je prošlo 3.546 đaka u periodu od osnivanja do 1909/1910.

Rakčević, Novica *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006. str. 126.

Da je kralj Nikola „poslao u čuveni carski licej kod Gaslata Saraja i po drugim školama 28 mladića iz Crne Gore i Boke. Bili su pitomci Sultana Abdul Hamida“.

Matica, br. 77, proljeće 2019, str. 484.

Da je 8. oktobra 1881. godine, izašla knjaževa odluka po kojoj se današnji pensionat na Cetinje preobraća u realnu gimnaziju. To je bila po pisanju lista prva gimnazija u Crnoj Gori.

Srbadija, Beograd 1881, sv. 10, str. 479.

Da je u muškoj osnovnoj školi na Cetinju školske 1888–1889. godine u sva četiri razreda bilo upisanih 136 učenika. U školi su radila tri učitelja. U ženskoj osnovnoj školi bilo je 40 upisanih učenica.

Nastavnik, list profesorskog društva, knj. I, sv. I–II , God. 1890, Beograd, str. 197.

Da je u Podgorici 1893. godine otvorena Knjaževsko-crnogorska poljodjelska škola.

Školski vjesnik, stručni list zemaljske vlade za BiH Sarajevo, 1900, str. 688.

Da su u Baru otvorene dvije škole i to ženska zanatska škola sa 15 učenica i zanatsko-trgovačka sa 30 učenica.

Vreme, Beograd, 19. II 1922. godine.

Da je knjaz Nikola osnovao u spomen 400 godišnjice Obodske štamparije javnu knjižnicu u Crnoj Gori. Poklonio joj je veliki broj knjiga i 1.000 forinti.

Bosanska vila, Sarajevo 1893, str. 295.

Da je francusko ministarstvo prosvjete poslalo dva naučnika da ispitaju Crnu Goru sa etnografskog i geografskog gledišta.

Bosanska vila, god. 12, br. 13, Sarajevo 1897, str. 206.

Da je „Ilija Šobajić- Crnogorac pitomac NJ. V. Knjaza Nikole“ na Umjetničkoj Akademiji u Beču, dobio počasnu nagradu i diplomu kao odličan student.

Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 1900, str. 957.

Da je Ministarstvo prosvjete naredilo da se u svim osnovnim školama na teriitoriji Crne Gore osnuju biblioteke. Ova naredba imala je za cilj postizanje što većeg obrazovanja omladine.

Carigradski glasnik, Carigrad, br. 16/16. IV 1898, str. 4.

Da je po odluci ministra prosvjete g. Popovića u Crnogorskim školama bilo uvedeno obavezno izučavanje italijanskog jezika.

Carigradski glasnik, Carigrad, 1. X 1901. god.

Da je 18. 10. 1901. godine, na Cetinju otvorena ženska radnička škola. Škola se zvala Ženska radnička škola knjeginja Jolanda, po imenu unuke kralja Nikole.

Golub, list za srpsku mladež, Sombor, 1901, str. 287.

Da je Joko Jovanović iz Brčela završio sa odličnim uspjehom licej Galatasaraj u Carigradu. U Carigradu je završio i vojnu akademiju i u otomanskoj vojsci dobio čin i rang artiljeriskog poručnika.

Carigradski glasnik, Carigrad, 1. III 1901. god.

Da je u četvrtak 28. IX u Nikšiću osnovano „Crnogorsko učiteljsko društvo", čiji je zadatak da „lakše po celoj zemlji razgrana rad oko kulturnog napredka Crne Gore".

Crnogorski glasnik, Carigrad, 28. IX 1901. god.

Da je Kotoranin Josip Jelčić 1905. godine imenovan za direktora trgovačke akademije u Trstu.

Zapisi, časopis za nauku i književnost, Cetinje, godina I, sveska 6, decembar 1927, str. 350–352.

Da je 20. 08. 1908. godine, u Podgorici otvorena Državna gimnazija sa 345 učenika. Gimnaziju je te godine završilo 316 učenika. Pravoslavnih je bilo 342, rimokatolika 1 i dva muslimanske vjeroispovijesti.

Brankovo kolo, br. 31–32, 1908, str. 519–520.

Da je Dječiji sad (zabavište) na Cetinju postojalo još u početku 1903. godine pod pokroviteljstvom Milice Nikolaevne, kćerke kralja Nikole. Sa prekidima je radio dugo, a od 1919. do 1941. godine stalno.

Pejović, Đoko, *Prosvjetni I kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1982, str. 19.

Da je u Beču na tamošnjem univerzitetu promovisan u doktora pravnih nauka Dušan Matanović iz Crne Gore. Matanović je bio prvi Crnogorac koji je dobio tu titulu.

Glas Crnogorca, Cetinje, 8. V 1904. god.

Da je na Cetinju 1937. godine počela sa radom modelarska škola. Inicijativu za otvaranje škole dao je aero klub Naša krila.

Pejović, Đoko, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1982, str. 38.

Da je Tripo Tomas, kompozitor i dirigent, bio učitelj trube Ljubinki Bastać, prvoj Crnogorki koja je odlučila da ovlada ovim instrumentom.

Lompar, Dragica, Borilović, Branislav, *Građa za crnogorski biografski leksikon*, tom 1, Crnogorsko primorje, Cetinje, 2019, str, 361.

Kultura

Da je najstariji dukljanski kompozitor bio Jovan. To smatra istoričarka muzike Radulović-Vulić Manja koja kaže: „Mogao bi biti ne samo najstariji poznati kompozitor iz Duklje, već i sa čitave istočne Jadranske obale.“.

Radulović-Vulić, Manja, *Drevne muzičke kulture Crne Gore II*, Cetinje, 2002, str. 85.

Da je prevodilac testamenta Đurđa Crnojevića, Kotoranin Stjepan Paskvali, pok. Nikole, lično svjedočio da je tekst prevodio „sa jezika i pisma slavenskoga“ a da je mletačka administracija u Senatu navela da je original pisan „na srpskom jeziku“.

Miloševič, Miloš, *Testament Djurdja Crnojevića Kritičko izdanje sa komentarom* Cetinje, 2019, str. 5.

Da je po podacima Savića Markovića Štedimlije Crnojevića štamparija nabavljena između 1483. i 1490. godine. Njegovi podaci govore da je prije pojave ove štamparije u Evropi bilo „samo 20 štamparija“, a da je Crnojevića štamparija bila „prva kod svih Južnih Slovena“. Podatak je objavio u svojoj knjizi *Crnogorske štamparije u XV vijeku*. Knjiga je izašla u izdanju Ćelap u Zagrebu. Na kraju knjige nalazi se Šenoina pjesma „Crnogorska štampara“.

Zapisi, Cetinje, knj. XIX, sv. 5 maj 1938. str. 318.

Da je Atol Mejhju (Englez koji je Crnu Goru obišao u suton 19. vijeka, prim. BB) govoreći o cetinjskoj štampariji rekao: „Konačno, to je bilo samo sedam godina nakon što je Caxton odštampao svoj prvi tom u bogatoj i gusto naseljenoj Engleskoj. Onda kada u Oksfordu nije bilo štamparske mašine, niti u Kembridžu, niti u Edinburgu. Bilo je to samo 16 godina nakon ustanovljavanja prve štamparije (1468) u Rimu, prijestonici hrišćanstva i samo dvadeset osam godina nakon pojave (1450) prve štampane knjige, prvorođene knjige velikog otkrića.“

Matica, Podgorica, ljeto 2014, str. 276.

Da je u pogovoru Oktoiha zapisano: „Za jedno ljeto osam ljudi završi Oktoih od četri glasa, hvaleći Boga koji nas krijepi“.

Saznanje, Cetinje/Podgorica 1984, str. 104.

Da je sveštenik Makarije (štampar Oktoiha) u pogovoru knjige rekao: „Molim starce kao roditelje, odrasle kao braću, mladiće kao sinove, koji čitaju ili poju ili prepisuju i na koljenima puzim da nas rukom i jezikom, Hristove ljubavi radi, ispravljaju i da nas, koji smo se iskreno trudili oko ovoga, blagoslove…“

Saznanje, Cetinje/Podgorica 1984, str. 104.

Da u pogovoru *Psaltira* (štampan na Cetinju 1495. godine) piše: „Knjiga je ova čistoti nastavnik, žalosti promjena, djevojaštvu čuvar, Bogu približenje, životu učitelj, svakom dobru pokretač, a s Bogom izmirenje i samotvorenje“.

Prednjegoševsko doba, Titograd, 1963, str. 90.

Da Crvena Stijena (Petrovići kod Nikšića) uz lokalitet El Castillo u Španiji predstavlja stanicu sa najdubljim kulturnim slojevima u Evropi koji potiču od Paleolita, prije 180 hiljada godina.

Matica, Podgorica, br. 1 god. 2000, str. 237–238.

Da je „Jovan Stefanović Balević Bratonožić ili kako on sam sebe naziva Albano-Crnogorcem iz Bratonožića, napisao kratko *Opisanje Crne Gore onog vremena*...“.

Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš ili Istorija Crne Gore od 1750–1766 godine. Napisao Marko Dragović, Cetinje, 1881, str. 121–125.

Da je Nenadić Ivan-Antun, mnogo prije Vuka Karadžića u predgovoru svog djela *Nauk Krstjanski*, (1768), proglasio fonetski princip, riječima: „Da se lašnje može štjeti kako se govori, a da se izgovori onako kako se i štije.“

Lompar, Dragica, Borilović, Branislav, *Građa za crnogorski biografski leksikon*, tom 1, Crnogorsko primorje, Cetinje, 2019, str. 317.

Da se o Crnoj Gori u Evropi prije 1800. godine, malo znalo. Do pojave *Istorije Crne Gore* Vasilija Petrovića, „nema nijedne napisane knjige, ne samo na stranim, nego ni na našim jezicima“. Zbog toga su govorili „jedna sveska čini celu nacionalnu biblioteku“.

Zapisi, sv. 1, jul 1927, str. 1-2.

Da je Njegoševo djelo *Šćepan Mali*, štampano mimo njegove volje „Vukovom ortografijom“. Tom prilikom je rekao: „E, nije vrijedno, povjeriti kome štogod“. Rukopis je predao Andriji Stojkoviću u Trstu „doduše, nijesam mu rekao da pečata ni starim ni novim pravopisom, on me molio za rukopis, ja sam mu ga dao da čini s njim što hoće“. (Očito da nije očekivao da će knjiga biti pečatana novom ortografijom, prim. BB) zato kaže „ima ko te puteve krčiti bez crnogorskog Vladike“.

Nenadović, Ljuba, *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 54.

Da je Njegoš u Napulju pisao Zapise o Crnoj Gori. Zapise je na francuski jezik prevodio i pisao njegov prijatelj advokat Đuzepe Kaza. Po pisanju Nenadovića „to delo je već gotovo“. Zapisi su bili namijenjeni strancima koji „nas ne poznaju”. Izdavač je trebalo da bude francuski spisatelj Belanže.

Nenadović, Ljuba, „Pisma iz Italije”, Beograd, 1971, str. 26.

Da se u *Gorskom vijencu*, Srbija pominje samo 2 puta a Srbin 3 puta. U istom dijelu se Crnogorci pominju 10 puta a Crnogorka 1.

Vukčević, Zdravko, *Frekvencijski rečnik Gorskog vijenca i Luče mikrokozme,* Podgorica, 2005, str. 247, 262.

Da se prvim prevodom Njegoševog *Gorskog vijenca*, smatra prevod škotlanđanina E. A Pejtna, naučnika i diplomate. On je uz pomoć dalmatinskog opata Frančeskija, istog mjeseca kad je *Gorski vijenac* izašao (februar 1847) preveo 28 stihova na engleski jezik. Inače je Pejtn lično poznavao Njegoša jer se sa njim upoznao aprila 1848. godine u Splitu.

Donat, Neda, *Tri njemačka prevoda Gorskog vijenca*, Beograd, 2004, str. 21–22.

Da su se stihovi iz *Gorskog vijenca* na neki način kanonizovani i da su korišćeni u crkvenoj upotrebi.

Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Bograd, 1938, str. 147–148.

Da je Milorad Medaković (srpski istoričar, novinar, diplomata i Njegošev biograf) pišući o Njegošu i o posveti *Gorskog vijenca* zapisao: „Njegoš je prvobitno bio posvetio knjazu Milošu Obrenoviću, pa naknadno, zbog nekog nesporazuma, okrene tu posvetu Karađorđu...".

Večernje novosti, jul 1970, str. 19.

Da je opat Đovani Frančeski, prof. zadarske gimnazije, samo četiri mjeseca nakon štampanja *Gorskog vijenca* u neđeljniku *Dalmazija* (17. IV 1847, br. 24) objavio prevod na italijanski jezik (prvih 88 stihova) uz vrlo iscrpan komentar.

Donat, Neda, *Tri njemačka prevoda Gorskog vijenca*, Beograd, 2004, str. 22.

Da su Njegoševe pjesme, bilješke i korespondencija, štampane u milionima primjeraka u više od 600 izdanja na više od 20 jezika.

Heruvim enigme, Cetinje, novembar 2013.

Da je *Gorski vijenac* štampan i na „vještački jezik" – esperanto, 1970. godine. Takođe je štampan i Brajevom azbukom.

Donat, Neda, *Tri njemačka prevoda Gorskog vijenca*, Beograd, 2004, str. 27.

Da je Njegoš *Glas Kamenštaka* posvetio Matu Ivanoviću Dobroćaninu.

Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor XI, 1963, str. 8.

Da je crnogorski prosvjetni klub Njegoš u Saut Čikagu, priredio na dan godišnjice svoga kluba adaptaciju *Gorskog vijenca*. Proslavi su prisustvovali tadašnji zvaničnici koji su između ostalog govorili o Njegošu i crnogorskoj hrabrosti.

Slobodna misao, br. 37, 1935, str. 4.

Da je u Klivlendu (SAD) otkriven spomenik Petru II Petroviću Njegošu. Otvaranje spomenika preko Berlina direktno su pratile i radio stanice u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

Zetski glasnik, Cetinje 12. IX. 1936 str. 3.

Da je Vuk Stefanović Karadžić uz pomoć sakupljača narodnih umotvorina Vuka Vrčevića i Vuka Popovića, „opustošio" pravoslavne manastire po Crnoj Gori, naročito bokeljske, prilikom njegove posjete Crnoj Gori 1834. godine. Tada je otuđen veliki broj knjiga tzv. „Srbulja" koje su prodavane po Beču. Od prodaje tih knjiga Vuk je živio u pomenutom gradu.

U citiranom radu detaljno je opisano odakle su knjige uzete i đe su prodate.

Spomenik CIII, Odeljenje društvenih nauka, nova serija 5, Beograd, 1953, str. 35–39.

Da knjaz Nikola nijednog stanovnika stare Srbije, Brda, Skenderije ili nekog drugog kraja nije pitao „zna li srpski zborit" nego zna li naški „zna li katunski zborit, učite se zborit katunski". Takođe kaže da knjaz „ne polagaše svog povjerenja na srpstvo, nego mnogo više na hrvatstvo".

Plamenac, Rade Turov, *Memoari,* I dio, str. 243.

Da je kralj Nikola prilikom povlačenja uzeo mnogo dokumenata „od doba Nemanjića do 1915. godine". Jedan dio koji je bio uzeo vraćen je sa Bojane i zakopan (pet godina) „u vlažno cetinjsko tle" đe su mnoga dokumenta na „pergamentu i artiji" propala. Srećom

Njegoševa pisma nijesu mu bila interesantna, tako da je dobar dio pronađen i sačuvan. Istoričar Dušan Vuksan ih je pronašao poslije 16 godina na tavanima i u podrumima dvorskim. Sudbina Njegoševe biblioteke je slična, knjige su razgrabljene. „Ostaci knjiga koje nijesu razgrabljene na ovaj način, rasule su se po čitavom Cetinju, valjda i po čitavoj Crnoj Gori."

Cetinje i Crna Gora, str. 192.

Da je telegrafska agencija Crne Gore osnovana 1869–1870. godine.

Kaluđerović, Ivan T, *Sava Očinić Kaluđeričić Crnogorski mitropolit (1692–1697)*, Cetinje, 2006, str. 190.

Da je ministarstvo spoljnih poslova Crne Gore po prvi put dobilo svoga načelnika u licu Karla Pigeta, bivšeg učitelja knjaževih sinova.

Carigradski glasnik, Carigrad, 25. VII 1902. god.

Da u popisu slovenskih knjiga i rukopisa u Državnoj biblioteci u Zapadnom Berlinu između mnogih podataka postoji i sljedeći: „ Iguman Rafail kupi za trita asprih si proloh da se zna kako bi plima velika po vsoj Z(eti) i potonuše pola (polja) po Zeti Berislav..." Sve ovo piše na posljednjoj strani u knjizi Igumana Rafaila. (prim. BB).

Vuk Stefanović Karadžić i Crna Gora, Titograd, 1987, str. 219.

Da je tek financijalnom reformom 1868. godine odlučeno da u državnu imovinu spada „sva numerisana riznica u koju dolazi historičko oružje i ostale dragocjenosti... To je bio muzej na Cetinju kako je ponekad nazivan, iako nije postojao kao posebna ustanova".

Pejović, Đoko, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, str. 272.

Da je u Bajicama 1893. godine osnovana jedna od prvih čitaonica na selu.

Pejović, Đoko, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, str. 219.

Da je na Cetinju formirana Knjaževska Crnogorska biblioteka i Muzej. Prostor za ovu kulturnu ustanovu obezbijeđen je u Zetskom domu. Nadzor o pomenutoj ustanovi vodilo je Ministarstvo prosvjete i Crkvenih poslova.

Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 1897, str. 94.

Da je prof. Filip Kovačević bio prvi državni bibliotekar u Crnoj Gori. On je u prvom obraćanju pozvao „sva uredništva, pisce, izdavače i knjižare, da budu dobri šiljati Državnoj biblioteci po jedan primjerak svojih novina ili knjiga“. Takođe je pozvao darodavce da šalju i muzejske eksponate, a njihova imena biće objavljena u *Glasu Crnogorca* i *Prosvjeti*.

Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 1897. godine , str. 94.

Da je 10. 01. 1910. godine otvorena u Podgorici čitaonica. Za predsjednika je izabran Miloš Vučinić.

Cetinjski vjesnik, br. 6, 20. 01.1910, Cetinje, str. 3.

Da Dvorska biblioteka na Cetinju u svojim fondovima čuva vjerovatno najstariji katalog knjiga u Crnoj Gori. Naime, knjaz Nikola je dao nalog da se sve njegove knjige popišu u jedan katalog.

Autor ovih redaka koristio je navedeni katalog.

Da je 1932. godine na Cetinju osnovano studentsko udruženje. Iste godine priređivalo je kulturne programe.

Pejović, Đoko, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1919–1941*, Cetinje, 1982, str. 58.

Da je na Cetinju 1935. godine otvoren Sindikalni dom. U sklopu doma radila je čitaonica i biblioteka a početkom 1937. godine uveliko su prikazivali pozorišne komade.

Pejović, Đoko, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1919–1941*, Cetinje, 1982, str. 72.

Da je 1867. godine, povodom kulturne manifestacije „Sveruska etnografska izložba i slovenski kongres“, organizovana izložba etnografskih eksponata. Izložbu je posjetilo preko 90.000 ljudi. Izazvala je veliko interesovanje a ruski car Aleksandar II, dugo je ostao u razgledanju crnogorske i bokeljske narodne nošnje. Poslije zatvaranja izložbe, izložbeni materijal predat je Moskovskom javnom muzeju kao posebna zbirka.

Zbornik radova CANU, knj. 115, odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2012, str. 273–282.

Da je na Cetinju izabran odbor „kome je stavljeno u dužnost da zainteresuje naš narod“ za Balkansku izložbu u Londonu. Pozvani su Crnogorci da daju eksponate kako bi Crna Gora bila „dično“ zastupljena na toj izložbi.

Narodna misao, Nikšić, 1907, str. 4.

Da je održana Balkanska izložba u Londonu. Na istoj je učestovala Crna Gora. Preneseni su utisci sa izložbe.

Cetinjski vjesnik, br. 20, 1907, str. 3.

Da je ugledna Pariska revija *La Revue Slave* donijela tekst o prosvjeti i obrazovanju u Crnoj Gori. Tekst je rađen po referatu učitelja Đura Špadijera.

Brankovo kolo, Sr. Karlovci, 1907. god. str. 663–664.

Da je u Crnoj Gori u periodu od 1873. do marta 1915. godine izlazilo 10 nedeljnih informativnih listova.

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878-1918*, Beograd, 2016, str. 126.

Da je u staroj Crnoj Gori još 1905. godine donešen „Zakon o štampi“. Po tom zakonu, štampar je bio dužan da od svake štampane stvari državnoj biblioteci dostavi tri primjerka knjige.

Vijesti, Podgorica 22. jul 2007, str. 17.

Da prije nego što je dobila naziv *Crnogorac*, prva crnogorska periodična publikacija nosila je naziv *Glas s Cetinja*. Međutim, prvi urednik lista, Sima Popović ga objavljuje pod „dičnim“ imenom *Crnogorac* (štampan 1871. godine).

Crnogorac, Cetinje, 1871. godine.

Da je *Crnogorac* samo dva dana poslije izbijanja Pariske komune 18. 03. 1871. svoje čitaoce obavijestio o „Prvoj u istoriji diktaturi proleterijata“. Za čitavo vrijeme njenog trajanja list je u 13 brojeva obavještavao svoje čitaoce o tim događajima. Za to vrijeme objavljeno je 6 članaka i preko 30 kraćih i dužih vijesti. Po analizi Dima Vujovića, preko 10% čitavog prostora ovih trinaest brojeva posvećeno je problemima Pariske komune.

Crnogorac, Cetinje, 1871–1872, dodatak.

Da je na Cetinju štampan prvi književni časopis u Crnoj Gori *Crnogorka*, sa podnaslovom „prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku.“ *Crnogorka* je izašla u svega 23 broja (posljednji nije sačuvan).

Da je književni list *Zeta* u tri broja, a iz pera Marka Dragovića, objavljivala tekstove o preseljenju Ivana Crnojevića sa Rijeke Crnojevića, na Cetinje. Tekstovi obiluju mnogim podacima, a posebno pišu o tome kako su Crnogorci dočekali svog gospodara u prijestonom gradu.

Zeta, list za književnost i pouku, God. I, broj 1–3, 1889, Cetinje.

Da je crnogorska Vlada Švajcarskom savjetu javila, da „Crna Gora prvim julom ove godine stupa u uniju za zaštitu Književnog i umjetničkog vlasništva“. Ostale države u toj Uniji jesu i Njemačka, Belgija, Španjolska, Francuska,Velika Britanija, Italija, Luksenburg, Monako, Tunis, Haiti“.

Stražilovo, Novi Sad, 1893, br. 12, (21. 03. 1893), str. 191.

Da postoji ikona na kojoj se nalazi ime čuvenog crnogorskog štampara Božidara Vukovića. Ikona je pronađena u Veneciji, rađena je na tvrdom drvetu, veličine 50 x 37 cm i na njoj je naslikan nerukotvorni obraz Spasitelja. Na žuto-mrkoj osnovi naslikana je glava Spasitelja sa trnovim vijencem. Na ikoni se nalazi grčka signatura. Inače, Božidar Vuković je bio plemić, a titulu je dobio od cara Karla V.

Starinar, organ Srpskog arheološkog društva, treća serija, knjiga 7, Beograd, 1932, str. 127.

Da je slika na glavnom oltaru u dubrovačkoj crkvi na Dančama djelo bokeljskog slikara Lovre Marinova iz Kotora. Slika je nastala 1465. godine.

Karaman, Ljubo, *Umjetnost u Dalmaciji XV i XVI vijek*, izdanje Matice Hrvatske, Zagreb, 1933, str. 153.

Da je Sima Popović imao priliku da vidi „ uljanu sliku“ vladike Petra I Petrovića Njegoša, koju je knjaz Nikola po svoj prilici uništio iz njemu znanih razloga.

Memoari Vojvode Sima Popovića, Cetinje – Podgorica, 1995, str 36.

Da je slika hrvatskog umjetnika Vlaha Bukovca „Crnogorka na ljubavnom sastanku“ na međunarodnoj izložbi u Nici (1884) dobila zlatnu medalju. Po njegovim riječima slika se čuva u „obitelji pok. d-ra Josipa Franka“.

Bukovac, Vlaho, *Moj život*, Beograd, 1925, str. 120.

Da je poznatom crnogorskom slikaru, Peru Počeku 1907. godine, na Kapriju (Italija), pozirao njegov prijatelj Maksim Gorki.

Matica, Podgorica, proljeće 2012, str. 177.

Da je Pero Poček izlagao svoje radove u Londonu 1907. godine. Poček je na balkanskoj izložbi u Londonu u „paviljonu Crne Gore u zgradi Ducal-Halla izložio 108 svojih lepih radova“. Slike su izazvale „opšte dopadanje u Engleskoj“. Prije toga Poček je izlagao u Rimu, Milanu i Sofiji.

Brankovo kolo, Sr. Karlovci, 1907. god. 1431–1432.

Da je izložba Miloša Vuškovića, privukla veliku pažnju beogradske publike. Njegova slika, „Djevojčica“ dobila je nagradu publike.

Život i rad, knj. XIX 1934, str. 636.

Da je zaglavlje (logotip) *Pobjede* napravio crnogorski slikar i grafičar Anton Lukateli. On je u tek oslobođenom Nikčiću oktobra 1944. godine grafički oblikovao logotip *Pobjede*.

Pobjeda, 24. X 2019. godine.

Da je Uroš Tošković jednom prilikom izjavio da je Pikaso bio oduševljen njegovim slikama i da mu je jednu potpisao. Štaviše, vjerovao je da je Pikaso preuzeo neke njegove ideje šezdesetih godina prošlog vijeka.

RTCG II program 10. 01. 2018. godine, u emisiji *Likovna umjetnost* Uroš Tosković.

Da se u okviru arhivsko-bibliotečkog odjeljenja Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju čuva projekat zgrade pozorišta u Baru iz 1911. godine. Autor ovog velelepnog projekta bio je italijanski arhitekta Anđelo Margini. „Pozorište je zamišljeno kao klasicistički teatar sa velikim gledalištem koje sačinjavaju parter i visoki parter, dva sprata lože i galerija.“ Objekat nikada nije izgrađen iz razno raznih razloga već je postao arhivski dokumenat koji se i danas čuva u Narodni muzej i to u razmjeri 1:100.

Marić, Dušan, *Projekat Kraljevskog pozorišta Nikola I Bar*, 2001, str. 2.

Da je pjesma Sava Matova Martinovića *Udarac Osman-Paše na Crnu Goru* najduža narodna pjesma uopšte. Pjesma ima 3.042 stiha. (Martinović iako nepismen znao je na hiljade stihove koje je prenosio drugima usmenim putem., prim. BB)

Brastvo, Beograd, XXVII, 1933, str. 135.

Da je „Homer sa Obrova“ bio pjevač, kazivač i poznati bjelopoljski sakupljač epskih pjesama Avdo Međedović. Dva profesora Harvardskog Univerziteta, Milman Parri i Albert B. Lord zabilježili su nevjerovatno veliki broj stihova koje je Međedović znao napamet. Prvi je zabilježio oko 80.000 stihova a drugi oko 18.000 hiljada stihova.

Leksikon: Bošnjaci/Muslimani 1806–2016, Podgorica, 2010, str. 23.

Da je lijepa Dara iz pjesme „Duni vjetre malo sa Neretve“ šćer Spasoja Vujovića iz Nikšića. Spasoje je bio svjetski putnik, stigao je do Afrike, Abisinije, Madagaskara, Kine i Mandžurije. Učestvovao je i u gradnji pruge Adis Abeba – Džibuti. Stigao je i na Rusko-japansko ratište i učesnik je bitke kod Port Artura. U Nikšiću je imao i hotel „Amerika“. Bio je kum sa Lazarom Sočicom a krstio je Ljuba Čupića. Dara je bila mnogo lijepa i

imala je puno udvarača. Jedan je bio posebno uporan pa je iscenirao samoubistvo, čak je i bojom nacrtao krv. Pored toliko udvarača nikada se nije udala, umrla je 1999. godine u Beogradu.

Komuna, Podgorica, 2016, str. 473.

Da je u *Zapisima* objavljena pjesma o poznatom češkom slikaru Jaroslavu Čermaku. Pjesma je naslovljena „Jaroslav Čermak na Cetinju". Pjesmu mu je posvetio dubrovački pjesnik dr Jovan Kazančić. Čermak je naslikao mnogo slika o Crnoj Gori i Crnogorcima. Najpoznatija njegova slika je „Ranjeni Crnogorac".

Zapis: Časopis za nauku i književnost, God. 2, knj. III, Cetinje, 1928, str. 9–10.

Da je češka pjesnikinja Eliška Krasnoljorska, u svom pjesničkom nadahnuću opjevala ljubavnu vezu između jednog mornara i Crnogorke.

Matica, Podgorica, jesen 2011, str. 280.

Da je Tin Ujević poznati hrvatski pjesnik objavio jednu od prvih zbirki poezije i to u Nikšiću 1932. gdine. Zbirka se zvala „Auto na korzu".

Bibliografski podaci o Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, Cetinje, knj. III, Sv. 2, 1958, str. 116.

Da je Krsto Ivanović (Budva 1628–1688), dao nemjerljiv doprinos u razvoju opere. Njegov plodan rad na tom polju rezultirao je sa pet napisanih i izvedenih libreta.

Čelebić, Gojko, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića*, Novi Sad, 2016, str. 145–146.

Da je radnja opere La Montagne Noir Auguste Holmes (1895) uzeta iz crnogorskog života 17. vijeka. Prva tri čina se dešavaju u Crnoj Gori, a posljednji u jednoj pograničnoj varoši (Podgorica).

„Baština koja se ne smije prepustiti zaboravu“, *Vijesti*, 15. 04. 2009, str. 34.

Da je pozorišno društvo iz Austrije, Petar V. Ćirić izvelo predstavu „Carica“ od knjaza Nikole. Predstava je odigrana uglavnom pred slovenačkim gledaocima.

Carigradski glasnik, Carigrad, 8. XI 1901. god.

Da je *Balkanska carica* prevedena na mađarski jezik, od strane Ljubomira Grujića. Ovo djelo štampano je u Budimpešti i bilo je izvedeno u pozorištu.

Golub, Sombor, 15. 12. 1901. godine, str. 314.

Da je *Balkanska carica* prerađena za njemačku pozornicu. Djelo je prepjevao njemački pozorišni pisac i advokat, Hugo Markuze, koji se „odista divio pjesničkom poletu, ljepoti i dubini misli knjaza pjesnika“.

Književni list, Cetinje, god I, 1901, str. 98.

Da se u Carigradu (današnji Istanbul) trebala izvesti opereta *Vesela udovica* u izvođenju pozorišne družine iz Beča. Izvođenje operete prekinule su pristalice kralja Nikole time što su stolicama i drugim predmetima naćerale glumce i muzičare da napuste binu. Taj prekid izvelo je „15 Crnogoraca, 6 Bokelja, 1 Srbijanac i 1 Hercegovac“. Opereta je trebala da se izvede pred 3.000 gledalaca. O svemu tome pisale su vodeće evropske novine. Izazivanjem nereda, ova grupa izvojevala je mnoge izmjene u samoj opereti. Naime, poslije trećeg izvođenja izmijenjena su

imena, naziv države, odjeća itd. Takođe su im obezbijeđene besplatne lože za 5 osoba, a isti su imali pravo kontrole poštovanja dogovorenih pravila. Opereta je prvi put izvedena u Beču 28. 12. 1905. godine (prim. BB).

Matica, br. 77, proljeće 2019 str. 480–482.

Da je Adolf Hitler obožavao da gleda operetu *Vesela udovica*. Govorio je da je to „njegova najomiljenija opereta". „Ona je često izvođena i pod njegovom vladavinom, samo što se na programu nisu spominjali autori libreta" zato što su bili Jevreji. Hitler je autorovoj supruzi Sofi „podario titulu počasne arijevke". Kompozitor operete bio je Lehar Austijanac mađarskog porijekla. Radnja operete je smještena u Crnoj Gori i kompromituje familiju Petrović (prim. BB).

Vreme, Beograd, br. 1064, 26. maj 2011, str. 64.

Da je na prostoru Crne Gore nastala zavidna kolekcija (15) ljekaruša (narodni recepti). Nažalost, mnoge su zagubljene ili se čuvaju u drugim bibliotekama širom bivše Jugoslavije.

Romano, Jašo, *Jugoslovenska bibliografija ljekaruša*, Beograd, 1972, str. 83–94.

Da je Mirko Kujačić, slikar (Nudo 1901 – Mostar 1987) vjerovatno bio prvi crnogorski baletan (prim: BB). Naime, on je poslije mature upisao glumačko-baletsku školu u Beogradu. Igrao je u drami i baletu Narodnog pozorišta u Beogradu. Tumačio je glavnu ulogu u nedovršenom igranom filmu Kačaci u Topčideru 1924. godine. Istovremeno je učio umjetničku školu (1923), pozorištu se vratio kao scenograf. Poslije II sv. rata 1954 god. igrao u filmu „Poslednji most".

Kosanović, Dejan, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu Jugoslavije 1896–1945*, Beograd, 2000, str. 121.

Da je Crnogorac Ivano Paul u Holivudu snimio veliki broj filmova, kao i 250 televizijskih serija. Pravo ime mu je bilo Pavle Ivanović ili Ivanišević. U Holivud je stigao 1919, đe je poslije nekoliko godina asistiranja samostalno snimio 5 filmova sa glumicom Nazimovom (Alla Nazimova); radio kao direktor fotografije na First national; Fox; MGM, snimio veliki broj filmova kao i 250 televizijskih serija.

Kosanović, Dejan *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu Jugoslavije 1896–1945*, Beograd, 2000, str. 94.

Da je po scenariju Vladimira Đ. Popovića, u Rimu 1922. godine snimljen film „Voskresenja ne biva bez smrti“ (nijemi film). Glavnu ulogu tumačio je Gualan Dri Karlov.

Kosanović, Dejan, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu Jugoslavije 1896-1945*, Beograd. 2000, str. 84.

Da su na Cetinju 1926. godine „pomoću moderne aparature“ počele da se prikazuju bioskopske predstave i to u organizaciji Pozorišnog društva.

Pejović, Đoko, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1919–1941*, Cetinje, 1982, str. 80.

Da je zagrepčanin Branimir Gušić, ljekar i planinar inicijator dugometražno-etnološkog filma (2200m. 35 mm) o Durmitoru, snimljenog 1930. god.

Kosanović, Dejan, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu Jugoslavije 1896–1945*, Beograd, 2000, str. 85.

Da je prvo tonsko snimanje „igre i pjesme“ ovih krajeva izvršio kontradmiral engleske mornarice Uzborn na Cetinju 1832. godine. Potom je i filmsko preduzeće iz Berlina UFA snimilo nekoliko filmova sa narodnom pjesmom, nošnjom i igrama

iz Boke, na Njegušima i Cetinju 1933. godine. Na Cetinju je 1. IX 1940. godine snimljen film o svečanostima povodom 25. godina Mojkovačke bitke.

Pejović, Đoko, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1919-1941*, Cetinje, 1982, str. 82.

Da je film *Kapetan Leši*, snimljen: „po životnoj priči i legendi o revolucionaru iz Bara, Đoku Lekiću, koji je prve tri godine Drugog svjetskog rata proveo kao ilegalac na specijalnim zadacima u Kosovskoj Mitrovici i Kruševcu, odakle je 1943. godine otišao da se bori u Makedoniji i Grčkoj".

https//rs.sputniknews.com.

Da je film istaknutog crnogorskog sinaeste Veljka Bulajića *Zemljotres u Skoplju 1963* dobio dvije velike nagrade i to Venecijansku Mostru i nagradu UNESCO-a.

Da je slavni španski slikar Pablo Pikaso u životu napravio samo 3 filmska plakata od kojih je jedan urađen za film *Neretva* Veljka Bulajića.

Podatake je lično iznio Veljko Bulajić na skupu u velikoj sali ministarstva kulture na Cetinju.

Da je poznati hrvatski i jugoslovenski glumac, Zvonko Lepetić, ostvario veliki broj pozorišnih, filmskih i televizijskih uloga, a zapamćen je kao Đuro Čvorović iz Balkanskog špijuna. Po majci je bio Crnogorac.

Internet.

Da je na prijedlog Milovana Đilasa formirano preduzeće *Avala film*. On je takođe zaslužan i za otvaranje Filmskog grada u Košutnjaku. Bio je to prvi filmski studio nove Jugoslavije.

Politika, Beograd, 21. 12. 2020.

Da su se dvojica članova Crnogorske vojne muzike na probama toliko naprezali da su se „opučili“ (dobili kilu).

Crnogorska vojna muzika, Cetinje – Podgorica, 2010. str. 234.

Da je 60-tih godina prošlog vijeka Evropom suvereno vladala jedna muzička grupa sa prostora Crne Gore. Bila je to grupa Montenegro fajv ili Montenegro 5. Toliko su bili popularni u Zapadnoj Evropi da je njihova ploča „Muzika atmosfere“ u jednom trenutku bila popularnija i prodavanija od čuvene engleske grupe Bitls. Interesantno je da su njih petorica svirali 25 instrumenata. Pored muzičkog, svi članovi grupe su bili i akademski obrazovani. Često su ih na koncertima najavljivali kao „kršne Crnogorce visoke po dva metra“. Jednu pjesmu su posvetili Cetinju.

Radio Revija TV, Beograd, 28, jul 1967, str. 12–13.

Da je Duško Gojković, porijeklom iz Velike podno Čakora, bio čuveni džez muzičar. Ušao je u sve svjetske muzičke enciklopedije, a nastupao je u čuvenim koncertnim dvoranama širom svijeta (Njujork, Berlin, Tokio, London, itd.)

Knežević, Gojko, *Ljudi pomena vrijedni*, Podgorica – Nikšić – Velika, 2020, str. 71–75.

Da je nedavno preminuli kantautor Đorđe Balašević, imao veliki broj prijatelja na Cetinju, među njima su bili Čedo i Gagica Martinović. Koliko ih je volio i cijenio, govori i činjenica da im je posvetio i pjesmu „Lepi bambino Montenegrino“, koju je otpjevala njegova kćerka Jovana Balašević. Pjesma se može naći na platformi You Tube.

Jednom prilikom je Balašević ovaj podatak saopštio autoru ovih redaka u privatnom razgovoru.

Da je čuveni srpski pravnik Živojin Perić koji je objavio kapitalno djelo *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji* dio svoje biblioteke poklonio Udruženju pravnika Podgorica.

Pravni zbornik 1937, br. 3–6, str. 75.

Da je crnogorski pravnik, istoričar i humanista dr Čedomir Bogićević za svoj dugogodišnji pregalački rad dobio prestižno svjetsko priznanje. Naime, Bogićević je izabran (kao prvi Crnogorac) u urednički tim (bord) jednog od najuglednijih svjetskih časopisa iz oblasti nauke o jeziku *International Journal of Language and Linguistics*, Ovo veliko priznanje Bogićević je zavrijedio dugogodišnjim naučnim radom koji je zapažen od strane ove ugledne institucije i koja ga je pozvala u svoje redove.

Vijesti, Podgorica, 21. avgust, 2018, str.

Da je advokat Ilija Radulović porijeklom iz Kotora inspirisao Vuka Draškovića da napiše roman *Sudija*. Njegove presude su ušle u anale prava, jer je prvi put u istoriji svjetskog pravosuđa saslušan etičar kao sudski vještak. Prozvan je „Bodlerom jugoslovenskog pravosuđa“.

Lompar, Dragica, Borilović, Branislav, *Građa za crnogorski biografski leksikon*, tom 1, Crnogorsko primorje, Cetinje, 2019, str, 317.

Sport

Da je duh olimpizma u njegovom samom začetku snažno podržan u Crnoj Gori. O tome piše Cetinjski časopis *Luča* za 1895. godinu. I pored toga Crna Gora na prvim Olimijskim igrama 1896. godine u Atini nije učestvovala . (Tek 2007. godine Crna Gora je postala punopravni član olimpijske porodice, prim. BB.)

Jovanović, Novak, *Sport u Crnoj Gori do 1914*, Cetinje, 1994.

Da se šah na Cetinju igrao još 1839. godine u vrijeme Petra II Petrovića Njegoša. Tajne ove misaone igre Njegošu je otkrio njegov učitelj francuz Antun Žom. Prema podacima iz 60-ih godina XIX vijeka, šah se toliko igrao na Cetinju da je skoro poprimio karakter narodne igre.

Crna Gora feniks u očima kolekcionara, Rijeka – Cetinje, 2012, str. 219.

Da se mačevanje u Crnoj Gori pominje 1888. godine kada je formirana škola za izvođenje vježbi i učenje ove vještine za crnogorsku mladež.

Jovanović, Novak, *Sport u Crnoj Gori do 1914*, Cetinje, 1994, str. 87–89.

Da se streljaštvo u Crnoj Gori odnosno na Cetinju pominje 1889. godine.Tada je organizovano gađanje „biljega“ meta.

Jovanović, Novak, *Sport u Crnoj Gori do 1914*, Cetinje, 1994, 84–87.

Da se klizanje u Crnoj Gori pominje već 1889 godine. Već 1892. godine štampan je Ustav Cetinjskog klizačkog društva. (Norveški kapetan Angel koji je na skijama prošao Crnu Goru vidjevši kako se crnogorci tociljaju (kližu) uzviknuo je „ovđe se klizaju kao u Kristijaniji“ prim. BB).

Jovanović, Novak, *Sport u Crnoj Gori do 1914*, Cetinje, 1994.

Da se još 1894. godine na Cetinju igrao tenis. O tome su pisale strane novine (engleske i njemačke). Iz tih tekstova se vidi da su Crnogorci te godine veoma uspješno baratali reketom, što govori da se tenis igrao vjerovatno i prije ove godine. Na Cetinju je u jednom periodu bilo 11 teniskih igrališta.

Vijesti, Podgorica, 26. 01. 2012, str. 41.

Da je po svoj prilici prvi bicikl ušao u Crnu Goru 1897. godine. Bio je to bicikl Mihaila Merđepa.

Jovanović, Novak, *Sport u Crnoj Gori do 1914*, Cetinje, 1994.

Da je 19. 02. 1900 godine trgovac Ivan Marović s Mula – Boka Kotorska uputio dopis koji je glasio na Miha Ćetkovića a koji je kupio „inkante (bez poreza, prim. BB)“ 7 „velesopeda“ –bicikala. Bicikla je kupio po cijeni od 42 do 50 fiorina.U dopisu se kaže da je kupljeno još 30 „velosipeda“ koji još nijesu upotrebljavani.

Uprava Njeguške carinarnice br. 79, Ministarstvo finansija, Cetinje.

Da se konjički sport u Crnoj Gori pominje 1900. godine. Te godine je održano u Nikšiću trka konja, nakon koje su dodijeljene nagrade.

Jovanović, Novak, *Sport u Crnoj Gori do 1914*, Cetinje, 1994, 89–93.

Da je 06. 07. 1906. godine otvoreno prvo golf igralište u ovom dijelu Balkana. Igralište je otvoreno na Cetinju u dijelu grada koji se zove Nova Varoš. Zahvatao je prostor između Humaca i puteva koji vode za Lovćen i Kotor.

Bibliografski vjesnik, god. XL, Cetinje 2011, br. 123, str. 261–284.

Da je arhitekta Momčilo Tapavica 1908. godine stigao na Cetinje na poziv knjaza Nikole. Tapavica je bio iz Novog Sada, svestrani sportista, učesnik prvih olimpijskih igara 1896. u Atini. Veoma je zaslužan za razvoj tenisa na Cetinju. Kao arhitekta izgradio je na Cetinju Njemačku ambasadu i Državnu banku Crne Gore, u Herceg Novom hotel Boku, i porodičnu kuću u Bijeloj.

Vranić, Milan, *Sveske za istoriju Novog Sad*, br. 1/1992. godine.

Da se u pismu Pola Gade-a pominje potreba uređenja teniskog terena u vrtu Francuskog poslanstva 1909. godine.

Arhitektonska istraživanja zgrade bivšeg Francuskog poslanstva na Cetinju, 2014, str. 33.

Da je koturanje (današnji skejting) na ovim prostorima (Cetinje) stiglo davne 1910. godine, u dvorskom parku na prostor na kojem su se održavali „garden parti". Jedan takav parti održan je prilikom proglašenja knjaza Nikole za kralja.

Komuna, Podgorica, 2016, str. 539–540.

Da je Simo Antović poslije 58 minuta pobijedio glasovitog bečkog „hrvača" Štajnbaha. Rvača je bilo „sa svih strana svijeta" pa je Antovićeva pobjeda veća. Godinu prije toga Antović je u Parizu „odnio lijepe nagrade".

Cetinjski vjesnik, br. 53, 1910, str. 2.

Da je prvi pomen vaterpola u Crnoj Gori vezan za godinu 1926. Te godine mlađi Hercegnovljani počeli su učiti tajne ovog sporta. Ovaj trofejni sport proslavio je Crnu Goru. Crnogorski vaterpolisti osvajači su svjetske lige kao i prvaci Evrope.

Crna Gora feniks u očima kolekcionara, Rijeka – Cetinje, 2012.

Da je Milonja Šundić iz Župe, na prvom treningu na igralištu Sportskog kluba Jugoslavija u Beogradu, bacio kuglu oko 10 m, a s mjesta skočio 3 m, dok je iz zaleta skočio oko 5m. Trener AK Jugoslavija, Kaltenbaha, ove rezultate ocjenio veoma uspješnim, a Šundića proglasio velikim talentom.

Slobodna misao, br. 17/1938, str. 5.

Da se kajak na Tari po svoj prilici pominje prvi put 1940. godine. Postoji fotografija ispod kojeg piše: „Kajakar na Tari".

Zetski glasnik, 1940, br. 858, str. 1.

Da su Italijani 1942. godine na Cetinju izgradili „igralište za nogomet, odlično trkalište i prostor sa potrebnim uređajima za niz drugih sportskih igara...“, između kojih i „savršeno konjsko igralište , koje se nadovezuje sa trkačkom stazom, opkoljavajući preponsko polje, snabdijeveno najmodernijim uređajima, što se moglo naći na međunarodnim sportskim terenima“. Bili su tu još i tenisko i golf igralište, itd.

Glas Crnogorca, br. 26, 20. 06. 1942, str. 6.

Da je Arso Cvjetković iz Herceg Novog, 1950. godine, bio prvak Jugoslavije u kajaku. Nastupio je za ekipu Titograd, a bio je i kandidat za Olimpijske igre 1952 u Helsinkiju.

Kočetanović, Neđeljko, *Biseri Novskog sporta*, Zelenika, 2013, str. 28.

Da je bokser Rajko Milić iz Nikšića 1974. godine bio prvak Balkana u teškoj kategoriji. Od ukupno 165 mečeva, 132 puta bio je pobjednik, 26 puta je poražen, a 7 puta izborio je neriješeni rezultat. Bio je zaslužni sportista Jugoslavije.

Enciklopedija fizičke kulture, tom I, A-O. Zagreb, 1974. str. 579.

Da se fudbal u Crnoj Gori počeo igrati najprije na Cetinju i to 1913. godine. Tada je formiran klub koji je dobio naziv „Lovćen“ i bio je među prvim formiranim klubovima u bivšoj Jugoslaviji.

Crna Gora feniks u očima kolekcionara, Rijeka – Cetinje, 2012, str. 221.

Da je proslavljeni jugoslovenski reprezentativac u odbojci Miodrag Skale Gvozdenović, rođeni Nikšićanin. Za odbojkašku reprezentaciju Jugoslavije odigrao je preko 300 utakmica. Bio je svestrani sportista, jednako dobro igrao je fudbal, košarku, stoni

tenis, rukomet, skijanje... U jednom danu je nastupao za više ekipa pomenutih sportova. Zabilježeno je da je jednom pomogao svom rukometnom timu i to direktno iz bolničkog kreveta. Naime, u bolnici je boravio zbog upale pluća, a njegov klub je igrao utakmicu protiv cetinjskog Lovćena. Zbog toga što je postojala mogućnost da njegov tim izgubi utakmicu, Skale je izašao iz bolnice zamjenivši bolničku pidžamu dresom, te ulaskom u igru pomogao Sutjesci da riješi utakmicu u svoju korist. Na košarkaškoj utakmici Sutjeska – Ivangrad, postigao je 41 poen.

Dva puta je biran za najboljeg odbojkaša Evrope, a jednom je nosio i dres reprezentacije svijeta u Kostanjici 1974. godine. Zanimljiv je i jedan podatak sa priprema odbojkaške reprezentacije Jugoslavije. Naime, Skale je rekreativno igrao fudbal sa drugovima toliko dobro da je zapao za oko ljudima iz uprave fudbalskog kluba Galatasaraj, koji su mu odmah ponudili ugovor sa čekom na kojem bi sam upisao cifru.

Perović, Dragan-Bobi, *Velikani crnogorskog sporta*, Podgorica, 2015, str. 147–151.

Da će čuvena hrvatska i jugoslovenska televizijska novinarka Milka Babović ostati upamćena na ovim prostorima kao najbolji poznavalac zimskih sportova, posebno umjetničkog klizanja. Milka je vodila porijeklo iz Crne Gore.

Portal za nacionalne manjine Hr, „Značajne žene iz redova nacionalnih manjina u Hrvatskoj“, ulr: https://nacionalnemanjine.hr/znacajne-zene-iz-redova-nacionalnih-manjina-u-hrvatskoj-milka-babovic/.

Da je poznati bokserski sudija Danilo Daco Ivanović, bio potpredsjednik Svjetske bokserske federacije. Bio je ringovni sudija u nevjerovatnih 1496 borbi, a sudio je mečeve Stivensona, Tregubova, Vujina, itd. Sudio je i na pet olimpijada

i više evropskih i svjetskih prvenstava. (Porijeklom je sa Cetinja, tačnije iz Donjega kraja, prim. BB).

RTS, *Sportski spomenar*, url: https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/23/radio-beograd-1/3020402/sportski-spomenar.html.

CONTENTS

7 prism

7 Crypto-federation: Montenegro – European Union
Bojan Jovanović

29 focus

29 Without the Hague Tribunal, neither legal nor historical truth would be attainable
Žan-Rene Ruez
(interview by Ajša Hafizović-Hadžimešić)

51 a letter from sweden

51 All our neighbours are our enemies
Ljiljana Dufgran-Boričić

63 media

63 Pragmatics of politics and (un)ethical behaviour of the media
Radenko Šćekić

87 Social media mechanisms in the field of public relations
Jovana Vuković

141 law

141 Guardians of humane laws in the Montenegrin customary law
Čedomir Bogićević

153 literature

153 Poetry of Mirko Banjević
Sofija Kalezić

171 Metatextuality of the narrative process of Dubravka Ugrešić
Anka Vučinić-Gujić

Female pain in the novels of Jasenka Lalović **181**
Svetlana Sekulić

history **189**

Serbian Metropolitan Stratimirović on the autocephaly of the Montenegrin Orthodox Church (1815) **189**
Vladimir Jovanović

The founding charter of the Cetinje Monastery **219**
Boško Mijanović

On the armament of the Montenegrin army in the First Balkan War **237**
Milan Šćekić

A Visit of Rudolf of Habsburg to Cetinje **253**
Jovan Muhadinović

The tribe of Mrkojevići in the people's liberation war (1941–1945) **269**
Novak Adžić

ethnography **291**

Traditional costume in the time of Danilo I Petrović Njegoš **291**
Boris Ćalić

linguistics **309**

The position of enclitics and attributes in the sentence of Montenegrin serdars and governatores from the Radonjić family (1714–1828) **309**
Miloš Krivokapić

SPRING 2021

CONTENTS

323 toponomastics

323 Microtoponomastics of Goražde
Draško Došljak

343 monuments

343 Memorials of Budva
Dušan Medin

355 anti-semitism

355 Ideas of anti-Semitism in Europe in the 19th century
Marina Šoć

417 ancient culture

417 The relationship between music and poetry in ancient Hellas
Marko Višić

561 Philosophy of Heraclitus of Ephesus
Dragiša Damjanović

649 agriculture

649 Viticulture in Montenegro (1945–2000)
Svetozar Savić

689 analytical psychology

689 A Most Dangerous Method
Džon Ker
(translated and prepared by Ilija Kapičić)

725 documents

725 Count de Salis' report on Montenegro, 1913
(translated and prepared by Enes Efović)

765 archive

765 It was recorded (7)
Branko Borilović